

**VARŠAVSKÉ POVSTANIE
A SLOVENSKÉ NÁRODNÉ POVSTANIE
– PARALELY A ROZDIELY**

**Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie
Banská Bystrica 14. – 15. október 2008**

Zostavil Marek Syrný

**MÚZEUM SLOVENSKÉHO NÁRODNÉHO POVSTANIA
BANSKÁ BYSTRICA
2009**

**VARŠAVSKÉ POVSTANIE
A SLOVENSKÉ NÁRODNÉ POVSTANIE
– PARALELY A ROZDIELY**

Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie
Banská Bystrica 14.-15. október 2008

Zostavil: Marek Syrný

Recenzenti:

PhDr. Igor Baka, PhD., dr Dariusz Dąbrowski

Preklad:

Rastislav Trzaskowski, Pavel Lašček, Bogumila Suwara

Jazyková úprava:

Dezider Tóth, Dariusz Dąbrowski

Grafická úprava:

Ivan Kocák

Tlač:

DALI-BB, s.r.o.

www.daliprint.sk

Vydalo:

Múzeum Slovenského národného povstania

Kapitulská 23

975 59 Banská Bystrica

www.muzeumsnp.sk

1. vydanie

© Múzeum Slovenského národného povstania

ISBN 978-80-970238-1-2

OBSAH

<i>Pawel Ukielski (Muzeum Powstania Warszawskiego, Warszawa)</i> Varšavské povstanie a Slovenské národné povstanie – podobnosti a rozdiely. Náčrt problému.....	7
<i>Ján Stanislav (Múzeum SNP, Banská Bystrica)</i> SNP 1944 – súčasť európskej antifašistickej rezistencie v rokoch II. sv. vojny.....	19
<i>Dušan Segeš (Historický ústav SAV, Bratislava)</i> Medzinárodné aspekty Varšavského povstania.....	44
<i>Marek Kazimierz Kamiński (Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa)</i> Politické aspekty protinemeckého povstania na Slovensku v rokoch II. sv. vojny.....	53
<i>Marek Syrný - Marián Uhrin (Múzeum SNP, Banská Bystrica)</i> Politické a vojenské elity Slovenského národného povstania.....	59
<i>František Cséfalvay (Vojenský historický ústav, Bratislava)</i> O ozbrojené zložkách Slovenského národného povstania.....	81
<i>Janusz Marszalec (Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa)</i> Poľské ozbrojené sily vo Varšavskom povstaní r. 1944.....	90
<i>Stanislav Mičev (Múzeum SNP, Banská Bystrica)</i> Slovenské národné povstanie – všedný deň.....	110
<i>Ewa Orlof (profesor Uniwersytetu Rzeszowskiego)</i> Účasť Slovákov vo Varšavskom povstaní.....	115
<i>Jacek Adamczyk (Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa)</i> Slovenské národné povstanie v poľskej historiografii a kultúre 1948-1989.....	121
<i>Karol Fremal (Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica)</i> Varšavské povstanie v slovenskej historiografii.....	132
<i>Etienne Boissier (Národný inštitút východných jazykov a civilizácie, Paríž)</i> Interpretácie SNP a česko-slovenských vzťahov. Pohľady zahraničného historika.....	145

Igor Uhrík

Niektoré obmedzenia, ktoré ovplyvnili

Varšavské a slovenské povstanie.....153

Șerban Pavelescu (Inštitút politických štúdií obrany a vojenskej histórie, Bukurešť)

23. august 1944 a rumunská historiografia.

Konceptuálne zmeny vnímania historickej udalosti.....176

Andrzej Koryn (Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa)

Augustový prevrat r. 1944 v Rumunsku

– príčiny a dôsledky.....183

Nikolaj Alexandrovič Jakuba (Centrálne múzeum Veľkej vlasteneckej vojny, Moskva)

Vplyv povstání v Rumunsku, Bulharsku, Poľsku a Slovensku

na vojenské operácie Červenej armády v r. 1944.....191

Michał T. Wójciuk (Muzeum Powstania Warszawskiego, Warszawa)

Nemecké zločiny vo Varšavskom povstání

– náčrt problému.....201

EDIČNÁ POZNÁMKA

V prvých mesiacoch roku 2008 vznikla zo spolupráce Slovensko-poľskej komisie historikov, Poľského inštitútu v Bratislave a Múzea Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici idea zorganizovať vedeckú konferenciu o slovenskom a poľskom povstaní z roku 1944. Táto iniciatíva voľne nadväzovala na vtedy pripravovanú výstavu *Naše povstania – Poliaci v Slovenskom národnom povstaní a Slováci vo Varšavskom povstaní*, na ktorej sa autorsky podieľali pracovníci Múzea SNP v Banskej Bystrici a Múzea Varšavského povstania. Výstava bola v auguste a septembri 2008 realizovaná v Poľskom inštitúte v Bratislave. Krátko nato sa v priestoroch Múzea SNP v Banskej Bystrici v dňoch 14. a 15. októbra 2008 uskutočnila aj zamýšľaná vedecká konferencia pod názvom *Varšavské povstanie a Slovenské národné povstanie – paralely a rozdiely*. Okrem slovenských a poľských historikov (najmä členov Slovensko-poľskej komisie historikov, pracovníkov Inštitútu histórie Poľskej akadémie vied, Historického ústavu Slovenskej akadémie vied, Múzea SNP, Vojenského historického ústavu v Bratislave, Katedry histórie Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, Múzea Varšavského povstania, Inštitútu národnej pamäti vo Varšave či Univerzity v Rzeszowe) sa jej zúčastnil aj historik z Francúzska (Národný inštitút východných jazykov a civilizácie), Rumunska (Inštitút politických štúdií obrany a vojenskej histórie) a Ruska (Centrálne múzeum Veľkej vlasteneckej vojny 1941 - 1945). Tým sa zameranie konferencie rozšírilo aj o problematiku ďalších povstaní a prevratov v strednej Európe a Balkáne, čím bolo čiastočne možné slovenské a poľské povstanie komparovať s podobnými odbojovými vystúpeniami.

Po viac ako roku od konferencie uzrel svetlo sveta predkladaný konferenčný zborník obsahujúci 17 vedeckých štúdií. Jeho príprava sa nezaobišla bez komplikácií – od tradičnej nedochvilnosti autorov dodať texty v stanovený čas, až po problémy súvisiace s jeho dvojjazyčnou, slovensko-poľskou mutáciou resp. prekladmi inojazyčných príspevkov.

Nie všetky pôvodné zámery sa však podarilo zrealizovať, či už v dôsledku „osobitosti“ autorov a časových resp. finančných limitov. Aj keď jednotlivé príspevky boli podrobené recenznému posudzovaniu, nie všetci autori resp. nie všetky odporúčania recenzentov boli autormi akceptované. Preto editor zborníka upozorňuje na to, že za obsahovú (najmä interpretačnú) stránku príspevkov je zodpovedný ich autor, nie redakcia zborníka. V tejto súvislosti publikácia ponúka aj niektoré viac či menej kontroverzné príspev-

ky. Aj napriek tomu však boli zaradené do zborníka, lebo len prostredníctvom diskusie, výmeny a analýzy rôznych (aj kontroverzných) pohľadov je možné priblížiť sa historickej realite. Okrem interpretačných „špecifik“ obsahujú niektoré príspevky aj niekoľko viac-menej formálnych výnimiek, zapríčinených viacerými subjektívno-objektívnymi príčinami. Tak napr. príspevok M. K. Kamińskiego nie je vybavený poznámkovým aparátom resp. slovenský text štúdie I. Uhríka¹ a E. Boisserieho nemá (kvôli zložitosti textu, vysokým nárokom na presnosť prekladu a časovým limitom) svoj poľský jazykový ekvivalent. Každý preklad odborného textu v sebe prirodzene skrýva aj isté množstvo jazykových nepresností, ktorým nie možné celkom zamedziť. Editor zborníka preto odporúča čitateľom, aby pri prípadných obsahových pochybnostiach prekladu tento konfrontovali s pôvodným slovenským resp. poľským textom. Väčšina príspevkov pochádza od slovenských autorov resp. bola najskôr do slovenčiny preložená z anglického (S. Pavelescu) či ruského jazyka (N. A. Jakuba). Pôvodnými poľskými textami sú príspevky P. Ukielskeho, M. K. Kamińskiego, J. Marszaleca, E. Orlof, J. Adamczyka a A. Koryna.

Editor zborníka sa rozhodol do neho zaradiť tiež štúdiu M. Wójciuka o obetiach Varšavského povstania. Hoci tento príspevok neodznal na predmetnej konferencii o povstaniach (autor ho predniesol v roku auguste 2008 v Banskej Bystrici na konferencii o vypálených obciach), svojím obsahom zodpovedá tematickému zameraniu zborníka a účelne ho dopĺňa o podrobnú analýzu ďalšej podstatnej črty povstania z roku 1944.

V mene pripravovateľov zborníka mi na záver ostáva už len zaželať čitateľom veľa obohacujúcich chvíľ strávených jeho štúdiom. Aj keď prirodzene nemôže ponúknuť komplexnú a „definitívnu“ analýzu našich povstania na sklonku II. svetovej vojny, dúfame, že vhodne rozšíri rozhlád slovenskej odbornej i širšej verejnosti o Varšavskom povstaní, a naopak poľskej verejnosti o Slovenskom národnom povstaní. Zároveň veríme, že predkladaný zborník iniciuje ďalšiu výmenu názorov historikov rôznych národností na podobné fenomény svojich národných dejín a prispeje k zorganizovaniu ďalších aktivít prehlbujúcich vzájomné slovensko-poľské resp. širšie stredoeurópske historické povedomie.

Marek Syrný

¹ Pôvodná anglická verzia štúdie I. Uhríka *Certain limitations that affected the Warsaw and Slovak risings* je umiestnená na internetových stránkach www.scribd.com

VARŠAVSKÉ POVSTANIE A SLOVENSKÉ NÁRODNÉ POVSTANIE – PODOBNOSTI A ROZDIELY. NÁČRT PROBLÉMU

PAWEŁ UKIELSKI

Varšavské povstanie a *Slovenské národné povstanie (SNP)* zaujímajú čestné miesta v dejinách svojich národov. Obe tieto udalosti významným spôsobom ovplyvnili osudy Poliakov a Slovákov a stali sa pre nich jednými z najdôležitejších národných medzníkov v 20. storočí. Vzhľadom na časovú blízkosť a spoločného nepriateľa boli obe povstania publicisticky porovnávane, aj keď toto porovnanie zriedkakedy prekročilo konštatovanie zhodnosti oboch udalostí.¹ Úloha, ktorú zohrávajú pri vytváraní identity a národnej pamäti, vyvoláva potrebu hlbšej porovnávacej analýzy *Varšavského povstania* a *SNP*. Táto práca je syntetickým pokusom o vymedzenie priestoru výskumu v danej oblasti. Hypotézy zaraďujúce tento materiál medzi porovnávacie výskumy sú v skutočnosti prezentované dosť všeobecne a neposkytujú definiívne závery.

Situácia Poľska a Slovenska pred povstaniami

Pri porovnávaní *Varšavského povstania* a *SNP* treba začať s vysvetlením podmienok, v akých boli obe ozbrojené vystúpenia pripravované. Tu sa stretávame s prvým zásadným rozdielom: Poľsko bolo od r. 1939 krajinou vystavenou neobyčajne brutálnej okupácii a Slovensko sa od marca 1939 aj napriek faktickému podrobeniu *Tretou ríšou* tešilo formálnej nezávislosti. Rozdielnosť situácií v oboch krajinách počas 2. svetovej vojny je viditeľná v každej oblasti – začínajúc životnými podmienkami (z pohľadu materiálneho ako aj z pohľadu občianskych slobôd), až po medzinárodnú situáciu.

¹ Jediným mne známym pokusom hlbšej porovnávacej štúdie je článok Piotra Godlewskiego z r. 1971, ktorý aj keď je zaujímavý, nedotýka sa mnohých aspektov problému. GODLEWSKI, P.: *Powstanie Warszawskie a Słowackie Powstanie Narodowe – różnice i podobieństwa*. In: *Dzieje Najnowsze*, r. 1971, č. 4, s. 83-97. Porovnávacie prvky týkajúce sa jedného aspektu oboch povstaní – podpory spojencov – je možné nájsť aj v: OLEJKO, A.: *Powstanie Warszawskie a Słowackie Powstanie Narodowe 1944 – cienie alianckiej pomocy*. Rzeszów, 2006; a taktiež: OLEJKO, A. - KRÓLIKOWSKI, H.: *Analiza porównawcza operacji lotniczych wsparcia powstania warszawskiego oraz słowackiego Powstania Narodowego latem i jesienią 1944 r.* In: KRÓLIKOWSKI, H. - MATUSAK, P. (ed.): *Militarne aspekty powstania warszawskiego*. Siedlece, 2006.

• **Spoločnosť.** Poľsko bolo prvou krajinou napadnutou dvomi totalitnými režimami – *Tretou ríšou* a Sovietskym zväzom. Obe okupácie boli veľmi brutálne a neľudské. Razie, masové deportácie a popravy predstavovali každodennú realitu na územiach Poľska okupovaných Nemcami a Sovietmi. Rovnako aj životná úroveň Poliakov sa dramaticky znížila. Bol zavedený lístkový systém, o ktorom Tomasz Szarota napísal: „*S plnou rozhodnosťou treba konštatovať, že v prípade, ak by stravné dávky predstavovali výlučne jediný zdroj obživy, viedli by k všeobecnému smrteľnému hladomoru v okupovanom meste* (Varšave – pozn. P. Ukielskeho).“² Okrem najbrutálnejších foriem teroru, ktoré pripravili o život tisíce ľudí, zaviedli Nemci aj početné obmedzenia činnosti poľského obyvateľstva. Zakázali Poliakom možnosť vzdelávať sa na vyššom ako základnom stupni, kultúrne podujatia, športové aktivity ako aj riadenie motorových vozidiel. Všetky tieto aspekty okupačnej činnosti viedli k masovému odporu proti novému poriadku a spontánnemu podriaďovaniu sa verejnosti vedeniu *Poľského podzemného štátu (PPŠ)*.

V tej dobe bolo Slovensko formálne nezávislým štátom, navyše štátom, ktorý nebol do r. 1944 bezprostredne postihnutý vojnovými aktivitami na vlastnom území.³ Nemecké jednotky boli rozmiestnené len na úzkom priestore v „*ochrannom pásme*“ na západ od Váhu. Ba čo viac, hospodárske výsledky Slovenskej republiky v období 2. svetovej vojny sa zlepšili, čo prinieslo rast blahobytu slovenských domácností.⁴ Je možné povedať, že Slovensko bolo „*ostrovom kludu*“ v oceáne svetovej búrky.

• **Odboj.** *Poľský podzemný štát (PPŠ)* štát vznikol ešte počas vojenských operácií v septembri 1939. Dňa 27. septembra 1939 vznikla *Služba víťazstva Poľska*, následne transformovaná na *Zväz ozbrojeného boja* a v r. 1942 na *Armiju Krajowu - AK* (Domácu armádu), najväčšiu ilegálnu armádu v okupovanej Európe. *PPŠ* bol legálnou štátnou štruktúrou podliehajúcou exilovej vláde Poľskej republiky v Londýne, uznávanej všetkými poľskými politickými zoskupeniami. *AK* uskutočňovala celý rad diverzií a sabotáží. Časť oddielov viedla partizánsky spôsob boja, prebiehal organizovaný výcvik vojakov pre potreby plánovaného všeobecného povstania, neskôr po zmene politických plánov, pre potreby akcie *Burza* (Búrka).⁵

2 SZAROTA, T.: *Okupowanej Warszawy dzień powszedni*. Warszawa, 1978, s. 246.

3 Okrem epizódy predchádzajúcej vypuknutiu II. svetovej vojny – slovensko-maďarské vojenské zrážky na východe v marci r. 1939 (tzv. malá vojna).

4 LACKO, M.: *Slovenské národné povstanie 1944*. Bratislava, 2008, s. 26-27.

5 Akcia „Burza“ sa začala na rozkaz gen. Tadeusza Komorowského „Bora“ z 20. novembra 1943. Bola plánovaná ako „zosilnená diverzná akcia namierená proti Nemcom v spolupráci s Červenou armádou s cieľom ovládnutia územia a na ňom vytvorenia legálnych centier moci a deklarovania suverénnej kontroly nad ním vo vzťahu k Sovietom“. KOMOROWSKI, K.: *Operacja „Burza” i Powstanie Warszawskie 1944*. Warszawa, 2004, s. 60.

V tom istom čase bol odboj na Slovensku slabý, na čo mali bezpochyby veľký vplyv pomerne dobré životné podmienky. Najsilnejšou opozičnou skupinou boli komunisti, usilujúci sa o vytvorenie *Sovietskeho Slovenska*. Naproti tomu v demokratickej opozícii prevládali názorové rozdiely a rozdrobenosť. Až koncom roka 1943, súčasne s podpisom *Vianočnej dohody*, sa začala spolupráca oboch zoskupení. Dôležitý význam mal taktiež odboj vo vnútri slovenskej armády. V apríli 1944 vzniklo v Banskej Bystrici *Vojenské ústredie* podriadené pplk. Jánovi Golianovi, ktorého cieľom bola príprava povstania. Sám Golian získal od exilovej vlády plnú moc na vedenie vojenských akcií na Slovensku.⁶ V júli 1944 prejavil záujem o konšpiratívnu činnosť taktiež minister národnej obrany Slovenskej republiky gen. Ferdinand Čatloš, ktorý si uvedomoval nevyhnutnosť porážky *Tretej ríše*.⁷ V tej dobe ešte neexistovali žiadne významnejšie skupiny ozbrojeného odporu. Podľa M. Lacka tento stav pretrvával až do chvíle, keď v júli 1944 prišli na Slovensko prví sovietski organizátori partizánskej činnosti.⁸

• **Medzinárodná situácia.** Poľsko bolo počas celej vojny okupované, no napriek tomu neprestalo v medzinárodnoprávnom zmysle existovať. Vláda Poľskej republiky v exile zostala legálnou a bola uznaná spojencami. Po zaútočení Nemecka na Sovietsky zväz v r. 1941 došlo k nadviazaniu vzťahov taktiež s Moskvou, boli však prerušené v dôsledku katynského problému. Za tejto situácie sa Poľsko v r. 1944 nachádzalo v stave, kedy spojenci jeho spojencov neboli spojencami Poľska.

O niečo iná bola situácia Slovenska. Na jednej strane existoval formálne nezávislý slovenský štát, uznaný ešte pred vojnou mnohými krajinami (o. i. aj Poľskom) a na druhej strane československá vláda v exile, ktorej legitimita však bola menej vierohodná ako legitimita poľskej vlády. Napriek deklarácii spojencov o neplatnosti Mníchovskej zmluvy od samého začiatku, téza o následníctve po predvojnovnej vláde Československa vyvolávala veľa kontroverzií. Po formálnom uznaní sa však Beneš nachádzal v lepšej medzinárodnej situácii, nakoľko udržiaval dobré vzťahy aj s Moskvou.

Vojenské aspekty oboch povstaní

• **Moment vypuknutia.** V oboch prípadoch nebolo vypuknutie povstaní v plnej miere pripravené. Možno povedať, že svojím spôsobom bolo vynútené vývojom situácie. Rozhodnutie o začlenení Varšavy do plánu *Burza* bolo prijaté len 10 dní pred vypuknutím povstania. K tomu treba prirátat chaos spôsobený mobilizáciou oddielov AK dňa 28. júla, ktorá bola následne odvo-

6 JABLONICKÝ, J.: *Povstanie bez legend*. Bratislava. 1990, s. 11.

7 Tamtiež, s. 22-23.

8 LACKO, M.: *Slovenské národné povstanie 1944*, s. 43.

laná a taktiež chybné pokyny definitívneho rozhodnutia o začatí povstania, prijatého 31. júla. Ani *SNP* nebolo po vojenskej stránke do 29. augusta pripravené, ale jeho začiatok bol urýchlený oproti pôvodným plánom vzhľadom na začiatok nemeckej okupácie Slovenska.⁹

• **Charakter bojov.** Varšavskí povstalci bojovali na značne obmedzenom území, ktorým bolo jedno, aj keď veľmi veľké mesto. Táto skutočnosť určovala aj špecifiku bojov – išlo o mimoriadne ťažké boje mestského charakteru, kde boli bežnými mnohodenňé bitky o jednotlivé štvrte, ulice, alebo dokonca o budovy.

SNP ovládlo veľké územie stredného Slovenska s centrom v Banskej Bystrici. Boje vedené s nemeckými jednotkami mali v tejto situácii úplne odlišný charakter. Boli typickými potýčkami a zrážkami v teréne a k tomu sa pridávali potýčky partizánskeho charakteru.

• **Povstalecké oddiely.** *Varšavského povstania* sa zúčastnila podzemná armáda, vyškolená v podmienkach konšpirácie. Išlo o dobrovoľnú armádu vycvičenú na bojové akcie predvojnovými dôstojníkmi. V prvých dňoch povstania sa do bojov zapojilo cca 25 tis. vojakov, do jeho skončenia ich radmi povstalcov prešlo viac ako 50 tis. Povstalecké oddiely vo Varšave boli slabo vyzbrojené. V prvej etape bojov mal zbraň len takmer každý desiaty povstalec.

SNP sa zúčastnili početné oddiely pravidelnej slovenskej armády (cca 60 tis. vojakov) organizované Golianom a jeho spolupracovníkmi a taktiež niekoľko tisíc partizánov. Z pohľadu potenciálneho úspechu povstalcov mala kľúčový význam skutočnosť, že k *SNP* sa nepripojil východoslovenský armádny zbor gen. Augustína Malára, ktorého úlohou bolo uľahčiť *Červenej armáde* vstup na územie Slovenska.

• **Reálna vojenská pomoc.** V prípade oboch povstaní sa vojenská pomoc spojencov, tak z východu, ako aj zo západu, ukázala ako nedostatočná. Varšava nemohla počítať so sovietskou pomocou. Stalin zastavil ofenzívu *Červenej armády* s cieľom „prečkať“ povstanie. Dokonca zaujal negatívne stanovisko k návrhu obsiahnutému v depeši veliteľa I. bieloruského frontu, maršala Konstantina Rokosovského z 8. augusta, aby sa 25. augusta „*všetkými silami frontu*“ začala operácia, ktorej úlohou by bolo obsadenie Varšavy.¹⁰

9 Gustav Husák vo svojej správe pre moskovské vedenie KSČ konštatoval: „Čo do začiatku vystúpenia boli dve možnosti: a) Alebo vystúpenie bude nám nanútené pokusom Nemcov vojensky okupovať Slovensko a za tejto situácie každopádne bojovať budeme, i keď bude eventuálne veľmi nevýhodný. ... b) Počiatok vystúpenia si zvolíme sami, predovšetkým po mozgnej dohode so ZSSR a po koordinácii našej akcie s plánmi Červenej armády vtedy, keď sa sovietske vojská budú dotýkať našich hraníc alebo budú v takom položení, že spojenie našej a sovietskej armády bude fyzicky možné.“ LIPTÁK, L.: *Slovensko v 20. storočí*. Bratislava, 2000, s. 245.

10 STRZEMBOSZ, T.: *Stalin a Powstanie Warszawskie*. Warszawa, 1994, s. 7; ZAWODNY, J. K.: *Powstanie Warszawskie w walce i dyplomacji*. Warszawa, 2005, s. 95-96.

Sovietsky diktátor taktiež zakázal spojeneckým lietadlám zhadzujúcim pomoc povstalcom pristávanie na vlastnej strane frontu, v dôsledku čoho boli misie zamerané na zhadzovanie pomoci viac ako nedostačujúce a samotné lety mimoriadne nebezpečné. Z pravého brehu Visly síce prišlo na pomoc povstaniu cca 3 tis. „berlingovcov“, v ich silách však nebolo reálne ovplyvniť priebeh bojov.

Ako napísal Jozef Jablonický, tak *Slovenská národná rada* ako aj vojenské ústredie videli reálnu šancu povstania na úspech len v spolupráci s *Červenou armádou*.¹¹ Vo väčšej miere ako v prípade Varšavy mali v prípade Slovenska aktivity sovietskych vojsk bezpochyby za cieľ reálnu vojenskú pomoc a *dukliansko-karpatská operácia* si vynútila presun časti nemeckých síl zo stredného Slovenska na východ. Rozhodujúci význam pre nedostatok ozajstnej sovietskej pomoci však malo odzbrojenie dvoch slovenských divízií Nemcami na východe krajiny, v dôsledku čoho sa slovenským vojskám nepodarilo otvoriť *Červej armáde* cestu na západ.

• **Nepriateľ.** V oboch prípadoch viedli povstalci boje s nemeckými a kolaborantskými oddielmi. Slovenské špecifikum zvyrazňuje podpora bratislavskej vlády okupačným jednotkám potláčajúcim povstanie. Iným bol však ďalší nepriateľ, nepriateľ výhradne v politickom zmysle slova. V Poľsku bolo povstanie namierené proti Stalinovi a jeho plánom podrobenia si Poľska po vojne, zatiaľ čo na Slovensku bol nepriateľom ľudácky režim Jozefa Tisa, tzn. autoritatívny systém tvoriaci slovenskú štátnosť.

Politické aspekty

• **Politické štruktúry.** *PPS*, ktorý, ako napísal *Biuletyn Informacyjny* – „vyšiel z *ilegality*“¹², bol legálnou mocou podriadenou vláde v Londýne, s riadnym štátovým pokračovaním. Ba čo viac, dva mesiace tejto vlády vo Varšave boli *de facto* dvomi mesiacmi nezávislej republiky, výrazne sa odlišujúcej formou zriadenia od 2. republiky. Zostáva nezanedbateľným faktom, že úrady v povstaleckej Varšave riadili nielen vojenské záležitosti, ale vytvorili taktiež civilnú administratívu, ktorá prijímala dôležité právne akty.¹³

V prípade Slovenska sa politická štruktúra tvorila *de facto* až v prvých dňoch povstania. *SNR* vznikla na povstaleckom území 1. septembra, tzn. 3 dni po vypuknutí bojov.¹⁴ Tvorili ju predstavitelia komunistov spolu s demokratic-

11 JABLONICKÝ, J.: *Povstanie bez legend*, s. 57.

12 *Państwo Polskie wychodzi z podziemi*. In: *Biuletyn Informacyjny*, 5. 8. 1944.

13 MARSZALEC, J.: *Polskie Państwo Podziemne w dniach próby: sierpień – październik 1944. Praktyczna realizacja koncepcji polityczno-ideowych i organizacyjnych wypracowanych w konspiracji*. In: *Testament Polski Walczącej. Myśl programowa Polskiego Państwa Podziemnego*. Warszawa, 2007, s. 121-157.

14 LACKO, M.: *Slovenské národné povstanie 1944*, s. 146.

kou opozíciou. Počas povstania vytvorili obe tieto skupiny vlastné politické zoskupenia. Komunisti, ktorí v septembri 1944 pohltili sociálnych demokratov, tvorili Komunistickú stranu Slovenska a nekomunisti sa zjednotili v rámci *občianskeho prúdu*, z ktorého sa po 17. septembri 1944 vytvorila Demokratická strana. Úlohu vlády prevzal *Zbor povereníkov*.¹⁵

• **Politické ciele.** Politický cieľ *Varšavského povstania* najstručnejšie sformuloval vicepremiér a zástupca vlády Poľskej republiky na domácom území, Jan Stanisław Jankowski, v rozhlasovom vystúpení vysielanom z bojujúcej Varšavy dňa 1. septembra 1944: „*Chceli sme byť slobodní a sebe vďačiť za slobodu.*”¹⁶ V tomto zmysle predstavovalo *Varšavské povstanie* posledné dva mesiace slobodného Poľska na poľskom území pred r. 1989 a bolo ostatnou skúškou zachovania nezávislosti pred blížiacou sa sovietskou ofenzívou, o ktorej nemali poľské orgány pochybnosti. Neprinášala totiž slobodu, ale ďalšiu porobu.

SNR si stanovila ako hlavný politický cieľ obnovenie spoločného štátu s Čechmi, nie však na pôvodnom princípe čechoslovakizmu, ale so zachovaním autonómie Slovenska.¹⁷ Podobne uvažoval o budúcnosti Slovenska aj z poverenia prezidenta Beneša konajúci pplk. Golian.¹⁸ Iné ciele si vytýčil gen. Čatloš, ktorý chcel previesť Slovensko na stranu spojencov nestratiac pri tom atribút nezávislosti.¹⁹ Dôležitým cieľom z politického hľadiska bolo pripojenie sa Slovenska k protihitlerovskej koalícii. Bol to spôsob ako sa vyhnúť štatútu porazeného štátu. V deklarácii vyhlásenej SNR 1. septembra sa uvádza: „*Dnešným dňom sa slovenský národ manifestačne pripája k spojeným národom, ktoré svojim bojom a veľkými obeťami zabezpečujú slobodný a demokratický život národom celého sveta, a tiež nášmu malému národu.*”²⁰

• **Zloženie politického vedenia.** *Poľský podzemný štát* bol plne demokratický. Na jeho činnosti sa podieľali predstavitelia prakticky všetkých politických zoskupení. Na politickej činnosti PPS sa nepodieľali len poľskí komunisti ako protisystémové hnutie, považujúci všetky zoskupenia spojené

15 Pozri: TOMASZEWSKI, J.: *Czechy i Słowacja*. Warszawa, 2006, s. 146; SYRNÝ, M.: *Formovanie Demokratickej strany v odboji a v povstaní*. In: Zjednocovanie antifasistických síl na Slovensku v roku 1943 – vznik a činnosť ilegálnej SNR. Banská Bystrica, 2005 s. 37–42.

16 KWIATKOWSKI, M. J.: „*Tu mówi Powstańcza Warszawa...*” *Dni Powstania w audycjach Polskiego Radia i dokumentach niemieckich*. Warszawa, 1994, s. 361.

17 TOMASZEWSKI, J.: *Czechy i Słowacja*, s. 147.

18 JABLONICKÝ, J.: *Povstanie bez legend*, s. 11.

19 LACKO, M.: *Slovenské národné povstanie 1944*, s. 50. Čatloš v júli 1944 pripravoval „Memorandum”, ktoré malo byť plánom prechodu Slovenska na strany spojencov. JABLONICKÝ, J.: *Povstanie bez legend*, s. 22-36. Vzhľadom na neexistenciu spolupráce s Golianom zostal v konečnom dôsledku mimo povstaleckých aktivít a ich začiatok odsúdil v rozhlasovom vystúpení 29. augusta 1944. LACKO, M.: *Slovenské národné povstanie 1944*, s. 87.

20 KOVÁČ, D.: *Dejiny Slovenska*. Praha, 2007, s. 240.

s Vládou PR v exile a AK za „protidemokratické“ a „prosanačné“ a sanáciu za „poľskú obdobu fašizmu.“²¹ Okrem týchto zásadných rozdielov bolo povstanie jediným obdobím počas 2. svetovej vojny, kedy najvyššia moc akceptovala komunistov ako partnerov.²² To však nemení nič na skutočnosti, že v politickom zmysle bola účasť komunistov v povstaleckých orgánoch nulová.

Iná bola situácia na Slovensku. Komunisti, ktorí boli od začiatku existencie nezávislej Slovenskej republiky najjednoduchším a najrozhodnejším opozičným zoskupením voči ľudáckemu režimu, mali veľmi silnú pozíciu v povstaleckých orgánoch. Každý člen SNR musel mať stranícku príslušnosť – komunistickú, alebo demokratickú. Konečné rozloženie síl sa vytvorilo v pomere 25:23 v prospech predstaviteľov „občianskeho prúdu.“²³

• **Vzťah Sovietov.** V prípade *Varšavského povstania* bol jednoznačne negatívny. Stalin pozastavil vojenskú ofenzívu s tým, aby povstanie mohlo byť potlačené Nemcami. Išlo o posledný akt faktickej (aj keď neformálnej) spolupráce dvoch zločineckých totalitných režimov počas 2. svetovej vojny. Sovieti odmietali uznať legitímnosť vlády PR v exile a PPŠ, označujúc ich za „londýnsku reakciu“ a postavili proti nim bábkový komunistický Poľský výbor národného oslobodenia vytvorený v Lubline a uznaný Sovietskym zväzom. O vzťahu Stalina k povstaniu svedčí obsah telegramu adresovaného 22. augusta Churchillovi a Roosveltovi s odpoveďou na ich prosby o pomoc bojujúcej Varšave: „*Skôr alebo neskôr sa pravda o hŕstke zločincov, ktorí rozpútali varšavské dobrodružstvo s cieľom uchopenia moci, stane všeobecne známou. Títo ľudia zneužili dôverčivosť obyvateľov Varšavy a vrhli veľa bezbranných ľudí proti nemeckým delám, tankom a letectvu. Vznikla tak situácia, ktorú každým ďalším dňom využívajú hitlerovci neľudsky vraždiaci obyvateľstvo Varšavy a nie Poliaci na oslobodenia Varšavy.*“²⁴

V prípade *SNP* bol vzťah Sovietov oveľa komplikovanejší, ako ich jednoznačný postoj k *Varšavskému povstaniu*. Na jednej strane nielen že odignorovali, ale dokonca dali zatknúť slovenskú delegáciu usilujúcu o koordináciu plánov povstania so sovietskymi orgánmi. Absolútne nemali záujem, aby sa Slovensko oslobodilo samo (podobne ako v prípade *Varšavského povstania*) s významnou účasťou slovenskej armády, ktorej neverili a považovali ju za „buržoáznu“.²⁵ Jednoznačne mali záujem kontrolovať celé slovenské hnutie

21 FRISZKE, A.: *Myśl polityczna Polski Podziemnej 1939-1945*. In: Testament Polski Walczącej. Myśl programowa Polskiego Państwa Podziemnego, s. 17.

22 MARSZALEC, J.: *Polskie Państwo Podziemne w dniach próby: sierpień – październik 1944. Praktyczna realizacja koncepcji polityczno-ideowych i organizacyjnych wypracowanych w konspiracji*, s. 151.

23 LACKO, M.: *Slovenské národné povstanie 1944*, s. 147.

24 Citované podľa: ZAWODNY, J. K.: *Powstanie Warszawskie w walce i dyplomacji*, s. 150.

25 LACKO, M.: *Slovenské národné povstanie 1944*, s. 54-55.

odporu prostredníctvom nimi riadených partizánov, ktorí svojimi akciami v auguste 1944 narušali prípravu povstania a spôsobili jeho predčasné vypuknutie.²⁶ Na druhej strane členmi *SNR* boli komunisti majúci reálny vplyv na orgány moci a cieľom rozsiahlej vojenskej *karpatsko-duklianskej operácie* bola bezpochyby pomoc povstalcov.

• **Vzťah Nemcov.** Koncom augusta 1944 bola *AK* uznaná spojencami za spojeneckú armádu, vďaka čomu bola voči nej po potlačení povstania aplikovaná Ženevská konvencia a povstalci, vrátane velenia, boli deportovaní do zajateckých táborov. S vojakmi zúčastnenými na povstaní však bolo zaobchádzané ako s „*banditami*“. Boli často popravovaní, dokonca aj po získaní štatútu spojeneckej armády.

Aj Slovenskí povstalci získali od spojencov garancie, ale podobne ako vo varšavskom prípade to Nemci nie vždy nerešpektovali (najmä v prípade partizánov). Slovenskí povstalci boli nimi často považovaní za „*banditov*“ tiež po potlačení povstania. Obaja velitelia (Viest a Golian) boli po dolapení 3. novembra 1944 odsúdení na smrť a za nejasných okolností, pravdepodobne krátko pred koncom vojny, zlikvidovaní v koncentračnom tábore Flossenburg.²⁷

Civilno-spoločenské aspekty

• **Spoločenská podpora.** *Varšavské povstanie* sa tešilo dost' jednoznačnej podpore verejnosti. Na základe vytvorenia konšpiratívne pracujúcich štruktúr pripravujúcich ozbrojené povstanie je možné konštatovať, že mocenské rozhodnutie o takejto akcii bolo prijaté ešte pred kapituláciou Varšavy v r. 1939, súčasne s vytvorením Služby víťazstva Poľska. Nálady verejnosti v období okupácie, obzvlášť pred vypuknutím povstania (ako napr. spontánne odignorovania rozkazu účasti 100 tis. obyvateľov Varšavy na opevňovacích prácach), ako aj skutočnosť bezvýhradného podriadenia sa orgánom *PPS*²⁸ počas celého obdobia okupácie naznačovali očakávanie ozbrojeného stretu s Nemcami. Pre prvé dni povstania bola charakteristická obrovská eufória obyvateľov Varšavy. Neskôr, súčasne s dramaticky sa zhoršujúcimi materiálnymi podmienkami, neustále trvajúcim ohrozením a predlžujúcimi sa bojmi sa nálady značne zhoršili.²⁹

V prípade *SNP* bol vzťah civilného obyvateľstva oveľa komplikovanejší. Verejnosť, ktorá bola v prvej fáze vojny so situáciou na Slovensku v pod-

26 KOVÁČ, D.: *Dejiny Slovenska*, s. 235.

27 ROSZKOWSKI, W. - KOFMAN, J.: *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej XX wieku*. Warszawa, 2004, s. 379-380 a 1357-1358.

28 Ako uvádza prof. T. Strzembosz, *PPS* „disponoval týmto krehkým spojením medzi politickými štruktúrami a ďalšími verejnými inštitúciami.“ STRZEMBOSZ, T.: *Rzeczpospolita podziemna*, Warszawa, 2000, s. 8.

29 Téma postojov verejnosti voči *Varšavskému povstaniu* nebola doteraz plne spracovaná. Najlepší komplexnejší pokus uskutočnil HANSON, J.: *Nadludzkiej poddani próbie*. Warszawa, 2004.

state spokojná, začala s približovaním sa východného frontu a zhoršovaním materiálnych podmienok zaujímať čoraz kritickejší postoj voči mocenským orgánom slovenského štátu. Porážky na východe, invázia v Normandii alebo atentát na Hitlera čoraz jasnejšie nasvedčovali blížiacemu sa koncu Tretej ríše a vyvolávali otázky „čo ďalej?“. Represívny aparát Tisovej vlády sa stával stále viac neefektívnym, čo znásobovalo vplyv rozhlasovej propagandy Londýna. To všetko vytvorilo „vhodnú spoločenskú pôdu“ pre augustové a septembrové udalosti roku 1944.³⁰

• **Početnosť obetí.** *Varšavské povstanie* si vyžiadalo ohromné množstvo ľudských obetí. Ich počet sa do dnešného dňa nepodarilo presne stanoviť. Odhady hovoria o cca 120-180 tis. civilných obetí a 15-18 tis. obetí z radov povstalcov.³¹ Treba však zdôrazniť, že takto veľké množstvo civilných obetí nebolo výsledkom vojenských aktivít, ale plánovite realizovanej akcie likvidácie obyvateľstva Varšavy. V tejto súvislosti treba uviesť citát z tzv. rozkazu Himmlera - Hitlera z 1. augusta 1944, ktorý podľa výpovede von dem Bacha znel: „Každého obyvateľa treba zabiť, nie je dovolené brať zajatcov. Varšava musí byť zrovnaná so zemou ako odstrašujúci príklad pre celú Európu.“³²

Počet obetí SNP je neporovnateľne nižší. Podľa rôznych zdrojov je možné hovoriť o 1 500-3 000 padlých a 1000 usmrtených v koncentračných táboroch. Neboli to však všetky obeť povstania. Cca 5 tis. osôb bolo vyvraždených neskôr v rámci okupačného teroru zavedeného Nemcami.³³

30 PODOLEC, O.: *Ticho pred búrkou (sonda do nálad slovenskej spoločnosti na jar 1944)*. In: LACKO, M. (ed.): *Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov III. - Povstanie roku 1944*. Trnava, 2004, s. 19-32.

31 Problematika precízneho definovania početnosti obetí - tak celej II. sv. vojny, ako aj Povstania - zostáva doteraz nedostatočne preskúmaná. Porovnaj napr.: EBERHARDT, A. - GNIAZDOWSKI, M. - JASKUŁOWSKI, T. - KRZYSZTOFOWICZ, M.: *Szkody wyrządzone Polsce podczas II wojny światowej przez agresora niemieckiego. Historia dociekań i szacunków*. In: GÓRALSKI, W.: *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944-2004*. Tom I. Studia, Warszawa, 2004, s. 11-54; GNIAZDOWSKI, M.: *Zu den Menschenverlusten, die Polen während des Zweiten Weltkrieges von den Deutschen zugefügt wurden. Eine Geschichte von Forschungen und Schätzungen*, In: *Historie. Jahrbuch des Zentrums für Historische Forschung Berlin der Polnischen Akademie der Wissenschaften 2007/2008*. Berlin, 2008, s. 65-92.

V prípade Povstania máme k dispozícii isté odhady, ktoré sa od seba výrazne líšia. Jerzy Kirchmayer odhadol celkové straty na 200 tisíc (KIRCHMAYER, J.: *Powstanie Warszawskie*. Warszawa, 1984, s. 462), Czesław Łuczak na 180 tisíc (z toho 15 tisíc vojakov), Władysław Bartoszewski stanovil straty civilného obyvateľstva Varšavy na 150 tisíc zabitych (BARTOSZEWSKI, W.: *Przedmowa*. In: KUNERT, A. K.: *Rzeczpospolita Walcząca. Powstanie Warszawskie 1944. Kalendarium*. Warszawa, 1994, s. VIII). Andrzej Krzysztof Kunert, aj na základe informácií poľského Červeného kríža, odhaduje počet obetí na 120-130 tisíc civilov a 16-17 tisíc vojakov (pozri napr.: *60 lat później*. In: *Nowe Państwo*, 2004, č. 8, s. 21-24).

32 Citované podľa: KUNERT, A.: *Rzeczpospolita Walcząca. Powstanie Warszawskie 1944 - kalendarium*, s. 7.

33 LACKO, M.: *Slovenské národné povstanie 1944*, s. 200-201.

• **Škody.** Po *Varšavskom povstaní*, v súlade s obsahom aktu kapitulácie, bolo všetko obyvateľstvo vyhnané z mesta. Nemecké oddiely začali systematické rabovanie a následne plánovitú demoláciu mesta. Varšava bola počas 2. svetovej vojny ničená štyrikrát – v septembri 1939, ďalej po potlačení povstania v gete v r. 1943, počas *Varšavského povstania* a hneď po povstaní. Odhady hovoria, že cca 25% mesta bolo zničeného počas povstaleckých bojov a až 30% po ich skončení.³⁴ Mnohé odhady hovoria o viac ako 80% škodách v poľskom hlavnom meste.

Aj v slovenskom prípade boli zaznamenané najväčšie škody až v období po potlačení povstania. Nemecké oddiely, ktoré v tej dobe vykonávali trestné akcie, okrem masového vraždenia čiastočne alebo celkom vypálili 102 dedín a osád.³⁵

Pripomínanie si oboch povstaní

• **Prezentácia v komunistických časoch.** Pripomínanie si povstaní v rokoch komunizmu bolo charakteristické úporným skresľovaním faktov. Mocenské orgány nemohli súhlasiť so zverejnením úplnej pravdy, nakoľko by to mohlo viesť k pochopeniu o nelegitímnosti ich vlád zo strany obyvateľstva.

V prípade oficiálneho zverejnenia úplnej pravdy o *Varšavskom povstaní* by nebolo možné nespomenúť existenciu legálneho poľského štátu, ktorý existoval na malom kúsočku územia Poľska, orgány moci, ktoré fungovali bez ohľadu na extrémne podmienky neobvyčajne efektívne a v konečnom dôsledku aj projekt povojnového usporiadania Poľska, ktorý bol vypracovaný a jeho časti boli zverejnené v *Zbierkach zákonov*. Propaganda mala samozrejme rôznu intenzitu, bola však lakmusovým papierikom stavu režimu. Napriek tomu neustále manipulovala s historickými údajmi prezentujúc povstanie v negatívnom svetle. V období stalinizmu totiž existovali snahy vnútiť verejnosti názor, že *AK* kolaborovala s Nemcami. Neskôr sa tvrdilo, že „*hrdinské obyvateľstvo hlavného mesta sa chopilo zbrane pod vedením zločineckého* (v jemnejšej verzii – neschopného) *velenia*“. Fakty o povstaní boli do r. 1989 plánovite skresľované.³⁶

Po komunistickom štátnom prevrate v r. 1948 bol vzťah komunistických úradov k *SNP* rozporuplný. Na jednej strane bolo oficiálne velebené, na druhej boli jeho vedúci predstavitelia, vrátane popredných komunistov Karola

34 Na základe hodnotenia Kancelárie obnovy hlavného mesta: EBERHARDT, A. - GNIAZDOWSKI, M. - JASKUŁOWSKI, T. - KRZYSZTOFOWICZ, M.: *Szkody wyrządzone Polsce podczas II wojny światowej przez agresora niemieckiego*, s. 51.

35 MIČEV, S.: *Fašistické represálie na Slovensku*, rukopis.

36 *Walka o pamięć. Władze i społeczeństwo wobec Powstania Warszawskiego 1944-1989*. Warszawa, 2008; SAWICKI, J.: *Bitwa o prawdę. Historia zmagania o pamięć Powstania Warszawskiego*. Warszawa, 2005.

Šmidkeho, Ladislava Novomeského, Gustáva Husáka, obvinení z „buržoázno-nacionalistickej odchyľky“ a odsúdení za „zradu národa“. Podľa propagandy „bojovali proti pražskému centralizmu“ s cieľom „konzervovania inštitúcie bývalého fašistického slovenského štátu, zachovania pozícií buržoázie s konečným cieľom odtrhnúť Slovensko od tábora mieru a socializmu.“³⁷ Nepochybne išlo čiastočne aj o výsledok porážky komunistov na Slovensku vo voľbách v r. 1946 a v tejto súvislosti organizovanou akciou zameranou na obmedzenie slovenskej autonómie, na realizácii ktorej sa podieľala aj povstalecká SNR. Spolu s uvoľnením v 60.-tych rokoch sa radikálne zmenil aj vzťah k povstaniu. Stalo sa vlastne „zakladateľským mýtom“ komunistického Československa. Vďaka tomu bolo aspoň postavené Múzeum SNP, zatiaľ čo Múzeum Varšavského povstania vzniklo až v r. 2004. To však nič nemení na skutočnosti, že odkaz SNP bol prekrútený. Slovenské povstanie bolo prezentované takmer výhradne ako dielo hrdinských komunistov, partizánov a výsadbárov so zámerným znižovaním úlohy pravidelnej slovenskej armády.

• **Súčasnú miesto v pamäti národa.** *Varšavské povstanie* pretrváva ako hrdinský mýtus, je jednou zo základných súčastí zakladateľského mýtu súčasnej republiky. Tretia Poľská republika sa odvoláva na PPS a tradície AK najsymbolickejším možným spôsobom – pamätník PPS stojí priamo oproti vchodu do budovy Sejmu. *Varšavské povstanie* do dnešného dňa vzbudzuje veľké emócie a napriek tomu nie je spornou otázkou z pohľadu poľskej identity (neexistuje žiadna iná „konkurenčná“ tradícia). Najbúrlivejšie debaty neustále vyvoláva spor o účele prijatia rozhodnutia o začatí povstania. Nič to však nemení na skutočnosti okázalých každoročných osláv výročia povstania, ktorých sa masovo zúčastňujú nielen obyvatelia Varšavy.

SNP je pre zmenu stredobodom sporu o slovenskú identitu (spor dvoch tradícií: Slovenského štátu a SNP). Vyplýva to zo skutočnosti, že na rozdiel od Poľska došlo na Slovensku ku konfliktu dvoch vízií. V duchu prvej z nich bol slovenský štát v rokoch 1939 – 1945 prvým naplnením slovenského úsilia o emancipáciu, realizáciou „odvekého sna slovenského národa“. Podľa druhej bol fašistickým útvarom, proti ktorému bolo treba podniknúť rozhodné kroky s cieľom „zachovať tvár“ Slovákov a postaviť sa na stranu demokracie a slobody.³⁸ Tento neobvykle hlboký spor sa odvíja až po súčasnosť a v tejto súvislosti treba zdôrazniť, že Slovensko sa inštitucionálne aj symbolicky postavilo na stranu tradícií SNP vyhlásením za štátny sviatok 29. august a nie 14. marec.

37 LIPTÁK, L.: *Slovensko v 20. storočí*, s. 314.

38 ZENDEROWSKI, R.: *Nad Tatrami błyska się... Słowacka tożsamość narodowa w dyskusji politycznym w Republice Słowackiej (1989-2004)*. Warszawa, 2007, s. 441-485.

V auguste 1944 vypukli v strednej Európe dve veľké povstania proti Nemcom. Obe vypukli tvárou v tvár blížiacej sa *Červenej armáde* a v očakávaní efektívnej vojenskej spolupráce s ňou. Okrem týchto dosť všeobecných podobenstiev majú *Varšavské povstanie* a *SNP* veľmi veľa odlišností. Ako už bolo uvedené predtým, situácia v oboch krajinách pred povstania bola zásadne odlišná, odlišný bol aj ich vojenský charakter, ako aj ciele a politické riešenie. Tak isto by bolo ťažké deklarovať aj výsledky oboch povstaní ako podobné, či už ide o ľudské obete a materiálne škody, alebo ich miesto v pamäti národa.

Záver:

V auguste 1944 vypukli v strednej Európe dve veľké povstania – *Varšavské povstanie* a *Slovenské národné povstanie*. Obe tieto udalosti významne ovplyvnili osudy Poliakov a Slovákov, stanúc sa pre nich jednými z najvýznamnejších národných medzníkov v 20. storočí.

Obe povstania namierené proti Nemcom vypukli tvárou v tvár blížiacej sa *Červenej armáde* a v očakávaní efektívnej vojenskej spolupráce s ňou. Okrem týchto celkom všeobecných podobností bolo však medzi *Varšavským povstaním* a *SNP* veľa odlišností. Spoločenská situácia v oboch krajinách bola pred povstania zásadne rozdielna, iné bolo aj ich medzinárodné postavenie. Rozdiely boli aj vo vojenských aspektoch a cieľoch oboch povstaní, ich charaktere a politických štruktúrach. Taktiež efekty oboch povstaní možno len s problémami uznať ako podobné, začínajúc ľudskými a materiálnymi stratami a končiac ich miestom v súčasnej kolektívnej pamäti národa.

preložil Pavel Lašček

SNP 1944 - SÚČASŤ EURÓPSKEJ ANTIFAŠISTICKEJ REZISTENCIE V ROKOCH II. SVETOVEJ VOJNY

JÁN STANISLAV

Slovenská historiografia musí objektívne reflektovať zlomové udalosti 20. storočia tak, aby nehrozila strata historickej pamäti pre generácie nového storočia na reálne prežité dejiny aj z aspektu dokumentácie a prezentácie štátnych, vojenských a politických tradícií rezistencie a *SNP* ako súčasti 2. svetovej vojny. Nemožno zabudnúť, že antifašizmus ako kľúč k budúcnosti svojím pluralitným charakterom preklenul rozpory štátov spojeneckej koalície a zjednotil ich vo veľkom historickom ale dočasnom kompromise, aby porazili nacizmus a fašizmus vo vojne, ktorá mala Hitlerovým pričinením zničiť štáty, národy, vytvoriť svet bez dejín, bez alternatív. Mnohé západoeurópske krajiny po vojne pri obnovení parlamentnej demokracie rešpektovali historický kompromis antifašizmu. Význam odbojovej rezistencie a protifašistických povstaní uľahčoval prekonávanie politických kríz. U nás po r. 1948 pofebruárový režim demagogicky násilne stotožnil antifašizmus s komunizmom, čím prekryl pluralitnú skúsenosť odboja a *SNP*, a tým ju na desaťročia zdevalvoval vo vedomí spoločnosti, keďže propagandisticky dokázal vytvoriť až duševné spojenie medzi *SNP* a pofebruárovou verziou ľavicovej diktatúry.

Niet pochyb, že skutočná pluralitná skúsenosť antifašistického odboja a *SNP*, už bez straníckej devalvácie, by mala natrvalo tvoriť súčasť našich demokratických tradícií, ktoré by sa mali i mohli stať trvalou súčasťou historického vedomia občanov Slovenskej republiky, keďže tieto historické udalosti sa už zaradili do dlhej reťaze dejín a trvalú hodnotu toho podstatného na nich už nezmení čas, ani upresňujúce vedecké výskumy, vášnivé spory, diskusie či ostrá polarizácia názorov v spoločnosti.¹

Odpor proti nacistickej a fašistickej okupácii počas 2. svetovej vojny mal mnohoraké formy – od spontánnych prejavov odporu proti okupačnému režimu až po ozbrojený boj, ktorý vyvrcholil povstaním. Organizovaný ilegálny odpor bol výsledkom činnosti odbojových skupín, ktorý sa v r. 1939-1945 rozvinul prakticky vo všetkých okupovaných krajinách a vo všetkých štátoch Osi. Vo väčšine okupovaných krajín sa proti okupačnému systému hneď po

¹ LIPTÁK, E.: *Storočie dlhšie ako sto rokov*. Bratislava, 1999, s. 176-177, 185. STANISLAV, J.: *Rozšírená koncepcia Múzea SNP*. In: *Muzeologica*, r. 2001 (II), s. 88.

obsadení začal rozvíjať aktívny odpor. Jeho formy a obsah záviseli od stupňa a gradácie nacistického a fašistického teroru, od miery politického napätia v spoločnosti, ale aj od toho, či v krajine pred okupáciou vládol demokratický politický systém. Odpor vyrastal aj z poskytovania pomoci politicky alebo rasovo prenasledovaným osobám. Rozvíjal sa a mocnel vo vedomých sabotážnych akciách, spravodajskej činnosti v prospech štátov antifašistickej koalície. Silnel aj šírením správ prostredníctvom ilegálnej tlače. Najvyšší stupeň aktivity a organizovanosti v západnej Európe dosiahol odboj vo Francúzsku. Aj v ostatných okupovaných krajinách Európy sa postupne sformovali odbojové sily. Hnutie odporu a partizánske aktivity sa rozvinuli v Belgicku, Dánsku, Nórsku a Holandsku. Odboj v Juhoslávii, Grécku a Albánsku veľmi rýchlo nadobudol ozbrojené formy partizánskeho boja. V Taliansku dosiahlo hnutie odporu väčšie rozmery až v roku 1943. Najväčší rozsah okrem Juhoslávie dosiahol národnooslobodzovací zápas v ZSSR. Do odbojovej činnosti v Poľsku sa zapájali najrozmanitejšie vrstvy celej spoločnosti.²

Hnutiu odporu na okupovaných územiach sa usilovali pomôcť aj štáty antifašistickej koalície. Veľká Británia už od r. 1940 podporovala ducha odporu vysielaním propagandistických a informačných relácií na vlnách rozhlasovej stanice British Broadcasting Corporation (BBC). Z Londýna sa vysielalo do 18 krajín v 23 jazykoch, aby sa vyvrátili tvrdenia dôkladne premyslenej nastickej propagandy. Prostredníctvom vysielania sa sprostredkovali pokyny odbojovým skupinám v okupovaných krajinách. Vysielanie zahraničnej sekcie BBC v češtine a slovenčine, ktoré začalo už 3. septembra 1939, bolo veľmi dôležité, aby ľudia dostali objektívne informácie o tom, čo sa deje, pretože nacistická propaganda sa riadila heslom: stokrát opakovaná lož je prijatá nakoniec ako pravda. Väčšiu časť vysielania BBC pre Čechov a Slovákov tvorilo spravodajstvo a komentáre. Hlavným poslaním vysielania bolo oslabovať pozície domáceho totalitného režimu a vlievať nádej vo víťazstvo.³

V r. 1940 v Londýne vznikla osobitná organizácia Special Operations Executive (Úrad pre špeciálne operácie – *SOE*) na podporu a riadenie odbojových akcií. *SOE* vznikol z iniciatívy W. Churchilla rozhodnutím britského vojnového kabinetu 16. júla 1940. Jeho hlavnou úlohou bolo netradičným a nekonvenčným spôsobom vedenia modernej vojny prispieť k podstatnému narušeniu nemeckého hospodárskeho tylu v krajinách okupovanej Európy a Japoncami okupovaných zemiach Ďalekého Východu. Cieľom *SOE* v Európe bolo poskytnúť štátom európskej rezistencie takú pomoc, aby sa dosiahla čo najväčšia destabilizácia nemeckého vojnového úsilia. *SOE* bol operačne priamo podriadený ministrovi pre vedenie hospodárskej vojny Hughovi Dal-

2 *Kronika druhej svetovej vojny*. Bratislava, 2000, s. 187.

3 DRTINA, P.: *Československo mŕj osud*. Svazek I, kniha 2. Toronto, 1982. s. 535-560.

tonovi, čím *SOE* dosiahol značnú autonómnosť. To umožnilo *SOE* oprosiť sa od zaužívaných armádnych zvyklostí a stereotypov, ktoré hrozili možnosťou podviazať iniciatívu a samostatnosť príslušníkov *SOE* pri vedení vojny „*neregulárnymi prostriedkami*“.⁴ I preto mohol *SOE* úspešne rozvinúť všetky formy boja v nepriateľskom zázemí od získavania spravodajských správ vojnového, hospodárskeho a politického charakteru, cez sabotáže, diverzie vo výrobe a doprave, uskutočňovať defetistickú propagandu, vysadzovať agentov na okupované územie, riadiť bombardovanie vytipovaných dôležitých priemyselných a hospodárskych cieľov, až po bezprostrednú prípravu a podnecovanie ozbrojeného povstania, spojeného s dodávkami zbraní.⁵

Zárodok budúceho Office of Strategic Services (Úrad strategických služieb – OSS) signalizovala už existencia Úradu koordinátora strategických informácií, ktorý vznikol na podnet prezidenta USA F. D. Roosevelta v júni 1941 z prirodzenej nutnosti systematicky získavať a spracovávať spravodajské informácie rôzneho významu viažuce sa k vojne. Táto úloha zostala v obsahovej náplni úradu aj po jeho preformovaní sa na OSS v júni 1942, aby pod velením plk. W. J. Donovana pokračovali jeho príslušníci v systémovo pojatej spravodajskej činnosti v prospech podpory antifašistického hnutia odporu v strednej a východnej Európe. OSS – americká verzia britského *SOE* – pracoval na podobnom princípe ako *SOE*. Vznik OSS (tvoril pevnú súčasť americkej armády) prijala pre jeho značnú operačnú samostatnosť s nevôľou nielen samotná americká vojenská spravodajská služba a Ministerstvo zahraničných vecí USA, ale aj Joint Chiefs of Staff (Zbor náčelníkov štábov – JCS), ktorému OSS priamo podliehal.⁶ V programe OSS dominovalo spravodajstvo všetkého druhu, sabotáže a diverzie v tle nepriateľa, doprava vojenského materiálu európskej rezistencii, evakuácia zranených osôb z ohrozených priestorov atď.⁷

Korene antifašistickej rezistencie siahajú do predvojnového obdobia. Jej konkrétne prejavy môžeme zaznamenať od čias Mníchova po celé obdobie 2. svetovej vojny. V jednotlivých obdobiach vojny mali rôznu intenzitu a pôsobnosť. Zasiáhli hlbinne všetky vrstvy slovenskej spoločnosti. Prejavy rezistencie sa dajú presvedčivo dokumentovať na organizme cirkvi (najmä evanjelickej), v slovenskej armáde, medzi členmi zastavených politických strán, zakázaných a rozpustených spolkov, zväzov a organizácií. Nastole-

4 ŠOLC, J.: *Bylo málo mužů (čs. parašutisté na západní frontě za druhé světové války)*. A MSNP Banská Bystrica, f. XII, príř. č. S 115/89, s. 40.

5 LIČKO, M. J.: *K otázce spojenecké pomoci v SNP*. In: Zborník úvah a osobných spomienok o SNP. Toronto, 1976, s. 212.

6 LIČKO, M. J.: *Američania v SNP*. In: Zborník o Slovenskom národnom povstaní, zväzok III. Toronto, 1983, s. 210-211.

7 ŠOLC, J.: *Bylo málo mužů*, s. 446.

ný autoritársko-totalitný systém v Slovenskej republike 1939-1945 vytvoril vhodné podhubie pre vznik širokej opozičnej a odbojovej základne.

Začiatky organizovaného protifašistického odboja na Slovensku sa viažu k letu 1939. Jeho nositeľmi boli ilegálna komunistická strana a nekomunistické občianske odbojové skupiny, ktoré sa formovali z opozičných prúdov slovenskej spoločnosti. Mali spojenie s česko-slovenskou politickou emigráciou vo Veľkej Británii a v ZSSR. Značná časť občanov na Slovensku nesúhlasila s nedemokratickým systémom vlády jednej strany, s protizidovskými opatreniami a s čoraz väčšou závislosťou Slovenska od nacistického Nemecka. Vytvorili sa tri hlavné smery odboja: komunistický, sociálnodemokratický a občianskodemokratický. Najlepšie organizovaný bol komunistický odboj, ktorého ilegálnym tlačovým orgánom bol Hlas ľudu a Útok. Z ostatných odbojových skupín boli najaktívnejšie Flóra, Justícia, Demec a Obrana národa, skupina D. Ertla a M. Juráša i skupiny V. Šrobára, J. Lettricha a J. Ursínyho. Ich tlačovým orgánom bol Hlas národa a Ohlas. Do vzniku ilegálnej *Slovenskej národnej rady* roku 1943 mali odbojové prúdy rôzne ciele. V programe komunistov bolo spočiatku vytvorenie sovietskeho Slovenska s jeho eventuálnym pripojením k ZSSR. Neskôr upustili od tohoto zámeru. Ostatní presadzovali obnovenie ČSR, lebo si uvedomovali, že len tak môžu dosiahnuť podporu čs. exilovej vlády a spojencov zo zahraničia. Všetky tri odbojové prúdy sa však zhodli na tom, že štátoprávne postavenie Slovenska v obnovennej republike musí byť iné ako pred vojnou.

Už v júni 1939 sa podarilo polícii odhaliť organizáciu Revolučná mládež Slovenska, ktorá združovala mnohých študentov a mladých robotníkov z rôznych zakázaných pokrokových organizácií od Bratislavy až na východ Slovenska. Viedol ju Ján Opavský.⁸

Komunistický odbojový prúd predstavoval významnú zložku protifašistického odboja a z hľadiska organizovanosti vykazoval v období rokov 1939-1943 najväčšiu aktivitu. Postupne vzniklo a pôsobilo päť ústredných vedení ilegálnej KSS, oblastné vedenia v piatich stranických oblastiach (bratislavskej, žilinskej, trenčianskej, prešovskej, banskobystrickej) a ilegálne vedenia na okresnej, regionálnej i lokálnej úrovni. Okrem organizačnej činnosti sa komunisti v ilegalite prednostne zameriavali na rozmanité formy a prostriedky masovopolitickej agitácie a propagandy, najmä prostredníctvom diverzifikovanej ilegálnej tlače, čo viedlo často k narušeniu alebo aj likvidácii ťažko vybudovanej štruktúry ilegálnej siete.

V protifašistickom odboji na Slovensku mali významné postavenie nekomunistické občianske odbojové skupiny Obrana národa, Flóra, Justícia

8 FREMAL, K.: *Kapitoly z dejín protifašistického odboja na Slovensku v rokoch 1938-1945*. Banská Bystrica, 2000, s. 58-59, 62-63, 127-130.

a Victoire. Organizovali prechody našich vlastencov za hranice, pomáhali režimom prenasledovaným občanom a politickým väzňom. Spolu so spravodajskými skupinami Demec, Hela a jednotlivcami pôsobiacimi v diplomatických vojenských a obchodných službách zabezpečovali spojenie medzi domácim a zahraničným odbojom.⁹

Justícia vznikla v roku 1939 a pôsobila až do oslobodenia. Jej vedúcim bol prof. M. Koch. Pomáhala pri ilegálnom odchode vlastencov do zahraničia, plnila spravodajské úlohy pre zahraničie, spolupracovala s ostatnými odbojovými skupinami. Skupinu Demec založil v lete 1940 advokát M. Zibrin. V jej rámci spolupracovali aj bývalí členovia agrárnej a sociálnodemokratickej strany (J. Lettrich, J. Kapinaj a i.). V októbri 1940 odišiel do exilu M. Zibrin, vedúcim sa stal V. Velecký. Skupinu v júli 1941 zlikvidovala ÚŠB a mnohých jej členov odsúdili na viacročné väzenie. Po odhalení skupiny Demec vznikla na prelome rokov 1940-1941 skupina Flóra (Kaviár). Jadro tvorili príbuzní R. Viesta. Pripojili sa k nej aj členovia Obrany národa, Lichnerovej skupiny a ďalšie. Pestré sociálne zloženie skupiny dotvárali mnohí režimistickí úradníci, dôstojníci slovenskej armády, sudcovia, ba i členovia ÚŠB. Prostredníctvom R. Fraštackého udržiavala kontakty cez Švajčiarsko s čs. exilovou vládou a jej orgánmi v Londýne. K popredným členom patrili J. Bahurinský, J. Beharka, J. Kapinaj, V. Radakovič a iní.¹⁰

V rokoch 1939-1943 sa do odboja proti novým pomerom na Slovensku a proti fašizmu okrem komunistov zapojili a aktívne v ňom pracovali aj bývalí členovia politických strán, najmä sociálni demokrati, agrármci, národnári, národní socialisti, členovia ich odborových, spoločenských, kultúrnych a športových organizácií a spolkov, legionári, Sokoli, skauti, pročeskoslovensky, demokraticky a všeslovensky orientovaní jednotlivci a skupiny. Okrem komunistov najorganizovanejší boli sociálni demokrati. V odboji ich činnosť riadil ilegálny Ústredný výkonný výbor sociálnodemokratickej strany v Bratislave.¹¹

Antifašistická rezistencia sa formovala aj v rámci cirkví pôsobiacich na Slovensku, najmä v radoch evanjelickej opozície. V počiatočnom období prevládali skôr pasívne formy odporu. Väčšina cirkevných hodnostárov a funkcionárov spolu s radovými cirkevníkmi sa zameriavala na kritiku spoločensko-politických pomerov na Slovensku. Cirkevná opozícia pri kritike

9 *Zápisky gen. Rudolfa Viesta*. Bratislava 2002, s. 328 a 330; *Sprievodca po expozícii Múzea SNP*. Banská Bystrica, 1999, s. 20-21.

10 JABLONICKÝ, J.: *Bratislava a vznik Slovenského národného povstania. Príloha Kto je kto*. A MSNP Banská Bystrica, príř. č. S 196/2001, s. 180; *Scenár stálej expozície Múzea SNP: Slovensko v protifašistickom hnutí odporu Európy 1939-1945*. Banská Bystrica, 2004 (deponovaný v A MSNP Banská Bystrica).

11 FREMAL, K.: *Kapitoly z dejín protifašistického odboja na Slovensku*, s. 118.

režimu vychádzala z kresťanskej náuky, čo bolo istou výhodou pri obhajovaní demokratických princípov v zápase s vládnuou mocou. V dôsledku medzinárodných udalostí v rokoch 1943-1944 sa zaktivizovala v hnutí odporu aj cirkevná opozícia. Mnohí cirkevní hodnostári, funkcionári i radoví cirkevníci nielen z evanjelickej, ale aj gréckokatolíckej, pravoslávnej a čiastočne aj rímskokatolíckej cirkvi boli bezprostredne zapojení do protifašistického odboja.

Partizánske hnutie na Slovensku vzniklo v roku 1942. Do partizánskych táborov v horách sa uchýľovali antifašisti, vojenský zbepovia zo slovenskej armády, režimom rasovo prenasledovaní, občania národov ZSSR, ktorí ušli z nacistických vojenských zajateckých táborov a nacistickým protektorátnym režimom prenasledovaní vlastenci z Čiech a Moravy. Z týchto utečencov sa postupne sformovali partizánske jednotky, ktoré pred začiatkom *SNP* pôsobili v horách východného Slovenska, v regióne Turca, Liptova, Hornej Nítry a Banskej Štiavnice.¹²

Protihitlerovská koalícia, ktorá sa začala programovo formovať od r. 1941, upevnila svoje vzťahy, keď zástupcovia 26 krajín bojujúcich proti štátom Osi (medzi nimi aj čs. predstavitelia) podpísali 1. januára 1942 vo Washingtone deklaráciu o spoločnom boji proti agresorom. Krajiny sa zaviazali, že v boji proti Nemecku, Taliansku, Japonsku budú využívať všetky hospodárske a vojenské zdroje, že neuzavrú separátny mier so žiadnym z týchto štátov a že budú spolupracovať vo vojne až do jej konca. Pre čs. exilovú vládu to bola dôležitá satisfakcia. Ďalším zadost'učinením sa stala skutočnosť, že vláda V. Británie a Severného Írska 5.8.1942 oficiálne anulovala svoj podpis pod mníchovskou dohodou. Navyše – USA 26. 10. 1942 definitívne uznali čs. vládu v exile.¹³

Pre upevnenie spolupráce troch veľmocí mala veľký význam Teheránska konferencia najvyšších predstaviteľov USA, Veľkej Británie a ZSSR, ktorá sa konala od 28. novembra do 1. decembra 1943. Predmetom rozhovorov „*veľkej trojky*“ (Roosevelt, Churchill, Stalin) boli strategické otázky vytvorenia druhého frontu, vstupu Sovietskeho zväzu do vojny proti Japonsku, problematika rozdelenia Nemecka, vzniku Dunajskej federácie, problém obnovenia Poľska, resp. záležitosti týkajúce sa nového rozdelenia Európy vôbec. Išlo o jedno z najzásadnejších a najdôležitejších spojeneckých rokovaní. Dňa 1. decembra 1943 podpísali najvyšší predstavitelia štátov antifašistickej koalície spoločné záverečné komuniké.¹⁴

12 *Scenár stálej expozície Múzea SNP: Slovensko v protifašistickom hnutí odporu Európy 1939-1945.*

13 *Kronika druhej svetovej vojny*, s. 147, 186.

14 Tamže, s. 297.

Vojenské úspechy štátov protifašistickej koalície v r. 1943-44 spôsobili zásadný obrat v priebehu 2. svetovej vojny. Porážky armád nacistického Nemecka a jeho spojencov na východnom fronte v zime 1942-43 pri Stalingu, v lete a na jeseň 1943 v Kurskom oblúku a na Kaukaze mali značný ohlas vo verejnosti ako aj vplyv na vnútropolitickú situáciu na Slovensku. Anglo-americké vojská prispeli k obratu vo vojne víťaznou bitkou pri El Alameine, konečnou porážkou nemeckých a talianskych jednotiek v severnej Afrike, vylodením sa na Sicílii, Sardínii a Apenínskom poloostrove v lete 1943. V októbri 1943 sa talianska vláda pridala k Spojencom, a tak sa prehĺbila medzinárodná izolácia Nemecka. Po vylodení v Normandii v júni 1944 Spojenci otvorili druhý front na západoeurópskom bojisku.¹⁵

Od septembra 1943 sa zintenzívnili kontakty predstaviteľov občianskych demokratických zložiek na Slovensku zapojených do domáceho protifašistického odboja. Stalo sa tak v súvislosti s vojenskými úspechmi štátov protifašistickej koalície v lete 1943, ktoré mocne vplývali na vnútropolitickú situáciu na Slovensku. Vznikom V. ilegálneho ústredného vedenia KSS sa prehĺbila snaha všetkých odbojových zložiek o vytvorenie jednotného spoločného riadiaceho orgánu. Aj Šrobárova odbojová skupina sa v roku 1943 výrazne zaktivizovala. Na schôdzi v byte M. Mičuru za účasti domáceho pána, V. Šrobára, I. Karvaša, P. Zaťku a M. Sokola sa dohodli na vypracovaní Memoranda. Dokument odoslali začiatkom augusta 1943 do Londýna. Členovia Šrobárovej odbojovej skupiny zdôrazňovali rovnosť českého a slovenského národa a na tomto princípe chceli riešiť aj národnostné postavenie v štáte po vojne. Beneš nebol s Memorandom celkom spokojný, ako to dokumentuje jeho odpoveď z 15. septembra 1943. Memorandum vzniklo na stretnutí opozície a umiernených ľudákov. Uskutočnilo sa u predsedu najvyššieho súdu a vládneho komisára M. Mičuru. Okrem koncipientov F. Houdeka a J. Bottu (syna básnika I. Krasku) prítomní boli predseda slovenského snemu M. Sokol, bývalý čs. minister V. Šrobár, generálny tajomník Ústredného združenia slovenského priemyslu dr. Ing. P. Zaťko a prednosta Najvyššieho úradu pre zásobovanie a guvernér Slovenskej národnej banky prof. JUDr. I. Karvaš.¹⁶

V decembri 1943 predstavitelia občianskych demokratických zložiek domáceho protifašistického odboja, prevažne agrárci, vytvorili spolu s členmi V. ilegálneho ústredného vedenia KSS ilegálnu Slovenskú národnú radu. Dohodu o jej vytvorení a prvý programový dokument – Vianočnú dohodu, ktorá sa hlásila k obnoveniu ČSR a žiadala rovnoprávne postavenie Slovenska, podpísali v Bratislave za občiansky blok J. Ursíny, J. Lettrich a M. Josko, za

15 DURAN, K. - SVOBODA, M.: *Slovník moderních světových dějin*. Praha, 1968, s. 120-121.

16 PREČAN, V.: *Slovenské národné povstanie. Dokumenty*. Bratislava, 1965, s. 88-92, 102-105; *Zápisky generála Rudolfa Viesta*, s. 261.

komunistov K. Šmidke, G. Husák a L. Novomeský. V januári 1944 ilegálnu SNR doplnili národohospodár P. Zaťko a I. Horváth za sociálnu demokraciu.¹⁷ Viaceré občianske skupiny pokračovali v odbojovej činnosti aj mimo rámca ilegálnej SNR. Cieľom SNR sa stal boj proti nacizmu, jeho domácim prisluhovačom a prevzatie moci na Slovensku. Na miestnej úrovni sa začali vytvárať ilegálne národné výbory. SNR rešpektovala čs. exilovú vládu v Londýne. Aj jej cieľom bolo obnoviť Československú republiku, ale s rovnoprávnym postavením Slovenska. Cenné služby v r. 1944 vykonal hlavný kuriér ilegálnej SNR pre styk s čs. orgánmi vo Švajčiarsku, člen ilegálnej skupiny Flóra R. Fraštacký, ktorý cestoval do neutrálneho Švajčiarska služobne v rámci obchodných ciest. Prenášal z Bratislavy odkazy a memorandá, ktoré boli adresované čs. exilovej vláde v Londýne. Bol to práve R. Fraštacký, ktorý priniesol zo Švajčiarska dôležité odkazy pplk. gšt. J. Golianovi pred vyhlásením SNP.

Dôležitú úlohu v styku medzi čs. exilovou vládou v Londýne a odbojom vo vlasti zabezpečoval škpt. Jaroslav Krátký. Ako spravodajský a styčný dôstojník čs. MNO bol vyslaný v lete 1942 do Istanbulu. Od marca 1944 plnil svoje poslanie na Slovensku. Zabezpečoval rádiové spojenie medzi Londýnom a pplk. gšt. J. Golianom, ktorý bol poverený vojenskými prípravami povstania. Prostredníctvom vysielачky Vít preberal pokyny z Londýna a späťne podával informácie o vojensko-politickej situácii a o antifašistickom odboji na Slovensku.¹⁸

V rokoch 1943 a 1944 zaznamenali aj diplomatickí úradníci z krajín Osi, ktorí pôsobili v Slovenskej republike, že slovenská spoločnosť sa radikálne odkláňa od ľudáckeho režimu a nacistického Nemecka, že stúpajú sympatie k Spojencom a k čs. zahraničnému odboju, vrátane čs. exilovej vlády v Londýne. Politický systém Slovenskej republiky upadal v r. 1943-1944 do stagnácie a hlbokej vnútornej krízy. V celej spoločnosti dochádzalo k diferenciacii postojov k režimu a odboju. Neobišlo ani členov HSLS, HG, úradníkov centrálnych a miestnych orgánov štátnej správy, zamestnancov súkromných firiem. Prehlbovanie rozkladu štátnej moci sa prejavovalo všeobecnou pasivitou a alibizmom. Okruh presvedčených stúpencov slovensko-nemeckého spojeneckého zväzku vo vojne sa neprestajne zužoval. Jednotlivci, skupiny, aj celé inštitúcie či útvary sa zapájali do odboja na ministerstvách, v hospodárskych úradoch, žandárstve, polícii, súdnictve, župných a okresných úradoch, finančnej strážii, ba dokonca i Ústredni štátnej bezpečnosti.¹⁹

17 Tamže, s. 125-126. JABLONICKÝ, J.: *Príprava a vznik Slovenskej národnej rady*. In: PEKŇÍK, M. a kol.: *Pohľady na slovenskú politiku*. Bratislava, 2000, s. 384.

18 *Zápisky generála Rudolfa Viesta*, s. 265.

19 KORČEK, J.: *Slovenská republika 1943-1945*. Bratislava, 1999, s. 63.

Centrálным miestom vojenských príprav povstania v zmysle pokynov čs. exilovej vlády v Londýne a ilegálnej SNR sa stalo Veliteľstvo pozemného vojska (VPV) v Banskej Bystrici. Pplk. gšt. Ján Golian, od 1. januára 1944 náčelník štábu VPV, bol určený 23. marca 1944 čs. exilovou vládou za dočasného veliteľa vojenskej organizácie na Slovensku povereného viesť vojenské operácie. Tou istou úlohou Goliana 27. apríla 1944 poverila aj ilegálna SNR a požiadala ho, aby prevzal funkciu veliteľa Vojenského ústredia (VÚ). V rámci zjednotenia ozbrojených síl v slovenskej armáde a jej prípravy na ozbrojené vystúpenie vzniklo v apríli 1944 ilegálne VÚ. Veliteľom VPV slovenskej armády (vzniklo v r. 1940) bol gen. J. Turanec, prívrženec ľudáckeho režimu, pronemeckej orientácie, čo sťažovalo činnosť pplk. J. Goliana a prípravy na povstanie. Okrem letectva VPV podliehali jednotky a útvary *zápolnej armády* dislokované na území od Bratislavy až po Levoču.²⁰ Išlo o pešie, delostrelecké, tankové, jazdecké, automobilové, prieskumné a chemické druhy jednotiek. VPV podliehalo viac ako 24 tisíc vojakov a dôstojníkov s výzbrojou 64 tisíc pušiek, dve tisíc guľometov, 200 diel a mínometov a iných zbraní.

Keď pplk. gšt. Golian koncom apríla 1944 a po ňom aj ďalší významní dôstojníci slovenskej armády uznali ilegálnu SNR ako politické centrum protifašistického odboja na Slovensku, tá ho poverila spracovať vojenský plán povstania a jeho vojenské prípravy. SNR nariadila VÚ pplk. Goliana vybudovať odbojovú sieť v jednotlivých vojenských útvaroch a posádkach, určiť v nich zodpovedných veliteľov a podriaďiť ich jednotnému veleniu. Prípravy mal Golian uskutočňovať v súlade s plánom SNR na celonárodné ozbrojené povstanie. Vojenský plán povstania mal Golian spracovať v súlade so situáciou na sovietsko-nemeckom fronte tak, aby povstanie bolo koordinované s vojenskými operáciami *Červenej armády* (ČA). VÚ si muselo pri vypracovaní najvhodnejšej formy vojenského plánu ujasniť vlastné možnosti a prostriedky slovenskej armády v tyle nepriateľa a tie premietnuť do vojenského plánu protinemeckého vystúpenia tak, aby sa splnil vytýčený cieľ. Už pri jeho spracovaní si VÚ dobre uvedomovalo, že nemôže začať povstanie bez vojenskej koordinácie s ČA. Vypracovať optimálny vojenský plán povstania, čo najskôr vybudovať pevnú ilegálnu odbojovú sieť v slovenskej armáde, zavŕšiť v čo najkratšej dobe operačno-taktickú a materiálno-technickú prípravu povstania, urýchliť pokusy o koordináciu povstaleckej ozbrojenej akcie s operáciami ČA, to boli úlohy, ktoré sa stali alfou a omegou v konaní VÚ. Všetky tieto činnosti prebiehali vzhľadom na vnútornú previazanosť takmer synchronne

20 VÚA-VHA Praha. MNO-Slov./1943/dův.70/2/3 – rozkaz gen. F. Čatloša č. 278875/dův. I/3 z 19. 12. 1943. A MSNP Banská Bystrica, f. XII, príř. č. S 21/65, s. 4; LETTRICH, J.: *O Slovenskej národnej rade*. Bratislava, 1945, s. 15-16. JABLONICKÝ, J.: *Z ilegality do povstania*. Bratislava, 1969, s. 226.

od konca apríla 1944 a boli dotiahnuté do konkrétnej podoby 29. júna 1944, keď VÚ predložilo vojenský plán povstania *SNR* na schválenie.²¹ Informácie o zámeroch VÚ, ktoré bezprostredne súviseli s prípravou ozbrojenej akcie na Slovensku dostali aj sovietske vojenské a politické miesta prostredníctvom svojho vojenského ataše v Londýne plk. A. F. Sizova, predstaviteľa *NKVD* gen. Žukova a gen. Michajlova 11.-15. júla 1944. V nich VÚ predostrela zámer s dvoma východoslovenskými divíziami, ktoré boli k dispozícii na udržanie karpatských priesmykov a boli schopné v súčinnosti s ČA uvoľniť a uľahčiť prechod jednotiek ČA cez Karpaty na Slovensko. Úlohou *zápolnej armády* bolo sústrediť sa na strednom Slovensku a zabezpečiť vyhladený priestor Zvolen-B.Bystrica-Brezno.²²

V júni až v auguste 1944 značne pokročili vojensko-politické prípravy ilegálnej *SNR* a VÚ na ozbrojené vystúpenie. Zásluhou predstaviteľov nekomunistického odboja na čele s P. Zaťkom, I. Karvašom, D. M. Krnom, J. Klinovským, J. Stanekom a inými v spolupráci s miestnymi odbojovými silami a ilegálnymi RNV, sa podarilo zabezpečiť pripravované povstanie po hospodárskej stránke. Predstavitelia ilegálnej *SNR* v spolupráci s poprednými hospodárskymi činiteľmi zabezpečovali teda presun finančných prostriedkov, vojenského výstroja, pohonných hmôt, liekov, potravín a priemyselných produktov najmä do B. Bystrice a jej okolia. Časť zásob bola uložená u niektorých útvarov ako depozit skladu intendačného materiálu vo Zvolene, B. Bystrici, Harmanci, Brezne a na ďalších miestach.²³

Nezastupiteľnú úlohu pri vypracovaní vojenského plánu na ozbrojené vystúpenie zohralo VÚ, ktoré sa usilovalo zakcelerovať vojenské prípravy i budovanie odbojovej siete v jednotlivých vojenských útvaroch a posádkach v súlade s prijatým vojenským plánom povstania. VÚ počítalo s koordináciou povstaleckej ozbrojenej akcie s operáciami ČA. Východoslovenské divízie ako rozhodujúci článok vojenského plánu, na ktorom závisel úspech ozbrojeného vystúpenia slovenskej armády – mali v súčinnosti s jednotkami ČA uvoľniť a otvoriť karpatské priesmyky a prepustiť jednotky ČA na územie Slovenska. Úlohou *zápolnej armády* bolo vojensky zabezpečiť priestor stredného Slovenska a po plánovanej mobilizácii a doplnení svojho početného stavu záložníkmi pomôcť východoslovenským divíziám, spojiť sa s nimi a dokončiť v súčinnosti s ČA porážku nemeckých jednotiek.

21 LETTRICH, J.: *O Slovenskej národnej rade*, s. 16; PREČAN, V.: *Slovenské národné povstanie. Dokumenty*, s. 238. HUSÁK, G.: *Svedectvo o Slovenskom národnom povstaní*. Bratislava, 1964, s. 171.

22 PREČAN, V.: *Slovenské národné povstanie. Dokumenty*, s. 227-228.

23 *Podiel slovenských národohospodárov na príprave SNP*. Banská Bystrica, 1999, s. 42, 50-51, 60-61; Spomienky R. Haščiča, J. Staneka, P. Zaťku, K. Markoviča. *A MSNP*, f. XII, príř. č. S 133/76, S 7/89, S 38/75, S 38/76 a S 30/77.

Paralelne s týmto plánom VÚ treba zhodnotiť aj Čatlošov vojenský plán s východoslovenskými divíziami, resp. Východoslovenskou armádou, na základe ktorého gen. Čatloš v predstihu sformoval a postupne aj zasadil jej jednotky do obranných postavení v Karpatoch pod heslom „*proti sovietskej invázii*“ tak, aby obranu Karpát na slovenskej strane nedržali maďarské, resp. nemecké jednotky. Obranné boje *Východoslovenskej armády* v jej postaveniach na východnom Slovensku proti ČA mal, okrem slovenskej leteckej zložky Skupiny vzdušných zbraní (SVZ), podporovať aj VIII. nemecký letecký zbor zo 4. leteckej armády, ktorý tvoril organickú súčasť skupiny armád Severná Ukrajina.²⁴

Pokiaľ ide o prednosti a nedostatky vojenského plánu povstania VÚ, stav vojenských príprav na povstanie vo Východoslovenskej armáde, treba objektívne konštatovať, že gen. Ingr zaujal k vojenskému plánu povstania kritické stanovisko, mal k nemu podnetné návrhy a vecné nariadenia. Ingr v nich zdôraznil skutočnosť, že VÚ nedoceniло reálne jestvujúce nebezpečie aktivizovania nemeckej menšiny na území Slovenska, že vo vojenskom pláne VÚ absentovala alternatíva prechodu celej povstaleckej armády na partizánsky spôsob boja do hôr (iba so slabšími jednotkami *zápoľnej armády* sa v pláne počítalo, že budú môcť viesť partizánsku vojnu). Navyše sovietske velenie, ktoré obdržalo vojenský plán povstania VÚ i čs. rekonoskačnú žiadosť o uvedenie časového termínu zasadenia povstaleckej akcie do operačného plánu ČA, ju spracovalo ako vyzvedanie strategických zámerov velenia ČA. Za hlavnú príčinu iba platonického stavu príprav *Východoslovenskej armády* a jej SVZ na ozbrojené vystúpenie v lete 1944 možno považovať: nejednoznačný postoj ilegálnej SNR v určení povstaleckého veliteľa v tejto armáde (Malár – Talský), dlhú váhavosť čs. MNO v Londýne rozhodnúť koho poveriť touto funkciou, vojenské subordinačné čakanie pplk. gšt. Goliana na čs. londýnske rozhodnutie, pretrvávajúcu dôveru Goliana k Malárovi, že ten pod rúškom Čatlošovej protinemeckej akcie vybuduje pevnú protifašistickú sieť vo Východoslovenskej armáde, kategorický nesúhlas čs. exilovej vlády vojensky využiť služby gen. Čatloša – to všetko sa premietlo do nedotiahnutých vojenských príprav vo Východoslovenskej armáde. A tak sa stalo, že VÚ z objektívnych i subjektívnych príčin nedoceniло úlohu *Východoslovenskej armády* v povstaní. Prakticky sa sústredilo iba na zásah zápoľnej armády na strednom Slovensku. Z časového hľadiska malo povstanie podľa plánu vypuknúť v deň, keď jednotky ČA dobyjú Krakov, čo Golian odhadoval až na 20. január 1945. Je zaujíma-

24 PREČAN, V.: *Slovenské národné povstanie. Dokumenty*, s. 217-218. ČATLOŠ, F.: *Moje koncepcie pre SNP*. A MSNP Banská Bystrica, f. XII, príř. č. S 131/86, s. 1-2. Oleát rozmiestnenia východoslovenských divízií, A MSNP Banská Bystrica, f. VII, príř. č. A 25/88.

vé, že tento termín v podstate korešponduje s časovým údajom Čatlošovho prevratového plánu.²⁵

Golian 2. augusta 1944 poveril npor. Koreckého plnením úlohy styčného dôstojníka pri Čs. vojenskej misii v Moskve (ČSVM), ktorého splnomocnil informovať ešte pred oficiálnym priletom delegácie SNR a VÚ (4.8.1944) ČSVM a sovietske velenie o vojenskej situácii na Slovensku po taktickej, materiálnej, personálnej a morálnej stránke, vysvetliť vojenský plán povstania, vlastné slovenské možnosti a požiadať sovietske velenie o vojenskú leteckú materiálnu pomoc povstaniu. Odlet v podstate rešpektoval dohovor VÚ s ilegálnou SNR.²⁶ Šmidke a Husák nespacovali odlet skupiny stot. Kozu (2. augusta) ako nežiadúce nedorozumenie, prehĺbili prostredníctvom stot. Staneka tiché dialľkové spolčovanie sa s gen. Čatlošom vo veci použitia jeho lietadla na prevoz delegácie SNR a VÚ do ZSSR – až došlo po konzultáciách s Golianom k zblíženiu stanovísk, ktoré vyústili do dohody, že v Čatlošovom lietadle 4. augusta 1944 poletí ako člen delegácie SNR za VÚ s K. Šmidkem aj pplk. MVDr. M. Ferjenčík.²⁷ Sovietske kompetentné vojenské a spravodajské miesta napokon umožnili Koreckého skupine, po absolvovaní série konfrontačných výsluchov, s istým oneskorením, kontaktovať sa s náčelníkom ČSVM s gen. Píkom, zatiaľ čo delegáciu SNR a VÚ vyše troch týždňov dôsledne utajovali pred čs. vojenským a diplomatickým zastupiteľským úradom z bližšie neurčených dôležitých vojenských príčin.²⁸ Hlboké znepokojenie čs. exilovej vlády z utajovania delegácie SNR a VÚ sovietskymi úradmi, skryté podozrenia voči ilegálnej SNR zo spolupráce s prominentným exponentom gen. Čatlošom sa rozptýlila až počas supertajnej návštevy sídla ČSVM v Moskve, ktoré uskutočnila trojica Ferjenčík, Lisický, Gábriš, aby pravdivo informovala gen. Píku o úlohe Koreckého skupiny i tandeme Šmidke – Ferjenčík.²⁹ V súvislosti s utajovaním delegácie SNR a VÚ treba vidieť aj dôvody sovietskeho opatrníckeho postoja a hodnotiť ich v previazanosti s dvakrát privezeným vojenským plánom povstania, s Čatlošovým memorandom, neoficiálnou vojenskou ponukou exponenta slovenskej vlády na spoločnú vojenskú akciu so ZSSR na zachovanie slovenského štátu odtrhnutého od Česko-Slovenska pod mocenskou záštitou ZSSR, s dokumentom 5. ilegálne-

25 PREČAN, V.: *Slovenské národné povstanie. Dokumenty*, s. 218, 318-319 a 963; *Príručná mapa Slovenskej republiky*. Liptovský Sv. Mikuláš, 1940; ČATLOŠ, F.: *Môj posudok o článku F. Nesvadbu*. A MŠNP Banská Bystrica, f. XII, príř. č. 120/67, s. 3-4.

26 PREČAN, V.: *Slovenské národné povstanie. Dokumenty*, s. 272-273.

27 JABLONICKÝ, J.: *Povstanie bez legend*. Bratislava, 1990, s. 46-47; STANEK, J.: *Pamäti*, III. diel, 12. kapitola, FÚV SPB Praha, príř. č. 1726, s. 397-399. HUSÁK, G.: *Spomienky na SNP*, s. 195.

28 PREČAN, V.: *Slovenské národné povstanie. Dokumenty*, s. 262.

29 Tamže, s. 264. FERJENČÍK, M.: *Moje dojmy a skúsenosti z ciest do Moskvy a zo Slovenského národného povstania*. In: Zborník úvah a osobných spomienok o SNP, s. 190-191.

ho ústredného vedenia KSS O vývoji a situácii na Slovensku k 7. júlu 1944, určeného výhradne sovietskej strane a moskovskému vedeniu KSČ (materiál politicky deklaroval pripojenie Slovenska k ZSSR, Čatlošovo memorandum ho ponúkalo predovšetkým vojensky – navyše sa dávalo v dôsledku Šmidkeho informácií do súvisu s Tisom).³⁰ Vojenský plán povstania, vypracovaný VÚ, resp. jeho modifikovaná podoba obsiahnutá v Píkovej správe a návrhu, neobsahoval, podobne ako Čatlošovo memorandum, takticko-operáčné rozpracovanie prechodu *Východoslovenskej armády* na stranu ČA, čo sovietske velenie utvrdilo, že táto armáda nedosiahla stav skutočnej bojovej pohotovosti na ozbrojené vystúpenie. Sovietska strana (najvyššie vojenské a politické orgány, NKVD) mala teda v auguste 1944 k dispozícii oficiálne dvakrát privený vojenský plán povstania, vypracovaný VÚ pplk. gšt. J. Goliana, i jeho modifikovanú podobu obsiahnutú v Píkovej správe a návrhu, politický návrh ilegálnej KSS, určený výhradne sovietskej strane a moskovskému vedeniu KSČ, a Čatlošovo memorandum, ktoré však sovietska strana odmietla tvrdním, že „nemá tendencie rokovať s našimi quislingami“.³¹ Sovietska strana po obdržaní týchto rôznorodých návrhov zotrvala aj vinou čs. strany, charakteru správ a dodaných informácií v dlhom oficiálnom mlčaní, prakticky do vypuknutia SNP. Sovietska strana mala teda pri spracovaní rôznorodých čs. návrhov dostatok racionálnych dôvodov na to, aby neriskovala prezradenie plánu strategickej operácie a plánu ťaženia jednotiek ČA. Preto generálny štáb ČA zareagoval na všetky čs. návrhy kritikou, no sám nepredložil gen. Píkovi žiadne návrhy vojenskej operácie. Sovietska strana nedala do vypuknutia SNP čs. exilovej vláde v Londýne, VÚ a ilegálnej SNR najavo svoje zámery. Neudelila svojmu „malému“ spojencovi patričné pokyny, neposkytla orientujúce informácie, či môže čs. strana počítať so začlenením povstaleckej akcie do operačných plánov ČA. Stalo sa tak, hoci si bola sovietska strana plne vedomá záväznosti čs.-sovietskej spojeneckej zmluvy z 12. decembra 1943 pre obidve zmluvné strany. Generálny štáb ČA zaujal k vojenskému plánu povstania oficiálne zdržanlivý postoj, pokladal ho za nereálny. Kritizoval ho za to, že nebral do úvahy možnosti bleskových nemeckých vojenských protipatrení a že nezohľadnil značne silnú nepriateľskú obranu prístupov ku Karpatom. Neobsahoval, podobne ako Čatlošov prevratový plán, rozpracovanie prechodu východoslovenských divízií na stranu ČA. Nedôveru vzbudzoval tiež fakt, že plán spochybňoval možnosť udržať dlhší čas súvislú obranu na strednom Slovensku silami *zápoľnej armády*. Súčasne však generálny štáb teoreticky pripúšťal, že môže prevážiť politické hľadisko a že ČA môže

30 *Svědectví*, r. 1979, č. 58, s. 381-382; JABLONICKÝ, J.: *Povstanie bez legend*, s. 97, 101-102; Vojenský historický archiv (VHA) Praha, f. MNO-Kleg, č. 73172-64.

31 FIERLINGER, Z.: *Ve službách ČSR*. II. Praha, 1948, s. 315.

dostať rozkaz ísť na pomoc povstaleckému Slovensku skôr, než bude útok sovietskych jednotiek cez Karpaty vojensky, početne a materiálno-technicky pripravený. Pre najvyšších sovietskych vojenských a politických činiteľov zostal teda projekt povstania VÚ v podstate do vypuknutia *SNP* viacmenej nerealistickým.³² Zrejme najbližšie k historicky objektívnej pravde bude Jablonického konštatovanie: „*Smerodajným pre sovietskych činiteľov nebol plán, ale až skutočnosť, ktorá vznikla povstaním.*“³³ Po vypuknutí *SNP* sovietska strana akceptovala povstaleckú skutočnosť, prerušila zdržanlivé mlčanie, preklenula nedôveru k vojenskému plánu povstania, vyrovnala sa s vlastnými dohadmi, či *SNP* nenaberie kurz *Varšavského povstania* a zohľadnila nosné racionálne jadro povstaleckého projektu s jespovujúcou strategickou situáciou na sovietsko-nemeckom fronte. *SNP* bola dlhodobo pripravovaná ozbrojená akcia. Najvyššie sovietske vojenské a politické orgány, vrátane *NKVD*, boli o týchto prípravách priebežne informované, no z hľadiska metodiky a zásad plánovania útočných operácií nie včas a na žiadúcej vojensko-odbornej úrovni. Mali teda dostatok základných vojenských a politických informácií o pripravovanom povstaní na Slovensku, ktoré boli potvrdené i na úrovni medzinárodnej výmeny informácií prostredníctvom čs. veľvyslanectva a ČSVM v Moskve. Faktom zostáva, že ZSSR veľmi dlho skúmal ciele i charakter *SNP*. Sovietske zodpovedné politické i vojenské miesta dlho nedôverovali čs. oficiálnym predstaviteľom (tí niektorými svojimi informáciami sami dávali príčinu k nedôvere). Hoci ZSSR nechcel svojou vojenskou materiálnoú pomocou prispieť k uskutočneniu ich politických cieľov, samotné vypuknutie *SNP* presvedčilo sovietskych vojenských a politických činiteľov, aby si reálne uvedomili, aké politické možnosti sa im ponúkali na Slovensku. Konkrétne formy pomoci a jej voľba boli napokon prizmované spoločným spojeneckým cieľom – poraziť nacistické Nemecko a oslobodiť Československo. Hoci ZSSR nebol technicky pripravený na rozsiahle zásobovanie *SNP*, ponuku pomoci neodmietol.³⁴

Neadekvátne konanie gen. Malára, ktorý po Čatlošovom rozhlasovom prejave 29. augusta o príchode nemeckých jednotiek na Slovensko neuviedol Východoslovenskú armádu do bojovej pohotovosti, ale na druhý deň ráno 30. augusta odletel do Bratislavy na konzultácie s gen. Čatlošom, bolo začiatkom konca tejto poľnej armády. V neprítomnosti gen. Malára prepadli veliaci dôstojníci na čele s plk. Talským viac-menej ilúzii čakania a vyčkávania,

32 PREČAN, V.: *Slovenské národné povstanie. Dokumenty*, s. 329-334; GREČKO, A. A.: *Čerez Karpaty*. Moskva, 1970, s. 70; ŠTEMENKO, S. M.: *Generální štáb za války*. Kniha druhá, Praha, 1974, s. 294 a 288.

33 JABLONICKÝ, J.: *Povstanie bez legiend*, s. 113.

34 STANISLAV, J., KLABNÍK, V.: *Slovenské letectvo 1944-1945*. Bratislava, 2003, s. 167.

čím prenechali nemeckej armádnej skupine Heinrici strategickú iniciatívu na odzbrojenie *Východoslovenskej armády*. Atmosféru neistoty a obáv z hroziaceho obsadenia letiska Išla nemeckými jednotkami umocnil aj rozhlasový prejav prezidenta Tisa 30. augusta a najmä následný defetistický a demoralizujúci prejav gen. Malára, ktorý veľmi negatívne zapôsobil na SVZ, na príslušníkov *Východoslovenskej armády* ako celok.³⁵ O odlete do ZSSR rozhodli veliaci dôstojníci SVZ na veliteľskom zhromaždení v Kelemeši 30. augusta po 22.00 h, ktorí zhodnotili klady a zápory troch možných variantov konania: zostať na letisku Išla, preletieť na letisko Tri Duby, alebo preletieť do ZSSR. Prvý variant padol, pretože slabá protiletadlová obrana letiska Išla nebola schopná vlastnými silami a prostriedkami ochrániť letisko. Veliteľské zhromaždenie vylúčilo aj prelet SVZ na letisko Tri Duby, pretože presunom na stredné Slovensko by sa SVZ bola vzdala svojej základnej operačnej úlohy: leteckej podpory jednotiek *Východoslovenskej armády* v Karpatoch. Zostala tretia alternatíva: prelet SVZ do ZSSR. Plk. gšt. Talský sa stotožnil s argumentáciou mjr. Trnku, že ak má SVZ podporovať jednotky *Východoslovenskej armády*, musí do svitania 31. augusta preletieť na sovietske územie, keďže hrozilo nebezpečenie, že letisko Išla môže každú chvíľu obsadiť nemecká tanková jednotka.³⁶ Odlet plk. Talského so SVZ do ZSSR v podstate potvrdil, že ako veliteľ opustil jemu zverené jednotky *Východoslovenskej armády* v najkritickejšom čase bez toho, aby vydal rozkaz na okamžitú bojovú pohotovosť, na organizovanie branného odporu, čím sa paradoxne dištancoval od svojich veliteľských právomocí. Nekonal v intenciách gen. Malára, ktorý mu prikázal, aby nenechal odzbrojiť *Východoslovenskú armádu*, nekonal ani v intenciách pokynov pplk. gšt. Goliana, ktoré mu ukladali uchovať *Východoslovenskú armádu* a SVZ pre SNP. Talský sa kompromisne zaštylizoval do úlohy ďalšieho osvedčeného koordinátora vojenských akcií so sovietskym velením, hoci vedel, že delegácia SNR a VÚ, ktorá mala splniť túto úlohu, sa ešte nevrátila zo ZSSR. Keďže koordinácia s ČA nebola zabezpečená, ponúkal sa z toho jediný záver pre Talského, že niet času na vyčkávanie. Už počas 30. augusta a najneskôr v noci z 30. na 31. augusta mal Talský osvedčiť svoju dočasnú veliteľskú právomoc a vydať v neprítomnosti gen. Malára rozkaz jednotkám *Východoslovenskej armády* na presun a SVZ na prelet na stredné Slovensko, a tak zachrániť živú silu a bojovú techniku pre SNP. Talský ani

35 Slovenský národný archív (SNA) Bratislava, f. Národný súd, k. 45, Tn řud 6/46-3/II; ČATLOŠ, F.: *Talského spisy a Čatlošove poznámky k nim*. A MSNP Banská Bystrica, f. XII, príř. č. 119/67, s. 24; ČATLOŠ, F.: *Poměry v slovenskej armáde a povstalecké koncepce*, tamtiež, príř. č. 126/67, s. 54.

36 VHA Praha, ZSSR X/5/1/1, lelectvo a denník 12. letky. Příloha k denníku J. Trnku; A MSNP Banská Bystrica, f. XII, príř. č. S 23/78, s. 110-113, s. 12-14; SNA Bratislava, f. NSB, č. 12/1946.

Trnka nedocenili možnosti preletu SVZ na letisko Tri Duby ani z čisto vojenského hľadiska. Alternatíva, že sa lietajúci personál SVZ po urýchlennom precvičení na sovietske lietadlá okamžite vráti na povstalecké územie – bola ďalšou fikciou, pretože preškolenie sa nedalo uskutočniť za niekoľko dní ani z technicko-organizačných dôvodov, ani zo spravodajských príčin (NKVD dôsledne preverovala a konfrontovala predchádzajúcu frontovú činnosť príslušníkov SVZ).³⁷

Je nesporné, že informácie o vypuknutí *SNP*, nástojčivé ústne i písomné požiadavky o vojenskú pozemnú a leteckú podporu, informácie o Východoslovenskej armáde od gen. Píku a najmä maršala Koneva, ktorý ich získal od plk. Talského, ovplyvnili sovietske velenie. Istým spôsobom rozhodujúce pre konanie veliteľa 1. UF maršala Koneva sa stali nie orientujúce, ale dezorientujúce Talského informácie o schopnosti *Východoslovenskej armády* zaútočiť v smere Krosno v ústrety ČA. Najvyššie sovietske velenie pri vyhodnotení informácií o Východoslovenskej armáde zohľadnilo aj optimistické správy gen. Strokača z Ukrajinského štábu partizánskeho hnutia (ÚŠPH) o pripravenosti *Východoslovenskej armády* na prechod k ČA. Referencie gen. Píku z 1. septembra o zmenenej vojenskej situácii vo Východoslovenskej armáde a o obsadení Prešova nemeckými jednotkami boli v úplnom rozpore s predchádzajúcimi informáciami. Generálnemu štábu ČA to prinajmenšom signalizovalo, že karpatské priesmyky a ich priechody nebudú v rukách *Východoslovenskej armády*, čo nutne spochybňovalo možnosť, že by udrela do nemeckej obrany v pásme sovietskych vojsk. I napriek tomu 2. septembra 1944 maršal Stalin nariadil generálnemu štábu, aby okamžite zorganizoval v prospech *SNP* zásobovanie vojenským materiálom prostredníctvom vzdušného mostu. Hlavný stan najvyššieho velenia ČA už 2. septembra 1944 vydal pre 1. a 4. UF smernice: pripraviť a najneskôr do 8. septembra otvoriť na styku týchto ukrajinských frontov útočnú operáciu.³⁸ Išlo o uskutočnenie sovietskej útočnej operácie v ťažkom horskom teréne Karpát. V súvislosti s plánovaním *Karpatsko-duklianskej operácie* (KDO) je pozoruhodné, že maršal Konev z vojensko-technického a taktického aspektu siahol za 2. čs. paradasantnou brigádou a začlenil ju organicky do rozsiahlej KDO, čím v podstate neakceptoval vojensko-taktické požiadavky veliteľa povstaleckej armády pplk. Goliana, náčelníka ČSVM v Moskve gen. Píku a čs. MNO v Londýne na presun a okamžité nasadenie parabrigády na strednom Slovensku. Presun parabrigády na Slovensko prichádzal do úvahy až po splnení jej bojo-

37 STANISLAV, J.: *Letectvo v prípravách na ozbrojené vystúpenie a jeho účasť v SNP*. Bratislava, 1996, s. 76.

38 GREČKO, A. A.: *Cez Karpaty*. Bratislava, 1973, s. 85-86; ŠTEMENKO, S. M.: *Přes Karpaty na pomoc Slovensku*. In: *Nová doba*, r. 1972, č. 19.

vej úlohy v Karpatoch.³⁹ V súvislosti s vytvorením sovietskeho vzdušného mosta treba zohľadniť závažnú realitu: otázka zásobovať vzdušnou cestou povstalecké sily, ktoré by mali viesť dlhodobú obranu väčších priestorov na Slovensku bez priameho kontaktu s frontom ČA, bola spojená s ťažkosťami. Odzbrojením značnej časti *Východoslovenskej armády* na karpatských hrebeňoch sa však táto situácia stala skutočnosťou. Zásobovať letecky povstaleckú armádu, ktorá stratila svoju údernú päť (dve východoslovenské divízie) na vzdialenosť 200-250 km od frontovej línie nebola jednoduchá záležitosť. Leteckému zásobovaniu nemožno pripisovať len politický význam. O leteckom moste medzi Krosnom a letiskom Tri Duby bolo teda rozhodnuté skôr ako začala KDO. Už 3. septembra 1944 sovietske velenie vyčlenilo 4. gardový Gomel'ský letecký zbor a 5. Orlovský letecký zbor diaľkového letectva na zásobovanie SNP. Prvoradou úlohou sovietskeho velenia bolo posilniť ozbrojený odpor povstaleckých síl na Slovensku do obdobia, keď sa rozvinie plánovaná KDO, ktorej cieľom bolo urýchlene preniknúť hlboko na územie Slovenska. Vzhľadom na to, že územie Slovenska patrilo koncom augusta a začiatkom septembra 1944 do operačného pásma 1. UF, dostal jeho veliteľ maršal I. S. Konev úlohu vyčleniť a sústrediť potrebné množstvo výzbroje pre povstalecké sily na Slovensku. Leteckou prepravou tohto materiálu poveril veliteľa sovietskeho diaľkového letectva maršala A. E. Golovanova.⁴⁰

Oneskorené platonické pokusy gen. Čatloša a gen. Malára spojiť 31. augusta 1944 jednotky *Východoslovenskej armády* s povstaleckými jednotkami na strednom Slovensku (pod zámienkou ich nasadenia proti povstalcovi) nemohli uspieť, pretože nemecké riadiace štáby v podstate už prakticky rozhodli o operačnej súčinnosti nemeckých vojsk pri spacificovaní slovenského priestoru. Rozhodli o odzbrojení nespoľahlivej slovenskej armády ako celku. Ich prvoradou úlohou bolo odzbrojiť a internovať predovšetkým Východoslovenskú armádu. Spúšťacím mechanizmom odzbrojenia *Východoslovenskej armády* sa stal odlet plk. Talského a SVZ k ČA. Gen. Malár ani 31. augusta v čase svojho odletu z vajnorského letiska nevedel, že nemecké riadiace štáby už rozhodli aj o osude jeho poľnej armády na východnom Slovensku, hoci celý rad varovných signálov jasne naznačoval, že kruh nemeckej nedôvery k Čatlošovým ľuďom sa začal uzatvárať, prerastať do istoty, že majú prsty vo vojenskom povstaní. Zatknutie Malára po jeho pristátí na letisku Išla bezpro-

39 PREČAN, V.: *Slovenské národné povstanie. Dokumenty*, s. 362-363; VHA Praha, 22-12/10/46, 22-12/11/384-392.

40 STANISLAV, J.: *Sovietsky vzdušný most a SNP*. In: *SNP 1944 – vstup Slovenska do demokratickej Európy*. Banská Bystrica, 1999, s. 163. Pozri tiež: spomienky Ch. S. Petrosjana. A MSNP Banská Bystrica, f. XII, prír. č. 89/67, s. 1-2; PIVOLUSKA, J.: *Pripomienky a podlžnosti k základným problémom 2. čs. samost. paradesantnej brigády v ZSSR*. A MSNP Banská Bystrica, f. XII, prír. č. S 20/88, s. 211-212; PAKILEV, G. N.: *Truženiki neba*. Moskva, 1978, s. 73.

stredne súviselo s pacifikačnými úlohami bojovej skupiny gen. von Rintelena v Prešove.⁴¹ Včas pripravené sily a prostriedky armádnej skupiny Heinrici, vyčlenené na odzbrojenie a internovanie jednotiek *Východoslovenskej armády*, stav jej operačnej pohotovosti 31. augusta len potvrdzujú, že nemecké velenie považovalo rýchlosť a bezodkladnosť v konaní za prirodzený moment prekvapenia, čo sa premietlo do odzbrojenia a internácie značnej časti *Východoslovenskej armády*. Toto odzbrojenie v podstate potvrdilo, že Malárova poľná armáda nedosiahla koncom augusta 1944 stav skutočnej pohotovosti na ozbrojené vystúpenie. V rozhodujúcej chvíli sa vo veľmi negatívnej podobe prejavili nedotiahnuté vojenské prípravy, neskoré budovanie ilegálnej siete, pozdný príchod gen. Malára a plk. Talského k armádnym jednotkám, špičkovu vedená konšpirácia, ktorá nepodchytila dôstojnícky štáb *Východoslovenskej armády*. Chýbala prepojenosť medzi VÚ a armádnym velením. Absentovala spätná informačná a kontrolná väzba. Golian sa príliš spoľahol na samoregulatívny propovstalecký postoj Malára. Svoje urobila skutočnosť, že sa nevyriešila otázka koordinácie povstaleckých akcií s operáciami ČA. Sovietske miesta nevyslali do priestorov dislokácie *Východoslovenskej armády* vlastných styčných dôstojníkov. Vinou velenia *Východoslovenskej armády* gro jednotiek zlyhalo, čo veľmi nepriaznivo vojensky poznamenalo priebeh *SNP*. Odlet *SVZ* v podstate v samých základoch oslabil bojovú silu zvyšku letectva *zápoľnej armády* v nesmierne dôležitej 1. etape povstania.⁴²

Výbuch protinemeckých povstaní vo Varšave (1. august 1944), v Paríži (19. august 1944) a v Rumunsku (23. august 1944), nerealizované nemecké túžby po rozštiepení protinemeckej spojeneckej koalície a po uzavretí separátneho mieru s USA a Veľkou Britániou, otvorenie druhého frontu v západnej Európe (spojenecké jednotky sa vylodili 6. júna 1944 v Normandii) prinútili nemecké vrchné velenie nielen značne korigovať svoje strategické plány na vystuženie predsunutej „*elastickej*“ obrany, ale sa aj vážne zaoberať rozhodnutiami, ako vojensky zabezpečiť tylo svojich jednotiek v priestore budúcej operačnej činnosti.⁴³

Všetky tieto skutočnosti muselo transformovať na svoje podmienky aj velenie skupiny armád Severná Ukrajina, ktoré svoju ostrážitosť voči Slovensku v poslednej augustovej dekáde roku 1944 zvýšilo nielen preto, že jeho východná časť tvorila súčasť nemeckého operačného pásma, ale aj z opodstatnených dôvodov perspektívne možnej pacifikácie priestoru tak, aby sa dosiah-

41 PREČAN, V.: *Slovenské národné povstanie. Nemci a Slovensko. Dokumenty*. Bratislava, 1971 s. 322, 507-508 a 513; JABLONICKÝ, J.: *Povstanie bez legend*, s. 241.

42 STANISLAV, J.: *Letectvo v prípravách na ozbrojené vystúpenie a jeho účasť v SNP*, s. 103-104.

43 *Dějiny Velké vlastenecké války*. zv. 4, Praha, 1965, s. 450-490.

la stabilita bezprostredného zázemia nemeckých jednotiek. Už 24. augusta 1944 – deň po tom, čo vypovedalo Rumunsko spojenectvo Nemecku, prijala nemecká strana konkrétne vojenské opatrenia proti Slovensku. Nemecký veliteľ 24. tankového zboru, dislokovaného na sever od slovenských hraníc (veliteľské stanovište v meste Dukla) iniciatívne nariadil vytvoriť do 25. augusta v podriadenej 68., 96. a 208. divízii predsunuté oddiely s tým, že sa perspektívne zúčastnia na odzbrojení jednotiek *Východoslovenskej armády*. Jej jednotky pokladal za nespoľahlivé už aj preto, že nezakročili ani proti vyčistiť partizánov na východnom Slovensku. Táto iniciatíva dostala 27. augusta podobu centrálne pripravovanej akcie armádnej skupiny Heinrici, ktorej konečným cieľom bolo rýchlo odzbrojiť Východoslovenskú armádu v jej operačnom území.⁴⁴

Obavy z vývoja na Slovensku neboli z nemeckej strany neopodstatnené. V poslednej augustovej dekáde roku 1944 obsadili partizáni, ktorí sa spájali s vojakmi v posádkach a s ilegálnymi revolučnými výbormi, viacero stredoslovenských miest a obcí. Nemecké kompetentné miesta síce partizánska činnosť znepokojovala, ale do 25. augusta nepokladali za potrebné obsadiť Slovensko vojenskými jednotkami.⁴⁵

Hoci nemecký vyslanec H. Ludin 24. augusta dospel pod tlakom vývoja na Slovensku k názoru, že partizánske hnutie možno eliminovať vyslaním niekoľkých nemeckých jednotiek, vôbec sa nestotožňoval s tým, že by ich príchod na Slovensko mal nadobudnúť štatút intervenčného okupačného vojska. Od vyslania nemeckých jednotiek sa po vymenovaní gen. Turanca za hlavného veliteľa slovenskej armády 25. augusta (prezident Tiso pozbavil gen. Čatloša jeho funkcie) dočasne upustilo.⁴⁶

Po vysadení partizánskych organizátorských a spravodajských desantných skupín z Ukrajiny a prechode sovietskych partizánskych jednotiek z Poľska na Slovensko v lete 1944 došlo k prudkému rozmachu partizánskeho hnutia na Slovensku. Zo ZSSR okrem organizátorských a spravodajských skupín boli na Slovensko vysadzované ďalšie špeciálne skupiny vysielané veliteľmi ukrajinských frontov, generálnym štábom ČA, NKVD, UŠPH v Kyjeve a skupiny vysielané čs. orgánmi v Moskve.

Správy o protinemeckých a protíľudáckych vystúpeniach slovenských vojakov a partizánov v Ružomberku, Martine, Brezne i o ďalších partizánskych aktivitách voči príslušníkom nemeckej menšiny uskutočnené v poslednej dekáde augusta 1944 prenikli k nemeckým politickým, vojenským a bezpeč-

44 PREČAN, V.: *Slovenské národné povstanie. Nemci a Slovensko. Dokumenty*, s. 120-127, 147, 495-496, 500.

45 Tamže, s. 164.

46 Tamže, s. 168-169.

nostným orgánom na Slovensku, ako aj k predstaviteľom bratislavskej vlády. Keďže sa situácia na Slovensku stala pre ľudácku vládu nezvládnuteľná, prezident Jozef Tiso súhlasil s príchodom nemeckých okupačných jednotiek na Slovensko, počínajúc dňom 29. augusta 1944 s tým, aby zlikvidovali partizánov a odzbrojili nespoľahlivú slovenskú armádu ako celok.⁴⁷

Pod tlakom kritickej situácie, ktorá vznikla koncom augusta 1944 v partizánskom hnutí na Slovensku a na základe reálnych a veľmi nekompromisných analýz SD zo začiatku augusta 1944, ktoré kvalifikovali zmýšľanie slovenského národa ako antifašistické a ktoré postihli zrejme manévry a značnú nespoľahlivosť ľudáckeho režimu, jeho exekutívy, administratívy a najmä slovenskej armády – dospel aj vyslanec Ludin a Zahraničný úrad k tomu, že Slovensko treba vojensky obsadiť, aby ho bolo možné udržať v nacistickom bloku za pomoci pronacistických síl HG.⁴⁸

Pokiaľ ide o nemecké rozhodnutie okupovať Slovensko vojenskými silami, primárnu úlohu pri jeho zrode nezohrala akútna potreba pacifikovať aktivizujúce sa partizánske hnutie a rozhárajúci sa protifašistický odboj na Slovensku. Rozhodujúcu úlohu tu zohrala nezvratná skutočnosť, že nemecká strana na základe analýz so zdesením pochopila, že hrozí nebezpečenstvo totálneho zrušenia sa ľudáckeho režimu. A tak sa vojenská okupácia stala krajným riešením na ovládnutie Slovenska, počas ktorej bolo potrebné nájsť a použiť nové nástroje, aby sa ľudácky režim zachoval v modifikovanej podobe po boku nacistického Nemecka za bezprostredného prítiahnutia všetkých pronacistických síl na Slovensku pod dirigentskou taktovkou generálov zbraní SS a *Wehrmachtu*.⁴⁹

O tom, že nemecká strana evidentne podcenila šírku povstaleckej akcie a jej vojenskú hodnotu, svedčí fakt, že náčelník hlavného štábu SS a nemecký veliteľ na Slovensku SS-oberggruppenführer G. Berger predpokladal, že sa vysporiada s povstaním formou 4-dennej policajnej akcie. Povstalecká vojenská situácia sa však ukázala oveľa zložitejšia a postavila Bergera do riešenia komplikovaných frontových operácií, na ktoré svojou policajnou kvalifikáciou nestačil, čo neskôr viedlo k jeho vystriedaniu gen. Höfflem.⁵⁰

Počas existencie súvislých úsekov povstaleckého frontu sa ostrie nemeckej okupačnej politiky sústredilo najmä na vojenské potlačenie SNP, lebo povstalecký front nielenže spretľfhal spojenie s východným frontom, ale vážne ohrozoval aj nemecké územie a potenciálne hrozil prípadným vývozom povstania do protektorátu.⁵¹

47 PREČAN, V.: *Slovenské národné povstanie. Dokumenty*, s. 353.

48 SUŠKO, L.: „Ochranný“ vzťah, jeho kríza a bábkový štát 1940-1945. A MSNP Banská Bystrica, F XII, príř. č. 62/78, s. 565.

49 PREČAN, V.: *Slovenské národné povstanie. Nemci a Slovensko. Dokumenty*, s. 208-209.

50 Tamtiež, s. 203 a s. 281.

51 Tamtiež, s. 208-209.

Nemecká koncepcia vojensky ovládnuť Slovensko, zlikvidovať účastníkov *SNP*, dôsledne realizovať konečné riešenie židovskej otázky v duchu rasovej doktríny, mala programovo zakalkulované porušovanie zákonov a zvyklostí vedenia vojny proti zajatým vojakom, partizánom a civilom. Toto porušovanie už malo zabehaný štátne organizovaný charakter. Vytýčené vojensko-politické ciele svätili prostriedky teroru a už vopred zbavovali príslušníkov kománd *SD*, jednotiek zbraní *SS* i *Wehrmachtu* zodpovednosti za spáchané zločiny.⁵²

Povstanie bolo úspešným ozbrojeným pokusom zjednoteného širokého spektra antifašistickej rezistencie na Slovensku, ktoré si vytýčilo cieľ, ako vymaniť Slovensko nielen z nemeckého vojnového chomúta, ale aj z jarma spojeneckého bloku štátov fašistickej Osi vôbec, kde ho dostali protagonisti vládnej garnitúry ľudáckej Slovenskej republiky. Povstanie bolo zároveň aj spontánnym nesúhlasom s ľudáckym režimom, ktorý na Slovensku vládol a s ktorým sa nestotožnila napriek pozitívnym výsledkom dosiahnutým v ekonomickej a spoločensko-kultúrnej oblasti prevažná časť obyvateľstva pre bezperspektívne zotrvávanie v satelitnom systéme nacistického Nemecka a jeho totalitného režimu.⁵³

Keď jednotky nacistického Nemecka so súhlasom slovenskej vlády začali 29. augusta 1944 okupovať Slovensko, bol to signál k celonárodnému ozbrojenému vystúpeniu všetkých protifašistických síl. Pplk. gšt. Ján Golian heslom: „*Začnite s vystaňovaním!*“ vydal rozkaz na ozbrojený odpor. Politickým, hospodárskym, vojenským i partizánskym centrom *SNP* sa stala Banská Bystrica.⁵⁴ *Slovenská národná rada* prevzala politickú moc na oslobodenom území a stala sa najvyšším zákonodarným, vládny a výkonným orgánom. Z ilegality vyšli revolučné národné výbory, ktoré plnili funkciu orgánov štátnej moci. Slobodný slovenský vysielateľ dva mesiace informoval o udalostiach a situácii na povstaleckom území a frontoch 2. svetovej vojny. Reagoval aj na propagandistickú činnosť ľudáckeho režimu. Vypuknutie *SNP* prinieslo zásadné politické, ekonomické a sociálne premeny spoločnosti na oslobodenom území Slovenska.⁵⁵

Prvá československá armáda na Slovensku bola najpočetnejšou a najdôležitejšou ozbrojenou silou Povstania. V prvých dňoch *SNP* bojovalo v jej radoch 18 000 vojakov a dôstojníkov. Po prvej mobilizácii (5. septembra)

52 STANISLAV, J.: *Fašistické represálie na strednom Slovensku*. In: *Fašistické represálie na Slovensku*. II. vydanie, Bratislava, 1990, s. 46-47.

53 STANISLAV, J. - HALAJ, D.: *K deformáciám interpretácie protifašistického odboja na Slovensku a SNP*. In: *Nezodpovedané otázky*. Banská, Bystrica 1996, s. 13-14.

54 NOSKO, J.: *Vojaci v Slovenskom národnom povstaní*. Bratislava, 1945, s. 18-19.

55 *Scenár stálej expozície Múzea SNP: Slovensko v protifašistickom hnutí odporu Európy 1939-1945*.

dosiahla početný stav 47 000 mužov a po druhej mobilizácii 26. septembra 60 000 mužov. Jej hlavným veliteľom bol gen. Ján Golian a od 7.10.1944 gen. Rudolf Viest. Armáda sa spolu s 12 000 partizánmi stala súčasťou československej brannej moci a spojeneckých vojsk protihitlerovskej koalície. Nositeľom ozbrojeného boja v *SNP* boli povstalecké ozbrojené sily, armáda, partizáni, žandárstvo, finančná stráž a milície. Ich spoločné bojové akcie koordinovala od 12. septembra *Rada na obranu Slovenska* a od 16. septembra 1944 aj *Hlavný štáb partizánskych oddielov na Slovensku*.

Obranné boje na súvislých úsekoch frontu trvali skoro 2 mesiace a neprebíhali len v niekoľkých okresoch na strednom Slovensku. Povstanie zasiahlo 30 okresov s rozlohou asi 20 000 km² a približne 1 700 000 obyvateľmi. Spĺňalo teda všetky základné atribúty charakterizujúce ozbrojené vystúpenie. Malo k dispozícii priestor, kde sa realizovala a vykonávala politická moc. Povstalecké územie fungovalo ako samostatný mocenský, správny a hospodársky organizmus. Toto územie bolo zároveň priestorom sústredenia, manévrovania, ale aj zásobovania ozbrojených síl povstania. Aj keď nemecké jednotky nemali prevahu v živej sile, technická prevaha a bojové skúsenosti boli na ich strane. O to cennejší je výsledok bojového vypätia všetkých povstalcov i zástoj povstaleckého zázemia. Dvojmesačné udržanie povstaleckého územia je aj z medzinárodného aspektu viac ako pozoruhodný výsledok vojenského odporu.⁵⁶

Rozhodujúca prevaha pozemných a leteckých síl a prostriedkov, ktorú sa nemeckému okupačnému veleniu podarilo sústrediť na hlavných smeroch v polovici októbra 1944 (predstavovala živú silu 48-50 tisíc bojovníkov, t.j. hodnotu asi 5 nemeckých divízií) spôsobila vojenskú porážku povstalcov na otvorenom fronte a donútila povstalcov k ústupu a prechodu na partizánsky spôsob boja. V posledný októbrový týždeň najvyššie povstalecké orgány pod narastajúcim tlakom vojenskej presily a technicko-materiálnej prevahy nemeckých vojsk rozhodli o prechode povstalcov do hôr. Boj teda neskončil ani obsadením Banskej Bystrice. Povstanie pokračovalo formou partizánskej vojny až do príchodu oslobodzovacích frontových jednotiek.⁵⁷

SNP sa svojím rozsahom, vojenským, národným i medzinárodným významom zaradilo, podľa hodnotenia Spojencov, k najväčším vojensko-politickým činom slovenského národa v jeho modernej histórii. Začlenilo sa do širokého kontextu hnutia odporu v Európe, ktorého organickou súčasťou boli na sklonku 2. svetovej vojny ozbrojené vystúpenia proti fašizmu a nacizmu podporujúce protihitlerovskú koalíciu. Jeho začlenenie do medzinárodných súvislostí zlikvidovalo chápanie Slovenska na medzinárodnej scéne ako ne-

56 Tamtiež.

57 *Fašistické represálie na Slovensku*, s. 22.

meckého vazala. Nezanedbateľná bola i skutočnosť, že USA uvítali SNP ako významnú vojenskú akciu v dobe, keď vrcholil boj s nacizmom. Ministerstvo zahraničných vecí USA deklaráciou zo 7. septembra 1944 uznalo povstalecké ozbrojené sily ako spojeneckú armádu so všetkými právnymi náležitosťami. Rovnako tak urobila aj vláda Veľkej Británie a vláda Sovietskeho zväzu. SNP umožnilo Slovensku vstúpiť do povojnovej Európy po boku protifašistickej koalície a víťazných národov 2. svetovej vojny. Viazalo značné vojenské nepriateľské sily. Patrilo k najväčším ozbrojeným protifašistickým vystúpeniam v Európe, na ktorom sa zúčastnili aj príslušníci 32 národov a národností sveta.⁵⁸

Ozbrojené vystúpenie Slovákov proti nacizmu bolo aj bojom za zachovanie vlastnej národnej existencie v protiklade k nacistickým projektom perspektívnej likvidácie slovenského národa. Povstaním Slováci potvrdili národný vzostup, mocné vnútorné sebauvedomenie, ktoré vyústilo do rozhodnutia zbaviť sa vazalskej závislosti na nacistickom Nemecku. V SNP sa vytvoril základ pre demokratickú rekonštrukciu národnej identity. „*Odboju a SNP*“, ako to výstižne zhodnotil historik I. Kamenec, „*nešlo o apriórnu negáciu slovenskej štátnosti, ale o jej nevyhnutné obnovenie na demokratických zásadách.*“⁵⁹ Povstanie svojou masovosťou transparentne dokumentuje vysoký stupeň protifašistického zmýšľania slovenského národa, ktoré vyvrela z vnútorného principiálneho odsúdenia a odmietnutia nacizmu a fašizmu ako ideológie a jeho antihumánneho, protinárodného a vývojovo retardačného režimu. Týmto činom dokázal slovenský národ pred sebou samým i pred očami demokratického sveta svoju svojbytnosť a národnú existenciu, prejavil skutočné vlastenectvo i solidaritu s antifašistami iných európskych národov, ktoré bojovali za oslobodenie svojich krajín, za zvrhnutie nastickej a fašistickej nadvlády a okupácie, za odstránenie kolaborujúcich režimov a za utvorenie samostatných štátov.

Povstaním slovenský národ vyjadril svoj jednoznačný, rozhodný a spontánny nesúhlas s vojenskou okupáciou Slovenska. Slovensko sa týmto činom vrátilo medzi demokratické krajiny sveta a do veľkej miery zmylo potupnú hanbu za kolaboráciu ľudskej politickej garnitúry s hitlerovským nacizmom. V povstaní sme našli svoju cestu k demokracii. Povstalecký čin patrí k najväčším národným činom v našich moderných dejinách, ktoré akoby až po ňom mohli byť moderné.⁶⁰

Pokiaľ ide o rozsah vojenskej materiálnej pomoci západných spojencov, treba objektívne konštatovať, že ju poznačila prehlbujúca sa disharmónia

58 *Nezodpovedané otázky*, s. 18-19.

59 KAMENEC, J.: *Ako sa majú písať dejiny*. In: Pravda, 28. 6. 1996.

60 BALLEK, L.: *Našli sme cestu*. Pravda 3. 9. 1996.

britsko-amerických vzťahov v lete 1944, ktorá mala svoje korene v rozporom posudzovaní balkánskej otázky a problematiky Stredomoria. Rozporné stanoviská boli navyše poznačené cieľavedomým úsilím V. Británie za každú cenu budovať spojenecké vzťahy so ZSSR ako prostriedku vlastnej bezpečnosti v Európe a zabezpečenia britských záujmov v severozápadnej Európe. Čs. exilová vláda včas nezmapovala, kde boli natrvalo nasmerované vojenskopolitické záujmy Veľkej Británie. Nedokázala diferencovane využiť prehlbujúci sa záujem USA o stredoeurópsky priestor na to, aby prostredníctvom OSS zabezpečila materiálnu pomoc *SNP*. Nedocenila skutočnosť, že západní spojenci sa upriamili na vojensko-materiálne dopovanie svojho hlavného západného frontu, ktorý si vyžadoval netrieštiť materiálne a letecké prostriedky a koncentrovať ich, vzhľadom na meniacu sa situáciu, na tomto fronte. A získať sa dalo len od autonómneho OSS. Treba objektívne konštatovať, že ozbrojené antifašistické hnutie odporu v Európe (a tým aj *SNP*) sa vo vojenských štáboch západných spojencov hodnotili ako akcie vnútorného frontu – teda ako vedľajšie. Z vojenského aspektu sa za želateľné pokladalo to hnutie odporu, ktoré bezprostredne korešpondovalo s operačnými smermi strategického plánu britskej či americkej armády.⁶¹ Vtedy sa materiálna a letecká pomoc mohla priamo a nekomplikovane zakomponovať do spojeneckých operačných rozkazov. *SNP* však tieto nedeklarované požiadavky V. Británie, resp. USA nijak nespĺňalo ani geograficky, ani z vojenskopolitického aspektu a už vôbec nie z ich mocenskej sféry vplyvu v stredoeurópskom priestore. Faktom zostáva, že čs. reprezentácia v Londýne v kritickom čase príprav *SNP* v lete 1944 a ani v septembri a v októbri 1944 nepostihla podstatu konfliktu medzi *SOE* a OSS na najvyššej úrovni, ktorý vznikol v dôsledku rozporných stanovísk pri posudzovaní spoločného projektu v celom stredozemnom priestore, pri riešení problematiky Balkánu, resp. gréckej a juhoslovanskej otázky.⁶²

Benešova vláda rokovania s britským *SOE* vyhodnocovala ako rokovania s celou západnou skupinou spojencov. Britský *SOE* a americký OSS jej splyval do integračného celku, preto neuprednostnila samostatné rokovania s funkcionármi OSS, čo sa neskôr vypomstilo takým spôsobom, že zo spoločných skladov *SOE* a OSS v južnom Taliansku sa na povstalecké Slovensko dostali iba materiálne paberky. Čs. vládna reprezentácia dlho zotrvala v zajatí na mieru šitého modelu britskej pomoci, ktorý sa zrodil z materiálno-technickej závislosti na V. Británii. Hĺbku tejto závislosti naznačuje skutočnosť, že čs. exilová vláda v Londýne v rokoch 2. svetovej vojny nikdy nedisponovala

61 DEAKIN, W.: *Veľká Británia a európske hnutie odporu*. A MSNP Banská Bystrica, príř. č. S 173/86, s. 18.

62 LIČKO, M.: *Američania v SNP*, s. 213.

vlastnými dopravnými leteckými prostriedkami, leteckými materiálnymi základňami na britských ostrovoch či na území južného Talianska. Táto závislosť stavala čs. vládu aj počas SNP do úlohy tlmočníka požiadaviek I. ČSA na Slovensku a súčasne prosebníka o materiálnu pomoc.⁶³ To však nijak neospravedlňuje čs. vládnú reprezentáciu za to, že za dlhé obdobie včas neprehliadla skutočný kurz britského SOE vo veci dodávok vojenského materiálu pre čs. hnutie odporu, resp. pre potreby SNP. Veľká Británia sa v otázke materiálnej pomoci SNP až priveľmi účelovo viazala na súhlas ZSSR.

Slovenská republika z r. 1939-45 by bola zanikla aj bez antifašistického odboja a SNP. Zánik slovenského štátu bol okrem iného organicky spätý s okolnosťami jeho vzniku, prizmovaný bezalternatívnou vojnovou kolaboráciou s nacistickým Nemeckom. Niet pochyb, že slovenský národ existenciou vojnovkej republiky dospel k svojmu štátu, že sa naplnila štátna idea, dosiahla národná emancipácia, že došlo k významnému rozvoju kultúry, hospodárstva a vedy, že štát odstránil vďaka vojnovkej konjunktúre najväčší sociálny problém – nezamestnanosť. Všetky tieto skutočnosti, ako ukázal ďalší vývoj, mali charakter vojnového provizória a boli bezprostredne pečatené spojenectvom s nacistickým Nemeckom a dĺžkou jeho trvania. Objektívna historiografia neodsudzuje samotný vznik a existenciu Slovenskej republiky 1939-45, ale kriticky hodnotí jeho autoritársko-totalitný režim s istými fašizoidnými prvkami a jeho bezprecedentnú a bezalternatívnu kolaboráciu s nacistickým Nemeckom až do jeho úplnej agónie, čím sa režim vari viac ako odboj pričínil o zánik tohto štátneho útvaru. Jeho čelní predstavitelia nedokázali nájsť žiadne alternatívy záchranu štátu ignorujúc všetky najdôležitejšie politické a vojenské udalosti v Európe i vo svete, ktoré rozhodli o povojnovom usporiadaní Európy i o osude Slovenska.

63 PREČAN, V.: *Slovenské národné povstanie. Dokumenty*, s. 874.

MEDZINÁRODNÉ ASPEKTY VARŠAVSKÉHO POVSTANIA¹

DUŠAN SEGEŠ

Genéza súvislostí *Varšavského povstania*, trvajúceho 63 dní – od 1. augusta do 2. októbra 1944, siaha pred rok 1944 a konkrétne – má svoj zárodok v počiatkovej fáze 2. svetovej vojny. Témou môjho referátu nebudú vojenské udalosti či detailný priebeh *Varšavského povstania*, ale jeho medzinárodný rámec a okolnosti, ktoré povstaniu predchádzali a sprevádzali ho. Pozornosť zameriam na poľsko-sovietske vzťahy, ktoré majú z hľadiska prezentovanej témy rozhodujúci význam.

Začnem od takpovediac notoricky známych faktov, ktoré majú z hľadiska Poľska a Európy mimoriadnu dôležitosť – a síce útoku *Wehrmachtu* sprevádzaných tromi divíziami slovenskej armády (aj keď ich účasť bola v skutočnosti symbolická) 1. septembra 1939 na Poľsko, čiže rozpútania 2. svetovej vojny. Podstatná je najmä skutočnosť, že na základe tajnej klauzuly paktu o neútočení medzi Nemeckom a Sovietskym zväzom z 23. augusta 1939 podpísaného nemeckým ministrom zahraničia Joachimom von Ribbentropom a sovietskym ľudovým komisárom zahraničných vecí Vjačeslavom Michajlovičom Molotovom, sa k agresii na Poľsko 17. septembra 1939 pripojila aj *Červená armáda*. Po zlomení hlavného odporu poľskej armády Sovietsky zväz a Nemecko podpísali v noci z 28. na 29. septembra 1939 v Moskve dohodu o hraniciach a spolupráci, podľa ktorej mala línia medzi obidvoma štátmi prebiehať pozdĺž riek San – Bug – Narew – Pisa. Nemci a Sovieti obsadzovali územie poľského štátu – územie, ktorého sa Josif Visarionovič Stalin nemienil vzdať za nijakých okolností. V súlade s plánom „očistenia“ či pacifikácie rozdeleného Poľska a nastolenia nemeckej, respektíve sovietskej nadvlády v tomto priestore sa v *Generálnom Gouvernement* a na územiach inkorporovaných do Tretej ríše a Sovietskeho zväzu rozpútal teror voči tunajšiemu obyvateľstvu v dovtedy nevidanej intenzite. Teror mal masový rozmer a dotkol sa celých rodín a spoločenských skupín v Poľsku. Škála represívnych opatrení Nemcov a Sovietov siahala od systematického vyvražďovania elity poľského národa (vysokoškolskí pedagógovia, inteligencia, politici, predstavitelia štátnej správy, špičky poľskej armády a ďalšie profesijné skupiny) po deportácie státisícov obyvateľov na nútené práce do

¹ Štúdiá je výstupom z výskumného projektu VEGA č. 2/0024/09.

Nemecka, respektíve do lágrov a gulagov vo vnútrozemí Sovietskeho zväzu (na Sibíri, v Republike Komi či na sever od Uralu), odkiaľ pre mnohých tzv. *specpiesiedlieňcov* nebolo návratu. Nemecké likvidačné opatrenia voči Poliakom (tak ako deportácia vyše 180 učiteľov krakovských vysokých škôl a členov Poľskej akadémie umení (*Polska Akademia Umiejętności*) v Krakove do nemeckých koncentračných táborov v novembri 1939 či tzv. akcia AB [*Ausserordentliche Befriedungsaktion*] z roku 1940 znamenajúca zatknutie a vyvraždenie 3,5 tisíca poľských spoločenských a politických činiteľov) mali svoj smutný náprotivok na sovietskej strane. Najznámejší z nich nesie symbolické meno Katyň a podľa najnovších údajov zahŕňa okolo 23-tisíc dôstojníkov poľskej armády (mnohých z nich učiteľov, lekárov, právnikov a podobne), najprv uväznených v sovietskych zajateckých táboroch v Kozielsku, Ostaškove a Starobielsku a na jar 1940 vyvraždených príslušníkmi NKVD.² Atmosféra každodenného prenasledovania a ohrozenia rovnako ako skúsenosti poľského obyvateľstva s obidvoma formami teroru – nemeckým i sovietskym, najvýraznejším spôsobom ovplyvnila rozhodnutie o ozbrojenom povstaní roku 1944.

Právnu kontinuitu Poľska reprezentovala poľská exilová vláda na čele s generálom Władysławom Eugeniuszom Sikorským, ktorá sa vytvorila koncom septembra 1939 v Paríži a po vojenskej porážke Francúzska sa presídlila do Veľkej Británie. Získala plné diplomatické uznanie Britov a neskôr ďalších Spojencov. Jej prvoradým cieľom bola obnova poľského štátu v jeho predvojnových hraniciach.

Útok *Wehrmachtu* na ZSSR 22. júna 1941 znamenal zásadnú zmenu medzinárodnej situácie. Sovieti sa totiž via *facti* ocitli v tábore Spojencov. Pre poľskú vládu to bol zložitý problém. Aktualizovala sa totiž otázka poľsko-sovietskych vzťahov, pričom treba poznamenať, že Poľsko sa od 17. septembra 1939 *de facto* nachádzalo vo vojnovom stave so ZSSR. Túto situáciu bolo potrebné riešiť. Poľsko-sovietske rokovania nemali taký hladký priebeh, ako sovietsko-československé rozhovory, ktoré 18. júla 1941 korunoval podpis spojeneckej zmluvy. Napokon, po veľkom tlaku Winstona Churchilla na premiéra Sikorského bola 30. júla 1941 podpísaná spojenecká zmluva medzi Poľskom a Sovietskym zväzom. Obsahovala však problematické formulácie a nedávala odpoveď na sporné otázky, predovšetkým otázku poľsko-sovietskych hraníc.³ Časť poľskej politickej scény interpretovala podpis zmluvy

2 Pozri AUGUST, J.: „*Sonderaktion Krakau*“: *die Verhaftung der Krakauer Wissenschaftler am 6. November 1939*. Hamburg, 1997.

3 Plné znenie zmluvy pozri STANISŁAWSKA, S. (ed.): *Sprawa polska w czasie drugiej wojny światowej na arenie międzynarodowej. Zbiór dokumentów*. Warszawa, 1965, dokument číslo (dok. č.) 6, s. 226.

v stanovenej podobe ako zradu – na znak protestu proti zmluve zložili ministri August Zaleski, Marian Seyda a Kazimierz Sosnkowski demisiu, čo vyvolalo krízu v poľskej vláde.⁴ Bola to predzvesť komplikácií, ktoré sa už zakrátko prejavili v poľsko-sovietskych vzťahoch - na prelome rokov 1941/1942 totiž vystupovali na povrch všetky negatíva, ktoré pre Poľsko vyplývali zo vstupu ZSSR do vojny na strane Spojencov. Veľká Británia prejavovala príliš veľkú ústretovosť k sovietskym územným požiadavkám, ktoré popri pobaltských štátoch zahŕňali aj východné územie Poľska. Počas návštevy A. Edena v Moskve v decembri 1941 Stalin navrhoval, aby britská vláda v tajnom protokole uznala hranice ZSSR spred 22. júna 1941 výmenou za súhlas Sovietov s federačnými plánmi pre povojnovú Európu.⁵ ZSSR praktizoval nátlakovú diplomaciu a opätovne otváral otázku poľsko-sovietskych hraníc.⁶ Zatiaľ čo americký Štátny departement dôrazne odmietal uzatváranie tajných dohôd o územných otázkach a v marci 1942 počas návštevy premiéra Sikorského v USA podporil federačné plány poľskej vlády, v britských vládnych kruhoch sa objavovali hlasy, ktoré volali po kompromise so Sovietmi na úkor Poľska.⁷

Stalin od decembra 1941 vyostroval kurz voči Poliakom. Plnenie poľsko-sovietskej spojeneckej zmluvy prebiehalo neuspokojivo pre opakované obštrukcie sovietskych úradov, ktoré okrem iného znemožňovali prístup delegátov poľskej vlády k Poliakom v sovietskych gulagoch, na čo Sikorski upozorňoval Stalina počas pobytu v Moskve v decembri 1941. Keď sa poľský premiér pýtal na osud nezvestných poľských vojakov, internovaných soviets-

4 K priebehu vládnej krízy na prelome júla a augusta 1941 pozri: HULAS, M.: *Goście czy intruzi? Rząd polski na uchodźstwie wrzesień 1939-lipiec 1943*. Warszawa, 1996, s. 95-112.

5 *The Foreign Office and the Kremlin. British Documents on Anglo-Soviet Relations 1941-1945*. Cambridge, 1984, s. 18-20 a 82-87.

6 Do britsko-sovietskej zmluvy sa napokon nezaradila úprava územných otázok, avšak rokovania neboli jednoduché. Pozri napríklad: *The Diaries of Sir Alexander Cadogan 1938-1945*. London, 1972, s. 453.

7 K reakciám Štátneho departementu počas návštevy W. Sikorského v USA pozri: *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers, 1942*. Vol. III (Europe), Washington, 1961, s. 123-133; *Protokoły z posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej*, 4. diel (grudzień 1941 – sierpień 1942), Kraków, 1998, s. 207. V depeši pre amerického veľvyslanca pri poľskej vláde v Londýne A. J. D. Biddlea zo 4. 4. 1942 vyjadril S. Welles názor, že USA „by nemali súhlasiť so všetkými projektmi Rusov týkajúcich sa povojnovej obnovy Európy len preto, aby sme ich udržali v dobrej nálade”. Archiwum Akt Nowych (ďalej AAN), Varšava, f. Ewidencja mikrofilmów z akt obcych, sign. M-579/2, s. 431. Porovnaj The National Archives – Public Record Office (NA-PRO) Londýn, f. FO 371, 31090, C 82. *Poznámky F. Roberta a R. Makinsa, 7. – 8. 1. 1942*. V materiáloch, ktoré Foreign Office pripravil W. Churchillovi ako podklad pre stretnutie s gen. W. Sikorským z 31. 1. 1942, sa dokonca objavili výčitky, že Poľsko zbytočne provokuje ZSSR svojím stanoviskom v otázke Litvy a poľsko-sovietskych hraníc. Pozri BRANDES, D.: *Großbritannien und seine osteuropäischen Alliierten 1939 - 1943. Die Regierungen Polens, der Tschechoslowakei und Jugoslawiens im Londoner Exil vom Kriegausbruch bis zur Konferenz von Teheran*. München, 1988, s. 271.

skými bezpečnostnými orgánmi v septembri 1939, preukázal sovietsky diktátor nevidaný cynizmus.⁸

Udalosti, ktoré sa odohrali v apríli a máji 1943, výrazne zhoršili postavenie poľskej exilovej vlády. Po tom, ako berlínske rádio 13. apríla 1943 zverejnilo objavenie masového hrobu neďaleko Smolenska s poľskými obeťami, požiadala poľská vláda *Medzinárodný Červený kríž* o vyšetrenie tohto zločinu. ZSSR reagoval nótou z 25. apríla 1943, ktorá oznamovala prerušenie diplomatických stykov s vládou Poľska.⁹ Tento krok Sovietskeho zväzu bol vyústením príprav tzv. ľavicovej alternatívy riešenia poľskej otázky, ktorá sa pripravovala v Moskve na prelome rokov 1942/1943.¹⁰ Vychádzala z predpokladu, že *Červená armáda* vstúpi ako prvá do strednej Európy, čo jej umožní diktovať podmienky povojnového usporiadania tohto priestoru.

V tejto súvislosti možno vyjadriť súhlas s názorom Magdaleny Hulas, že prerušenie sovietsko-poľských diplomatických stykov spoločne s tragickou smrťou premiéra W. Sikorského v Gibraltare 4. júla 1943 predstavovali začiatok procesu, keď poľská exilová vláda postupne prestávala byť subjektom medzinárodného práva a stávala sa objektom mocenskej politiky.¹¹ Poľská vláda bola dotlačená do situácie, v ktorej nemohla otvorene „*dráždiť*“ Britov, a jej opatrnosť sa premietla do všetkých aspektov politickej činnosti. Rozhodujúcim faktorom bol tlak britskej vlády, ktorá vychádzala z predpokladu – *nota bene* nesprávneho – že poľská vláda si „*slušným správaním*“ môže

8 W. Sikorski predložil J. V. Stalinovi zoznam cca. 4000 dôstojníkov deportovaných do ZSSR, ktorých Sovieti neprepustili z pracovných a internačných táborov. Na to Stalin: „To nie je možné, oni utiekli.“ Na otázku W. Andersa, kam mohli utiecť, odpovedal sovietsky diktátor: „No, do Mandžuska.“ ANDERS, W.: *Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939-1946*. Lublin, 1992, s. 118-119.

9 Podrobne ku katyňskému masakru a jeho medzinárodným súvislostiam pozri STANISŁAWSKA, S. (ed.): *Sprawa polska w czasie drugiej wojny światowej na arenie międzynarodowej*, dok. č. 73, s. 345-346; *Documents on Polish-Soviet Relations 1939-1945*. 1. diel (1939-1943), London, 1961, s. 524-525, 533-534; MATERSKI, W.: *Katyń – dokumenty ludobójstwa: dokumenty i materiały archiwalne przekazane Polsce 14 października 1992 r.*, Warszawa, 1992; MATERSKI, W. a iní: *Katyń: dokumenty zbrodni*. 2. diel (Zagłada: marzec – czerwiec 1940), Warszawa, 1998; Tamtiež, 3. diel (Losy ocalałych: lipiec 1940 – marzec 1943), Warszawa, 2001; BRANDES, D.: *Großbritannien und seine osteuropäischen Alliierten 1939 - 1943*, s. 429-431; SEGEŠ, D.: *Katyňský masakr – premlčaný sovietsky zločin druhej svetovej vojny*. In: *História*, r. 2003, č. 5, s. 13-14.

10 MATERSKI, W.: *Dyplomacja Polski „lubelskiej“ lipiec 1944 – marzec 1947*. Warszawa, 2007, s. 11.

11 HULAS, M.: *Rząd gen. Władysława Sikorskiego*. In: BŁAŻYŃSKI, E. (ed.): *Władze RP na obczyźnie podczas II wojny światowej. Materiały do dziejów polskiego uchodźstwa niepodległościowego*. 1. diel, London, 1994, s. 236. Charakteristiku postupu J. V. Stalina voči poľskej vláde pozri: KAMIŃSKI, M. K.: *Zarys polityki zagranicznej Rządu RP na obczyźnie 1939-1945*. In: tamtiež, s. 714; *Edvard Beneš kontra gen. Władysław Sikorski. Polityka władz czechosłowackich na emigracji wobec rządu polskiego na uchodźstwie 1939-1943*. Warszawa, 2005, s. 274.

získať dôveru Stalina a že takto môže prispieť k obnoveniu diplomatických stykov so ZSSR. Táto kalkulácia bola celkom nesprávna, pretože Stalin nemal nijaký záujem o opätovné nadviazanie oficiálnych vzťahov s poľskou exilovou vládou.

Koncom roku 1943 Spojenci prijali závažné rozhodnutia na dvoch vrcholných stretnutiach, ktoré v rozhodujúcej miere ovplyvnili ďalší vývoj v krajinách stredovýchodnej Európy. Na konferencii ministrov zahraničných vecí Sovietskeho zväzu, USA a Veľkej Británie v Moskve (19. – 30. októbra 1943) ľudový komisár zahraničia Molotov vyslovil definitívne veto všetkým federačným plánom pre stredovýchodnú Európu.¹² Molotov otvorene odmietol možnosť, aby sa obnovili diplomatické styky medzi Sovietskym zväzom a poľskou vládou, naopak – získal súhlasné stanovisko britského ministra zahraničia Anthonyho Edena k podpisu Benešom tak tvrdohlavo presadzovanej sovietsko-československej spojeneckej zmluvy, proti ktorej mali Briti dovtedy námietky. Ešte dôležitejšie bolo rozhodnutie v poľskej otázke, ktoré veľká trojka prijala na prelome novembra a decembra na Teheránskej konferencii (28. 11. – 1. 12. 1943)¹³: britský premiér Winston Churchill uznal oprávnenosť nároku Sovietskeho zväzu na východné územia Poľskej republiky.¹⁴ Z pohľadu poľskej vlády sa nepriaznivo vyvíjal aj postoj amerického prezidenta Franklina Delano Roosevelta a *Štátneho departmentu*.¹⁵ Americký prezident súhlasil, aby sa z Poľska odčlenili východné územia a aby sa jeho hranice presunuli až po Odru, súčasne však zdôraznil, že vzhľadom na vyše 6 miliónov Američanov poľského pôvodu a blížiac sa prezidentské voľby v USA (konali sa 7. novembra 1944), nemôže dať k tejto otázke nijaké verejné vyhlásenie.¹⁶ Spojené štáty americké, s ktorými vláda Poľska v ťažkej situácii spájala svoje nádeje, prenechávali úlohu hlavného rečníka poľských záujmov na medzinárodnom fóre Veľkej Británii, a v sovietsko-poľskom

12 ŁAPTOS, J. – MISZTAL, M.: *American Attitudes to the European Integration. State Department Debates on the Mid-European Union 1942-1944*. Kraków, 2000, s. 43; KAMIŃSKI, M. K.: *Zarys polityki zagranicznej Rządu RP na obczyźnie 1939-1945*, s. 730-731; BRANDES, D.: *Großbritannien und seine osteuropäischen Alliierten 1939 – 1943*, s. 473, 479-485.

13 Z hľadiska poľskej otázky sa Teheránskou konferenciou podrobne zaoberá štúdia KAMIŃSKI, M. K.: *Rząd Stanisława Mikołajczyka wobec konferencji przywódców Wilekiej Brytanii, Związku Sowieckiego i Stanów Zjednoczonych w Teheranie (28 listopada-1 grudnia 1943 r.)*. In: *Prace Komisji Środkowoeuropejskiej*, 5. diel, 1997, s. 109-127.

14 CHURCHILL, E. W. S.: *Druga wojna światowa*. 5. diel, 2. kniha, Gdańsk, 1996, s. 41; BRANDES, D.: *Großbritannien und seine osteuropäischen Alliierten 1939 - 1943*, s. 492.

15 MARK, E.: *American Policy Toward Eastern Europe and the Origins of the Cold War 1941-1946: An Alternative Interpretation*. In: *The Journal of American History*, Vol. 68, No. 2 (September 1981), s. 315.

16 *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. The Conferences at Cairo and Teheran 1943*. Washington, 1961, s. 594-595; BRANDES, D.: *Großbritannien und seine osteuropäischen Alliierten 1939 - 1943*, s. 492.

spore sa usilovali zachovať neutrálny postoj.¹⁷ Hlavnou starosťou a zámerom anglosaských mocností, najmä Veľkej Británie, bolo od tejto chvíle prinútiť poľskú vládu k tomu, aby súhlasila s novou sovietsko-poľskou hranicou, ktorá mala prebiehať viac-menej po *Curzonovej línii* (to znamená línia: Grodno – Jalovka – Nemirovo – Brest Litovsk – Dorohusk – Ustilug, a ďalej východne od Hrubieszowa a východne od Przemysłu po Karpaty). Poľsko malo získať teritoriálne kompenzácie na úkor Nemecka až po líniu Odry. Stalinovi záležalo na zachovaní lupu, ktorý zinkasoval delením Poľska spolu s Nemeckom vďaka tajnej klauzule paktu Ribbentrop-Molotova roku 1939, no pretože roku 1943 sa pred Spojencami z pochopiteľných príčin nemohol odvolať na líniu Ribbentrop-Molotova, siahol po tzv. *Curzonovej línii*, ktorú prijali s pochopením najmä Briti. Týmito rozhodnutiami sa z pohľadu poľskej vlády zosilnil nepriaznivý trend, ktorý ju vytláčal z pozície partnera do úlohy objektu mocenských politických rozhodnutí a ktorý znamenal jej marginalizáciu.

Stalinov plán riešenia poľskej otázky vychádzal z troch základných predpokladov: vojenského obsadenia územia Poľskej republiky *Červenou armádou*, zostavenia politickej reprezentácie, ktorá prevezme moc v Poľsku od Sovietov a bude poslušne vykonávať príkazy Sovietskeho zväzu, a napokon úplného odstavenia poľskej exilovej vlády a likvidácie jej podliehajúcich štruktúr podzemného štátu v okupovanom Poľsku. Tento plán uskutočňoval veľmi konzekventne a s plnou brutalitou. Západné mocnosti spočiatku zrejme veľmi nechceli, a keď neskôr, či presnejšie neskoro pochopili dôsledky týchto dôsledne realizovaných krokov sovietskeho diktátora, už ani nemohli podniknúť nijaké efektívne protiopatrenia. Briti sami oslabovali pozíciu poľskej exilovej vlády v Londýne tým, že ju nútili k prijatiu diktátu ZSSR. A pokiaľ išlo o hranice – nielen Poľska, ale všetkých štátov strednej a juhovýchodnej Európy, Veľká Británie a USA predpokladali ich definitívne stanovenie až v rámci povojnového usporiadania, na mierovej konferencii, kým Sovietsky zväz dôsledne realizoval svoje zámery ihneď po vstupe *Červenej armády* na konkrétne územie. Poľská vláda nemala objektívnu možnosť zabrániť zhoršovaniu svojho postavenia, stávala sa objektom mocenskej politiky a jej názory na povojnové usporiadanie tým strácali politickú váhu.

Záver roku 1943 a nasledujúci rok 1944 boli vzhľadom na závažnosť vojenských udalostí a prijatých politických rozhodnutí medzníkom pre strednú Európu. Agenda poľskej vlády sa vtedy sústredila na udalosti bytostne dôležité pre Poľsko a jeho budúcnosť. Pokiaľ na sklonku roku 1943 bolo postavenie poľskej vlády nezávideniahodné, pod vplyvom udalostí roku 1944 sa jej

17 LUNDESTAD, G.: *The American Non-policy towards Eastern Europe 1943-1947. Universalism in an area not of essential interest to the United States*. Tromsø-Oslo-Bergen, 1978, s. 183-187.

situácia stávala priam katastrofálna. Poľský premiér Stanisław Mikołajczyk sa postupne vo forme *fait accompli* dozvedal o rozhodnutiach Spojencov, ktorými títo významným spôsobom predurčili budúcnosť Poľska. Počas častých politických konzultácií s premiérom Churchillom, ministrom zahraničia Edenom a pracovníkmi Foreign Office v druhej polovici roku 1944 poľskí štátnici nepočuli v podstate nič iné, len napomenutia a čoraz násťojčivejšie výzvy, že majú pristúpiť na Stalinove pravidlá hry, čo fakticky znamenalo zriecť sa tretiny teritória Poľska a uspokojiť sa s príslubom územných kompenzácií na západe.¹⁸ Je príznačné, že z rozhovorov s F. D. Rooseveltom a riadiacimi pracovníkmi *Štátneho departmentu* počas návštevy Spojených štátov amerických (5. – 16. júna 1944), keď sa začínala invázia amerických vojsk v Normandii (operácia *Overlord*), si premiér Mikołajczyk okrem príslubu americkej finančnej pôžičky (a – pokiaľ by sme chceli byť voči Rooseveltovi ironickí – fotografie amerického prezidenta s osobným venovaním) neodnášal nijaké americké záruky.¹⁹

Dňa 1. augusta 1944 vypuklo vo Varšave ozbrojené povstanie proti nacistom, organizované *Armii Krajowou*. *Varšavské povstanie* sledovalo primárne dva hlavné ciele: po vojenskej stránke sa malo ozbrojeným povstaním, o ktorom sa predpokladalo, že potrvá 3–4 dni, ovládnuť mesto a v ďalšej perspektíve umožniť postup sovietskych jednotiek v tejto časti frontu smerom na západ. Mimoriadne dôležitý bol politický cieľ povstania – išlo o oslobodenie Varšavy vlastnými silami, pričom uskutočnenie tohto cieľa malo byť popri demonštrovaní protinemeckého charakteru povstania prejavom vôle zostať „*pánom*“ na vlastnom území a vo vlastnej krajine. Z širšieho politického hľadiska mal byť úspešný priebeh povstania jasným „*NIE*“ na riešenie poľskej otázky podľa sovietskeho scenára – a konkrétne nastolenia totalitného režimu sovietskeho typu.

Červená armáda, ktorá vtedy bola na druhom brehu Visly vo varšavskej mestskej časti Praga, sa namiesto toho aby povstalcami pomohla len trpne prizerala. Čo sa týka Stalinovho postoja k *Varšavskému povstaniu*, naďalej existuje množstvo otázok pre uzavretosť ruských archívov. Treba však rozlíšiť dva aspekty – vojenský a politický. Názor, že sovietske vojská mali za sebou

18 Záznamy z rozhovorov medzi predstaviteľmi poľskej a britskej vlády pozri: KAMIŃSKI, M. K. – TEBINKA, J.: *Na najwyższym szczeblu: spotkania premierów Rzeczypospolitej Polskiej i Wielkiej Brytanii podczas II wojny światowej*. Warszawa, 1999, dok. č. 26-39, s. 180-277.

19 *Korespondence předsedy rady ministrů SSSR s prezidenty USA a ministerskými předsedy Velké Británie za Velké vlastenecké války 1941-1945*. Praha, 1981, dok. č. 203, s. 540-541; *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers, 1944*. 3. diel, s. 1285-1289; HULL, C.: *The Memoirs of Cordell Hull*. 2. diel, New York, 1948, s. 1441-1442. K interpretácii amerického postoja k poľskej otázke v tomto období pozri: LUNDESTAD, G.: *The American Non-policy towards Eastern Europe 1943-1947*, s. 187-192.

v rámci prebiehajúcej operačnej činnosti 400 km postup k Visle, a je preto otázne, či by v danej situácii boli schopné bez prestávky viesť ďalšiu bojovú činnosť, je pre mnohých relevantný. Na druhej strane však Stalin odmietol Churchillovu prosbu, aby lietadlá *RAF* letiace zo základní v Taliansku, ktoré mali povstalcom priniesť potrebnú pomoc, mohli medzipristávať na území Sovietskeho zväzu. Zdá sa, že Stalinov postoj k povstaniu ako vojenskej akcii aspoň na začiatku determinovala neistota, čo sa týka stanoviska a pomoci západných Spojencov. Nedá sa vylúčiť, že pri predpoklade, že povstanie malo za existujúcich podmienok trvať 3-4 dni a trvalo podstatne dlhšie, mohol Stalin získať dojem, že povstalci predtým získali dodávky zbraní od Britov, ktoré im umožňujú vzdorovať. Rozhodol sa preto vyčkávať, pričom nestrácal zo zreteľa svoje politické a vojenské ciele. V konečnom dôsledku Stalin neváhal obetovať Varšavu, pretože považoval za výhodnejšie, aby Nemci spacificovali zložky domáceho odboja podliehajúceho poľskej vláde (v telegrame W. Churchillovi z 22. augusta 1944 ich nazval „*hrstkou zločincov*“)²⁰, ktoré chceli mesto oslobodiť a privítať *Červenú armádu* v úlohe domáceho pána. Moskovské rozhovory Mikołajczyka so Stalinom a predstaviteľmi *Poľského výboru národného oslobodenia* (PKWN) – bábkového a prosovietskeho politického orgánu – počas pobytu poľského premiéra v ZSSR (od 30. júla do 9. augusta 1944, čiže v momente vypuknutia povstania), ktorých témou bola reorganizácia poľskej vlády, sa skončili fiaskom.²¹ Nemožnosť kompromisu medzi poľskou vládou, brániacou suverenitu krajiny, a Stalinovými územnými nárokmi sa ukázala v plnej nahote aj počas Mikołajczykovej v poradí už druhej návštevy Moskvy v októbri 1944, na ktorú ho nahovoril Churchill.²² Po návrate zo ZSSR sa Mikołajczyk pokúšal presvedčiť ministrov vlády, že jedinou šancou na prípadné obnovenie spolupráce Poľska so Sovietskym zväzom je prijatie Stalinom požadovanej Curzonovej línie za východisko vytýčenia poľsko-sovietskej hranice. Úsilie poľského premiéra neprinieslo pozitívny výsledok, a tak 24. novembra 1944 podal demisiu.

Varšavské povstanie je dôkazom toho, že Spojenecká koalícia sa nedokázala zjednotiť a poskytnúť všetky sily na obranu jedného zo svojich členov, ktorý sa ocitol v ťažkej situácii.

Na záver mi dovoľte uviesť niekoľko kvantitatívnych faktorov, ktoré presvedčivo vyjadrujú tragédiu *Varšavského povstania* a umožňujú uviesť si rozmer tejto udalosti v celoeurópskom, respektíve v celosvetovom meradle.

20 *Korespondence předsedy rady ministrů SSSR s prezidenty USA a ministerskými předsedy Velké Británie za Velké vlastenecké války 1941-1945*, dok. č. 323, s. 271.

21 Tamtiež, dok. č. 306-316, s. 262-267; *Documents on Polish-Soviet Relations 1939-1945*. 2. diel (1943-1945). London-Melbourne-Toronto, 1967, s. 311-322, 325-339.

22 *Sprawa polska w czasie drugiej wojny światowej na arenie międzynarodowej*, s. 586-608.

Povstanie bolo najväčšou sústredenou bojovou akciou domáceho odbojového hnutia v špecifických podmienkach mesta, ktorá sa odohrala počas 2. svetovej vojny. Zmobilizovalo takmer 50-tisíc slabozbrojených príslušníkov *Armie Krajowej*, ktorí bez podstatnej či silne citeľnej pomoci zvonka bojovali proti početne približne rovnakému, avšak neporovnateľne lepšie ozbrojenému protivníkovi – vojenským oddielom SS a jednotkám *Ruskej národnej oslobodeneckej armády* (RONA). Straty na ľudských životoch na strane povstalcov a obyvateľov mesta boli veľmi vysoké: v bojoch zahynulo 18-tisíc príslušníkov *Armie Krajowej* (približne 40% celkového stavu) a asi 3500 členov komunistickej *Kościuszkovskej divízie*. Počet obetí z radov civilného obyvateľstva predstavoval cca. 180-tisíc ľudí. Celkovo tak zahynulo 200-tisíc osôb. Pre porovnanie – ľudské straty *Varšavského povstania* boli zhruba 60-krát vyššie ako počet obetí teroristických útokov na World Trade Center v New Yorku z 11. septembra 2001. Evakuácia, či presnejšie deportácia približne pol milióna obyvateľov Varšavy, ktorí prežili, nasledujúca po potlačení povstania, po ktorej Nemci v súlade s Hitlerovým rozkazom pristúpili k totálnemu ničeniu mesta, bola najrozsiahlejšou jednorazovou nútenou migračnou akciou v strednej Európe počas 2. svetovej vojny. Po deportáciách sa počet obyvateľov Varšavy z predvojnového stavu 1 milión 300-tisíc (údaj z roku z roku 1938) „scvrkol“ na približne 100-tisíc na konci roku 1944.²³

23 MADAJCZYK, Cz.: *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*. 1. diel, Warszawa, 1979, s. 336-337.

POLITICKÉ ASPEKTY PROTINEMECKÉHO POVSTANIA NA SLOVENSKU POČAS 2. SVETOVEJ VOJNY

MAREK KAZIMIERZ KAMIŃSKI

Protinemecké povstanie na strednom Slovensku, ktoré trvalo od 29. augusta do 27. októbra 1944 bolo nazvané *Slovenským národným povstaním*. Nezúčastnil sa ho však slovenský národ, ale časť armády Slovenskej republiky, ktorá povstala proti úradom svojej krajiny spolu s partizánskymi oddielmi zorganizovanými parašutistami vysadenými zo Sovietskeho zväzu na územie Slovenska. O národnom charaktere povstania by bolo možné hovoriť len vtedy, keby bolo vyvolané spoločenskou objednávkou alebo aspoň súhlasom slovenskej spoločnosti. Nikto, kto je pri zmysloch, netuží po krvavých obetiach, len ak je k tomu prinútený okolnosťami, ako napríklad v prípade *Varšavského povstania*. Boli to práve Nemci, ktorí si nepredstaviteľným terorom (aj v iných kontrolovaných oblastiach Európy) vynútili výbuch odporu obyvateľov hlavného mesta Poľska. Svoju úlohu v tom však zohral aj iný aspekt. Konkrétne išlo o vedenie *Poľského podzemného štátu*, neznámy fenomén v iných častiach Európy podmanených *Tretou ríšou*, ktoré túžilo zabrániť Sovietom, aby si podrobili Poľsko. Počítalo s reflexiou anglosaských mocností a s vytvorením prekážok sovietskej expanzii. Ako je známe, tieto očakávania boli chybnými, no napriek tomu malo *Varšavské povstanie* celonárodný charakter. Tým viac, že popri vojakoch *Armii Krajowej* – AK (Domácej armády) sa doňho zapojilo taktiež civilné obyvateľstvo poľského hlavného mesta.

Slovensko nebolo krajinou okupovanou Nemeckom. Slovenský štát je možné zaradiť medzi satelity Tretej ríše. Z pohľadu slovenského obyvateľstva mala táto skutočnosť pozitívny charakter, nakoľko mu poskytovala možnosť prežitia v relatívne nie najhorších podmienkach. Slovenský štát garantoval Slovákom dokonca relatívny blahobyt, aj keď nedokázal (alebo nechcel) zaistiť bezpečnosť židovského obyvateľstva, majúceho slovenské občianstvo. Mimochodom, slovenské obyvateľstvo v tejto otázke nenieslo žiadnu zodpovednosť, nakoľko od neho nezávisel osud židovského obyvateľstva. Nebolo v záujme Slovákov vystupovať proti vlastnému štátu, ktorý aj keď nedokonalý, umiernené totalitný a závislý na nemeckej sile, predstavoval sám o sebe hodnotu. V prípade, že by sa boli Nemci rozhodli postupovať na

Slovensku ako v Poľsku, alebo aspoň v *Generálnom gouvernemente*, zostali by zo slovenského národa len biedne pozostatky. Preto v záujme slovenského národa nebolo provokovanie Tretej ríše. Hitler dokázal byť pomstychtivý a bezohľadný, o čom sa Poliaci mohli sami na dôvažok presvedčiť. Uvedomujúc si túto skutočnosť, žiaden politik, ktorému skutočne ležalo na srdci dobro slovenského národa, nevyzýval na protinemecké povstanie, nakoľko bolo vopred jasné, že sa skončí porážkou. Len ak by vo svojej naivite pripustil, že Sovieti poskytnú povstaniu efektívnu podporu. Prečo by sa však *Červená armáda* mala angažovať pri realizácii slovenských národných záujmov? Jej cieľom predsa bolo po vyhnaní nemeckých vojsk podrobenie si čo najväčšej časti Európy. K tomu malo dôjsť v súlade s harmonogramom najvyššieho sovietskeho velenia a nie v súlade s očakávaniami organizátorov povstania.

Prezident Eduard Beneš, stojaci na čele československej exilovej vlády, mal voči Slovenskému štátu vyhranene negatívny vzťah. Vychádzal z úvahy, že slovenský národ ako taký neexistuje, nakoľko Slovákov pokladal za súčasť československého národa. Počas svojej návštevy v Moskve v decembri 1943 požiadal Beneš sovietskeho ministra zahraničných vecí Viačeslava Molotova o zatknutie v príhodnej chvíli šiestich najvyšších slovenských predstaviteľov, medzi nimi aj ministra národnej obrany Slovenského štátu a hlavného veliteľa slovenskej armády gen. Ferdinanda Čatloša, orgánmi sovietskej politickej polície. *Nota bene* práve gen. Čatloš mohol byť Sovietmi pred 22. júnom 1941, tzn. ešte pred napadnutím Sovietskeho zväzu Nemeckom, pokladaný za ev. kolaboranta počas predpokladaného pochodu *Červenej armády* na Západ. Beneš okrem toho počítal so zničením Slovenského štátu a určite si nehodlal robiť starosti z možných obetí v radoch slovenského obyvateľstva v prípade vypuknutia protinemeckého povstania na slovenskom území. Vyzývajúc pod sovietskym nátlakom obyvateľstvo predvojnového Československa na aktívny odpor voči Nemcom, bol pripravený preniesť väčšiu časť boja proti nim na plecia slovenského obyvateľstva, majúceho vlastnú štátnosť a menšiu na plecia obyvateľstva českých krajín, nachádzajúceho sa pod nemeckou okupáciou v Protektoráte Čechy a Morava. Československá strana sa nemohla pochváliť žiadnymi vojenskými úspechmi, preto voči Sovietom vystupovala s horlivosťou, ktorá ich mala presvedčiť, že jej záleží na aktívnej účasti vo svetovej vojne. Ešte pred návštevou Beneša v Moskve informoval začiatkom decembra 1943 plk. Heliodor Píka veliteľ československej vojenskej misie v hlavnom meste Sovietskeho zväzu, gen. NKVD Georgija Žukova, že československá vláda disponuje informáciami z nemeckých zdrojov, podľa ktorých Nemecko údajne plánovalo okupáciu Slovenska v januári alebo vo februári 1944. Tvrdil, že na Slovensku pôsobiace vojenské ústredie, zotrvávané v styku s československou exilovou vládou, pripravuje proti Nemcom

povstanie. Prognóza plk. Píku sa ukázala len zbožným želaním, aby nemecké vojská vstúpili na územie Slovenska a vyvolali ďalekosiahle pnutia v slovenskom štáte. Nestalo sa tak, nakoľko absentovali príčiny, ktoré by mohli vyvolať reakcie nemeckých ozbrojených síl.

Benešovi a československým generálom bol dobre známy postoj sovietskeho vojenského velenia. Oboznámili sa s ním začiatkom marca 1944. Prvý zástupca náčelníka *Generálneho štábu Červenej armády*, gen. Alexej Antonov, zámerne pokladal zvažovanie vojenských operácií na Slovensku len za možnosť vytvorenia veľkého nástupného priestoru pre aktívnu partizánsku vojnu, ktorá by na seba naviazala určité nemecké sily. Gen. Antonova nič iné ani nezaujímalo. Sovietski generáli sa snažili získať svojich československých kolegov pre koncepciu prvého zástupcu náčelníka *Generálneho štábu Červenej armády*, ktorá predpokladala vytvorenie mohutného partizánskeho hnutia opierajúceho sa o získané miestne obyvateľstvo a upustenie od organizovania a zároveň vedenia stabilnej obrany s využitím potenciálu pravidelných vojenských zoskupení. Usudzovali, že len partizánske oddiely posilnené o československé jednotky a menšie sovietske oddiely môžu v danej situácii úspešne pôsobiť na Slovensku. To, čo si československí vojenský predstavitelia vypočuli, bolo pre Beneša a československú emigrantskú vládu dôvodom na hlboké zamyslenie. Prvým záverom, ktorý sa ponúkal, bola nevyhnutnosť zachovania absolútnej opatrnosti nedať sa zatiahnuť do akcií prinášajúcich prospech výhradne sovietskej strane a škody pre Slovensko, čo by v konečnom dôsledku muselo pôsobiť v neprospech povojnovej československej štátnosti. Beneš, obávajúc sa sovietskych výčitiek, že sa príliš málo angažuje v aktivizácii obyvateľov predvojnového Československa vo vojne proti Nemecku, nemal záujem vystupovať v úlohe obrancu slovenskej národnej entity.

Sovieti totiž ani neplánovali oslobodzovanie Slovenska počas protinemeckého povstania. Plánovali vyprovokovať Nemecko k zásahu do vnútorných záležitostí Slovenska a tým vyvolať vypuknutie povstania na území Slovenského štátu a jeho destabilizáciu zvnútra. V danej etape vývoja medzinárodnej situácie totiž Stalin nepočítal s pripojením Slovenska k Sovietskemu zväzu. Chcel len, aby sa stalo poplatné komunistickému vplyvu, aby mohol v budúcnosti ľahšie dostať pod komunistický vplyv celé Československo. V letných mesiacoch roku 1944 začali Sovietsi s vysadzovaním výsadbárov na Slovensku. V júli 1944 sa objavili partizánske skupiny na východnom Slovensku a na prelome júla a augusta 1944 boli výsadbári vysadzovaní na strednom Slovensku. Všetko začalo prebiehať podľa scenára vopred pripraveného v Kremli. Nemecká reakcia na seba nenechala dlho čakať. Jednotky nemeckej armády vstúpili na územie Slovenska 29. augusta 1944. To vyvolalo vy-

puknutie povstania, ktoré malo podľa sovietskych zámerov premeniť jeho územie na oblasť bojových aktivít pútajúcich nemecké sily a uľahčujúcich postup *Červenej armády*. Podľa sovietskych plánov mala byť na dosiahnutie tohto cieľa využitá slovenská armáda, ako aj partizánske hnutie, inšpirované z vonku – zo Sovietskeho zväzu. Nemecké vojská však už v samom počiatku povstania odzbrojili dve najlepšie vyzbrojené východoslovenské divízie. Po tejto udalosti nemal československý minister národnej obrany gen. Sergej Ingr žiadne pochybnosti o tom, že slovenské povstalecké sily nebudú schopné udržať sa nielen na území stredného Slovenska, kde prebiehali boje, ale ani na území určenom na ústup pre prípad, že Sovietsi neposunú front ďalej na západ. Na zasadnutí československej vlády dňa 1. septembra 1944 konštatoval, že „*situácia našich je taká, ako by sme boli odrezaní a obkľúčení*“.

Beneša však najviac rozčúlilo, že do politickej hry okolo povstania na Slovensku sa skúšal zapojiť aj minister národnej obrany slovenského štátu gen. Čatloš, ktorý bol do 26. augusta 1944 aj hlavným veliteľom slovenskej armády. Spoluzodpovedný za agresiu slovenských jednotiek namierenú v septembri 1939 proti Poľsku, bol v lete 1944 pripravený začať spoluprácu so Sovietmi proti Nemcom. Už vo februári 1941 vystavil sovietsky veľvyslanec v Bratislave Georgij Puškin vo svojej správe ústrediu Čatlošovi veľmi pochvalné hodnotenie. Vojna mala však iný priebeh, ako predpokladal Stalin a až v lete 1944 mohol mať sovietsky diktátor záujem na využití služieb slovenského ministra národnej obrany. V júli 1944 pripravil gen. Čatloš memorandum určené sovietskemu vedeniu, ktoré priviezla do Sovietskeho zväzu 4. augusta 1944, s využitím ministrovho lietadla, delegácia ilegálnej *Slovenskej národnej rady*. V snahe vyhnúť sa predčasnému krvipreliatiu, plánoval gen. Čatloš v pravej chvíli uskutočnenie vojenského prevratu na Slovensku a nastolenie slovenskej vojenskej diktatúry, ktorá by umožnila *Červenej armáde* uskutočnenie operácie širokého rozsahu. Za podmienku úspešnej spolupráce so Sovietmi pokladal zachovanie národného charakteru slovenských ozbrojených síl. Chcel, aby slovenská strana mala právo zaujať postoj voči dovtedajším sovietsko-československým dohodám a následne aj voči spojeneckej dohode z 12. decembra 1943.

Text memoranda sa dostal Benešovi do rúk 23. augusta 1944. Predstavovalo vážnu výzvu pre československú exilovú vládu, ktorá mala dôvody obávať sa, že si nedokáže podriadiť Slovensko v prípade, ak by sa Stalin rozhodol podporiť koncepciu presadzovanú ministrom národnej obrany slovenského štátu. Na druhej strane plán slovenského ministra, majúci charakter racionálneho riešenia počítajúceho s minimálnymi, mohol vyvolať podozrenie sovietskeho diktátora, že gen. Čatloš nehodlá vystupovať až do konca v úlohe poslušného vykonávateľa sovietskych príkazov. Na šťastie pre Bene-

ša, ktorý sa cítil byť bezmocným, lebo nemal žiaden nápad ako zablokovať eventuálne rozhodnutie Stalina výhodné pre gen. Čatloša, sovietsky diktátor nevydal svojim podriadeným pokyn na začatie politických rokovaní so slovenským ministrom národnej obrany. Namiesto toho veliteľ jednej zo sovietskych partizánskych skupín, kpt. Alexej Jegorov, dňa 4. septembra 1944 na rozkaz Moskvy ľst'ou vlákal gen. Čatloša do pasce a následne zorganizoval 13. septembra jeho únos do Sovietskeho zväzu. Bývalý minister národnej obrany slovenského štátu bol uväznený v moskovskej väznici Butyrki. Beneš si mohol s uľahčením vydychnuť.

Partizánskymi akciami sa teda Sovietskom podarilo vyprovokovať Nemcov, ktorí svojou odvetou urýchlili vypuknutie povstania. Pplk. Ján Golian, stojaci na čele sprisahania v radoch slovenskej armády, vydal dňa 30. augusta 1944 ako náčelník štábu československej armády na Slovensku, neskôr premenovanej na 1. československý armádny zbor, rozkaz potvrdzujúci začiatok ozbrojených akcií. Zároveň oznámil dôstojníkom vojenskej posádky v Banskej Bystrici, že Slovensko je od 29. augusta 1944 vo vojnovom stave s Nemeckom a slovenská armáda sa stala súčasťou československej armády na oslobodenom území. Pplk. Golian, ktorý bol v spojení s československou vládou v Londýne a plnil jej príkazy, týmto spochybnil nezávislosť Slovenska na Prahe. Vznikla kuriózna situácia, v ktorej povstalci nebojovali za nezávislé Slovensko, ale za Slovensko podriadené českému diktátu. V skutočnosti sa postavenie Beneša vo vzťahu k Slovenskej národnej rade oslabilo. Ale direktívu Stalina adresovanú v decembri 1943 československému prezidentovi, podľa ktorej „*treba Slovákov doma držať pevne v hrsti*“ a uvedomujúc si „*ich malý počet nie je možné pripustiť nijaký separatizmus*“, nakoľko „*by to bola neospravedlniteľná hlúposť*“, paradoxne realizovali slovenskí povstalci. Sovietsky diktátor dôrazne upozornil Beneša, že „*Slovensko nesmie uvažovať o samostatnosti*“, nakoľko „*je súčasťou Československa*“.

Charakteristickým bolo aj to, že Beneš a štátny tajomník československého MZV Hubert Ripka v rozhovoroch so sovietskymi diplomatmi rozhodne vyhlasovali, že nepripustia, aby sa na Slovensku zopakoval prípad *Varšavského povstania*. Ubezpečovali, že československá exilová vláda nedovolí, aby tie sily, ktoré v Sovietskoch vidia hrozbu nezávislosti svojej krajiny, získali velenie nad ozbrojeným vystúpením na Slovensku, ako to bolo v prípade *Armii Krajowej* bojujúcej vo *Varšavskom povstaní* proti nemeckým okupantom. Problém tohto typu pre Beneša koniec koncov prakticky neexistoval, nakoľko takéto sily na československej strane neexistovali. Dôvera k Sovietskemu zväzu medzi Benešovými ľuďmi prekračovala hranice zdravého rozumu, za čo československá vláda v exile draho zaplatila, prinajmenšom stratou Podkarpatskej Rusi. Po potlačení povstania na Slovensku (ktoré sa nedočkalo

efektívnej pomoci ani zo sovietskej ani z anglosaskej strany; snád' len toho, že Československo malo spojeneckú zmluvu výhradne so Sovietmi) konštatoval dňa 28. októbra 1944 Valerián Zorin, predstaviteľ sovietskeho ministerstva zahraničných vecí, že „*podľa hodnotenia (sovietskeho) Generálneho štábu slovenské povstanie splnilo svoju úlohu z pohľadu politického aj vojenského, nakoľko znepokojilo Nemcov a pozbavilo ich dôležitých dopravných komunikácií*“. Hodnotenie najvyšších sovietskych miest citované Zorinom potvrdilo tézu, podľa ktorej im vôbec nezáležalo na oslobodení Slovenska spod nemeckej okupácie, ale len na jeho využití na vlastné vojenské ciele. Na druhej strane sa československá exilová vláda ľahkovážne zaangažovala v tomto zámere, ktorý mohol slovenskému obyvateľstvu priniesť len utrpenia a škody. Sama ale nič nezískala, okrem možnosti chvíľkového propagandistického prihlásenia sa k cieľom povstania ako argumentu o aktívnom vojenskom zapojení sa do vojny proti Nemecku.

preložil Pavel Lašček

POLITICKÉ A VOJENSKÉ ELITY SLOVENSKEHO NÁRODNÉHO POVSTANIA

MAREK SYRNÝ – MARIAN UHRIN

Krátko po vypuknutí povstania 29. augusta 1944 sa sformovali najvyššie povstalecké politické a vojenské orgány – *Slovenská národná rada* (najvyšší zákonodarný orgán, ktorému bol podriadený výkonný *Zbor povereníkov*) a veliteľstvo povstaleckej armády (neskôr oficiálne označenej za *Prvú československú armádu na Slovensku*). Cieľom tejto štúdie je podať možné analýzy ich sociálnych, politických a najmä osobnostných štruktúr, ktoré ovplyvňovali kvalitu i množstvo rozhodnutí, ktoré tieto riadiace povstalecké orgány prijímali.

Politická štruktúra povstaleckej Slovenskej národnej rady

V Predsedníctve *Slovenskej národnej rady (SNR)*, od jej vzniku 1. septembra 1944 do prvého riadneho zasadnutia 5. septembra 1944, bolo v čele kolektívne predsedníctvo. V ňom boli zastúpené všetky dôležité skupiny odboja. Za ľavicový blok bol v ňom komunista Gustáv Husák a sociálny demokrat Daniel Ertl, za občiansko-demokratický prúd tu bol popri Hodžovom stúpecovi Jánovi Ursíny aj probenešovský Vavro Šrobár. Od 5. septembra 1944 až do porážky *Slovenského národného povstania (SNP)* boli spolupredsedami *SNR* Karol Šmidke a Vavro Šrobár, na miesto ktorého prišiel neskôr do predsedníctva *SNR* Jozef Lettrich. Dňa 19. septembra 1944 sa ešte rozšíril počet členov predsedníctva *SNR* o Jozefa Styka a Ladislava Novomeského na 8 členov.¹ Tým sa iba posilnila pozícia dvoch hlavných politických skupín povstania, ktoré stáli za vznikom ilegálnej *SNR* – komunistov a Ursínyho krídla agrárnikov.

V prvých piatich dňoch povstania tvorilo *SNR* 10 osôb. Z nich 5 reprezentovalo ľavicový (štyria komunisti: Karol Šmidke, Gustáv Husák, Ján Púll, Rudolf Blažovský; a sociálny demokrat: Daniel Ertl) a 5 občiansko-demokratický odboj (agrárnici - Ján Ursíny, Jozef Lettrich a národný socialista Matej Josko ako členovia ilegálnej *SNR* inklinujúci k politickým koncepciám Milana Hodžu; a ďalší agrárnici Vavro Šrobár a Ivan Pietor ako prívrženci československej jednoty reprezentovanej exilovým prezidentom Benešom).² Na druhom zasadnutí povstaleckej *SNR* 5. septembra 1944 boli

1 LETTRICH, Jozef: *O Slovenskej národnej rade*. Bratislava, 1945, s. 40.

2 V literatúre sa prevažne hovorí o pôvodných 13 členov *SNR* (porovnaj napr.: *Dejiny SNP*).

jej rady rozšírené o 15 zástupcov ľavice (8 komunistov: František Čáp, Karol Dolinský, Ondrej Klokoč, František Kubač, Jozef Lietavec, Ján Mazúr, Emil Peťko, Rudolf Strechaj, Samuel Takáč; a 7 sociálnych demokratov: Imrich Bohúň, Ján Čech, Karol Dolinský, Juraj Kapinaj, Jozef Šoltész, Rudolf Viktorín) a 15 občianskych demokratov (z toho - 9 agrárnikov: Pavel Blaho, Andrej Djuračka, Ján Hano, Martin Kulich, Viliam Paulíny, Milan Polák, Jozef Styk, Ján Ševčík, Ivan Štefánik; a traja národnári: Samuel Belluš, Martin Kvetko, Fedor Thurzo). Týchto 40 politických reprezentantov povstania doplnil v *SNR* prvý veliteľ povstaleckej armády gen. Ján Golian.

Nasledujúce zvyšovania počtu členov *SNR* už nemali formu striktnnej parity ľavicových a neľavicových predstaviteľov, ale odrážali skôr iba momentálnu potrebu zaradenia novopríchodiacich osobností do Rady. Tak sa *SNR* 19. septembra 1944 rozšírila o komunistu Ladislava Novomeského. Podobne sa 3. októbra rozrástla ešte o troch agrárnikov (Ján Beharka, Kornel Filo, Matej Bobřík) a národnára Ľudovíta Šenšela reprezentujúcich vtedy už vytvorenú *Demokratickú stranu*. Za komunistov pribudol iba Marek Čulen. Na Slovensko ho vyslalo moskovské vedenie *Komunistickej strany Československa (KSČ)*, aby spolu s ďalšími posilnil pozície komunistov v povstaní a organizoval ich činnosť v zmysle zámerov komunistického exilu v Moskve. V tomto období bola teda v *SNR* prevaha demokratov nad komunistami (24:22). To sa udržalo aj po poslednom doplnení Rady 13. októbra, kedy boli do nej pribraní ešte bývalý sociálny demokrat Anton Rašla a agrárnik Gustáv Zeman. Posledné dva týždne povstania bolo teda členmi *SNR* 25 demokratov, 23 komunistov a prvý veliteľ povstaleckej armády gen. Golian. Na konečný počet 50 členov doplnil *SNR* 13. októbra Golianov nástupca gen. Rudolf Viest, ktorý priletel šesť dní predtým z londýnskeho exilu cez Moskvu na povstalecké územie.³

5. zväzok. Bratislava, 1983, s. 483; JABLONICKÝ, Jozef: *Povstanie bez legend*. Bratislava, 1990, s. 343). K spomenutým sa pripočítavajú ešte I. Horváth, V. Paulíny a J. Styk. Š. Šutaj k nim pridáva aj L. Novomeského (ŠUTAJ, Štefan: *Občianske politické strany na Slovensku v rokoch 1944-1948*. Bratislava, 1999, s. 38-39). Naopak M. Ševčíková píše o 12 členoch (vynecháva I. Horvátha a L. Novomeského). ŠEVČÍKOVÁ, Mária: *Povstalecká Slovenská národná rada. (Na okraj problematiky.)* In: LACKO, Martin (ed.): *Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov*. II. Trnava, 2003, s. 159-177. V *SNR* sa až do októbra 1944 dodržiavala striktná parita zástupcov ľavicového a občiansko-demokratického bloku. Z tohto pohľadu musel byť počet členov *SNR* v prvých dňoch povstania páry. Mohlo ísť teda o 14 členov alebo skôr o 10, ako je naznačené v práci *Slovenské národné orgány 1943-1968* (RÁKOŠ, Elo – RUDOHRADSKÝ, Štefan, Bratislava, 1973, s. 449). Prikláňame sa skôr k číslu 10, lebo ani I. Horváth ani L. Novomeský sa v tom čase v Banskej Bystrici nenachádzali, takže ich členstvo v tomto období mohlo byť maximálne iba formálne (Novomeský bol kooptovaný až 19. septembra 1944). Aj V. Paulíny skladal sľub až na druhom zasadnutí 5. septembra 1944.

3 Bližšie pozri a porovnaj: RÁKOŠ, E. – RUDOHRADSKÝ Š.: *Slovenské národné orgány 1943-1968*, s. 449-451.

Vnútroštruktúra ľavicového a občiansko-demokratického klubu povstaleckej SNR

V prvé dni povstaleckej SNR sa jej ľavica (t.j. reprezentanti *Komunistickej strany Slovenska (KSS)* a bývalí sociálni demokrati) označovala ako ľavicový či socialistický blok resp. klub a predstavitelia bývalých neľavicových subjektov (agrárnici a národnári) ako občiansky či demokratický blok alebo klub. Po zjednocovanom (resp. zlučovacom) zjazde sociálnych demokratov s KSS 17. septembra 1944 a po deklarovaní vytvorenia *Demokratickej strany* (združujúcej všetky neľavicové odbojové skupiny povstania) v ten istý deň, sa už ľavicová a neľavicová časť Rady spravidla označovala podľa týchto strán – teda šlo už o reprezentantov KSS a DS.

Z celkového počtu 25 členov DS v SNR bolo preukázateľne členmi a prívržencami bývalých predmníchovských politických strán 17 agrárikov, 4 národnári a 1 národný socialista.⁴ Peter Zaťko nebol členom nijakej politickej strany. Príslušnosť Ivana Pietora a Jozefa Staneka sa nám nepodarilo s určitosťou zistiť.⁵ Z 23 členov KSS bolo 8 bývalých sociálnych demokratov⁶, ostatní boli členmi predmníchovskej resp. ilegálnej komunistickej strany na Slovensku.

Podľa vnútrostraníckeho delenia nekomunistických členov SNR (hlavne podľa prístupu k slovenskej otázke) sa demokrati delili na dve hlavné politické krídla reprezentované Jánom Ursíny (stúpencom politických koncepcií Milana Hodžu) a Vavrom Šrobárom (prívržencom Edvarda Beneša a jeho exilovej odbojovej línie). Za prívržencov Ursínyho krídla v DS možno považovať časť agrárikov (Martin Kulich, Jozef Lettrich, Jozef Styk), ďalej všetkých národnárov (Samuel Belluš, Martin Kvetko, Ľudovít Šenšel, Fedor Thurzo),

4 Agrárnici: J. Beharka, P. Blaho, M. Bobřík, A. Djuračka, K. Filo, J. Hano, M. Kulich, J. Lettrich, V. Paulíny, M. Polák, J. Styk, J. Ševčík, V. Šrobár, I. Štefánik, J. Ursíny, T. Tvarožek, G. Zeman; národnári: S. Belluš, M. Kvetko, Ľ. Šenšel, F. Thurzo; národný socialista: M. Josko. Všetky personálne štruktúrne analýzy povstaleckej SNR (vekové a sociálne zloženie, náboženská štruktúra, predošlá politická príslušnosť atď.) sú založené na informáciách získaných z väčšieho množstva rôznorodých primárnych a sekundárnych zdrojov zhromažďovaných niekoľko rokov, preto by bolo nepraktické uvádzať za každou informáciou k jednotlivej osobe aj zdroj tejto informácie. Ak nie je uvedené inak, tieto informácie boli obsiahnuté najmä v prácach a fondoch: *Slovenský biografický slovník I.-VI.*; *Dejiny SNP. 5. zväzok*; VOJTKOVÁ, Viera: *Náčrt štruktúry ilegálnej KSS v personálnom vyjadrení a malý biografický slovník vedúcich funkcionárov ilegálnej KSS v rokoch 1938-1945*. Bratislava, 1985; JABLONICKÝ, J.: *Z ilegality do povstania*. Bratislava, 1969; ČELKO, Vojtech: *Demokratická strana. Jej miesto v slovenskom politickom živote v rokoch 1944-1946*. Diplomová práca. Praha, 1969; Archiv bezpečnostních složek Praha, f. 305-204-2; Archiv Múzea SNP Banská Bystrica, f. VI. a XII.; Štátny archív Bratislava, f. Štátne zastupiteľstvo (personálne charakteristiky uvádzané v spisoch trestných procesov proti členom SNR).

5 J. Stanek nebol pravdepodobne členom nijakej strany a I. Pietor inklinoval asi k agrárnej strane resp. k národným socialistom.

6 A. Bahurinský, I. Bohúň, J. Čech, D. Ertl, J. Kapinaj, A. Rašla, J. Šoltész a R. Viktorín.

Zaľkových spolupracovníkov v odboji (Jozef Stanek)⁷ a samozrejme Ursínyho švagra Mateja Joska. Všetkých týchto spájala predovšetkým Hodžova idea federatívneho riešenia česko-slovenského pomeru,⁸ vyjadrená aj odbojovou spolupracou s Ursíny. K Šrobárovmu krídlu DS potom môžeme počítať jeho spolupracovníkov z odboja (Matej Bobřík, Andrej Djuračka, Viliam Paulíny, Ivan Pietor) a čiastočne aj silne československy zameraných členov odbojovej skupiny Flóra (Ján Beharka, Pavol Blaho, Kornel Filo),⁹ ktorí podľa koncepcií Edvarda Beneša odmietali akékoľvek výraznejšie zmeny v štátoprávnom usporiadaní Československa. Okrem postoja k riešeniu slovenskej otázky, na orientáciu či zaradenie k Ursínyho či Šrobárovmu krídlu nepochybne vplývala aj konfesiónalna príslušnosť. To je badateľné najmä u Ursínyho prívržencov, ktorí sú takmer všetko evanjelici a veľmi dobre sa poznali z činnosti v štruktúrach evanjelickej cirkvi už pred rokom 1938, i počas slovenského štátu.¹⁰ Na druhej strane medzi Šrobárovými spolupracovníkmi a oponentmi Ursínyho skupiny môžeme nájsť výrazné percento katolíkov¹¹, ktorí čiastočne oprávnenne vyčítali Ursínymu a spol. rodinkárstvo a luteránske „elitárstvo“.¹²

Predstavitel'ov ľavice resp. zjednotenej KSS nemožno veľmi deliť podľa kritérií ako u občianskych demokratov (teda podľa alternatív riešenia slovenskej otázky či podľa konfesiónalnej príslušnosti). Aj keď prirodzene i tu možno hovoriť o zástancoch voľnejšieho zväzku s Čechmi či naopak o prívržencoch československej štátnej jednoty,¹³ resp. o katolíkoch a evanje-

7 JABLONICKÝ, Jozef: *Povstanie bez legend*. Bratislava, 1990, s. 18.

8 K problematike vnímania česko-slovenskej otázky M. Hodžom v rokoch II. svetovej vojny pozri: HODŽA, Milan: *Federácia v strednej Európe*. Bratislava, 1997; MÚDRY, Michal: *Milan Hodža v Amerike*. Chicago, 1949; KUKLÍK, Jan – NEMĚČEK, Jan: *Hodža verus Beneš*. Praha, 1999.

9 JABLONICKÝ, Jozef: *Z ilegality do povstania*. Bratislava, 1969, s. 130, 246-247.

10 Samotný J. Ursíny bol členom generálneho hospodárskeho výboru, Ľ. Šenšel a P. Zaľko členmi jej generálneho presbytéria, J. Styk bol cirkevným a M. Kvetko seniorátnym dozorcóm evanjelickej cirkvi a pod. Bližšie pozri: OSUSKÝ, Štefan: *Služba národu II*. Bratislava, 1947; a BARANOVÁ, Daniela: *Evanjelická cirkev a. v. v protifašistickom odboji na Slovensku*. In: *SNP 1944 – Vstup Slovenska do demokratickej Európy*. Banská Bystrica, 1999. s. 145-152.

11 J. Beharka, P. Blaho, M. Bobřík, K. Filo, I. Pietor, M. Polák a J. Ševčík.

12 Náznyky a drobné neverejné výpady v tomto smere sa objavovali už aj cez povstanie, ale svoj vrchol dosiahli krátko po oslobodení a najmä od jesene 1945 v súvislosti so snahou o výraznejšie zastúpenie katolíkov vo vedení DS resp. s prípravami na vznik katolíckej strany. Bližšie pozri napr.: SYRNÝ, Marek: *Vzťah komunistckej strany Slovenska a politického katolicizmu na Slovensku v rokoch 1945-1947*. In: ŠUCHOVÁ, Xénia (ed.): *Ľudáci a komunisti: Súperi? Spojenci? Protivníci?* Banská Bystrica, 2006, s. 139-140; Slovenský národný archív (SNA) Bratislava, f. Vavro Šrobár, k. 19. *Programové zásady Československej ľudovo-demokratickej strany*; alebo spomienky: ČARNOGURSKÝ, P.: *Svedok čias*. Bratislava, 1997, s. 141-165; RYŠAVÝ, Vavro: *Žilina a SNP*. New York, 1981, s. 117-121.

13 Na rozdiel od občianskych demokratov, boli u komunistov vždy zrejme snahy o výraznejšiu samosprávu Slovenska v rámci 1. ČSR. Aj keď tieto ciele neboli vždy iba odrazom

likoch,¹⁴ ale u komunistov takéto delenie nie je ani tak zreteľné a ani natoľko relevantné ako pri demokratoch. Pri komunistických členoch *SNR* je skôr podstatná ich predošlá príslušnosť k sociálnej demokracii či aktivita v ilegálnej *KSS* a postoj k povstaleckému vedeniu strany. Bývalých sociálnych demokratov možno rozdeliť na tých, ktorí zlúčenie s *KSS* prijímali aktívne a uznávali potrebu zjednotenia robotníckych strán na platforme vtedy silnejšej komunistickej strany, čo sa prejavili aj v ich výraznom podieľaní sa na príprave Zjednocovacieho zjazdu. Medzi nich patril predovšetkým dovtedy najvýznamnejšia osobnosť sociálnodemokratického odboja D. Ertl a na Husáka naviazaný J. Šoltész. Ku komunistom mal blízko aj A. Rašla či J. Čech, ktorí s činiteľmi ilegálnej *KSS* úzko spolupracovali už pred povstaním.¹⁵ Na druhej strane boli medzi sociálnymi demokratmi i takí, ktorí sa už pri príprave zjednotenia (J. Kapinaj)¹⁶, resp. neskôr po vojne (A. Bahurinský)¹⁷ stavali proti

pochopenia nacionálnych aspirácií Slovenska a väčšinou slúžili iba k propagandistickým cieľom plne podriadeným priorite získania moci, boli komunisti vo všeobecnosti odhodlanejší presadzovať politickú samosprávu. Na druhej strane sa sociálni demokrati považovali za najstabilnejšie piliere československej štátnosti a idey jednoty medzi relevantnými vládnymi stranami na Slovensku do roku 1938. Ale mladší socialisti sa už výraznejšie odchyľovali od Dérerovho unitarizmu a ich pohľad na riešenie slovenskej otázky sa už viac približoval komunistickej myšlienke voľnejšieho česko-slovenského zväzku. Na prvý pohľad by sa mohlo zdať, že komunisti boli skutočne iba „červenými ľudákmi“, keď najskôr presadzovali autonómiu a neskôr v odboji dokonca razili heslo za Sovietske Slovensko. Ale ich prispôbenie sa pražským súdruhom a upustenie idey federalizácie Československa po vojne, jasne dokazujú, že nacionálna otázka zohrávala v ich politike iba úlohu mocenského inštrumentu a nie principiálneho problému. Z tohto sa čiastočne vymykali prevažne mladší komunistickí intelektuáli okolo G. Husáka a L. Novomeského. Vďaka svojmu vzdelaniu na československých školách v 30. rokoch 20. storočia aj vnútorne pociťovali nutnosť zrovnoprávnenia Slovenska v Československu.

14 Pri určovaní konfesionalnej príslušnosti ľavicových členov *SNR* dochádza k omnoho väčším problémom, ako pri zisťovaní konfesionality občianskych demokratov. Až na zopár výnimiek všeobecne známych osobností ako G. Husák, L. Novomeský, či D. Ertl, ktorých náboženská príslušnosť sa v literatúre už objavila, pri väčšine komunistov i socialistov je možné ich konfesionalitu skôr iba odhadovať (napr. podľa toho, či pochádzajú z prevažne katolíckeho či evanjelického regiónu). Na základe tohto, implicitných pramenných a literárnych informácií a po konzultácii s Karolom Fremalom a Jozefom Jablonickým je možné konštatovať približne nasledovné konfesionalné rozvrstvenie ľavicových členov *KSS*: katolíci – F. Čáp, M. Čulen, K. Dolinský, G. Husák, J. Kapinaj, F. Kubač, J. Lietavec, L. Novomeský, E. Peťko, A. Rašla, R. Strehaj, J. Šoltész, R. Viktorín; evanjelici – A. Bahurinský, I. Bohúň, J. Čech, D. Ertl, O. Klokoč, J. Mazúr, J. Púll, S. Takáč. Teda pomer katolíckych členov *SNR* reprezentujúcich ľavicu resp. *KSS* mierne prevažoval nad evanjelickými.

15 JABLONICKÝ, J.: *Z ilegality do povstania*, s. 208; VOJTKOVÁ, V.: *Náčrt štruktúry ilegálnej KSS ...*, s. 100.

16 HUSÁK, Gustáv: *Svedectvo o SNP*. Bratislava, 1974, s. 72-73 a 324-332.

17 Ten sa v roku 1946 stal podpredsedom obnovenej sociálno-demokratickej strany vtedy nazývanej Strana práce. bližšie k jeho povojnovým aktivitám za obnovenie samostatnej sociálno-demokratickej strany pozri: ŠUTAJ, Š.: *Občianske politické strany na Slovensku v rokoch 1944-1948*, s. 93-102.

zlúčeniu s KSS a boli k nemu donútení iba na základe vtedajšej nemožnosti politického pôsobenia mimo KSS. Medzi samotnými komunistami (t.j. členmi *Komunistickej strany Československa* do roku 1938 resp. ilegálnej KSS od roku 1939) možno rozlišovať najmä skupinu „*starých harcovníkov*“ strany (predvojnoví komunistickí funkcionári pochádzajúci z klasicky robotníckeho prostredia) a skupinu mladých komunistických intelektuálov reprezentovanú G. Husákom či L. Novomeským, ktorí sa výraznejšie aktivizovali a viedli stranu od roku 1943 a najmä v povstaní. Medzi typických predvojnových „*robotníckych*“ predstaviteľov KSS patrili napríklad M. Čulen, F. Kubač, J. Lietavec, J. Mazúr, E. Peťko či K. Dolinský. Na druhej strane tu boli, okrem Husáka a Novomeského, intelektuáli ako J. Púll či S. Takáč. Aj keď rozdiel medzi oboma skupinami však nebol až taký výrazný (ako názorové rozdiely u demokratov), z času na čas sa prejavoval napr. vo formálnych diskusiách s demokratmi, v ich kritike i v odbornom (či naopak neodbornom) zvládnutí problematiky spravovania povstaleckého štátu. Vzdelanie nadobudnuté Husákom, Novomeským a pod. z KSS, alebo napr. aj J. Čechom, A. Rašlom či J. Šoltészom z bývalých sociálnych demokratov, im umožňovalo lepšie chápať zložitost' vedenia a riadenia štátneho mechanizmu. Zmierňovalo to ich revolučnosť a presadzovanie rýchlych a jednoduchých voluntaristických riešení, ktoré boli typické pre robotníckych funkcionárov typu J. Mazúra¹⁸ či F. Kubača¹⁹. Povstaleckých komunistických intelektuálov okolo Husáka a Novomeského zblížoval i vek. Šlo prevažne o mladých ľudí, ktorí mali väčšinou okolo 30 rokov a iba pred nedávnom skončili vysokoškolské štúdiá, počas ktorých sa (vzhľadom na existenciu iba jednej humanitnej vysokej školy na Slovensku) spoznali. Mladý, približne rovnaký vek a štúdium na rovnakej vysokej škole, spolu s organizovaním a aktivizovaním sa v študentských spolkoch pôsobili priaznivo na progresívnosť spolupráce nielen medzi komunistickými intelektuálmi, ale aj medzi KSS a demokratmi. Mladá politická generácia (v KSS reprezentovaná najmä Husákom a u demokratov Lettrichom), ktorá začala udávať tón v neľudáckom politickom spektre, sa vďaka svojmu vzdelaniu a podobnosti viacerých názorov na riešenie problémov Slovenska (a bez predošlých osobných averzií typických pre starších

18 J. Mazúr mal napríklad na zasadnutí povstaleckej SNR 22. septembra 1944 po ústupe z Turca veľmi ostrý výpad proti veleniu a dôstojníkom povstaleckej armády. Svoju kritiku končil ultimatívny prehlásením, že ak sa behom 24 hodín neurobí náležitá náprava, zasadí sa o to, aby sovietski dôstojníci boli zaradení do povstaleckej armády a prevzali velenie nad jej jednotkami. RÁKOŠ, Elemír: *Slovenské národné orgány v dokumentoch*. Bratislava, 1977, s. 46-47.

19 F. Kubač ako povereník sociálnej starostlivosti, bez ohľadu na už aj beztak napäté revolučné bojové pomery, presadzoval povinnosť povstaleckého štátu zamestnať ľudí, ktorí stratili prácu na stavbách komunikácií v blízkosti Banskej Štiavnice po odstúpení nemeckého investora z tejto akcie. Tamtiež, s. 40.

politikov), dokázala relatívne bez problémov dohodnúť na smerovaní povstaleckej štátnej správy.²⁰ Zatiaľ čo osobnostné či ideologické rozpory medzi staršími, prevažne robotníckymi funkcionármi, a mladými komunistickými a bývalými socialistickými intelektuálmi nenadobudli výraznejšie kontúry, tieto rozdiely sa naplno prejavili až po vojne koncom 40-tych a začiatkom 50-tych rokov. Vtedy bola v rámci vnútrostraníckych čistiek ťaženia „proti buržoáznemu nacionalizmu“ perzekvovaná skupina mladších komunistických intelektuálov podieľajúcich sa na smerovaní strany v povstaní. Naopak, väčšina starších funkcionárov sa pridala na stranu konzervatívneho povojnového vedenia V. Širokého.

Veková štruktúra povstaleckej SNR

Na rozhodnutia a efektivitu riadenia najvyšších povstaleckých politických orgánov, okrem ich politického vyhranenia sa, primárne vplývali ich fyzické a najmä psychické osobnostné charakteristiky a životné skúsenosti i vedomosti, ktoré získali štúdiom či praxou v predmníchovskej republike resp. počas slovenského štátu.

Medzi základné všeobecné charakteristiky členov *SNR* patrí ich veková štruktúra. Aj keď by sa mohlo zdať, že ide o nie veľmi podstatnú črtu osobnosti, práve vek a s ním spojený fyzický a psychický výkon, či generačná blízkosť sa výrazne podieľali na fungovaní povstaleckej *SNR*. Veď šlo o zlomové, revolučné obdobie, ktoré trvali síce iba dva mesiace, ale zato mesiace plné fyzického i psychického vypätia, znásobeného veľmi rýchlym spádom udalostí a potrebou riešenia množstva ťažkých, existenciálnych problémov. J. Ursíny, mal vo svojich spomienkach zaiste kus pravdy, keď vravel o tom, že Šrobárovo menovanie na túto pozíciu bolo (kvôli jeho miestu v slovenskej politike po roku 1918) zohľadniteľné, ale vzhľadom k jeho zníženým fyzickým i psychickým limitom daným vekom, skôr rokovaniu *SNR* uškodilo, lebo nestačil držať krok s mladšími členmi Rady.

Priemerný vek členov povstaleckej *SNR* bol 42 rokov, čo je veľmi výrečnou charakteristikou poukazujúcou na to, že v jej radoch sa nachádzali väčšinou mladší politici resp. odbojármi v strednom veku. Úplne najmladším bol S. Belluš (narodený v roku 1916), J. Čech a J. Lietavec (1915) či J. Púll (1914), ktorí mali počas povstania sotva 30 rokov. Na druhej strane najstarším politikom v radoch *SNR* bol už spomínaný V. Šrobár (mal 77 rokov) a druhým najstarším bol jeho blízky odbojový spolupracovník V. Paulíny (67 ročný). K dobru starších členov *SNR* nepochybne hovorili ich mnohé skúsenosti z po-

20 Porovnaj napr. správu G. Husáka o vzniku, priebehu a výsledkoch *SNP*, určenú moskovskému vedeniu KSC (PREČAN, Vilém: *Slovenské národné povstanie. Dokumenty*. Bratislava, 1965, s. 971), resp. spomienky J. Lettricha (LETTRICH, Jozef: *Dejiny novodobého Slovenska*. Bratislava, 1993, s. 164.)

litiky či z riadenia štátu, hospodárstva a verejnej správy, čo sa neraz prejavilo pri správnych postrehoch a návrhoch riešení.²¹ Naopak, dynamika vývoja povstania, množstvo a dĺžka rôznych rokovaní, urýchlených príprav zákonov, pracovného a psychického vypätia a pod. vravela skôr v prospech mladosti v radoch SNR.²² Iba symbiózou týchto dvoch skupín bolo možné docieľiť to, že rozhodnutia Rady boli aj po kvantitatívnej, aj po kvalitatívnej stránke uspokojivé a vo všeobecnosti prispievali ku konsolidácii napätých povstaleckých pomerov.

Sociálna štruktúra povstaleckej SNR

Veľmi podstatnou charakteristikou členov SNR, ktorá výrazne ovplyvňovala ich riadiace a rozhodovacie možnosti, bola ich sociálna štruktúra resp. ich dovtedajšie pracovné zaradenie a skúsenosti. Odhliadnuc od osobností dvoch povstaleckých veliteľov Goliana a Viesta, tak medzi 48 členmi povstaleckej SNR bolo až 22 úradníkov²³, 8 reprezentantov robotníkov²⁴, 4 učiteľia²⁵, 2 lekári²⁶, 3 živnostníci²⁷ a po dvaja sudcovia²⁸, redaktori²⁹, typografi³⁰ a roľníci³¹. V Rade sa nachádzal aj evanjelický duchovný³². Toto sociálne rozvrstvenie však nemožno brať striktné, u mnohých je diskutabilné. Snažili sme sa brať v úvahu ich profilujúce zamestnanie v posledných rokoch pred zánikom Československa resp. ich prácu počas slovenského štátu. Nie vždy sa prirodzene zhodovalo toto kritérium z ich pôvodným povoláním. Napríklad pôvodným povoláním bol učiteľom aj L. Novomeský či D. Ertl, ale ich

21 Za exemplárny príklad využitia svojich predošlých skúseností s riadením spoločnosti v prevratových dobách možno považovať návrhy a interesovanie sa V. Šrobára v problematike potenciálneho rozšírenia povstaleckého územia aj juhoslovenské oblasti zabraté Maďarskom. Ak by k takémuto stavu došlo (čo v prvom období povstania nebola až taká nereálna situácia), presadzoval čo možno najskorší a nekomplikovaný prechod tohto územia pod výlučnú správu povstaleckej SNR. Ďalej sa, v medzinárodnej situácii značne nevýhodnej pre maďarskú stranu, snažil dôraznejšie riešiť aj tie slovenské požiadavky voči maďarskému štátu, ktoré zostali neuspokojené po roku 1918. Bližšie pozri: RAKOŠ, Elemír: *Slovenské národné orgány v dokumentoch*, s. 111-114.

22 Aj starší J. Ursíny si neodpustil vo svojich spomienkach na povstanie poznamenať slabšiu fyzickú výkonnosť V. Šrobára ako predsedajúceho povstaleckej SNR: „... kým Šmidke bol mužom v plnej sile, ktorý vedel viesť zasadnutie i celé hodiny, dr. Šrobár bol už po chvíli natoľko vyčerpaný, že sotva vnímal.“ URSÍNY, Ján: *Spomienky na SNP*. Liptovský Mikuláš, 1994, s. 75-76.

23 J. Beharka, S. Belluš, M. Bobrik, J. Čech, D. Ertl, K. Filo, G. Husák, M. Josko, M. Kulich, J. Lettrich, V. Paulíny, I. Pietor, J. Púll, J. Stanek, J. Ševčík, V. Šrobár, J. Šoltész, S. Takáč, F. Thurzo, T. Tvarožek, J. Ursíny a P. Zát'ko.

24 I. Bohúň, M. Čulen, K. Dolinský, F. Kubač, J. Lietavec, J. Mazúr, E. Peťko a K. Šmidke.

25 A. Bahurinský, J. Kapinaj, O. Klokoč a M. Polák.

26 MVDr. M. Kvetko a MUDr. I. Paulíny-Tóth.

27 R. Blažovský, R. Viktorín, G. Zeman.

28 A. Rašla, I. Štefánik.

29 A. Djuračka, L. Novomeský.

30 F. Čáp, R. Strechaj.

31 P. Blaho a J. Hano.

32 Liptovský senior E. Šenšel.

politické aktivity v komunistickej či sociálno-demokratickej strane ich priviedli k iným profesiám či pozíciám (Novomeský bol redaktorom dokonca aj v slovenskom štáte a Ertl bol dlhoročným starostom Zvolena). Podobne bol V. Šrobár pôvodne lekárom, ale politická činnosť ho hneď krátko po vzniku Československa v roku 1918 vyniesla do najvyšších štátnych funkcií na Slovensku. Podobne je napr. J. Ursíny označovaný za statkára, čo je síce možné použiť na jeho činnosť v politickom ústraní po roku 1938, ale nie pre relevantnejšie predošlé roky, kedy bol predsedom Zväzu vzájomných roľníckych pokladníc a vedúcim úradníkom viacerých ďalších roľníckych družstevných organizácií či dokonca poslancom parlamentu. Najviac otázne je ale zaradenie viacerých komunistických členov *SNR* k robotníckej „*triede*“. Boli síce vyučení a istí čas sa živili robotníckymi profesiami, ale postupne boli takmer všetci viac či menej platenými funkcionármi komunistickej strany. O mnohých to platilo dokonca aj počas ilegality.³³

Osobnostná štruktúra povstaleckej *SNR*

Najpodstatnejšou a zároveň najkomplikovanejšou otázkou v súvislosti s personálnou štruktúrou povstaleckej *SNR* zostáva relevantnosť zastúpenia jednotlivých osobností v Rade. Túto problematiku možno analyzovať v dvoch rovinách. V prvej si budeme všímať predošlú účasť a aktivitu členov Rady v odboji, ktorá nám zodpovie mieru reprezentatívnosti povstaleckej *SNR* v súvislosti s jej funkciou vrcholového odbojového orgánu. V druhej rovine sa zameriame na analýzu predošlých skúseností a potenciálu členov *SNR* pre organizovanie a spravovanie verejných záležitostí, pre ktoré bola rada ako najvyšší povstalecký orgán určená.

Na začiatku hľadania odpovede na otázku odbojovej reprezentatívnosti členstva povstaleckej *SNR* je potrebné si uvedomiť, že šlo o povstalecký orgán, ktorý bol z pohľadu oficiálnych slovenských štátnych štruktúr ilegálny a vznikol síce v predpokladanom centre povstania, ale v inom čase, ako plánovala väčšina jeho osnovateľov. Vzhľadom k ilegálite a nevyhnutnej konšpiratívnosti odboja nemohli byť všetci významnejší predstavitelia odboja pred povstaním presnejšie informovaní o jeho prípravách a plánoch. V spojení s predčasnosťou vypuknutia povstania reagujúceho na preventívnu nemeckú vojenskú intervenciu, bolo preto iba prirodzené, že v povstaleckej *SNR* sa ocitli iba tí celoslovensky význačnejší odbojoví predstavitelia, ktorí boli dôvernejšie oboznámení a aktívnejšie zapojení do príprav povstania.³⁴

33 Videonahrávka rozhovoru s Jozefom Lietavcom. Archív Múzea *SNP*.

34 Šlo predovšetkým o signatárov Vianočnej dohody (J. Ursíny, J. Lettrich, M. Josko, K. Šmidke, G. Husák, L. Novomeský) a osoby prostredníctvom nich oboznámené a zapojené do príprav povstania, predovšetkým komunisti, P. Zaľko, L. Šenšel' a ďalší občianski demokrati blízki J. Ursínymu resp. J. Lettrichovi.

a ktorí mali možnosť pricestovať na povstalecké územie resp. chceli participovať na politickom prevrate.³⁵ Povstaleckých predstaviteľov ilegálnej SNR, Šrobárovej skupiny, sociálnych demokratov, Flóry či podobných celoslovensky pôsobiacich odbojových skupín doplnili významnejší odbojár z regiónov povstaleckého územia (Horehronie, Turiec, Liptov, Horná Nitra, Žilina a okolie a pod.) a najvyšší predstavitelia povstaleckej armády, čím sa dotvorila personálna štruktúra SNR. Ani pri jednom členovi povstaleckej SNR nemožno striktno namietat', že si kvôli predošlej veľmi slabej aktivite, či dokonca absencii v hnutí odporu, nezaslúžil byť v Rade. Veď nešlo iba o odbojový orgán v zmysle ozbrojeného odporu voči režimu, ale predovšetkým o politický orgán, v ktorom sa prirodzene kladie veľký dôraz aj na politickú reprezentatívnosť tej-ktorej osobnosti v odboji. Z tohto pohľadu sú aj, v minulosti viackrát pertraktované, absencie niektorých osobností (ako napr. významného partizánskeho veliteľa V. Žingora) prirodzené a akceptovateľné. Ich prítomnosťou v Rade, by sa nič výraznejšie nezmenilo a naopak by chýbali v pozíciách, v ktorých boli povstaniu užitočnejší. Prirodzene, že aj pri výbere osôb pre kooptovanie do povstaleckej SNR zohrávalo svoju úlohu (ako vždy v slovenskej politike) aj osobné známosti či politické nevraživosti v odboji. Ale šlo prevažne o záležitosti marginálneho významu, ktoré nemohli významnejšie ovplyvniť na vtedajšie prevratové pomery prekvapivo veľkú reprezentatívnosť povstaleckej SNR.

Pokiaľ ide o vhodnosť členov povstaleckej SNR z pohľadu spravovania povstaleckého štátu, v literatúre sa často pripomína, že šlo väčšinou o mladších, menej skúsených a pred vojnou neznámych politikov. Tieto charakteristiky sú do istej miery pravdivé, ale zároveň príliš vzdialené od týmito tvrdeniami vznikajúceho dojmu ich nekompetentnosti. Členov povstaleckej SNR vzhľadom k ich dispozíciám pre riadenie verejných vecí možno rozdeliť do troch základných skupín. Na jednej strane to boli osobnosti staršieho a stredného veku, ktoré boli už pred vojnou politicky aktívne a mali skúsenosti s prácou parlamentu či z iných štátnych a hospodárskych orgánov. Bývalými poslancami československého parlamentu boli napr. hlavní politickí lídri demokratov i komunistov – J. Ursíny a K. Šmidke, ďalej komunisti M. Čulen a F. Kubač, sociálny demokrat D. Ertl (ktorý bol okrem toho dlhoročným starostom Zvolena) a demokrati V. Paulíny, J. Ševčík, J. Ursíny či V. Šrobár. Šrobár bol pritom politicky najskúsenejší, veď po prevrate v roku 1918 bol

³⁵ Od povstaleckého územia zostalo prakticky odrezané celé východné Slovensko, ktoré takto ostalo bez svojho relevantnejšieho zástupcu v najvyššom povstaleckom orgáne, nehľadiac na to, že aj celková informovanosť o prípravách povstania tu bola značne slabá. Naproti tomu sa do povstaleckej Banskej Bystrice ešte aj v prvé dni povstania relatívne bez problémov dostali všetci odbojár, ktorí mali politické aspirácie a stáli mimo akýchkoľvek štruktúr ilegálnej SNR ako napr. J. Ševčík a predstavitelia Flóry (J. Beharka, P. Blaho, K. Filo, J. Kapinaj).

najdôležitejšou politickou osobnosťou Slovenska a niekoľkonásobným ministrom v predmníchovských vláдах. Podobné ministerské i poslanecké skúsenosti, dokonca v tom čase plne aktuálne, mal P. Zaťko, ktorý bol v rokoch 1936-1944 najvplyvnejšou osobnosťou slovenského priemyslu.³⁶ V súvislosti so Zaťkom treba spomenúť aj jeho blízkeho spolupracovníka J. Staneka, ktorý podobne ako Zaťko pôsobil vo vedení *Ústredného združenia slovenského priemyslu* a bol prednostom VI. odboru *Najvyššieho úradu pre zásobovanie*. Veľmi silné postavenie v hospodárskych štruktúrach predmníchovského Československa mali aj V. Paulíny či T. Tvarožek, ktorý boli poprednými osobnosťami slovenského bankovníctva.³⁷ Podobne významnú hospodársku pozíciu zastával aj J. Ursíny, ktorý ako predseda *Zväzu vzájomných roľníckych pokladníc* a popredný funkcionár *Zväzu hospodárskych družstiev a verejných skladíšť* veľmi výrazne ovplyvňoval slovenské družstevníctvo. Nie nevýznamné funkcie v agrárnych i celoslovenských hospodárskych inštitúciách zastával aj M. Bobřík a K. Filo, ktorý bol dokonca ešte aj počas slovenského štátu poverený riadením štátnych výskumných ústavov. Popredné organizátorské miesto, aj keď tentoraz v oblasti spravodajstva na Slovensku, patrí A. Djuračkovi, ktorého redaktorská činnosť v predmníchovskom Československu predurčila na pozíciu vedúceho oddelenia pre spravodajstvo, informácie a propagandu pri predsedníctve povstaleckej *SNR*. Významnú riadiacu funkciu do roku 1938 vykonával aj I. Štefánik, ktorý bol policajným riaditeľom v Košiciach a od roku 1940 pracoval ako radca *Najvyššieho správneho súdu* v Bratislave. Predovšetkým politickými skúsenosťami z riadiacich straníckych štruktúr agrárnej strany či z *Krajinského zastupiteľstva* disponovali P. Blaho, M. Polák či J. Ševčík. I. Paulíny-Tóth pôsobil po roku 1918 v predsedníctve Slovenskej národnej strany a spoločensky známou osobnosťou bol aj I. Pietor, ktorý bol činný v Ústrednom zväze československého študentstva resp. viedol Slovenské múzeum. U komunistov či sociálnych demokratov

36 P. Zaťko bol generálnym tajomníkom Ústredného združenia slovenského priemyslu, istý čas pôsobil aj ako predseda Ústredne pre hospodárstvo priemyselné a surovinové, bol členom kabinetu hospodárskych ministrov a zasadal v mnohých správnych radách popredných priemyselných podnikov a bánk.

37 V. Paulíny bol od roku 1920 riaditeľom Zvolenskej ľudovej banky, od roku 1923 predsedom správnej rady Národnej banky v Banskej Bystrici, ktorú vytvoril fúziou viacerých bánk. V tomto roku sa tiež stáva predsedom Obchodnej a priemyselnej komory v Banskej Bystrici. Neskôr pôsobil ako predseda správnej rady účastinnej spoločnosti Stredoslovenské elektrárne, ktoré sám zakladal a bol funkcionárom Zväzu slovenských peňažných ústavov. Okrem iných spoločností, bol tiež spoluzakladateľom účastinnej spoločnosti Lipa.

T. Tvarožek sa po vzniku Československa v roku 1918 podieľal na vybudovaní siete mestských sporiteľní a na koncentrácii slovenských bánk. Najskôr pôsobil ako riaditeľ Slovenskej banky v Bratislave a Trnave, od roku 1923 ako riaditeľ najväčšieho podniku ľudového peňažníctva – Mestskej sporiteľne v Bratislave. Zastával funkciu predsedu slovenského oddelenia Spolku československých úradných sporiteľní.

bola prirodzene situácia s osobnosťami, ktoré mali pred rokom 1938 skúsenosti so štátnou správou či hospodárskym riadením, výrazne slabšia. Komunisti ako členovia antisystémovej a dovedy večne opozičnej strany sa ani svojim personálnym zložením (väčšinou šlo o bývalých robotníkov, ktorí sa stali stranickými funkcionármi ovládajúcimi iba stranícku a sociálnu agendu) a aj kvôli ich odmietaniu v štátnej správe zo strany vládnych subjektov prvej ČSR (až na zopár výnimiek v miestnych zastupiteľstvách), sa až do povstania nedostali k riadeniu spoločnosti. Bývalí sociálni demokrati (ako členovia po agrárnikoch druhej najvýznamnejšej vládnej strany na Slovensku) mali do 1938 lepší prístup k verejným funkciám. Ich skúsenejší politici však boli buď v exile alebo v politickom ústraní, resp. šlo prevažne o inteligenciu na úrovni učiteľov, ktorá nemala skúsenosti s riadením spoločnosti. Preto okrem vyššie spomínaných komunistických poslancov a D. Ertla mali isté riadiace skúsenosti iba R. Blažovský, J. Mazúr i E. Peťko, ktorí boli členmi *Krajinského zastupiteľstva* resp. funkcionármi komunistických odborových organizácií. Ľavicové spektrum povstaleckej SNR, na rozdiel od jej občiansko-demokratickej časti (s množstvom vyšších úradníkov a popredných hospodárskych činiteľov), disponovalo tak iba malým počtom osobností majúcich skúsenosti s riadením spoločnosti.

Druhú, veľmi výraznú a do budúcnosti rozhodujúcu, skupinu osobností povstaleckej SNR tvorili jej mladší a vysokoškolsky vzdelaní členovia, ktorí sa väčšinou už pred rokom 1938 politicky aktivizovali v akademickom doraste svojich predmníchovských strán. Šlo o politikov, ktorí ešte (vzhľadom k svojmu veku) nemali väčšie skúsenosti s riadiacimi funkciami v spoločnosti. Svojím vzdelaním a politickou aktivitou však boli predurčení na vedúce postavenia vo svojich stranách po odchode staršej politickej generácie. Ak by pokračoval normálny predvojnový vývoj, dostali by sa ku kormidlám svojich strán neskôr, ako tomu bolo v povstaní. Ale vznik ľudáckeho režimu a vypuknutie vojny túto generačnú výmenu urýchlilo, lebo viacerí starší neľudácki politici utiekli do exilu alebo sa stiahli do ústrania. Na ich miesto automaticky prichádzal mladší stranický dorast, ktorý absolvoval vysoké školy už po roku 1918, teda v prvorepublikovom Československu. A tak nielen že boli teoreticky dobre vybavení do riadiacich spoločenských funkcií, ale boli omnoho dôraznejší ako ich staršia stranícka generácia. Prejavovalo sa to napríklad vo vzťahu k československej štátnej idey resp. k otázke slovenskej samosprávy, kedy mladší politici neboli až tak výrazne zaťažení „uhorským“ komplexom slovenskej slabosti voči maďarskej supremácii a automaticky sa bezpodmienečne neprikláňali k pražskému centralizmu. Boli sebavedomí a chceli mať aj Slovensko sebavedomé, aj keď inými metódami, ako sa o to snažili ľudáci. Medzi takýchto politikov patrili predovšetkým J. Lettrich a G. Husák, ktorí

sa počas povstania stali druhými najvýznamnejšími postavami demokratickej a komunistickej strany. Ich postavenie zodpovedajúce ich politickej aktivite v povstaní sa nakoniec (najmä v prípade J. Lettricha) najvýraznejšie prejavilo už krátko po druhej svetovej vojne.³⁸ Obaja mali právnické vzdelanie, boli veľmi dobrými študentmi a zastávali vedúce funkcie v študentských zväzoch i vo svojich stranických mládežníckych organizáciách. Podobne kvalitným vzdelaním a prvotnými politickými skúsenosťami z akademických či mládežníckych stranických spolkov disponovali aj ostatné osobnosti tejto skupiny: demokrati J. Beharka, S. Belluš, M. Josko, M. Kvetko a F. Thurzo; a komunisti L. Novomeský, J. Čech, J. Púll, A. Rašla a J. Šoltész. Do tejto skupiny možno zaradiť tiež ďalších mladších, pribojných politikov, aj keď nespĺňali vyššie spomínané charakteristiky (M. Kulich, sociálny demokrat J. Čáp a J. Kapinaj či komunisti J. Lietavec). Viacerí z nich mali dokonca už aj význačnejšie postavenia v súkromnej či verejnej sfére: G. Husák mal funkciu tajomníka *Zväzu špeditérov*, L. Novomeský pracoval ako redaktor hospodárskeho časopisu *Budovateľ*, M. Josko bol prokuristom ružomerskej *Slovenskej papierne*, J. Púll pracoval ako úradník *Slovenskej národnej banky*, A. Rašla bol vojenským sudcom, F. Thurzo bol funkcionárom *Robotnickej sociálnej poisťovne* atď.

Do tretej skupiny osobností povstaleckej SNR môžeme zaradiť tých jej členov, ktorí pred rokom 1938 resp. aj neskôr pôsobili ako radoví príslušníci alebo menší funkcionári svojich strán, politicky sa veľmi neaktivizovali či boli menej výrazní a väčšina z nich by sa prirodzenou cestou, t.j. bez výnimočných revolučných podmienok, zrejme do vyšších celospoločenských riadiacich orgánov nikdy nedostala. Tu možno spomenúť napr. sociálneho

38 J. Lettrich sa po oslobodení stal predsedom SNR a od júna 1945 bol aj predsedom DS, kde nahradil J. Ursínyho. Bol najvýznamnejšou politickou osobnosťou povojnovej slovenskej politiky, ktorá dokázala klásť komunistickému programu a praktikám výrazné prekážky. Nebol však rozhodujúcou osobnosťou, lebo tou bol od júna 1946 z titulu svojej funkcie premiéra a predsedu najsilnejšej komunistickej strany K. Gottwald. J. Lettrich sa stal vedúcou politickou osobnosťou aj po komunistickom prevrate vo februári 1948 v radoch slovenských demokratických exulantov. Najskôr bol podpredsedom Rady pre slobodné Československo. Po jej rozpade resp. ustanovení samostatnej slovenskej organizácie Stálej konferencie slovenských demokratických exulantov sa stal predsedom tohto subjektu.

G. Husák po vojne pôsobil na poste poverenika vnútra resp. dopravy a verejných prác. Po voľbách 1946 sa stáva predsedom Zboru povereníkov, čiže zastával druhú najvýznamnejšiu pozíciu v slovenskej politike, hneď za predsedom SNR J. Lettrichom. Nemal však podobne prináležiace vedúce postavenie v KSS, ktoré mal od leta 1945 V. Široký. Nevraživosť medzi ním a V. Širokým (vyplývajúca tiež z ich odlišných pozícií a osudov v odboji) sa Husákovi stala po roku 1949 osudnou, lebo sa postupne dostáva do súkolia mechanizmu vnútrostranických čistiek v rámci ťaženia proti „buržoáznemu nacionalizmu“. Až po prepustení z väzenia a postupnom rehabilitovaní po roku 1963 sa pomaly opäť dostáva do významnejších stranických a štátnych funkcií. Tie vrcholila po sovietskej intervencii v roku 1968 jeho inštalovaním do najvyšších spoločenských funkcií ako generálneho tajomníka KSČ a prezidenta.

demokrata I. Bohúňa, komunistu S. Takáča a bývalých agrárnikov J. Hana či G. Zemana. Blízko k nim mali aj komunisti K. Dolinský, O. Klokoč, R. Strechaj či sociálni demokrati A. Bahurinský a R. Viktorín, ktorí by sa ale možno k riadiacim funkciám (aspoň v rámci svojich strán) prepracovali aj bez revolučných pomerov vyvolaných vojnou.

Zbor povereníkov

Na druhej riadnej schôdzi SNR 6. septembra 1944 referoval G. Husák o dohode socialistického a občianskeho bloku o personálnom zložení povereníctiev SNR, ktoré mali byť rovnako ako Predsedníctvo SNR vykonávateľmi vládnej moci na povstaleckom území.³⁹ Z celkove 11 povereníctiev mal podľa zásady parity občiansky blok 5 a socialistický blok taktiež 5 povereníkov. Povereník národnej obrany pplk. Mikuláš Ferjenčík nezastupoval ani jeden blok. Oficiálne vystupoval ako nestraník, hoci inklinoval k občiansko-demokratickému odboju.

Čo sa týka štruktúry a kvality získaných postov povereníctiev SNR, občianski demokrati získali štyri hospodárske rezorty (hospodárstvo – Ján Ursíny, financie – Viliam Paulíny, pošty – Ján Ševčík, verejné práce – Jozef Styk) z piatich, jeden kultúrny (školsťvo – Jozef Lettrich) a mali dominantný vplyv na silový rezort národnej obrany. Socialistická skupina získala dva politické (vnútro – Gustáv Husák, pravosúdie – Jozef Šoltész), dva sociálne (zdravotníctvo – Pavol Fendt, sociálna starostlivosť – František Kubač) a 1 hospodársky rezort (železnice – Štefan Višňovský). Z tohto rozdelenia povereníckych postov jasne vidieť odbornú zameranosť a záujem občianskych demokratov (v tomto prípade výlučne agrárnikov) o hospodársku sféru spravovania štátu. Naproti tomu záujem socialistickej skupiny sa sústredil hlavne na získanie politických a sociálnych rezortov, ktorých problémy zaberali podstatnú časť agendy socialistov a komunistov už pred vojnou.

V povstaní, vzhľadom k snahe o dodržiavanie striktnnej politickej parity, vznikli aj posty zástupcov povereníkov, ktoré vždy zastával reprezentant druhého politického tábora, k akému patril povereník. Komunisti preto obsadili posty zástupcov povereníkov hospodárstva (Ján Púll), pôšt (Alexander Bahurinský), verejných prác (Samuel Takáč), financií (Karol Markovič) a školstva (Ondrej Pavlík). Demokrati mali svojich zástupcov povereníka v rezorte vnútra (Ivan Štefánik), železníc (Pavel Blaho), zdravotníctva (Ilja Paulíny-Tóth), pravosúdia (Ivan Pietor) a sociálnej starostlivosti (Fedor Thurzo). Iba pri povereníctve obrany boli až dvaja zástupcovia povereníka (Karol Šmidke za ľavicu, Mikuláš Styk za občianskych demokratov), lebo Mikuláš Ferjenčík vystupoval ako vojak-nestraník. Zástupcovia povereníkov nemali

39 RÁKOŠ, E.: *Slovenské národné orgány v dokumentoch*, s. 26.

samozrejme rovnocenné postavenie a vplyv ako samotný povereník, napriek tomu mali nie nevýznamné rozhodovacie a riadiace právomoci, preto ich vo väčšine relácií možno považovať za riadnych členov *Zboru povereníkov*.

S ohľadom na konfesiónálnu štruktúru *Zboru povereníkov* treba konštatovať, že v tomto výkonnom orgáne povstaleckej SNR mali už evanjelici (na rozdiel od pléna SNR) jednoznačnú prevahu. Z 23 povereníkov a ich zástupcov bolo až 13 evanjelikov a iba 6 katolíkov.⁴⁰ Konfesionalitu zostávajúcich štyroch členov Zboru sa nepodarilo zistiť. Výraznejšie by však tento pomer zrejme nezmenilo, ani keby sme týmito údajmi disponovali.

Vekovo šlo opäť ako v prípade pléna SNR väčšinou o predstaviteľov strednej generácie resp. mladšej generácie politikov. Priemerný vek *Zboru povereníkov* bol 43 rokov, pričom najstarším členom Zboru bol 67-ročný povereník financií Viliam Paulíny a najmladším bol 28-ročný zástupca povereníka školstva Ondrej Pavlík.

Sociálna štruktúra Zboru bola ešte jednostrannejšia ako pri pléne SNR. Okrem dvoch učiteľov (Alexander Bahurinský, Ondrej Pavlík) a dvoch lekárov resp. lekárnikov (Pavel Fendt, Ilja Paulíny-Tóth), tu boli dvaja bývalí poslanci KSC (Karol Šmidke, František Kubač) a dvaja bývalí funkcionári agrárnej strany, ktorí počas vojny spravovali svoje roľnícke hospodárstva (Pavel Blaho, Ján Ursíny). Ostatní boli plnokrvnými úradníkmi resp. advokátmi. Vzhľadom na predošlé pracovné skúsenosti, odborné vzdelanie a osobnostné predispozície možno konštatovať, že iba malá časť povereníkov a ich zástupcov nemala predpoklady na svoje zaradenie do najvyššieho povstaleckého výkonného orgánu a ich voľba bola iba čisto politická. Vhodne obsadené boli povereníctvo vnútra, hospodárstva, financií či pravosúdia, a to na poste povereníka, i jeho zástupcu. V povereníctve verejných prác, zdravotníctva či železníc sa popri odborne zdatných a skúsených Jozefovi Stykovi, Iljovi Paulíny-Tóthovi či Štefanovi Višňovskom objavili menej skúsení Samuel Takáč, Pavel Fendt⁴¹ či v problematike železníc predtým nezalý Pavel Blaho. Bez akýchkoľvek predošlých skúseností z rezortov, ktoré mali v povstaní riadiť, bol aj povereník pôšt Ján Ševčík a jeho zástupca Alexander Bahurinský. Isté výhrady voči odbornosti v ich zverenom povereníctve možno mať aj voči

40 Evanjelici: Alexander Bahurinský, Mikuláš Ferjenčík, Jozef Lettrich, Karol Markovič, Viliam Paulíny, Ján Púll, Jozef Styk, Mikuláš Styk, Ivan Štefánik, Samuel Takáč, Ilja Paulíny-Tóth, Fedor Thurzo a Ján Ursíny; katolíci: Pavel Blaho, Gustáv Husák, František Kubač, Ivan Pietor, Ján Ševčík a Jozef Šoltész.

41 J. Styk mal v tom období už veľké skúsenosti s riadením elektrifikácie (najmä východného) Slovenska; I. Paulíny-Tóth pôsobil ako primár v Štátnej infekčnej nemocnici v Bratislave; Š. Višňovský vyštudoval strojnú inžinierstvo-elektrotechniku, pôsobil ako technický úradník zvolenských železníc, kde sa zaoberal problematikou elektrifikácie železníc. S. Takáč bol pred povstaním úradníkom bratislavského Kabla a P. Fendt bol lekárnikom.

Jozefovi Lettrichovi a Ondrejovi Pavlíkovi (školstvo), alebo Františkovi Kubačovi a Fedorovi Thurzovi (sociálna starostlivosť). Obaja zástupcovia komunistov buď v im zverených rezortoch pracovali (Pavlík bol stredoškolským profesorom) alebo sa rezortnou problematikou zaoberali vo svojej predošlej straníckej práci. Demokrati Jozef Lettrich a Fedor Thurzo neboli síce rezortní odborníci, boli však veľmi dobrými študentmi práv s obdivuhodnými spoločenskými aktivitami a rozhľadom. Takže minimálne v prípade Lettricha možno hovoriť tiež o vhodnom výbere na pozíciu povereníka školstva. Najšpecifickejšie však bolo obsadenie postov zástupcov povereníka národnej obrany Karolom Šmidkem a Mikulášom Stykom. Pri menovaní oboch (najmä pri Šmidkem je to úplne jednoznačné) zavážil fakt, že mali napojenie na partizánske hnutie (keďže povereníkom bol zástupca veliteľstva povstaleckého vojska, jeho zástupcovia mali byť naviazaní na partizánov ako druhú ozbrojenú povstaleckú zložku). Prevažnú vhodnosť vybratých osobností na vedenie toho-ktorého povstaleckého rezortu, okrem iných potvrdzuje i fakt, že povstalecká štátna správa (až na zopár výnimiek a vzhľadom na vtedajšie pomery) fungovala spoľahlivo a dokázala zabezpečiť všetky základné požiadavky, ktoré boli na ňu v povstaní kladené. K tomu samozrejme neprispievali iba samotní povereníci, ale aj ďalší odborníci a aktivisti, zúčastňujúci sa na práci jednotlivých rezortov, pričom mnohí z nich boli činní v predvojnovnej i vojnovnej štátnej a verejnej správe či hospodárskych inštitúciách.⁴²

Veliteľský zbor povstaleckej armády

Pri snahe hodnotiť *1. československú armádu na Slovensku* prichádzame po čase k poznaniu, že na pochopenie podstatných častí jej činnosti, osobných vzťahov a väzieb, je nutné lepšie poznať jej predchodkyňu - armádu slovenskú. Tá päť rokov formovala znalosti, postoje a charakterové vlastnosti dôstojníckeho zboru, respektíve aj tej jeho časti, ktorá v roku 1944 pripravovala povstanie a následne sa podieľala aj na jeho realizácii.

Slovenská armáda sa od svojho počiatku trápila s nedostatkom dôstojníkov a to ako dôstojníkov zbraní tak obzvlášť nedostatkom dôstojníkov služieb. V priebehu rokov 1939 – 1944 sa podarilo do istej miery kvantitu a kvalitu dôstojníckeho zboru pozdvihnúť. Podstatnú úlohu v tomto smere zohralo budovanie vojenského školstva. Rovnako dôležitým aspektom bola aj priama frontová skúsenosť jednotlivca. Napriek tomu sa tabuľkové počty dôstojníckeho zboru nepodarilo naplniť. Tento stav do značnej miery pretrvával počas celého obdobia trvania slovenskej armády a svojím spôsobom sa preniesol aj

42 Tu možno spomenúť napr. spoluzakladateľa spravodajstva na Slovensku A. Djuračku, ktorý cez povstanie vykonával funkciu vedúceho odboru Úradu Predsedníctva SNR pre spravodajstvo, informácie. Podobne boli odborne veľmi dobre obsadené pozície vedúcich zahraničného odboru (V. Houdek a L. G. Krno) tohto Úradu a pod.

do príprav a realizácie *Slovenského národného povstania*. Rovnako môžeme teda charakterizovať aj dôstojníkov povstaleckej armády s určitými výnimkami. V prvom rade sa povstania v podstate vôbec nezúčastnili dôstojníci nemeckej národnosti, a ak aj áno, sú vždy vnímaný negatívne, či už ide o ich oprávnené hodnotenie, alebo zhadzovanie viny.⁴³ V druhom rade bol zbor doplnený o záložných dôstojníkov, ktorých skladba bola pomerne pestrejšia.

Dôstojnícky zbor bol pomerne nepočetný a väčšina dôstojníkov sa osobne poznala zo škôl či spoločnej služby v armádach, kde predtým slúžili. Do septembra 1942 stúpol počet dôstojníkov na 1537 osôb.⁴⁴ Z tohto počtu bolo 432 dôstojníkov prevzatých z československej armády, 27 bolo reaktivovaných, 532 aktivovaných záložníkov, najmä učiteľov a 546 vyradených a povýšených poručíkov.⁴⁵ Pokiaľ ide o vekovú skladbu dôstojníkov, bol teda zbor pomerne mladý.

V historiografii a v spomienkových prácach sa môžeme stretnúť s delením dôstojníkov na legionárov, rakušákov, režimistov, čechoslovákov a podobne.⁴⁶ Tieto kategórie odzrkadľujú skutočnosť, že dôstojnícky zbor slovenskej armády nebol z rôznych dôvodov homogénny. Národnostne ho tvorili Slováci, ktorí samozrejme predstavovali jeho gros. Časť zboru tvorili slovenskí, respektíve sudetskí Nemci, ktorí ho však postupne opúšťali v súvislosti s medzištátnymi dohodami o ich službe vo *Waffen-SS*.⁴⁷ Pre akútny nedostatok dôstojníkov ostal v službách armády aj nezanedbateľný počet Čechov.⁴⁸ V malých počtoch by sa našli medzi dôstojníkmi aj Maďari, Rusi a Ukrajinci.⁴⁹ Nemožno zabudnúť ani na Rusínov.⁵⁰

Svoju úlohu hralo aj náboženské presvedčenie. Polovica generálov, vrátane ministra obrany boli evanjelici. V celom dôstojníckom zbore ich bolo celkovo 23%, pričom v populácii len 15%.

Ďalším, na prvý pohľad nepodstatným faktorom, bola národnosť manželiek dôstojníkov (výrazne zastúpené Češky), ktorá taktiež ovplyvňovala ich postoj.

43 Plk.pech. František Stojan, pplk.pech. J. Albrecht.

44 V marci 1943 mala armáda šesť generálov a 1580 dôstojníkov.

45 ŠIMUNIČ, Pavol: *Vojenské školstvo na Slovensku v rokoch 1939-1945*. In: *Vojenské obzory* H, r. 1995, č. 3, s. 82-95; KLIMENT, K. Charles: *Slovenská armáda 1939-1945*. Plzeň, 1996, 330 s.

46 RAŠLA, Anton: *Spomienky spoza mreží*. Banská Bystrica, 1998.

47 Plk.gšt. Rudolf Pilfousek, pplk.pech. Walter Domes, stot.pech. Ľudovít Kuchta.

48 Napríklad Pplk.let. Alojz Zmätlo, pplk.int. Oldrich Kvapilík, pplk.int. Vojtech Linét a ďalší. Podľa štatistiky z 30. novembra 1940 bol počet českých dôstojníkov v slovenskej armáde 45, počet rotmajstrov už iba 6 (za túto doplňujúcu informáciu ďakujem I. Bakovi).

49 Pplk.jazd. Jaroslav Kmicikiewicz, pplk.del. Vsevolod Milodanovič.

50 Plk.duch. Violand Andrejkovič.

O úrovni slovenského vojenského školstva bolo napísaných už viacero prác. Už podmienky, za ktorých vzniklo, ho limitovali. Napriek tomu malo svoju kvalitu, aj keď nedosahovalo predvojnovú úroveň.⁵¹

Pri konkrétnom hodnotení dôstojníckeho zboru povstaleckej armády sa nemožno vyhnúť kritickejšiemu pohľadu bez toho, aby sa komukoľvek uberali jeho zásluhy. Odstup šiestich desaťročí nám umožňuje pozrieť sa na udalosti s nadhľadom a vo svetle najnovších poznatkov historiografie.

Osobné postoje sa v pohnutých dobách menia zo dňa na deň a ťažko možno niekomu vyčítať snahu o záchranu vlastného života a rodiny. O to viac je, ale potrebné oceniť postoje tých, ktorí neváhali obetovať všetko pre hodnoty, ktorým verili. Zlomové okamihy, akými bezpochyby povstanie v roku 1944 bolo, prinášajú udalosti, ktoré odhaľujú osobné postoje a charaktery protagonistov. Rozdeliť dôstojníkov podľa akéhosi klišé na dobrých a zlých je napriek všetkému takmer nemožné. Nemožno totiž zabudnúť ani na tých, u ktorých snaha prevažovala nad ich schopnosťami v kritických situáciách.

Napriek tomu časť dôstojníckeho zboru bola schopnejšia, respektíve v náročných situáciách obstála s čistejším štítom. Medzi nich možno zaradiť dôstojníkov, ktorí práve v kritických chvíľach preukázali svoje kvality, skúsenosti a schopnosť samostatne postupovať. Samozrejme celé velenie povstaleckej armády div.gen. Rudolf Viest⁵², brig.gen. Ján Golian⁵³, náčelník štábu mjr.gšt. Július Nosko⁵⁴, či prednosta operačného oddelenia *1. čs. armády na Slovensku* plk.gšt. Karol Pekník⁵⁵ v danej chvíli a za danej situácie predstavovali to najlepšie, čo mala povstalecká armáda k dispozícii. Samozrejme každý z nich mal osobné limity. Generál R. Viest bol už v pokročilom veku so zdravotnými obmedzeniami. Generál J. Golian neabsolvoval 3. ročník *Vysoké školy válečné*, čo čiastočne obmedzovalo jeho uvažovanie o bojovom nasadení veľkých armádnych zoskupení.⁵⁶ Ďalší dôstojníci, pplk.vet. Mikuláš Ferjenčík, stot.pech. Milan Polák, či mjr.gšt. Anton Cyprich z okruhu *Vojenského ústredia* boli dôstojníci služieb a nie zbraní, čo sa prejavilo na ich skúsenostiach veliť bojujúcej armáde.⁵⁷

51 ŠIMUNIČ, P.: *Vojenské školstvo na Slovensku v rokoch 1939-1945*. In: *Vojenské obzory* H, r. 1995, č. 3, s. 82-95.

52 *Vojenské osobnosti odboja 1939-1945*. Praha, 2005, s. 317-318.

53 A MSNP Banská Bystrica, f. VII, k. 3, pr. č. S15/89 a pr. č. 82/65; *Vojenské osobnosti odboja 1939-1945*, s. 82-83.

54 A MSNP Banská Bystrica, f. XII, pr. č. S 76/94, pr. č. S 19/86, pr. č. S 71/79 – 73/79, pr. č. S81/79; NOSKO, Július: *Takto bojovala povstalecká armáda*. Bratislava, 1994, 229 s. *Vojenské osobnosti odboja 1939-1945*, s. 208.

55 *Vojenské osobnosti odboja 1939-1945*, s. 220-221.

56 Tamtiež, 82 s.; *Dejiny Slovenského národného povstania 1944. IV*. Bratislava, 1984.

57 Skúsenosti z frontu boli významné aj pri viacerých partizánskych jednotkách. Je známych niekoľko prípadov, kde poddôstojník, často záložník, bol väčším prínosom pre jednotku, ako

Rovnako medzi veliteľmi jednotiek na fronte možno nájsť dostatok schopných a spoľahlivých dôstojníkov. Tu možno spomenúť aj viaceré mená, ako stot.spoj. Teodor Šlajchart, stot.pech. Adolf Weinhold, či stot.jazd. Martin Kučera a mnohí ďalší. Stot. T. Šlajchart ako veliteľ spojovacieho práporu vzdušných zbraní v Žiline zapojil do povstania celú svoju jednotku, ktorá preukázala aj v ďalších bojoch cenné služby. Rovnako stot. M. Kučera ako veliteľ obranného úseku *Kosatec* na Čertovici udržal určené postavenia počas celého trvania povstania. Velitelia taktických skupín ako plk.pech. Mikuláš Markus, veliteľ *I. divízie* poľnej armády, ktorý sa s časťou svojej jednotky dostal na povstalecké územie a od 14. septembra 1944 plnil náročnú úlohu zastaviť ústup a stabilizovať front *IV. taktickej skupiny*, od 22. októbra 1944 velil *III. taktickej skupine*.⁵⁸ Ďalej plk.pech. Pavol Kuna - pred povstaním šéf Vojenskej správy - po príchode do povstania velil *Vojenskej obrannej oblasti I*, neskôr najväčšej *III. taktickej skupine* s 12 tisíc mužmi a 24. októbra 1944 prevzal velenie *IV. taktickej skupiny*.⁵⁹ Pplk.pech. Michal Širica, ktorý bol pred povstaním na zdravotnej dovolenke, mal prevziať velenie nad Vojenskou obrannou oblasťou 2, no v dôsledku reorganizácie povstaleckej armády bol menovaný za veliteľa *II. taktickej skupiny* v Brezne nad Hronom, kde pôsobil až do skončenia bojových akcií.⁶⁰ Pplk.dopl. Ján Černek, pôvodne dôstojník pechoty, pôsobil pred povstaním ako veliteľ *Doplňovacieho okresného veliteľstva* v Nitre. Po nevydarenom prevzatí nitrianskej posádky, bol menovaný za veliteľa *Vojenskej obrannej oblasti 2*, následne za veliteľa *VI. taktickej skupiny*. V tejto úlohe sa mu podarilo úspešne zastaviť ústup jednotiek z Liptova a stabilizovať severný úsek povstaleckého frontu až do konca októbra 1944.⁶¹ Títo všetci, ako skúsení frontoví bojovníci, boli pre povstaleckú armádu cenným prínosom. Vďaka nim bola obrana povstaleckého územia po počiatkových bojoch stabilizovaná.⁶² Okrem nich medzi veliteľov taktických skupín povstaleckej armády patrili ešte pplk.pech. Jozef Tlach, pplk.del. Ján Malár a pplk.del. Emil Perko.

Dôstojníci ako mjr.let. Ondrej Ďumbala či mjr.del. Samuel Sekuris rovnako prispeli k bojovým úspechom, napriek tomu, že na frontoch priamo nepôsobili. Mjr. O. Ďumbala sa z dôvodu pôsobenia na východnom fronte stiahol

odhodlaný dôstojník bez frontovej skúsenosti.

58 *Vojenské osobnosti odboja 1939-1945*, s. 189-190. ŠTEFANSKÝ, Václav: *Mikuláš Markus*. In: *Zabudnutí velitelia*. Banská Bystrica, 1990, s. 37-44.

59 *Vojenské osobnosti odboja 1939-1945*, s. 165-166. VIMMER, Pavel: *Pavol Kuna*. In: *Zabudnutí velitelia*. s. 25-35.

60 *Vojenské osobnosti odboja 1939-1945*, s. 284-255. ŠIMUNIČ, Pavol: *Michal Širica*. In: *Zabudnutí velitelia*. s. 15-24.

61 *Vojenské osobnosti odboja 1939-1945*, s. 46-47. ŠIMUNIČ, Pavol: *Ján Černek*. In: *Zabudnutí velitelia*, s. 62-71.

62 *Zabudnutí velitelia*. Banská Bystrica, 1990, 71 s.

tak trochu do úzadia, no jeho organizačná a zabezpečovacia činnosť v prospech leteckých jednotiek a protiletadlového delostrelectva bola vzhľadom na ich nasadenie významná.⁶³ Podobne mjr. S. Sekuris v náročných úlohách zástupcu veliteľa *II. taktickej skupiny*, veliteľa delostrelectva *II. TS* a zároveň veliteľa posádky v Brezne nad Hronom priniesol pre vec organizácie výcviku a zásobovania cennú osobnú iniciatívu. Ako delostrelec sa zvlášť pričínil o dobrú situáciu delostrelectva *II. taktickej skupiny*, ktoré si úlohy plnilo so značným úspechom a pri minimálnych stratách až do konca októbra 1944.⁶⁴

Medzi dôstojníkov, ktorí si svoju úlohu z viacerých príčin nespĺnili, možno zaradiť pplk.del. Jozefa Zadžoru, ktorý ako povstalecký veliteľ na Považí zlyhal. Nezabezpečil personálnu a materiálnu prípravu jednotiek a tak sa z Považia do povstania dostalo len minimum z početných posádok, ktoré tu boli dislokované.⁶⁵ Pomerne známe sú povahové črty a okolnosti okolo pôsobenia stot.gšt. Jána Juraja Staneka, „*železného kapitána*“, ktorý odmietol vykonať rozkaz gen. J. Goliana.⁶⁶ Podobne je známy svojou činnosťou stot. jazd. Daniel Gonda, veliteľ úseku pri Ľubochianskej doline.⁶⁷

V menšej miere nespĺnil očakávania ani pplk.tech.zbroj. Vojtech Haviar, ktorý mal na starosti zabezpečenie príprav povstania po zbrojnej stránke. Napriek tomu, že v čase pred povstaním došlo k početným presunom materiálu na stredné Slovensko, často išlo o materiál zastaralý, nekompletný, bez zásob munície, či inak nepoužiteľný. Aby sme tento stav neprísúdili len pplk. V. Haviarovi, musíme na tomto mieste spomenúť, že zodpovednosť za nedostatok zbrojného materiálu nesú aj ďalší dôstojníci, ktorí v kritických prvých dňoch povstania svoju úlohu v tomto smere nezvládli, aj keď najmä pod tlakom situácie. Ďalej možno v tejto súvislosti spomenúť mjr.gšt. Jozefa Tótha⁶⁸ a stot.let. Ivana Haluzického⁶⁹, zodpovedných za ponechanie moderného

63 STANISLAV, Ján: *Letectvo v prípravách na ozbrojené vystúpenie a jeho účasť v SNP*. Bratislava, 1996.

64 *Vojenské osobnosti odboja 1939-1945*, s. 256.

65 JABLONICKÝ, J.: *Povstanie bez legiend*, s. 232-238.

66 *Vojenské osobnosti odboja 1939-1945*, s. 268-269; KLUBERT, Tomáš: *Zhrdzavená legenda železného kapitána (Necenzurovaný obraz Jána Juraja Staneka)*. In. LACKO, Martin (ed.): *Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov III. - Povstanie roku 1944*. Trnava, 2004, s. 201-232; TAKÁČ, Ladislav: *Nezabudnite na Telgárt*. Banská Bystrica, 1992; MUNZAR, J.: *Poručík od ženistů*. Praha, 2004, s. 13.

67 A M SNP Banská Bystrica, f. VII, č. 208/61-30. *Prílohy k válečnému denníku vel. I. čs. armády na Slovensku. Situačná správa zo dňa 5. 9. 1944*; LACKO, Martin: *Hrdina SNP kapitán Gonda (Povstalecký príbeh ružomerskej oblasti)*. In. LACKO, Martin (ed.): *Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov III - Povstanie roku 1944*, s. 301-326.

68 *Vojenské osobnosti odboja 1939-1945*, s. 299-300; *Pamäti generála Tótha. Slovenskí letci v Povstaní*. Bratislava, 2004.

69 *Vojenské osobnosti odboja 1939-1945*, s. 88-89.

leteckého materiálu na letiskách v Piešťanoch a Spišskej Novej Vsi.⁷⁰ Mjr. del. Jozef Dobrovodský⁷¹, napriek jeho nepopierateľným zásluhám o úspech povstaleckej akcie v Žiline a neskôr na ďalších úsekoch, ako povstalecký veliteľ v Žiline nezabezpečil odsun množstva cenného materiálu z posádky.⁷² Pplk.dopl. J. Černek ako povstalecký veliteľ v Nitre podcenil situáciu. Naopak neskôr, ako veliteľ *Vojenskej obrannej oblasti 2* (kde nahradil plk. L. Bodického) a veliteľ 6. taktickej skupiny, sa plne osvedčil. Aj jeho zásluhou tieto jednotky splnili úlohu obrany severného úseku povstaleckého frontu so značným úspechom.⁷³

Už na začiatku povstania niektorí dôstojníci z rôznych dôvodov zaváhali, alebo dokonca zradili. Plk.pech. Ladislav Bodický ako veliteľ *Vojenskej divíznej oblasti 2*, respektíve *Vojenskej obrannej oblasti 2* v Liptovskom Sv. Mikuláši, úlohu veliteľa nezvládol a 6. septembra 1944 bol z funkcie odvolaný, neskôr dokonca zatknutý a degradovaný.⁷⁴

Jeden z organizátorov povstania v Žiline, stot.del. Ladislav Nižňanský počas povstania aktívne vystupujúci štábny dôstojník *III. taktickej skupiny*, sa po svojom zajatí v novembri 1944 dal plne do služieb okupačných jednotiek. V decembri 1944 sa stal dokonca príslušníkom nemeckej brannej moci, podobne ako plk.pech. František Stojan, ktorý sa však zúčastnil povstania len niekoľko dní v obrannom úseku pri Sučanoch. Neskôr zrejme pôsobil v rámci *SS-Heimatschutz Slowakei*.⁷⁵

Medzi ďalšími spomenieme stot.pech. Eugena Gindla a stot.gšt. Jána Stejskala, ktorí sa stali neskôr dôstojníkmi *Hlinkovej gardy*. Stot. J. Stejskal dokonca vo funkcii veliteľa poľného práporu.⁷⁶ Podobne ďalší dôstojníci, ktorí sa zúčastnili povstania sa neskôr stali z rôznych, často existenčných príčin, príslušníkmi Domobrany.

Vcelku môžeme tvrdiť, že podstatná časť dôstojníckeho zboru slovenskej armády sa do povstania zapojila, pričom mnohí z vlastného presvedčenia. Medzi povstalcami sa však našli aj takí, ktorí sa zapojili z existenčných

70 STANISLAV, J.: *Letectvo v prípravách na ozbrojené vystúpenie a jeho účasť v SNP*.

71 *Vojenské osobnosti odboja 1939-1945*, s. 56-57.

72 Zo 40 diel použili povstalci len šesť, rovnako väčšina automateriálu posádky a civilných áut z okresu nebola pre potreby povstania využitá. Pri ústupe odviezli povstalci len dve delá a asi tretinu automobilnej techniky, zvyšok ostal pre potreby nemeckej armády a čiastočne vznikajúcej Domobrany. Práve táto výzbroj bola úspešne nasadená proti povstaleckým jednotkám.

73 ŠIMUNIČ, P.: *Ján Černek*. In: *Zabudnutí veliteľia*. s. 62-71.; *Vojenské osobnosti odboja 1939-1945*, s. 46-47.

74 *Vojenské osobnosti odboja 1939-1945*, s. 31.

75 SCHVARC, Michal: *Heimatschutz z -medzi realitou a ilúziou (Organizácia a formovanie nemeckej domobrany)*. In: LACKO, Martin (ed.): *Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov III. - Povstanie roku 1944*, s. 301-326; LOBÍK, Ján: *Spomienky na SNP v Turci*. Martin, 1994, s. 80.

76 KORČEK, Ján: *Slovenská republika 1943-45*. Bratislava, 1999.

či osobných príčin alebo vypočítavosti. Celkové pôsobenie dôstojníckeho zboru po odbornej vojenskej stránke si bude vyžadovať podrobný výskum parciálnych okruhov otázok, ktoré napriek značnému časovému odstupu od udalostí absentujú. Po skončení vojny sa mnohí z povstaleckých dôstojníkov dostali na výslnie, poväčšine skutočne za nepopierateľné zásluhy. Po roku 1948 bola väčšina z nich nástupom nového nedemokratického režimu postihnutá. Boli zbavení hodností, väznení. Viacerí boli popravení. Za všetkých možno spomenúť mjr.del. Alexandra Kordu. Medzi popravenými sa ocitli aj partizánski velitelia Viliam Žingor a Josef Trojan.

Tomuto smutnému povojnovému osudu sa vyhli povstaleckí generáli a ďalší dôstojníci zavraždení nemeckými orgánmi. Aj napriek tomu sa ich mená dočkali odsudzovania.

Zo strany odporcov povstania – ako napr. v prípade Františka Vnuka⁷⁷ – sa prirodzene vždy nájdu emotívne výpady na adresu nereprezentatívnosti a nespôsobilosti predstaviteľov odbojových a povstaleckých orgánov. Ale ani pri komparácii predošlej osobnostnej „výbavy“ získanej štúdiom či pôsobením v hospodárstve a štátnej správe resp. politike Slovenska, nevyznievajú reprezentanti povstaleckej SNR ako výraznejšie slabší odborníci voči predstaviteľom vtedajšieho ľudáckeho režimu. Nijaká politická reprezentácie akéhokoľvek politického režimu totiž nereprezentuje výber najlepšie vedomostne a skúsenostne disponovaných osobností, ale je skôr súhrou politických a nie odborných výberov a charakteristík. Prirodzene, že aj pri povstaleckej SNR možno mať objektívne výhrady voči jej viacerým, najmä komunistickým, členom, ktorí by sa v normálnych politických pomeroch (napr. v demokracii podobnej predmníchovskej ČSR) nikdy do významnejšieho politicko-správneho orgánu nedostali. Ale aj vzhľadom na vojensko-politické pomery bola politická reprezentatívnosť povstaleckej SNR nepochybne vyššia ako pri *Sneme Slovenskej republiky* či iných ľudáckych orgánoch. Na druhej strane však jej rozhodnutia (determinované vojnovým stavom a vývojom povstania) nemohli byť formálne také kvalitné, ako omnoho menej časovo a vojensko-politicky limitované zákony a nariadenia pripravované ľudáckym parlamentom a vládou.

⁷⁷ Pozri napr. charakteristiky povstaleckých činiteľov v jeho práci *Neuveriteľné sprisahanie* (Middletown, 1964, s. 142-150).

O OZBROJENÝCH ZLOŽKÁCH SLOVENSKEHO NÁRODNÉHO POVSTANIA

FRANTIŠEK CSÉFALVAY

Neodmysliteľnou súčasťou dejín *SNP* je história jeho ozbrojených síl. Vo svojom príspevku sa budem venovať niektorým problémom hlavných ozbrojených síl Povstania, armády a partizánov.

Ako je známe, základnou myšlienkou príprav a uskutočnenia povstania bolo jednotné ozbrojené vystúpenie slovenskej armády a partizánov. Už tento fakt spolu s tým, že za akých nevýhodných podmienok sa začalo povstanie, určil aj situáciu ozbrojených síl Povstania. Nedokončené prípravy na ozbrojené protifašistické vystúpenie, ako aj iné príčiny spôsobili zlyhanie viacerých vojenských posádok.¹ Svoj podiel na tom malo aj ilegálne Vojenské ústredie. Neexistencia systematických kontaktov a spojenia, čiže nedostatok spoľahlivých informácií v povstaleckom velení o situácii na začiatku povstania na západe a na východe Slovenska a v dôsledku toho nedostatok energického zásahu tam, kde predurčení povstaleckí velitelia zakolísali, ba aj zlyhali, znamenali veľké straty a zhoršili východiskovú situáciu povstania.

Celkovú silu ozbrojených síl a predpoklady pre obranu súvislého povstaleckého územia ovplyvnili udalosti na začiatku Povstania. Najväčšiu stratu znamenalo odzbrojenie² *Východoslovenskej armády*,³ čo znemožnilo rozhodujúci predpoklad úspešného priebehu a vyústenie povstania: rýchle spojenie Povstania s akciami *Červenej armády*. Okrem odzbrojenia *Východoslovenskej armády* sa pre povstanie nepriaznivo vyvinula i situácia na západnom Slo-

1 Doteraz o vojenských posádkach v prípravách a na začiatku povstania pozri najmä práce Jozefa Jablonického: *JABLONICKÝ, Jozef: Z ilegality do povstania. Kapitoly z občianskeho odboja*. Bratislava, 1969; *JABLONICKÝ, J.: Povstanie bez legend. Dvadsať kapitol o príprave a začiatku Slovenského národného povstania*. Bratislava, 1990; *JABLONICKÝ, J.: Samizdat o odboji. Štúdie a články*. Bratislava, 2004.

2 Problematiku odzbrojenia Východoslovenskej armády sa dotýka veľa prác, najpodrobnejšie spracovania sú: *JABLONICKÝ, J.: Zlyhanie Malárovej armády v Karpatoch*. In: *Samizdat o odboji*, s. 347 – 443; *PIVOVARČI, Ján: Odzbrojenie východoslovenskej armády roku 1944*. In: *Sešity príspevků k sociálně politické a historické problematice vojenství a armády*, r. 1974, č. 1 – 2; *Z našej ozbrojenej minulosti. Príspevky k vojenským dejinám Slovenska*. Praha, 1974, s. 135 – 205.

3 V slovenskej historiografii sa zaužíval tento názov, hoci veľkosťou ani zďaleka nešlo o armádu. V dobových nemeckých dokumentoch sa Armádné veliteľstvo v Prešove a jeho podriadené zväzky, útvary a jednotky, rozmiestnené na východnom Slovensku označujú za „Korpsgruppe“, čiže zborová skupina.

vensku. Do povstania sa nezapojila kľúčová posádka v Bratislave, posádky v Seredi, Hlohovci, Trenčíne a Novom Meste nad Váhom. Veliteľ nitrianskej posádky mjr. pech. Ján Šmigovský dokonca prehlásil vernosť slovenskému režimu. Zo západného Slovenska prešla na povstalecké územie len trnavská posádka a ako motorizovaná jednotka i letci z Piešťan. Za týchto podmienok začali a prebiehali vojenské operácie *SNP*. Okrem toho, tieto straty ovplyvnili aj celkovú kvalitu ozbrojených síl.

Napriek týmto problémom - hoci to nemôžeme empiricky dokázať, lebo doteraz sa nespracoval sociálny profil a štatistický výskum armády vôbec - zdá sa, že jej príslušníci svojim sociálnym pôvodom, výchovou, vzdelanosťou aj so zjavným slovanským cítením boli pripravení svoju antifašistickú orientáciu preukázať aj v ozbrojenom boji. Boje v obklúčení od začiatku povstania kládli vysoké požiadavky na pripravenosť dôstojníckeho zboru, na uplatnenie znalostí vojenského umenia v praxi vrátane vojensko-zemepisných znalostí o Slovensku, potrebných na vojensko-technické a žienijné zabezpečenie a pokrytie dôležitých prístupových smerov vedúcich do strategického trojuholníka Banská Bystrica-Zvolen-Brezno.

„Obrátenie zbrani“ proti dovtedajšej spojeneckej armáde sa začalo na strednom Slovensku v jednotkách *Zápolnej armády*. Ako potom ukázali udalosti prvých dní, bola tu najlepšie vybudovaná odbojová sieť v armáde, hoci aj tu boli problémy s nedostatočnou hĺbkou. Napríklad vytypovanie len predurčených povstaleckých veliteľov znamenalo, že zostalo na psychickej sile dotyčných ľudí, ako v rozhodujúcom okamihu zareagujú.

Boje proti Povstaniu zo strany *Wehrmachtu* prebiehali ako súčasť bojov o Slovensko v spojitosti s obranou v Karpatoch. Preto nemecké velenie svoju pozornosť najskôr sústredilo na „pacifikáciu“ operačného územia na východnom Slovensku. V rámci nej pripravilo opatrenia na odzbrojenie *Východoslovenskej armády* a koncom augusta - začiatkom septembra to aj realizovalo. Nezávisle od toho to časovo predbehol ďalší krok. Po známych udalostiach na strednom Slovensku vpadli na územie Slovenska nemecké vojská zo západu a potom aj z juhozápadu, aby „urobili poriadok“ na strednom Slovensku. Nemecký zásah vyvolal ozbrojený odpor, začalo *SNP* ako ozbrojené povstanie veľkej časti armády a partizánov. Nemecké jednotky vopred izolovali povstanie od západu (aby nepreniklo na územie Protektorátu) a podarilo sa im rýchlo obsadiť západné Slovensko a stredné Považie so zbrojovkami, leteckými továrňami a chemickými závodmi (Dubnica, Považská Bystrica, Myjava, Stará Turá, Nitra, Trenčianske Biskupice, Bratislava, Žilina). Po ovládnutí operačného územia na východnom Slovensku časťou síl dokončili obklúčenie povstaleckého územia z východu a neskôr nemuseli proti nemu sústrediť príliš veľké sily. Došlo k tomu približne 5. septembra 1944, keď už bojová skupina

Schäfer obsadila Ružomberok a útočný pluk hlavného veliteľstva 1. tankovej armády sa zastavil pri Telgárte. *SS bojová skupina Schill* v tom čase už mala za sebou Nitru aj Topoľčany a zatlačala povstalcov hlbšie do Ponitria.

V prvých septembrových dňoch zasiahlo na západe Slovenska proti povstalcom vyše 9 000 nemeckých vojakov a dôstojníkov a na východnom Slovensku 15 000. Protivník bol dobre vyzbrojený s patričnými bojovými skúsenosťami. Proti nemu stála na strednom Slovensku povstalecká armáda (od 31. augusta 1944 *1. československá armáda*, od 30. septembra *1. čs. armáda na Slovensku*), ktorá mala asi 18 000 vojakov a dôstojníkov. Po mobilizácii 5. septembra sa zvýšil jej počet asi na 47 000 bojovníkov. Armáda disponovala zväčša zastaranou výzbrojou, to sa týkalo najmä bojového letectva, tankov a protitankových zbraní. Rovnako aj jej bojové skúsenosti boli nedostatočné.

Potreby obrany povstaleckého územia vyžadovali využitie všetkých existujúcich síl a prostriedkov, preto na začiatku povstania bolo zaradenie partizánskych jednotiek do povstaleckej obrany nevyhnutné. Frontové boje na rôznych úsekoch obrany kládli nové požiadavky na partizánske hnutie, pretože partizánske oddiely, ktoré sa formovali pred povstaním, boli pripravené na bojovú činnosť v tyle nepriateľa.

Už na začiatku povstania vystupovala do popredia naliehavosť riešenia otázok organizácie a riadenia bojovej činnosti partizánskych jednotiek v súlade s potrebami povstaleckej obrany, v koordinácii s povstaleckou armádou. To, že neexistovalo domáce riadiace centrum partizánskeho hnutia alebo taký orgán, ktorého autoritu by všetky partizánske jednotky bezvýhradne uznali, bolo citelným nedostatkom.

V úsilí využiť bojové sily partizánskych jednotiek, ktorých najvyšší početný stav na povstaleckom území sa pohyboval od 9 000 do 12 000, velenie armády tvorilo partizánsky referát pri Veliteľstve *1. československej armády*, na čele s pplk. Branislavom Manicom. Tento orgán mal riadiť činnosť partizánskych jednotiek a koordinovať ju s bojovými úlohami armády a starať sa o zásobovanie partizánov. Napriek krátkej existencii partizánsky referát dobre plnil úlohy materiálneho zabezpečenia partizánskych jednotiek, zriadil odborné kurzy pre špecialistov (mínierská, diverzná činnosť atď.), no hlavnú úlohu riadiaceho centra partizánskych jednotiek (t. j. koordináciu činnosti s armádou) nesplnil v žiadúcej miere a zrejme ani nemohol. Príčinou bolo aj to, že nie všetci partizánski veliteľia ho uznali za nadriadený orgán. Preto rozkazy pre bojové nasadenie partizánskych jednotiek sa naďalej odovzdávali pri priamom styku ich veliteľov s brig. gen. Jánom Golianom a náčelníkom štábu povstaleckej armády mjr. gšt. Júliusom Noskom. Úlohu partizánskeho referátu od polovice septembra 1944 prevzal *Hlavný štáb partizánskych oddielov na Slovensku*, pod vedením Karola Šmidkeho.

Napriek všetkým prekážkam sa v ťažkých a zložitých pomeroch sformovala *1. československá armáda*, ktorá sa spolu s partizánmi rozhodne postavila na odpor nemeckým okupantom a v krátkom čase zadržala ich postup na najdôležitejších smeroch povstaleckej obrany. Rýchla policajná akcia proti „*územiu bánd*“ stroskotala, a nacisti museli čakať na posily. Tým sa utvorili základné predpoklady pre ďalší kvantitatívny i kvalitatívny rast *1. československej armády* a partizánov a zavŕšila sa prvá etapa bojov na povstaleckých frontoch.

Slovenské národné povstanie je významnou etapou a medzníkom aj pokiaľ ide o proces vzniku nových ozbrojených síl na území Slovenska. Antifašistické prostredie povstania, mocensko-politické kroky proti nacizmu a ľudáckemu režimu na povstaleckom území vplývali aj na príslušníkov armády, kde sa prehlboval národnooslobodzovací charakter. Hoci ozbrojené sily na povstaleckom fronte neboli jednotné, spájalo ich vedomie spolupatričnosti v boji proti fašizmu. V armáde bol jednoznačný vplyv občianskej politickej reprezentácie, kým partizánske hnutie sa budovalo podľa sovietskych a komunistických predstáv. Odlišná politická orientácia vyvolala občas závažné spory a rozpory na pléne *SNR*, ale v hodnotení armády alebo pri rozhodovaní o presunutí partizánskych oddielov z povstaleckého územia do tyla okupantov, resp. pri neakceptovaní podriadenia partizánov na povstaleckom území armádnemu veleniu, nie vždy boli príčinou politické spory, ale skôr vojenská neodobnosť politikov.

Súčasťou ozbrojených síl boli aj jednotky žandárstva a finančnej stráže, dislokované na povstaleckom území, vrátane veliteľstva žandárstva na Slovensku v Turčianskych Tepliciach. Príslušníci žandárstva a finančnej stráže plnili rozličné úlohy. Okrem výkonu strážnej a prieskumnej služby bojovali aj na frontových úsekoch ako poľné žandárske bojové jednotky a pomáhali aj pri plnení úloh vojenskej justičnej služby ako poľní žandári.

Vzhľadom na to, že doterajšia historiografia priniesla už nemálo poznatkov o ozbrojenom priebehu *SNP*, bolo by azda zbytočné opakovať známu faktografiu. Preto chcem v ďalšej časti svojho príspevku sústrediť pozornosť na niektoré problémy, vyplývajúce z nesúrodosti ozbrojených síl povstania. Vychádzajúc z prípadov nekoordinovanosti bojovej činnosti, armádne velenie už od začiatku povstania nastoľovalo otázku zjednotenia velenia ozbrojených síl. Pred rokom 1989 sa táto otázka hodnotila z politického hľadiska, písalo sa o politických snahách buržoázie o podriadenie partizánov. V tomto rámci sa kvalifikovalo aj úsilie povstaleckých dôstojníkov o zefektívnenie velenia ozbrojených síl a nerešpektoval sa vojenský moment. Jednotnosť velenia znamenala nedeliteľnú právomoc veliteľskú, za *SNP* to bola zodpovednosť jedného veliteľa za vojenskú operáciu a za obranu jedného obranného

úseku. Po nie celkom najlepších skúsenostiach s partizánskym referátom Veliteľstva 1. čs. armády, ktorý mal zosúladiť činnosť partizánov s potrebami obrany povstania, vznikla 12. septembra 1944 *Rada na obranu Slovenska*, ako orgán jednotného velenia všetkých ozbrojených síl povstania. Čoskoro sa po jej utvorení ukázalo, že ani tomuto orgánu sa nepodarilo zvládnuť otázku jednotného velenia. Popri sporoch či už vnútri SNR alebo medzi politikmi a vojakmi (hoci treba povedať, že medzi civilnými politikmi neboli vojenský odborníci, resp. ľudia, ktorí by sa mohli kvalifikovane vysloviť k vojenským otázkam) azda najväčším problémom bolo správanie sa partizánskych síl na povstaleckom fronte. Svedectvá povstaleckých dôstojníkov - predovšetkým vyšších - potvrdzujú, že partizáni často konali svojvoľne a svoju činnosť s vojenským veliteľom úseku nie vždy koordinovali. Niektorí partizánski velitelia vôbec nechodili na veliteľské porady štábu taktických skupín.

Utvorením *Rady na obranu Slovenska* sa nemohli naraz vyriešiť otázky jednotného velenia 1. československej armády a partizánov. Spolupráca medzi vojakmi a partizánmi sa vyvíjala viac dolu, priamo v bojových akciách, než hore, medzi predstaviteľmi vojenského a partizánskeho velenia. Hoci rozpory medzi vojenským a partizánskym velením trvali po celý čas SNP, partizánov i vojakov spájalo vedomie nevyhnutnosti bojovať za porážku domáceho i svetového fašizmu a tým aj za národné a sociálne oslobodenie.

Okrem zlepšenia koordinácie činnosti armády a partizánskych jednotiek sa ukázala naliehavá potreba operatívneho riadenia partizánskych akcií na Slovensku z domáceho centra. Dňa 16. septembra sa ustanovil *Hlavný štáb partizánskych oddielov (HŠPO)* na Slovensku. Veliteľom sa stal Karol Šmidke, prvým zástupcom veliteľa pplk. Branislav Manica, druhým zástupcom mjr. Vladimír Daxner.

Úlohou *HŠPO* na Slovensku bolo riadiť partizánske hnutie podľa potrieb povstaleckého frontu, starať sa o politickú pripravenosť partizánov, koordinovať bojové akcie medzi jednotlivými partizánskymi jednotkami, určovať úseky pôsobenia a presuny partizánskych jednotiek, zastupovať partizánov voči ostatným povstaleckým zložkám a posilniť partizánske hnutie v tyle nepriateľa na Slovensku, ale aj v Čechách a na Morave vyslaním partizánskych jednotiek z povstaleckého územia.

Avšak aj pri vzniku *HŠPO* na Slovensku existovala rôznorodá operačná podriadenosť partizánskych jednotiek vyslaných zo Sovietskeho zväzu. Okrem *Ukrajinského štábu partizánskeho hnutia (UŠPH)*, partizánske skupiny na územie Slovenska vyslali aj štáby partizánskeho hnutia pri 1. a 4. ukrajinskom fronte, čo vyplývalo aj z toho, že partizánske jednotky na Slovensku plnili dôležité úlohy pre postupujúcu sovietsku armádu.

Na zvýšenie politickej a morálnej úrovne v radoch partizánov, *HŠPO* nariadil utvoriť v každej partizánskej brigáde oddelenie agitácie a propagandy, ktorého úlohou malo byť pravidelne vydávať časopis, letáky, organizovať pre partizánov prednášky a vyvíjať aj inú agitačnú činnosť.

Po konštituovaní *Rady na obranu Slovenska* sa dostali do centra pozornosti aj otázky súvisiace s upevňovaním a prehlbovaním morálno-politického stavu príslušníkov armády. Dňa 13. septembra 1944 sa položil základ pre utvorenie inštitúcie osvetových dôstojníkov. Nezastupiteľné miesto v osvetovej práci mali periodiká vychádzajúce na povstaleckom území, Slobodný slovenský vysielač a napokon aj Frontové divadlo.

Nedostatočná koordinácia bojovej činnosti armády a partizánov vytknutá počas *SNP* brig. gen. Jánovi Golianovi a div. gen. Rudolfovi Viestovi zo strany civilných politikov (predovšetkým komunistov), prešla ako téza do povojnovej historiografie a síce tak, akoby nešlo o vojenský ale o politický problém a kritizovala sa nedostatočná „*revolučnosť*“ armády. Komunisti považovali všetky snahy o zefektívnenie využitia síl a prostriedkov za pokus o podriadenie partizánskeho hnutia. Preto rozvinuli široko chápaný politický zápas jednak proti dobre mieneným radám od čs. vlády z Londýna, ale aj proti tým antifašistickým dôstojníkom a vojakom, ktorí sa usilovali o presunutie partizánov z povstaleckého územia do tyla nemeckých vojsk. Ich návrhy na organizačné zjednotenie velenia dvoch hlavných ozbrojených zložiek povstania a na podriadenie partizánskych jednotiek veleniu *1. čs. armády* na Slovensku nesmerovali proti partizánskemu hnutiu ako celku, lebo mali svoje vojenské opodstatnenie.

Pred rokom 1989 vyšlo nemálo publikácií a článkov, v ktorých povstalecké velenie obvinili z nekvalifikovaného riadenia povstaleckých ozbrojených síl. Dlhو sa nechcelo pripustiť, aké boli chyby na strane partizánov, ktoré generáli Golian ani Viest nemohli vôbec ovplyvniť. Podstatná príčina bola aj v tom, že na povstaleckom Slovensku existovala viacnásobná a odlišná operačná podriadenosť partizánskych jednotiek, pričom bez poznania rôznych dobových sovietskych prameňov mnohé partizánske formácie na Slovensku dodnes nevieme kam zaradiť, nevieme, aký štáb ich riadil. Jedno je isté, že ani *HŠPO* sa nestal domácim riadiacim štábom všetkých partizánskych jednotiek, ani tých, ktoré pôsobili na povstaleckom území a utvorenie tohto štábu neprinieslo očakávaný výsledok.

Vzhľadom na existujúcu situáciu vo velení ozbrojených síl sa nemožno čudovať, že pokusy a úsilie zlepšiť daný stav neprestali po celé obdobie *SNP*. Takým pokusom bol aj rozkaz maršala I. S. Koneva zo 7. októbra 1944.⁴

4 KLIMEŠ, Miloslav – LESJUK, Peter – MALÁ, Ivana – PREČAN, Vilém: *Cesta ke květnu. Vznik lidové demokracie v Československu*. Praha, 1965, s. 325.

Hodnotenie tohto dokumentu sa objavilo už na konferencii k 20. výročiu *SNP*, ale vtedajší diskutujúci sa v názoroch rozchádzali. Neskôr sa historici k tejto problematike vyjadrili len sporadicky, väčšinou nezohľadňujúc vojenskú stránku veci a úsilie o zjednotenie velenia ozbrojených síl stotožnili s politickým úsilím o podriadenie partizánov. Preto negatívne hodnotili aj tento dokument.⁵

Neboli by sme spravodliví, keby sme problémy nedisciplinovanosti obmedzili iba na konanie partizánov. Pri celkovom pohľade na činnosť armády treba povedať aj to, že ani v tomto organizme nefungovalo všetko podľa vojenských pravidiel. Keď sa pplk. gšt. Ján Golian dozvedel, že plk. gšt. Viliam Talský odletel aj s leteckou skupinou *Východoslovenskej armády*, natoľko zúrili, že prehlásil, že ho nechá odstreliť. Dokonca úlohou povstaleckej delegácie v Kyjeve na začiatku septembra 1944 bolo vyžiadať si Talského od Sovietov. Golian však už nebol taký dôsledný na povstaleckom území. Tu by som chcel uviesť len dva príklady a možno ani nie najcharakteristickejšie. Nepotrestal, ba ani nevzal k zodpovednosti napr. neskoršieho hrdinu, ktorý bol po vojne značne oslavovaný, napr. mjr. del. Miloša Vesela, ktorý nezabezpečil obranu Ružomberka a dokonca pplk. gšt. J. Goliana krátko predtým uistil, že tam ani myš neprenikne, a bojová skupina *Schäfer* už 5. septembra 1944 bola v Ružomberku. Málo známym faktom je, že poslušnosť nevyžadoval ani od kpt. Jána Juraja Staneka, tzv. železného kapitána. V tretej septembrovej dekáde, keď sa rozvíjal útok podskupiny Plesnivec, bol tento útok zastavený, pretože hrozilo odrezanie Stanekových jednotiek. Okrem toho, v tom čase už hrozilo akútne nebezpečenstvo pri Janovej Lehote, na západnom úseku povstaleckej obrany, kde boli po neúspešnom povstaleckom útoku rozbité dva povstalecké prápory. Vtedy sa brig. gen. J. Golian rozhodol presunúť jeden kompletný prapor i s ťažkými zbraňami zo Stanekovho úseku. Rozkaz však zrušili, pretože kpt. J. Stanek ho odmietol splniť.⁶ Žiaľ, aj tieto súvislosti treba pripomenúť, lebo i takéto veci sa stali v povstaní. K tomu sa žiada dodať iba toľko, že v žiadnej bojujúcej armáde by sa taký neposlušný veliteľ nedožil povojnovej slávy.

Na stále sa zmenšujúcom povstaleckom území boli jednotlivé neúspechy predmetom aj politických diskusií v rámci *SNR*. Kritika velenia *I. ČSA* a dôstojníckeho zboru gradovala priamo úmerne s niektorými ťažkými ústupmi, akým bolo i vyprázdnenie Turca 21. septembra 1944. Nasledujúci deň na zasadnutí *SNR*, viacerí jej členovia kritizovali pomery v armáde v súvislosti

5 Bližšie o tom pozri: CSÉFALVAY, František: *K problematike partizánskeho hnutia*. In: HALAJ, Dušan – TÓTH, Dezider (ed.): *Nezodpovedané otázky. K spochybňovaniu odboja a SNP v našich národných dejinách*. Banská Bystrica, 1996, s. 153 – 154.

6 ŠTEFANSKÝ, Václav: *Armáda v Slovenskom národnom povstaní*. Bratislava, 1984, s. 183.

s ústupom z Turca. Ján Mazúr dokonca predstavil delegáciu z Turca, ktorá tvrdo kritizovala chyby a omyly jednotlivých veliteľov. S kritickými názormi vystúpil aj Ján Ursíny, poukázal však aj na neskúsenosť mužstva a nekoordinovanosť činnosti armády a partizánov. Mazúrovi kritiku označil za priostrú.

Gustáv Husák okrem iného povedal: *"Treba raz jasne povedať, že armáda musí oslobodené územie ubrániť a ak ho ubrániť nemôže, musí prejsť očistným ohňom a svoje staré spôsoby musí prispôsobiť novému duchu a len vtedy bude dačo znamenať."*⁷ Ďalej navrhol zvolať zasadanie SNR, ktoré by bolo venované vojenským otázkam a zúčastnili by sa na ňom dôstojníci generálneho štábu, zodpovední za vtedajšie operácie.

Toto zasadanie sa ako tajné (bez zápisnice) konalo 23. septembra 1944. Zúčastnil sa na ňom povereník národnej obrany pplk. MVDr. Mikuláš Ferjenčík a náčelník štábu *I. čs. armády* na Slovensku mjr. gšt. Július Nosko. Nemohol sa však zúčastniť veliteľ *I. čs. armády* na Slovensku brig. gen. Ján Golian, ktorý v tom čase sprevádzal americkú vojenskú misiu po bojiskách.

Velenie armády sa ocitlo v paľbe tvrdej kritiky a zasadanie prijalo konkrétne závery, ktoré mali viesť k zlepšeniu situácie v armáde s osobitným dôrazom na politické podriadenie sa velenia armády SNR. Jej Predsedníctvo sa malo pravidelne a intenzívnejšie zaoberať vojenskými otázkami. Rozhodlo sa uskutočniť previerky dôstojníckeho a poddôstojníckeho zboru armády na jej očistenie od všetkých zbabelých a skompromitovaných živlov. Na zodpovedné miesta sa mali určiť statoční a schopní dôstojníci bez ohľadu na vek a hodnosť.

Ďalej sa mala zintenzívniť politická práca v armáde a mali sa k tomu vyčleniť skúsení politickí pracovníci a osvetoví dôstojníci, ktorí dovtedy neboli v jej stave. Veliteľovi armády sa uložilo preveriť všetky vojenské štáby, či nie sú personálne naddimenzované, počet ich dôstojníkov sa mal znížiť na potrebné množstvo a ostatných mali urýchlene odoslať na frontové úseky. Zároveň sa mal prísne kontrolovať morálno-politický stav dôstojníkov a prísne sa malo zakročiť proti všetkým previnilcom. Stav armády sa mal doplniť ďalšou mobilizáciou. Nakoniec sa mu ukladalo, aby sa staral o ich maximálne bojové využitie a koordináciu ich bojovej činnosti podľa rozhodnutí *Rady na obranu Slovenska*.

Tieto závery sa premietli do konkrétnych krokov na zasadnutí SNR 26. septembra 1944. Z tohto zasadnutia vzišlo nariadenie SNR o generálnej previerke dôstojníkov, rotmajstrov a poddôstojníkov. Na jeho realizáciu bola pri *Veliteľstve I. čs. armády* vytvorená 5-členná previerková komisia, na čele s poverenikom národnej obrany pplk. M. Ferjenčíkom.

⁷ HUSÁK, Gustáv: *Svedectvo o Slovenskom národnom povstaní*. Bratislava, 1964, s. 360.

Nedostatočne sa rozvíjala i osvetová práca v armáde. Jednou z príčin bol i nedostatok skúsených osvetových pracovníkov. Nepriaznivou situáciou sa zaoberalo i zasadnutie Predsedníctva SNR 10. októbra 1944. Uznieslo sa, že SNR uvoľní priamo zo svojich radov 40 pracovníkov na pomoc armádnej osvetovej službe a prijal sa princíp paritného zastúpenia členov komunistickej a demokratickej strany.

Uvedené problémy boli len časťou toho komplexu otázok, ktoré sa v súvislosti s fungovaním armády a partizánov museli riešiť na povstaleckom území. Napriek tomu, že hovorím o problémoch medzi armádou a partizánmi, treba konštatovať, že prevážilo vedomie antifašistickej spolupatričnosti, čiže jednotná vôľa poraziť fašizmus.

Späťosť ozbrojeného zápasu na Slovensku s celosvetovým bojom proti fašizmu bola zvýraznená tým, že mocnosti protihitlerovskej koalície (ZSSR, USA, Veľká Británia) poskytli povstaniu pomoc a uznali *1. československú armádu na Slovensku* a partizánov za spojenecké ozbrojené sily so všetkými medzinárodnoprávnymi dôsledkami. Sovietsky zväz uskutočnil výlučne na pomoc povstalcov veľkú *Karpatsko-dukliansku operáciu*. Jeho diaľkové letectvo prepravilo na povstalecké územie 639,1 tony vojenského materiálu, asi 2 000 osôb, z toho 1 928 príslušníkov 2. československej paradesanťnej brigády, a zabezpečilo prilet a operačnú činnosť *1. československého stíhacieho leteckého pluku*. Sovietske lietadlá zachránili viac ako 700 ranených povstalcov. Veľká Británia, podobne ako ZSSR, vyslala svojich styčných dôstojníkov a z osobnej iniciatívy vojenských veliteľov prepravilo jej letectvo asi 1 650 kg zdravotníckeho a spojovacieho materiálu. USA vyslali styčných dôstojníkov a obdobným spôsobom ich letectvo prepravilo asi 24 ton vojenského materiálu. Na požiadanie povstalcov vyradilo z činnosti jednu z najväčších nemeckých leteckých základní Nový Dvůr (Kuchyňa) na západnom Slovensku.

Je neodškriepiteľné, že história ozbrojeného zápasu v povstaní je pozitívnu stránkou dejín Slovenska. Zásluhou povstaleckej armády a partizánov sa povstanie na Slovensku udržalo dva mesiace. Koncom októbra 1944 napriek vypätiu povstalcov utrpelo porážku. Napriek tomu si myslím, že netreba nič meniť na hodnotení historiografie o tom, čo sa pertraktuje o vojenskom význame povstania. Vyradením slovenskej armády ako spojeneckej armády Nemecka, a obrátením zbraní proti *Wehrmachtu*, viazaním 6 - 8 nemeckých divízií na území Slovenska a kontrolou stredoslovenských komunikácií počas dvoch mesiacov povstalecké Slovensko nedovolilo využiť slovenský ľudský a ekonomický potenciál Slovenska podľa nemeckých predstáv. Dvojmesačné udržanie súvislého povstaleckého územia je aj v medzinárodnom meradle pozoruhodným výsledkom vojenského odporu antifašistického odboja.

POĽSKÉ SILY VO VARŠAVSKOM POVSTANÍ R. 1944

JANUSZ MARSZALEC

To, čo tvorí armádu, sú ľudia v uniformách, zbrane a výstroj, presne stanovený formálny systém velenia, veliteľské kádre a celý rad rôznych vnútorných poriadkov, ktorý je občas nazývaný vojenským drilom a občas disciplínou. Musí ale predsa existovať niečo, čo je popisované ako *esprit de corps* – neviditeľné spojenie, meniace jednotku na solidárnu skupinu vedomú si svojich cieľov. Spĺňa ilegálna armáda tieto nároky? Bola na poľskom území naozaj predstaviteľkou *Pol'ských ozbrojených síl*, ako to popisovali vládne dokumenty a za akú bola v okupovanej vlasti všeobecne pokladaná? Odpoveď na tieto otázky je v podstate jednoduchá: *Armia Krajowa* – *AK* (Domáca armáda) bola dobrovoľnou armádou bez posádok a uniforiem, bez dostatočného vybavenia osobnými zbraňami, nehovoriac už o ťažkých zbraniach alebo delostrelectve, letectve a obrnených prostriedkoch, ktorými vôbec nedisponovala. Bola armádou odvolávajúcou sa na vzor a tradície predvojnovvej poľskej armády. Dokázala to spojením svojich dobrovoľníckych čiat a rôznych iných oddielov pred operáciou *Burza* (Búrka) do jednotiek poľskej armády dosahujúcich počty vojenských jednotiek z obdobia pred rokom 1939. Treba ešte dodať, že väčšinu jej veliteľského zboru tvorili predvojnovní profesionálni a záložní dôstojníci. Okrem manifestácie pokračovania a homogénnosti tradícií s predvojnovnou armádou, ako aj spôsobu formálneho prijímania riešení, išlo o úplne inú armádu. *AK* bola predovšetkým ilegálnou armádou občanov – dobrovoľníkov, ktorí z vlastnej vôle súhlasili s prijatím záväzku boja s nepriateľom, spĺňajúc všetky zásady prísahy skladanej na kríž a štandardu. Počas niekoľkých rokov okupácie vytvorili bojaschopnú organizáciu majúcu 250 až 350 tisíc predovšetkým mladých ľudí, pripravených riskovať svoj život. Školiac ich a vydávajúc im bežné bojové, výzvedné a organizačné úlohy, boli veliteľmi sformovaní do zväzku s výrazným *esprit de corp*. S istotou možno konštatovať, že *AK* bola pred povstaním konglomerátom tisícov neformálnych skupín – družstiev, čiat, rôť, výnimočne aj práporov, zocelených spoločnými zážitkami z konšpirácie a aktívnych bojov. Tieto silné väzby hovorili o sile tajnej armády, ktorá 1. augusta vyšla z ilegality.

Pred 1. augustom 1944

Pred 1. augustom patrilo pod *Varšavský okruh AK* mesto Varšava a varšavský okres. Jeho veliteľom bol plk. Antoni Chruściel (*Monter, Nurt*). Okruh pozostával zo 7 obvodov, ktoré boli rozdelené na rajóny v počte od 3 do 8¹ a 1 samostatného rajónu Okęcie pod velením mjr. Stanisława Babiarsza *Wysocki*.

Okrem obvodov veliteľovi podliehali: náborári (prápor *Antoni*, prápor *Wigry*), ženisti, diverzné oddiely *Kedyw*, spojárske oddiely a zároveň aj ďalšie dôležité služby, ako napr. zdravotnícka služba, poľná žandarméria, rozviedka a kontrarozviedka, vojenské súdnictvo. Ďalej boli na území Varšavy zmobilizovaní taktiež vojaci *Vojenskej služby ochrany povstania* – staršie ročníky mužov určených na výkon strážnej a ochrannej služby a taktiež *Vojenská ženská služba* – cca 5 tisíc žien.

Početné stavy okruhu boli odhadované na cca 50 tisíc vojakov – mužov a žien, vrátane diverzného oddielu *Kedyw Hlavného veliteľstva (HV)* a ním vybudovaných služieb. Podľa Adama Borkiewicza mal okruh 45 281 vojakov (v tom 5 tisíc žien sformovaných do *Vojenskej ženskej služby*), pluk *Baszta* podliehajúci HV AK mal 2 200 vojakov a bol rozmiestnený v V. obvode Mokotów ako 6. rajón. Diverzný oddiel *Kedyw HV* pod velením pplk. Jana Mazurkiewicza *Radosław* mal cca 2 300 vojakov. Išlo o najlepšie vyzbrojenú a v ilegálnych bojoch najviac ostrieľanú jednotku AK. V rámci uvedených 50 tisíc vojakov v okruhu pôsobili taktiež málo početné sily ďalších útvarov: komunistickej *Ludovej armády*, ľavicovej a radikálnej *Pol'skej ľudovej armády*, vojenských oddielov Zboru bezpečnosti – dohromady kolo 1 000 osôb, ale zato takmer neozbrojených; viac ako 700 vojakov mali *Národné ozbrojené sily*, ktoré boli ozbrojenou zložkou národnej strany. Ani *Národné ozbrojené sily* neboli podriadené AK.

Výzbroj oddielov bola katastrofálna. Bolo evidovaných sotva 2 629 pušiek, 192 ľahkých a ťažkých guľometov, 675 automatických pištolí, 2 129 kusov dlhých a krátkych zbraní. Ťažkých zbraní: 6 ťažkých mínometov, 10 ľahkých mínometov, 2 protitankové delá. Stav výzbroje do určitej miery vylepšovali neregistrované zbrane, ktorými disponovali samotní vojaci a dokonca aj niektoré oddiely. Tieto počty mohli vystačiť na vyzbrojenie okolo 3 500 ľudí na asi 2 dni bojov. S ostatnými bolo treba počítať ako s neozbrojenou rezervou. Žiaľ, situácia sa v tomto ohľade ešte viac zhoršila v dôsledku odhalenia skladov, strát kontaktov so skladníkmi, vstupu nemeckých oddielov na územia, na ktorých boli zbrane schovávané. Katastrofálnym sa v praxi ukázalo taktiež skrátenie doby mobilizácie na 12 hodín. V takom krátkom čase totiž nebolo možné vyzdvihnúť a rozviezť na pozície všetky zbrane, ktoré boli k dispozícii.

1 Najviac vybudovaný bol VII. obvod (varšavský okres), ktorý mal až 8 rajónov.

Plán povstaleckej operácie

Rozhodnutie o začatí bojov v meste bolo prijaté dňa 24. júla 1944, aj keď Varšava do operácie *Burza* pôvodne zahrnutá nebola. Bez ohľadu na toto rozhodnutie prebiehali prípravy na ozbrojený boj v meste už od roku 1942 plným prúdom (až do roku 1943 mala byť bitka o Varšavu súčasťou všeobecného povstania). Morálka vojakov bola veľmi dobrá, mladí ľudia sa hrnuli do boja. Povstanie bolo očakávané taktiež varšavskou ulicou. To, čo sa malo stať, sa všetkým javilo ako nevyhnutnosť. Túto atmosféru pociťovali aj Nemci, ktorí budovali a posilňovali systém obrany a smerovali svoju agentúru na získavanie informácií o pripravovanom ozbrojenom vystúpení.

Operačné ciele bojov vo Varšave boli určené operatívnym rozkazom pre *Varšavský okruh AK*. Podpísal ho dňa 25. augusta, v prvý deň „*stavu pohotovosti na povstanie*“ veliteľ okruhu, plk. Antoni Chruściel *Monter*. Všeobecný operačný plán *Varšavského okruhu AK* predpokladal ovládnutie mesta, obsadenie mostov na Visle, Bugu a Narve, obsadenie komunikačných uzlov, dobytie západného a východného brehu Visly s cieľom umožniť sovietskym vojskám vstup do hlavného mesta. Predpokladali sa 3 – 4 dňové boje. V jednotlivých mestských častiach boli vytypované ohniská bojov súčasne s určením objektov, ktorých dobytie je:

- a) nevyhnutne prvoradé,
- b) druhoradé,
- c) nevyhnutné.

V operačnom rozkaze *Montera* bolo určených 362 objektov, z toho 46 z nich vybraných na dobytie ako prvoradých². Všeobecne, ako poznamenáva Krzysztof Komorowski, vzhľadom na nízke početné stavy oddielov a stav výzbroje prekvapovalo v operačnom pláne rozptýlenie povstaleckých síl, ktoré mali zaútočiť na príliš veľa cieľov. Ako je možné si domyslieť, malo to viesť k obsadeniu rozsiahleho územia a vytvoreniu priaznivých podmienok na vytvorenie a uchytenie sa civilných orgánov moci pred príchodom Sovietov. Pri závažnom nedostatku ľudí v bojových čatách (znásobenom slabými výsledkami mobilizácie) a predovšetkým nedostatku výzbroje adekvátnej vytyčovaným úlohám, bol plán ovládnutia mesta utópiou. Za rozhodujúcu určili autori plánu metódu ničenia živej sily nepriateľa známu z plánu *Burza*, ktorá mala v podmienkach vidieka svoje opodstatnenie. Vo Varšave sa však tento predpoklad ukázal ako chybný. To, či mala byť nahradená sústredeným úderom na vybrané ciele je diskutabilnou otázkou, na ktorú je z pohľadu teórie veľmi ťažké správne odpovedať. V prvopočiatku vypracovania koncepcie

2 KOMOROWSKI, K.: *Aspekty militarne Powstania Warszawskiego*. In: DROZDOWSKI, M. M. a kol.: *Powstanie Warszawskie z perspektywy półwiecza* (Studia i materiały z sesji naukowej na Zamku Królewskim w Warszawie, 14. -15. júna 1994), Varšava, 1995, s. 111.

bojov v meste mal maximalistický plán útoku na celom území svoje opodstatnenie, ale len za predpokladu, že sa úder povstalcov bude časovo zhodovať s útokom Sovietov. Prispôbiť sa náporu *Červenej armády* však bolo ťažké. Chybný odhad sovietskych plánov mohol vyvolať príliš rýchle vypuknutie povstania, alebo oneskorenie rozhodnutia a prevzatie iniciatívy *Červenou armádou* a *NKVD*. Zdá sa, že velenie *AK* sa viac obávalo oneskoreného začatia povstaleckých akcií ako predčasnej reakcie. Frontálny úder *Červenej armády* a útok na mesto za pochodu mohol pripraviť vedenie *Poľského podzemného štátu* o posledný tromf v blížiacom sa politickom zápase. Preto *Bór* v otázke rýchleho začatia bojov rozhodol o začiatku bojov v neprítomnosti najväčších odporcov v jeho vlastnom štábe a po získaní informácie, že sovietske tanky sa objavili na predmostí mestskej časti Praga. Nehľadiac na to, že informácia bola pravdivá, išlo len o tankový prieskum a nie o čelo skutočného útoku.

Údery na početné ciele v meste mali podľa zámerov velenia vytvoriť nielen východiská pre ďalšie akcie, ale taktiež zásobiť oddiely zbraňami. Aj napriek tomu, že si bolo velenie vedomé nedostatočnej výzbroje, počítalo s momentom prekvapenia. Prudkosť úderov povstalcov mala zmiest' slabšie bránené ciele a umožniť obsadenie objektov strategického významu. Žiaľ, aj tieto predpoklady boli až príliš optimistické. Nemeckým tromfom bola nielen dokonalá výzbroj (vrátane ťažkých zbraní), ale taktiež dobrá príprava územia na dlhodobú obranu. Varšava bola pokrytá nemeckými opevneniami, budovy boli obohnané pechotnými zátarasami, ostnatým drôtom a opevnené betónovými bunkrami. Nemecká posádka pozostávala vo veľkej miere z policajných a poriadkových síl, bolo ju však ľahko možné doplniť o posily z *Wehrmachtu*. *Hodinu W* (heslo hodiny povstaleckého útoku) určil gen. *Bór* na 17.00, dňa 1. augusta 1944, zmeniac pôvodné rozhodnutie predpokladajúce nočný útok. Rozhodnutie bolo prijaté deň predtým o 19.00 hod. Vzhľadom na blížiacu sa policajnú hodinu nebolo možné vyrozumieť všetkých vojakov *Varšavského okruhu AK*. Spojky mohli začať s doručovaním informácie o rozkaze na začatie bojov až ďalší deň ráno. Na zhromaždiská a následne na východiskové miesta k útoku sa preto dostavilo len okolo 60% vojakov pod prísahou.

Dôležitejšie ako všetky operatívne predpoklady a súhra rôznych okolností však bolo politické rozhodnutie Josifa Stalina, ktorý, ako sa vo veľmi krátkom čase ukázalo, neváhal zastaviť ozbrojenú operáciu Bieloruského frontu v smere centrálnej Visly potom, ako sa dozvedel o vypuknutí bojov v meste.

Rozsah a charakter vedených operácií

Dňa 1. augusta prišlo na miesta určenia pred hodinou *W* sotva 60% vojakov. Zvyšok nestihol a uviazol cestou, zapájajúc sa do bojov na inom území a s oddielmi, na ktoré narazil. Veľká časť sa ocitla na území nikoho alebo na

území kontrolovanom Nemcami a nemohla sa bojov zúčastniť. Podľa výpočtov Jerzyho Kirchmayera sa do bojov počas prvého dňa zapojilo so zbraňou v ruke len 1 500 až 3 000 povstalcov. Ostatná časť zmobilizovaných bola neozbrojená a bola len rezervou povstaleckých síl, čakajúc na získanie zbraní alebo sa zúčastňovala útokov s fľašami benzínu. Početný stav povstaleckých síl sa odhaduje na cca 40 tisíc vojakov jednotiek prednej línie a pomocných jednotiek, vrátane žien. Proti nim stálo na ľavom brehu Varšavy 15-16 tisíc Nemcov, predovšetkým z policajných a poriadkových jednotiek a protiletectkého delostrelectva. Početná prevaha Poliakov však bola v dôsledku nedostatku zbraní a ťažkej výzbroje iluzórnou. Podľa priebehu povstania možno konštatovať, že vojaci *Wehrmachtu* prevyšovali úrovňou bojovej pripravenosti povstalcov (čo neplatilo o príslušníkoch policajných jednotiek), ale iniciatívou, bojovým zápalom, pohrdaním smrťou a nápaditosťou vedenia boja prevyšovali Poliáci Nemcov. Bojov o Varšavu sa na nemeckej strane zúčastnilo 20 rôznych jednotiek, vrátane kolaborantov z územia bývalého ZSSR. Okrem toho sa na potlačení povstania spolupodieľali: letecká divízia, 3 obrnené divízie – 19. a 25., ako aj výsadvoko–obrnená divízia *Herman Göring*. Počet vojakov kolísal, v niektorých momentoch mohol dosiahnuť až 40 tisíc.

Napriek predpokladom povstaleckého velenia sa Nemcov nepodarilo zaskočiť. Útok bol krvavo odrazený, Poliakom sa nepodarilo dobyť žiadne dôležitejšie strategické ciele, predovšetkým mosty cez Vislu, letisko. Nedostali pod kontrolu komunikácie. Nepodarilo sa dobyť Pragu – nábrežnú mestskú časť ležiacu na pravom brehu Visly. Vojaci VI. obvodu *AK* (Praga) prešli už 2. augusta opäť do ilegality nespĺniac vydanú úlohu pripraviť predpolie pre operácie *Červenej armády*. Povstalci z Żoliborza taktiež ustúpili do Kampinoského pralesa a vrátili sa do štvrte oslobodenej od Nemcov až 3. augusta na rozkaz *Montera*. Okrem toho museli Nemci pod vplyvom masívneho poľského úderu prejsť do defenzívy a uchýliť sa do opevnených objektov. To umožnilo *AK* preskupiť sily, zorganizovať tyl, zmobilizovať dobrovoľníkov a pripraviť obranu. Začali sa tvoriť civilné orgány moci. Poľský štát začal vystupovať z ilegality. Súčasne nebolo upustené od útoku s úsilím aj naďalej splniť stanovené ciele. Táto iniciatíva vymizla po štyroch dňoch veľkých obetí. Až vtedy vydalo velenie rozkaz na obmedzenie bojových aktivít a prechod do obrany.

Situácia sa medzičasom zo dňa na deň zhoršovala. Stalin reagoval na informáciu o vypuknutí povstania zastavením ďalšieho napredovania svojich vojsk, o čom povstalci nemohli vedieť. Nemci, otriasajúc sa z prvého šoku, začali sťahovať do Varšavy posily. V neprospech povstalcov hovorilo aj urbanistické usporiadanie mesta, ktoré nepredstavovalo integrálny celok, ale priestranstvo, ktoré bolo ľahké rozdeliť na menšie časti a izolovať. V sku-

točnosti sa tak aj stalo. Varšava bola rozdelená na šesť ohnísk odporu, ktoré sa po krátkej dobe stali baštami povstaleckej obrany. Pri pohľade zo severu to boli: Kampinoský prales, Żoliborz, Stare Miasto, Śródmieście a Wola, Powiśle a Czerniakow, Ochota, Mokotów. Nemecké velenie začalo správne uplatňovať tzv. salámovú taktiku, odrezávajúc jednotlivé štvrte. Začali západnými, aby znemožnili povstalcov spojiť s dobre vyzbrojenými partizánskymi oddielmi v Kampinoskom pralese. Pokračovali ďalšími popri Visle a skončili ústrednou baštou povstania, ktorou bolo Śródmieście. Než k tomu došlo, velenie AK sa usilovalo o prepojenie štvrtí s cieľom posilnenia obrany. V prvom rade sa pokúsilo prepojiť časti Żoliborz a Starówka. Dva opakované nočné útoky aj za účasti povstalcov z *Kampinosu* boli odrazené (20.–22. augusta). Dňa 26. augusta sa do bojov zapojili oddiely z mestských častí Mokotów a Śródmieście. Aj v tomto prípade sa po dvojdných bojoch pokusy o prepojenie dvoch mestských častí skončili neúspechom. Ďalší pokus o útok zo strany Starówki v smere Śródmieścia je možné hodnotiť ako citeľnú porážku (30.–31. augusta). Jej cieľom nebolo prepojenie dvoch mestských častí, ale prerazenie ústupovej cesty pre obrancov mestskej časti Stare Miasto, ktorí už boli na pokraji síl.

Najviac ostreľovanou sa v prvom rade stala mestská časť Wola. Práve cez ňu začali Nemci prerážať dopravné komunikácie od západu na východ k Visle. Pre povstalcov mala táto vysunutá štvrť veľký význam, nakoľko clonila centrum povstaleckého územia a cez cintoríny umožňovala spojenie s *Kampinosom*. Táto štvrť definitívne padla 11. augusta. Nemci si tak zabezpečili svoje dopravné spojenia a získali dobré nástupište k ďalšiemu útoku, teraz už na mestské časti susediace s Vislou. Cestou ešte zlikvidovali odpor dvoch nevelkých oporných bodov v Ochocie–11. augusta. Osud Starówki, Powiśla a Czerniakowa bol o to vážnejší, že predstavovali prirodzené predmostia pre sovietsky výsadok. Prvou bojovou líniou sa stalo Stare Miasto. Táto mestská časť bola po dvoch týždňoch mimoriadne úpornej obrany zrovnaná so zemou. Zvyšky povstaleckých vojsk utekali do 1. septembra cez kanalizáciu do Śródmieścia a v menšej miere na Żoliborz. 6. septembra boli povstalci vytlačení z Powiśla a začalo sa ich vytlačanie od rieky Wisly. Po operáciách zameraných na potlačenie obrany Śródmieścia bol nemecký útok nasmerovaný na Czerniaków. Tu sa povstalecká obrana dočkala podpory z druhej strany Wisly. Žiaľ, nešlo o pomoc, ktorá by mohla odvrátiť blížiacu sa porážku. Na czerniakowské predmostie bolo presunutých necelých 4 tisíc vojakov *Poľskej ľudovej armády* bez dostatočnej podpory delostrelectva a letectva. Sovieti pod nátlakom západných spojencov len naznačovali podporné operácie bez nasadenia svojich rozhodujúcich úderných síl. Hlavné jadro sovietskej armády zostalo aj po útoku na mestskú časť Praga naďalej nečinné. Operácia

trvajúca od 16. do 19. septembra sa skončila smrťou takmer všetkých vojakov. Obrana Czerniakowa bola definitívne prelomená 23. septembra a nádeje na oslobodenie Sovietmi boli navždy stratené. Výsadok na Żoliborze bol len bezvýznamnou epizódou a kamuflážou zlých zámerov Rusov. Ich vzťah k povstaniu najlepšie odhalila otázka leteckej pomoci povstaniu. Žiadosti Američanov o súhlas s medzipristátiami spojeneckých lietadiel na sovietskych letiskách adresované Moskve boli mnoho týždňov odmietané. V dôsledku toho spojenecké lietadlá prilietavajúce z Talianska brali na nebezpečnú cestu menej nákladu, ako by mohli vziať v prípade, že by mali povolené medzipristátie na sovietskom území. V čase, keď Sovieti vyslovili súhlas so sprístupnením svojich letísk, už bolo povstanie v agónii. Veľká spojenecká operácia *Frantic 7* dodala povstalcovi 18. septembra 16 ton zásob. Do poľských rúk sa dostalo sotva 20% zo zhodeného materiálu, zvyšok spadol na nepriateľské územie. Nad Varšavu vtedy priletelo 107 amerických lietajúcich pevností B-17, sprevádzaných mustangami. Ruská pomoc zhadzovaná v druhej polovici septembra bola symbolická a pozostávala v značnej miere zo zbraní, munície a potravín. Bola zhadzovaná v kontajneroch bez padákov, z nízko letiacich lietadiel, čo spôsobovalo ich poškodenie.

Po Czerniakowe bol spečatený aj osud ďalších mestských častí. Nemecký tlak bol v prvom rade sústredený na Mokotów. 26. septembra bolo povstalecké územie zatlačené do štvorca ulíc s rozlohou 1 km². Časť vojakov ustúpila kanalizáciou, časť sa 27. septembra vzdala. V tom istom čase sa naplnil aj osud jediného zalesneného územia *Varšavského povstania*, Kampinoského pralesa, nazývaného taktiež *Slobodná republika Kampinoska*. Po zbombardovaní tábora Skupiny *Kampinos* nemeckým letectvom sa začal oddiel majúci 2 tisíc ľudí prebíjať smerom k Świątokrzyským horám. Dňa 29. septembra zostala už len desatina pôvodného počtu povstalcov a počas prechodu cez železničnú trať Varšava - Żyrardov boli definitívne porazení (bitka pod Jaktorowom – najväčšia partizánska bitka na západ od Visly; zahynulo 170 ľudí; celkové straty skupiny *Kampinos* dosiahli 900 zabitých, 500 ranených). Od tejto chvíle sa všetky nemecké sily mohli skoncentrovať na centrum povstania, tzn. na Śródmieście. V rovnakom čase sa skončila aj povstalecká epopeja na Żoliborze. 30. septembra, na rozkaz *Montera*, kapitulovala aj táto štvrť. Rozhovory s Nemcami boli ukončené 2. októbra podpisom kapituláčnej dohody, v ktorej Nemci priznali AK štatút pravidelného vojska a z toho plynúce práva.

Do zajatia odišlo 15-16 tisíc vojakov, vrátane 2 tisíc žien. Na čele zajatcov pochodoval veliteľ AK, gen. Tadeusz Komorowski *Bór*. Zajatých bolo aj ďalších 5 poľských generálov. Ako prví odchádzali do zajatia povstalci Mokotowa a Żoliborzu, zajatí hneď po kapitulácii oboch mestských častí

(27. a 30. augusta), 4. a 5. septembra odpochodovalo v 4 plukovných kolónach 11 668 vojakov z mestskej časti Śródmieście – Juh. Komunisti, vojaci *Poľskej ľudovej armády*, príslušníci povstaleckej polície (*Štátneho zboru bezpečnosti*) sa usilovali o získanie preukazov príslušníkov AK, aby sa vyhli nemeckým represáliám, nakoľko Nemci ich neuznávali za vojakov pravidelnej armády. Časť zajatcov utiekla zo zajateckých kolón ešte v prvej etape transportu. Veľká skupina účastníkov povstaleckých bojov sa v obave pred represiami, alebo v snahe vyhnúť sa stráveniu posledných mesiacov vojny v táboroch, rozhodla utajiť svoju príslušnosť k AK a opustiť mesto spolu s civilným obyvateľstvom, riskujúc tým vyvezenie do prechodných a pracovných táborov, ba dokonca aj koncentračných táborov. Povstaleckí velitelia im v tom nebránili, ponechávajúc im možnosť vlastného rozhodnutia. Ako civili opustili Varšavu aj niektorí dôstojníci *Hlavného veliteľstva AK* na čele s gen. Leopoldom Okulickým. Na rozkaz gen. Tadeusza Komorowského Bora mali prejsť opäť do ilegality a začať budovať *Hlavné veliteľstvo AK* mimo územia Varšavy. Nezávisle na veliteľských káddoch AK prenikali na územie kontrolované Nemcami aj vojaci z iných úrovni velenia, prechádzali opäť do ilegality alebo sa usilovali zapojiť do civilného života. Celkovo sa odhaduje, že s civilným obyvateľstvom Varšavy odišlo cca 3,5 tisíca povstalcov.

Boje vo Varšave sa odohrávali v špecifických topografických podmienkach, pre ktoré boli typickými pocit blízkosti nepriateľa a obkľúčenia. Tento pocit sa umocňoval s postupom času a zmenšovaním sa nádeje na pomoc zvonku. Každé zhodenie zásob, alebo aj najmenší náznak činnosti frontu na východe bol prijímaný s veľkým entuziazmom. Povstalecké územie vo svojom najhlbšom bode neprekračovalo 600 metrov, povstalecké posty neraz susedili cez stenu s nepriateľom. Prebiehali boje z blízka s použitím granátov a automatických pušiek, ba niekedy aj ručne. Územia a dokonca jednotlivé domy neraz prechádzali z rúk do rúk. Bojovalo sa na prahoch domov, ktoré povstalci opustili 1. augusta odchádzajúc do povstania. Vyvolávalo to obavy o osud najbližších, ale aj presvedčenie, že je hodné obetovať sa pre nich. Krátko povediac, povstanie sa zmenilo na totálnu vojnu. Povstalecké pozície boli bombardované zo zeme aj zo vzduchu, mesto sa systematicky menilo na ruiny. Nemci používali najťažšie búracie zariadenia, ako napr. mažiare s veľkou prieraznosťou, samohybné diaľkovo ovládané míny Goliath, siahali k úskokom, ako napr. v prípade podsunutia povstalcom malého tanku naplneného výbušnínami. Boje prebiehali bez dostatočného zásobovania potravinami, hlavne však vodou. Dramatickým bol aj osud ranených, ležiacich v nemocniciach. Vojenské ubytovacie, ako aj zdravotnícke služby sa snažili pomáhať i civilnému obyvateľstvu. Pre potreby obyvateľov mesta pracovala aj vojenská tlač a rozhlas. Informačný bulletin *Biuletyn Informacyjny*, hlavná a v najväčšom množstve

rozširovaná tlačovina *AK* bola doručovaná tisícom odberateľov. Za ochranu verejného poriadku zodpovedali: poľná žandarméria *AK*, kontrarozvedka a civilné policajné útvary na čele so Štátnym zborom bezpečnosti, ktoré boli priamo podriadené civilným úradom (*Delegatura Rządu na Kraj*).

Povstalci museli riešiť svoje problémy s muníciou a potravinami vo vlastnom rájone, získavajúc ich od nepriateľa a potraviny obmedzujúc na úroveň hladových dávok. Vonkajšia pomoc bola minimálna. Aj napriek tomu mala veľký morálny význam, nakoľko psychicky pomáhala vydržať. Pomoc do Varšavy bola vyslaná z Veľkej Británie a Talianska. Straty poľských, britských, amerických a juhoafrických letcov vezúcich pomoc boli obrovské. Prvá pomoc bola zhodená na povstalecké územie 4. augusta. V auguste a septembri uskutočnila 1586. poľská eskadra 31 letov do Varšavy a 47 letov nad *Kampinos* a predmestia Varšavy. Jednotky *RAF* a *SAAF* uskutočnili 25 letov do *Kampinosu* a predmestí Varšavy. Celkový objem zhodenej pomoci predstavoval 443 kontajnerov, z ktorých sa k povstalcovi dostalo 279.

Nemci viedli vo Varšave totálnu vojnu. Ich cieľom nebola len armáda, ale taktiež civilné obyvateľstvo. Prvé chaotické popravy vykonávané ako akt represie na území dobytom Nemcami sa zmenili na plánovité masové vyvražďovanie. Na rozkaz Himmlera zmasakrovali oddiely skupiny *Reinefartha* obyvateľov *Woli* a len 5. augusta zabili a spálili cca 45 tisíc osôb, vrátane žien a detí. Hromadné vraždenie prebiehalo aj na *Starówce*, v časti severného a južného *Śródmieścia*, ako aj na *Ochocie*, kde sa krvavými vraždami, rabovaním a znásilňovaním žien smutne „preslávila“ *Sturmbrigade SS RONA*³ *Bronisława Kamińskiego*. Zistenia z roku 1994 upresňujú počet zabitých v bojových akciách na 63 tisíc. Tieto akcie mali zlomiť vôľu povstalcov, čo sa však nepodarilo. Rozsah vraždenia zaskočil aj samotného gen. *Ericha von dem Bacha-Zalewského*, ktorý po prevzatí velenia nad vojskami potláčajúcimi povstanie odvolal rozkaz o likvidácii civilného obyvateľstva, aj keď pokračoval v krutých represáliách voči zajatým povstalcovi. Nemcov nezastavilo ani oficiálne vyhlásenie USA a Veľkej Británie, že *AK* je súčasťou spojeneckých síl (30. augusta). Vraždenie pokračovalo až do posledných dní bojov.

Charakteristika povstaleckých oddielov

Povstalecký zbor, ktorý v auguste a v septembri roku 1944 bojoval o Varšavu, napriek jeho dobrovoľnému a občianskemu charakteru, treba pokladať za formáciu pravidelnej armády. O „regulárnosti“, priznajme si tejto dosť čudnej armády, rozhodol formálno-právny aspekt (*AK* bola predsa neod-

³ Ruská oslobodenecká národná armáda (*RONA*) – podporná formácia pozostávajúca z obyvateľov Sovietskeho zväzu – Rusov, obyvateľov brianskeho okruhu a bývalých zajatcov z radov Červenej armády bojujúca po boku Nemcov, ktorá sa smutne „preslávila“ mnohými zločinmi.

deliteľnou súčasťou *Poľských ozbrojených síl*, podriadených legálnej vláde republiky) vlastného povedomia jej vojakov, ktorí sa cítili byť „*skutočnou armádou*“ ako aj štruktúrou tejto armády podľa vzoru poľskej armády z obdobia pred rokom 1939.

V čase najväčšieho rozmachu povstania mali oddiely *AK* a im podriadené útvary (vojenské oddiely *Zboru bezpečnosti*, *Poľská ľudová armáda*) cca 47 tisíc osôb, z toho až 23 tisíc v mestskej časti Śródmieście.⁴ V skupine *Varšava-Juh* bojovalo okolo 17 tisíc povstalcov, z toho v mestskej časti Stare Miasto cca 11 tisíc, v časti Żoliborz cca 3 tisíc a toľko aj v Kampinoskom pralese. Skupina *Varšava-Juh* mala cca 6 tisíc povstalcov, z toho cca 1 tisíc vojakov v Chojnowskich lesoch.⁵

Organizačná štruktúra Varšavského okruhu *AK* zaznamenala počas povstania závažné zmeny. Boli nevyhnutné s ohľadom na dopady hodiny *W*, ku ktorým treba predovšetkým prirátať rozdelenie Varšavy na 5 základných bášť obrany, ktoré by samy o sebe neboli monolitnými, ak si za príklad vezmeme hlavnú povstaleckú mestskú časť. Tak sa teda obvod Śródmieście, o ktorom už bola reč, skladal z častí Śródmieście Sever a Juh, Powiśle a Czerniaków. Dve prvé časti boli prepojené len úzkou líniou prekopanou cez Aleje Jerozolimskie. Táto úzka línia spájajúca dve časti mesta bola po celý čas pod silnou paľbou nepriateľa. Horný Czerniaków bol spojený s časťou Śródmieście-Juh len jedinou ostreľovanou ulicou a spojenie častí Powiśle a Śródmieście taktiež nedisponovalo širokým a bezpečným prepojením.

Navyše oddiely na povstaleckých územiach boli premiešané, čo spôsobilo neaktuálnosť pôvodného systému rozdelenia na rajóny pred vypuknutím povstania. Preto bolo treba improvizovať pri novom systéme obrany a velenia, často aj s novými veliteľmi. Niektorí z nich sa objavili dosť neočakávane a preberali iniciatívu na ohrozených a opustených úsekoch. Hodnostná subordinácia nebola záväzná, rozhodujúcim bolo odhodlanie a energickosť veliteľov organizujúcich obranu. V takýchto situáciách dochádzalo občas aj ku kompetenčným sporom. Po niekoľkých dňoch však museli v záujme súčinnosti a s cieľom zabezpečenia nepriepustnosti obranných línií, obzvlášť v miestach styku pozícií zaujímaných jednotlivými oddielmi a zoskupeniami, od týchto sporov ustúpiť.

Vznikla taktiež okamžitá potreba zapojiť do systému *AK* oddiely dovedy neuznávajúce velenie *AK* alebo vládu v Londýne. Treba dodať, že aj napriek

4 Z toho 2 500 v štvrti Powiśle a cca 7 600 v štvrti Śródmieście Juh. KIRCHMEYER, J.: *Powstanie Warszawskie*. Varšava, 1989, s. 159.

5 V štvrti Stare Miasto bolo 7. augusta 7 200 povstalcov, v Mokotowe 5. augusta cca 1 700, a vo štvrti Żoliborz cca 2 000. Pozri: BORKIEWICZ, A.: *Powstanie Warszawskie 1944. Zarys działań natury wojskowej*. Varšava, 1964, s. 337.

skromným počtom a biednemu vyzbrojeniu prejavovali tieto útvary v konečnom dôsledku veľké politické ambície. Počas ozbrojeného povstania sa podriadili *Borowi* a *Monterowi*, zachovali si však prepojenie so svojimi politickými patrónmi a vnútornú samostatnosť. Z nej vyplynuli povýšenia, vyznamenania a ďalšie kroky odporujúce vnútorným smerniciam *Poľských ozbrojených síl*. K týmto útvarom patria: s komunistami spriaznené vojenské oddiely *Zboru Bezpečnosti* (takmer 800 vojakov), ľavicová *Poľská ľudová armáda* (takmer 500 vojakov), komunistická *Ľudová armáda* (cca 500 vojakov) a *Národné ozbrojené sily* (cca 4 tisíc vojakov) tvorené národnými radikálmi.

Po prvom týždni bojov sa objavili snahy o koordináciu činnosti medzi jednotlivými mestskými časťami. Boli vytvorené väčšie taktické zväzky: skupina *Śródmieście* vytvorená z oddielov mestských častí *Śródmieście-Sever*, *Śródmieście-Juh*, *Powisłe* a *Czerńiaków*; skupina *Sever* vytvorená z oddielov mestských častí *Żoliborz*, *Starówka*, *Kampinoski prales* a skupina *Juh* vytvorená z oddielov mestských častí *Mokotów*, *lesy Chojnowskich* a *Kabackich*. Povstalecká obrana bola v jednotlivých mestských častiach zorganizovaná do zoskupení, a v častiach *Śródmieście-Juh* a *Żoliborz* do tzv. úsekov.⁶ Improvizované rozdelenie na skupiny, ako zväzky spájajúce oddiely niekoľkých mestských častí s cieľom koordinácie bojových akcií, sa neosvedčilo. Preto bojové skupiny *Sever* a *Juh* boli len efemeridmi na úrovni mestských častí, bez reálnych možností náležitej bojovej súčinnosti. Aj preto veliteľ skupiny *Sever*, ktorý pôsobil v mestskej časti *Starówka*, nemal žiadnu možnosť veliť mestskej časti *Żoliborz*, nehovoriac už o *Kampinose*, ktoré boli samostatnými baštami poľskej obrany. Táto situácia nebola zapríčinená kompetenčnými spormi, ale problémami v spojení a celkovou vojenskou situáciou, ktorá vytvorila z jednotlivých mestských častí samostatné bojové zoskupenia.

Spomedzi mnohých jednotiek povstaleckého zboru Varšavy treba vyzdvihnúť tri základné kategórie oddielov:

1. oddiely určené na bežné boje, ktoré vyvíjali zvýšenú bojovú činnosť už počas obdobia okupácie,
2. oddiely vytvorené konšpiračne, ktoré neboli určené na bežné boje,
3. oddiely vytvorené až po vypuknutí povstania z tých vojakov ilegálnej armády, ktorí sa z rôznych príčin nedostali k svojim materským jednotkám, ako aj z masovo sa hlásiacich dobrovoľníkov.

Toto rozdelenie má veľký význam pre pochopenie podstaty bojov vedených počas *Varšavského povstania*. Do prvej kategórie zaradíme elitné útvary *Riadenia diverznej činnosti* (*Kierownictwo Dywersji* - tzv. *Kedyw*), bezprostredne podriadené *Hlavnému veliteľstvu* alebo veliteľstvu *Varšavské-*

⁶ Bojový poriadok poľských síl pozri v: KIRCHMAYER, J.: *Powstanie Warszawskie*, s. 482-486.

ho okruhu AK, ktoré viedli bojové akcie v dobe ilegality ako oddiely diverzno-bojové a likvidačno-ochranné. Mali za sebou známe ozbrojené akcie, ako napr. oslobodenie väzňov, strety s regulárnymi nemeckými oddielmi, ako aj likvidácie konfidentov a príslušníkov nemeckých bezpečnostných služieb. Oddiely podriadené Hlavnému veliteľstvu boli počas povstania sformované do zoskupenia *Radosław*, okruhu *Kedyw*, ktorý bojoval samostatne. Na čelo zoskupenia *Radosław*, najväčšej a najsilnejšej jednotky zloženej z vojenských diverzantov sa postavil veliteľ *Kedyw Hlavného veliteľstva AK*, pplk. Jan Mazurkiewicz *Radosław*. Vojaci zoskupenia *Radosław*, ktorí mali podľa pôvodných plánov zabezpečovať hlavne ochranu štábu *Hlavného veliteľstva AK*, sa už od prvých dní povstania zapojili do najurputnejších bojov súvisiacich s prerážaním cez sily gen. Reinefartha dôležitej mestskej artérie spájajúcej západný výjazd z mesta s mostom na Visle v smere na východ. V priebehu povstaleckých bojov malo zoskupenie *Radosław* charakter údernej sily varšavskej AK, plniac v mestských častiach Wola, Starówka a Czerniaków rovnakú úlohu, akú plnil v mestskej časti Mokotów pluk *Baszta*.⁷ Početný stav tohto elitného zoskupenia sa neustále menil. Z celkového počtu 2 300 vojakov sa v hodine *W* podarilo zmobilizovať 900. Na druhý deň, 2. augusta, sa zoskupenie rozrástlo až na 1 800 osôb, aby po ťažkých bojoch v mestskej časti Wola prišlo o viac ako 50% svojho početného stavu.⁸

K elitným oddielom *Varšavského povstania* patrili taktiež dispozičný pluk Hlavného veliteľstva AK *Baszta*, vytvorený na začiatku okupácie zo skautských (harcerských) skupín v mestskej časti Żoliborz. Jeho veliteľom bol od roku 1942 pplk. Stanisław Kamiński *Daniel*. Pred 1. augustom 1944 mal pluk *Baszta* cca 2 200 vojakov. Dňa 5. augusta ich bolo cca 1 300.⁹ Táto veľká jednotka, sústreďujúca vojakov ostrieľaných v konšpirácii, bojovala počas celého povstania v mestskej časti Mokotów, niesla na svojich pleciah ťarchu obrany tejto štvrte a, podobne ako zoskupenie *Radosław*, utrpela veľmi ťažké straty. Vysokú morálku zoskupenia *Radosław* a pluku *Baszta* ovplyvnilo veľa faktorov. Okrem iného to bolo relatívne dobré vyzbrojenie, ktoré zvädzalo k vyššej bojovej aktivite. Veľmi dôležitým faktorom bolo aj to, že tieto oddiely predstavovali zžité priateľské kolektívy, ktoré spájala hlboká ideovosť a spoločné diverzné akcie.

Pokiaľ ide o menšie diverzné oddiely obvodov Śródmieście, Żoliborz a Mokotów, tieto sa dostali do podriadenosti veliteľov jednotlivých obvodov. Išlo o menej početné a horšie vyzbrojené útvary, ale so skúsenosťami z bojov

7 STRZEMBOSZ, T.: *Oddziały szturmowe konspiracyjnej Warszawy 1939-1944*. Varšava, 1983, s.458-459.

8 BORKIEWICZ, A.: *Powstanie Warszawskie 1944. Zarys działań natury wojskowej*, s.18.

9 Tamtiež, s. 18, 39 a 337.

s okupantmi. Boli začlenené do novovytvorených jednotiek, alebo sa stali jadrom záloh obvodných veliteľstiev.

Základ povstaleckého zboru Varšavy predstavovali oddiely sformované v rôznych obdobiach okupácie, niekedy dokonca na jej samom začiatku. Disponovali vyškolenými kádrami z radov predvojnových dôstojníkov činnnej služby alebo zálohy, ako aj poddôstojníkov, absolventov ilegálnych poddôstojníckych škôl. Tieto oddiely boli často kompaktnými a zžitými kolektívami, ktoré však počas okupácie nevyvíjali bojovú činnosť. Zúčastňovali sa maximálne cvičných strelieb alebo len sporadických bojových akcií. Ich úlohy boli počas okupácie orientované na výcvik a prípravu na ozbrojené vystúpenie. Takýto charakter mali napr.: prápor *Kiliński* z mestskej časti Śródmieście, korene ktorého siahajú až do roku 1939; prápory *Lukasiński*, *Gozdawa*, *Bończa*, *Chrobry I*, *Wigry*, *Gustaw*, *Harnaś*, *Antoni*, *Barry* z mestskej časti Stare Miasto a zoskupenia *Krawiec*, *Żyrafa* z mestskej časti Żoliborz. Do bojov sa rýchlo zapojili aj oddiely *Vojenskej služby ochrany povstania*, s ktorými bolo pôvodne počítané na plnenie pomocných úloh. Počas povstania boli začleňované do formácií bojujúcich v prvej línii, alebo ako napr. v prípade práporu *Dzik* v časti Stare Miasto, kde pôsobili ako samostatné jednotky.

Do kategórie bojových dielov s „konšpiračným pôvodom“ treba zaradiť oddiely (čaty, roty), z ktorých boli po 1. auguste 1944 sformované také veľké jednotky, akými boli napr. v mestskej časti Śródmieście prápory *Milosz*, *Zaremba-Piorun*, *Ruczaj*, *Golski*, *Kryśka* a zoskupenia *Gurt* a *Bartkiewicz*. Aj keď išlo o nové organizačné jednotky, zoskupovali oddiely s „konšpiračným pôvodom“ rôzneho charakteru o veľkosti čaty, ba dokonca roty. Zdá sa, že súdržnosť týchto nových jednotiek bola prinajmenšom v prvom období povstaleckých bojov menšia, ako súdržnosť starých konšpiračných práporov. *Milosz*, *Bartkiewicz* a ďalšie zoskupenia boli zlátaninou mnohých oddielov a oddielikov rozdielneho pôvodu a v prípade *Vojenskej služby ochrany povstania (WSOP)* aj odlišného charakteru.

Sumarizujúc treba zdôrazniť, že *gros* síl varšavského povstaleckého zboru tvorili bojové oddiely s tradíciami z obdobia ešte pred povstaním. V týchto oddieloch sa okrem mobilizovaných povstalcov ocitlo taktiež veľa vojakov z iných jednotiek, ktorí boli odrezaní od svojich pôvodných útvarov. Dobrovoľníci, ktorí neboli členmi žiadnych ilegálnych organizácií, predstavovali relatívne nevelké percento. Napriek tomu existoval nedostatok výzbroje pre starých vycvičených konšpirátorov, a preto nemalo zmysel verbovať nových regrútov. V prápore *Kiliński* predstavovali dobrovoľníci cca ¼ bojujúcich. V zoskupení *Gurt* ich bolo ešte menej. Nahrádzali tých, ktorí uviazli v iných mestských častiach alebo zahynuli pri prvom útoku.¹⁰

10 BIELECKI, R.: *W zasięgu PAST-y*. Varšava, 1994, s. 104.

Ďalšiu, tretiu kategóriu, predstavujú povstalecké jednotky vytvorené od základu z hlásiacich sa oddielov a jednotlivých vojakov a veľkého množstva dobrovoľníkov. Takouto jednotkou bolo zoskupenie *Chrobry II*, oddiel *Leśnik* a ďalšie menšie útvary. Pozostávali z vojakov a skupín z rôznych konšpiračných oddielov, uviaznuvších po hodine *W* na neznámom území a často aj neozbrojených dobrovoľníkov. Bolo pre ne charakteristické, že prinajmenšom na začiatku bojov neboli prepojené silnými kolegiálnymi väzbami a bratstvom v zbrani. Väzby sa vytvárali až počas bojov a najpevnejším putom bola spoločne preliata krv. Práve týmto spôsobom vznikala formálna skupina, bojová jednotka s pevnou štruktúrou, ktorá sa následne zmenila na skupinu neformálnu. V takejto skupine, teda medzi veteránmi-priateľmi, nachádzal vojak podporu v krajných situáciách, odtiaľ si bral pre seba vzor.¹¹ Kpt. Tadeusz Przystojecki *Lech Żelazny*, veliteľ 1. práporu zoskupenia *Chrobry II*, po rokoch vo svojich spomienkach uviedol, že po niekoľkých týždňoch bojových skúseností dochádzalo k premene holobriadka na vojenského rutinéra a dobrodruha na disciplinovaného patriota.¹² Určite nie bez príčiny vyslovil tieto slová dôstojník zoskupenia, ktoré prijalo veľa dobrovoľníkov často nemajúcich predtým nič spoločné s armádou a konšpiráciou. Je ťažké predstaviť si, že by podobná charakteristika mohla byť použitá v prípade poddôstojníkov práporu *Zośka*, *Parasol Kedyw*, alebo vojakov iných oddielov bojujúcich v povstaní. Veď tí sa honosili príslušnosťou k „skutočnej armáde“ už počas okupácie”.¹³

Organizačné zmeny povstaleckých jednotiek ukončilo vytvorenie *Varšavského zboru AK* dňa 20. septembra. Rozkaz o vytvorení zboru stanovil štruktúru bojujúcich oddielov dávajúc im charakter pravidelnej armády. Povstalecká armáda bola rozdelená na nasledovné jednotky:

- 8. divízia pechoty Romualda Traugutta
 - oddiely mestských častí Żoliborz a Kampinos
- 10. divízia pechoty Macieja Rataja (tri pešie pluky: 28., 29. a 30.)
 - oddiel Mokotowa
- 28. divízia pechoty Stefana Okrzeji (4 pešie pluky)
 - Śródmieście.

11 Pozri: STRZEMBOSZ, T.: *Oddziały szturmowe konspiracyjnej Warszawy 1939-1944*, s. 433-434; CENDROWSKI, J. - PALESKI, Z. - ŚWIEBOCKI, S.: *Wykłady z psychologii wojskowej*. Varšava, 1972, s. 58.

12 PRYZSTOJECKI, T.: *Pod okupacją i w powstaniu. Wspomnienia kpt. „Lecha Żelaznego”*. Varšava, 1994, s. 67.

13 STRZEMBOSZ, T.: *Oddziały szturmowe konspiracyjnej Warszawy 1939-1944*. Varšava, 1983, s. 456.

Charakteristika povstaleckých vojakov¹⁴

Disproporcia síl vo *Varšavskom povstaní* bola taká veľká, že podľa vtedy platných štandardov mali byť poľské oddiely vymazané zo zemského povrchu v priebehu niekoľkých dní. Napriek tomu povstanie trvalo ďalej a prinášalo Nemcom krvavé straty. Za 63 dní bojov padlo približne 9 tisíc policajtov, žandárov, vojakov východných kolaborantských útvarov, ale aj nemeckých frontových vojakov, vrátane ostrieľaných veteránov z východného frontu. Také krvavé straty spôsobila dobrovoľnícka armáda vytvorená počas niekoľkých rokov nemeckej okupácie, ktorú mali niektorí profesionálni dôstojníci a poddôstojníci z obdobia pred rokom 1939 označovať ešte v prvých augustových dňoch za „civilné bandy“. Dňa 1. augusta sa do bojov vrhli pomerne slabo vycvičení dobrovoľníci (tzn. vycvičení úmerne podmienkam konšpirácie), „*neostrieľaní*“ (s výnimkou vojakov *Kedyw*), pestro odetí, veľmi zle vyzbrojení a vystrojení. Napriek tomu sa mladí povstalci cítili byť skutočnou armádou a neoddeliteľnou súčasťou *Polských ozbrojených síl*, ktorými disponovala legálna poľská vláda v Londýne. Ešte horšia bola situácia s úrovňou výzbroje a výcviku málo početných oddielov komunistickej *Ludovej armády*, ľavicovej *Poľskej ľudovej armády*, alebo vojenských oddielov *Zboru bezpečnosti*. Dva posledne spomínané nekompletné útvary, ktorým velili profesionálni aj záložní dôstojníci, začali počas povstania lanáriť do svojich radov dôstojníkov AK.

Vojaci ilegálnej armády, bez ohľadu na organizačnú príslušnosť, sa už v prvých dňoch povstania vyznačovali charakteristickými črtami typickými pre dobrovoľnícku a povstaleckú armádu. V prvom rade sa ukázalo, že sa vyznačujú neobyčajnou bojovnosťou, bojovým zápalom a odhodlaním. Bojovali nekonvenčnými spôsobmi prekvapujúc protivníka svojou nápaditosťou a nevyčerpatelňou energiou (využitie kanalizácie na účely spojenia aj v priebehu bojov; používanie vojenských lstí vyžadujúcich si nepretržitú iniciatívu, napr. únik 50-člennej skupiny vojakov práporu *Zoška* z obklúčenia cez nemecké pozície v Saskej záhrade v prestrojení za nemeckých vojakov).

Aj napriek veľkému odhodlaniu a bojovému duchu boli v podstate neuniformovanou masou dobrovoľníkov. Vôbec nejde o vonkajší vzhľad vojaka, ale o jeho psychické predpoklady. Slúžil s pocitom zodpovednosti (patriotizmu). Pri formovaní jeho postojov mala nemalý význam aj autorita veliteľa. Ako dobrovoľník bol povstalec menej citlivý na prepadnutie porazeneckým náladám, ale zároveň bol schopný veľmi ľahko vysvetliť prípadnú dezerciu. Keď utiekol z oddielu, nikdy to tak nenazýval. Svoju dezerciu popisoval ako odchod zo služby, ospravedľujúc sa pred sebou samým, že ako dobrovoľník má na to právo.

14 Bližšie pozri: MARSZALEC, J.: *Ochrona porządku i bezpieczeństwa publicznego w Powstaniu Warszawskim*. Varšava, 1998.

Príslušníci starších oddielov vytvorených v podmienkach konšpirácie tvorili počas prebiehajúcich bojov zohratejšie kolektívy, ktoré bolo ťažšie opustiť bez toho, aby sa nestretli s kritikou priateľov alebo veliteľa. Nie sú známe príklady dezercie z oddielov *Kedywu*, v ktorých bol udomácnený *esprit de corps* ešte v období ilegality. V priamych zrážkach, ku ktorým vo varšavských podmienkach dochádzalo často, boli zdatnejší ako vojaci *Wehrmachtu*, a ešte zdatnejší v porovnaní s vojakmi policajných a poriadkových jednotiek patriacich do *Corpsgruppe von dem Bacha Zelewského*.

Rýchlosť premeny dobrovoľníka na vojaka – veterána bola procesom nevyhnutným, ale rozloženým v čase. Závisela, ako sa zdá, hlavne od vonkajších podmienok, čiže od veľkosti náporu nepriateľa. Podľa jedného z povstalcov vojaka formoval strach, ktorý, keď bol podávaný v stále väčších dávkach, robil ho tvrdým a odolným. Juliusz Kulesza, účastník bojov v mestských častiach Stare Miasto a Śródmieście napísal: „*Citeľné straty ešte len stmelujúcich sa oddielov viedli neskôr k zlepovaniu vykrvácaných zvyškov do nových oddielov, pod novým velením.*”¹⁵

V mestskej časti Stare Miasto, v ktorej intenzita bojov už v prvej dekáde augusta výrazne prevyšovala intenzitu v ostatných častiach mesta, prebiehal proces formovania vojakov a oddielov zrýchleným tempom. Ako napísal Jan Kurdwanowski, jeden z účastníkov povstania zo zoskupenia *Chrobry I*, práve tu bolo v priebehu dvoch týždňov vycvičených „*pokolenie vlkov*”. Podľa názoru tohto bystrého pozorovateľa povstalcí, ktorí v časti Wola ešte neboli schopní skryť svoj strach, sa v častiach Starówka a Czerniaków zmenili na zdatných vojakov. Kvality vojakov – dobrovoľníkov dokázal oceniť aj veliteľ povstaleckých síl, gen. Antoni Chruściel *Monter*, ktorý 21. septembra v rozkaze č. 32 uviedol: „*Vyhlasujem, že doterajšie boje vycvičili výborných bojovníkov.*”¹⁶

Boje vo Varšave sa odohrávali v špecifických topografických podmienkach pre ktoré bol typickým pocit blízkosti nepriateľa a obkľúčenia. Správy hovoria o rýchlom prispôsobovaní sa tejto situácii. Vojak sa učil vojenskému remeslu, ktoré sa v podmienkach Varšavy rovnalo umeniu bojovať v rumoviskách, chrániť sa pred nepriateľskou paľbou, dopĺňať zásoby munície a potravín vlastnými silami. Ťažké bojové podmienky otvárali priestor pre veľkú iniciatívu. Povstalecký vojak sa musel spoliehať na seba samého a vlastnú intuíciu vo väčšej miere, ako vojak „*riadnej*“ armády. Intuícia, ktorú asi treba stotožňovať s pudom sebazáchovy, prerastala v niektorých prípadoch do činností odporujúcich vojenským poriadkom. Takýto vojak často ignoroval zása-

15 KULESZA, J.: *Sierpień przez cale życie*. Varšava, 1994, s. 175.

16 Vojenský historický ústav Varšava, f. III/40/15, k. 258. *Rozkaz č. 32 plk. Antoniho Chruściela Montera z 21. 9. 1944.*

dy subordinácie a rozkazy. Ako príklad možno uviesť odmietnutie zaútočiť na jeden z bunkrov v časti Wola, alebo odmietnutie zaujať pozície na mieste ostreľovanom z pancierového vlaku z Gdaňského nádražia. Oba prípady sa stali v zoskupení *Chrobry I*. Podobné prípady sa ale stali aj v mnohých iných jednotkách. Nemôžu však zakryť pravdu o mimoriadnej obetavosti účastníkov povstania. Euforická atmosféra, umocnená nenávisťou k nepriateľovi, zvädzala hlavne v prvých dňoch povstaleckého útoku k riskovaniu. Práve vtedy, často v rozpore so zdravým úsudkom a pudom sebazáchovy, boli podnikané zúrivé útoky na nemecké oporné body. Sú známe príklady takmer úplného zničenia útočníkov. Patrí medzi ne divízia *Jeleń* rtm. Jeżyckého a mnoho ďalších oddielov. Nedá sa hovoriť o samovražedných inštinktoch, ale keď, tak len o nedostatku skúseností. Každým ďalším dňom sa učili unikať pred hlúpou náhodnou smrťou. Je zaujímavé, že v radoch povstalcov bolo aj naďalej demonštratívne pohrdané smrťou! Napriek tomu bol badateľný strach pred anonymnou smrťou. Práve preto nezvestní povstalci tak úporne hľadali svoje jednotky a kolegov.

Celkové ovzdušie v povstaleckom vojsku ovplyvňovala neopakovateľná atmosféra priateľských až bratských väzieb v mnohých povstaleckých oddieloch, hlavne však v tých, ktoré boli vytvorené ešte v období konšpirácie. Prejavovalo sa to vzájomnou pomocou, v krajných prípadoch vyťahovaním ranených priateľov spod palby alebo evakuáciou kolegov z nemocníc kanalizáciou, aj keď to bolo v rozpore s rozkazmi. Konkrétnym prípadom bol únik 1 500 – 1 900 obrancov časti Stare Miasto podzemnou trasou cez odpadové kanály do časti Śródmieście a čiastočne aj do časti Żoliborz.

Navonok sa povstalecká armáda vyznačovala rozsiahlou rôznorodosťou výstroja. Dá sa dokonca hovoriť o strakatosti výstroja, ktorý pozostával z rôznych súčastí, najčastejšie z nemeckých uniforiem s civilnými doplnkami a farebnými šatkami na krku (tie sa nosili v časti Starówka). Všetky tieto doplnky vytvárali varšavskú módu a zvýrazňovala ich fantázia majiteľov. Velenie sa usilovalo o zjednotenie uniforiem, alebo aspoň o zavedenie určitých vojenských doplnkov a obmedzenie farebnosti výstroja. Bezpochyby najbojovejší a najjednoduchší charakter výstroja získali oddiely v časti Stare Miasto ukoristením nemeckých maskáčov, ktoré sa stali predmetom závidy oddielov z ostatných častí povstaleckej Varšavy.

Na tomto mieste je vhodné pozastaviť sa o niečo viac nad otázkou morálky povstaleckých oddielov bojujúcich v neobyčajne ťažkých vojenských podmienkach, ktoré nemeckí frontoví vojaci porovnávali len s bojmi pri Stalingrade. Napriek pochvalným tvrdeniam o psychickej odolnosti vojakov – dobrovoľníkov, dochádzalo v radoch 40-tisícovej armády k prípadom porušovania subordinácie, dezerciam alebo úpadku morálky spolu so stratou bojaschopnosti

vojakov a pododdielov, nikdy však nie väčších jednotiek. Dochádzalo k nim v prvom období bojov, kedy slabo vyzbrojení a často aj neozbrojení vojaci narazili na plánovitý, perfektne vedený nemecký útok, kedy bol pomer živej sily 3:1 v prospech Nemcov a výzbroje mnohokrát väčší. V takejto situácii napr. došlo v dňoch 6. a 7. augusta k prelomeniu poľskej obrany v niekoľkých miestach v časti Wola. Pod silným úderom vojakov pluku SS Oskara Dirlewangera sa povstalci prijali do oddielov pár dní predtým, hlavne do zoskupenia *AK Leśnik*, rozprchli do svojich domovov. Tento problém sa týkal aj „*niekoľkodňových*“ a „*niekoľkohodinových*“ vojakov iných zoskupení. Veliteľ práporu *Chrobry*, kpt. Gustaw Billewicz *Sosna*, zareagoval dňa 6. augusta v ranných hodinách po vyčerpaní munície uvoľnením zo služby tých, ktorí si to želali. Tým bola zlegalizovaná procedúra, ktorá bola realitou. Napätie bojov na hraniciach povstaleckého územia nevydržalo aj niekoľko veliteľov oddielov, ktoré sa rozpadli. Príčiny krízy obrancov časti Wola treba posudzovať cez prizmu nedostatku zbraní, bojových skúseností, nedostatku organizovanosti práve sa tvoriacich oddielov, čo v spojení s neobvykle silným úderom nepriateľa muselo zákonite vyústiť v úpadok morálky. Nezabúdajme, že na povstalcov pôsobil demoralizujúco taktiež pohľad na civilné obyvateľstvo hnané pred nemeckými tankami, žiara horiacich vlastných domov. Spánok z očí im uberali obavy o najbližších, ktorí boli ponechaní napospas nepriateľovi. V iných mestských častiach už nebol v ďalších dňoch podobný rozsah excesov zaznamenaný. Vyplývalo to zo zosilnenia poľskej obrany, upevnenia systému velenia, „*ošľahania sa*“ vojakov v bojoch, skrátenia obranných línií a taktiež o niečo lepšieho vybavenia zbraňami. Prípady úpadku morálky sa týkali jednotlivých vojakov alebo pododdielov počas mimoriadneho nemeckého náporu v posledných dňoch úpornej obrany mestských častí Starówka, Czerniaków a Mokotów. Išlo o ojedinelé prípady, ktoré neovplyvnili celistvosť obrany a nevedli k porážke celej mestskej časti. Za spomenutie stojí úvaha vojenského historika a historika povstania Adama Borkiewicza: „*Nepoznám vojenský oddiel, v ktorom by nedošlo aspoň na chvíľu k poklesu morálky, ba dokonca k panike. O hodnote oddielu však nesvedčia ľudské poklesky, ale jeho schopnosť vzbopíť sa v pravú chvíľu*“.

Zdá sa, že práve táto schopnosť bola rozhodujúcou vlastnosťou v povstaleckom snažení. Je evidentná na príklade všetkých porazenectvom nariadených oddielov. Preto bolo takým veľkým šokom pre vojakov rozhodnutie o kapitulácii povstania, a preto ich tak veľa s ňou nesúhlasilo. Vnútna vzbura a hrozby nesplnenia rozkazu o ukončení obrany, často vyslovované hlavne na území časti Śródmieście, sú ďalším typickým prejavom správania sa povstalcov. Ako je známe, tieto hrozby sa nenaplnili a povstalci z častí Mokotów, Żoliborz a nakoniec aj Śródmieście sa vzdali.

Pokus o zbilancovanie

Improvizovaný systém povstaleckej obrany bol natolko účinný, že viac ako 63 dní umožňoval viesť ťažké boje, na krátky čas aj lokálne preberať iniciatívu a okrem toho ešte spôsobovať nepriateľovi veľké straty. Nemohlo to stačiť na víťazstvo vo varšavskej bitke, ale stačilo to na to, aby sa *Varšavské povstanie* stalo legendou a jedným z najvýznamnejších mýtov v histórii Poľska.

Cena tejto „nesmrteľnosti“ bola napriek tomu veľká. Najväčší a najsilnejší okruh AK, centrum *Poľského podzemného štátu* prestal existovať. Systém velenia AK, súčasti *Poľských ozbrojených síl* podriadených vláde v Londýne sa rozpadol. Gen. Tadeusz Komorowski *Bór*, veliteľ AK, menovaný v posledných dňoch septembra Vrchným veliteľom sa spolu so svojim štábom vzdal do zajatia. Výsledok organizačnej práce dosiahnutý za päť rokov okupácie bol nenávratne preč, ďalšie neodhalené okruhy AK pokračujúce v ilegálnej bojovej činnosti zostali odkázané samy na seba. Ani vojaci AK na východných územiach usilujúci sa uniknúť pred sovietskymi raziarmi nemohli počítať s podporou nového *Hlavného veliteľstva AK* v Częstochowie, vytváraného v podmienkach konšpirácie.

Najbolestnejšími a najzávažnejšími pri záverečnom bilancovaní boli ľudské obete. Za 63 dní bojov stratili Poliaci okolo 18 tisíc vojakov a okolo 180 tisíc zabitých civilov. Ide len o odhad opierajúci sa v prípade počtov týkajúcich sa armády o neúplne údaje zo záverečnej fázy povstania. Plk. Stanisław Weber *Chirurg*, náčelník štábu veliteľstva *Varšavského okruhu AK*, uviedol 9 700 zabitých, ku ktorým treba pripočítať ešte 1 000 z častí Mokotów a Jaktorów, ako aj 5 500 nezvestných. Adam Borkiewicz považoval tento odhad za poddimenzovaný a Jerzy Kirchmayer (odhadujúci straty na životoch na cca 14 tisíc) za prehnaný. Je ťažké v tomto spore jednoznačne rozhodnúť. Do dnešného dňa nebol v Poľsku nikto schopný spočítať obete aj napriek existencii potenciálnych, doteraz nevyužitých zdrojov a mimoriadne bohatej literatúry. Podľa priezviska, alebo len podľa pseudonymu je známych okolo 8 500 padlých. V prípade 10-15 % z nich ide o povstalcov známych výhradne len podľa pseudonymu.¹⁷

V tom istom čase aj Poliaci spôsobili Nemcom taktiež ťažké straty. Podľa informácie gen. von dem Bacha-Zelewského z roku 1947 predstavovali nemecké straty od 2 600 do 10 tisíc padlých, 7 tisíc nezvestných a 9 tisíc ranených. Tieto len ťažko overiteľné údaje sa týkajú všetkých strát, ktoré utrpeli Nemci vo Varšave, v mestskej časti Praga a taktiež na vzdialených predpoliach hlavného mesta počas bojov so sovietskymi vojskami. Bach-Zelewski

¹⁷ *Straty sił powstańczych*. In: *Wielka Ilustrowana Encyklopedia Powstania Warszawskiego*. 1. diel (Ozbrojené operácie), Varšava, 2005, s. 574-575.

uviedol s najväčšou pravdepodobnosťou straty jemu podliehajúceho zboru a 9. nemeckej armády gen. Vormana.¹⁸ K tomu treba prirátať viac ako 1 000 Nemcov zajatých povstalcami, ako aj významné straty na vojenskej výzbroji (310 zničených alebo ukoristených tankov, samohybných diel a obrnených vozidiel, 3 lietadlá) a zatahnutie 3 až 5 veľkých frontových a policajných útvarov do 2-mesačných varšavských bojov. Ide o evidentný prínos najväčšej ilegálnej posádky v Poľsku v bojoch proti Nemcom. Je ale ťažké ubrániť sa dojmu, že materiálnym dôsledkom poľského ozbrojeného vystúpenia dominovali politické faktory. Nemci v konečnom dôsledku, okrem vysokých strát spôsobených povstalcami, sa dočkali od Sovietov spásanosného oddialenia úderu na strategickom úseku nemecko-sovietskeho frontu v rajóne Varšavy. Pripomeňme, že Varšava bola najvýznamnejšou prirodzenou prekážkou najkratšej cesty do Berlína.

Účasť povstaleckých ozbrojených síl na krvavých bojoch nie je možné posudzovať výlučne z pohľadu vojenského fenoménu, ktorým bol boj o takmer miliónové mesto. Povstalecká armáda, ako napísal veliteľ povstania plk. A. Chruściel *Monter*, bola predovšetkým občianskou armádou a ozbrojené vystúpenie malo za cieľ obnoviť poľskú správu nad husto osídleným mestským územím. Povstalci sa po celý čas mohli spoliehať na autoritu legálnych, ústavných inštitúcií – vlády a vrchného veliteľa so sídlom v Londýne. Povstalecký počín bol nielen ozbrojeným aktom, ale hlboko opodstatneným pokusom o obnovu normálneho občianskeho života na malých kúskoch oslobodeného územia Varšavy. Túto skutočnosť museli uznať aj komunisti, ktorí nenosili na bielo – červených páskach nápis *Armija Krajowa*, ale nápis *WP*, tzn. *Poľská armáda (Wojsko Polskie)*. Museli sa podriaďovať povstaleckej jurisdikcii a plniť rozkazy veliteľov. Na záver treba vyzdvihnúť zásadnú skutočnosť. Boje vojenských oddielov by neboli možné bez podpory civilného obyvateľstva. V realite *Varšavského povstania* bolo dokonca veľmi ťažké odlíšiť tyl s civilným obyvateľstvom od frontových pozícií zaujímaných armádou. Vojaci a civili sa medzi sebou miešali, bojovali bok po boku. Tí druhí vlastne bez zbraní. Stávali opevnenia, zabezpečovali zásobovanie, boli zásobárňou mobilizačných záloh a predovšetkým poskytovali morálnu podporu vojakom bojujúcim na barikádach, tzn. svojim obrancom. Preto je *Varšavské povstanie* rovnako povstaním civilov, ako aj vojakov.

preložil Pavel Lašček

18 *Straty niemieckie w walce z Powstaniem*. In: tamtiež, s. 574.

SLOVENSKÉ NÁRODNÉ POVSTANIE – VŠEDNÝ DEŇ

STANISLAV MIČEV

Základná otázka, ktorú som si položil, keď som prijal tému všedného povstaleckého dňa bola, či vôbec má ozbrojené povstanie zo všetkých strán atakované nepriateľskými vojskami niečo také ako je všedný deň. Aký je to vlastne deň? Mal by to byť deň medzi pondelkom a piatkom, lebo v sobotu zvyšok Židov, ktorí ešte zostali na Slovensku po deportáciách v roku 1942, slávil šábés a nedeľa bola sviatočným dňom pre väčšinové kresťanské obyvateľstvo. Otázka druhá, ktorý dátum si zvoliť. Počiatkové dva-tri týždne povstania určite neboli všedné a október už bol pod hrozbou nacistického frontálneho útoku na centrum povstania. Zvolil som teda stred 20. septembra 1944. Jeden z celkom bežných dní *Slovenského národného povstania*.

Niekedy nadržanom, tak ako to mali vo zvyku, si americkí letci zašli nakúpiť úžasné tvarohové, lekvárové, alebo makové koláčiky do pekárne U Mihálikov. Veliteľ ich síce viackrát upozornil, aby ich nekupovali tak veľa, veď treba nechať aj domácim, nevedeli si však pomôcť, neuveriteľne im chutili. Po uliciach behali kolportéri, vlastne ešte deti, roznášali povstaleckú tlač.

Čas, ústredný orgán *Demokratickej strany* na Slovensku v úvodníku s názvom *Do práce* vítal obnovenie demokratickej Československej republiky, lepšej a dokonalejšej ako bola tá predtým. V situačnej správe z 18. septembra informoval o ťažkých bojoch pri Prievidzi. Situácia na frontoch sa pre protihitlerovskú koalíciu vyvíjala priaznivo. Fíni podpísali mierovú zmluvu, zatkli rumunského diktátora maršála Antonesca. Tlač samozrejme venovala pozornosť zásobovaniu. Ceny mlieka a mliečnych výrobkov sa nezvyšovali a aj ich výkup prebiehal normálne. Evakuanti, ktorých front zatlačal do Banskej Bystrice, sa mali prihlásiť na bansko-bystrickom úrade práce, ktorý ich mohol zadeliť na voľné pracovné miesta. Obec Kordíky odovzdala dobrovoľnú zbierku pre evakuantov a Červený kríž pre nich zriadil lekársku ambulanciu.¹ *Zvolenský Hlas národa* sa vysmieval nemeckým a ľudáckym priepustkám: „Každý slovenský vojak, žandár a partizán, ktorý sa s touto priepustkou prihlási u nemeckej brannej moci a odovzdá svoje zbrane, zaistí si cestu do neba podľa známych zásad nemeckej brannej moci a Gestapa. Požehnanie na

¹ *Čas*, r. 1944, č. 3 (20. 9. 1944).

cestu mu udelí Jozef Tiso. Zádušná omša bude slúžená za každého osobitne. Pohrebné trovy hradí bratislavská vláda.“² Národné noviny informovali, že na povstalecké územie a do partizánskych oddielov prichádzajú českí vlastenci, ktorí sa dozvedeli o povstaní. Reportáž z miestnej tržnice však prekonáva všetko, čo si môžeme o všednom povstaleckom dni predstavovať. Skoro ráno začínajú na tržnicu pod katolíckym kostolom prichádzať povozy z blízkeho i ďalekého okolia. Mlieko a maslo, ktoré by podľa redaktora najradšej predávali načierno, kačky, kurence a husi, vajička, syr, zemiaky, zelenina a ovocie, vidiecke ženy so svojimi produktmi a lesnými plodmi, bulharskí záhradníci a medzi nimi aj môj otec, ako zvykol spomínať, vykladajú do svojich stánkov umytú a vyčistenú zeleninu. Pomaly sa otvárajú aj malé obchodíky. Kanvičky na mlieko a k tomu Melta, predsa len zrnkovej kávy je menej. Mlieko je sem tam pre všetkých, sem tam len pre tých čo si objednájú. Ale veď dostať ho aj vedľa na trhu, len si treba privstať. Cez týždeň je to trochu horšie s mäsom, ale predsa len front a nemocnice majú prednosť. V piatok a sobotu ráno je aj hovädzina, aj bravčové a niekedy aj teľacina. „*Všetkého je, všetko sa dá kúpiť, len musíme byť trpezliví.*“³ Kto mal šťastie mohol si prečítať aj orgán Československej armády - *Bojovník*, cyklostylované *Zvesti tisovskej posádky*, revúcke *Naše zprávy*, alebo *Útok*, či komunistickú *Pravdu*. A to nebolo zďaleka všetko.

Ráno o trištvrte na sedem sa do éteru ozvalo „*Hlási sa slobodný slovenský vysielateľ*“ a začal sa prvý blok vysielania. Správy sa, tak ako po iné dni, vysielali pravidelne o 7.00, 12.30, 16.00, 19.00 a 22.00. Najdôležitejšími boli samozrejme situačné správy československej armády na Slovensku. Hovorili o tlaku nacistických jednotiek v smere na Nemecké Pravno a Handlovú, miestne boje prebiehali aj v údolí Váhu, zvýšená činnosť bola hlásená z priestorov Kráľova Lehota a Telgárt. V tento deň si cez éter pripomenuli aj siedme výročie smrti prezidenta T. G. Masaryka, odvysielali výzvu Poliakom žijúcim na území Československa, aby sa zapojili do boja proti fašizmu. Bolo oznámené, že *Slovenská národná rada* zriadila *Hlavný štáb partizánskych oddielov na Slovensku*. Pásma hudby boli popretkávané správami, ktoré samozrejme s radosťou vítali úspechy Spojencov v boji proti nacistom. Komentáre toho dňa sa zamerali na kritiku vysielania bratislavského rozhlasu.⁴ Kino Pod Urpinom a kino Hron premietali sovietske filmy *Stalingrad*, *Nádej* a *Ona bráni vlasť*. Premietalo sa pre veľký záujem trikrát denne. Výťažok z premietania sovietskych filmov bol rozdelený pre ranených četníkov, rodinám po padlých a raneným vojakom.

2 *Hlas národa*, r. 1944, č. 20 (20. 9. 1944).

3 *Národné noviny*, r. 1944, č. 114 (20. 9. 1944).

4 Archív Múzea SNP (A MSNP), f. I., príř. č. A 199/61.

Starostlivosť o občanov na oslobodenom území bola skutočne príkladná a neviem, či vôbec má v dejinách povstani obdobu. Banskobystrické úrady ihneď prevzali vyplácanie sociálnych dávok a starobných dôchodkov. Vyzývali zamestnávateľov, aby ihneď nahlásili pracovné miesta, ktoré sa uvoľnili po tých, čo narukovali a mohli sa tak zamestnať evakuanti, ktorých v meste pribúdalo. Myslelo sa aj na to, že vojna a väčšia migrácia ľudí prináša riziko infekčných chorôb. V týchto dňoch bola v Banskej Bystrici otvorená mikrobiologická stanica, ktorá začala vyšetrovať infekčné vzorky týfusu, paratyfusu, dizentérie a iných závažných ochorení.

Pripravovalo sa vydanie nových poštových známok, na ktorých pracovali poprední umelci a do obehu mali prísť začiatkom októbra. V poštových spojoch a v zabezpečení železničnej dopravy bolo samozrejme potrebné improvizovať a prispôsobovať sa situácii na fronte, pravidelné linky však fungovali.

Veľká pozornosť sa venovala osvetovej práci. Pripravovalo sa vydávanie nástenných novin *Hlas ľudu* a pre veľký záujem sa pripravovalo otvorenie nových jazykových kurzov ruského jazyka, prihlásených bolo už 210 záujemcov. Pripravovali sa informatívne materiály o Sovietskom zväze.⁵

Aj major Daniel Kunic so svojím práporom mal celkom bežný deň: „*Bežné bolo hliadkovanie a menšie stretnutia sa s nepriateľskou hliadkou. Bežné bolo šťastie, ktoré mňa a mojich stále držalo, ako čert zlú dušu, lebo dosiaľ som mal u práporu len niekoľko menších škrabnutí, na ktoré majiteľ ani nebol hrdý.*“⁶ Kunic si všimol, že jeho mužstvo nemá strach z vybuchujúcich mín, čo zistil preskakujúc zo zákopu do zákopu. Jeden sa pokojne holil, iní sa bavili a pár metrov od nich vybuchovali míny a nad hlavami im svišťali guľky. Večer bol spolu s niekoľkými kolegami pozvaný na večeru k ružomerskému drogistovi pánovi Smetanovi, v ktorého prázdnom včelíne mal major kanceláriu. Dobré mu padol kúpeľ v teplej vode a potom desať hostí likvidovalo prasiatko a štyri litre pripraveného vína. Pri spomienke na padlých kamarátov prišiel drogist o všetky, nielen prichystané zásoby vína.

Pokračovala aj výroba munície a výbušnín v Harmanci. Večer však bolo rozhodnuté, že výrobu je potrebné premiestniť, pretože už ju nie je možné utajovať. Miestni sa báli bombardovania a s tým súvisiacich detonácií. Všetci v okolí videli aj vykladanie viac ako 11 ton tritolu. Na špeciálnych mapách hľadali najvhodnejšie miesto a rozhodli sa pre Tri vody neďaleko Hronca.⁷ Nemocnica v Hnúšti-Likieri prepustila vojaka Jána Barta z Klenovca, ktorého prijali deň predtým pre neurasténiu a prijali troch nových pacientov. Lýdiu Jamniakovú z Tisovca, ktorá mala črevný katar, Malvínu Magicovú

5 *Národné noviny*, r. 1944, č. 115 (21. 9. 1944).

6 A MSNP, f. VII, prír. č. 43/67. *Dokumenty k činnosti VI/53 práporu.*

7 Tamtiež, k. 4a, prír. č. 401/59. *Denník muničnej výroby vojenskej továrne 1.*

zo Sušian s dyzentériou a Jána Klokoča z Hačavy, ktorý trpel depresívnymi stavmi.⁸ Taký celkom obyčajný nemocničný deň, aj keď čím ďalej tým viac ľudí trpelo depresiami; aj to bol následok vojnových udalostí.

Na základe rozhodnutia Prezídia *Slovenskej národnej rady* všetky priemyselné, živnostenské, poľnohospodárske a obchodné podniky vyplácali počínajúc 9. septembrom 1944 k štátnemu vyživovaciemu príspevku aj príplatok 10 korún na každý deň bez ohľadu na počet rodinných príslušníkov. Osoby, ktoré na túto výplatu mali nárok, museli predložiť potvrdenie notárskeho úradu.⁹

V obci Lupoč sa konala schôdza *národného výboru*, ktorá zvolila starostu. Stal sa ním Ján Kokavec mladší, jeho zástupcom bol Juraj Koporec, predsedom *národného výboru* sa stal Pavel Kajba mladší a tajomníkom Ján Cífer. Zvolení boli aj dvaja členovia a šesť náhradných členov.¹⁰ Ustanovujúca schôdza *národného výboru* sa konala aj v Modrom Kameni. Tu bola dodržaná celá úradná procedúra. Rokovanie sa konalo za prítomnosti notára a zástupcu okresného národného výboru. Členovia skladali prísahu. Nasledovali voľby, v ktorých za predsedu *národného výboru* a starostu zvolili roľníka Pavla Mráza, za podpredsedu a podstarostu Jozefa Kaššaya (pôvodne murár) a za pokladníka bol zvolený kolár Ján Ďurkovič. Zároveň boli vytvorené pracovné komisie, ako aj oddelenia *národného výboru*. Všetci zvolení súhlasili s prevzatím funkcií a zástupcovia *ONV* nemali voči ich menovaniu žiadne výhrady. Súčasne si členovia národného výboru stanovili pevné dátumy schôdzok, lebo si uvedomovali dôležitosť svojej práce.¹¹

Okresný národný výbor v Žiline nariadil prevoz všetkého obilia z veľkostatku v Domaniži do mlyna Jozefa Reisla v Šuji. Prevoz z úradnej moci zabezpečili miestni majitelia povozov, ktorým ho mal uhradiť mlynár. Zároveň oznamoval Obvodnému notárskemu úradu v Rajeckých Tepliciach, aby prebytky – 515 kg múky, 725 kg krúp, 35 kg hrachu, 5 kg fazule boli rozdelené pre najchudobnejších v obciach notariátu. Učitelia v Rajci dostali mesačnú výplatu. Riaditeľ Eugen Kullman a päť učiteľov a učiteľiek dostalo vyplatených 15 846,30 slovenských korún. *ONV* prikázal *Miestnemu národnému výboru* v Rajci vykonať povinnú evidenciu obyvateľstva a to ako domáceho, tak aj prísťahovaného a prechodne ubytovaného. Obciam bolo nariadené, aby skladovali naturálny poplatok z mlátenia a stav o týchto zásobách týždenne hlásili na *ONV*.¹²

8 Tamtiež, k. 10, príř.č. S 72/87. *Činnosť Štátnej nemocnice Hnúšťa-Likier v roku 1944.*

9 Tamtiež, f. VI, k. 3., príř. č. 126/59.

10 Tamtiež, k. 3, príř. č. 46/66, sign. B/2.

11 Tamtiež, k. 4, príř. č. 46/66.

12 Tamtiež, príř.č. 50/63. *Dokumenty Okresného RNV Žilina.*

Schôdza legislatívnej komisie pri predsedníctve *SNR* začala v Banskej Bystrici v jej sídle o 16-tej hodine. Rokovali o návrhu *Povereníctva pre národnú obranu* vo veci nariadenia upravujúceho pôžitky neprijatých dôstojníkov, s tým, že návrh bude dopracovaný. Povereník pre verejné práce netrval na návrhu nariadenia o správe kapitálovej účasti štátu v podnikoch štátnych, všeužitkových a súkromných. Rokovali aj o návrhu povereníka pre verejné práce, aby bol vydaný zákaz scudzit' a zaťažit' banké oprávnenia. Zamietli návrh, aby sa nariadenie o výplate služobných pôžitkov zamestnancov v službách *SNR*, podriadených úradov a štátnych podnikov neprerokovalo a vôbec nesúhlasili, aby sa takáto legislatívna norma prijala.¹³

Veliteľstvo *1. československej armády na Slovensku* vyhlásilo pre územie Slovenska stanné právo pre všetky osoby podliehajúce vojenskej súdnej právomoci za zločiny porušenia subordinácie, vzbury a odboja, zbabelosti, zbehnutia, plienenia, vyzvedačstva, vojenskej zrady, vraždy, lúpeže, podpaľáčstva a verejného násilia. Každému za spáchanie týchto trestných činov hrozil trest smrti a nebolo možné sa proti nemu odvolať. Vykonaný mal byť do dvoch hodín.

Situácia na Turci sa v priebehu 20. septembra komplikovala. Nacisti útočili v smere Majzel – Rudno a Kláštor pod Znievom a na východnom krídle frontu pri Martine. Povstaleckým jednotkám sa podarilo situáciu stabilizovať, ale nasledujúci deň Martin padol do nepriateľských rúk.

13 Tamtiež, k. 5, príř. č. 162/72.

ÚČASŤ SLOVÁKOV VO VARŠAVSKOM POVSTANÍ

EWA ORLOF

Dňa 8. augusta 1944 predložil štáb 1. bieloruského frontu v depeši adresovanej Stalinovi plán obsadenia Varšavy veľkým obkľučujúcim manévrom z juhu a zo severu. Ako je známe, Stalin tento plán zamietol. Veľa rokov, a nielen v Poľsku, pretrvávalo úsilie ospravedlniť rozhodnutie Stalina argumentujúc tým, že povstanie bolo politicky namierené proti Rusku.

Dovoľujem si upozorniť na túto skutočnosť, nakoľko ešte stále niektorí autori, a je jasné kým pozitívne hodnotení, opakujú tieto stereotypy pri porovnávaní *Varšavského povstania* a *Slovenského národného povstania*. Napríklad Piotr Godlewski, známy prekladateľ českej a slovenskej literatúry, odborník na slovenskú problematiku obdobia 2. svetovej vojny konštatoval: „*Varšavské povstanie bolo vojensky namierené proti Nemecku, ale politicky proti ZSSR. O slovenskom povstaní sa to však povedať nedá.*”¹

Jan Nowak–Jeziorański to nazýva „*typickým prekrúcaním pravdy, ktoré robí z ovce útočníka a z vlka obeť*”. Jan Nowak–Jeziorański v tejto súvislosti cituje slová gen. Tadeusza Komorowského *Bora* v rozhovore pre rádio Slobodná Európa: „*Prečo sa francúzskym povstaleckým oddielom, ktoré sa vrhli do bojov za oslobodenie Paríža nevyčíta, že ich boj bol namierený proti Anglicku a Amerike? ...Povstanie v Paríži vypuklo neočakávane a prekvapilo velenie spojencov. Gen. Eisenhower však hneď zmenil plány a obrátil úder priamo na Paríž. Prečo sa nehovorí, že povstanie v Paríži bolo namierené proti spojencom? Jednoducho preto, lebo obe tieto mocnosti chceli Francúzsko oslobodiť a nie podmaniť si ho.*”²

Gen. De Gaulle, ktorý bez dohody so spojencami vydal rozkaz na vypuknutie povstania v Paríži uviedol: „*...považoval som za nevyhnutné, aby sa Francúzi chopili zbraní v Paríži ešte pred tým, ako vstúpia do mesta spojenci, aby sa ľud zaslúžil o porážku okupanta a aby oslobodenie hlavného mesta malo charakter celonárodnej francúzskej vojenskej operácie. Preto som neuhol pred rizikom a vyzval som na povstanie.*”³ Nuž čo, niektoré závery sa ponúkajú sami od seba.

1 *Między krzyżem a swastyką – mówi Piotr Godlewski w rozmowie z Aleksandrem Kaczorowskim.* In: Gazeta Wyborcza, 29. 8. 1996.

2 NOWAK–JEZIORAŃSKI, J.: *W obcęgach.* In: Gazeta Wyborcza, r. 1994, č. 184.

3 Tamtiež.

Hlavným cieľom *Varšavského povstania* bolo urýchlenie oslobodenia hlavného mesta s príspevom vlastných síl. Cieľom bolo taktiež pomôcť frontu naviazaním na seba značného počtu jednotiek nepriateľa.

Nehodlám písať o rozdieloch a podobnosti *Varšavského* a slovenského povstania. Urobil to už pred viac ako 30-timi rokmi Piotr Godlewski.⁴ Bolo by však vhodné vrátiť sa k tejto téme vo všeobecnosti a s ohľadom na možnosti prístupu k novým zdrojom.

Spomínajúc na udalosti spred 65 rokov je možné zakaždým uviesť niekoľko zhodných momentov v histórii oboch povstaní, bez ohľadu na existenciu zásadných rozdielov. Patrí medzi ne účasť Slovákov na *Varšavskom povstaní* a Poliakov v *Slovenskom národnom povstaní*.

Najskôr treba pripomenúť málo známu skutočnosť. *Varšavského povstania* sa zúčastnila skupina Slovákov usadených v Poľsku, ktorí z iniciatívy demokratickej organizácie vytvorenej na prelome rokov 1942-1943, nazvanej *Slovenský národný výbor v Poľsku (SNV)*, už dávno spolupracovali s poľským oslobodeneckým hnutím. Organizátorom a zároveň aj predsedom tohto výboru bol Miroslav Iringh *Stanko*. Jeho zástupcom bol Adam Chalupec *Janko* a členmi Jozef Janík *Valičan*, Róbert Marek *Oravec* a Zbigniew Jakubovský *Jánošík*. Z varšavskej kolónie Slovákov pochádzali aj prví kuriéri, Ochotnícky a Matúš, ktorí z okupovaného Poľska prevádzali cez hranice Poliakov vybavených slovenskými dokumentmi.

Pred *Varšavským povstaním* organizoval *Slovenský národný výbor* rôzne akcie agitačného charakteru v radoch slovenských vojakov vyslaných pod nemeckým velením do Poľska, vydával letáky, ktoré boli doručované Slovákom slúžiacim v maďarskej armáde. Táto agitácia priniesla svoje ovocie. Tadeusz Sarnecki si spomína na nasledovnú udalosť:

„Prichádzajúci oddiel maďarskej pechoty sa dostáva do obkolesenia okoloidúcich. Pochod je prerušený. Stojíme práve na námestí Krasieńskich a zo všetkých strán zasypávame ohromených vojakov mnohojazyčnými otázkami. Usmievali sa na nás už aj predtým, ale veľmi nesmeli. Teraz už však celkom otvorene vyjadrujú svoje sympatie. Múr medzi nepriateľskými tábormi, celá priepať, ktorá nás delí - rozhodných nepriateľov Hitlera od jeho spojencov – padá pod tradičnou poľsko-maďarskou srdečnosťou.

- *Nech žije Poľsko!* – volá jeden z maďarských vojakov. Je to Slováka a celkom dobre ovláda poľský jazyk.

- *Pevne sa držte, Hitlera už čerti berú...* Od týchto vojakov sa dozvedáme podrobnosti o ďalších udalostiach na východnom fronte. Červená

4 GODLEWSKI, P.: *Powstanie Warszawskie a Słowackie Powstanie Narodowe różnice i podobieństwa*. In: *Dzieje Najnowsze*, r. 1971, č. 4, s. 83-97.

armáda je už necelých 50 km od Varšavy. Nemecká armáda je zdevastovaná, posádky, úrady a nemecké obyvateľstvo ustupujú rýchlo na západ.”⁵

Je možné, že práve k tomuto maďarskému oddielu, k tomuto Slovákov, sa dostali letáky Miroslava Iringha a jeho výboru.

Slovenský národný výbor skúšal taktiež vydávať vlastný časopis v slovenčine pod názvom *Nad Tatrou sa blýska*. Tento ambiciózny zámer veľmi sťažoval nedostatok tlačiarenských typov. Prvý náklad časopisu bol zničený v povstaní.

SNV vytvoril taktiež ozbrojený oddiel, ktorý sa mal v budúcnosti ako samostatná čata s právami regulárnej roty zúčastniť pripravovaného ozbrojeného vystúpenia po dohode s hlavným veliteľstvom *Armii Krajowej* – AK (Domácej armády). O organizovaní čaty a jej bojoch po boku AK napísal Iringh pred mnohými rokmi zaujímavé spomienky.⁶

V júli 1944 sa niekoľko vojakov čaty pod vplyvom svojich rodín spolu s ďalšími Slovákami bývajúcimi v *Generálnom gouvernemente* rozhodlo evakuovať na Slovensko. Boli medzi nimi však aj takí, ktorí evakovali len svoje rodiny a sami zostali. Júlová evakuácia znamenala zmenšenie 535. slovenskej čaty AK. V momente vypuknutia povstania mala čata 64 osôb, z toho 22 Slovákov.⁷ Okrem Slovákov v nej boli Maďari, Gruzínci, Česi, Francúzi, ale najviac bolo Poliakov.

Iringh spomína, že Poliaci veľmi zdôrazňovali svoju príslušnosť k slovenskej čate, nakoľko v nej vládli harmonické vzťahy vyplývajúce zo srdečných vzťahov k podriadeným. V čate neexistovali žiadne rozdiely, z pohľadu povinností si boli všetci rovní. Velitelia a vojaci nosili pekné trikolóry (slovenské národné farby) s iniciálami WP 535 a našitým slovenským znakom.

Čata pozostávala z 3 družstiev. Jednotlivé družstvá presne plnili rozkazy veliteľa práporu, ktorý dostával rozkazy od svojich nadriadených. Spojenie bolo udržiavané s pomocou spojok a na územiach ovládaných povstalcami s pomocou telefónov.

Prvé družstvo utrpelo veľké straty v urputných bojoch o Belweder – o život prišlo viac ako 20 ľudí. Druhé družstvo bojovalo v časti Stare Miasto, kde z neho zostala len desatina. Tretie družstvo bojovalo v miestach, na ktoré Nemci útočili veľmi dôrazne – na Czerniakowskiej ulici, na Solci, Fabrycznej ulici. Velil mu osobne Miroslav Iringh (Stanko).

Ryszard Czugajewski opisujúc boje na Fabrycznej ulici spomína: „*Idem na nový post v dome na Fabrycznej ulici č. 20. Po druhej strane ulice v bráne medzi obytnými blokmi BGK (Bank Gospodarstwa Krajowego) sa zachytila*

5 SARNECKI, T. (KORWIN, J.): *Warszawa heroiczna*. Pamätník z Varšavského povstania. Rukopis. BN II 7944, Mf 58 194.

6 IRINGH, M.: *Slowacy w powstaniu warszawskim*. In: *Polsko-Czechosłowackie braterstwo broni w drugiej wojnie światowej 1939 – 1945*. Warszawa, 1960, s. 69-88.

7 BERGHAUZEN, J.: *Stosunki polsko-słowackie w latach 1938-1947*. In: *Przegląd Historyczny*, t. LXVI, r. 1975, č. 3, s. 431. Berghauzen omylom uvádza, že išlo o 525. čatu.

525. *čata Slovákov* [správne malo byť uvedené 535; pozn. E. Orlof] *por. Stan-ka* (Miroslav Iringh). *Vývesili na bránu trojfarebnú zástavu, ktorá privádzala Nemcov do zúrivosti.*⁸

Okolo 13. septembra bola oblasť Czerniakowa Nemcami úplne odrezaná od časti Śródmieście. Po prebití sa z obkľúčenia dostal Iringh *Stanko* rozkaz presunúť sa s družstvom, resp. jeho zostatkami, do štvrti Praga. Podľa protokolu z výsluchov slovenských povstalcov pred dôstojníkmi 2. oddielu, *1. armády Poľského vojska*,⁹ v noci zo 17. na 18. september prešli Slováci líniu frontu. Počas prepravy cez Vislu boli vystavení mínometnému ostreľovaniu a zmasakrovaniu. Do štvrti Praga sa dostal len ppor. Iringh (*Stanko*) a 7 ľudí, z toho 2 ženy – všetci zranení.

Norman Davies skúmajúc účasť predstaviteľov rôznych národností v povstaní vyzdvihuje Slovákov. Zdôrazňuje, že v rámci práporu *AK Tur*, v zoskupení *Kryśka* (ide o kpt. Zygmunta Netzera) pôsobila samostatná 535. čata Slovákov pod velením podporučíka Miroslava Iringha (*Stanko*) ako aj to, že na Czerniakowskiej ulici stojí dnes pamätník na počesť tejto čaty.¹⁰

Účasť Slovákov vo *Varšavskom povstaní* nebola obmedzená len na 535. čatu. Napr. v okolí varšavskej Polytechniky bojovalo 25 Slovákov, ktorí dezertovali z maďarskej armády. Všetci zahynuli pod ruinami jednej z budov Polytechniky. Iringh v liste adresovanom Januszovi Berghauzenovi z 11. januára 1964 uviedol, že povstania sa zúčastnilo 100 Slovákov ako vojaci, spojky, kolportéri a sanitári. Zahynulo 75 osôb.¹¹ Je to obdivuhodná skutočnosť, nakoľko Slováci žijúci v Poľsku získali počas nemeckej okupácie práva občanov – spojencov Tretej ríše, čo im prinášalo určité výhody.

Chcem taktiež spomenúť tých Slovákov, ktorí aj keď zaujímali významné postavenia v štruktúrach slovenského štátu, neváhali poskytovať Poliakom pomoc. Predstavovali v slovenskej ľudovej strane tú časť opozície, ktorá zaujímala negatívny postoj voči hitlerovcom a bola proti účasti Slovenska vo vojne s Poľskom po boku hitlerovského Nemecka. V tejto súvislosti treba spomenúť veľvyslanca Slovenskej republiky pri Svätej stolici vo Vatikáne Karola Sidora,¹² poslanca slovenského parlamentu a súčasne riaditeľa odboru *Ministerstva osvetly* vlády kat. kňaza Jozefa Tisa, Pavla Čarnogurského,¹³ veľvyslanca a spl-

8 CZUGAJEWSKI, R.: *Na barykadach, w kanałach i gruzach Czerniakowa*.

9 MARGULES, J.: *Boje I Armii WP na obszarze Warszawy (sierpień-wrzesień 1944)*. Warszawa, 1967, dokument 30, s. 363.

10 DAVIES, N.: *Powstanie 44*. Kraków, 2004, s. 391.

11 BERGHAUZEN, J.: *Stosunki polsko-słowackie w latach 1938-1947*, s. 431, vysvetlivka 70.

12 ORLOF, E.: *Karol Sidor i jego polonofilstwo*. ORLOF, E. (ed.): *Od poznania do zrozumienia. Polacy, Czesi, Słowacy w XX wieku*. Rzeszów, 1990, s. 101-108.

13 ORLOF, E.: *Pavol Čarnogurský - wielki przyjaciel Polaków*. In: ORLOF, E. (ed.): *Stosunki polsko-czesko-słowackie w latach 1918 – 1945*. Rzeszów, 1999, s. 145-146.

omocneného ministra Slovenského štátu v Maďarsku Jána Spišiaka¹⁴ a predovšetkým predsedu slovenského obilninárskeho zväzu¹⁵ v Bratislave, Jána Klinovského. Spišiak spolu s Klinovským zachránili veľa poľských utečencov v Maďarsku tým, že im poskytli slovenské pasy a zároveň aj úkryt. Ján Spišiak poskytoval Poliakom úkryt dokonca vo vlastnom byte.

Pavol Čarnogurský, vyznamenaný radom *Polonia Restituta* za spoluprácu a pomoc poskytnutú *Armii Krajowej* počas vojny vždy zdôrazňoval vysokú angažovanosť a obetavosť Jána Klinovského: „*Po vypuknutí Varšavského povstania sa Klinovský ešte viac aktivizoval pri poskytovaní pomoci Poliakom. Obracali sa na neho všetci ukrývajúci sa Poliáci, čakajúci na túto chvíľu celé roky. Chceli sa okamžite a v plnej zbroji dostať do Poľska.*“¹⁶ Čarnogurský uvádza, že ešte pred vypuknutím slovenského povstania sa v byte Janusza Zamoyského uskutočnilo stretnutie Poliakov s gen. Augustínom Malárom. Gen. Augustín Malár bol rozporuplnou osobnosťou. Počas marcovej krízy v roku 1939 sa postavil proti vyhláseniu samostatnosti Slovenska, na čo ale vstúpil do slovenskej armády. Koncom mája a začiatkom júna 1939 zvažoval Malár prípravu spoločnej akcie slovenskej a poľskej armády proti Nemcom. Úlohou slovenskej armády malo byť umožnenie Poliakom vstupu do údolia Váhu, čo by skomplikovalo Nemcom postup do stredného a východného Poľska. K realizácii tohto plánu však nedošlo. V septembri 1939 velil Malár divízii, ktorá spoločne s Nemcami vstúpila do Poľska a to aj napriek tomu, že v zásade bol odporcom vojny s Poľskom. Následne velil tej istej divízii vo vojne proti ZSSR. Popritom stále udržiaval kontakty s opozíciou zoskupenou okolo Sidora a tzv. občianskeho bloku. V lete 1944 sa stal veliteľom 2 divízií dislokovaných na východnom Slovensku.

Vrátim sa ešte k už spomínanému stretnutiu v byte Janusza Zamoyského s gen. Malárom. Stretnutie bolo zorganizované Jánom Klinovským s cieľom dohodnúť miesto a spôsob vyzbrojenia Poliakov, ktorí mali odísť na pomoc varšavským povstalcem. Gen. Malár sľuboval vyzbrojiť oddiel 200 osôb, predovšetkým z radov utečencov z Maďarska a Poliakov zdržujúcich sa na Slovensku. K realizácii tohto zámeru však nedošlo. Nemci Malára 31. augusta 1944 zatkli na letisku v Prešove. Malár zahynul v nemeckom koncentračnom tábore v januári, alebo vo februári 1945.¹⁷

14 Ján Spišiak – poskytoval pomoc utečencom z mnohých krajín, najčastejšie Poliakom.

15 Táto inštitúcia mala najväčší podiel tovarového monopolu v krajine.

16 ČARNOGURSKÝ, P.: *Ze wspomnień o stosunkach polsko-słowackich w latach 1939-1944*. In: *Dzieje Najnowsze*, r. 1977, č. 4, s.156.

17 Komunistická historiografia podrobuje Malára ostrej kritike za jeho postoje v čase vypuknutia slovenského povstania. Pozri: HUSÁK, G.: *O słowackim Powstaniu Narodowym*. Warszawa, 1970, s. 297-298; KRÁL, V.: *Osvobození Československa*. Praha, 1975, s. 121. Ináč popisuje postoje Malára VNUK, F.: *Neuveritelné sprisahanie*. Trenčín, 1993, s. 130-132.

Dňa 17. septembra tragicky zahynul Ján Klinovský. Bol zabitý tromi slovenskými partizánmi, zrejme ako obeť lúpežného prepadnutia. Táto záležitosť nie je do dnešného dňa definitívne vyjasnená. Je možné, že napriek tomu, že Ján Klinovský venoval celý svoj majetok na dosiahnutie cieľov slovenského povstania a bol jeho horlivým stúpencom, ako bývalý spolupracovník bratislavskej vlády nevzbudzoval dôveru.

V *Slovenskom národnom povstaní*, ktoré vypuklo koncom augusta 1944, bojovali po boku Rusov a Ukrajincov taktiež juhoslovanskí, bulharskí, francúzski, maďarskí, nemeckí a samozrejme mnohopočetní poľskí dobrovoľníci, ktorí sa neraz dostali na Slovensko nepredstaviteľným spôsobom. V radoch povstalcov boli Poliaci bývajúci na Slovensku, poľské obyvateľstvo z časti Oravy a Spiša, dedín pripojených k slovenskému štátu na jeseň roku 1939. Poľskí účastníci povstania pochádzali tiež z radov dezertérov *Wehrmachtu*, utečencov z nemeckých táborov a nútených prác a pod. Veľa Poliakov sa po roku 1939 ocitlo v Litve, na západnej Ukrajine alebo v Bielorusku, ktoré okupoval Sovietsky zväz a tam sa dostali do sovietskej armády, alebo bojovali v tyle v partizánskych zoskupeniach. Existoval dokonca projekt vytvorenia špeciálnej poľskej légie (tzn. samostatného oddielu) v *1. československom armádnom zbore*. Ale to už nie je témou mojich úvah.

preložil Pavel Lašček

SLOVENSKÉ NÁRODNÉ POVSTANIE V POĽSKEJ HISTORIOGRAFII A KULTÚRE 1948–1989

JACEK ADAMCZYK

Cieľom článku je prezentácia práce historiografie, vedecko–populárnej literatúry a publicistiky venovanej *Slovenskému národnému povstaniu (SNP)*. Svoje úvahy obmedzím na obdobie komunistických vlád, v ktorom výskum a prezentácia histórie, popri poznávacej funkcii, slúžili orgánom moci na formovanie mentality obyvateľov Poľska a ich poznania sveta.

Hneď na úvod musím konštatovať, že seriózných vedeckých prác venovaných *SNP* sa v komunistickom Poľsku neobjavilo veľa. Bolo to spôsobené nezaujmom historikov, ktorí sa orientovali predovšetkým na históriu Poľska a politiku veľmocí (USA, Veľká Británia, Sovietsky zväz, Nemecko, Francúzsko). Súčasne sa však po roku 1956 dostal dátum vypuknutia *SNP* na zoznam oficiálne oslavovaných historických výročí „bratských“ krajín. Z tohto dôvodu mu bolo venovaných veľa populárno–vedeckých a publicistických statí, bolo spomínané v rôznych textoch týkajúcich sa novodobých dejín Československa, prejavoch, a telegramoch, ktoré si vymieňali vlády oboch krajín k výročiam. Relatívne veľké množstvo a taktiež roztrúsenosť týchto textov v rôznych tlačovinách ma viedlo k tomu, že som sa rozhodol obmedziť na štyri „ústredné“ periodiká, najdôležitejšie z pohľadu formovania oficiálneho obrazu histórie. Ide o:

- *Trybuna Ludu* – denník, oficiálny orgán ÚV komunistickej strany,
- *Żołnierz Wolności* – noviny vydávané *Hlavnou politickou správou Poľskej armády*,
- *Żołnierz Polski* – farebný týždenník vydávaný tou istou inštitúciou, určený hlavne pre mládež,
- *Za wolność i lud* – dvojtýždenník (neskôr týždenník), orgán *Zväzu bojovníkov za slobodu a demokraciu* – oficiálna organizácia odbojárov.

Z týchto periodík som vybral ročníky, ktoré boli „okružnými“ výročiami povstania: 1954, 1964, 1974, 1984. Obsah týchto periodík (a ročníkov) chcem doplniť o 99 publikácií (kníh, článkov a recenzií) zo zbierok *Ústrednej kartotéky vojenského písomníctva (Centralna Kartoteka Piśmiennictwa Wojskowego – CKPW) Ústrednej vojenskej knižnice vo Varšave*, uverejnených v poľštine a venovaných *SNP*. Kartotéka neobsahuje kompletne písomníctvo

týkajúce sa *SNP*, ale aj napriek tomu je najkompletnejším súborom publikácií dostupných na danú tému v Poľsku. Nebudem prezentovať obsah väčšiny prác z vybraných časopisov, ani z kartotéky. Napriek tomu by som chcel na ich príklade ukázať, ako sa menila vízia *SNP* predkladaná poľským čitateľom. Okrem toho mi dátumy opublikovania týchto prác poslúžia na poukázanie dynamiky objavovania sa textov o *SNP* v Poľsku.

Prvé poľské publikácie na tému *SNP* sa objavili v roku 1948. Marek Stanisław Korowicz v krátkej práci prezentoval vojenskú históriu Slovenska podľa nasledovnej schémy:

1. Zločinecký režim kat. kňaza Tisa a jeho spolupracovníkov „*pokladaný slovenským národom za vládu zradcov a Nemcom zapredaných jednotiek*“,
2. Hnutie odporu prejavujúce sa masovými dezerciami slovenských vojakov na východnom fronte,
3. Zjednotenie hnutia odporu v *Slovenskej národnej rade*,
4. Povstanie, ktoré sa stalo kulmináčnym bodom histórie Slovenska vojnových rokov.

Autor uviedol dátum vypuknutia *SNP*, spomenul boje pri Telgárte a pod Kráľovou hoľou, generálov Goliana a Viesta, dobytie Banskej Bystrice Nemcami a boje v horách. Zdrojom informácií Korowicza bola vtedajšia československá literatúra.¹ V tom istom roku sa objavil taktiež krátky (6 strán) vecný článok Jana Reychmanna o *SNP*.²

Pre obdobie stalinizmu (1949-1956) boli charakteristické pokusy zasadiť *SNP* do sovietskej schémy sociálnej revolúcie. I. I. Udal'cov, ktorého článok napísaný v roku 1949 sa v poľštine objavil o rok neskôr, zdôraznil, že na Slovensku počas celého obdobia vojny pôsobilo hnutie odporu vedené komunistickou stranou. Jej vplyvu autor pripísal vzburu posádky v Kežmarku proti vyslaniu vojakov do vojny s Poľskom v septembri 1939, ako aj početné štrajky potláčané armádou, niekedy aj s podporou tankov a obrnených vozidiel. Píšuc o samotnom *SNP* Udal'cov uviedol, že bolo bojom slovenského ľudu pod vedením komunistickej strany proti mnohým nepriateľom. Boli nimi Nemci, vláda katolíckeho kňaza Tisa, československá exilová vláda v Londýne usilujúca sa o zmenšenie rozsahu *SNP*, Anglosasi, ktorých letectvo „*ako odpoveď na prosbu povstalcov o leteckú pomoc (...) zbombardovalo v oblasti Dubová sklady pohonných látok povstaleckých jednotiek*“ a ďalej rôzne „*nepriateľské elementy*“ v politickom vedení povstania, usilujúce sa vtlačiť mu „*buržoázny*“ charakter a v konečnom dôsledku dôstojníci slovenskej armády, ktorí vypracovali (zámerne?) chybný plán povstania a nakoniec „*zradcov-*

1 KOROWICZ, M. S.: *Zarys dziejów Słowacji*. Katowice – Wrocław, 1948, s. 47-49.

2 REYCHMANN, J.: *Powstanie czechosłowackie w r. 1944*. In: Instytut Śląski. Komunikaty. Sprawy czechosłowackie, Seria 6, r. 1948, č. 25, s. 1-6.

sky ponechali armádu svojmu osudu“ (táto výčitka sa týkala generálov Viesta a Goliana). Faktormi, ktoré umožnili povstalcovi bojovať, bola nezištná sovietska pomoc a aktivita komunistov. K ich najväčším úspechom Udal'cov priradil zjednotenie sa so sociálnymi demokratmi a zorganizovanie zjazdu závodných výborov, na ktorom došlo k zjednoteniu odborov. „Revolučný“ charakter spomínaných udalostí zapríčinil, že autor ich dôrazne označoval za *Slovenské národné povstanie*.³ Krátka zmienka o *SNP* sa objavila aj v poľskom preklade antiklerikálnej práce Aloisa Svobodu, Anny Tučkovej a Věry Svobodovej.⁴ Rozsiahlejšie sa touto témou zaoberal poľský autor, Lucjan Wolanowski, ktorý vo svojom proticirkevnom paškville uviedol, že v čase, keď slovenský ľud vyvolal povstanie, biskupi sa radili s generálmi SS „o spôsoboch demoralizácie povstalcov“. Tento autor zdôraznil skutočnosť, že medzi nemeckými jednotkami potláčajúcimi povstanie bola *Dirlewangerova brigáda* známa zo spáchania zločinov vo Varšave a neskôr i na Slovensku. Ako mieru morálneho úpadku kléru Wolanowski zoširoka opísal ďakovnú omšu slúženú kat. kňazom Tisom v Nemcami dobytej Banskej Bystrici, na ktorej hral na organe veliteľ nemeckých síl potláčajúcich povstanie, generál SS Höffle.⁵

Z mnou vybraných tlačovín len *Trybuna Ludu* spomenula 10. výročie *SNP*, ale sústredila sa len na priebeh jubilejných osláv: kto sa zúčastnil, kto vystúpil s prejavom, kde boli položené vence a pod. O samotnom „*ludovom povstaní na Slovensku*“ bolo napísané len toľko, že bolo namierené proti „*hitlerovskému okupantovi*“ a „*hitlerovskému fašizmu*“ a že „*začalo epochu národnej slobody a socializmu*“.⁶ V tom čase A. Krupińska v reportáži *Slovensko včera a dnes (list z cesty)* uverejnenej v novinách *Żołnierz Wolności* uviedla len toľko, že Banská Bystrica bola, podľa jej slov, „*srdcom slovenského povstania*“.⁷ Dva ďalšie články uverejnené v tých istých novinách a venované *duklianskej operácii* neobsahujú o povstaní žiadnu zmienku.

V roku 1955 sa udalosti spojené s povstaním stali témou polodokumentárneho filmu *Modrý kríž* Štúdia dokumentárnych filmov Varšava. Dokument režíroval Andrzej Munk a jeho témou bola evakuácia 9 partizánov, z toho 4 zranených (3 Rusov a Poliaka), cez Tatry v dňoch 11.-12. februára 1945 zo slovenského územia okupovaného Nemcami do Zakopaného, v tej dobe už obsadeného *Červenou armádou*. Tieto udalosti boli opísané aj v poviedke Konstantina Simonova opierajúcej sa o spomienky partizánskeho lekára, kto-

3 UDAŁCOV, I. I.: *Słowackie powstanie ludowe 1944*. In: *Myśl Wojskowa*. I. diel, č. 1, str. 77-94.

4 SVOBODA, A. - TUČKOVÁ, A. - SVOBODOVÁ, V.: *Spisek przeciw Republice* (v origináli: *Spiknutí proti republice*, Praha 1949). Warszawa, 1951, s. 90.

5 WOLANOWSKI, L.: *Śladami brudnej sprawy*. Warszawa, 1954, s. 57-58.

6 *W 10 rocznicę powstania ludowego na Słowacji*. In: *Trybuna Ludu*, r. 1954, č. 241, s. 2.

7 KRUPIŃSKA, A.: *Słowacja wczoraj i dziś (list z podróży)*. In: *Żołnierz Wolności*, r. 1954, č. 213, s. 4.

rý sa o zranených staral a následne s nimi prekročil Tatry. Povedka bola uverejnená v zbierke *V eti gody* v roku 1951 a v nasledujúcom roku bola vydaná v poľštine pod názvom *W Tatrach*.⁸ Stojí ešte za zmienku, že spomínaný lekár je rôzne uvádzaný jednotlivými autormi: Podľa Simonova a Stanisława Wronskiego to bol Dr. Juraj Bernard, podľa Zbigniewa Korosadowicza, veliteľa záchranej akcie, ktorý ju popísal v *Knihe záchranných akcií Tatranskej dobrovoľnej záchranej služby (Tatrzańskie Ochotnicze Pogotowie Ratunkowe – TOPR)* to bol Dr. Bernát Juraj pôvodom zo Zakarpatskej Ukrajiny a Stanisław Okęcki a Mieczysław Juchniewicz tvrdili, že išlo o felčiara maďarskej národnosti, ktorý sa menoval György Bernát.⁹

Čiastočná liberalizácia komunistického režimu v Poľsku v roku 1956 pri niesla rýchle efekty, o. i. aj v tvorbe týkajúcej sa *SNP*. Poukazuje na to aj dynamika rastu počtu publikácií *CKPW*: 4 v rokoch 1950 – 1955, 6 v období 1956 – 1959 (tzn. 10 v 50.-tych rokoch), 32 v 60.-tych rokoch (z toho 22 v roku 1969, kedy bolo oslavované 25. výročie povstania) a 37 v ďalšej dekáde (z toho 17 v roku 1974, tzn. na 30. výročie).

Okrem kvantitatívnych sa objavili aj kvalitatívne zmeny v podobe poľskej vedeckej literatúry zaoberajúcej sa povstaním. Na ich začiatku to boli spomienky veteránov. V roku 1958 boli zverejnené zdroje týkajúce sa spomínanej evakuácie partizánov: zápisnica z *Knihy záchranných akcií*, ako aj správa jedného z účastníkov akcie, Mariana Orlewicza.¹⁰ Stanisław Wroński, ktorý počas povstania slúžil v *partizánskej skupine Alexander Nevský*, uverejnil v roku 1959 článok vychádzajúci z osobných zážitkov, obsahujúci aj poľský preklad denníka skupiny za obdobie od augusta 1944 do februára 1945.¹¹ Wroński o rok neskôr v osobne redigovanej zbierke uverejnil, okrem vlastných spomienok a vlastnoručne zostavenej správy o prevoze ranených partizánov cez Tatry, aj spomienky Mariana Malíka, vojaka *brigády M. R. Štefánika*.¹² Tieto správy obsahujú podrobné informácie o bojoch počas *SNP*, aj keď niektoré detaily, ako napr. veľké disproporcie medzi počtami zabitých

8 SIMONOV, K.: „*W Tatrach*“. In: Wierchy, 21. diel, r. 1952, s. 92-117.

9 Tamtiež, str. 92, 94; WRONSKI, S.: *Partyzanckie SOS*. Warszawa, 1960, s. 135; WNUK, W.: *Walka podziemna na szczytach*. Warszawa, 1958, s. 232-237; OKĘCKI, S. - JUCHNIEWICZ, M.: *Nie dzieliły ich Tatry. Polacy, Czesi i Słowacy w ruchu oporu w latach drugiej wojny światowej*. Warszawa, 1983, s. 192.

10 WNUK, W.: *Walka podziemna na szczytach*, s. 232-239 (správa Orlewicza). Treba konštatovať, že tieto zdroje nie sú uvedené v 1. vydaní knihy z roku 1948.

11 KROK-WRONSKI, S.: *Z działalności bojowej zgrupowania partyzanckiego im. Aleksandra Newskiego w Słowacji*. In: *Wojskowy Przegląd Historyczny*“, r. 1959, č. 4, s. 221-238.

12 MALIK, M.: *Za waszą i naszą wolność*. In: Wroński, S. (ed.): *Polsko-czechosłowackie braterstwo broni w drugiej wojnie światowej 1939-1945*. Warszawa, 1960, s. 89-96; WRONSKI, S.: *Z działalności bojowej zgrupowania partyzanckiego im. Aleksandra Newskiego w Słowacji*. In: tamtiež, s. 97-133; *Partyzanckie SOS*. In: tamtiež, s. 134 -146.

nemeckých a vlastných vojakov, si vyžadujú kritický pohľad. Treba dodať, že v správach publikovaných pred rokom 1990 sa neobjavovali informácie o rozdielnosti pohľadov povstalcov poľskej a slovenskej národnosti na tému budúcich hraníc medzi oboma krajinami.¹³

Na prelome 60.-tych a 70.-tych rokov sa objavili vedecké práce poľských historikov venované povstaniu. Ich zoznam chronologicky začínajú monografie Wojciecha Sołtysa a Teresy Kot,¹⁴ ale najväčší význam pre historiografiu povstania mali práce týkajúce sa jeho, takpovediac, poľských aspektov. Prvým z týchto aspektov boli pokusy porovnávať slovenské povstanie s varšavským. Piotr Godlewski uskutočnil takýto pokus v roku 1971. Posúdil politicko-vojenský kontext oboch povstaní, vrátane vzťahov medzi ich vedeniami a sovietskym faktorom, ktorý bol v tej dobe v strednej Európe rozhodujúcim, ako aj ich genézu, ciele, vojenské sily, morálku, podporu zo strany civilného obyvateľstva, spojeneckú pomoc, výsledky a miesto v histórii. Pre súčasného bádateľa sa úvahy autora o tom, prečo *Červená armáda* nemohla pomôcť povstalcovi, javia diskutabilnými. Podľa autora je hodnotenie nečakane vysokých nemeckých strát chybné. Odhliadnuc od dôveryhodnosti citovaných údajov (Godlewski uvádzal 20 tisíc Nemcov zabitých vo *Varšavskom povstaní* – v súčasnosti sú uvádzané nižšie počty) treba dodať, že vojská útočiacie v horských terénoch a husto zastavaných mestách sú vystavené vysokým stratám. Diskutabilné môžu byť aj úvahy o mieste povstania v histórii (varšavské ako „posledné slovo buržoázneho Poľska“, slovenské ako „začiatok socialistickej spoločnosti v Československu“), hlavne po páde komunizmu v Európe. Napriek tomu si uvádzaná práca do dnešného dňa zachovala veľa zo svojej vedeckej hodnoty.¹⁵

13 STUZIŃSKI, T.: *Pięć mostów i inne akcje. Na obszarze: Kopiec Kościuszki, Trzebiń, Babia Góra, Orawa, Beskid Wysoki, Dunajec Podhale i Giewont*. Kraków, 1992, s. 321; „Okrem toho sa domáci a hostia v tesnom tábore pod liptovskými kopcami neustále hádali ohľadne hraníc. Vzťahy medzi Poliakmi a Slovákmi sa v krátkom čase zhoršili do tej miery, že niektorí povstalci nepriateľsky zazerali na dobrovoľníkov zo severu. Ďalšie zotrúvanie Poliakov pod liptovskými kopcami sa už pre nich stávalo nebezpečným“; pozri taktiež: KOWALSKI, R.: *Polsko-słowackie stosunki polityczne w przededniu wybuchu II wojny światowej na tle działań dyplomacji niemieckiej i ich wpływ na udział Polaków w Słowackim Powstaniu Narodowym*. In: OLEJKO, A.: *Powstanie Warszawskie i Słowackie Powstanie Narodowe – cienie alianckiej pomocy*. Rzeszów, 2006, s. 80.

14 SOŁTYS, W.: *Militarne aspekty słowackiego powstania przeciw Niemcom w 1944 roku*. In: *Rocznik Przemyski*, XII. diel, 1968, s. 307-342; KOT, T.: *Słowackie Powstanie Narodowe na tle sytuacji międzynarodowej*. Kraków, 1970.

15 GODLEWSKI, P.: *Powstanie Warszawskie i Słowackie Powstanie narodowe – różnice i podobieństwa*. In: *Dzieje Najnowsze*, r. 1971, č. 4, s. 83-97. Treba pripomenúť, že prvé porovnanie oboch povstaní urobili poľskí historici v slovenskom časopise: LEWANDOWSKI, J. - TURLEJSKA, M.: *Porównawcze uvahy o oboch powstaniach*. In: *Kultúrny život*, r. 1964, č. 35 (citované podľa: SOŁTYS, W.: *Militarne aspekty słowackiego powstania przeciw Niemcom w 1944 roku*, s. 307-308).

Druhým aspektom bola účasť Poliakov v povstaní. V roku 1974 odhadol Stanisław Okęcki ich počet na cca 230 osôb, vrátane niekoľkých žien. Poliaci boli pritom po „*sovietskych občanoch*“ (obyčajne braných ako jeden národ), Maďaroch a Francúzoch štvrtou najpočetnejšou skupinou cudzincov bojujúcich v povstaní (Česi neboli autorom uznání za cudzincov). Okęcki poukázal na to, že Poliaci sa dostali na Slovensko rôznymi cestami: ako členovia sovietskych partizánskych oddielov a výsadkových skupín, ako utečenci z koncentračných táborov a nútených prác, dezertéri *Wehrmachtu*, vojaci poľských partizánskych oddielov pôsobiacich dočasne na území Slovenska a slovenskí občania (hlavne zo severu Spiša a Oravy), slúžiaci buď v slovenskej armáde alebo v 2. československej paradestantnej brigáde. Autor taktiež spomenul nerealizovanú koncepciu vytvoriť v povstaní poľský oddiel.¹⁶ O niečo neskôr, vďaka prácam Mieczysława Juchniewicza, sa počet Poliakov zvýšil na cca 300 osôb, aj keď táto otázka je stále predmetom diskusie.¹⁷

Treťou z diskutovaných otázok bol vplyv činnosti poľských partizánov bojujúcich v južnom Malopoľsku na priebeh povstania na Slovensku. Na skutočnosť, že diverzné akcie uskutočňované Poliakmi sťažovali nemeckým silám manévrovanie a odpúťavali ich od bojov s povstalcami, upozornil v roku 1974 Mieczysław Juchniewicz. Rok na to poukázal Janusz Berghauzen na nemecké hlásenia, autori ktorých sa sťažovali na aktivity partizánov v poľsko-slovenskom pohraničí.¹⁸ O čo viac priniesli skúmania prvých dvoch aspektov konkrétne závery, o to menej konkrétne boli práce venované tretej problematike, ktoré neprekročili ani rámec všeobecných postrehov. To znamená, že sa nepodarilo preukázať, ktoré akcie poľských partizánov a akým spôsobom ovplyvnili vojenskú situáciu povstania.

V popisovanom období publikovali v Poľsku taktiež slovenskí autori. V roku 1971 bol uverejnený článok Jozefa Jablonického *Slovenské národné povstanie* a v rokoch 1958 a 1971 práce Miroslava Kropiláka, ktoré boli pokusom o kritiku diskusie venovanej povstaniu v československej literatúre.¹⁹

16 OKĘCKI, S.: *Udział Polaków w Śląskim Powstaniu Narodowym 1944 r.* In: *Wojskowy Przegląd Historyczny*, r. 1974, č. 4, s. 159-187; OKĘCKI, S.: *Ślązacy w powstaniu śląskim.* In: *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka*, r. 1976, č. 1, s. 59-64.

17 JUCHNIEWICZ, M.: *Z kart wspólnej walki. Śląskie Powstanie Narodowe.* In: *Za wolność i lud*, r. 1980, č. 42, s. 13; MARUŚIAK, J.: *Polacy w śląskim powstaniu.* In: *Wiarus. Kwartalnik polskich kombatanów w Republice Czeskiej*⁶⁴, <http://wiarus.wz.cz./35/35SNP.htm>.

18 JUCHNIEWICZ, M.: *Polityczne i wojskowe aspekty Śląskiego Powstania Narodowego.* In: *Za wolność i lud*, r. 1974, č. 42, s. 8; BERGHAUZEN, J.: *Stosunki polsko-śląskie w latach 1938-1947.* In: *Przegląd Historyczny*, r. 1975, č. 2, str. 411-441 (o slovenskom povstaní vid' s. 432-434).

19 JABLONICKÝ, J.: *Śląskie Powstanie Narodowe.* In: *Dzieje Najnowsze*, r. 1971, č. 4, s. 71-81; KROPILÁK, M.: *Stan badań nad Śląskim Powstaniem Narodowym.* In: *Przegląd Historyczny*, r. 1958, č. 1, s. 435-442; KROPILÁK, M.: *Deformacje dziejów powstania śląskiego.* In: *Dzieje Najnowsze*, r. 1971, č. 4, s. 99-106.

Boli prekladané taktiež knihy. V roku 1969 sa objavil poľský preklad práce Ferdinanda Beera, Antona Benčíka, Bohuslava Gracu, Jana Křena, Václava Kurala a Jaroslava Šolca *Slovensko na rázcestí* a v roku 1970 kniha Gustáva Husáka *O Slovenskom národnom povstaní*.²⁰ Poľskí bádatelia mohli využívať aj československú literatúru. Priala tomu aj spomínaná liberalizácia režimu, ako aj minimálna jazyková bariéra medzi poľštinou, slovenčinou a češtinou.

Informácie o povstaní boli rozširované v populárno-vedeckých publikáciách. V tejto súvislosti je vhodné spomenúť knihy vydávané vo vydavateľských edíciách a s nadšením kupované a čítané bibliofilmi a ľuďmi zaujímavými sa o históriu. Išlo napr. o knihy: *História Československa*,²¹ autori Roman Heck a Marian Orzechowski; *Poliaci v európskom hnutí odporu*,²² autor Mieczysław Juchniewicz; *Ilegalna Európa*,²³ autori Eugeniusz Duraczynski a Jerzy Janusz Terej. Ďalšou populárnou publikáciou z tohto obdobia bola *Encyklopédia 2. svetovej vojny* (vydanie 1975).²⁴

O povstaní sa písalo aj v tlači. Konštatoval som už predtým nárast počtu článkov v *CKPW*, ktorý potvrdzuje moje skúmanie vybraných ročníkov štyroch tlačových titulov. Ako som uviedol, v roku 1954 v nich bolo povstanie spomenuté dvakrát (*Trybuna Ludu* a *Żołnierz Wolności*); v roku 1964 bolo textov, v ktorých sa spomínalo povstanie 13 (6 x *Trybuna Ludu*, 6 x *Żołnierz Wolności* a 1 x *Żołnierz Polski*); v roku 1974 až 25 (9 x *Trybuna Ludu*, 10 x *Żołnierz Wolności* a 6 x *Za wolność i lud*). Boli to popularizujúce články. Išlo predovšetkým o zmienky v textoch venované *duklianskej operácii* a *Dňu československej armády* (6. októbra), popisy jednotlivých osláv výročí, úryvky vystúpení a pozdravných telegramov, fotoreportáže a taktiež, povedzme, dojmy. To znamená, texty pozitívne spomínajúce povstanie, ale pozbavené konkrétneho obsahu.²⁵ Obraz o povstaní, ktorý sa nimi vytváral, bol v porovnaní s knihou Korowicza postupne obohacovaný o nové prvky: účasť Poliakov (Okęcki a Juchniewicz), nové názvy miest bojov s Nemcami, ako aj

20 BEER, F. - BENČÍK, A. - GRACA, B. - KŘEN, J. - KURAL, V. - ŠOLC, J.: *Słowacja na przełomie. Powstanie Słowackie 1944 r.* Warszawa, 1969 (v origináli *Dejinná križovatka. Slovenské národné povstanie – predpoklady a výsledky*, Bratislava 1964); HUSÁK, G.: *O Słowackim Powstaniu Narodowym.* Warszawa, 1970 (v origináli *Svedectwo o Slovenskom národnom povstaní*, Bratislava, 1969).

21 HECK, R. - ORZECHOWSKI, M.: *Historia Czechosłowacji.* Wrocław, 1969 (edícia „Historii państw“), o povstaní na s. 396-402.

22 JUCHNIEWICZ, M.: *Polacy w europejskim ruchu oporu.* Warszawa, 1972, (edícia „Polacy na frontach II wojny światowej“), s. 145-147.

23 DURACZYŃSKI, E. - TEREJ, J. J.: *Europa podziemna 1939-1945.* Warszawa, 1974 (témou knihy je konšpirácia a antihitlerovské povstania; edícia „Biblioteka wiedzy współczesnej“), s. 139-141.

24 SOBACZAK, K.(ed.): *Encyklopedia II wojny światowej.* Warszawa, 1975, s. 569-570.

25 Pozri: ZAMENCKI, Z.: *Sila wspólnych losów.* In: *Trybuna Ludu*, r. 1974, č. 241, s. 2.

zrovnoprávnenie Slovákov a Čechov v spoločnom štáte po roku 1945. Navyše hnutie odporu na Slovensku, rozsiahlo popisované spôsobom podobným Udał-covovmu, bolo brané ako genéza povstania: nechuť vojakov k útoku na Poľsko v roku 1939, činnosť komunistickej strany a robotnícke štrajky potláčané režimom s pomocou armády, vrátane použitia tankov.²⁶ Spomínané snahy, ktorých cieľom bolo vykresliť trvalosť odboja v rokoch 1939-1944, vyvolali efekt nepredpokladaný ani samotnými autormi, ktorých spomeniem neskôr.

Téma povstania sa objavila taktiež v poľskej literatúre a filme. V rokoch 1973-1974 vydal Adam Bahdaj (najsôr vo forme niekoľkých brožúr) román *Tretia hranica*, založený na autobiografických faktoch. Hrdina knihy, ilegálny poľský kuriér, udržiaval spojenie a prevádzal ľudí medzi okupovaným Poľskom a Maďarskom. Z tohto dôvodu sa často zdržoval na Slovensku, kde sa o. i. zúčastnil povstania. Wojciech Solarz a Lech Lorentowicz natočili podľa románu a s tým istým titulom dobrodružný seriál, vysielaný v poľskej televízii. Producentom filmu bolo filmové štúdio *Iluzjon*.

Analýza archívov *CKPW* poukazuje na skutočnosť, že v roku 1979 sa v Poľsku neobjavil ani jeden vedecký alebo populárno-vedecký článok o povstaní (pripomínam, že o 5 rokov skôr bolo takých článkov 17). O rok neskôr sa objavila posledná významná práca Stanisława Majewskiego, ďalšieho účastníka *SNP*.²⁷ Táto kniha, napísaná podľa spomienok autora, obsahuje súhrnný zoznam všetkých 53 Poliakov, účastníkov povstania, známych podľa priezviska. Aj keď príprava kníh do tlače trvala niekoľko rokov, tieto práce treba priradiť k literatúre 70.-tych rokov. Okrem toho pre poslednú dekádu existencie komunistických režimov bolo charakteristické výrazné zníženie záujmu o povstanie. Vo vedeckej literatúre sa takmer neobjavili nové témy, v menšom rozsahu boli dopĺňané skoršie zistenia. Neobjavili sa ani noví autori.

Stanisław Okęcki a Mieczysław Juchniewicz v roku 1983 doplnili zoznam poľských účastníkov povstania o skupinu niekoľkých občanov Francúzska s poľskou národnosťou alebo s poľským pôvodom, ktorí bojovali vo francúzskom oddiele.²⁸ O tri roky neskôr sa objavil poľský preklad knihy Bohuša Chňoupka *Lamanie pieczęci* venovanej účasti Francúzov v povstaní.²⁹

Na sklonku popisovaného obdobia sa pokúsil o oživenie výskumov Okęcki uverejnením článku na tému prostriedkov masovej komunikácie v slovenskom povstaní. Autor v krátkosti opísal históriu rozhlasovej stani-

26 Pozri predovšetkým: KROPILÁK, M.: *Co poprzedziło Slowackie Powstanie Narodowe*. In: *Żołnierz Wolności*, r. 1974, č. 144, s. 4.

27 MAJEWSKI, S.: *Pokłonić się skałom*. Warszawa, 1980.

28 OKĘCKI, S. - JUCHNIEWICZ, M.: *Nie dzieliły ich Tatry. Polacy, Czesi i Słowacy w ruchu oporu w latach drugiej wojny światowej*. s. 175.

29 CHŃOUPKA, B. (na obale: Chniopek): *Lamanie pieczęci*., Warszawa, 1986 (pôvodný názov: *Lámanie pečatí*. Bratislava, 1984).

ce (*Slobodný slovenský vysielateľ*) v Banskej Bystrici, s ňou spojenej tlačovej agentúry (*Zpravodajská agentúra slovenská – ZAS*), tlače a letákov, určených vlastným ale aj nepriateľským vojakom. Materiál vychádza predovšetkým z publikovaných zdrojov a prác a je charakteristický snahou o skompletizovanie poznatkov o účasti Poliakov a poznatkov o poľských témach v povstaleckých médiách. Okęcki v ňom spomenul Czesławu Wojewodu³⁰ a Szymona Gromowa, poľských redaktorov, ktorí spolupracovali so ZAS. Poukázal tiež na skutočnosť, že absencia ďalších Poliakov mohla byť zapríčinená častým anonymným publikovaním textov v obave o osudy rodín novinárov nachádzajúcich sa na Nemcami okupovaných územiach.

Píšu o poľskej prítomnosti v povstaleckých médiách spomenul Okęcki interview so Stanisławom Wrońskim uverejnené v *Pravde* z 23. septembra 1944 a taktiež ohlasy na vytváranie poľského oddielu zverejnené *ZAS* 2. októbra 1944. Dodal aj to, že v *Pravde* bolo zverejnených 6 veľkých článkov a cca 50 ďalších informácií venovaných Poľsku a Poliakom. Ďalšie články na túto tému sa objavili aj v iných novinách, ako napr. *Hlas ľudu*, *Partizán*, *Bojovník*, ako aj v časopisoch vydávaných jednotlivými povstaleckými oddielmi. Väčšina týchto materiálov sa týkala hrdinských činov Poliakov bojujúcich v povstaní.

Okęcki nepublikoval žiadne informácie o materiáloch, ktoré by sa v reláciách povstaleckých masmédií venovali iným národom. Je preto ťažké konštatovať, či v nich bolo správ o Poľsku a Poliakoch veľa, alebo málo.³¹

Stagnácia v oblasti vedeckých prác mala vplyv aj na populárno-vedeckú literatúru, ktorej sa v hodnotenom období objavilo málo. Mieczysław Juchniewicz a Waldemar Tuszyński sa vrátili k téme vplyvu aktivít poľských partizánov na priebeh povstania. Poukázali na to, že na jeseň roku 1944, po katastrofe *Varšavského povstania* a nemeckých protipartizánskych operáciách v oblastiach okolo miesta Kielce, sa oblasťou s najväčšími aktivitami poľských partizánov stal juh krajiny, vrátane území rozprestierajúcich sa po oboch stranách hraníc medzi *Generálnym gouvernementom* a Slovenskom. Napriek tomu sa im nepodarilo uviesť ani jeden prípad vplyvu konkrétnych akcií na vojenskú situáciu povstaleckých síl.³² Za zmienku stojí tiež Štefan Zúber, slovenský autor, ktorý publikoval v Poľsku. Zúber, vymenovávajúc problémy slovenskej spoločnosti v rokoch vojny, k nim priradil hospodárske straty vyvolané umelo zníženým kurzom slovenskej koruny vo vzťahu k nemeckej marke.³³

30 V skutočnosti sa volala Cecylia. Za upozornenie ďakujem Dr. Dariuszowi Dabrowskému.

31 OKĘCKI, S.: *Środki masowego przekazu w Ślowackim Powstaniu Narodowym*. In: *Wojaskowy Przegląd Historyczny*, r. 1989, č. 1, s. 80-90.

32 JUCHNIEWICZ, M.: *Polacy w Ślowackim Powstaniu Narodowym*. In: *Za wolność i lud*, r. 1983, č. 35, s. 4; TUSZYŃSKI, W.: *W Polsce południowej*. In: *tamtiež*, r. 1984, č. 49, s. 5-6.

33 ZÚBER, Š.: *Oblicze faszyzmu*. In: *Za wolność i lud*, r. 1984, č. 35, s. 5.

Podľa *CKPW* sa v 80.-tych rokoch objavilo 20 prác venovaných *SNP* (o dekádu skôr ich bolo 37), vrátane 6 zverejnených v jubilejnom roku 1984 (17 v roku 1974). Oproti tomu môj výskum v štyroch vybraných novinách neukazuje na pokles počtu textov spomínajúcich povstanie: v roku 1984, podobne ako o 10 rokov skôr, ich bolo 25 (7x *Trybuna Ludu*, 8x *Żołnierz Wolności*, 1x *Żołnierz Polski*, 9x *Za wolność i lud*). Miesto toho došlo k zníženiu úrovne publikácií. Autori sa častejšie ako v rokoch 1964 a 1974 sústreďovali na opisovanie osláv výročí, alebo vyplňali texty frázami o spoločnom boji, bratstve, priateľstve a pod. Všeobecne je možné konštatovať, že z publicistických textov napísaných v roku 1984 je ťažšie dozvedieť sa čokoľvek o povstaní, ako z textov publikovaných o 10 a 20 rokov skôr.

Treba dodať, že *SNP* bolo doménou literatúry a publicistiky kontrolovanej komunistickými úradmi. Môžem potvrdiť, že *SNP* nevyvolalo záujem autorov publikujúcich mimo dosahu cenzúry ani v Poľsku, ani v zahraničí.

Na záver je možné spomenúť štyri obdobia skúmania *SNP* v komunistickom Poľsku:

- skromné začiatky konca 40.-tych rokov, kedy boli v populárno-vedeckých prácach opakované závery československej vedy;

- obdobie stalinizmu, kedy boli snahy urobiť z povstania „ľudovú“ revolúciu;

- obdobie rozvoja na sklonku 50.-tych rokov až do konca 70.-tych rokov, kedy sa najskôr objavili pamäte poľských účastníkov povstania; neskôr, na prelome 60.-tych a 70.-tych rokov, sa objavila seriózna vedecká literatúra; treba spomenúť práce takých autorov, akými boli Piotr Godlewski, Stanisław Okęcki a Mieczysław Juchniewicz, ktoré sú do dnešného dňa dôležité nielen pre poľských vedcov skúmajúcich povstanie; v týchto dvoch dekádach došlo v porovnaní s predchádzajúcim obdobím k niekoľkonásobnému zvýšeniu počtu populárno-vedeckých a publicistických prác zaoberajúcich sa povstaním; najväčší rozsah popularizácie tejto témy je spojený s románom a hlavne filmom *Tretia hranica*;

- obdobie zanikania záujmu o povstanie v 80.-tych rokoch.

Uvedená periodizácia sa jasne prekrýva s fázami premien komunistického režimu v Poľsku. V menšej miere odráža aj nárast celkového poznania v iných krajinách, hlavne po roku 1963, vrátane Československa. V snahe vysvetliť smery rozvoja literatúry a publicistiky venovanej povstaniu sa zo zrejmých príčin vyhnem prvej fáze a taktiež literatúre z obdobia stalinizmu, ktorého genéza je pomerne dobre známa.

Hovoriac o vývoji skúmania povstania po roku 1956 treba konštatovať, že bol ovplyvnený mnohými faktormi. Najdôležitejšími z nich boli: čiastočná liberalizácia režimu, objavenie sa československej literatúry o povstaní a po-

vojnová stabilizácia historických a publicistických kruhov, ktoré prirodzeným spôsobom rozširovali okruh svojich záujmov. Dôležitým faktorom bolo, že povstanie, ktoré bolo organizované komunistami a zásadne prosovietske, nevyvolávalo toľko kontroverzných hodnotení, ako napr. *Varšavské povstanie*. To dovoľovalo autorom dúfať, že nebudú mať problémy s cenzúrou. Bezvýznamným nie je ani personálny aspekt. Jeden z veteránov povstania, Gustáv Husák, sa stal v r. 1968 jedným z vedúcich predstaviteľov československého štátu a druhý, Stanisław Wroński, bol dlhoročným členom Ústredného výboru komunistickej strany (1968-1980) a súčasne predsedom *Hlavného výboru bojovníkov za slobodu a demokraciu* (1972-1980). Netreba zabúdať ani na jazykovú blízkosť slovenskej a českej literatúry pre poľských autorov, z ktorých mnohí okrem poľštiny ovládali horšie alebo lepšie len ruštinu.

Komunistické a prosovietske nitky slovenského povstania, atraktívne pre výskum v 60.-tych a 70.-tych rokoch, sa stali najdôležitejším faktorom, ktorý spôsobil stratu záujmu oň v poslednom zo skúmaných období. Pre historikov naklonených hnutiu *Solidarita* a väčšinu čitateľov ich prác sa povstanie stalo neatraktívnym a rozvoj historiografie sa vybral v smere výskumu a zverejňovania poznatkov dovtedy zakázaných cenzúrou, týkajúcich sa hlavne histórie Poľska a poľsko-sovietskych vzťahov. Povstanie bolo neľahkou témou aj pre prerežimných publicistov. V jeho opisoch obvykle uverejňovaná charakteristika vlády kat. kňaza Tisa ako „*autoritársky režim posluhujúci cudzej moci a rozháňajúci robotnícke štrajky s pomocou armády a tankov*“ vyzeral ako škodoradostná narážka na vládu gen. Jaruzelského. Preto niet divu, že sa autori radšej skrývali za frázy, ako by mali povedať až príliš veľa a vyvolať nespokojnosť svojich šéfov, ba dokonca možno aj represie.

Slovenské národné povstanie prestalo byť v Poľsku na dlhú dobu predmetom záujmu historikov a publicistov. Až v posledných rokoch je možné registrovať určité oživenie výskumu predovšetkým vďaka mladým vedcom z Univerzity Rzeszów, medzi ktorými obzvlášť vyniká Andrzej Olejko. To už je ale o niečom inom...

preložil Pavel Lašček

VARŠAVSKÉ POVSTANIE V SLOVENSKEJ HISTORIOGRAFIÍ

KAROL FREMAL

V slovenskej historiografii na rozdiel od poľskej, do dnešných dní neexistuje alebo doteraz nebola publikovaná monografia, zborník dokonca ani štúdia, ktorá by sa výlučne zaoberala problematikou *Varšavského povstania* od slovenských autorov. Na prstoch jednej ruky by sa dali vypočítať aj popularizačné a odborné články v novinách a časopisoch. Vyšli až po roku 1989 a prevažne sa zaoberajú účasťou slovenskej čaty 535 pod velením M. Ihringa (pseudonym Stanko z Nitry) vo *Varšavskom povstaní*.¹ Hlavná príčina „nezáujmu“ slovenských historikov a publicistov o túto historickú udalosť spočíva v tom, že počas 41 rokov komunistickej totality 1948-1989 a marxistickoleninského hodnotenia historických udalostí bolo *Varšavské povstanie* tabu, zakázanou a neželanou témou, prinajmenšom z dvoch dôvodov: po prvé, aby sa nespomínal vzťah a „pomoc“ Sovietskeho zväzu k nemu a po druhé, aby nedajbože niekoho nenapadlo porovnávať tieto udalosti, najmä tragický koniec vojenskej porážky, resp. potlačenia oboch antifašistických povstaní.

Dovolené však bolo, a to sa najviac prejavilo v spisbe do roku 1989, kriticky a výlučne negatívne hodnotiť jeho organizátorov (ako dobrodruhov, hazardérov a zradcov), poľskú exilovú vládu (ako buržoáznu, reakčnú, protil'udovú, protikomunistickú, protisovietskú a proimperialistickú), jeho charakter (ako protisovietsky, protikomunistický, protil'udový, teda reakčný), jeho význam (ako nulový, bez prínosu) a jeho tragický koniec. Tón hodnotenia od roku 1964 v najväčšom rozsahu udal G. Husák v spomienkovej knihe *Svedectvo o SNP*. Venoval mu najviac priestoru zo všetkých autorov do roku 1989.² Jediné, čo G. Husák a jeho epigóni pozitívne hodnotili na *Varšavskom povstaní*, bolo hrdinstvo varšavského ľudu v bojoch proti okupantom (nezabudli pritom dodať na aké „reakčné“ ciele bol tento boj zneužitý) a účasť *Armiji Ludovej* pod vedením komunistov.³

1 HALAJ, Dušan: *SNP a európska rezistencia*. In: SNP v pamäti národa. Bratislava - Banská Bystrica, 1994, s. 262. „V okupovanom Poľsku, konkrétne vo Varšave, kde žila kolónia Slovákov, už v roku 1942 vznikol ilegálny protifašistický Slovenský národný výbor. Roku 1943 založil slovenskú čatu dobrovoľníkov, ktorej časť sa zúčastnila *Varšavského povstania*“.

2 HUSÁK, Gustáv: *Svedectvo o SNP*. Bratislava, 1964, s. 151, 158, 170, 171; tiež HUSÁK, G.: *K niektorým otázkam SNP*. In: *Slovenské národné povstanie roku 1944*. Zborník príspevkov z národnooslobodzovacieho boja 1938 – 1945. Bratislava, 1965, s. 657.

3 FALŤAN, Samuel: *SNP a jeho problémy*. In: *Slovenské národné povstanie roku 1944*,

Inou osvedčenou metódou ako sa vyhnúť ostrej „nepríjemnej“ téme bolo mlčanie. Jednoducho neviešť ju, alebo ak áno, tak v nejakej inej súvislosti. Týmto sa vyznačuje slovenská historická literatúra v rokoch normalizácie. Väčšina autorov z tohto obdobia (70. a 80. roky 20. storočia) spomína *Varšavské povstanie* len v súvislosti s príchodom brigády *SS Dirlewanger* na Slovensko, „že sa zúčastnila na krutom potlačení Varšavského povstania“.

V súčasných slovenských učebniciach dejepisu o *Varšavskom povstaní* zo siedmich, ktoré sa venujú problematike 20. storočia sú stručné zmienky len v dvoch. „*Červená armáda do leta 1944 oslobodila celé územie Sovietskeho zväzu a vstúpila do Poľska. Vo Varšave vypuklo protinacistické povstanie. Červená armáda však neposkytla povstalcov pomoc, hoci stála na druhom brehu rieky Visly. Nacisti povstanie kruto potlačili. Zahynulo 180 tisíc ľudí a mesto bolo na rozkaz Hitlera takmer úplne zničené.*“⁴ „*Mohutné hnutie odporu sa rozvinulo v okupovanom Poľsku. V priebehu vojny dvakrát vypuklo povstanie vo Varšave. Nemecká armáda obe utopila v krvi a na záver druhého (vydržalo 63 dní, zahynulo v ňom asi 200 tisíc obyvateľov) mesto zmenila na trosky.* Tento text sa nachádza pod fotografiou bojujúcej a zničenej Varšavy.⁵ Príznačné pre normalizačné roky je skutočnosť, že vo vtedajších celoštátnych učebniciach dejepisu pre 3. ročník stredných škôl, ktoré platili aj pre české krajiny a Slovensko, nie je o *Varšavskom povstaní* ani zmienka.⁶

Najviac údajov, hodnotení a záverov slovenských historikov a autorov o *Varšavskom povstaní* nájdeme prirodzene v historickej literatúre o *Slovenskom národnom povstaní*. Závisí to od obdobia, v ktorom dané historické dielo, práca alebo publikácia vyšli. Od roku 1945 po súčasnosť vyšli o odboji a *SNP* stovky monografií a zborníkov, tisíce vedeckých štúdií a odborných článkov. Túto literatúru som na rozdiel od J. Jablonického rozčlenil do piatich hlavných období⁷ :

s. 271. Autor napr. napísal: „Vo Varšave hrdinsky bojoval v úplnom obklúčení poľský ľud nenávidiaci hitlerovcov. Reakčná buržoázia zneužívala jeho nenávisť k nacistom na svoje politické ciele a špekulácie“.

4 VARINSKÝ, Vladimír - FREMAL, Karol - ŠTEFANSKÝ, Michal - ŠTEFANSKÝ, Václav - CHYLOVÁ, Eva: *Od druhej svetovej vojny k dnešku. 4. diel. Dejepis pre stredné odborné školy a stredné odborné učilistia*. Bratislava, 2006, s. 111.

5 KODAJOVÁ, Daniela - TONKOVÁ, Mária: *Dejepis. Svetové dejiny. Pre 3. ročník gymnázií*. Bratislava, 2006, s. 114.

6 FREMAL, Karol: *Obraz Poliakov a poľské dejiny v súčasných slovenských učebniciach dejepisu*. In: Zborník Fakulty humanitných vied UMB v Banskej Bystrici. Sekcia spoločenskovedná IV., Banská Bystrica, 2000, s. 141.

7 JABLONICKÝ, Jozef: *Glosy o historiografii SNP. Zneužívanie a falšovanie dejín SNP*. Bratislava, 1994, s. 13. Autor napísal, že základy vedeckého spracovania histórie *SNP* sa začali klásť koncom 40. rokov. Preto historiografiu rozdelil do troch výrazných a odlišných období. Prvé obdobie 1949 – 1962 nazval obdobím deformácie, druhé 1963-1969 rehabilitáciou, tretie 1970-1980 poznačila normalizácia (podľa môjho názoru toto obdobie trvalo až do roku 1989, poznámka K. Fremala) a posledné obdobie 1981 až po rok 1994, keď kniha vyšla, má názov *Z normalizácie do nových čias*.

1. Literatúra z rokov 1945 – 1948
2. Literatúra z rokov 1949 – 1963
3. Literatúra z rokov 1964 – 1969
4. Literatúra z rokov 1970 – 1989
5. Literatúra po roku 1989 – doteraz.

Prvé obdobie reprezentujú práce celoslovenského a regionálneho charakteru od rôznych autorov. Dominuje v nich bezprostredný zážitok a skúsenosť bez hlbšieho záberu do heuristiky. V publikáciách a knihách ako napr. *Nad Tatrou sa blýska, Demokracia v ilegalite a povstaní, Príspevky k dejinám SNP v Turci, O Slovenskej národnej rade, Vojenské akcie v SNP, Partizánske akcie v SNP, Rozpomienky na SNP na Orave, SNP vo Zvolene, Rozpomienky na SNP v Turci* atď. nie sú ani krátke zmienky o *Varšavskom povstaní*.

Do druhej skupiny patria práce a zborníky z obdobia 50. a začiatkom 60. rokov. Početné publikácie a zborníky od rôznych autorov sa vyznačujú ľžami a polopravdami o odboji, ale predovšetkým o prípravách, priebehu a význame *SNP*. Sú typickým príkladom ako sa písalo v dobe vrcholného stalinizmu, kam až sklzla slovenská historická veda a ako sa nemajú písať historické práce. Analyzoval som nasledujúce publikácie: *Ilegálny boj KSS a SNP* (M. Gosiorovský, 1950), *Slovenské národné povstanie* (Miloš Gosiorovský, 1954), *SNP – Vyvrcholenie národnooslobodzovacieho boja slovenského ľudu* (Bohuslav Graca, 1954), *Slovenské národné povstanie* (Miroslav Hysko, 1954), zborníky k 10. a 15. výročiu *SNP* (1954 a 1959) a knižku *Medzinárodná solidarita v SNP* (Jozef Hrozienčík a Jiří Doležal, 1959). S výnimkou posledne menovanej publikácie ani jedna neprináša čo len zmienku o *Varšavskom povstaní*. J. Hrozienčík v kapitole *Účasť Poliakov v SNP* napísal: „*Poľská reakcia sa nikdy netajila so svojim nenávisným vzťahom k ZSSR. Povstanie slovenského ľudu spadalo do toho istého obdobia ako povstanie vo Varšave, ktoré napriek protisovietskej a vo svojich dôsledkoch aj protiludovej orientácii velenia je hrdinskou i tragickou kapitolou národnooslobodzovacieho boja poľského ľudu v druhej svetovej vojne. O bojoch vo Varšave i o zámeroch poľskej reakcie bol slovenský ľud informovaný prostredníctvom povstaleckej tlače a rozhlasu*“.⁸ Je nepochybné, že povstalecká verejnosť bola informovaná o *Varšavskom povstaní*, ale, že aj „*o zámeroch poľskej reakcie*“? To si autor jednoducho dodatočne vymyslel.

Tretie obdobie od roku 1964 do roku 1969 bolo obdobím nádeje, že náš protifašistický odboj a *SNP* budú osvetlené a zhodnotené objektívne podľa vedeckých kritérií. V rokoch 1963-1964 časopis *Kultúrny život* priniesol celý rad článkov, v ktorých pomerne objektívne hodnotil činnosť V. ilegálneho

⁸ DOLEŽAL, Jiří - HROZIENČÍK, Jozef: *Medzinárodná solidarita v SNP*. Bratislava, 1959, s. 144.

ÚV KSS, ilegálnej a povstaleckej SNR, vojenské a partizánske osobnosti, prípravy, priebeh a význam SNP. V roku 1964 vyšla memoárová kniha Gustáva Husáka *Svedectvo o SNP*, ďalej *Dejinná križovatka* a v nasledujúcom roku zborník príspevkov z vedeckej konferencie v Smoleniciach venovanej 20. výročiu SNP pod názvom *Slovenské národné povstanie roku 1944*. Všetky tri knihy v danej dobe zohrali pozitívnu úlohu v odstraňovaní stalinských deformácií v historiografii o SNP, i keď vychádzali z podmienok jeho marxisticko-leninského hodnotenia. Prirodzene, dnes sú v každej oblasti interpretácie a hodnotenia odboja a SNP dávno prekonané. Najväčšou brzdou nových pohľadov na odboj a SNP v 70. a 80. rokoch 20. storočia sa stalo *Svedectvo o SNP* G. Husáka. V súvislosti s *Varšavským povstaním* sa tieto tri knihy dovedy najviac a najpodrobnejšie venovali tejto historickej udalosti, a treba hneď zdôrazniť fakt, že výlučne negatívne, presne v duchu marxisticko-leninskej, tj. sovietskej historickej vedy.

Keďže G. Husák venoval veľkú pozornosť invektívam (ináč sa to nedá nazvať) proti *Varšavskému povstaniu* a jeho organizátorom, uvádzam len tie najpozoruhodnejšie. Prípadnú poľsko-československú federáciu označil „za protisovietsky komplot britskej vlády, poľskej zahraničnej vlády a E. Beneša“, napísal, „že poľská reakčná vláda v Londýne pestovala od začiatku protisovietsku politiku (*Katynský les, špionážna činnosť, Andersova armáda atď.*), vyvolala prerušenie diplomatických stykov, protestovala proti dočasnej vláde (tzv. *Poľský výbor národného oslobodenia*) v Lubline, ktorú vytvoril J. V. Stalin a ktorá mala spravovať oslobodenú časť Poľska. Vývolaním *Varšavského povstania* sa chcela poľská emigrantská vláda zmocniť hlavného mesta, získať tam moc a vládu. Sovietski činitelia neboli o povstaní informovaní. Celá akcia mala protisovietsky charakter“.⁹

Podobne, ak nie horšie, hodnotil *Varšavské povstanie* Samuel Falťan vo svojom príspevku pod názvom *SNP a jeho problémy* v zborníku *SNP roku 1944*. Konštatuje, že poľskej emigrantskej reakčnej vláde a poľskej buržoázii sa podarilo ovládnuť veľkú časť poľských vlastencov v široko organizovanej *Armiji Krajowej* pod svojím reakčným protisovietskym zameraním. Veľký vplyv mali aj v druhej buržoáznej odbojovej zložke v *Batalionoch chlopskich*. Všetmožne marili jednotný postup s vlasteneckou a revolučnou pokrokovou zložkou Armijou Ludowou, ktorá vraj (poznámka K. Fremala) viedla najintenzívnejšiu partizánsku vojnu v Poľsku. Doslova napísal: „*Poľská reakčná vláda vypracovala plán s úmyslom tesne pred príchodom frontu zorganizovať povstanie silami Armije krajowej a prebrať moc bezprostredne do svojich rúk a podľa vlastného uváženia poskytovať pomoc postupujúcej ČA*

9 HUSÁK, G.: *Svedectvo o SNP*. Pozri poznámku č. 2.

územím Poľska. Samozrejme, že takéto plány a zámery mali plnú podporu aj u britských a amerických spojencov“. Tieto „úvahy“ zavŕšil konštatovaním, „že na takéto ciele sa zneužívali vlastenectvo a nenávisť poľského ľudu v boji proti hitlerovským okupantom aj vo Varšavskom povstaní“.¹⁰

Edo Friš vo svojej štúdií *SNP v európskej rezistencii* nepoužíva do takej miery stalinskú terminológiu a hodnotenie, konštatuje však dvojkolajnosť poľského odboja – *Armija Krajowa* a *Armija Ludowa* – s prvkami občianskej vojny. Uviedol, že poľský odboj sa vyznačoval účinným bojom proti nacizmu, ale aj nezmyselnými gestami. Za takéto gesto považuje *Varšavské povstanie*. Cituje poľského historika J. Kirchmayera, že povstanie bolo omylom politickým a vojenským. Bez kontaktu so Sovietmi. Uzatvára svoje hodnotenie konštatovaním, že „*Varšavské povstanie nepriblížilo koniec vojny ani o jeden deň a ničím neprispelo k zdolaniu nemeckej obrannej línie na Wisle*“.¹¹

Autori kolektívneho diela *Dejinná križovatka* tiež prispeli svojou mierou k negatívnemu hodnoteniu obrazu a významu *Varšavského povstania* a jeho organizátorov. Uviedli, že „*poľská emigrantská vláda sa dostala na beznádejnú protisovietskú cestu, ktorá ju postavila proti logike vývoja a odcudzila sa aj pokrokovým silám domáceho hnutia odporu. Tým sa dostala do beznádejného rozporu s pokrokovým* (rozumej prokomunistickým - poznámka K. Fremala) *vývojom svojej krajiny a zákonite opadla*“.¹²

V ďalšej časti porovnávali *Varšavské povstanie* so *SNP*. Konštatovali, že „*príprava SNP sa diametrálne líšila od príprav Varšavského povstania, ktoré boli pred Sovietskym zväzom utajené. Benešova vláda v Londýne predsa len robila odlišnú politiku od politiky poľskej emigrácie. Súčasťou jej programu bola spolupráca so ZSSR, ktorá vychádzala z určitého politického realizmu. Preto antisovietske momenty, také príznačné pre Varšavu, v tomto prípade na Slovensku neprevládali, i keď aj tu nemožno ich existenciu celkom vylúčiť*“.¹³

G. Husák na konferencii v Smoleniciach okrem iného tiež porovnal *Varšavské povstanie* a *SNP* v otázke vojenskej porážky. Tvrdil, „*že SNP ani vojensky nebolo porazené, boj pokračoval v horách. Varšavské povstanie, bolo porazené vojensky i politicky. Porazená bola londýnska garnitúra, ktorá ho vyvolala, porazené boli jej reakčné ciele, ktoré sledovala*“.¹⁴

Najviac priestoru porovnaniu oboch povstaní venoval S. Falťan v spomínanej štúdií *SNP a jeho problémy*: „*SNP nie je analógiou Varšavského povstania. Jedine v tom, že tak ako vo Varšave hrdinsky v obklúčení bojoval*

10 FALŤAN, S.: *SNP a jeho problémy*. In: Slovenské národné povstanie roku 1944, s. 235.

11 FRIŠ, Eduard: *SNP v európskej rezistencii*. In: tamtiež, s. 523-524.

12 *Dejinná križovatka*. Bratislava, 1964, s. 192.

13 Tamtiež, s. 361.

14 HUSÁK, G.: *K niektorým otázkam SNP*. In: Slovenské národné povstanie roku 1944, s.657.

poľský ľud, tak hrdinsky bojoval aj slovenský ľud v nemeckom obklúčení“. Zásadný rozdiel vidí v tom, že „pokiaľ vo Varšavskom povstaní reakčná buržoázia zneužívala tento boj na svoje politické ciele a špekulácie, na antisovietske výpady na medzinárodných fórach (v otázke neposkytnutia pomoci – poznámka K. Fremala), na uplatňovanie svojej buržoáznej a protiludovej moci, zatiaľ v SNP iniciatívu plne prebral bojujúci ľud vedený revolučnými silami na čele s komunistickou stranou“. Zaujímavé je aj jeho porovnanie Armije Krajowej s povstaleckou armádou na Slovensku. Položil si rečnicu otázku: „Možno porovnať 1. čs. armádu na Slovensku s poľskou Armijou krajovou, alebo ju možno porovnať s juhoslovanskými bandami Mihajloviča? Určite nie! A pokračuje: „Povstalecká armáda vplyvom RNV a SNR sa prerodila, síce pomaly vinou buržoázie a londýnskej emigračnej vlády, na vlasteneckú a revolučnú ozbrojenú silu“. Svoje porovnávacie úvahy zavŕšil konštatovaním, že: „povstanie slovenského ľudu nebolo zneužitá ani na antisovietske, antikomunistické a ani antipokrokové zámery a ciele.“¹⁵

Koncom 60. rokov vyšli na Slovensku dve významné historické diela. Jablonického monografia o občianskom odboji a prvých dňoch SNP pod názvom *Z ilegality do povstania* a kniha E. Liptáka *Slovensko v 20. storočí*. V Jablonického diele nie je ani zmienka o *Varšavskom povstaní*. E. Lipták mu však venoval tri vety. „Súčasne so SNP prebiehali mnohé iné závažné udalosti vo východnej Európe, bolo to Varšavské povstanie, ktoré mohlo ovplyvniť politické osudy najdôležitejšej krajiny východnej Európy po ZSSR, Poľska.“¹⁶ Ďalšie vety majú porovnávací charakter: „Ak by sa SNP stalo druhou Varšavou, rozoberali by ho dnes v mnohých západných monografiách. Ale preto, že bolo okrajovo geograficky a nezapadalo do západného chápania vzniku povojnovej Európy, tak sa o ňom nepíše ako o Varšavskom povstaní“.¹⁷ V tejto súvislosti vyjadril v inej podobe svoj názor: „SNP však ostalo akoby v tieni iných udalostí – Varšavského povstania, prevratu v Rumunsku, rýchleho postupu spojencov vo Francúzsku a povstania v Paríži“.¹⁸

Od roku 1970 začalo v slovenskej historiografii tzv. normalizačné obdobie. Do roku 1989 vyšli viaceré monografie o protifašistickom odboji a SNP, ktoré okrem dôsledného uplatňovania marxisticko-leninských kritérií hodnotenia historických faktov, udalostí a osobností, preferovali predovšetkým činnosť členov V. ilegálneho ÚV KSS, najmä G. Husáka. Odboj a SNP hodnotili historici v záujme glorifikácie a apologetiky komunistickej strany, jej osobností a členov, partizánov, internacionalizmu, pomoci ZSSR Povstaniu a pod.

15 FALŤAN, S.: *SNP a jeho problémy*. In: Slovenské národné povstanie roku 1944, s. 271.

16 LIPTÁK, Ľubomír: *Slovensko v 20. storočí*. Bratislava, 1998, s. 244.

17 Tamtiež, s. 248.

18 LIPTÁK, E.: *Na dlhej historickej ceste*. In: <http://www.litcentrum.sk/31576>.

Všetko ostatné sa bagatelizovalo, zamlčovalo alebo hodnotilo neobjektívne a nepravdivo. V súvislosti s *Varšavským povstaním* autor štúdie analyzoval Viliamove Plevzove päťzväzkové *Dejiny SNP*, Miroslavovu Kropilákovu knihu *Povstanie a revolúcia* (vyšla dvakrát v roku 1974 ako *Slovenské národné povstanie* a potom v roku 1984 už pod uvedeným názvom), monografiu Jana Gebharta a Jána Šimovčeka *Partizáni v Československu* a monografiu Václava Štefanského *Armáda v Slovenskom národnom povstaní*. Všetci spomínaní autori vo svojich prácach uviedli *Varšavské povstanie* len a len v súvislosti s príchodom brigády *Dirlewanger* na Slovensko v októbri 1944 jednou vetou: „*Na Slovensko sa presunula z Poľska brigáda SS Dirlewanger, ktorá sa zúčastnila potlačenia Varšavského povstania*“.¹⁹ M. Kropilák napísal, „*že prišla z Poľska po bojoch proti Varšavskému povstaniu*“.²⁰ V. Štefanský sa stotožnil s názorom, že v otázke vojenskej pomoci Povstaniu sa „*Benešova vláda zachovala obdobne ako poľská reakcia, ktorá využívala pád povstania vo Varšave na protisovietske vystúpenia*“.²¹ V tomto období sa o *Varšavskom povstaní* v slovenskej historickej vede a publicistike prakticky mlčalo.

Radikálna zmena v porovnaní s predošlými obdobiami v popularizácii a inom hodnotení *Varšavského povstania* v slovenskej historickej vede nastala až po roku 1989. Najväčšiu zásluhu v tomto procese majú dve historické pracoviská na Slovensku, a to *Múzeum SNP* v Banskej Bystrici a Katedra histórie FHV UMB v tom istom meste. Už v roku 1994 spoločne zorganizovali na Donovaloch medzinárodnú vedeckú konferenciu pod názvom *SNP v pamäti národa* (z konferencie vyšiel v roku 1994 rovnomenný zborník), kde okrem stručných zmienok o *Varšavskom povstaní* viacerých autorov referátov a koreferátov odznali aj dva príspevky, ktoré sa mu priamo venovali. Poľský autor Roman Drynko v referáte *Polské hnutie odporu* sprostredkoval slovenskej odbornej verejnosti základné údaje o pláne *Búrka*, ktorého poslednou fázou bolo *Varšavské povstanie*. Na záver okrem spomínaných údajov autor konštatoval, že „*Varšavské povstanie sa uskutočnilo vo výnimočne nepriaznivej politickej atmosfére a preto neuspelo. Dokázalo však hrdinstvo povstaleckého vojska a obyvateľov mesta*“.²²

19 PLEVZA, Viliam et. al.: *Dejiny Slovenského národného povstania 1944*. 2. zväzok – *SNP* a jeho historický význam. Bratislava, 1984, s. 379; PLEVZA, V. et. al.: *Dejiny Slovenského národného povstania 1944*. 5. zväzok - Encyklopédia odboja a *SNP*. Bratislava, 1984, s. 90; GEBHART, Jan - ŠIMOVIČEK, Ján: *Partizáni v Československu*. Praha - Bratislava, 1984, s. 304.

20 KROPILÁK, Miroslav: *Slovenské národné povstanie*. Bratislava, 1974.

21 ŠTEFANSKÝ, Václav: *Armáda v Slovenskom národnom povstaní*. Bratislava, 1983, s. 140. Na s. 212 autor monografie o armáde v Povstaní napísal, „*že trestanecká brigáda Dirlewanger v sile 4 000 mužov prišla z Poľska, kde sa brutálnym spôsobom zúčastnila na potlačení Varšavského povstania*“.

22 DRYNKO, Roman: *Polské hnutie odporu*. In: *SNP v pamäti národa*, s. 18-36.

Spomínanú nepriaznivú politickú atmosféru podrobne analyzoval český historik Jaroslav Valenta vo svojom vystúpení „*Dvě povstání v létě 1944 Varšava a Slovensko*. Skonštatoval vznik a nezávislosť na sebe ozbrojených vystúpení, celý rad spoločných a odlišných črt, znakov a rysov, „*ktorých spoločným menovateľom boli predovšetkým politické resp. politicko-mocenské záujmy*.”²³ Potvrdil skutočnosť, že *Varšavské povstanie* bolo súčasťou široko koncipovaného plánu *Búrka*, ktorý zahrňoval rozsiahle ozbrojené vystúpenia poľského hnutia odporu po celom Poľsku v okamihu priblíženia sa oslobodzujúcich sovietskych vojsk. Nešlo len o aktívnu spoluúčasť na oslobodzovaní poľského územia, ale aj o prevzatie správy a moci legálnymi poľskými orgánmi v zastúpení zákonnej poľskej vlády v Londýne. Tým viac, že 22. júla 1944 inštalovali Moskva a Stalin na oslobodenom území Poľska tzv. *Poľský výbor národného oslobodenia (PKNW)*, známejší ako *Lublinský komitét*, prostredníctvom ktorého chcel Sovietsky zväz nastoliť bolševický režim v tejto krajine. „*Legálna poľská vláda v Londýne a jej výkonný politický a vojenský orgán Armija krajowa sa stali hlavnou prekážkou Stalinovho plánu soviétizácie Poľska. Navyše bolo nevyhnutné (zo sovietskeho hľadiska - poznámka K. Fremala) odstrániť konkurenciu, zložitú štruktúru poľského podzemia-ilegality, ktorého organizačným i ideovým centrom bola práve Varšava. V danej situácii túto likvidáciu uskutočnili nacisti, skutočný profit však pripadol Stalinovi*“ napísal autor štúdie.²⁴ Aj z týchto aspektov poukazuje na zastavenie vojenských operácií sovietskych vojsk v bezprostrednej blízkosti poľského hlavného mesta, odmietnutie pomoci povstalcov a neposkytnutie svojich leteckých základní pre britské a americké lietadlá pre zásobovanie varšavských povstalcov. V iných častiach svojho príspevku J. Valenta osvetľuje a zdôvodňuje iný postup a taktiku Sovietskeho zväzu voči československej vláde a E. Benešovi, počiatkové váhanie o poskytnutí pomoci *SNP* a nerealizovanú materiálnu podporu a pomoc západných spojencov slovenským povstalcov.²⁵

V zborníku *SNP v pamäti národa* sa viacero slovenských autorov zmienilo o *Varšavskom povstaní* v súvislosti s politickou a vojenskou situáciou v Európe a vo svete v rokoch 1943 – 1944 a s tzv. *horúcim letom 1944*. A nielen v tomto zborníku. Stačí uviesť z desiatok prác dva typické príklady: „*Prevratné politické a vojenské udalosti v rokoch 1943-1944 – Stalingrad, El Alamein, Kursk, pád fašizmu v Taliansku, vylozenie spojencov v Taliansku,*

23 VALENTA, Jaroslav: *Dvě povstání v létě 1944 - Varšava a Slovensko*. In: *SNP v pamäti národa*, s. 298.

24 Tamtiež, s. 300.

25 I keď je autor český historik, jeho referát odznel na slovenskej vedeckej konferencii a vyšiel v slovenskom historickom zborníku.

Teherán, rastúci protifašistický odboj v Južoslávii, vo Francúzsku, Poľsku, vylodenie spojeneckých vojsk v Normandii, vznik antifašistických povstaní vo Varšave, v Paríži, vojsko-politické prevraty v Rumunsku a Bulharsku, odstúpenie Fínska od nacistického Nemecka – ovplyvnili všetky vrstvy obyvateľstva na Slovensku. “²⁶

V podobnom duchu vojensky a geopoliticky orámcoval vypuknutie SNP aj F. Vnuk vo svojej protipovstaleckej publikácii *Neuveriteľné sprisahanie: „Povstanie (rozumej SNP) prišlo pre Nemcov vo veľmi kritickom čase. Nemecký front sa rúcal na všetkých stranách. Bolo treba plátať diery na západe, východe i na juhu. Rezervy neboli. Na západe spojenecké vojská postupovali temer bez odporu k Rýnu. 23. augusta 1944 padol Paríž a toho istého dňa Rumuni prepli spojenectvo s Nemeckom na spojenectvo s Ruskom. Na východnom fronte sa tým vytvorila obrovská medzera, ktorú bolo treba zaplniť. Od 1. augusta 1944 bojovala vo Varšave poľská Armáda Krajowa proti nemeckým vojskám. Na juhu šarapatili Titovi partizáni. Hore Apeninským polostrovom sa pomaly prebýjali spojenecké vojská.* “²⁷

Takéto stručné zmienky o *Varšavskom povstaní* nájdeme v prácach viacerých slovenských historikov Ľubomíra Liptáka,²⁸ Jozefa Škultétyho,²⁹ Miroslava Lička,³⁰ Dušana Halaja,³¹ Jána Korčeka,³² Martina Lacka³³ atď.

Druhá medzinárodná vedecká konferencia, ktorú opäť realizovali *Múzeum SNP* a *Katedra histórie FHV UMB* v Banskej Bystrici 8.- 9. septembra 1999 mala názov *Antifašistické povstania v strednej Európe v rokoch 1944-1945*. V popredí záujmu vystupujúcich slovenských, českých a poľských historikov boli prirodzene *SNP*, *Májové povstanie českého ľudu v roku 1945* a *Slovenské národné povstanie*. Základné informácie, problémy, otázky spojené s *Varšavským povstaním* a jeho porovnanie so *SNP* predniesol Marian Drozdowski z poľskej akadémie vied vo Varšave. Jeho príspevok mal názov

26 FREMAL, K.: *Slovenská spoločnosť, odboj a SNP*. In: *SNP v pamäti národa*, s. 188.

27 VNUK, František: *Neuveriteľné sprisahanie*. Trenčín, 1993, s. 73.

28 LIPTÁK, Ľ.: *Slovensko v 20. storočí*, s. 244.

29 ŠKULTÉTY, Jozef: *Kontrarevolučné úsilie Tisovej vlády v období SNP*. In: *Slovenské národné povstanie roku 1944*, s. 538. „Na potlačenie SNP chýbali vojská. Tých nebolo nadoštač. Katastrofa na rumunskom fronte, sovietske vojská pred bránami Karpát, povstanie vo Varšave“.

30 LIČKO, J. Miloslav: *USA v Banskej Bystrici*. Banská Bystrica, 1994, s. 18. Po vymenovaní všetkých politických a vojenských udalostí v roku 1944 autor napísal: „Na tomto medzinárodnom poli dozrieval ďalší revolučný výbuch – slovenské ozbrojené vystúpenie“.

31 HALAJ, Dušan: *SNP a európska rezistencia*. In: *SNP v pamäti národa*, s. 259.

32 KORČEK, Ján: *Slovenská republika 1943-1945*. Bratislava, 1999, s. 157.

33 LACKO, Martin: *Slovenské národné povstanie 1944*. Bratislava, 2008, s. 58. „Porážky nacistického Nemecka posilňovali sebavedomie porobených národov a nesmierne aktivizovali ich odbojové snahy. Leto 1944 sa tak nieslo v znamení veľkých protifašistických vystúpení. Tomu slovenskému predchádzali francúzske a najmä Varšavské povstanie“.

Reflexie o Varšavskom povstaní a SNP. Hlavným obsahom príspevku je porovnanie príčin vzniku, priebehu, politického a vojenského významu týchto ozbrojených hnutí v roku 1944. Obe povstania podľa autora mali širší než národný rámec. *Varšavské povstanie* bolo „kontinuitou s prepadnutím a bojom Poľska o nezávislosť v septembri 1939, s jeho porážkou a okupovaním agresormi - nemeckým i sovietskym“.³⁴ Absenciu pomoci zo strany sovietskych vojsk chápe autor príspevku ako historickú krivdu na poľskom národe. Pokiaľ Poliaci museli už vtedy bojovať s dvoma totalitnými systémami, nemeckým a sovietskym, Slováci mali v tom čase len jedného nepriateľa - nemecký nacizmus. Autor porovnal aj politický a vojenský význam oboch povstaní. *Slovenské národné povstanie* oceňuje po každej stránke vyššie. Podľa neho sú aj neporovnateľné straty na životoch a na zničení Varšavy. Záverom skonštatoval, že tak ako vo *Varšavskom povstaní* bojovali Slováci, v *SNP* sa zúčastnili aj Poliaci. Príspevok zakončil dôsledkami sovietskej okupácie našich krajín.

V roku 1994 Ústav pro soudobé dejiny AV ČR v Prahe vydal knihu známeho českého, ale aj slovenského historika Viliama Prečana pod názvom *V kradeném čase – Výběr ze studií, článků a úvah z let 1973-1993*. Autor do knihy zaradil aj pomerne rozsiahlu štúdiu „*Britové, Sověti a povstání*“.³⁵ V súvislosti s nerealizovanou britskou a americkou pomocou *SNP* V. Prečan veľmi často porovnáva *Varšavské povstanie* so *SNP*, a to nielen v otázkach vzťahu Sovietskeho zväzu k nim, ale aj zo strany vojenskej a materiálnej pomoci obom povstaniam zo strany západných spojencov a Sovietskeho zväzu. Hneď na začiatku napísal, že „*tieň Varšavy visel nad povstaleckým Slovenskom od jeho prvých dní*“.³⁶ V dokumentoch britského Ministerstva zahraničných vecí sa objavili doteraz neznáme formulácie „*ruská operačná sféra*“, „*poľská lekcia*“, „*vyhnúť sa poľským nástrahám*“, „*postupovať vo veci SNP v súlade so sovietskou vládou*“, „*situácia na Slovensku by sa mohla vyvinúť podobne ako vo Varšave*“ atď.³⁷ U britskej vlády vyvstávali obavy, že na Slovensku sa bude opakovať v menšej miere tragédia Varšavy po porážke tamojšieho povstania. Sovietsky veľvyslanec v Londýne V. Lebedev vyjadril pochybnosti o pozadí povstaleckej akcie na Slovensku a zmienil sa o nápadnej podobnosti s tzv. Poľským povstaním vo Varšave. Povedal: „*K celému podniku som krajne nedôverčivý*.“ Vyslovil obavy, že „*celý podnik*“ (rozumej *SNP* - poznámka K. Fremala) *bol vyvolaný nemeckými agentmi s protisovietskymi cieľmi a ZSSR bude očierňovaný, že*

34 DROZDOWSKI, M. Marian: *Refleksie o powstaniu słowackim i warszawskim*. In: Acta historica Neosoliensia. Tomus 2. Banská Bystrica, 1999, s. 11- 18.

35 PREČAN, Vilém: *V kradeném čase*. Praha, 1994, s. 78-98.

36 Tamtiež, s. 86

37 Tamtiež, s. 86.

slovenských povstalcov nepodporuje“.³⁸ Ako veľmi to korešponduje s názorom gen. Sergeja M. Štemenka, ktorý charakterizoval organizátorov SNP ako „buržoázných pučistov“.³⁹ V. Prečan svoje úvahy o pomoci západných spojencov SNP zakončil konštatovaním : „Sovietska pomoc SNP bola nedostatočná. Nemali ani záujem, aby západní spojenci poskytli vojenskú pomoc slovenským povstalcem. Nikdy neodpovedali na celý rad britských dotazov“. A pokračoval: „Sovietsky zväz nedenucoval povstanie na Slovensku ako nepriateľskú protisovietsku akciu ako to urobil v prípade povstania vo Varšave. Vo všetkých ostatných ohľadoch nebol rozdiel v sovietskom vzťahu k Varšave ako ku Slovensku. V prvom prípade Sovietsi neurobili nič a zabránili iným, aby pomohli povstaniu proti Nemcom. V druhom prípade SNP urobili málo a príliš neskoro. Tvrdošijným mlčaním na všetky dotazy podstatnou mierou redukovali možnosti západnej pomoci.“⁴⁰

Podobné názory, ale v tvrdšom vydaní, prezentoval slovenský exilový historik Miloslav Ličko vo svojej knihe *USA v Banskej Bystrici*. Konštatoval, že slovenské vystúpenie pre Sovietov významne pripomínalo Varšavu a prítomnosť silnej a akcieschopnej povstaleckej armády, orientovanej na londýnsku vládu ešte viac iritovala Sovietov ako *Armija Krajowa*. Napísal: „Východný front stál skoro vo varšavských predmestiach. Sovietske lietadlá na letiskách vzdialených dvadsať minút letu od poľského hlavného mesta. Napriek tomu sovietska strana tvrdila, že nie je schopná poskytnúť pomoc bojujúcej Varšave. Na východnom brehu Wisly stáli sovietske sily v počte 135 tisíc mužov a 670 tankov. Východný front nejavil žiadne tendencie k pohybu. Začínala sa studená vojna. Železná opona padala na Poľsko. Na Slovensku sa rozháral povstalecký požiar. Moskva tajuplne mlčala na spojenecké návrhy a dopyty o možnostiach pomoci západných spojencov SNP. Severný vietor hnal symbolický dym z horiacej Varšavy na Slovensko“.⁴¹ Podobné názory o sovietskej pomoci SNP nájdeme aj v príspevku príslušníka *Armije Krajowej* a účastníka SNP Stanislawa Majewského, ktoré uverejnil v príspevku „Karpatsko-duklianska operácia Červenej armády a Slovenské národné povstanie“.⁴²

38 Tamtiež, s. 94-95.

39 DUBČEK, Alexander: *Nádej zomiera posledná*. Bratislava, 1993, s. 55-56.

40 PREČAN, V.: *V krađeném čase*, s. 97.

41 LIČKO, M.: *USA v Banskej Bystrici*, s. 40-41.

42 MAJEWSKI, Stanislav: *Karpatsko-duklianska operácia Červenej armády a Slovenské národné povstanie*. In: *Acta historica Neosoliensia*. Tomus 3. Banská Bystrica, 2000, s. 140 – 147. Uverejnenie príspevku S. Majewského má svoje peripetie. Príspevok predniesol na konferencii SNP 1944 - vstup Slovenska do demokratickej Európy, ktorá sa konala v Múzeu SNP 8. – 10. júna 1999. Po búrlivej odmietavej reakcii sovietskej delegácie prítomnej na konferencii a niektorých slovenských historikov S. Majewski odmietol publikovať svoj príspevok v príslušnom zborníku. Nechcel vyvolávať nové vášne. Na príhovor autora tejto štúdie uverejnil svoj príspevok v historickej ročenke katedry histórie na FHV UMB v Banskej Bystrici, kde vyšiel v plnom znení.

Myslím si, že na názory V. Prečana a M. Ličku reagoval slovenský vojenský historik Jozef Bystrický vo svojej štúdii *K otázke vojenskej pomoci západných spojencov SNP*.⁴³ Jej autor položil niekoľko zaujímavých otázok. Poľskí predstavitelia 26. júla 1944 v Londýne oficiálne požiadali o pomoc pripravovanému povstaniu vo Varšave. A z britskej strany v tomto prípade nezaznela podmienka jej odsúhlasenia sovietskou vládou, hoci vojská *Červej armády* boli už na prístupoch k mestu. V prípade *SNP* žiadali súhlas sovietskej strany.⁴⁴ A pokračuje, že od začiatku septembra 1944 sa u západných spojencov začala používať formulácia, že Slovensko leží v operačnej zóne *Červej armády* a preto pomoc slovenským povstalcem musí poskytnúť Sovietsky zväz. Pokračuje: „Avšak v operačnej zóne *ČA* sa nachádzalo územie Poľska, nehovoriac už o samotnom priestore Varšavy a tam boli materiálne dodávky odosielané nielen pred Varšavským povstaním a počas jeho priebehu, ale aj neskoršie do konca roka 1944.“ Pýta sa: „Neviem, s akými pocitmi sa dívali naši bojovníci za slobodu na oblohu, keď nad nimi lietali lietadlá s pomocou a materiálom - bohužiaľ do Poľska. Celkove sa do Poľska počas vojny s úspechom uskutočnilo 485 letov s dodávkami materiálu, z ktorých 192 smerovalo do Varšavy a jej okolia v auguste a septembri 1944“. A konštatoval: „Inak to bolo v prípade Slovenska, ktoré z hľadiska dlhodobých plánov a cieľov západných mocností zostávalo na okraji ich záujmov a nepatrilo ani medzi pravdepodobné priestory činnosti ich vojsk“.⁴⁵ Treba dodať, že ani poľské územie v tom čase už nepatrilo k priestorom budúcej činnosti vojsk západných spojencov.

Zo všetkého vyplýva, že Sovietsky zväz si neželal povstanie na Slovensku, ako to napísali Jozef Jablonický a Anton Rašla už v roku 1969.⁴⁶ Sovietsi urobili všetko preto, aby západní spojenci nemohli poskytnúť dostatočnú ale-

43 BYSTRICKÝ, Jozef: *K otázke vojenskej pomoci západných spojencov SNP*. In: *SNP 1944 - Vstup Slovenska do demokratickej Európy*. Banská Bystrica, 1999, s. 64 - 80.

44 Podľa môjho názoru už bol poučení a „vystrašení“ sovietskou hysterickou reakciou na *Varšavské povstanie*. IVANIČKOVÁ, Edita: *Veľká Británia a slovenský odboj*. In: *SNP 1944 - Vstup Slovenska do demokratickej Európy*, s. 85. Autorka napísala, „že v tomto čase (august - september 1944 – poznámka K. Fremala) sa vyostрили britsko-americké a sovietske vzťahy v súvislosti s Varšavským povstaním, keď Moskva na stupňujúce naliehanie Američanov a Britov v podstate odmietla pomoc poľským povstalcem“.

Problému opatnej politiky západných spojencov voči *SNP* sa dotkol aj J. Bystrický: „Na britskom ministerstve zahraničných vecí konštatovali, že sa musí na Povstanie na Slovensku reagovať sympaticky, aby nevznikol dojem, že Briti sú menej zainteresovaní na Slovákoch ako na Poliakoch. Zároveň prevládol názor, že je potrebné postupovať opatrne a s ničím sa neponáhľať“. In: BYSTRICKÝ, J.: *K otázke vojenskej pomoci západných spojencov SNP*, s. 72.

45 Tamtiež, s. 74.

46 JABLONICKÝ, J.: *Referát na stretnutí slovenských a českých historikov odboja v Trenčianskych Tepliciach 15. – 17. júla 1969*. In: *Odboj a revoluce*. Správy, r. 1969, č. 5; RAŠLA, Anton: *Neporazená armáda*. Bratislava, 1969, s. 128.

bo maximálnu vojenskú a materiálnu pomoc presne tak, ako to bolo aj v prípade *Varšavského povstania*. A svoju pomoc, vzhľadom na možnosti, poskytli, jemne povedané, nepatrnú a neskoro. Pravdu mal gen. Rudolf Viest pri odchode do hôr z Donoval, keď povedal, „že pomoc SNP spojencami, vrátane Sovietskeho zväzu, bola nedostatočná a ponechali ho svojmu osudu.“⁴⁷

Nakoniec môjho príspevku dávam slovo predstaviteľovi mladej generácie slovenských historikov, ktorí sa na odboj a SNP a aj na *Varšavské povstanie* pozerajú úplne odlišným spôsobom, a ktorý, podľa môjho názoru, prevládne v slovenskej historiografii v budúcich rokoch. „*Dňa 1. augusta 1944 sa rozhoreli boje, ktoré v okupovanej Varšave zorganizovalo nekomunistické podzemné hnutie – Armija krajowa. Zraky povstalcov sa upierali na východ, pretože iba odtiaľ mohla prísť rozhodujúca vojenská pomoc. Napriek tomu, že sovietske tankové vojská stáli v tom čase iba 50 km od mesta, Stalin neposkytol povstalcom pomoc. Nedovolil to ani Britom, ktorí prejavili záujem. Ba čo viac, poľských povstaleckých veliteľov označil za zločincov. Následky nacistickej odvety boli kruté – vyvraždenie približne 200 tisíc miestnych obyvateľov a účastníkov povstania. Nevraviac o tom, že neúspešné povstanie demokratického podzemia mohli nacisti propagandisticky zneužívať ako odstrašujúci príklad Stalinovej politiky.*“⁴⁸ Na inom mieste a v inej súvislosti M. Lacko uviedol, že „*Cudzorodý, importovaný prvok, naopak možno vidieť v partizánskom hnutí. To na Slovensko priniesla stalinská politika. Sovietmi inšpirované a usmerňované partizánske hnutie presadzovalo predovšetkým ich záujmy – nie slovenské národné záujmy. Dá sa odôvodnene predpokladať, že hlavným cieľom špeciálne školených partizánskych kádrov bolo vyvolať predčasnú okupáciu Slovenska (porovnaj s názormi M. Lička, V. Prečana a S. Majewského – poznámka K. Fremala). Tým sa následne vytvoril stav, že domáce nekomunistické hnutie bolo porazené a Červená armáda sa stala osloboditeľkou okupovanej krajiny. Podobne ako v Poľsku.*“⁴⁹ Aj v tomto vidím, okrem iných, zhodné črty *Varšavského povstania* a *Slovenského národného povstania*.

47 V. Prečan o sovietskej pomoci SNP napísal: „Sovietska pomoc bola nedostatočná. Sovietske dopravné možnosti boli väčšie, než ktoré dali k dispozícii. Nemali záujem na tom, aby západní spojenci poskytli vojenskú pomoc“. PREČAN, V.: *V kradeném čase*, s. 97. Podobné názory vyjadril aj M. Ličko vo svojej knihe *USA v Banskej Bystrici*, s. 73: „Sovietsky postoj k slovenskej ponuke o koordináciu akcií, ako aj ich oneskorená aktivita v Karpatoch, evokujú myšlienku, že Moskva si od začiatku povstaleckú akciu na Slovensku nepriala! Sovieti urobili prakticky všetko, čo bolo v ich možnostiach, aby akcie na Slovensku prepukli predčasne a živelne. A tým odsúdili naše povstanie na vojenský neúspech.“

48 LACKO, M.: *Slovenské národné povstanie 1944*, s. 59.

49 Tamtiež, s. 58-59, 197.

V slovenskej publicistike o *Varšavskom povstaní* sa vyskytujú aj nasledujúce konštatovania o vzťahu Sovietskeho zväzu a jeho „pomoci“: „Stalin nechal vykvrácať varšavských povstalcov a nacistom spáliť Varšavu, čakajúc na brehu Visly“. ŠOLTĚS, Peter: *Mýty, štátne sviatky a história*. In: Impulz, r. 2006, č. 1.

INTERPRETÁCIE SLOVENSKEHO NÁRODNÉHO POVSTANIA A ČESKO-SLOVENSKÝCH VZŤAHOV. POHĽADY ZAHRANIČNÉHO HISTORIKA

ETIENNE BOISSERIE

Ako zahraničný historik nemôžem mať až taký erudovaný prístup k problematike *SNP* vzhľadom na to, že som sa jej detailne venoval iba prostredníctvom diel slovenských historikov. Preto chcem vo svojom príspevku prezentovať iba niekoľko reflexií alebo poznámok k danej téme. Nebudem teda vymenovávať známe historické fakty. Vo svojom príspevku sa snažím podčiarknuť, ako *SNP* vo všeobecnosti modifikuje paradigmy slovenských dejín a špecificky česko-slovenské vzťahy, a prečo sa môže *SNP* analyzovať ako jedinečná udalosť slovenských dejín. Ak rozlišujeme, rovnako ako historik Lipták, tri tradície¹ (vojenská, štátna, politická), predmet tohto príspevku je na križovatke dvoch posledných tradícií.

SNP nie je len objektom historiografického záujmu, ale má aj obrovský politický význam. V čom a ako ovplyvnilo, modifikovalo československé vzťahy a slovenský prístup k nim? *SNP* je najprv vecou politickou (skôr ako sa stala vecou historickou). Zo všetkých praktík v službách *KSCĽ*, je okamžite predmetom disproporcie najmä vzťah medzi Slovákami a Čechmi. Ako dôkaz môžu slúžiť zmeny (podstatné) textov *Vianočnej dohody* z roku 1943.² Avšak *SNP* je ručičkou na váhe, kľúčovou udalosťou vo vzťahu vedenom slovenským národom k sebe samému v podobe štátu a vo vzťahu česko-slovenskom. To je to, v čom spočíva jeho jedinečnosť, ako celonárodnej udalosti.

SNP ako kľúčová udalosť: Otázka vzťahu Slovákov k vlastnému štátu.

Otázka vzájomného prepojenia *SNP* a slovenského štátu je kľúčová. V prácach publikovaných na Slovensku po roku 1989 vidíme návrat k dvom rozličným a protikladným interpretáciám. Prvá interpretácia zdôrazňuje protinárodnú dimenziu (ľudácky exil)³ a druhá interpretácia poukazuje na

1 LIPTÁK, Ľubomír: *Tri tradície povstania*. In: Storočie dhlšie ako sto rokov. Bratislava, 1999, s. 186-198.

2 Pozri: PREČAN, Vilém: *Slovenské národné povstanie. Dokumenty*. Bratislava, 1965, s. 125-126; *Slovenská národná rada 1943-1949*. Bratislava, 1949, s. 23-24.

3 Porovnaj: MEDRICKÝ, Gejza: *Minister spomina*. Bratislava, 1993; MIKUŠ, A. Jozef: *Pamäti slovenského diplomata*. Martin, 1998.

zmenu paradigmy vo vzťahu medzi Čechmi a Slovákmi v spoločnom štáte (demokratický exil). Prepojenie na štát okamžite viedlo k bohatej propagande a neskôr k historickej literatúre, ktorá z neho spravila začiatok zániku štátu; prepojenie na štát zároveň obsahovalo v sebe inštitucionálnu schému zdieľanú širokým okruhom slovenských politických elít. *SNP* ako hrobár slovenskej štátnosti je legendou, ktorá má komplikovaný život.

Mnoho historiografických prác na tému slovenského štátu zaobchádza s obdobím po *SNP* ako s obdobím vymykajúcim sa histórii tohto štátu. O období medzi ukončením *SNP* a *Košickým vládnym programom* sa o slovenskom štáte hovorí iba okrajovo a zdá sa akoby *SNP* modifikovalo štruktúru moci na Slovensku. Dôležitý vzťah je tu iba medzi vládou v Londýne a *Slovenskou národnou radou*. Slovensko sa vďaka *SNP* a jeho orgánom stalo povojnovým aktérom. Situácia Slovenska a problematika česko-slovenských vzťahov sú modifikované.

Jedine ľudácke a neľudácke prejavy, ktoré dookola proklamujú to staré známe o ľuďoch slovenského štátu, sú neochvejné. Pre iné opisy udalostí *SNP* boli charakteristické neúplnosť a inštrumentálnosť. K spomínaným črtám neľudáci pridávajú ďalšiu: nepravda postavená na kardinálnej hodnote „*slovenského vlasteneckého bytia*“.

Tam, kde je *SNP* stmelujúcim prvkom rôznych prúdov, ktoré pretekajú národným životom v 20. storočí, neľudácke názory sú prejavom vylúčenia, odsudzujúce národ, odmietajúce slovenských účastníkov, radiac ich do šíkov nepriateľov národa. Je to reč, ktorá nazýva hlavné sily *SNP* za „*Čechoslovákov, Židov, bolševikov*“, atď.

Ľudácke myšlienky prevzali tézu, ktorá sa okamžite rozvinula a slúžila aj ako štít pre Tisa samotného: „*Je potrebné ešte poznamenať, že Česi a Židia, ktorí sa mali počas piatich rokov existencie Slovenskej republiky dobre, koncom augusta toho roku sa otvorene spojili s nepriateľskými parašutistami rôznych národností, ktorých zhodili na Slovensko zo vzduchu a začali otvorenú vzburu proti Slovenskej republike. Malé, nečakané a nespravodlivo napadnuté Slovensko, neschopné ubrániť sa samo, požiadalo o pomoc svojho ochranu, vládu Nemeckej ríše ... (Nemci) nielenže uznávali a schvaľovali existenciu nášho národa a jeho prirodzené právo na nezávislosť a národnú slobodu, ale pomáhali mu aj proti Čechom a Židom, nepriateľom nášho národa*“.⁴

Tento názor, ktorý činí zo *SNP* nepriateľský akt voči národu, sa ocitáva po roku 1989, a dokonca až po súčasnosť, v dielach publikovaných (alebo opätovne publikovaných) autormi žijúcich v exile alebo ich nasledovníkmi,

4 List Tisa pápežovi Piovi XII. z 8. novembra 1944. In: KAMENEC, Ivan – PREČAN, Vilém – ŠKORVÁNEK, Stanislav (ed.): *Vatikán a Slovenská republika (1939-1945)*. Dokumenty. Bratislava, 1992, s. 207-208.

ktorí sa znovu objavili v priebehu 90. rokov. Táto výpoveď neberie do úvahy ani priebeh *SNP* ani medzinárodnú situáciu. A práve tento prvok je v tomto prípade dôležitý. Slovenský štát bol mŕtvu už pred *SNP*.⁵ Nemal žiadnu šancu na prežitie v povojnovom období. *SNP* na tom nič nemení. Uznanie exilovej československej vlády Veľkou Britániou, Spojenými štátmi americkými, Sovietskym zväzom (neskôr aj oslobodeným Francúzskom) a vypovedanie *Mníchovskej dohody* i jej územných a inštitucionálnych následkov znamená doslovne zmiznutie slovenského štátu. Otázka zániku štátu je vyriešená. Otázka, ktorá zostáva nezodpovedaná, je forma budúcej obnovenej Československej republiky. V tomto smere, *SNP* nemá vplyv na prvok, ktorý prispel k návratu k česko-slovenským vzťahom.

Existuje ešte iný paradox, ktorý treba zdôrazniť: je ním reálne spojenectvo dvoch navonok protichodných prúdov; t.j. exilového a komunistického prejavu vo svojej dominujúcej podobe. Tak jeden ako aj druhý, ale z rôznych príčin, predimenzovávajú účasť komunistov v *SNP*. Odstraňujú to, čo nespadá do rámca verzie o obetiach, antinárodnej verzii, alebo to, čo nezapadá do slávnej histórie komunistického hnutia. Tak podľa prvého postoja ako aj druhého, je zárodok februára 1948 v auguste 1944.⁶

Dôležitosť *SNP*, odhliadnuc od jeho účelovej dimenzie, musí teda spočívať inde. Okrem vojenského rozmeru je *SNP* aj kľúčovým momentom česko-slovenských vzťahov. Ani nie na základe jeho nepriamych dôsledkov, ale pre okolnosti daného momentu, pre priame i nepriame dôsledky, ktoré budú mať bezprostredne po vojne vplyv na vzťah medzi dvomi národmi, ako aj v priebehu 41 rokov komunistického režimu.

SNP ako kľúčová udalosť: Otázka vzťahu k Čechom

V mnohých ohľadoch je politická história povojnového Československa formovaná pohľadom, ktorý *SNP* predstavuje pre slovenský národ a česko-slovenské vzťahy. *SNP* sa rýchlo stáva základom česko-slovenských vzťahov a politického života na Slovensku od povojnového obdobia až približne do roku 1970. Je základom, základným prvkom, či už z neho odvodzujeme nejaké dôsledky alebo nie.

Okamžitým následkom a dôležitou dimenziou *SNP* bolo, že zabránilo Benešovi formovať Československo tak, ako o tom uvažoval a chcel. *SNP* skomplikovalo Benešovi situáciu, pretože orgány *SNP* museli byť následne považované za partnerské. S novou inštitucionálnou formou, ktorú hlásalo

5 K diskusii o tejto otázke pozri napr.: BEŇA, Jozef. *Štátoprávne postavenie Slovenska roku 1945*. In: Slovensko na konci druhej svetovej vojny. Bratislava, 1994, s. 65-81.

6 Bližšie pozri: KAMENEC, Ivan: *Dvojsečnosť mýtov o Slovenskom národnom povstaní*. In: KREKOVIČ, E. – MANNOVÁ, E. – KREKOVIČOVÁ, E. (ed.): *Mýty naše slovenské*. Bratislava, 2005, s. 204-205.

SNP, by nastal čas pre nastolenie vzťahu *rovný s rovným*. Nebol by založený na „*sľuboch*“ z roku 1918 (*Clevelandská dohoda*). Slováci by sa už neopierali o právne neistú dohodu, opierali by sa o široké hnutie, vnútorné, ktoré legitimizuje ich požiadavku rovnosti. *SNP* poskytuje nový vzťah Slovákov k československému štátu. Je pozitívnym momentom pre obe strany, tak pre československý štát ako aj pre slovenský národ. *SNP* vyžaduje rovnosť vzťahov medzi Čechmi a Slovákami ako element, ktorý posilní československý štát. Zmena je v tom, že československý štát sa stáva jasným referenčným rámcom pre rozvoj slovenského národa. Existencia svojbytného slovenského národa nie je v protiklade s existenciou československého štátu, aj keď interpretácie môžu byť rôzne v otázke charakteru „*podstaty*“, ktorá spája toto nové Československo. Existuje jeden pseudo-právny názor, ktorého stopy nachádzame v debatách v rokoch 1991-1992. Myšlienka, že *SNR* bude „*zvrchovaný štátny orgán*“ a že by princíp *rovný s rovným* predpokladal „*utvorenie národných štátov s pôvodnou suverenitou*“, ⁷ je právne neobhájiteľná - vracia sa k hlavnému problému vyhlásenia existencie. Táto úvaha nemá žiadny význam ani z politického hľadiska. Je určite oveľa správnejšie považovať *SNP* za prvok, vďaka ktorému „*do ČSR Slováci vstúpili ako samobytný národ*“. ⁸ Rozdiel medzi „*samobytný*“ a „*suverénny*“ národ je veľký. Obnovenie *SNR* a vyhlásenie jej legitímnosti otvára perspektívu v inštitucionálnej oblasti.

Základným bodom je, že existuje určitý konsenzus v pojme československý štát ako rámec rozvoja slovenského národa a z pohľadu českej strany pojem svojbytnosti, ktorý nemôže byť viac potieraný a vnímaný ako pozostatok maďarizácie.

SNP a jeho analýza sú základnou osou česko-slovenských vzťahov v po vojnovom období, ktorá pozmenila problém. Od *SNP* existuje slovenský politický a inštitucionálny program. Tento program nepopiera československý štát, podporuje ho a posilňuje. Slovenská otázka sa už nekladie do kontextu medzivojnového obdobia: československý štát je základ a existencia svojbytného slovenského národa nie je v protiklade s týmto štátom. Ohľadom štátu jestvuje konsenzus a vyjadrenie svojbytnosti nemôže byť viac vnímané ako pozostatok maďarizácie. Naopak, a nie je to len detail, že *SNP* (v súlade s *Vianočnou dohodou*) symbolizuje definitívny koniec prejavu čistého čechoslovakizmu na Slovensku. Tieto prejavy sú nezadržateľné, čo ale neznamená (ako to správne zdôrazňuje Jaroslav Šolc), že problém, ktorý na Slovensku vznikol doktrínou jednotného československého národa, zanikne; bude mať iba iné podoby. ⁹

7 Pozri: BEŇA, J.: *Štátoprávne postavenie Slovenska roku 1945*, s. 69.

8 KAMENEC, I.: *Dvojsčnosť mýtov o Slovenskom národnom povstaní*, s. 204.

9 ŠOLC, Jaroslav: *Slovensko v českej politike*, Banská Bystrica, 1993.

Historiografické spracovanie *SNP* predstavovalo tri veľké obdobia dokonale analyzované Jozefom Jablonickým. Všetky tri obdobia sú všeobecne známe: (1) 1949–1962: obdobie deformovania a falzifikácie o *SNP*; (2) 1963–1969: obdobie úsilia o prezentáciu vyváženého obrazu *SNP*; (3) 1970–1980¹⁰: obdobie ideologického konformizmu a teda návratu schematizmu.¹¹

Nie je úplne náhodné, že tieto tri obdobia korešpondujú s rôznym obdobiami života jedného z dôležitých komunistických aktérov *SNP* - Gustáva Husáka.

Francúzi veľmi dobre vedia aký hrdinský historický význam má odboj, získanie práva písať víťazné dejiny a eliminovať ich ostatné konkurenčné interpretácie. Pokiaľ ide o *SNP*, postava G. Husáka je z tohto pohľadu veľmi zaujímavá, lebo sa v *SNP* zúčastnil, vďaka tomu získal politické výhody, kvôli tomu bol následne v 50. rokoch väznený, v centre pozornosti bol v 60. rokoch a nakoniec v 70. rokoch sa stal 1. tajomníkom *ÚV KSČ*.

Postupne bol označovaný ako „osloboditeľ“, „buržoázny nacionalista“, „veľký nepriateľ Novotného“, „vyjednávač prijateľný v 69-tom“, „normalizátor“. Je seizmografom česko-slovenských vzťahov do roku 1969. Jeho cesta kopíruje obmeny vnímania slovenskej otázky českými politickými elitami¹² a v širšom ponímaní, historikmi. Prelína sa obrazmi kľúčovej osobnosti, ktorej cesta sa spája s analýzou *SNP* a so vzťahom moci a slovenskej otázky tak, ako vznikali.

Osobitý ráz *SNP* z pohľadu celonárodnej udalosti

Na záver je možné sa zaujímať o poslednú špecifickosť *SNP*, keď ho porovnávame s inými veľkými okamihmi slovenskej histórie.

SNP je veľkou udalosťou bez výraznej osobnosti. Z čoho plynie táto jedinečnosť? Ako vysvetliť, že taký dôležitý okamih v slovenskej histórii nebol aj stelesnený v osobe niekoho? Všetkým dôležitým momentom slovenských dejín sa dostalo stelesnenia v osobnosti alebo v skupine: Ľudovít Štúr a štúrovci pre rok 1848, Štefánik pre rok 1918, Hlinka pre obdobie 1938 – 1939,

10 JABLONICKÝ, Jozef: *Manipulovaná história SNP*. In: Zborník o Slovenskom národnom povstaní, zv. III., Toronto, 1983, s. 9-132; *O historiografii Slovenského národného povstania znova a viac*. In: JABLONICKÝ, Jozef: Samizdat o odboji. Štúdie a články, zv. 2, Bratislava, 2006, s. 126-218.

11 K uvedeným trom možno pridať štvrté obdobie, tj. obdobie po roku 1989. Pozri najmä Jablonického príspevok v: TAKÁČ, Ladislav (ed.): *SNP v pamäti národa*. Bratislava, 1994, s. 86-100; KAMENEC, Ivan: *Obdobie druhej svetovej vojny v slovenskom dejepisectve a publicistike po roku 1989*. In: CORNELISSEN, CH. - HOLEC, R. – PEŠEK, J. (ed.): *Diktatura, válka, vyhnání. Kultury vzpomínání v českém, slovenském a německém prostředí od roku 1945*. Ústí nad Labem, 2007.

12 Pozri: LIPTÁK, L.: *Vzostupy a pády Gustáva Husáka*. In: *Storočie dlhšie ako sto rokov*, s. 118-141; BARNOVSKÝ, Michal: *Gustáv Husák – Realita a mýty*. In: *Mýty naše slovenské*, s. 207-223.

neskôr Dubček pre rok 1968 a bez pochyb Havel pre rok 1989. Nič podobného ale neplatí pre *SNP*. Celý slovenský národ je ten, ktorý je heroizovaný, čo potvrdzujú aj slová historika Liptáka „*SNP je ako jediná autentická ľudová udalosť v histórii národa*“. Zároveň je zaujímavá aj myšlienka stelesnenia *SNP* v sebe samom.

SNP je základom zjednocovania ľudí a myšlienkových prúdov, ktoré inak všetko rozdeľuje, a stojí iba na opozícii voči Tisovmu režimu a vôli dostať Slovensko do politickej a inštitucionálnej priaznivejšej situácie po skončení svetového konfliktu.

SNP je kľúčové aj v podobe *Slovenskej národnej rady*, tretej v poradí, ktorá prevzala schému uchovanú jej predchodcami: „*SNR je jedine oprávnená hovoriť v mene slovenského národa*“. Táto rituálna formulka v procese legitimizácie dostatočne vyjadruje výnimočnosť situácie.

Na rozdiel od prvých dvoch národných rád, tá z roku 1944 je od svojho vzniku (nech si už o tom môžeme myslieť čokoľvek) inštitúciou, ktorá reprezentuje Slovensko v jeho rôznorodosti i komplexnosti. *SNP* zjednocuje ľudí, ktorých všetko iné rozdeľuje a to v snahe zaradiť Slovákov do radov bojovníkov proti Nemecku a proti režimu Tisa. V skutočnosti to, čo robí *SNP* silným, nie je iba jeho dimenzia „*vnútornej rezistencie*“ (partizáni), ani fakt, že v ňom zohrala rozhodujúcu úlohu slovenská stála armáda. To čo robí *SNP* silným, je spojenie oboch, dôsledok zápalu obsahujúceho zároveň dimenziu národnú (čo sa týka jeho zloženia), aj regionálnu (čo sa týka jeho teritória).

Časť slovenského územia sa vymaňuje spod kontroly jednej vlády súčasne pod vplyvom stálej armády i bojovníkov odolávajúcich akejkol'vek poslušnosti. Títo ľudia znamenajú perspektívu inštitucionálnej obnovy štátnej štruktúry, v ktorej by boli zavedené národné inštitúcie. To, čo dáva symbolickú silu *SNP* je jeho nekonfesijná dimenzia, jeho heterogenita. Stojí teda na križovatke všetkých slovenských hnutí: na jednej strane elitárnych a autenticky populárnych a na druhej regionálnych a národných. Používa zároveň páku slovenskej národnosti a československej dimenzie.

Práve preto, že *SNP* je zároveň týmto všetkým, nemožno ho redukovať len na nástroj partizánov. Práve preto, že je týmto všetkým, nemôže stelesňovať jeden obraz. Zobrať nejakú dimenziu *SNP*, znamená pozbaviť ho jeho jedinečného charakteru v histórii národa. *SNP* je teda súčasťou veľkých národných spomienok vďaka svojej jedinečnej forme. Je predmetom širokého konsenzu (skôr zriedkavého v slovenskej spoločnosti), pretože sa vpisuje do spomienok mnohých politických „*rodín*“ a viacerých sociálnych či náboženských skupín ako pozitívna udalosť, z ktorej každá sa môže hrdlo hlásiť k jeho určitej časti ako tradície pre svoju myšlienkovú „*rodinu*“. Aj keď sa k nemu môžu hlásiť všetci, v konečnom dôsledku ostáva národnou udalosťou.

Je hnutím, ktoré zdôrazňuje dôležitosť inštitucionálnej otázky v rámci veľkých historických slovenských paradigiem, podčiarkuje rozdiel medzi zaobchádzaním s inštitucionálnou otázkou a s uznaním slovenského národa a štátnym cieľom (vo svojej forme aj podstate). Je prvkom národného uvedomenia, ktoré prechádza cez československý štát a napokon je považované za najvhodnejší rámec pre rozvoj národa. V protiklade so pseudo-erudovaným prejavom ľudáckeho exilu a jeho nasledovníkov, *SNP* nie je samo o sebe popretím národa. Môžeme sa naň pozerat' ako na výsledok procesu dospievania národa.

Naopak vychádza z tradičného obsahu slovenskej politiky, ktorý predpokladá potvrdenie existencie svojbytného slovenského národa a zároveň presadenie inštitucionálnej štruktúry, ktorá by rešpektovala túto existenciu.

Má väčšiu silu ako predošlé uvedomenia, lebo pokrýva širšie spektrum politického, kultúrneho a sociálneho priestoru slovenskej spoločnosti. Má väčšiu silu, lebo sa opiera o skúsenosti ľudí a o štruktúry; je silnejšie, lebo si vie predstaviť opätovné nastolenie otázky existencie československého štátu založeného na úplne novom základe, vychádzajúc z neúspechu prvej ČSR a z drámy druhej svetovej vojny.

V čom teda *SNP* pozmeňuje česko-slovenské vzťahy, prístup a význam k slovenskej histórii? Konečne integruje slovenský národ do inštitucionálnej formy, ktorá mu bola dovtedy odopieraná. Zakladá pozitívny politický program, korešpondujúci so slovenským priestorom, poučenejší zo skúseností z medzivojnového obdobia a prepracovanejší ako program *SNR* z roku 1918. *SNR* z roku 1944 je okrem iného reprezentatívnejšia ako ktorýkoľvek iný slovenský orgán predtým. Aké, už predtým existujúce prvky, využíva? Zodpovedá národnej ideii a je súčasťou veľkej povstaleckej tradície, ktorá mala doposiaľ iba individuálne alebo tragické podoby. Tradícia zbojníkov, trvalej alebo civilnej armády, povstalecká tradícia.

SNP je hrdá porážka, hrdinský akt, ktorý sa zapísal do slovenskej mytológie a martyrológie. Môže byť konečnou premenou budovateľského národa, ako to vynikajúco vyjadril V. Mináč. Poukazuje na dojímavú odvahu národa, na jeho postavenie neustálej obete veľkých mocností.

Nepopiera jedinečnosť národa. Naopak odvoláva sa na ňu ako na jednu z pozitívnych hodnôt, ktorá Slovákov kladie na tú istú úroveň s Čechmi. Prekonáva vnútorné rozdiely rozštiepenosti politického spektra (maže ich), ponúkajúc široký priestor od komunistov až po demokratov; a náboženskú rôznorodosť, keďže sa neobmedzila len na protestantov alebo katolíkov. Má zjednocujúcu funkciu: v širokom slova zmysle je zároveň mostom medzi historickými piliermi národného hnutia (uznanie slovenského národa a inštitucionálna podoba tohto uznania). V tomto zmysle tvorí *SNP* syntézu, spoločný

základ, prvú spoločnú úvahu prekonávajúcu tradičné nejednotnosti pre budúcnosť Slovenska: čerpá z československej „občianskej“ tradície (v protiklade s „etnickou“ alebo „národnou“ koncepciou). Ale je to aj preto, lebo vychádza z rozličných filozofických koncepcií. Jeho historiografické spracovanie je komplexné, aj keď, okrem iného, trpelo nedostatkami v slovenskej historickej vede hneď po vojne a tiež jeho bezprostredným využitím vládou. Mnohoraké užívanie, prekrútené aj z jeho sociálnej stránky, nemalo poukazovať na jeho slovenskú a inštitucionálnu dimenziu.

Analýza *SNP* je teda seizmografom slovenskej politiky a slobodného priestoru, ktorý bol ponechaný historiografii, ktorá bude striedavo zdôrazňovať niektoré z jeho dimenzií (demokratickú tradíciu, národné uvedomenie a československú vzájomnosť). Popísať takto možnosti analýzy *SNP* znamená poprieť to, že bolo vojenským neúspechom, že jeho politický cieľ sám o sebe sa po druhej svetovej vojne rýchlo utopil vo vonkajších a vnútorných napätiach. Opísať takto pridané hodnoty *SNP*, jeho symbolickú silu, je iba snahou pochopiť, prečo ostáva veľkým hrdinským okamihom, jediným uctievaným bojom na Slovensku.

NIEKTORÉ OBMEDZENIA, KTORÉ OVPLYVNILI VARŠAVSKÉ A SLOVENSKÉ POVSTANIE¹

IGOR UHRÍK

Varšavské povstanie vypuklo v čase, keď sa postavenie Nemecka stávalo zjavne neudržateľným. Dňa 2. augusta 1944 britský ministerský predseda Winston Churchill vyhlásil v britskej snemovni, že „v tejto chvíli na svete niet žiadneho bojiska, kde by Spojenci nemali výraznú prevahu“², a týždeň po vypuknutí slovenského povstania vrcholná západná spravodajská organizácia usúdila, že „nemecká strategická situácia sa zhoršila natoľko, že sa už nedá zvrátiť“³.

To, pravdaže, navodzuje otázku: „Prečo potom boli obe povstania vojensky porazené?“ Táto štúdia sa však priamo nezaobera touto otázkou. Zameriava sa hlavne na niektoré obmedzenia na strane Spojencov, ktoré ovplyvnili obe povstania a ktoré vznikli zo strategických a operačných problémov ako aj z politických ohľadov. Možno však dúfať, že hlbšie poznanie týchto prekážok by mohlo byť užitočné pre prípadnú podrobnú analýzu príčin porážky.

1. Stratégia a obmedzenia

A. Všeobecné obmedzenia

Povstania spočiatku hrali dôležitú úlohu v britskej stratégii. V máji 1940 Briti stáli pred stratou francúzskej armády ako jedinej spojeneckej pozemnej armády v Európe a nemohli dúfať, že budú mať čoskoro dosť síl na inváziu kontinentu.⁴ Na obranu britských ostrovov mali len tri a pol plno vycvičených a mobilizovaných divízií, oproti asi 70-tim nemeckým divíziám. Britskí *Náčelníci štábu (Chiefs of Staff)*⁵ však verili, že porazia Nemecko a že majú

1 Autor si tu všima aj niektoré otázky, ktorými sa už zaoberal v príspevku *Slovenské národné povstanie v amerických a britských archívoch* pre konferenciu v Banskej Bystrici v roku 2004. Autorizovaný text tejto štúdie sa nachádza na internetových stránkach www.scribd.com

2 HANSARD, vol. 402, cc1459-568 (1460), 2. 8. 1944. Debata v House of Commons. <http://hansard.millbanksystems.com/commons/1944/aug/02/war-situation>.

3 The National Archives of the United Kingdom - Public Record Office (NA-PRO), Records of the Cabinet Office (CAB) 81/125. *Správa Combined Intelligence Committee č. 47/5 z 9. 9. 1944.*

4 STAFFORD, D.: *The Detonator Concept: British Strategy, SOE and European Resistance after the Fall of France*. In: *Journal of Contemporary History*, r. 1975, č. 2, s. 185-217.

5 Náčelníci štábu (Výbor náčelníkov štábu – Chiefs of Staff Committee), zodpovední za vojenskú časť vedenia vojny.

tri zbrane, ktoré im to umožnia: hospodársky tlak (blokádu), vzdušný útok na hospodárske ciele a na nemeckú morálku (bombardováciu ofenzívu) a „*vytvorenie rozsiahlych vzbúr na územiach dobytých Nemeckom*“.⁶

Na ich naliehanie vznikol v júli 1940 *Výkonný orgán zvláštnych operácií (Special Operations Executive – SOE)* – skupina džentlmenov z rôznych oblastí života, ktorých prácou bol boj s nepriateľom nedžentlmenskými prostriedkami. Hlavnou úlohou *SOE* bolo „*povzbudzovať nespokojnosť a ak je to možné, vzburu alebo partizánsku vojnu... [a] hatiť vojnové úsilie nepriateľa pomocou sabotáže a podvratného boja*“. *SOE* patril pod *Ministerstvo hospodárskej vojny (Ministry of Economic Warfare)*, ale dostával direktívy od *Náčelníkov štábu* o strategických cieľoch, a krajinách a oblastiach, ktoré mali dostať prioritu, ako aj inštrukcie od *Ministerstva zahraničných vecí (Foreign Office)* o cieľoch pre podzemnú politickú činnosť.⁷ *SOE* slúžil ako koordinačný orgán pre všetky aktivity súvisiace s odbojovými hnutiami v okupovaných krajinách, ktorému mali spojenecké generálne štáby postupovať všetky záležitosti spojené so sabotážou a organizovaním odboja a tajných armád. Ciele vyberal *SOE* a iné ministerstvá (*Departments*) alebo *Hlavní velitelia (Commanders-in-Chief)*; „*ale SOE nevydal žiaden rozkaz na útok na cieľ, ak ho neschválil patričný orgán, alebo Náčelníci štábu, Hlavní velitelia, a/alebo Ministerstvo zahraničných vecí. Každý z nich mal vo svojej sfére aj právo veta*“.⁸ *Náčelníci štábu* boli podriadení *Výboru obrany (Defence Committee)* a *Vojnovému kabinetu (War Cabinet)* a vo veciach strategického významu najvyššiemu anglo-americkému vojenskému orgánu – *Kombinovaným náčelníkom štábu (Combined Chiefs of Staff)*.

Problém ľudského materiálu sa nakoniec vyriešil vstupom Sovietskeho zväzu a zvlášť Spojených štátov do vojny v rokoch 1941-42. Táto skutočnosť, zmeny vo vojenskej situácii, priority a operačné skúsenosti si vyžiadali prehodnotenie úlohy odbojových hnutí vo vojenských operáciach. Bolo treba zvažovať rôzne faktory ako stupeň podpory obyvateľstva, časovanie, užitočnosť tajných armád, dostupnosť a účinné využitie zdrojov a hodnotu tohto odbojového hnutia pre vojnové úsilie Spojencov. Obmedzenia, ktoré vznikli, mali významný dopad na podvratné aktivity.

Apatia bola nepriateľom odboja. Rovnako ním boli vylepšené zbrane, ktoré Nemcom uľahčili ovládať ľudí; odbojári „*nemali šancu proti pár tankom alebo hĺbkovým bombardérom*“.⁹ Okrem toho *SOE* zistil, že len čo sa zdalo, že

6 NA-PRO, CAB 66/7, COS(40)390, 25. 5. 1940.

7 Tamtiež, Records of the Air Ministry (AIR) 19/815. *The Special Operations Executive, príl. k memorandu Lorda Selborna pre War Cabinet*, 24. 11. 1943.

8 Tamtiež, CAB 69/9, memo F.1507/138/18. *Selborne*, 11. 11. 1944.

9 Tamtiež, AIR 19/815. *Political Warfare Executive*, 6. 6. 1942.

vít'azstvo je isté, ľudia v okupovanej Európe „*ho neboli ochotní urýchliť*“ tým, že by riskovali svoje životy, alebo životy svojich rodín. Ba čo viac, ich „*bezútešná bieda, hrozby a strádanie*“ boli v ostrom kontraste s „*ľahkým životom, pohodlím a hojnosťou*“ exilových vlád. „*Klameme sami seba,*“ napísal činiteľ SOE, „*ak si myslíme, že nejaká krajina, možno s výnimkou Poľska, sa podujme podniknúť revolučnú akciu iba na rozkaz tunajšej emigrantskej vlády.*“¹⁰

Ďalším problémom bolo časovanie. *Náčelníci štábu* varovali pred predčasným vypuknutím povstania už v roku 1940 a britská vláda a vlády v exile prijali túto zásadu. Výstižne ju formuloval *Výkonný orgán politickej vojny (Political Warfare Executive)*: „*Problémom je presné časovanie. Predčasná vzbura by sa dala ľahko rozdrviť a odplata by bola taká hrozná, že by sa [vzbura] viac nedala uskutočniť.*“¹¹ Okrem toho, povstania boli dlhodobou záležitosťou. Nedalo sa očakávať, že prepuknú skôr, než Nemecko bude na kolenách. Čo sa však žiadalo hneď, boli okamžité, narastajúce a pokračujúce útoky, ale nie také silné, aby vyprovokovali kruté represálie. Preto sa sabotáže a podvrtné aktivity stali prioritou na úkor tajných armád a povstania. Napríklad v marci 1943 *Náčelníci štábu* rozhodli v súvislosti s Poľskom a Československom, že hoci príprava síl pre povstanie v čase, „*keď ochabne nemecká kontrola, má veľký politický význam pre tieto krajiny*“, dodávky zbraní za týmto účelom by nemali byť na úkor dodávok pre sabotáž, ktorú možno robiť v súčasnej dobe.¹²

Pokiaľ išlo o tajné armády, SOE do nich vkladal veľké nádeje, hlavne do armád v Poľsku a v Protektoráte. Tajné armády však mohli byť účinné len vtedy, ak mali podporu plne vyzbrojených regulárnych síl, inak by boli rozdrvené. *Náčelníci štábu* preto rozhodli, že „*ich organizovanie treba obmedziť na tie oblasti, kde je možná naša ofenzíva*“, čo bolo na opačnej strane anglického Kanála.¹³

Najväčšími obmedzeniami však boli tie, ktoré súviseli so zemepisnou polohou a leteckou dopravou. V rokoch 1941–42 Briti stanovili niekoľko základných princípov, ktoré platili až do konca vojny:

1) Letecká invázia do Poľska a Československa, vrátane vyslania poľských výsadekových jednotiek do Poľska v čase povstania, je nemožná;

2) pomoc môžu dostať len sabotážne skupiny, keďže „*fyzický problém s dopravou materiálu pre tajnú armádu v týchto krajinách nemožno riešiť bez toho, že by došlo k neobhájitelnému oslabeniu bombardovania*“;

10 Tamtiež, Records of Special Operations Executive (HS) 4/143. *Wilkinson (MX)*, 2. 11. 1942.

11 Pozri poznámku č. 9.

12 NA-PRO, CAB 121/305, COS(43)142(O). *Direktíva na rok 1943*, 20. 3. 1943.

13 T.j. v severnom Francúzsku, Holandsku a Belgicku. Tamtiež, CAB 79/20, COS(41)287th Meeting, 14. 8. 1941; a JP(41)649. *Joint Planning Staff (JPS)*, 9. 8. 1941. Citát v CAB 121/305, COS(43)56th Meeting, 4. 3. 1943.

3) z geografických dôvodov môže tieto armády najlepšie zásobovať Rusko;

4) „*hocijako sa Poliaci obávajú ruského zásahu, je to Rusko, ktoré nakoniec musí mať rozhodujúci vplyv na vedenie taktickej činnosti týchto armád*“.¹⁴

Britský minister letectva (Secretary of State for Air) Archibald Sinclair označil svoje postavenie za „*nanajvýš nešťastné. Na jednej strane je veľa ľudí, ktorí mi chcú vziať moje ťažké bombardéry, jedni pre iné bojiská, iní na dopravu vojakov, iní na prevoz pošty, iní na zhadzovanie torpéd, iní na prieskumnú činnosť v zámorí; zatiaľ čo... sú takí, čo... chápu význam bombardovania a čo chcú, aby sme bombardovali viac cieľov, ako môže Bomber Command (Velenie bombardovacieho letectva) pri svojej súčasnej sile účinne napadnúť*“.¹⁵ Ministerstvo letectva súhlasilo s odklonením lietadiel z bombardovacej ofenzívy a iných kľúčových úloh len vtedy, ak išlo o strategicky alebo politicky dôležité operácie. Takými boli operácie na Balkáne, ktoré „*prinášali najvyššiu dividendu*“,¹⁶ alebo operácie na zásobovanie poľskej tajnej armády na jar 1944. Popritom sa na britské a americké letectvo kládli obrovské požiadavky na najvyššej úrovni velenia. Na roky 1943 a 1944 nariadili *Kombinovaní náčelníci štábu* niekoľko veľkých leteckých kampaní: bombardovacia ofenzíva proti Nemecku *Pointblank*, ktorá mala najvyššiu strategickú prioritu, podporu pozemných operácií *Overlord* a letecké zásobovanie balkánskych a francúzskych partizánov.¹⁷

SOE mal preto k dispozícii len pár lietadiel – v októbri 1943 ich bolo 26.¹⁸ Mohol uspokojiť len časť dopytu – iba francúzsky odboj bol v stave prijať všetok materiál, ktoré tieto lietadlá mohli dodať. *Náčelníci štábu* museli preto z tohto počtu vyčleniť niekoľko lietadiel na podporu odboja v strednej Európe, aby ho aspoň udržali pri živote. Urobili tak na základe výsledkov, o ktorých dúfali, že ich v jednotlivých krajinách dosiahnu, a na základe strategickej hodnoty týchto krajín. Poľsko dostalo 20 %, Maďarsko a Československo 5 %, zvyšok Európy 75 %.¹⁹ V roku 1944 sa situácia zlepšila. Dvadsaťšesť lietadiel pridelených *SOE* a 32 lietadiel používaných pre Balkán sa vložilo do spoločného „*fondu*“. Neskôr boli na operácie *SOE* uvoľnené ďalšie lietadlá. Pre potreby *SOE* to však bolo stále málo.²⁰

14 Tamtiež, CAB 79/20, JP(42)465. *JPS*, 1. 5. 1942.

15 Tamtiež, AIR 19/815. *Sinclair Edenovi*. 30. 3. 1942.

16 Tamtiež, Records of the Prime Minister's Office (PREM) 3/408/3, DO(43)17. *Eden v Defence Committee*, 2. 8. 1943. Partizánske sily v Juhoslávii tam viazali okolo 33 divízií Osy. Pozri: tamtiež, COS(43)135th Meeting (O), 23. 6. 1943.

17 Tamtiež, CAB 88/16. CCS 319. *Progress Report prezidentovi a ministerskému predsedovi*, 19. 8. 1943.

18 Tamtiež, CAB 79/66, JP(43)356(Final), 16. 10. 1943. Iné zdroje uvádzajú trochu odlišné čísla.

19 Tamtiež, CAB 79/66, COS(43)255th Meeting, 20. 10. 1943.

20 Tamtiež, PREM 3/408/3. *Selborne Churchillovi*, 26. 1. 1944. *SOE* naliehavo žiadal ďalších 128 lietadiel.

Rozhodujúcim faktorom určujúcim rozsah podpory zo strany *SOE* boli direktívy *Náčelníkov štábu*, ktoré stanovovali priority pre jednotlivé krajiny alebo oblasti. Tí pritom vychádzali hlavne z podmienok, ktoré vládli v tej-ktorej krajine, a z jej strategickej hodnoty. Bývalé Československo malo nízku prioritu. Jeho odbojový duch bol zlomený a „zdalo sa, že rozsiahly odboj je nemožný, pokiaľ Nemecko nebude pred zrútením“.²¹ V marci 1943 *Náčelníci štábu* určili toto poradie priorít: „1. Talianske ostrovy, Korzika a Kréta, 2. Balkán, 3. Francúzsko, 4. Poľsko a Československo, 5. Nórsko a Nizozemsko, 6. Ďaleký východ.“²² V novembri 1943 poradie priorít vyjadrovalo kapituláciu Talianska: „1. Balkán, 2. Nepriateľom okupované Taliansko, 3. Francúzsko, 4. Egejské ostrovy a Kréta, 5. Poľsko, Maďarsko a Československo, 6. Nórsko a Nizozemsko, 7. Ďaleký východ.“²³ Letecké operácie *SOE* za rok 1943 tiež vyjadrujú priority a relatívnu hodnotu odbojových hnutí: Francúzsko 952 letov, 1 307 operácií, 723 úspechov; Poľsko 82-78-60; Československo (Protektorát) 5-3-0.²⁴

B. Operačné skúsenosti

Operačné skúsenosti ovplyvnili podporu odboja a zaslúžia si osobitnú pozornosť. Postoje *SOE* voči poľskému a českému odboju²⁵ sa po veľkú časť vojny diametrálne líšili. *SOE* uznával Poliakov pre ich spoľahlivosť, vrcholnú spoluprácu a odhodlanosť bojovať proti Nemcom. *Foreign Office* súhlasil s týmto názorom. Čechov však *SOE* pokladal za nespoľahlivých, nekooperatívnych a neochotných prispieť primeraným spôsobom k spojeneckej veci. Navyše, *SOE* bol presvedčený, že česká spravodajská služba a podzemná organizácia nijako nemohli obstáť v porovnaní s poľskými.²⁶

Britské ministerstvo zahraničných vecí si uvedomovalo české nedostatky, ale často sa postavilo na stranu českej organizácie v Londýne proti *SOE*, zjavne sa obávajúc, že tvrdšia politika proti Čechom by ich mohla vtláčiť ešte hlbšie do sovietskeho objatia.

21 Tamtiež, CAB 121/305, COS(43)212(O). *SOE* hodnotenie činnosti za rok 1943, 24. 4. 43.

22 Tamtiež, COS(43)142(O). *Direktíva na rok 1943*, 20. 3. 1943.

23 Tamtiež, CAB 84/58, JP(43)397 Final, 18. 11. 1943; CAB 121/305, COS(43)289th Meeting (O), 26. 11. 1943.

24 Bez Balkánu. Tamtiež, CAB 69/6. *Selborne pre Defence Committee*, 11. 1. 1944.

25 Na označenie tzv. československej exilovej vlády v Londýne sa v tejto štúdii používa v súlade s dobovými americkými a britskými dokumentmi termín „Česi“. Oprávnenosť tohto termínu potvrdzuje aj rozsiahla dokumentácia, z ktorej vyplýva, že zásadné politické a vojenské rozhodnutia o Slovensku a slovenskom odboji prijaté v Londýne, robil E. Beneš a plukovník Moravec za občasnej účasti generála Ingra. Žiaden politický alebo vojenský činiteľ slovenského pôvodu sa na nich nepodieľal a žiaden Slováč nebol zahrnutý ani do širšieho kruhu vojenských odborníkov, ktorí sa zaoberali operačnými otázkami. Rozsiahla dokumentácia tiež ukazuje, že české politicko-vojenské vedenie v Londýne zásadne ovládalo plánovanie, prípravu a velenie slovenského povstania v roku 1944, vrátane nadovšetko dôležitého zabezpečovania vojenskej pomoci od Spojencov.

26 Tamtiež, HS 4/4. *SOE komentár na list od osoby C Cadoganovi*, 1. 5. 1943.

Tieto názory *SOE* boli českému vedeniu známe. Napríklad šéf českej sekcie, kpt. Keary, povedal jednému z Benešových ľudí, ktorého šéf vojenskej spravodajskej služby plukovník Moravec poslal na výzvedy, že „*keď hovoríme či o protinemeckej podvratnej činnosti, alebo o využití vojenských zariadení, dali sme ako Poliakom tak Čechom voľnú ruku. Zatiaľ čo Poliaci využili túto voľnosť spôsobom, ktorý nám výsostne vyhovoval, s Čechmi sme boli vrcholne nespokojní pre ich nedostatok úprimnosti a spolupráce pri aktívnom vojnovom úsilí*“.²⁷

Vzťahy medzi *SOE* a Čechmi v Londýne začali upadať začiatkom roku 1942. Hlavnou príčinou bolo rastúce poznanie, že Česi nechceli, aby sa ich domáca organizácia použila v prospech vojnového úsilia Spojencov, ale dúfali, že ju budú môcť použiť na vlastné účely, akými bola „*konečná úprava hraníc silou, vyriešenie slovenského a sudetonemeckého problému a policajný dozor v Nemecku*“.²⁸ Inými slovami, na „*úlohy, ktoré [mali] málo spoločného so skutočným problémom vyhrania vojny*“.²⁸

Atentát na Reinharda Heydricha, nariadený Edvardom Benešom a plukovníkom Moravcom, zjavne na žiadosť britskej *Tajnej spravodajskej služby* (*Secret Intelligence Service*), znamenal začiatok ďalšieho zhoršovania sa vzťahov medzi českým vojenským velením a *SOE*. Po tom čo Nemci úplne vymazali ich domácu organizáciu vo vlne represálií, Česi v Londýne nechceli urobiť nič, čo by mohlo vyvolať ďalšie represálie, za ktoré by ich doma mohli brať na zodpovednosť. Preto nechceli, aby tam *SOE* posielal žiadne sabotážne alebo organizačné skupiny. „*[České] veci tu smerujú ku kríze,*“ napísal v decembri 1942 činiteľ *SOE*, „*v tom zmysle, že spolupráca bola zatiaľ nulová a všetky naše pokusy ich oživiť boli hladko, ale rozhodne odsabotované.*“²⁹ Činitelia *SOE* sa pokúšali, ale bezvýsledne, obísť Moravca, ktorý viedol spravodajstvo, podvratnú činnosť a komunikácie, a ktorý podľa nich používal svoje postavenie, aby brzdil ich činnosť. *SOE* bol taký rozhorčený českou neochotou spolupracovať, ba i len zdieľať informácie získané z Protektorátu,³⁰ že niektorí jeho činitelia v istých chvíľach navrhovali zrušiť českú sekciu a verejne diskreditovať prezidenta Beneša.

Briti však tvrdo zasiahli proti českej spravodajskej službe po tom, čo jej orgány „*vypašovali [z Anglicka] do Protektorátu vysoko indiskrétny list prezidenta Beneša, ktorý na to padol do rúk nepriateľa*“³¹ a ktorý sa ako dekla-

27 Tamtiež, HS 4/9. Keary, memo o rozhovore s Radakovičom, 17. 8. 1943.

28 Tamtiež, HS 4/5, MX/CZ/822. Osoba MX osobe M, 12. 6. 1942.

29 Tamtiež, HS 4/201, MPX/PD/25. Osoba MPX osobe MX1, 17. 12. 1942.

30 „Nikdy nedostávame konkrétne informácie o stave ich podzemnej organizácie, ktoré získajú agenti *SOE* po príchode [do Protektorátu]... Nikdy nám nevydajú telegrafické informácie, užitočné na prípravu a vykonanie budúcich operácií, atď.“ Tamtiež, HS 4/5. *SOE memo*, 30. 4. 1943.

31 Tamtiež, HS 4/4. Osoba CSO(T) osobám CSS, CSO(T)554 a CSO(T)554/A (*Secret Intelligence Service*), 14. 5. 1943.

rácia českých problémov³² stal darom z neba pre nemeckú propagandu. Šéf *Secret Intelligence Service* Stewart Menzies informoval *Foreign Office*, že „úplne stratil dôveru v českú spravodajskú službu“ a rozhodol sa vziať Čechom ich šifry – privilégium, ktoré z „menších“ spojencov mali len oni a Poliaci. Navyše, tajná služba chcela šifry preto, lebo musela „stále bojovať, aby dostala správy od Čechov“ a nemohla si overovať zdroje informácií a posúdiť ich hodnotu. To vytváralo „silnú prezumpciu, že veľká časť ich informácií sa píše v Londýne“.³³ Iniciatívu tajnej služby, ktorú podporil *SOE*, schválili.³⁴

Česká sabotáž britského úsilia však pokračovala. V marci 1944 šéf *SOE*, generál Gubbins, vyjadril svoje hlboké rozčarovanie „pokiaľ ide o Čechov a o možnosť podvratnej vojny, ktorá by sa tam dala zorganizovať, alebo niekedy uskutočniť... Všetko vedie Dr. Beneš, ktorý používa plukovníka Moravca ako svojho agenta, a ich spoločné úsilie smeruje výlučne k politickým veciam (napríklad zaliečať sa Rusom).“³⁵

Ako sa schyľovalo k ozbrojenej akcii na Slovensku, kpt. Keary opäť narvhol zatvoriť českú sekciu. Pritom takto zhodnotil vzťahy medzi českou organizáciou v Londýne a *SOE*: „Česi nás zámerne sklamali v našom nezištnom úsilí pozdvihnúť ich na úroveň skutočných spojencov.“³⁶

2. Obmedzenia a skutočnosť

A. Letecká doprava

Zdá sa, že vedúci činitelia poľského a českého odboja v Londýne, hlboko ponorení do svojich plánov, nedokázali plne prijať realitu svojho postavenia. Prehliadali skutočnosť, že prehrali vojnu a ich oslobodenie bolo výlučne v rukách iných. Pred vypuknutím druhej svetovej vojny britský *Generálny štáb* usúdil, že „osud Poľska bude závisieť od konečného výsledku vojny“ a rozhodol, že dominantnou prioritou Británie by malo byť zabezpečenie schopnosti dosiahnuť porážku Nemecka a nie schopnosti zmierniť tlak na Poľsko.³⁷ Samozrejme, rovnaký záver sa vzťahoval aj na bývalé Československo.

Kľúčovým dôsledkom prehratej vojny bolo, že ani Poliaci ani Česi nemali vo svojej okupovanej vlasti armádu; mali len podzemnú organizáciu

32 Moravec povedal vedúcemu skupiny Antimony, ktorý vzal list do Protektorátu, že Beneš mu povie osobne „ako sa na riešenie našich problémov, ako sú Nemci, fašisti, komunisti, Slováci, Poliaci, atď. díva“. Archiv bezpečnostních složek Praha, 302-154-7. *Záznam o rozhovore*, 5. 10. 1942.

33 NA-PRO, HS 4/9, C/3098. *Osoba C Cadoganovi*, 27. 4. 1943.

34 Tamtiež, HS 4/9, C/4129. *Osoba C Cadoganovi*, 10. 8. 1943. Pre postoj *SOE* pozri napríklad poznámku 26.

35 "...keeping sweet with the Soviets." Tamtiež, HS 4/2, CD/6742. *Osoba CD osobe AD/H*, 10. 3. 1944.

36 Tamtiež, HS 4/4, MY/2211. *Osoba MY osobe MP*, 6. 7. 1944.

37 Tamtiež, CAB 66/1, DP(P)63(Revise). *Committee of Imperial Defense*, 18. 7. 1939.

pochybnej sily a hodnoty, ktorá nebola účinným nástrojom na vedenie vojenských operácií. Preto významnejšie odbojové aktivity a prípadné povstania veľkého rozsahu úplne záviseli od finančnej, materiálnej a organizačnej pomoci zvonka.

V tomto ohľade však Poliáci i Česi v Londýne ignorovali reálne podmienky a možnosti v oblasti leteckej dopravy. V marci 1942 český plán vyzbrojenia tajnej armády v Protektoráte ráatal s 3 125 letmi.³⁸ *SOE* sa domnieval, že takáto operácia by znehybnila veľkú časť britských ťažkých bombardérov na šesť týždňov. O dva mesiace poľské velenie predložilo plán, ktorý zahrňoval žiadosť vyzbrojiť tajnú armádu v počte 100 000 mužov. Táto úloha by si bola vyžiadala asi 1 800 letov.³⁹ Poliáci i Česi predložili tieto žiadosti bez toho, že by boli vzali do úvahy kruté obmedzenia spôsobené počasím a nedostatkom lietadiel. (*SOE* mal vtedy len päť lietadiel schopných dosiahnuť Poľsko.)⁴⁰ V júni 1943 Poliáci dali *Kombinovaným náčelníkom štábu* návrh, ktorý zahrňoval vyzbrojenie tajnej armády (500 letov na prevoz asi 750 ton) a transfer poľskej parašutistickej brigády a poľského letectva do Poľska (na úvod 720 letov plus dennú prepravu zbraní a materiálu o váhe 600-700 ton po dobu 20 dní).⁴¹ O tri mesiace sa Poliáci obrátili na Britov: 500 ton zbraní alebo 600 letov pred začiatkom povstania, potom ďalších 2 000 ton zbraní pre 50 práporov a ďalších 1 100 ton munície denne.⁴² V máji 1944 požiadali *Kombinovaných náčelníkov štábu* o zbrane v rozsahu 500 letov. Ak by Spojenci súhlasili podporiť povstanie, bolo by treba ďalších 1 300 letov.⁴³

Všetky tieto žiadosti boli zamietnuté. *SOE* konštatoval, že „*Poliáci si teraz plne uvedomujú, že [ich] ambiciózne plány... na enormnú prepravu vzduchom... zahrnujúcu stovky lietadiel [a] dopravu celej poľskej parašutistickej brigády... sa nikdy neuskutočnia*“.⁴⁴ Poľská exilová vláda však aj naďalej predkladala neuskutočniteľné požiadavky. Krátko pred povstaním a hneď po jeho začiatku opäť žiadala veci, ktoré už jej boli odmietnuté – prepravu poľských leteckých a parašutistických jednotiek do Poľska. Konala tak napriek radám *SOE*, ktorý si myslel, že by mala lepšie šance, keby si zvolila realistickejší cieľ, napríklad zvýšenie dodávok zbraní do Varšavy.

38 Tamtiež, HS 4/16, MYA/CZ/276. *Osoba MYA*, 18. 3. 1942.

39 Tamtiež, CAB 79/20, JP(43)465. *JPS*, 1. 5. 1942.

40 Tamtiež, AIR 19/815, DO(42)29, 14. 3. 1942, a DO(42)9th Meeting, 26. 3. 1943.

41 Tamtiež, CAB 88/13, CCS 267. *Mitkiewicz pre Combined Chiefs of Staff*, 30. 6. 1943.

42 Tamtiež, Records by the Foreign Office (FO) 371/34557/C11274. *Memo poľskej vlády*, 28. 9. 1943.

43 Tamtiež, FO 371/39426/C8488. *Záznam o osobitnej schôdzi*, 12. 6. 1944, *Combined Chiefs of Staff*.

44 Tamtiež, HS 4/161. *SOE memo: Polish resistance movement*, 11. 5. 1944.

B. Podmienky pre úspech

Predovšetkým si treba položiť otázku, aké boli hlavné ciele plánovaných povstaní? Popri spoločných cieľoch, akými bolo obnovenie nezávislosti ich krajín a prispenie k porážke Nemecka, Poliaci a Česi mali svoje špecifické ciele. Poliaci chceli ukázať Sovietskom, kto je pánom v Poľsku, zatiaľ čo Česi si želali odčiniť potupu Mníchova a dostať Slovensko späť do Československa.

Slovensko však predstavovalo osobitný problém. České vedenie v Londýne stavalo svoje plány a prípravy na všeobecné povstanie na viere, že Nemecko sa zrúti skôr než fronty dosiahnu územie bývalého Československa. Táto viera a rozdielne podmienky v Protektoráte, okupovanom Nemcami, a na Slovensku, neokupovanom, nútili Čechov „pripraviť dve odlišné akcie“:⁴⁵ v Protektoráte povstanie, na Slovensku štátny prevrat.⁴⁶ Pravda, mal to byť prevrat sui generis: jeho cieľom nebolo len zvrhnutie vlády a režimu, ale predovšetkým eliminovanie Slovenska ako štátneho útvaru. V tomto ohľade vodcovia pročeskoslovenského odboja dostali rozkazy odstrániť vládu, vyhlásiť Československú republiku, vyhlásiť slovenskú armádu za súčasť československých ozbrojených síl a odstrániť vedúcich činiteľov nepriateľských voči československej myšlienke.⁴⁷ Začiatkom roku 1944, keď Nemecko pokračovalo v boji a fronty sa blížili k Slovensku, pôvodný plán akcie na Slovensku sa zmenil z prevratu na kombináciu prevratu a postavenia sa na odpor proti nemeckej intervencii.

České vedenie pôvodne zamýšľalo uskutočniť prevrat vlastnými vojenskými silami. Vyplýva to aj z Benešových slov na porade s vojakmi v januári 1943: „*Našou prvou vecou bude obsadiť jeden alebo niekoľko slovenských okresov, aby tak bolo pred svetom starostlivo dokumentované Československo.*” Beneš však varoval pred okupáciou Bratislavy: ak by mala slovenská armáda vystúpiť na obranu samostatnosti, „*nebudeme Bratislavu dobýjať, ale ju obkolesíme*“.⁴⁸ Beneš tiež varoval Slovákov, že ak sa postavia proti znovupripojeniu Slovenska k českým zemiám, neuspeli, a budú čeliť „*politckej, finančnej a hospodárskej pomste*“.⁴⁹ Neskôr dostala úlohu vykonať prevrat slovenská armáda. V prípade nemeckej in-

45 Vojenský historický archiv (VHA) Praha, 37-306-3. [Miroslav] Barrymu, *neodoslané*, 10. 8. 1943.

46 Coup d'état: Náhle, rozhodné uplatnenie sily v politike; násilné zvrhnutie alebo zmena jestvujúcej vlády malou skupinou. *Merriam-Webster's Online Dictionary*, 2009. [http://www.merriam-webster.com/dictionary/coup d'etat](http://www.merriam-webster.com/dictionary/coup%20d%27etat).

47 Množstvo a rozsah rozkazov českého vedenia pre vodcov pročeskoslovenského odboja na Slovensku vydaných od 28. 11. 1943 do 18. 8. 1944 možno vidieť zo zoznamu rozdeleného do 40-tich skupín. VHA Praha, 20-2-4.

48 Tamtiež, 20-1-4. *Záznam o porade*, 22. 1. 1943.

49 NA-PRO, FO 371/34336/C2188, *telegram (tg) 158*, 2. 3. 1943. Beneš pre Gringa cez britské vyslanectvo v Štokholme.

tervencie Česi sľúbili svojim stúpencom na Slovensku vojenskú pomoc, ale ju podmienili uskutočnením prevratu.⁵⁰

Áké boli podmienky pre úspech? Poľská exilová vláda v tom mala jasno: „*Len dobre zorganizované, koordinované a vedené povstanie by malo šancu na úspech.*“ Predčasné povstanie, „*nekoordinované s inými spojeneckými operáciami, bez vonkajšej pomoci*“ by Nemci rýchlo potlačili, ktorí by potom zmasakrovali všetko obyvateľstvo.⁵¹ Britskí vojenský odborníci súhlasili s týmito názormi, poukázali však na to, že je nepravdepodobné, že by sa podarilo zabezpečiť nevyhnutný stupeň spolupráce so Sovietmi. Za takých okolností považovali za vylúčené, aby mohli radiť Poliakom pri určení termínu povstania.⁵²

S postupom sovietskych armád cez poľské územie sa zhoršovalo politické postavenie poľskej vlády, ktorá postupne ustupovala od týchto a iných pravidiel, až ich všetky opustila.

Pokiaľ išlo o českú vojenskú a politickú špičku v Londýne, tá spočiatku predpokladala, že povstanie v Protektoráte začne tajná armáda. Po Heydrichiáde sa však táto možnosť stala nepriechnou. Časom Česi priznali, že majú „*nedokonalé spojenie, organizácia je rozbitá, niet centrálného riadenia... niet vedúcich osôb. Niet zbraní...*“ a prešli na koncept spontánneho povstania s maximálnou podporou zvonka. Znamenalo to „*čakať, kde sa niečo stane a tam sa vhodia ľudia a materiál.*“⁵³

České vedenie zjavne nechcelo byť zodpovedné za neúspešné povstanie v Protektoráte. Bol tu však ešte jeden dôvod – zámer vytvoriť obdobie nezákonnosti⁵⁴ a v jeho rámci „*vyvolať teror*“, aby ušla nemecká menšina,⁵⁵ pozabíjali sa nepriatelia a zradcovia a vyhlo sa súdom. Vzhľadom na okolnosti sa podmienky pre úspech povstania diskutovali prevažne vo všeobecnej polohe. Napríklad v tom zmysle, že povstanie sa malo začať len vtedy, ak bude 99 % nádej na úspech; nesmel sa pripustiť neúspech, pretože by sa pripisoval neschopnosti a vojenskej nemohúcnosti.⁵⁶ Nestanovili sa však žiadne pevné pravidlá.

Konkrétne pravidlá sa nestanovili ani v prípade Slovenska. Úspechom mal byť štátny prevrat. Na rozdiel od Poľska, nerátalo sa s vojenským víťazstvom; naopak, české vedenie odhadovalo, že v prípade nemeckej intervencie bude organizovaný odpor na Slovensku trvať len pár dní.⁵⁷

50 VHA Praha, 22-12-12, 292/taj.3A-44, 5. 1. 1944. Tiež Národní archiv (NA) Praha, f. 1499, inv. č. 95, 61-19-9. *Vojnový denník*, 25. 11. 1943.

51 NA-PRO, CAB 121/454. *Mitkiewicz pre Combined Chiefs of Staff*, 25. 2. 1944.

52 Tamtiež, CAB 79/74, JIC(44)204(O)(Final). *Joint Intelligence Sub-Committee*, 18. 5. 1944.

53 NA Praha, f. 1499, 61-19-9. *Vojnový denník. Ingr na porade*, 29. 3. 1943.

54 VHA Praha, f. ŠVMB – Londýn, inv. č. 9/1, 103/taj.-1.odd., 3. 8. 1943. *Miroslavov význam o porade*, 2. 8. 1943.

55 Tamtiež, inv. č. 8, 104 Taj./3.odd. *Beneš na porade*, 2. 8. 1943.

56 NA Praha, f. 1499, 61-19-9. *Vojnový denník. Miroslav na porade*, 11. 2. 1943.

57 Napríklad správa Hlavného veliteľstva čs. brannej moci z 10. 11. 1944 uvádza, že „hneď od

C. Zbrane a politika

a) Poliáci

Poľské pokusy získať zbrane od ich západných Spojencov ovplyvnili rôzne prekážky strategickej a operačnej povahy:

- vojenská situácia
- veľké operačné požiadavky aktívnych bojísk
- výškové bombardéry používané americkými vzdušnými silami (U.S. Air Force) nevhodné a nedostupné pre nočné operácie na podporu odbojových skupín
- priority pri použití lietadiel na podporu odbojových skupín v iných oblastiach
- nedostatok vhodných lietadiel na dodávanie veľkého množstva materiálu
- nevýhodná zemepisná poloha.⁵⁸

Okrem toho, boli tu aj isté politické aspekty. Vrcholíni činitelia americkej a britskej spravodajskej služby sa nazdávali, že vyzbrojenie tajnej armády by vyvolalo silne nepriateľskú sovietsku reakciu: Sovietsky sväz by si mohol myslieť, že taká akcia zo strany Spojených štátov a Veľkej Británie má za cieľ brániť Červenej armáde v postupe za hranicu z roku 1939. Boli presvedčení, že tajná armáda bude bojovať proti Nemcom, ale boli si tiež istí, že ak sa nevyrieši otázka východnej hranice, tajná armáda bude ochotná postaviť sa proti sovietskym vojskám. Preto sa domnievali, že vyzbrojenie tajnej armády „by viedlo k vážnym problémom medzi vládami Spojených štátov a Británie na jednej strane a sovietskou vládou na strane druhej“.⁵⁹

Pre *Kombinovaných náčelníkov štábu* však pri rozhodovaní o rozsahu a type pomoci pre poľské podzemné hnutie hrali primárnu úlohu vojenské dôvody. Na ich základe západní Spojenci dali súhlas na zvýšenie dodávok pre sabotáž a spravodajskú činnosť, neodsúhlasili však celoplošné vyzbrojenie tajnej armády.⁶⁰

Ministerstvo zahraničných vecí a *Vojnový kabinet* chceli, aby v Poľsku bola silná podzemná armáda, pravda, len po istú hranicu. Postup sovietskych vojsk smerom na Západ vzbudzoval obavy: Briti sa obávali, že Rusi by ju mohli zničiť a pozabíjať jej vodcov, a tak si otvoriť cestu, aby prípadne mohli vládnuť v Poľsku podľa svojich predstáv.⁶¹ Poliáci v Londýne sa báli, že ak

začiatku vyhliadky slovenského povstania boli posudzované veľmi pesimisticky a doba jeho trvania sa odhadovala na niekoľko dní“. PREČAN, V. (ed.): *Slovenské národné povstanie. Dokumenty*. Bratislava, 1965, s. 822-831 (830).

58 NA-PRO, CAB 88/13, CCS 267 až 267/7. *Dokumenty Combined Chiefs of Staff* od 3. 6. 1943 do 21. 1. 1944.

59 Tamtiež, CCS 267/3, 17. 9. 1943.

60 Tamtiež, CCS 267/3; tamtiež, CAB 88/13, CCS 267/4. *Combined Chiefs of Staff Mitkiewiczovi*, 23. 9. 1943.

61 Tamtiež, FO 371/34557/C11658, memo WP(43)439. *Eden pre War Cabinet*, 5. 10. 1943.

Rusi budú prenasledovať podzemnú organizáciu, obyvateľstvo „*napadne Rusov*“.⁶² Preto bolo pre britskú vládu prvoradou úlohou zabezpečiť, aby medzi Rusmi a Poliakmi nedošlo k ozbrojenému konfliktu a aby sa dosiahla dohoda o otázke hraníc.⁶³ Okrem toho si Briti mysleli, že silná tajná armáda, ktorá dosahuje výsledky proti Nemcom, by mohla pomôcť presvedčiť Sovietov o nevyhnutnosti dohody s Poliakmi. A keďže výsledky značne záviseli od miery leteckej podpory, *Ministerstvo zahraničných vecí* sa zaslazovalo za maximálnu možnú leteckú podporu pre sabotážne akcie.⁶⁴ Na Churchillovo naliehanie britská vláda odsúhlasila vo februári 1944 strojnásobiť dodávky do Poľska.⁶⁵ Na základe tohto rozhodnutia *SOE* zhodil 172,5 ton vojenského materiálu v apríli a máji 1944, dvojnásobok váhy dodanej počas predošlých troch rokov.⁶⁶ V tomto období *SOE* osobitne prispel k poľskej kauze tým, že porušil direktívu *Náčelníkov štábu*. Tá dovoľovala *SOE* dodávať do Poľska prevažne sabotážny materiál. *SOE* však zámerne zmenil pomer sabotážneho materiálu k zbraňam v prospech zbraní.⁶⁷

Očakávania, ktoré Poliáci a Briti mohli mať od poľskej tajnej armády, zničila sovietska ofenzíva *Bagration* v júni a júli 1944. Sovietske armády prešli za päť týždňov takmer 600 kilometrov bez toho, že by potrebovali pomoc tajnej armády a koncom júla sa priblížili k bránam Varšavy. V tom čase nádeje premiéra Mikolajczyka na rozumnú dohodu so Stalinom, tak ako nádeje jeho vlády na návrat do Poľska, klesli takmer na nulu. Dňa 23. júla 1944 Mikolajczyk ustúpil pred Churchillovým tlakom a súhlasil, že odcestuje do Moskvy rokovať so Stalinom a so „*skupinou uzurpátorov, niktošov, prebehlíkov a komunistov*“,⁶⁸ ktorá sa vydávala za jediného legitímneho predstaviteľa poľského národa.

Nasledujúci deň poľská vláda postúpila svojmu delegátovi vo Varšave oprávnenie vyhlásiť povstanie. O pár dní Poliáci požiadali Britov, aby im pomohli vylepšiť Mikolajczykove „*slabé karty*“ počas jeho rokovaní v Moskve tým, že by „*všetky britské propagačné agentúry vyzdvihovali úspechy podzemnej armády*“.⁶⁹ Poliáci sa chystali vytiahnuť svoj posledný tromf – povstanie vo Varšave.

62 Tamtiež, FO 371/34587/C11782, depeša (dp) 327. *Eden O'Malleymu*, 6. 10. 1943.

63 Tamtiež, CAB 65/45, WM(44)16th Conclusions. *Rozhodnutia War Cabinet*, 7. 2. 1944.

64 Tamtiež, FO 371/34558/C14358. *Roberts generálovi Hollisovi*, 30. 12. 1943.

65 Tamtiež, FO 371/39422/C1885, DO(44)4th Meeting. *Záznam zo schôdže Defence Committee*, 3. 2. 1944.

66 Tamtiež, HS 7/183. *Polish Section History*.

67 Tamtiež, HS 4/146. *Osoba MP.21 osobe MP.1*, 29. 5. 1944.

68 National Archives at College Park (NACP), General Records of the Department of State, Record Group (RG) 59, 103.918/7-2944, R&A 1113.70, Office of Strategic Services (OSS). *Yslanec Ciechanowski o Výbore národného oslobodenia*, 29. 7. 1944.

69 NA-PRO, FO 371/39406/C9958. *O'Malleyho správa o rozhovore s Grabskim*, 27. 7. 1944.

b) Česi

Strategické a operačné faktory vzťahujúce sa na Poliakov platili aj pre Čechov. Na rozdiel od Poliakov, Česi nemuseli čeliť politickým prekážkam, zato trpeli vážnymi nedostatkami v organizácii, plánovaní a postojoch. Nevedeli poskytnúť žiadne informácie o veľkosti a rozložení svojej organizácie v Protektoráte. Nakoniec priznali, že ich tajná armáda nejestvuje, no napriek tomu stále žiadali zbrane. Ich ostatný plán z júla 1943 spočíval na spontánnom povstaní, ktoré *SOE* nemohol podporovať. Gubbins povedal generálovi Miroslavovi bez obalu, že Chiefs of Staff nebudú držať lietadlá v pohotovosti a čakať na spontánne české povstanie.⁷⁰ Podľa názoru *SOE* povstanie, ktoré záviselo od podpory z Veľkej Británie a nebolo odtiaľ spustené, bolo „odsúdené na zlyhanie“.⁷¹

České vedenie nebolo schopné získať záväzok od Britov a tak sa obrátilo na Sovietov, ktorí sľúbili, že splnia všetky jeho požiadavky. Neskôr sa však ukázalo, že to bol len nezáväzný prísľub.

c) Odblokovanie amerických zbraní pre Slovensko

Na jar 1944 americký Úrad strategických služieb (*Office of Strategic Services – OSS*), navrhol českým vojenským kruhom v Londýne vyslať špeciálnu skupinu na Slovensko s úlohou robiť spravodajskú činnosť a organizovať dodávky zbraní. Dlhé rokovania *OSS* s Moravcovým oddelením a *Secret Intelligence Service* však nevedli k výsledku. Ukázalo sa, že ani české politicko-vojenské vedenie ani britské tajné služby si neprajú, aby *OSS* pôsobil v bývalom Československu.

Veci nabrali nový kurz 1. júla, keď generál Ingr dostal od šéfa *OSS* generála Williama Donovana návrh na vyslanie zásobovacej misie na Slovensko. Jej poslaním malo byť dodávanie zbraní vo väčšom množstve pre slovenský odboj. Ingr nato informoval činiteľa *OSS* v Londýne mjr. Kateka, ktorý mu túto ponuku odovzdal, že práve požiadal o zbrane Britov a už dostal ich predbežný súhlas⁷² – inými slovami, o zbrane je už postarané. Podobne sa vyjadril generál Miroslav.

Nebola to však pravda. Žiadna nedávna žiadosť, tobôž súhlas, nejestvovali. V tom čase Ingrov štáb ešte len čakal, až mu pplk. Golian, veliteľ tajnej vojenskej organizácie na Slovensku podriadenej londýnskeму vedeniu, pošle svoje požiadavky. Tie prišli po častiach, posledná 7. júla. Až potom Miroslav

70 Tamtiež, HS 4/2, PLANS/415/797. *Záznam o porade, 15. 7. 1943.*

71 Tamtiež, HS 4/4, MP/CD/4350. *Osoba MP osobe V/CD, 17. 7. 1943.*

72 *War Diary, SI Branch, OSS London.* Vol. 7, s. 57. Mikrofilm. University Publications of America, Frederick, 1985.

Katek nato upozornil Ingra, že „hoc aj [Česi] dostali britský súhlas, mali by sa pokúsiť získať čo najväčšiu možnú pomoc od každého, kto ju ponúka“. Tamtiež.

informoval Gubbinsa zo *SOE*, že „treba zhodiť materiál pre dve slovenské rezervné pešie divízie v oblasti Banskej Bystrice“, a že „vysoký americký dôstojník v Londýne prisľúbil Čechom žiadané zbrane a materiál“. Vedeniu *SOE* sa zdalo Miroslavovo „vysvetlenie tejto ponuky ako aj plánu v súvislosti s nejakou slovenskou vojenskou vzburou dost' nejasné“.⁷³ Viac podrobností bol Miroslav schopný poskytnúť až o týždeň v písomnej žiadosti, kde už uviedol druh a množstvo zbraní, i miesta zhodu. Uviedol aj účel zamýšľanej akcie: úlohou tylových jednotiek bolo podporiť dve dobre vyzbrojené divízie, ktoré mali v spolupráci so sovietskym najvyšším velením „pomôcť sovietskym silám prejsť cez Karpaty“.⁷⁴

Podplukovníkovi Perkinsovi zo *SOE* a F. K. Robertsovi z *Foreign Office*, ktorí o veci rokovali, pripadalo čudné, že „Česi postúpili túto žiadosť nám a nie Rusom, s ktorými tieto slovenské divízie chcú spolupracovať“. Obaja sa však zhodli, že požadované zbrane stoja za to, „ak môžeme za ne dostať vzburu skupiny v Československu“.⁷⁵ Keďže hrozilo riziko, že „by sa tieto zbrane mohli použiť proti Rusom, ak by sa náhodou stalo, že by slovenské divízie nedezertovali a bojovali po boku Nemcov“, *Foreign Office* považoval za nevyhnutné „konzultovať s Rusmi skôr než odsúhlasí túto českú žiadosť“.⁷⁶

Britská intervencia⁷⁷ prekvapila aj Sovietov. „Je to pochopiteľné,“ telegrafoval do Londýna vyslanec Fierlinger, „Briti by boli sami prekvapení, keby sa napríklad de Gaulle obrátil s analogickou žiadosťou do Moskvy.“⁷⁸ Sovietska vláda oznámila britskému vyslancovi v Moskve, že o britskej žiadosti nemôže rozhodnúť, pokiaľ nepreskúma plán týkajúci sa slovenských divízií.⁷⁹ Sovieti však Britom ani napriek niekoľkým urgenciám na ich žiadosť nikdy formálne neodpovedali a tak *de facto* zablokovali odoslania britských zbraní na Slovensko.

Česká žiadosť nedávala z vojenského hľadiska žiaden zmysel. Jej cieľ bol politický – zabrániť príchodu amerických zbraní a špecialistov na Slovensko. Česi v Londýne len použili *SOE*, aby nemuseli priamo odmietnuť americký návrh. Konali zrejme pod vplyvom Katekovho varovania, že „ak Briti a Česi zaujmú chladný postoj k Donovanovmu plánu, výsledkom prav-

73 NA-PRO, HS 4/27, príloha k MP/CZ/6144. *Osoba MP o rozhovore s Miroslavom z 8. 7. 1944, 11. 7. 1944.*

74 Tamtiež, HS 4/9, č.j. 536/Taj.3.A.odd.1943. *Miroslav Perkinsovi, 13. 7. 1944.*

75 Tamtiež, HS 4/9, MP/CZ/6160. *Osoba MP osobe CD, 14. 7. 1944.*

76 Tamtiež, FO 371/38927/C9782. *Záznam, Roberts, 19. 7. 1944.* Pre inštrukcie *Foreign Office* vyslancovi Kerrovi pozri tg 2329, 31. 7. 1944, tamtiež.

77 Tamtiež, FO 371/39841/C11068, 1. 8. 1944, *Kerr Vyšinskému.*

78 PREČAN, V. (ed.): *SNP. Dokumenty*, s. 286-288 (288). *Fierlinger čs. ministerstvu zahraničných vecí v Londýne, 9. 8. 1944.*

79 NA-PRO, FO 371/39841/C11068. *Vyšinský Kerrovi, 6. 8. 1944.* Kerr telegrafoval *Foreign Office* 7. 8. 1944.

depodobne bude alebo úplná ľahostajnosť zo strany našej organizácie, a teda aj Američanov, k českým veciam, alebo absolútne nezávislé operácie, ktoré nebudú mať nič do činenia či s Britmi alebo s Čechmi“.⁸⁰ Po tejto výstrahe bolo Čechom jasné, že pôsobeniu OSS na Slovensku nebudú môcť zabrániť. Snažili sa preto presvedčiť OSS, že o zbrane sa už postarali Briti, a presmerovať ho na taký typ akcií, s ktorými by neboli spojené dodávky zbraní a vojnového materiálu. Najprv Moravcov zástupca pplk. Strankmüller oznámil 10. augusta mjr. Katekovi, že „*SOE sa práve chystá poslať odboju materiál a rokuje o súhlase s Moskvou*“, čo bolo v rozpore so skutočnosťou, lebo štyri dni predtým Sovieti pozastavili britskú dodávku. Potom ho Moravec a Strankmüller presviedčali, že na Slovensku, „*kde v dôsledku relatívnej nezávislosti Slovenska od Nemecka [česká spravodajská služba] vybudovala takmer perfektnú spravodajskú organizáciu... by ďalšie vojenské alebo hospodárske spravodajské operácie boli nadbytočné*“. Nakoniec sa im podarilo Kateka, a tým aj OSS nasmerovať na „*čisto politické spravodajstvo, pre ktoré bol na Slovensku veľký priestor*“.⁸¹

Česká exilová vláda mohla mať viacero dôvodov, prečo takto postupovala. Napríklad strach, že prítomnosť amerických špeciálnych služieb na Slovensku, zabezpečujúcich dodávky amerických zbraní, by vyvolala sovietsku nevoľu, ako aj túžbu odkloniť vzácne prostriedky smerujúce na Slovensko do Protektorátu. Tak či onak, podarilo sa jej vyvolať sovietsku nedôveru voči tomu, čo Sovietom pripadalo ako konšpirácia s Britmi.

3. Povstania

A. Varšava

Počas posledného júlového týždňa poľská vláda požiadala Britov cez diplomatické a vojenské kanály o vojenskú pomoc pre „*nadchádzajúci konečný a rozhodujúci boj s Nemcami*“.⁸² Ministerstvo zahraničných vecí ich žiadosť zamietlo.⁸³ Poliaci v Londýne nečakali na odmietnutie pomoci aj od *Náčelníkov štábu*,⁸⁴ ale nechali svojich ľudí vo Varšave spustiť povstanie. Zdá sa, že očakávali, že ak sa povstaniu nebude dariť, zabíjanie civilov vo Varšave prinúti Britov, aby zmenili svoje rozhodnutie.

80 NACP, OSS, RG 226, Sources and Methods Files, E 210. *Katekov záznam o rozhovore s Miroslavom*, 4. 7. 1944.

81 *War Diary, SI Branch, OSS London*. Vol. 7, s. 61-63.

82 NA-PRO, FO 371/39428/C10645, COS(44)670. *Generál Kukiel generálovi Ismayovi*, 29. 7. 1944.

83 Tamtiež, FO 371/39406/C9937. *Cadogan Raczynskému*, 28. 7. 1944; tamtiež, C10018. *Cadoganov záznam*, 28. 7. 1944.

84 Rozhodnutie bolo negatívne. Tamtiež, CAB 121/309, COS (44) 256th Meeting, 2. 8. 1944.

Žiaľ, povstaniu sa nedarilo. Po mimoriadnom postupe došiel sovietskej ofenzíve pred Varšavou dych a Nemci v „*zúfalých protiútokoch*“⁸⁵ začali tlačiť Sovietov späť. Poliaci „*od prezidenta nadol*“ začali vyvolávať „*stály nátlak o pomoc*“.⁸⁶ Velitelia letectva si sťažovali, že Poliaci vznášajú „*hrubé protesty na najvyšších miestach*“, a že tlak „*sa stáva čoraz tvrším*“.⁸⁷ Poľské výčitky považovali za neodôvodnené a mysleli si, že Poliaci ich chcú viniť za zlyhanie, ktoré sú dôsledkom rozhodnutia začať povstanie predčasne. V jednom bode britské *Ministerstvo zahraničných vecí* usúdilo, že poľské útoky prekročili hranice slušnosti a pripomenulo Poliakom, že začali povstanie bez toho, že by ho vopred konzultovali a že pomoc, ktorú Británia môže dať, je „*tvrdá obmedzená neprekonateľnou skutočnosťou geografie*“.⁸⁸ *SOE* si tiež myslel, že Poliaci „*dávali generálovi Borovi všetky možné sľuby*“ a keď sa ich sľuby nenaplnili, „*obviňovali Britov, aby sa kryli*“.⁸⁹

Operačným realitám sa však nedalo ujsť: Pomôcť Varšave mohli najlepšie Sovieti.⁹⁰ Z ťažkých bombardérov, ktoré Spojenci mali k dispozícii, len americká 8. letecká armáda (*U.S. 8th Air Force*) umiestnená v Anglicku mohla letieť do Varšavy za predpokladu, že jej lietadlá pristanú na sovietskych základniach. To však vyžadovalo sovietsky súhlas. Do úvahy prichádzali ešte letecké jednotky v Taliansku, vybavené špeciálnymi lietadlami, ktoré sa používali na zásobovanie odbojových skupín. Ich velitelia však nepovažovali zásobovacie lety do Varšavy za vojnovú operáciu; boli presvedčení, že by utŕžili ťažké straty a nedosiahli by „*prakticky nič*“.⁹¹ Napriek tomu bola britská vláda z politických dôvodov pevne rozhodnutá, že sa treba snažiť zo všetkých síl, aby Poliaci vo Varšave dostali pomoc. Operácie z Talianska sa považovali za „*jedinú nádej Varšavy*“, než začnú pomáhať Sovieti.⁹² Keďže aj navzdory najlepším úmyslom a úsiliu straty stále rástli, ukázalo sa, že veľká americká operácia je jedinou možnosťou, ako dostať do Varšavy potrebné zásoby.

V tom čase poľsko-sovietske vzťahy dosiahli dovedy najnižšiu úroveň. Poliaci obviňovali Sovietov, že im naschvál nepomáhajú a Sovieti ako odve-

85 *Červená armáda spomalená nemeckými údermi*. In: *The New York Times*, 9. 8. 1944. Podľa OSS „bol to tento útok, ktorý dokázal, že Varšavské povstanie, spočiatku zjavne dobre časované, bolo v skutočnosti katastrofálne predčasné“. *NACP, RG 59, 103.918/8-1944, 19. 8. 1944, R&A 1785.24, OSS*.

86 NA-PRO, FO 371/39428/C10670, tg 2049. *Eden Kerrovi, 6. 8. 1944*.

87 Tamtiež, CAB 121/309, 5. 8. 1944 (tg Punch 123) a 7. 8. 1944 (tg bez čísla). *Osoba CAS Slessorovi*.

88 Tamtiež, *Records of the War Office (WO) 216/98. Eden Rackiewiczovi, 17. 8. 1944*.

89 Tamtiež, HS 4/157, MP/PD/6199. *Osoba MP osobe CD, 17. 8. 1944*. Súdiac podľa niektorých nahnevanych správ z Varšavy, Poliaci v Londýne museli mať veľa dôvodov na obavy.

90 Napríklad tamtiež, CAB 121/309, COS (44) 267th Meeting (O), 9. 8. 1944.

91 Tamtiež, CAB 121/309, tg F79096. *Generál Wilson a Slessor pre Chiefs of Staff, 4. 8. 1944*.

92 Tamtiež, CAB 121/309, tg Punch 128. *Osoba CAS Slessorovi, 11. 8. 1944*.

tu urobili presne tak. Americkú žiadosť o povolenie pristáť na sovietskych základniach odmietli s odôvodnením, že povstanie je „čisto dobrodružnou záležitosťou“, ktorú sovietska vláda nemôže podporiť.⁹³ Stalin oznámil Mikolajczykovi, že ho poľské nactiutŕhania priviedli k tomu, že zmenil názor na motívy a ducha povstania, a že preto „s myšlienkou pomoci Varšave skončil“.⁹⁴ Sovietski činitelia trvali na svojom, napriek argumentom a apelom Franklina D. Roosevelta a Winstona Churchilla a ich veľvyslancov v Moskve.⁹⁵ Pre amerického vyslanca Harrimana bol sovietsky postoj šokom i varovaním: „Títo muži sú „nafúknutí“ mocou a očakávajú, že môžu nás a všetky krajiny prinútiť, aby sme bez slova prijali ich rozhodnutia.“⁹⁶

Dňa 20. augusta 1944 Roosevelt a Churchill požiadali Stalina, aby vzal do úvahy „svetovú mienku, ak anti-nacisti vo Varšave budú naozaj opustení“. Navrhli mu, aby všetci traja urobili, čo je v ich silách na záchranu čo najväčšieho počtu vlastencov vo Varšave, a požiadali ho, aby tam dal zhoďiť zásoby a muníciu, alebo aby umožnil, aby to mohli urobiť ich lietadlá.⁹⁷ Stalinovou odpoveďou bol útok na organizátorov povstania ako na „skupinu zločincov, ktorí sa pustili do varšavského dobrodružstva aby uchvátili moc... [a] vrhli takmer neozbrojených ľudí proti nemeckým kanónom, tankom a lietadlám“.⁹⁸ Churchill sa odmietol zmieriť so sovietskym odmietnutím. Dňa 25. augusta navrhol Rooseveltovi, aby americké lietadlá „gate crash“ na sovietske letiská,⁹⁹ teda aby tam „vpálili“ bez sovietskeho súhlasu a bez ohľadu na riziko. Začiatkom septembra svoj návrh zopakoval s dodatkom, že „budeme samozrejme zdieľať s vami plnú zodpovednosť za akúkoľvek akciu, ktorú vaše letectvo podnikne“.¹⁰⁰ Roosevelt však nechcel ísť tak ďaleko.

B. Slovensko

V kontexte problémov spojených s *Varšavským povstaním* situácia v poslednej dekáde augusta rozhodne nebola priaznivá pre ozbrojené vystúpenie na Slovensku. Čechom v Londýne bolo jasné, že a) Slovensko nedostane účinnú pomoc zo Západu, b) Nemci budú postupovať brutálne voči vzbure

93 *Foreign Relations of the United States, 1944. Vol. III*, s. 1374-76 (1374), tg 3000. *Harriman pre Roosevelta a Stettinius*, 15. 8. 1944.

94 NA-PRO, FO 371/39492/C11123, tg *Mikolajczykovi z 16. 8. 1944*. Romer čítal O'Malleymu, zaznamenal O'Malley 18. 8. 1944.

95 Archibald Clark-Kerr a Averell Harriman.

96 *Foreign Relations of the United States, 1944. Vol. III*, pozn. 11, s. 1389, tg 3049. *Harriman pre Roosevelta a Hulla*, 17. 8. 1944.

97 NA-PRO, PREM 3/352/12, tg 2602. *Roosevelt a Churchill Stalinovi cez Kerra*, 20. 8. 1944. Telegram bol odoslaný na Rooseveltov návrh.

98 *Foreign Relations of the United States, 1944. Vol. III*, s. 1385-6 (1385). *Stalin Churchillovi a Rooseveltovi*, 22. 8. 1944.

99 NA-PRO, PREM 3/352/12, tg 769. *Churchill Rooseveltovi*, 25. 8. 1944.

100 Tamtiež, tg 779. *Churchill Rooseveltovi*, 4. 9. 1944.

vo svojom tle, c) v tábore Spojencov je vážna kríza a d) *Červená armáda* je príliš ďaleko, aby mohla účinne pomôcť. V danej situácii prezieravosť a zodpovednosť diktovali odklad vystúpenia na neskorší čas.

V tom čase však boli českí predstavitelia veľmi znepokojení udalosťami, ktoré mohli ohroziť ich prevratové plány na Slovensku. Emisár slovenského ministra národnej obrany generála Čatloša bol v Moskve, aby dohodol spoluprácu so Sovietmi. Londýn dostal už 10. augusta výstrahu od svojho agenta na Slovensku, povereného prípravou prevratu, že separatistické hnutie na čele s Čatlošom a Tisom¹⁰¹ „dosahuje nebezpečné medze“ a že „ak sa nám to nepodarí zlikvidovať a ak ich vezme na milosť Moskva, odkiaľ čakajú návrat vlastnej deputácie, Čatloš urobí štátny prevrat s pomocou Moskvy“.¹⁰² Rumunsko malo každú chvíľu prejsť na stranu Spojencov, čo 23. augusta aj urobilo, a Tisove Slovensko ho mohlo nasledovať.

Najvyšší českí činitelia sa obávali, že sa slovenskí „vinníci“ pokúsia podviesť „jednak československy verných Slovákov, jednak Čechov a sovietske Rusko samo... Prejdú k Sovietom a budú s nimi vyjednávať o mieri a budú ochotní spolupracovať vojensky aj proti Nemcom. Budú event[uálne] ponúkať uskutočnenie prevratu a utvorenie novej vlády v Bratislave, v ktorej by neboli dnešní vinníci. Podmienkou bude, aby boli uznávaní ako samostatný činiteľ, s ktorým sa bude vyjednávať nezávisle od nás... V prípade, že k týmto pokusom naozaj dôjde, ide o jeden z najhorších činov slovenskej quislingovskej zberby.“¹⁰³ Stručne povedané, bolo riziko, že Slovensko ako samostatný štát bude kapitulovať pred Sovietmi skôr, než by mohlo odovzdať svoju samostatnosť do českých rúk.

Politické záujmy mali zrejme prednosť pred vojenskou stránkou veci, pretože 21. augusta nariadil Beneš slovenským odbojovým silám, aby sa v súlade s tzv. obranným variantom¹⁰⁴ postavili za každú cenu proti prípadnej nemeckej invázii.¹⁰⁵ Dňa 30. augusta vydal ďalší, definitívny rozkaz po tom, čo Londýn dostal správu, že nemecká intervencia sa začala.¹⁰⁶ Nariadiť povsta-

101 Autor nenašiel žiaden priamy dôkaz, že by bol Tiso vedel o Čatlošových zámeroch, alebo ich bol podporoval.

102 VHA Praha, 37-107-1, tg (Leo) 569-06. *Krátký do Londýna*, 10. 8. 1944.

Stalin povedal Benešovi v decembri 1943, že slovenský separatizmus nemožno pripustiť – „bola by to nemožná hlúposť“. Beneš si však nemohol byť istý, či Stalin nezmenil názor. Pozri poznámky o stretnutí z 18. 12. 1943. Archiv Ústavu T.G. Masaryka (A ÚTGM) Praha, f. Edvard Beneš II (EB II), V186/62A-C/6.

103 PREČAN, V. (ed.): *SNP. Dokumenty*, s. 324-325. *Beneš a Masaryk Fierlingerovi*, 26. 8. 1944.

104 S týmto variantom súhlasili aj politickí a vojenský predstavitelia odboja na Slovensku.

105 VHA Praha, 37-102-2, tg (Oto) 20272-75. *Beneš Golianovi*, 21. 8. 1944.

106 Tamtiež, tg (Oto) 20280-82. *Správa Beneša a vlády pre Goliana*, 30. 8. 1944. Medzitým 29. 8. 1944 Golian uskutočnil vojenskú časť prevratu a vyhlásil boj proti Nemcom vstupujúcim na Slovensko.

nie na Slovensku za okolností, za ktorých prebiehalo *Varšavské povstanie*, bez predošlej koordinácie so Spojencami, bolo prejavom bezohľadnosti k bojovníkom a civilnému obyvateľstvu. Vystavilo tiež Čechov riziku, že budú čeliť podobným obvineniam, akým museli čeliť Poliaci. Napriek tomu ho Česi podstúpili.

Krátko po začatí bojov preto Beneš a jeho blízki spolupracovníci začali „*damage control*“ – minimalizovanie škôd. Patrí sem nepravdivé vyhlásenie, že povstanie sa uskutočnilo „*za rozsiahlych porád s hlavnými spojeneckými vládami*“.¹⁰⁷ Jadrom ich iniciatívy bolo ubezpečovanie Sovietov, že „*nebude druhého prípadu Varšavy*“. Povstanie bolo vraj politickou nevyhnutnosťou, ale pomoc, ktorú teraz od Sovietov očakávajú, by mala byť „*bez zmeny ich strategických dispozícií, a bez výčitiek a rekriminácií*“.¹⁰⁸ Bolo tiež jasné, že nebudú ani tlačiť na západných Spojencov, aby dodali zbrane na Slovensko, čo by mohlo prehĺbiť rozkol medzi Spojencami.

Česká politika v otázke získavania zbraní pre Slovensko bola zjavne výrazom kľúčovej českej priority – nerobiť nič, čo by mohlo antagonizovať Sovietsky zväz. Požiadavky, ktoré českí vojenský a politický činitelia predložili západným Spojencom v prvých dňoch povstania, pôsobia ako formality. Zatiaľ čo žiadosti o britskú vojenskú pomoc vo forme zbraní a bombardovania poslali priamo *Generálnemu štábu, Ministerstvu letectva, a SOE*, žiadosť o americkú vojenskú pomoc adresovali len vojenskému pridelencom v Londýne. Od Američanov nežiadali zbrane, len bombardovanie určených cieľov. Okrem toho požiadali oboch Spojencov o udelenie bojových práv (combatant rights) pre slovenských povstalcov. Pokiaľ išlo o žiadosti adresované americkej vláde, české vedenie k nim pristupovalo s ostentatívnou laxnosťou: britský vyslanec vo Washingtone telegrafoval svojmu ministerstvu s neskrývaným prekvapením, že americké *Ministerstvo zahraničných vecí (State Department)* nedostalo žiadnu indikáciu, aké kroky podnikla československá vláda ohľadne bombardovania, že minister Jan „*Masaryk nepredložil [americkému vyslancovi v Londýne] Winantovi nijakú žiadosť ohľadne dodávania zbraní*“, a že československí zástupcovia rokovali o návrhoch československej vlády na *Ministerstve zahraničných vecí* „*na nízkej, opakujem, nízkej úrovni*“.¹⁰⁹

Na rozdiel od Poliakov, Česi neoslovili vrcholných amerických politických a vojenských činiteľov a americké organizácie, napríklad prezidenta Roosevelta, *Spojených náčelníkov štábu (Joint Chiefs of Staff)*, alebo velenie

107 NACP, RG 59, 860F.01/9-744, dp 175. Schoenfeld Hullovi o Masarykovej tlačovej konferencii, 6. 9. 1944.

108 A ÚTGM, f. EB II, 38-22. Benešov záznam o rozhovore s Lebedevom, 5. 9. 1944.

109 “Junior (repeat junior) level.” NA-PRO, FO 371/38942/C11949, tg 4866. Earl of Halifax poslal Foreign Office, 8. 9. 1944.

8. *americkej leteckej armády* umiestnenej v Spojenom kráľovstve, ani spojenecké organizácie s americkou účasťou – *Kombinovaných náčelníkov štábu a Najvyššie veliteľstvo spojeneckých expedičných síl v Európe (Supreme Headquarters of the Allied Expeditionary Force)* pod velením generála Eisenhowera. Z preskúmaných dokumentov je zjavné, že pre české politicko-vojenské vedenie v Londýne nebola americká pomoc slovenským povstalcem ani žiadúca ani vítaná.

České vedenie v Londýne sa nesnažilo ani využiť príležitosti, ktoré sa ponúkali. Napríklad, keď Sovieti zdržovali dodávku britských zbraní, Česi nešli za *OSS*, ktorý sa im od jari 1944 pokúšal vnútiť zbrane pre slovenský odboj. Naopak, sťažovali sa na *OSS* u *SOE*, keď *OSS* bez ich vedomia priviezol v septembri 1944 na Slovensko dva letecké náklady zbraní a spojovacích (*liaison*) dôstojníkov s pomocným personálom.¹¹⁰

České vedenie dokonca priamo odrádzalo Spojencov od pomoci Slovensku. Príkladom tohto postoja je Benešov zárok v čase, keď varšavská kríza dosiahla vrchol. Dňa 4. septembra britský vojnový kabinet faktickým ultimátom znovu požiadal Sovietov o povolenie použiť sovietske letiská a varoval ich, že ak odmietnu pomôcť, a Nemci premôžu Varšavu, „šok pre verejnú mienku... bude nevyčísľiteľný“.¹¹¹ Sovieti neodpovedali a nikto nevedel, čo bude ďalej. Beneš, vedený obavami, že v tejto situácii by mu prípadné britské naliehanie na Sovietov, aby odsúhlasili odoslanie zbraní na Slovensko, u Sovietov poškodilo, nezniesol tento tlak a oznámil 7. septembra britskému vyslancovi Nicholsovi, že „nie je českým úmyslom spôsobiť ani tie najmenšie problémy“. Povedal, že povstanie bude asi potlačené, ale že už splnilo svoju politickú a vojenskú úlohu – povstalci vyhlásili lojalitu československej republike a vláde, ktorú on vedie. Pochopí, ak Briti po konzultácii s Rusmi zistia, že bude pre nich ťažké poslať mu priamu pomoc vo väčšom množstve. Nichols si poznamenal, že Beneš „opakoval viac ako raz, že nám v tejto veci nebude nikdy nič vyčítať“.¹¹² Britská vláda tak dostala krátko po vypuknutí povstania od Beneša jasný signál, že si s pomocou povstalcem nemusí robiť starosti.

Jednou z vecí, ktoré stoja za pozornosť, je rozdiel v postoji poľskej a českej vlády k ľuďom, ktorých mali zastupovať. Tento rozdiel sa dá vyčísliť. Počas prvého mesiaca povstania Poliáci predložili západným Spojencom vyše 100 prosieb-žiadostí, písomne alebo osobne. Česi menej ako 15. Na poľskej

110 Tamtiež, FO 371/38942/C12497, záznam. *Allen*, 22. 9. 1944. Odtajnené na základe žiadosti autora podľa Freedom of Information Act. Pozri tiež FO 371/38942/C12929, HBP/CZ/6320. *Perkins Allenovi*, 22. 9. 1944.

111 Tamtiež, PREM 3/352/12, tg 2855. *War Cabinet Molotovovi cez Kerra*, 4. 9. 1944.

112 Tamtiež, FO 371/38942/C12076, dp 132. *Nichols Edenovi*, 7. 9. 1944.

strane najvyšší politickí a vojenský činitelia opakovane, s vášňou a plným nasadením žiadali pomoc pre svojich ľudí bojujúcich vo Varšave. Z českej strany prišlo niekoľko formálnych žiadostí na začiatku povstania, hlavne od vojenských osôb. Chýbali urgencie a politická podpora. Poľský prezident a ministerský predseda predniesli v prvom mesiaci povstania britskému kráľovi a premiérovi okolo 15 žiadostí, prezident Beneš a premiér Šrámek ani jednu. Celkove československá vláda v exile dávala jasne najavo, že po úspešnom uskutočnení prevratu bola pre nich otázka pomoci bojujúcemu Slovensku v tom najlepšom prípade len povinnou formalitou. Vzhľadom na jej politiku v tejto otázke možno konštatovať, že československá vláda v exile nebola legitímnou vládou Čechov a Slovákov.

Nedostatok aktivity pri získavaní zbraní pre Slovensko ostro kontrastuje s energiou, ktorú Česi v Londýne vynaložili na exploatáciu povstania pre svoje politické ciele, predovšetkým ako dôkaz, že Slováci sami odmietli samostatnosť. Len medzi 30. augustom a 1. septembrom 1944 ČTK telegrafovala ekvivalent 60,000 slov a dodávala bulletiny, osobné vysvetlenia a články do celého sveta, ktoré zdôrazňovali lojalitu Slovákov voči Československej republike a Benešovi.¹¹³

4. Záverečná opona

Dňa 9. septembra 1944 sovietska vláda ustúpila a ponúkla svoje základne pre americký let do Varšavy. Pre zlé počasie sa let uskutočnil o deväť dní neskôr: 108 výškových bombardérov zhodilo 130 ton zbraní, munície a potravín, ale len malá časť padla do poľských rúk.¹¹⁴ Akcia na chvíľu pozdvihla morálku vo Varšave, ale v konečnom dôsledku nič nezmenila, a ak, tak možno len pre Nemcov: napríklad niektorí príslušníci *Dirlwangerovej brigády*, ktorú presunuli z Varšavy na Slovensko, boli vyzbrojení americkými zbraňami.

Pokiaľ išlo o pomoc slovenským povstalcem, jediná systematická pomoc prišla zo Sovietskeho zväzu vo forme zhadzovania zbraní a veľkej ofenzívy cez Karpaty, ktorá si vyžiadala zmenu v sovietskych strategických plánoch. Sovietske rozhodnutie pomôcť Slovákom naisto ovplyvnili udalosti vo Varšave. Ako Sovieti prehrávali zápas o verejnú mienku, poskytnutie pomoci Slovensku im umožnilo ukázať svetu, že sú ochotní pomáhať odbojovým silám, ak to dovoľí vojenská situácia. Ich pomoc sa však ukázala ako nedostatočná; neboli s ňou spokojní ani povstalci, ani vedenie v Londýne. Povsta-

113 NA Praha, f. Hubert Ripka, k. 179. *Správa Informačnej služby Ministerstva zahraničných vecí [Londýn]*, 15. 1. 1945.

114 NA-PRO, CAB 121/310. *Situačná správa č. 7, 21. 9. 1944; tg 5270, 15. 9. 1944; Správa z 22. 9. 1944*. Na porovnanie, operácie z Talianska predstavovali 145 ton dodávok v 181 letoch v priebehu piatich týždňov.

nie a duklianska ofenzíva zrejme nespĺnili sovietske očakávania a Sovietsi, hoci boli zaviazaní podporovať povstanie, nechceli naň vyčerpať príliš veľa prostriedkov, ktoré mohli byť účinnejšie využité inde.

Zo Západu neprišla žiadna pravidelná pomoc. Okrem nedostatku leteckých kapacít pôsobili tu aj iné dôležité faktory:

1) Nedostatočné prípravy: Od samého začiatku sa ako *SOE* tak *Foreign Office* sťažovali, že na povstanie neboli pripravení, pretože „Česi nikdy nič so *SOE* vopred nezariadili, napriek jeho naliehavým žiadostiam, ani žiadnym spôsobom toto povstanie nekoordinovali“.¹¹⁵

2) České signály Britom a Američanom, že zbrane pre Protektorát mali prioritu.

3) Český appeasement voči Sovietom: Na začiatku povstania Briti čakali na sovietsky súhlas, aby mohli zhodiť Slovákom zbrane, a odporučili generálovi Ingrovi, aby vzhľadom na dobré česko-sovietske vzťahy ho česká exilová vláda urgovala u Sovietov.¹¹⁶ Ingrove zákroky však boli príliš opatrné; zdá sa, že sa bál tvrdsie naliehať. Keď varšavská kríza vrcholila, Česi sa báli čo len ísť v tejto veci priamo za Sovietmi a požiadali Britov, aby to urobili za nich.¹¹⁷

4) Tieň Varšavy: Vystavení komplikáciám a starostiam spôsobených povstaním vo Varšave, Briti sa veľmi snažili „vyhnúť *poľským nástrahám*“. Znamenalo to nerobiť nič, s čím by nesúhlasila sovietska vláda. V opačnom prípade by mohli skončiť „znova [so záväzkom] podporovať [povstanie] za nemožných podmienok“.¹¹⁸ Pri zvažovaní českej žiadosti o vojenskú pomoc pre Slovensko *Náčelníci štábu* súhlasili s názorom *Ministerstva zahraničných vecí*, že treba postupovať opatrne, „zvlášť, keď sme neboli nijako konzultovaní, ani len informovaní, keď sa prijalo rozhodnutie vydať rozkazy pre toto povstanie“.¹¹⁹ Vzhľadom na blízkosť sovietskych vojsk k Slovensku *Náčelníci štábu* rozhodli, že všetky letecké operácie na Slovensku by mali robiť Sovietsi.¹²⁰ Americkí *Spojení náčelníci štábu* s tým súhlasili a odporučili, aby sa na Slovensku nerobili žiadne akcie, pokiaľ *Foreign Office* nezistí, aké sú v tomto ohľade sovietske zámery. Sovietsi však na urgencie *Foreign Office* nikdy priamo neodpovedali.

115 Tamtiež, FO 371/38941/C11772. *Záznam, Roberts, 31. 8. 1944.*

116 Tamtiež, WO 216/99. *Záznam o rozhovore medzi generálom Nyeom a Ingrom, 2. 9. 1944.*

117 Ripkova osobná intervencia. Tamtiež, FO 371/38942/C12078, 122/17/44. *Nichols Harrisonovi, 11. 9. 1944.*

118 Tamtiež, FO 371/38941/C11772. *Záznam, Harvey, 31. 8. 1944.*

119 Tamtiež, FO 371/38942/C12068, COS 1551/4. *Earle Robertsovi, 5. 9. 1944.*

120 Tamtiež, FO 371/38942/C12068, tg COS(W)312. *Chiefs of Staff pre Joint Staff Mission, 6. 9. 1944.*

Koncom októbra sa pozícia povstaleckej armády prudko zhoršila. Zúfale prosby jej veliteľov podnietili českých činiteľov v Londýne, že požiadali o rýchlu pomoc od všetkých troch Spojencov. Britskí *Náčelníci štábu* sa postavili proti: hlavným dôvodom bol nedostatok dostupných prostriedkov.¹²¹ Ministerstvo zahraničných vecí sa prihovárало za aspoň symbolickú pomoc, ktorou by Briti u Čechov získali „*nejaké politické body*”,¹²² ale *Náčelníci štábu* neboli ochotní „*sa znovu angažovať do zbytočných symbolických akcií na podporu vzdialených povstanií, ktorým môžu účinne pomôcť len Rusi*”.¹²³ Ministerstvo zahraničných vecí nakoniec prijalo vojenské dôvody za rozhodujúce. Navyše uznalo, že „*naša pomoc by bola neúčinná. Nikto by sa nám za ňu nepoďakoval, len by sme prevzali časť zodpovednosti za toto predčasné povstanie, ktoré s nami nikto nekonzultoval.*”¹²⁴

Poznámka na záver

Cieľom tejto štúdie bolo preskúmať niektoré obmedzenia, ktoré ovplyvnili povstania vo Varšave a na Slovensku, v nádeji, že to prispeje k lepšiemu pochopeniu týchto dvoch veľkých udalostí európskeho odboja. Preskúmané dokumenty ukazujú, že zohľadnenie síl a udalostí, ktoré súviseli s povstaním vo Varšave, môže byť v tomto smere užitočné zvlášť pre hlbšie poznanie *Slovenského národného povstania*.

Autor sa chcel zamerať na fakty a nechať čitateľa, aby si urobil vlastné závery. Jedna poznámka sa však zdá byť primeranou: Treba rozlišovať medzi „*obyčajnými*“ ľuďmi, ktorí sú ochotní vziať do rúk zbrane a brániť svoju zem, a úzkym kruhom ľudí, ktorí sledujú predovšetkým svoje osobné alebo skupinové záujmy. Mohlo by sa zdať, že ide o výnimočný problém; v skutočnosti je to nadčasová, stále sa opakujúca výzva.

121 Tamtiež, FO 371/38943/C14863, COS 1786/4. *Earle Robertsovi*, 27. 10. 1944.

122 “Some political kudos.” Tamtiež, FO 371/38943/C14863. *Záznam, Harrison*, 29. 10. 1944.

123 Tamtiež, FO 371/38943/C14863, COS 1786/4. *Earle Robertsovi*, 27. 10. 1944.

124 Tamtiež, FO 371/38943/C14863, PM 44/672. *Cadogan Churchillovi*, 31. 10. 1944.

23. AUGUST 1944 A RUMUNSKÁ HISTORIOGRAFIA. KONCEPTUÁLNE ZMENY VNÍMANIA HISTORICKEJ UDALOSTI

ȘERBAN LIVIU PAVELESCU

Rumunský národný deň, 23. august 1944 bol po štyri dekády jednou z kľúčových udalostí historického zriadenia legalizujúceho komunistickú stranu a zároveň to bola vyzdvihovaná historická téma rumunskej komunistickej historiografie.

Tisícky posvätených článkov, štúdií a stovky diel, ktoré sa viac alebo menej venovali tejto tematike, sú dôkazom tohto tvrdenia. Táto téma prekračuje časový úsek komunistickej éry a predĺžila sa až do súčasnej rumunskej a zahraničnej historiografie. Dôvody takéhoto záujmu o túto historickú udalosť, ktorá by mohla byť (a bola) predmetom hĺbkového výskumu, sú viaceré a presahujú klasické historické analýzy.

Jedným z exemplárnych prípadov manipulácie a prispôsobenia si histórie za účelom legitimovania propagandistických zámerov kvôli svojim politickým interpretáciám alebo implikáciám je 23. august 1944. Zároveň poukazuje aj na spôsob, akým boli spomínané udalosti vnímané, používané a interpretované. Fakt, že sa v historiografickej diskusii pokračuje - ba čo viac, rozširuje sa aj v postkomunistickom kontexte, spolu s príslušnými témami a postojmi partizánov k celej diskusii - svedčí o pokračovaní uprednostňovania legitimizovania politickej a ideologickej dimenzie týchto konkrétnych historických udalostí.

Diskusia o historickej udalosti a jej historiografických reflexií by mala brať do úvahy teoretické koncepty ako národná identita, politická legitimizácia a ich determinanty. Teoretická paradigma, ktorú musíme (vzhľadom na všeobecný teoretický rámec reflektovania minulosti v konštrukcii a podpore špecifickej národnej identity) zvažovať, bola vysvetlená Benediktom Andersonom.¹ Implikáciu metód symbolickej histórie a historiografie pri legitimizácii politického režimu analyzujem podľa Davida Kertzera² a jeho špecifického prínosu k danej problematike.

1 ANDERSON, Benedict: *L'imaginaire national. Réflexions sur l'origine et l'essor du nationalisme*. Paris, 2002.

2 KERTZER, David I.: *Ritual, politics and power*. Yale, 1988.

V tomto kontexte chcem príspevkom podčiarknuť hlavné analýzy a línie vnímania udalostí 23. augusta 1944, zobrazené v rumunskej komunistickej a postkomunistickej historiografii. Ďalej zdôrazniť vzťah medzi týmito historiografickými prístupmi a oficiálnymi prejavmi politického režimu, ktorý v tomto období v Rumunsku dominoval. Základným zistením pri analýze historiografickej produkcie venovanej 23. augustu 1944 je, že táto udalosť nebola nikdy oddelená od temporálneho kontextu. Navyše, diskusia, ktorá k 23. augustu 1944 prebiehala, zahrňuje dôležité aspekty, ktoré sa vzťahujú k udalosti a majú axiologické, politické a ideologické implikácie.

Medzi najrelevantnejšie môžeme radiť: charakteristiky politického režimu vedeného Ionom Antonescom, typ vojny vedenej Rumunskom na východnom fronte, rumunskú pozíciu v rámci Osi, vzťah režimu k Židom a iným etnickým menšinám, status a typ vojny vedenej Rumunskom na západe, vzťah k Spojeneckým mocnostiam, evolúcia vnútorného politického režimu atd. Navyše, k samotnej udalosti sa viaže prevažovanie jednej či druhej strany súvisiacej s vystúpením Rumunska z Osi, ich motivácie a dôležitosť rozdielnych síl, ich kategórií a pólov, ktoré mali vplyv na toto vystúpenie. Nakoniec, ďalším stupňom diskusie je otázka, či prevažujúci vplyv na úspech prevratu mali autochtónne vojenské zložky alebo Spojenci (presnejšie *Červená armáda*).

Najprv sa žiada chronologicky vymedziť historiografiu komunistickej éry (manipulovanej, kontrolovanej a cenzurovanej komunistickým režimom) a postkomunistickej éry (väčšinou iniciovanej politickými zámermi, ktoré neprichádzali z akademického prostredia).

Prvá fáza akademickej a politickej diskusie o udalostiach 23. augusta pokrýva časové obdobie medzi augustom 1944 a decembrom 1948 a má všetky charakteristiky čerstvých historických prežitkov. Obsahuje mnoho deklarácií a priamych výpovedí účastníkov.

Pomerne veľké množstvo literatúry, ktoré bolo týmto udalostiam venované, bolo polemické a spojené s politickým bojom a dobovými udalosťami v Rumunsku. Interpretácia faktov a prístup účastníkov k nim boli rôzne a záviseli na politických pozíciách a momentálnom balansovaní síl. Môžeme napríklad citovať dielo z jesene 1944³ z kruhov patriacich ku kráľovskému palácu. Príspevok poukazuje na hlavnú úlohu kráľa v skupine, ktorá bola zameraná proti Antonescovi a Hitlerovi, poukazuje na akcie a úspechy tejto skupiny. Typologickým rámcom týchto udalostí je štátny prevrat. Úloha a prítomnosť sovietskych síl je marginálna, avšak napriek tomu nepopierateľná. Akcie rumunskej armády a ich účasť na vojne proti Hitlerovi sú viac ako načrtnuté.

3 *Cum s-a produs lovitura de stat de la 23 august 1944. Rolul suveranului*. București, 1944.

Pozícia rumunskej komunistickej strany a ich blízkych akademických kruhov bola úplne odlišná. Veľmi relevantným je vydanie novín *Scanteia*, publikované na prvé výročie 23. augusta 1944.⁴ Hlavná pozornosť sa tu koncentruje na sovietske armádne zložky a ich vojenské akcie na rumunskom území počas týchto udalostí, a zdôrazňuje sa dôležitosť rumunskej komunistickej strany v koalícii politických síl majúcej účasť na akcii. Podobne sa akcentuje tiež úloha *Vlasteneckých gárd* (polovojenských formácií kontrolovaných komunistami).

Politická a historiografická produkcia tohto prúdu podrobnejšie skúmala evolúciu rumunskej sovielizácie, ktoré rozširuje o prvky viažuce sa k politickému režimu pred 23. augustom 1944 - medzivojnovému politickému režimu, vojne Rumunska proti ZSSR atď. Konsolidovanie komunistickej moci v Rumunsku, eliminujúce posledné elementy starého režimu (30. december 1948 – zrušenie monarchie a vyhlásenie Rumunskej ľudovej republiky) sa odrazilo aj v stupni konceptuálneho rámca historiografickej vízie udalostí 23. augusta 1944.

Podľa jedinečnej historickej príručky, pod ktorú sa podpísal Mihail Roller,⁵ zodpovedný za implementáciu marxistickej vízie, sa udalosti 23. augusta 1944 reprezentovali ako ozbrojené povstanie komunistickej strany Rumunska a robotníckej triedy ako všadeprítomných entít. Armáda, kráľovský dvor a demokratické politické strany sú tu len akýmisi doplnkovými elementami okolo komunistov a prisudzujú sa im negatívne motivácie. Príspevok, ako štrukturálny element, uvádza historickú úlohu „oslobodzujúcej“ *Červenej armády* pri rozvíjaní a úspechu prevratových udalostí.

Tento deň, 23. august 1944, môže byť taktiež odkazom na historickú kauzalitu, ktorá kulminuje zriadením ľudovo-demokratického režimu ako vrcholu spoločenského vývoja v Rumunsku. Použité analytické a vysvetľujúce termíny sú pre marxistickú historiografiu klasické. Predchádzajúci politický režim, nie iba ten zavedený Ionom Antonescom počas vojny, alebo ten zavedený Karolom II, ale aj medzivojnový režim, je považovaný za reakčný a tyranský. Vtedajšie historické udalosti vo všeobecnosti, a udalosti týkajúce sa 23. augusta 1944 zvlášť, sú prednostne pripisované komunistickej strane a akciám a pozíciám (skutočným či imaginárnym) tejto strany.

Zmiený príspevok potvrdzuje, že sa už nachádzame na poli komunistickej historiografie a môžeme sa priesť ohľadom jeho kompletného prepojenia s legitimizáciou politického režimu. Od tejto doby až do kolapsu totalitného

4 *Scântea*, 22.-23. 8. 1945.

5 V historiografii prvej polovice 50. rokov v Rumunsku má podobnú úlohu, akú mal Ždanov v sovietskej kultúre daného obdobia. Mihail Roller je zodpovedný za kvantifikovanie politickej a ideologickej pozície legitimizujúcej Komunistickú stranu Rumunska. Porovnaj: ROLLER, Mihail: *Istoria Românilor*. București, 1947.

režimu v Rumunsku v decembri 1989, historiografické príspevky, aspoň tie týkajúce sa týchto udalostí, viac-menej odrážajú politickú pozíciu komunistického režimu so svojim vývojom.

Vzťahy Bukurešti a Moskvy (rozdiely, ktoré vyvstali medzi oboma štátmi) ako aj ideologická debata, ktorá začala a zvýraznila sa na konci 50. rokov, zasiahla taktiež štruktúry historiografickej rozpravy.

Uvedomujúc si všetky zmienené fakty, môžeme povedať, že interpretácia dát a faktov, ako aj obraz 23. augusta 1944 v komunistickej historiografii, prekonal niekoľko väčších etáp. Prvou z nich je už vyššie zmienená a podpísaná Mihailom Rollerom v jedinečnej historickej príručke.

Koniec 50. rokov, najmä obdobie po stiahnutí sa sovietskych jednotiek z Rumunska (1958), bol poznačený zmenou v dovtedajšej oficiálnej historiografii, ktorá sa odrazila v znižovaní úlohy a vplyvu *Červenej armády* na udalosti z 23. augusta 1944. Na druhej strane sa zvýraznila úloha národných síl, aj keď nie armády samotnej, ale iba *Vlasteneckých gárd*, so zrejším zámerom legitimizovania povojnovej komunistickej moci. V tomto čase sú podľa sovietskeho receptu pre potreby propagandy a ideológie vytvárané historické falzifikáty. Ide najmä o dokumentáciu a fotografie, ktoré dokazujú prítomnosť a aktivity *Vlasteneckých gárd* v priebehu udalostí 23. augusta 1944.⁶

V rámci analýz a vízií udalostí z augusta 1944, hlavná tendencia uprednostňuje úlohu národných síl vo vývoji a na konci povstaleckých aktivít. Ideologická trhlina medzi *Komunistickou stranou Rumunska* a *Komunistickou stranou Sovietskeho zväzu* po začiatku 60. rokov – ideologický hrot reprezentovaný deklaráciou *Komunistickej strany Rumunska* týkajúcej sa vzťahu medzi dvomi komunistickými stranami v apríli 1964 – sa odráža taktiež aj na poli historiografie. Ohľadom tejto tendencie môžeme uviesť 5 zväzkové dielo vydané rumunským *Ministerstvom obrany* pre interné účely,⁷ ako aj vydanie histórie *Komunistickej strany Rumunska* z roku 1960.⁸

Napäté vzťahy *Komunistickej strany Rumunska* a Moskvy prispeli k reštrukturalizácii rumunskej historiografie vo všeobecnosti, ale najmä pri udalostiach týkajúcich sa 23. augusta 1944, čo bolo charakteristické od polovice 60. rokov.⁹

6 Zábery, ktoré sa objavili vo všetkých dobových historických knihách a prednáškach a odkazovali na tieto udalosti, boli vyrobené filmovými štúdiami v Buftea v polovici 50. rokov.

7 *Participarea Armatei Române la Rîzboiului Antihitlerist*. București, 1959.

8 *Lecții în ajutorul celor care studiază Istoria PMR*. București, 1960.

9 Pozri: *Insurecția din august 1944 și semnificația ei istorică*. București, 1974. Kniha reprezentuje kolekciu štúdií publikovaných pod egidou najdôležitejších inštitúcií, podieľajúcich sa v tej dobe na štruktúrovaní novej politickej historiografickej rozpravy o 23. auguste 1944, akými boli: Akadémia politických a sociálnych vied, „Stefan Gheorgiu“ Akadémia Ústredného výboru Komunistickej strany Rumunska, Inštitút pre historické a socio-politické štúdie Ústredného výboru Komunistickej strany Rumunska, Centrum štúdií a výskumu histórie a vojenskej teórie, Vojenská akadémia.

Nová línia interpretácie principiálne nemoifikovala kľúčové dáta pôvodnej interpretácie, ktorú vytvorila *Komunistická strana Rumunska* a podľa ktorej bol 23. august 1944 spúšťacím mechanizmom sociálnej revolúcie. Zmenila sa však úloha, ktorá bola vo vývoji udalostí pripisovaná národným faktorom. Armáda a ostatné dôležité politické sily (monarchia, demokratické politické strany) zažívajú výraznú zmenu v im prisúdenej úlohe vo vývoji vojenských a politických akcií. Celý tento proces charakterizovala veľká kampan zhrmažďovania dôkazov a spomienok, písania a vyšetrovania faktov takmer kriminálnym spôsobom.

Cesta vytvorená touto veľkou rekonfiguráciou vízií udalostí 23. augusta 1944 je tá, ktorá poznačila celú rumunskú historiografiu v posledných dvoch dekádach komunistického obdobia. Tento evolučný proces je kontroverzný a má mnoho otočiek, politicky a ideologicky je omnoho ortodoxnejší.¹⁰

Vrcholom tejto historiografickej cesty, ktorá sa dosiahla počas rokov pred revolúciou v decembri 1989, bola séria štúdií publikovaná pod egidou *Centra pre štúdium a výskum histórie a vojenskej teórie*.¹¹ Tieto štúdie boli publikované pri príležitosti 40. výročia udalostí z augusta 1944¹² a pokračovali v novej rekonfigurácii historickej rozpravy o zmienených udalostiach. Prípravy, úloha rôznych zložiek pri príprave politických a vojenských akcií, úloha armády a vojenské operácie boli zvažované z perspektívy expandovaných dokumentárnych prameňov. Do úvahy sa začali brať interné dokumenty, ktoré sa dovtedy z politických a ideologických dôvodov obchádzali, ako aj bibliografické zdroje a zahraničná fotodokumentácia. Úloha účastníkov, domáci a zahraničný kontext, v ktorom sa udalosti odohrali, sa podrobili veľkej revízii. Boli zvažované v rozprave, ktorá dala pozitívne vlastenecké konotácie problémom politického režimu Rumunska počas vojnových rokov a pred nimi a taktiež rozhodnutiu vstúpiť do vojny. Taktiež sme svedkami prvých pokusov analyzovať a syntetizovať rumunskú účasť vo vojne proti ZSSR z inej perspektívy ako bola vtedajšia ortodoxná, dobová. Protikladné epizódy

10 V týchto podmienkach vznikla medzi bádateľmi a štúdiami vytvorenými v Inštitúte historických a socio-politických štúdií ústredného výboru komunistickej strany Rumunska jedna z notorických kontroverzií. Konkrétne možno poukázať na štúdie: SIMION, Aurică: *Preliminarii politico-diplomatice ale insurecției române din august 1944*. Cluj Napoca, 1979; a FĂȚU, Mihai: *Contribuții la studierea regimului politic din România*. București, 1984. Zatiaľ čo to druhé favorizuje prehodnotenie historických analýz udalostí z 23. augusta 1944 a otvára nové línie v analýzach charakteru politického vojnového režimu v Rumunsku a presných okolností vystúpenia Rumunska z vojny, atď.; predchádzajúci smeroval k tradičným ideologickým pozíciám, ktoré zvečnil v historickej rozprave z predchádzajúceho obdobia.

11 Pozri: *Istoria Militară a Poporului Român*, zv. VI., București, 1989; *Armata Română în anii celui de-al doilea război mondial*, 3 zv., București, 1988.

12 Pozri: *23 august 1944. Documente*, 4 zv., București, 1984–1985. BUZATU, Georghe (ed.): *Actul de la 23 august 1944 în context internațional*. București, 1984.

vzťahov medzi Rumunskom a Sovietskym zväzom, ako aj tie po odtrhnutí Besarábie a severnej Bukoviny v júni 1940, alebo osud Rumunov v okupovaných teritóriách, boli analyzované a dokonca prezentované s detailmi nutnými na ich integráciu do historického kontextu.

Pád komunistického režimu v decembri 1989 a proces budovania demokratickej spoločnosti založenej na zákonnosti a trhovej ekonomike, ktorý prebiehal v Rumunsku na konci 20. storočia a začiatkom 21. storočia, sa odzrkadlili aj v historiografii venovanej 23. augustu 1944. Obraz pozícií a názorov ustálených o 23. auguste 1944 začal extrémne variovať, pričom ale neprekonal ani štádium politického straníctva. Napriek tejto situácii, zmiznutie politickej a ideologickej cenzúry a predpísanej línie analýz a percepcie faktov mali prospešný efekt na úroveň a kvalitu historickej produkcie. Zveličovania komunistického obdobia, ktoré transformovali tieto udalosti do revolúcie za národné, sociálne, protifašistické a protiimperialistické oslobodenie, sa z dnešného historiografického obrazu vytratil. Niekoľko názorov a línií, definovaných ako príznačné historiografické pozície a trendy počas posledných rokov komunistického obdobia, však vydržalo dodnes. Na druhej strane provinčnosť a rehabilitácia politického režimu Iona Antonesca ako historickej postavy, či dohadovanie sa o rumunskom holokauste, sú len niektorými zo série problémov, s ktorými sú konfrontované súčasné analýzy.¹³ Historiografické prostredie je polarizované do dvoch veľkých trendov, ktoré majú ďaleko k tomu, aby mohli reprezentovať homogénne a koherentné postoje.

Na jednej strane je provinčný historiografický trend čiastočného alebo úplného vyzdvihnutia politického režimu Iona Antonesca. U predstaviteľov tohto trendu sa pozitívne hodnotenie udalostí z 23. augusta 1944 dostáva do sporu s akcentovaním veľkých strát, ktoré Rumunsko utrpelo v dôsledku tejto udalosti. Predstavitelia tohto prístupu sú stále zväčša národní historici, ktorí skúmali a analyzovali toto historické obdobie pred rokom 1989 ako aj po ňom. Pridali sa k časti rumunských exilových historikov, ktorí boli veľmi aktívni pred rokom 1989, aj po ňom, pri vyzdvihovaní a podpore imidžu poľného maršala Iona Antonesca a jeho režimu.

Druhý prístup, reprezentovaný mimo iného aj veľkou časťou rumunského exilu, je historicky orientovaný svojím spôsobom podobne ako ten vyššie zmienený. Rozdiel medzi nimi je v ich úvahách o politickom režime v Ru-

13 Ohľadom historiografickej diskusie venovanej 23. augustu 1944 z perspektívy holokaustu, pozri Správu prezidentskej komisie pre štúdium holokaustu, dostupnú na www.presidency.ro. Ďalšie analýzy, tentoraz zamerané na charakter Antonescovho politického režimu a historiografická diskusia ohľadom rehabilitácie Antonesca ako historickej postavy a znova obhájenie politického režimu, v ktorom dominoval, pochádzajú od Marka Templa: *The Politicization of History: Marshal Antonescu and Romania*. In: *East European Politics and Societies*, r. 1996, č. 3.

munsku v rokoch 1941 – 1944, ako aj v interpretácii dôležitosti úlohy a miesta prisúdeného aktérom, ktorí sa týchto udalostí zúčastnili.

Hlavnými predstaviteľmi tohto historického prístupu sú podporovatelia kráľovského dvora, bývalých historických politických strán a dokonca partizánov s cieľom, aby sa Rumunsko opäť stalo konštitučnou monarchiou. Mnohí z nich sú predstaviteľmi rumunského exilu, alebo tí, čo ušli z krajiny po tom, ako sa dostali k moci komunisti, alebo emigranti z neskoršieho obdobia.

Prekážka, taká zrejmä pri produkcii a podpore analytických alebo syntetických prác, viditeľná počas prvej dekády postkomunizmu, formovala historiografický obraz. Veľká väčšina literatúry venovaná tejto téme bola počas tohto obdobia vytvorená z memoárov a dokumentárnych edícií. Ďalšou charakteristikou tohto obdobia je uprednostňovanie citácie a odkazov z diel zahraničných bádateľov.

Na záver môžeme konštatovať, že po 2. svetovej vojne boli udalosti 23. augusta 1944 mnohokrát počas politických a ideologických zmien prehodnocované. Sú príkladom toho, aký dopad môže mať politika na historiografickú prácu. Zahraničné implikácie historických analýz a účasť niektorých externých argumentov a faktorov pre históriu, majú za následok kompletnú subordináciu historiografie zámerom a záujmom rôznych politických režimov. So zreteľom na toto, aj keď sa to týka charakteristiky totalitných politických režimov, história ako prostriedok na dosiahnutie politických zámerov nie je výlučne nástrojom minulosti, môže byť rovnako použitá v akomkoľvek politickom kontexte. Extrémne ťažkým riešením tejto dilemy, zosilnenej v čase politicky citlivých udalostí, je zachovať si nezávislosť historickej práce a oddeliť akademické a politické pozície.

AUGUSTOVÝ PREVRAT ROKU 1944 V RUMUNSKU – PRÍČINY A DÔSLEDKY

ANDRZEJ KORYN

V auguste roku 1944 vypukli a až do októbra toho istého roku trvali dve najväčšie, najdlhšie a nakoniec potlačené povstania 2. svetovej vojny: varšavské a slovenské, ktoré budú hlavným predmetom našich úvah. V tom istom čase došlo ku krátkym, ale úspešným, ozbrojeným povstaleckým vystúpeniam, resp. prevratom v Paríži, Bukurešti a Sofii. Tieto vystúpenia boli z vojenského aj z politického hľadiska ovplyvnené postupom sovietskych vojsk do stredovýchodnej Európy a na Balkán a postupom armád západných spojencov vo Francúzsku.

Udalosti poslednej dekády augusta 1944 v Rumunsku a hlavne v Bukurešti, označené ako povstanie, alebo aj ako augustový prevrat, boli epizódou záverečného obdobia 2. svetovej vojny. Mali však veľký význam aj pre ďalší priebeh vojenských operácií na východnom fronte, ako aj dopad na vývoj situácie v podunajskej oblasti, konkrétne v Rumunsku.

Porážky nemeckých vojsk počas zimy na prelome rokov 1942–1943 pod Stalingradom a na jar 1943 v Afrike boli studenou sprchou pre rumunskú vládnucu špičku, ako aj faktorom aktivizujúcim opozičné politické kruhy a ovplyvňujúcim vývoj spoločenských postojov. Stále reálnejšia porážka Nemecka by nevyhnutne postavila Rumunsko, pokiaľ by skôr nezmenilo stranu frontu, do úlohy porazeného a muselo by počítať zo strany protihitlerovskej koalície s nanútením ťažkých podmienok kapitulácie a neskôr aj mierových podmienok. To by samozrejme znamenalo stratu získaných ako aj obsadených území na východe po júni 1941. Okrem toho by v prípade vojenskej porážky nebolo možné vylúčiť opätovné uplatnenie územných požiadaviek zo strany ZSSR, realizovaných už v júni 1940. Aj v prípade Maďarska a Bulharska existovalo nebezpečenstvo zmeny alebo aspoň pokusu o zmenu strany frontu, čo by týmto krajinám dávalo v prípade zachovania spojeneckých väzieb medzi Bukurešťou a Berlínom šance na udržanie si po vojne území, ktoré v auguste a septembri 1940 získali na úkor Rumunska. Išlo o hrozby do budúcnosti, ktoré však už od roku 1943 významne ovplyvňovali stanoviská rumunských politických, vládnych a opozičných kruhov.

V súvislosti so zmenou vojenskej situácie boli čoraz viac citelné aj iné dôsledky: ťažké straty v radoch armády (predovšetkým pod Stalingradom

a na Kryme) dosahujúce už státisíce mŕtvych, ranených a nezvestných; zhoršenie hospodárskej situácie vyplývajúce z nadmerného vojenského vypätia, ako aj z nerovnoprávných hospodárskych vzťahov s *Treťou ríšou*, prehĺbujúcich sa s rastúcou mierou problémov Berlína s nedostatkom surovín. To všetko ovplyvňovalo nálady obyvateľstva a armády. Narastala nespokojnosť so spojenectvom s Nemeckom, ktorá rástla úmerne s postupom východného frontu smerom k Rumunsku, ako aj po začatí ťažkých náletov anglosaského letectva na ropné polia (zníženie ťažby v roku 1944 dokonca až na 25%), Bukurešť a veľa iných miest od augusta 1943.¹

Opozíčné nálady zasiahli taktiež časť vyššieho dôstojníckeho zboru a nevyhli sa ani *Generálnemu štábu*. Na postoje dôstojníckeho zboru, už tradične silne prepojeného s monarchiou, mal významný vplyv zreteľný vývoj postojov kráľa Michala I. smerom k zblíženiu sa a k následnej spolupráci s prosperujúcou opozíciou, ktorú viedol Iuliu Maniu.

V tejto situácii začali Rumuni s rozsiahlymi sondážnymi aktivitami orientovanými na prípravu pôdy pre prípadnú zmenu politickej orientácie krajiny. Boli vedené súčasne opozíčnymi kruhmi, ako aj *MZV* vedeným Mihaiom Antonescom.²

Obavy všetkých politických síl zo ZSSR (vnútenie sovietskeho systému, otázka Besarábie), okrem v tej dobe úplne zanedbateľnej komunistickej strany, komplikovali rokovania s koalíčnými mocnosťami potom, ako sa ukázalo, že vedúcu úlohu v nich bude zohrávať Moskva. Západné mocnosti v plnom rozsahu akceptovali tento skutkový stav. Briti a Američania v tej dobe už vôbec neuvažovali o tom, že by sa po vyhnaní Nemcov pokúsili konkurovať sovietskemu vplyvu na území Rumunska. Tzv. *balkánsky variant* Winstona Churchilla, na ktorý sa politici tohto regiónu spoliehali a ktorému s odstupom času uverili aj historici, v skutočnosti nikdy neexistoval. Signály, ktoré ich k tomu viedli, boli spojené predovšetkým s krycou operáciou *Bodyguard*, ktorá mala zmiast' nielen Nemcov, ale aj Bukurešť,

1 BARKER, E.: *British Policy in South-East Europe in the Second World War*. London, 1976, s. 210, 233; CIMPONERIU, E.: *Aspects de la crise du gouvernement Antonescu à la veille de l'acte du 23 Août 1944*. In: *Etudes d'histoire contemporaine de la Roumanie*. Bucharest, 1970, s. 37; DUȚU, A. - CONSTANTINIU, F.: *Raidul american asupra Ploieștului din 1 august 1943. Mărturie inedita*, „*Revista istorica*”. III. diel, 1991, č. 7–8, s. 412–424. Veľa dokumentov o náletoch na ropné polia a dopravné uzly v Rumunsku sa nachádza v National Archives – Public Record Office (NA–PRO) v Londýne v súboroch: War Office, Foreign Office a Special Operations Executive. Vyplýva z nich, že cieľom náletov bolo na jednej strane znemožnenie ťažby ropy slúžiacej nemeckej vojenskej mašinérii a na druhej strane predstavovali prostriedok nátlaku na Bukurešť počas sondážnych rokovaní a boli tiež prvkom maskovacej operácie „Bodyguard”.

2 Bližšie pozri KORYN, A.: *Rumunia w polityce wielkich mocarstw 1944–1947*. Wrocław, 1983, s. 14–24 (oboich Antonescovcov nespájalo pokrvné príbuzenstvo, ide o náhodnú zhodu priezvisk).

Sofiu a pod.³ Anglosasi totiž vôbec neuvažovali o možnosti vyslať akékoľvek, dokonca ani len symbolické, jednotky na územie Rumunska po jeho kapitulácii alebo zmene strany frontu⁴, čo bolo v Bukurešti od jesene 1943 do polovice roku 1944 pokladané za jednu zo základných podmienok (viac politickú ako vojenskú) začatia vojenských operácií.

Na druhej strane Moskva, aj keď sama viedla s Rumunmi tajné rokovania, alebo sa ich zúčastňovala spoločne so západnými Spojencami, sledovala predovšetkým kontrolné ciele. V skutočnosti nemala záujem na vystúpení Rumunska z vojny z vlastnej iniciatívy, ale počítala s jeho vojenským obsadením, čo by jej uľahčilo kontrolu nad ním a vnútenie vnúropolitického usporiadania. Rovnako ani niekoľkomesačné rokovania medzi predstaviteľmi troch mocností s rumunskou opozíciou (v Káhire od marca do júna 1944) a súčasne medzi predstaviteľmi ZSSR a vládou Iona Antonesca (v Štokholme v novembri 1943 – júni 1944) nepriniesli konkrétne výsledky.⁵ Aj tak mohlo vystúpenie Rumunska na jar 1944, pred ukončením sovietskej ofenzívy na južnom krídle frontu, znamenať z vojenského hľadiska konkrétne výhody. Po otvorení druhého frontu v Európe 6. júna a po prijatí rozhodnutia Sovietskeho zväzu dať prioritu operácii na bieloruskom smere (operácia *Bagration*, od 23. júna) a až po prijatí rozhodnutia o ďalšej ofenzíve na južnom krídle, nebola zmena strany frontu Rumunskom ani potrebná, ba dokonca ani prospešná. Zdá sa, že sovietska strana sa definitívne rozhodla pre vojenskú porážku režimu Antonesca a v dôsledku toho v polovici júna celkom zmrazila politické aktivity týkajúce sa rumunských záležitostí. Taktiež Rumuni neboli schopní získať také politické podmienky (hlavne po tom čo sa stalo v marci 1944 Maďarsku, snažiacemu sa zmeniť stranu frontu), ktoré by ich mohli priviesť k riskovaniu takej veľmi nebezpečnej akcie.

Zlom nastal až po vojenských udalostiach v auguste, ktoré ovplyvnili sovietske strategicko – politické kalkulácie týkajúce sa postupnosti ovládnutia jednotlivých území v Európe, vrátane rozhodnutia o zastavení ofenzívy pod

3 HOWARD, M.: *British Intelligence in the Second World War*. Vol. 5, London, 1990, s. 107, 138, 143, 148, 154, 197, 247–253; STAFFORD, D.: *Wielka Brytania i ruch oporu w Europie 1940–1945*. Warszawa, 1984, s. 177, 208, 212.; Dokumenty týkajúce sa operácie „Bodyguard” sa, okrem iného, nachádzajú v NA–PRO Londýn, Foreign Office (ďalej len – FO), 954/17A – Lord Avon Papers; a War Office 193/822; Cabinet (CAB) 119/6; CAB 88/22; CAB 80/77.

4 Briti spočiatku počítali len s vyslaním symbolického americko-britského oddielu do Maďarska a obmedzeného kontingentu do južného Bulharska. Po vnútornej stabilizácii politických a vojenských faktorov a po americkom odmietnutí akejkoľvek vojenskej prítomnosti na východ od Talianska, ustúpili začiatkom jari 1944 aj od tohto zámeru. Vsadili na politickú dohodu s Moskvou, výsledkom čoho boli britské iniciatívy z mája a októbra 1944 týkajúce sa rozdelenia „sfér vplyvu“ medzi mocnosťami. Dokumentácia týchto plánov sa nachádza v NA–PRO Londýn, FO 371, diel 40733, 43646 a CAB 119/125.

5 KORYN, A.: *Rumunia w polityce wielkich mocarstw 1944–1947*, s. 25–49.

Varšavou v súvislosti s vypuknutím Moskve politicky nepriaznivo nakloneného povstania. Využívajúc *jassko-kišiňovskú* operáciu (začala 20. augusta 1944) a problémy skupiny armád *Južná Ukrajina* (zodpovedných o. i. aj za obranu Rumunska), došlo dňa 23. augusta 1944 v Rumunsku k štátnemu prevratu⁶ (často označovanému aj ako povstanie). Organizoval ho kráľovský dvor a s ním spojené vojenské kruhy spolu s politickou podporou *Národnodemokratického bloku*, ktorý sa vytvoril na jar 1944. Blok sa skladal zo štyroch strán: *Národno-roľníckej*, *Národno-liberálnej*, *Sociálnodemokratickej* a *Komunistickej*. Posledná z nich, napriek jej vtedajšiemu marginálnemu významu, bola do bloku začlenená na základe odporúčania Londýna a uvedomovania si hlavných politických síl v Rumunsku, že úloha komunistov bude narastať v súvislosti s novým medzinárodným usporiadaním. Komunisti aktívne podporili augustový prevrat, za čo boli neskôr podrobení ostrej kritike zo strany Andreja Ždanova a predstaviteľov vlastnej strany pôsobiacich v ZSSR a dopravených do vlasti sovietskou armádou.⁷

Niet pochýb o tom, že uskutočnenie vojenského prevratu a zatknutie celej skupiny okolo Antonesca postavilo Rumunsko z politického pohľadu do lepšieho svetla, ako keby zmenil front sám *conducător*. On sám sa na to v konečnom dôsledku neodhodlal, i keď sa mnoho politikov, aj opozičných, vyslovovalo za takéto riešenie v obavách, že v momente vstupu sovietskych vojsk nebudú v krajine existovať stabilné mocenské štruktúry schopné riadiť celú štátnu správu.⁸

Novovytvorená vláda gen. Constantina Sănătescu bola vládou vojakov a odborníkov spojených predovšetkým s dvorom a *Národno – roľníckou stranou*, v menšej miere s liberálmi. Zasadal v nej však aj komunista zodpovedný za rezort spravodlivosti.

Hneď po zmene vlády vypovedalo Rumunsko spojenectvo s krajinami Osi a deklarovalo ukončenie vojenských aktivít proti ZSSR a vojnového stavu so všetkými štátmi koalície Spojených národov a uznanie Spojených národov

6 KORYN, A.: *Powstanie sierpniowe 1944 r. w Rumunii*. In: *Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej*, diel XXI, 1985, s. 121–144. Pozri taktiež dva dôležité momenty nezohľadnené v tomto článku: *Actual de la 23 august 1944 în context internațional. Studii și documentare*. București, 1984; CEAUȘESCU, I. - CONSTANTINIU, F. - IONESCU, M.: *A Turning Point in World War II: 23 August 1944 in Romania*. Bucharest, 1985.

7 *Nowaja i nowiejszaja istorija Rumynii. Sbornik statej*. Moskva, 1963, s. 107; *Exilul Românesc. Identitate și conștiința istorică*, In: *Lupta*, r. 1994, č. 232, s. 5. Ždanov rozhovore s Pătrășcanom údajne vyčítal domácim rumunským komunistom chybný postup a v dôsledku toho narušenie sovietskych plánov, ktoré predpokladali obsadenie Bukurešti a zvrhnutie Antonesca Červenou armádou.

8 LIVEANU, V. a kol.: *Iz chroniki istoriczeskich dnjej 1 maja 1944 – 6 marta 1945*. Bucharest, 1974, s. 86–89; QUINLAN, P.: *Clash over Romania. American and British Policies toward Romania 1938–1947*. Oakland, 1977, s. 100.

Rumunskom za spriateléné národy. Na druhý deň, kedy už na celom území Rumunska prebiehali boje vyprovokované nemeckými oddielmi, vyhlásilo Rumunsko Tretej ríši vojnu.

Výsledkom bojov trvajúcich do 31. augusta, ktorých sa podľa rumunských údajov zúčastnilo viac ako 450 tis. vojakov, bolo územie Rumunska očistené od nemeckých vojsk (cca 70 tis.). Táto skutočnosť bezpochyby uľahčila postup sovietskych vojsk, ktoré začali bez akýchkoľvek prekážok ofenzívu v troch smeroch: na Belehrad a Budapešť, na Bulharsko a cez Sedmohradskú vysočinu v smere na sever Maďarska a na Slovensko. Pritom rumunská armáda podriadená veleniu 2. ukrajinského frontu sa podieľala na oslobodzovaní severnej Transylvánie (7. septembra – 25. októbra 1944), neskôr na *debrecínskej operácii* (6. októbra 1944 – 15. januára 1945), ako aj na bojoch na území Československa (18. decembra 1944 – 12. januára 1945).

Je vhodné zamyslieť sa nad významom augustového povstania pre ďalší vývoj vojny a politickej situácie v Rumunsku a celého podunajského regiónu Európy. Možnosť vypuknutia povstania a navyše aj jeho úspech bezpochyby záviseli na sovietskej ofenzíve. Na druhej strane je zrejmé, že udalosti v Rumunsku urýchlili víťazstvo nad Nemeckom. Na to, aký veľký význam bol v tej dobe prisudzovaný vojenským dôsledkom rumunského povstania poukazujú hodnotenia Adolfa Hitlera, Wilhelma Keitela a Heinza Guderiana, alebo Churchilla, ako aj názory obsiahnuté v desiatkach komentárov v tlači a rozhlasových vysielaniach európskych krajín (oslobodených spod okupácie) a Spojených štátov. Hitler napr. počas rozhovoru s Ante Paveličom vymenoval podľa neho najväčšie nemecké vojenské porážky v lete 1944. Zoradil ich podľa významu nasledovne: postup sovietskych vojsk na strednom úseku východného frontu, strata Rumunska a vylodenie sa a postup západných spojencov vo Francúzsku. Podľa Winstona Churchilla *volte-face* (totálna zmena pozície) Rumunska poskytla ZSSR obrovské strategické výhody a môže umožniť rýchlejšie obsadenie Viedne *Červenou armádou* ako anglosaskými vojskami.⁹

Vymenujme si teda výhody rumunského prevratu pre ZSSR a antihitlerovskú koalíciu:

1. Dezorganizácia obrany pozícií rumunských divízií predstavujúcich cca 50% skupiny armád *Južná Ukrajina* urýchlila úspech *jassko-kišiňovskej operácie*. Ako dôsledok rumunskej zmeny strany frontu mala likvidácia pripravenej a ťažko prekonateľnej obrannej línie Galați – Námoloasa – Focșani nepochybne vplyv na tempo ďalšej sovietskej ofenzívy. Výpadok celého úze-

9 BANTEA, E.: *Rolul insurecției și alăturării României la războiul contra Germaniei naziste*. In: *Insurecția din august 1944*, București, 1974, s. 303 a ďalšie; JUHÁSZ, Gy.: *Hungarian Foreign Policy 1919–1945*. Budapest, 1979, s. 309 a ďalšie.; *Pentru eliberarea patriei*. Bukurešť, 1972, s. 469–483; KISSEL, H.: *Die Katastrophe in Rumänien 1944*. Darmstadt, 1964.

mia Rumunska z obranného systému Nemecka spôsobil podľa hodnotení hitlerovských maršalov „*mimoriadne nebezpečné otrasy frontov*” a jeho ďalším dôsledkom bola rýchla strata Bulharska, Juhoslávie a Grécka. Nemecká strata potenciálnej obrannej línie v južných Karpatoch uľahčovala postup *Červenej armády* v smere Maďarska.

2. Rumunsko pomohlo koalícii niekoľko stotisíc vojakmi, ktorí mali byť podľa plánov Berlína nápomocní hitlerovskej armáde (v deň ukončenia vojny sa na fronte nachádzalo 196 tis. rumunských vojakov).

3. Súčasne so stratou Rumunska stratilo Nemecko rumunské ropné polia. Došlo tým k drastickému zníženiu možností zásobovania jeho armád naftou a benzínom.¹⁰

Boli to teda nesmierne výhody, ktoré urýchlili konečné víťazstvo antihitlerovskej koalície (podľa rôznych hodnotení o niekoľko mesiacov až o rok) a umožnili zásadný rozmach ofenzívy *Červenej armády* v smere Nemecka a Rakúska z juhovýchodu a v konečnom dôsledku priniesli vojenské a následne aj politické efekty. Zdá sa, že pre Moskvu tieto výhody znamenali nakoniec viac ako východiská, ktorými sa riadili sovietski a rumunskí politici či rumunskí komunistickí funkcionári pôsobiaci v ZSSR pri kritickom hodnotení činnosti komunistov vo vlasti. Aj keď, ako už bolo spomenuté, stanovisko sovietskej strany v období jún – august 1944 poukazuje na to, že v tej dobe bola koncepcia zvrhnutia režimu Antonesca *Červenou armádou* a okupácie Rumunska uznávaná ako politicky najlepšia. Bez ohľadu na predchádzajúce koncepcie, augustové povstanie vytvorilo novú situáciu. Pomer síl vo vláde, ktorá bola sformovaná ako výsledok úspechu prekvapivého *coup d'état* (štátneho prevratu) znamenal, že rumunskí komunisti sa ocitli vo výrazne horšej východiskovej situácii ako komunisti ostatných krajín východnej Európy, valcovaných sovietskymi vojskami tlačiacimi sa na západ. V Bulharsku sa moci hneď chopil *Vlastenecký front* (9. septembra 1944), v prípade Poľska bol vytvorený *Poľský výbor národného oslobodenia* ako základ budúcej vlády (22. júla 1944). Oba boli ovládané ľavicovými silami riadenými komunistami. V Maďarsku a Československu, ktoré boli oslobodené o niekoľko mesiacov neskôr, komunistické strany silnejšie ako rumunská, hrali od samého

10 Dodávky rumunskej ropy (cca 4% svetovej ťažby) predstavovali hlavný zdroj zásobovania hitlerovských vojsk prírodnými pohonnými látkami. Do augusta 1944 dodávalo Rumunsko Nemecku – za ceny o cca 50% nižšie od svetových – 10 316 179 ton ropy. V auguste 1944 sa rumunské možnosti ťažby významne znížili v dôsledku spojeneckých náletov, no i napriek tomu boli pre Nemecko rumunské ropné polia hlavným dostupným zdrojom. Pozri: POPESCU-PUȚURI, I.: *La Roumanie pendant la deuxième guerre mondiale*. Bucarest, 1964, s. 110 a 121; MARGUERAT, Ph.: *Le IIIe Reich et le pétrole roumaine 1938–1940*. Genève–Sijthoff, 1977, s. 195–200; PEARTON, M.: *Oil and the Romanian State*. Oxford, 1971, s. 258.

začiatku významnú úlohu v koaličných vláдах. Rumunskí komunisti museli bojovať ešte niekoľko mesiacov, aby sa dostali do tejto etapy. Rozhodujúcou bola skutočnosť, že vnútorná situácia v Rumunsku bola v tej dobe najmenej stabilná a boli pre ňu charakteristické mnohé ostré krízy vyvolávané komunistami, podporovanými sovietskymi vojskami.

V literatúre boli na rumunské augustové povstanie desiatky rokov veľmi rôznorodé pohľady, ktoré boli predtým, ale čiastočne aj dnes, podmienené viac politikou a ideológiou, ako vedeckými hodnoteniami.

Rumuni v období komunizmu prisudzovali „*národnému augustovému protifašistickému povstaniu*“, ako ho nazývali, veľký význam pre ďalší vývoj vojny a urýchlenie víťazstva nad hitlerovským Nemeckom (o 1-2 roky). Za hlavných organizátorov udalostí označovali rumunských komunistov pôsobiacich na vlastnom území a len v menšej miere kráľovský dvor a s ním spojený dôstojnícky zbor.

Sovietska literatúra znižovala význam rumunskej vzbury. Uvádza, že, aktivity Rumunov by bez ofenzívy *Červenej armády* neboli vôbec možné a bez jej ďalšieho víťazného pochodu by prevrat v Bukurešti nebol takým jednoznačným prvkom, ale maximálne len jedným z podporných elementov.

Neveľa autorov z iných krajín zaoberajúcich sa touto témou (anglosaských, francúzskych - často rumunského pôvodu, nemeckých, poľských) prisudzovalo a prisudzuje prevratu v Bukurešti veľký vojenský význam. Určite však menší ako rumunskí historici (najmä v ére komunizmu), ale zároveň neporovnateľne väčší ako sovietski historici. Za vedúcu silu povstania označovali a označujú kráľovský dvor a spoločne s ním demokratické strany, predovšetkým *Národno-roľnícku stranu* Iulia Maniu.

Týmto hodnoteniam sú veľmi blízke súčasné rumunské hodnotenia, tzn. hodnotenia vyjadrené po roku 1990.

Napriek tomu Rusi nijako významne nezmenili svoje pohľady na význam augustového povstania. Až teraz, zohľadňujúc všeobecné stanovisko rumunských a zahraničných historikov, o niečo viac zdôrazňujú úlohu dvora a armády v týchto udalostiach.

Iný problém predstavuje hodnotenie politických podmienok a dopadov augustového prevratu. Rozsiahla rumunská literatúra z komunistického éry, velebíca tieto udalosti a pripisujúca ich autorstvo a úspech komunistom, sa v podstate nezaoberala otázkou politických motívov prevratu, ktoré boli bezpochyby spojené s túžbou Rumunov zmeniť orientáciu politickej štruktúry vládnej moci pred vstupom *Červenej armády*. Z rovnakých dôvodov nezdôrazňovala jeho vplyv na tempo a spôsob získania moci v štáte komunistami. Vyzdvihovala však jeho nespochybniteľne pozitívnu úlohu v zmene pohľadu na rumunskú účasť v 2. svetovej vojne.

Sovietska literatúra pristupovala k problému vnútenia komunizmu a premeny Rumunska, ako aj ďalších krajín na satelity, z úplne iného uhla. Hodnotila ho ako pomoc rumunskému ľudu a komunistickej strane reprezentujúcej jeho záujmy v revolučnom boji za zmenu zriadenia. Veľká časť sovietskych autorov bezprostredne, alebo aspoň sprostredkované písala, že augustový prevrat skomplikoval postavenie ľavice a sťažoval proces zmien.

Autori z iných, predovšetkým západných krajín, rumunskí historici publikujúci po páde komunizmu a v súčasnej dobe aj značná časť ruských historikov, opierajúc sa o výsledky vedeckého výskumu a nie o politickú objednávku, nahliadajú na problém z pohľadu blízkeho tomu, ktorý bol uvedený v tomto príspevku.

preložil Pavel Lašček

VPLYV POVSTANÍ V RUMUNSKU, BULHARSKU, POLSKU A SLOVENSKU NA VOJENSKÉ OPERÁCIE ČERVENEJ ARMÁDY V ROKU 1944

NIKOLAJ ALEXANDROVIČ JAKUBA

Rozdeliť *Veľkú vlasteneckú vojnu* Sovietskeho zväzu na dve časti – jednu, ktorá sa viedla na území Sovietskeho zväzu a druhú, vedenú v zahraničí, je možné urobiť len symbolicky. Aj pred, aj po prekročení štátnych hraníc bola politika ZSSR a činnosť jeho ozbrojených síl podriadená spoločnému cieľu - porážke okupantov, oslobodeniu okupovaných krajín a území.

Ešte 24. septembra 1941 sovietska vláda vyhlásila, že súhlasí s cieľmi vojny, ktoré boli vyjadrené v Atlantickej charte, garantujúc plnú podporu práv všetkých podmanených národov na obnovenie svojej nezávislosti. Dôkazom toho je i to, že vstup *Červenej armády* na územie štátov, ktoré sa ocitli proti vlastnej vôli pod nemeckou nadvládou (Poľsko, Československo, Juhoslávia, Nórsko, Dánsko) sa uskutočnil na základe obojstranných dohôd s vládami týchto krajín, nachádzajúcimi sa v emigrácii, alebo s vedúcimi silami hnutia odporu.

V súčasnej historiografii existujú rôzne názory na otázky spojené s ozbrojenými povstaniami proti nemeckým okupantom, a na úlohu *Červenej armády* pri oslobodzovaní Európy. Jedni autori tvrdia, že sovietske vojská nezohrali vôbec žiadnu úlohu vo víťazstve povstania, a že dokonca ich vstup bol zbytočný, konkrétne do Bukurešti. Iní dokazujú opačný názor, že povstania, ktoré vypukli, neboli objektívne nevyhnutné, ale boli iniciované z Moskvy. Ďalší obviňujú sovietske vojská z toho, že nechceli z politických dôvodov pomôcť povstalcovi, hynúcim na barikádach, v bojoch proti silnejšiemu nepriateľovi.

Napriek tomu sa však nedá nepriznať, že všetky politické zmeny v Európe toho času prebiehali na pozadí zostrujúcich sa rozporov medzi spojencami antihitlerovskej koalície a ostrého vnútropolitického boja v oslobodzovaných krajinách východnej a strednej Európy. Ako ZSSR na jednej strane, tak i USA a Veľká Británia na strane druhej, podporovali v oslobodzovaných krajinách tie režimy, ktoré zodpovedali ich dlhodobým strategickým a geopolitickým záujmom, využívajúc ideológiu ako nástroj v boji o sféry vplyvu.

Rozobrať komplexne otázky oslobodzovacej misie *Červenej armády* a národných ozbrojených povstanií na príklade oslobodzovacích procesov Rumunska, Bulharska, Poľska a Slovenska je veľmi dôležité pre určenie historickej pravdy. Pri tom je potrebné mať na zreteli, že ZSSR bojoval proti Nemecku a celej koalícii štátov, ktoré boli s ňou v spojení.

Prvým zahraničným štátom, kam vstúpila *Červená armáda*, bolo **Rumunsko**, ktoré bolo vo vojne so ZSSR od 22. júna 1941. Dňa 26. marca 1944 sa vojská 2. ukrajinského frontu dostali na mnohých úsekoch k hraničnej rieke Prut. Už 2. apríla bolo zverejnené vyhlásenie sovietskej vlády, v ktorom sa hovorilo, že *Červená armáda* bude aj naďalej ničiť nepriateľa, ale zároveň sa Moskva „*neusiluje o získanie akejkoľvek časti rumunského územia alebo o zmenu existujúceho spoločenského zriadenia Rumunska*“.

Na území krajiny bolo uskutočnených, čiastočne alebo úplne, niekoľko útočných operácií: *Umansko-botošanská*, *Jassko-kišinevská* a pod., úspech ktorých mal rozhodujúci vplyv na politickú situáciu v Rumunsku, zvrhnutie fašistického režimu a vystúpenie krajiny z vojny po boku Nemecka.

Rozhodujúcu úlohu zohrala *Jassko-kišinevská útočná operácia* (20.–29. augusta 1944). V priebehu tejto operácie bolo zničených 22 nemeckých divízií vrátane 18 divízií, ktoré sa ocitli v obkľúčení. Porazené boli aj takmer všetky rumunské divízie nachádzajúce sa na fronte. To pozbavilo hitlerovcov a fašistický režim v Rumunsku ozbrojenej podpory v krajine, vytvorilo priaznivé podmienky pre víťazstvo protifašistického povstania.

Stráž kráľa Michala I. zatkla 23. augusta 1944 maršala Iona Antonesca. Večer toho istého dňa bola odvysielaná deklarácia kráľa, v ktorej sa hovorilo o zvrhnutí vlády I. Antonescu a o vytvorení novej vlády, ktorá sa obrátila na ZSSR s prosbou o prímerie. Dňa 24. augusta 1944 Rumunsko vystúpilo z vojny proti ZSSR a na druhý deň oficiálne vyhlásilo vojnu Nemecku.

Ako je známe, zatknutie vlády Antonesca bolo signálom k povstaniu. 24. augusta 1944 o 4.30 hod. rumunské jednotky a bojové vlastenecké oddiely prešli do útoku na pozície hitlerovcov v Bukurešti. Od 24. do 28. augusta prebiehali v rumunskom hlavnom meste a v jeho okolí kruté boje. Výsledok tohto zápasu bol určovaný tým, že hlavné sily nemeckých vojsk boli obkľúčené v priestore juhovýchodne od Jasy a 28. augusta sa jednotky *Červenej armády* priblížili k Bukurešti. Ozbrojené povstanie v Bukurešti sa skončilo víťazstvom vlasteneckých síl. So zbraňou v rukách sa ľudové masy postavili proti hitlerovcom aj v ďalších oblastiach krajiny. Dve rumunské armády pokračovali v bojoch proti nemeckým vojskám.

V polovici júla 1944 sa sovietske vojská priblížili k **Poľsku**. Tzv. *poľská otázka* bola jednou z najostrejších vo vzájomných vzťahoch veľmocí antihitlerovskej koalície. Prekážkou v spolupráci medzi ZSSR a poľskou emigrant-

skou vládou v Londýne boli predovšetkým otázky budúcej hranice medzi štátmi a nemecká správa o zastrenení zajatých poľských dôstojníkov orgánmi NKVD. Dňa 21. júna 1944 bol s pomocou Moskvy vytvorený *Poľský výbor národného oslobodenia*, ktorému bola odovzdaná vláda na poľskom území oslobodenom *Červenou armádou* po tom, ako prestalo byť zónou vojenských operácií.

V povojnových rokoch západní historici zvyčajne obviňovali sovietske velenie z úmyselného vyhnutia sa pomoci Poliakom. Sovietski historici to však odmietali, odvolávajú sa na to, že sa robili pokusy podporiť povstanie, ale z operačných dôvodov nebolo možné takúto pomoc poskytnúť. Sovietski historici jednoznačne líčili *Varšavské povstanie* ako dobrodružstvo, vyprovokované „reakčnou“ poľskou ilegálnou organizáciou, konajúcou na základe nariadenia londýnskej emigračnej vlády, ktorá sa snažila predísť oslobodeniu Varšavy sovietskymi vojskami a ako prvá uchopiť moc.

Rozoberme podrobne historickú situáciu. V období od 23. júna do 29. augusta 1944 bola sovietskymi vojskami uskutočnená bieloruská strategická útočná operácia *Bagratiou*. Počas nej *Červená armáda* nielen že porazila hlavné sily nemeckej skupiny armád *Stred*, ale oslobodila celé Bielorusko a dostala sa k hraniciam Východného Pruska, vstúpila do Litvy, Lotyšska a Poľska. Oslobodenie Poľska sa začalo vojskami 1. bieloruského frontu (veliteľ maršal Sovietskeho zväzu Konstantin K. Rokossovskij), a to uskutočnením *Lublinsko-brestskej útočnej operácie* (18. júla – 2. augusta 1944). Pokračujúc v útoku, *2. tanková armáda* sa 31. júla dostala k predmestiu Varšavy na pravom brehu Visly – Prage.

Dňa 2. augusta 1944 dosiahli sovietske vojská pozíciu západne od obcí Suraz, Ciechanowiec, severne od obcí Siedlce, Kaluszyn, východne od Pragy a ďalej na juh, pozdĺž Visly, pokračovali v bojoch o Pragu, rozširujúc obsadený nástupný priestor. K tomuto momentu dokázal nepriateľ v značnej miere posilniť svoje zoskupenie síl a prostriedkov. V dôsledku toho boli sovietske vojská, vyčerpajúc útočné možnosti, nútené zastaviť sa na dosiahnutých pozíciách. Nemali dostatočné množstvo prepravných prostriedkov na prekročenie Visly, pričom náprotivný breh bol obsadený silno opevnenými opornými bodmi nepriateľa. Hlavné je však to, že na začiatku operácie vytvorená prevaha síl a prostriedkov (v počte vojakov 3 krát, v delostrelectve a tankoch 5 krát) vojsk 1. bieloruského frontu, bola v dôsledku preskupenia nemeckých zväzkov a jednotiek z územia Rumunska a iných úsekov frontu stratená. Aby bolo možné pokračovať v ofenzíve, bolo nevyhnutné uskutočniť veľké preskupenie síl a prostriedkov, posilniť vojská, ktoré viedli bojové akcie v nástupnom priestore a zabezpečiť nastávajúcu operáciu materiálno-technickými prostriedkami. To všetko si vyžadovalo čas.

V období, keď sa sovietske vojská ešte len približovali k Visle, vypuklo 1. augusta 1944 vo Varšave povstanie. Bolo organizované a začala ho *Armija Krajowa* (na čele s generálom Tadeuszom Bór-Komorowskim), ktorá bola podriadená poľskej exilovej vláde. Až 2. augusta prišla do sovietskeho generálneho štábu správa o tom, že vo Varšave sa 1. augusta o 17.00 hod. začali boje. Vtedajší člen vojenskej rady frontu K. Telegin na to neskôr spomínal: „*Vyjdúc 2. augusta na pozície 2. tankovej armády k pozorovateľni veliteľa armády generála A. I. Radzijeuského, vyšli sme s K. K. Rokossovským na pozorovateľňu, zriadenú na vysokom komíne závodu. Odtiaľto, pohľadom cez pozorovací ďalekohľad, sa otvárala panoráma Varšavy, zadymenej požiarimi a výbuchmi. V takej vzdialenosti nebolo možné rozoznať, čo sa tam dialo. Počas výmeny názorov bola dokonca vyslovená myšlienka, či to všetko nie je provokácia hitlerovského velenia s cieľom vyprovokovať nás k unáhleným, nepripraveným činom.*“¹

Dňa 3. augusta 1944 bola táto informácia zaslaná Vjačeslavovi M. Molotovovi, na čo Josif V. Stalin prijal predstaviteľov poľskej emigračnej vlády na čele so Stanislawom Mikołajczykom. V Poľsku zverejnený protokol z tohto stretnutia svedčí o tom, že poľský premiér hovoril o oslobodení Varšavy „*zo dňa na deň*“, o úspechoch ilegálnej armády v boji s Nemcami a o nevyhnutnej pomoci zvonka formou dodávok zbraní. Stalin vyjadril pochybnosti ohľadom činnosti povstalcov a vyhlásil, že v súčasnej vojne armáda bez delostrelectva, tankov a letectva, ba dokonca ani bez dostatočného množstva ľahkých strelných zbraní, nemá žiadny význam a nevie si predstaviť, ako môže *Armija Krajowa* vyhnáť Nemcov z Varšavy.

9. augusta 1944 Stalin opäť prijal Mikołajczyka. Je potrebné poznamenať, že po prvé: Mikołajčík ani na prvom, ani na druhom stretnutí nežiadal Stalina o pomoc povstaleckej Varšave útokom sovietskych vojsk a po druhé: Stalin na obidvoch stretnutiach vyjadril želanie pomôcť povstalcom dodávkou zbraní, hoci nemohol nevedieť o protisovietskych náladách poľskej exilovej vlády a velenia *Armije Krajowej*.

Spojenci 14. augusta a 5. septembra 1944 adresovali sovietskemu vedeniu otázku o nočných letoch a možnosti pristávania amerických bombardérov z Bari (Taliansko) na sovietskych základniach, aby sa efektívnejšie pomohlo povstalcom formou zhadzovania nevyhnutného nákladu. Dňa 9. septembra sovietska vláda vo svojej odpovedi, zastávajúc naďalej svoj názor ohľadom povahy povstania a malej efektívnosti pomoci povstalcom zo vzduchu, predsa len dala súhlas k spoločnej spojeneckej organizácii takejto pomoci podľa vopred pripraveného plánu. Americké lietadlá dostali súhlas pristávať v Pol-

1 TELEGIN, K. F.: *Vojny nesčitannyje viorsty*. Moskva, 1988, s. 340.

tave. Podľa výpočtov štábu Varšavského okruhu *Armije Krajowej*, anglické a americké vzdušné sily dodali do Varšavy 430 karabín a automatov, 150 guľometov, 230 protitankových zbraní, 13 mínometov, 13 tisíc mín a granátov, 2,7 mil. nábojov a 22 t potravín. Potom už americké vzdušné sily neuskutočnili podobné operácie. Letci *1. polskej zmiesanej leteckej divízie* a *16. sovietskej leteckej armády*, v období od 13. septembra do 1. októbra, zhodili povstalcom 156 mínometov, 505 protitankových zbraní, viac ako 3 tisíc automatov a pušiek, 41 730 granátov, 3 milióny nábojov, 515 kg liekov, a 113 ton potravín, uskutočnili pri tom 4 821 letov.

Hlavný štáb vrchného velenia a *Generálny štáb Červenej armády*, v priebehu augusta - septembra 1944, nenechávali bez pozornosti varšavský smer. Začiatkom augusta predstaviteľ hlavného štábu pre koordináciu bojových operácií 1. a 2. bieloruského a 1. ukrajinského frontu Georgij K. Žukov spolu s veliteľom vojsk 1. bieloruského frontu K. K. Rokossovským predniesli vrchnému veliteľovi svoje úvahy o prípravách a uskutočnení *Varšavskej operácie*. Plán operácie na varšavskom úseku frontu, одобrený Stalinom, sa prakticky začal hneď plniť. Ale boje boli čoraz zúrivejšie. Iba v bojoch počas augusta 1944 predstavovali straty 1. bieloruského frontu 114 400 osôb, z toho 23 483 bolo zabitých. Nemecký generál Guderian písal vo svojich memoároch: „*Nemecká 9. armáda bola 8. augusta presvedčená, že pokus Rusov o obsadenie Varšavy frontálnym útokom bol našou obranou odrazený, bez ohľadu na poľské povstanie.*“

Zväzky a jednotky sovietskej *47. armády* prešli 10. septembra 1944 do útoku, následne začala bojové akcie *1. poľská armáda*. 13. septembra sovietske a poľské jednotky vtrhli po ťažkých bojoch do Prahy, avšak nepriateľ, vyhodiac do vzduchu mosty cez Vislu, im nedovolil prejsť cez rieku a vstúpiť do poľského hlavného mesta. V priebehu nasledujúcich dní jednotky *1. poľskej armády* (ktoré vymenili *47. armádu* preskupujúcu sa na sever), dokázali obsadiť nástupný priestor na pravom brehu Visly. Varšavské predmestie Praga bola obsadená až 14. septembra. To bol najvhodnejší čas na povstanie v poľskom hlavnom meste. Ak by sa podarilo uskutočniť spoločný úder vojsk frontu z východu a povstalcov zo samotnej Varšavy (s obsadením mostov), v tomto momente bolo možné rátať s oslobodením Varšavy a s jej udržaním. Ako píše vo svojich memoároch K. K. Rokossovski: viac, bohužiaľ, ani pri najvhodnejších podmienkach, neboli vojská frontu schopné.²

Súčasne *47. a 70. armáda* pokračovali v útočných operáciách na sever od Prahy – v medziriečí Narevi a Visly. Nejednenkrát sa pokúšali zničiť nepriateľa, útočilo sa dňom i nocou, ale k pozitívnym výsledkom to neprivedlo.

2 ROKOSSOVSKI, K. Konstantin: *Soldatskij dolg*. Moskva, 1988, s. 281.

Príčina bola opäť v slabej palebnej podpore bojových operácií. Na konci tretej dekády septembra 1944 sa situácia *1. poľskej armády*, v nástupnom priestore za Vislou, výrazne zhoršila. Zoslabol aj odboj povstaleckých oddielov. Všetko toto, a taktiež ťažký stav vojsk frontu donútili jeho veliteľa maršala Rokossovského, aby navrhol ukončenie bojov vo Varšave. Najvyššie velenie potvrdilo rozhodnutie veliteľa vojsk frontu.

Varšava bola oslobodená od nemeckých vojsk až 17. januára 1945 v priebehu *Varšavsko-poznaňskej operácie* vojsk 1. bieloruského frontu spolu s *1. poľskou armádou*. Pri oslobodzovaní Poľska bola uskutočnená: *Lvovsko-sandomerská, Lublinsko-brestská, Visliansko-oderská, Východno-pomeranská, Dolno- a Horno-sliezská útočná operácia* sovietskych vojsk. Pri tom bolo z boja vyradených 2 016 244 osôb, z toho nenávratne – viac ako 600 000. Vari mohla sovietska armáda poskytnúť ešte podstatnejšiu pomoc povstaniu? Možno vtedy, ak by neľutovali 100-200 tisíc životov červenoarmejcov navyše a bez prípravy by poslali vojská do útoku na poľské hlavné mesto. Takéto početné obete boli v tejto vojne, bohužiaľ, nejednakrát. Ale v iných situáciách, keď bola ich nevyhnutnosť určovaná veľmi ťažkou, až bezvýchodiskovou situáciou, v ktorej sa ocital ZSSR (ako napr. v decembri 1941 v boji o Moskvu). Také ťažké straty sa prirodzene prepočítavali *Hlavným štábom najvyššieho velenia* s hodnotením rezerv a možností krajiny v ďalšom pokračovaní vojny. Úplne inou však bola situácia, keď takéto obete žiadali od ZSSR tí, ktorí ani neuvažovali o tom, aby informovali Moskvu o svojich plánoch.

V priebehu *Jassko-kišinevskej operácie* sa vojská *Červenej armády* priblížili k **Bulharsku**. Od decembra 1941 bola oficiálne táto krajina vo vojnovom stave s USA a Veľkou Britániou, pridŕžajúc sa neutrálnej pozície voči ZSSR.

Ale bulharská vláda pomáhala Nemecku vo všetkom, v čom len mohla. Hitlerovské velenie využívalo letiská, morské prístavy a železnice tejto krajiny na vojenské ciele. Bulharské vojská vykonávali okupačnú službu v Grécku a Juhoslávii a uvoľňovali tak nemecké divízie pre vojnu proti ZSSR a jeho spojencom. Bulharská armáda mala v tom čase 22 divízií a 7 brigád s celkovým počtom viac ako 510 000 osôb. Ale vojskám 3. ukrajinského frontu kládli bezprostredne odpor len 4 divízie a 2 brigády. Bulharsko malo vyše 400 lietadiel. Vo Varne a Burgase bolo sústredených vyše 80 lodí nemeckej a bulharskej flotily.

Na jar a v lete 1944 sovietska vláda nejednakrát navrhovala vláde Bulharska ukončiť spojenectvo s Nemeckom a dodržiavať neutralitu. Dňa 5. septembra 1944 sovietska vláda vyhlásila, že nielen Bulharsko je vo vojne so ZSSR, ale odteraz bude aj ZSSR vo vojne s Bulharskom.

Hlavný štáb najvyššieho velenia prikázal vojskám 3. ukrajinského frontu a Čiernomorskej flotile začať 8. septembra 1944 bojové operácie proti Bulharsku, dosiahnuť 12. septembra líniu Ruse, Palatica, Karnobat, Burgas a tu zastaviť postup. Otázku o ďalšej ofenzíve chcel Hlavný štáb riešiť v závislosti od priebehu ozbrojeného povstania bulharského ľudu. Pred prekročením bulharskej hranice sa veliteľ 3. ukrajinského frontu maršal Fjodor I. Tolbuchin obrátil k bulharskému národu s výzvou. V nej sa hovorilo: „Červená armáda nemá zámer bojovať s bulharským ľuďom a jeho armádou. Červená armáda má jedinú úlohu - rozbiť Nemcov a urýchliť príchod všeobecného mieru.“³

Predné sovietske strelecké zväzky vstúpili 8. septembra 1944 do Bulharska. Za nimi, predbehnúť prvé, šli mechanizované zbory. Napredovali, nestretnúť nepriateľa. 9. septembra prikázal hlavný štáb 3. ukrajinskému frontu a Čiernomorskej flotile zastaviť ďalší postup. Na území Bulharska nevedli sovietske vojská žiadne boje. *Bulharská operácia* vyústila do triumfálneho oslobodzovacieho ťaženia. Ľud všade nadšene vítal Červenú armádu. V osídlených miestach vítali sovietskych vojakov chlebom a soľou.

Vstup sovietskych vojsk do Bulharska bol silným vonkajším faktorom, ktorý urýchlil celonárodné povstanie. Už 6. septembra sa začal štrajk robotníkov fabrik a závodov Sofii, prebiehali mítingy a demonštrácie. V mnohých mestách a dedinách bola nastolená vláda *Vlasteneckého frontu*. Na základe príkazu hlavného štábu národno-oslobodzovacej armády schádzali z hôr povstalecké brigády a oddiely a obsadzovali z vojenského hľadiska dôležité body.

Ozbrojené povstanie v Sofii sa začalo 9. septembra 1944. Oddiely povstalcov zajali regentov, ministrov a ďalších predstaviteľov monarchistickej fašistickej kliky. Bulharská armáda nekládla odpor, ba čo viac, mnohé jej útvary a jednotky sa pripojili k povstalcom. V ten istý deň bola zriadená vláda *Vlasteneckého frontu* na čele s K. Georgijevom. Nová vláda vyhlásila vojnu Nemecku a Maďarsku .

V centre pozornosti vlády bolo zabezpečenie všemožnej účasti armády vo vojne proti Nemecku. Bulharská armáda prešla do operačného podriadenia veliteľa 3. ukrajinského frontu. V priebehu 7-8 mesiacov bojovalo na území Juhoslávie, Maďarska a Rakúska spolu so sovietskymi vojskami okolo 300 000 bulharských vojakov. Z nich 32 000 zahynulo, bolo ranených alebo nezvestných.

Osobité podmienky určili súčinnosť *Červenej armády* so **Slovenským národným povstaním**. Niektorí bádatelia sú toho názoru, že sovietske zodpovedné politické a vojenské organizácie nedôverovali celkom českosloven-

3 *Sovietsko-bulharské vzťahy a styky, 1917-1944*. T. I. M., 1976, s. 604.

ským oficiálnym predstaviteľom. ZSSR nechcel svojou vojenskou pomocou podporiť dosiahnutie ich politických cieľov. Len samotný začiatok povstania presvedčil sovietskych vojenských a politických činiteľov o tom, aké politické možnosti sa im ponúkajú na Slovensku.⁴ Podľa plánov sovietskeho velenia sa spočiatku predpokladalo, že oslobodzovanie Slovenska sovietskymi vojskami sa malo podniknúť útokom zo severovýchodu a juhovýchodu. O tom sa hovorilo v direktíve hlavného štábu z 30. júla 1944, vyžadujúcej obsadenie a udržanie karpatských priesmykov v smere Humenné, Užhorod a Mukačevo s následným vstupom vojsk na Maďarskú rovinu. Avšak, z dôvodu úspešného postupu 2. ukrajinského frontu z juhu, 26. augusta 1944 hlavný štáb zamietol plánovanú operáciu a zameral 4. ukrajinský front, vytvorený 30. júla 1944, na obranu.

Čoskoro sa však situácia opäť zmenila. Keď 31. augusta 1944 prechádzala línia frontu cez Krosno vo vzdialenosti 30 - 40 km od československej hranice, do štábu 1. ukrajinského frontu priletela na lietadlách, pod velením majora Trnku, skupina slovenských dôstojníkov v čele so zástupcom veliteľa *Východoslovenskej armády* plukovníkom Talským. Dňa 1. septembra Talský podal správu veliteľovi frontu maršalovi Ivanovi S. Konevovi o začatí slovenského povstania. O rozhovore s Talským Konev okamžite telefonicky informoval Stalina a 2. septembra o 3.20 hod. poslal písomné hlásenie, v ktorom navrhol o týždeň, silami ľavého krídla 1. ukrajinského frontu a pravého krídla 4. ukrajinského frontu, uskutočniť operáciu na spojenie so slovenskými povstalcami a poskytnúť pomoc povstaniu.

V tom istom čase vyslanec Československa v ZSSR Zdenek Fierlinger a náčelník čs. vojenskej misie generál Heliodor Píka, prostredníctvom *Ludového komisariátu zahraničných vecí ZSSR*, informovali 31. augusta 1944 sovietsku vládu, že prebiehajú dôležité boje s Nemcami, ktorí vstúpili na Slovensko, pričom je partizánmi obsadených niekoľko miest, vrátane Ružomberku, Mikuláša, Banskej Bystrice a ďalších. Zároveň prosili, aby bola slovenskému národu poskytnutá pomoc v rámci operačných možností *Červenej armády*.

Z hlavného štábu najvyššieho velenia bola 2. septembra 1944 veliteľovi 1. ukrajinského frontu maršalovi Konevovi zaslaná direktíva o uskutočnení útočnej operácie s cieľom dosiahnuť hranice Slovenska.

Slovensko sa ocitlo medzi hlavnými strategickými smermi útokov *Červenej armády*. To znamená, že k oslobodeniu Slovenska bolo potrebné, aby sovietske velenie vytvorilo pomocný strategický smer, ktorý vojenski historici pomenovali Karpatsko-pražským. Oslobodzovanie sa začalo v nezvyčajných

4 STANISLAV, Ján: *Sovietskij vozdušnyj most a Slovackoje nacionalnoe vovstanie*. In: Uróky vojny. Nekotoryje aspekty istorii. Moskva, 2001, s. 143.

podmienkach, po začatí *SNP*. Na pomoc povstalcov bola urýchlene pripravená a uskutočnená *Východokarpatská operácia*. Jej súčasťou, *Karpatsko-duklianska operácia*, prebiehala vo Východných Beskydách silami *38. armády 1. ukrajinského frontu* pod velením generálplukovníka Kirilla S. Moskalenka a časťou síl *1. gardovej armády 4. ukrajinského frontu* pod velením generálplukovníka Andreja A. Grečka.

Plniac prosbu o pomoc *SNP*, sovietske velenie už 5. septembra 1944 vyslalo na letisko Tri Duby lietadlá so zbraňami a muníciou. Dňa 17. septembra sem bol presunutý *1. samostatný čs. stíhací letecký pluk*, sformovaný a vycvičený v ZSSR a čoskoro sa začal presun aj *2. čs. paradasantnej brigády*, sformovanej na území Sovietskeho zväzu. 8. septembra na 1. ukrajinskom fronte, po 125 minútach delostreleckej prípravy, prešli vojská *38. armády* do útoku s cieľom dosiahnuť hranice Slovenska. Armáda pozostávala z 9 streleckých divízií, tankového a jazdeckého zboru. v druhom slede tejto armády sa nachádzal *1. čs. armádny zbor*. Napriek tomu bolo tempo útoku veľmi pomalé. Počas 7 dní bojov sa armády prebili len cez jedno pásmo obrany nepriateľa. Plánovaný úder 1. a 2. slovenskej divízie v ústrety sovietskym vojskám sa neuskutočnil. Boje v smere Duklianskeho priesmyku nadobudli zdĺhavý charakter. Nasledujúci deň sa do operácie zapojila *1. gardová armáda*. Do 14. septembra sa odohrali ťažké boje na prelomenie nepriateľskej obrany. Po preskupení síl sa útok obnovil a k 24. septembru sa sovietske vojská dostali do blízkosti hlavného karpatského hrebeňa.

Dňa 20. septembra 1944 o 11. hodine vojaci 1. práporu 897. pluku 242. horskej streleckej divízie porazili nepriateľa pri Kalinove, dostali sa k poľsko-československej hranici a ako prví vstúpili na slovenskú pôdu.

V ťažkých bojoch sa k hranici približovali aj vojská *38. armády 1. ukrajinského frontu* spolu s *1. čs. armádnym zborom*. 1. októbra jednotky *67. streleckého zboru* vstúpili na slovenskú pôdu v priestore 5 km severozápadne od Duklianskeho priesmyku. V týchto dňoch 1. čs. armádny zbor spolu s *359. streleckou divíziou* zosilnil nátlak na hitlerovcov a 6. októbra jeho vojaci, za bezprostrednej podpory *67. streleckého* a *31. tankového zboru*, ovládli Dukliansky priesmyk a vstúpili na pôdu Československa. Začiatkom októbra obnovili ofenzívu vojská *4. ukrajinského frontu*. K 18. októbru 1944 postúpili do hĺbky od 20 do 50 km na úseku frontu, dlhom 275 km. Koncom októbra 1944 vojská *38. armády* a vojská *4. ukrajinského frontu* oslobodili Zakarpatskú Ukrajinu a došli do dolín riek Wisloka a Ondava. V tom čase hitlerovci obsadili povstalecké územie a front sa stabilizoval. Dňa 28. októbra sa *Východokarpatská operácia* skončila. Veliteľ 1. ukrajinského frontu, maršal Konev, písal vo svojich memoároch *Zápisky veliteľa frontu*: „*Spútavanie veľkých síl hitlerovskej armády v Karpatoch sa nepovažovalo za hlavnú úlohu ľavého*

krídla 1. ukrajinského frontu. Našou úlohou bola rýchla ofenzíva a spojenie sa s povstalcami, ale zložité horské podmienky a tvrdý odpor nepriateľa prudko spomalili tempo nášho útoku. Útočiť v horách bez podpory vojsk, pôsobiacich na prilahlých rovinných priestranstvách, bolo veľmi ťažké, preto, majúč možnosť riešiť strategické a operačné úlohy širokým manévrom, sme sa vždy snažili hory obchádzať. Ofenzíva 38. armády 1. ukrajinského frontu v samostatnom operačnom smere v septembri – októbri 1944 bola výnimočným prípadom, ale bolo to odôvodnené politickým cieľom operácie. Počas operácie sa prejavili ťažkosti bojov v horách. Ofenzíva dostala zdĺhavý charakter, ale nebola prerušená, pretože v októbri - novembri sem stiahol nepriateľ veľké sily a ich viazanie bolo uznané za účelné a nevyhnutné“.⁵

Národné ozbrojené povstania vniesli dôležitý vklad do celkového zápasu proti nacizmu v rokoch 2. svetovej vojny. Nemeckom podmanené národy by však nemohli získať víťazstvo vlastnými silami. Najdôležitejším vonkajším faktorom, zabezpečujúcim úspech ich oslobodenia, boli operácie Červenej armády.

5 KONEV, S. Ivan: *Sorok piatyj*. Moskva, 1966, s. 346.

NEMECKÉ ZLOČINY VO VARŠAVSKOM POVSTANÍ – NÁČRT PROBLÉMU MICHAŁ T. WÓJCIUK

Zločiny, ktorých sa dopustili Nemci na civilnom obyvateľstve a vo všeobecnosti v spôsobe vedenia vojny v rokoch 1939-1945, predstavovali porušenie aktov medzinárodného práva, takých ako napríklad III. Haagska konvencia o obyčajoch a zákonoch počas vedenia vojny (29. júla 1899), III. Haagska konvencia o spôsobe začatia konfliktu (18. októbra 1907),¹ IV. Haagska konvencia o spôsobe vedenia vojny na pevnine (18. októbra 1907),² Versaillský dohovor (28. júna 1919), Parížsky pakt – tzv. *Briand-Kelloggov pakt* (27. augusta 1928)³ či Ženevskej konvencie o zlepšení osudu zranených a chorých v činných armádach (27. júla 1929).⁴ Útok na Poľsko bol okrem toho bezprávnym odstúpením od zmlúv uzatvorených medzi Poľskou republikou a Nemeckou Ríšou: arbitrážnej zmluvy z Locarna (16. októbra 1925) a deklarácie o neagresii (26. januára 1934).⁵

Zločinecká činnosť členov nacistickej strany, funkcionárov SS, polície a iných organizácií a štruktúr nemeckého administratívneho aparátu a vojenských formácií, bola a je definovaná v medzinárodnom práve ako: vojnové zločiny, zločiny proti ľudskosti⁶ a zločiny proti mieru.⁷ Vojnové trestné činy nemeckých politických a vojenských jednotiek počas potlačania Povstania vo Varšave (od augusta do októbra 1944), boli následkom nie len vojenských čiností. Šlo o naplánované masové vraždy a násilie na civilnom obyvateľstve nezávisle od pohlavia a veku, a tiež premysleného a systematického, presne vykonávaného rozkazu č. 1 Adolfa Hitlera a Reichsführera-SS Heinricha Himmlera z 1. augusta 1944 o celkovom vyhladení mesta.⁸ Ešte v decembri 1941 tu žilo - 1 351 800 obyvateľov.⁹

1 *Dziennik Ustaw Rzeczpospolitej Polskiej*, r. 1927, č. 21, čiastka 159.

2 Tamtiež, čiastka 161.

3 Tamtiež, r. 1929, č. 11, čiastka 88.

4 Tamtiež, r. 1932, č. 24, čiastka 79.

5 Tamtiež, r. 1934, č. 16, čiastka 124

6 Tamtiež, r. 1947, č. 63, čiastka 367.

7 Tamtiež, r. 1929, č. 11, čiastka 88.

8 Svedectvá SS-Obergruppenführera Ericha von dem Bacha-Zelewskiego zložené v Norimbergu dňa 26. januára 1946 pred prokurátorom Jerzym Sawickim, členom Polskej Delegácii pri Medzinárodnom Vojnovom Tribunále v Norimebergu. In: *Zburzenie Warszawy. Zeznania generalów niemieckich przed polskim prokuratorem członkiem Polskiej Delegacji przy Międzynarodowym Trybunale Wojennym w Norymberdze*. Warszawa, 1946, s. 19-58.

9 SZAROTA, T.: *Okupowanej Warszawy dzień powszedni*. Warszawa, 1973, s. 69.

Tento príspevok nemá zámer vyčerpať problém týkajúci sa hitlerovských zločinov počas *Varšavského povstania*, neobsahuje ani vyčerpávajúci zoznam miest zločinov. Táto práca je len náčrtom najdôležitejších problémov týkajúcich sa uvedenej problematiky. Jeho cieľom je tiež poukázať na aktuálny stav výskumu zločinov, ktoré ilustrujú fungovanie nemeckého systému vyhladzovania.

Keď 26. januára 1946 vypovedal pred poľským prokurátorom Jerzým Sawickim (členom *Pol'skej Delegácie pri Medzinárodnom vojenskom tribunáli v Norimbergu*) SS-Obergruppenführer Erich von dem Bach (veliteľ *Korpsgruppe von dem Bach* – nemeckých síl potlačujúcich Povstanie), citoval znenie Himmlerovho rozkazu: „Každého obyvateľa treba zabiť, nsmú sa brať žiadny zajatci. Warszawa má byť zrovnaná so zemou a týmto spôsobom sa má vytvoriť zastrašujúci príklad pre celú Európu.”¹⁰ Informácie o rozkaze Reichsführera-SS poskytol počas výpovede v Norimbergu aj šéf štábu velenia Himmlera SS-Brigadeführer und Generalmajor der Polizei und der Waffen-SS Ernst Rode: „Obdržal som ceruzkou prepísanú kópiu toho rozkazu, určeného Himmlerom Dirlwangerovi. Na základe tohto rozkazu mala byť Warszawa zrovnaná so zemou a Dirlwanger mal všetky splnomocnenia a bol oprávnený zabíjať koho by len chcel, podľa svojho gusta.”¹¹ Dňa 21. septembra 1944 predniesol Himmler v Jägerhöhe reč pre veliteľov vojenských obvodov a veliteľov škôl, v ktorom, okrem iného, povedal: „Warszawa, hlavné mesto, hlava, inteligencia toho bývalého 16-17 miliónového národa Poliakov bude zničená... Okrem toho som vydal súčasne rozkaz úplného zničenia Varšavy. Páni! Môžete si pomyslieť, že som strašným barbarom. Páni, ako chcete: áno, som ním, ním, keď tak musím byť. Rozkaz znel: každý blok domov musí byť spálený a vyhodený do vzduchu tak, aby sa vo Varšave nemohlo zahniezdiť akékoľvek tylové sídlo...”¹²

V činnostiach nemeckých jednotiek pacifikujúcich *Varšavské povstanie* je badateľná akási evolúcia názorov, pokiaľ ide o konania vo vzťahu k civilnému obyvateľstvu a povstalcom. Počas prvých dní Povstania sa uskutočnili beštiálne vraždy civilného obyvateľstva, rabovania, brutálne znásilňovania žien a masové popravy vo varšavských štvrtiach na ľavom brehu Wisly: Wola (5.-7. augusta), Ochota (4.-25. augusta) a v severnej časti Śródmieścia. Za zločiny na Woli boli zodpovedné jednotky tvoriace súčasť *Kampfgruppe*

10 *Zburzenie Warszawy. Zeznania generałów niemieckich przed polskim prokuratorem członkiem Polskiej Delegacji przy Międzynarodowym Trybunale Wojeńnym w Norymberdze*, s. 33.

11 Tamtiež, s. 90.

12 Výňatky z prejavu Reichsführera-SS. In: DATNER, Sz. - LESZCZYŃSKI, K. (ed.): *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego na ludności cywilnej w czasie Powstania Warszawskiego 1944 roku*. Warszawa, 1962, s. 306-307.

Reinefarth, ktorej velil SS-Gruppenführera Heinz Reinefarth, skladajúcej sa zo 16 policajných rôt, roty SS *Röntgen* a zmotorizovaného práporu policajnej požiarnej stráže.¹³ Jednotka Sonderkommando der Sipo und des SD pri Kampfgruppe *Reinefarth*, ktorej velil SS-Hauptsturmführera Alfred Spilker, sa „vyznamenala“ krvavými vraždami. Zverským spôsobom sa vysporiadal s civilným obyvateľstvom SS-Sonderregiment *Dirlwanger*, ktorému velil SS-Standartenführer (neskôr SS-Oberführer) Oskar Dirlwanger. Táto jednotka sa skladala z degenerovaných ľudí bez zábran a zásad - „*hrdlomezov*“ a „*profesionálnych zločincov*“.¹⁴ Boli do nej začlenení aj kriminálni zločinci, ktorí si odpýkali tresty v nemeckých koncentračných táboroch,¹⁵ a ktorým boli sľubované amnestie zámenou za „*preukázanie udatnosti*“.¹⁶

Vlna najbrutálnejších masových vražd prebehla časťami mesta (Wola, Ochota) na úplnom začiatku Povstania. Po niekoľkých dňoch Nemci trochu zmenili charakter jednania s civilným obyvateľstvom. Napriek tomu, že ešte trvalo strieľanie, bolo konštatované, že obyvateľstvo môže byť v zásade využité ako pracovná sila pre dobro Ríše. Podozriví z účasti na povstaní mali byť naďalej zabíjaní, avšak práceschopní mali byť vyvezení na nútené práce do Nemecka. Ženy, deti a starci boli rozmiestňovaní na území celého *Generálneho gouvernementu*.¹⁷ Dňa 8. septembra 1944 Himmler v depeši generálnemu gubernátorovi Hansovi Frankovi odovzdal nasledujúce pokyny týkajúce sa ďalšieho postupu vo vzťahu k obyvateľom Varšavy: „*Do koncentračných táborov je nutné poslať len tých mužov, ktorí činne bojovali alebo ktorých je treba medzi takých započítať. Všetkých tých, ktorí sa dobrovoľne vzdali, so ženami a s deťmi je potrebné poslať na normálne práce do Nemecka.*“¹⁸ Už 6. augusta na území opravovni železničného tábora v Pruszkowe pod Varšavou bol Nemcami zorganizovaný dočasný tábor *Durchgangslager* (Dulag) 121 určený pre evakuované obyvateľstvo z Varšavy, kde boli prijímané rozhodnutia týkajúce sa jeho ďalšieho osudu.¹⁹

13 Porovnaj: Správa SS-Gruppenführera Reinefartha. In: *Niemieckie materiały do historii powstania warszawskiego*, s. 44.

14 Výpoveď H. Himmlera o charaktere a úlohách pluku Dirlwanger, 3. 8. 1944. In: *Okupacja i ruch oporu w dzienniku Hansa Franka 1939 – 1945*, s. 603.

15 Porovnaj: Archiwum Wojskowego Biura Badań Historycznych Warszawa, sygn. III/44/62, k. 74.

16 *Dzieje Najnowsze*, r. 1947, č. 2.

17 Generálny gouvernement (*Generalgouvernement für die besetzten polnischen Gebiete*) - bol správny útvar, vytvorený na základe dekrétu Adolfa Hitlera z 12. októbra 1939, s platnosťou od 26. októbra 1939. Zahŕňal časť Nemcami vojensky obsadeného územia II. Poľskej republiky, ktorá nebola priamo pripojená k Ríši.

18 Depeša H. Himmlera H. Frankovi vo veci zaobchádzania s varšavskými povstalcami. In: *Okupacja i ruch oporu w dzienniku Hansa Franka 1939 – 1945*, s. 609.

19 DROZDOWSKI, M. M.: *Przedmowa*. In: *Exodus Warszawy. Ludzie i miasto po powstaniu 1944*, zväzok 1., Pamietniki. Relacje. Warszawa, 1992, s. 9.

Podľa nemeckých prameňov prešlo tábormi v Pruszkowe a Ursuse 350 617 vysídlených osôb.²⁰ Poľské pramene uvádzajú medziným číslo 550 000 zdržujúcich sa v táboroch v Pruszkowe, Ursuse, Piastowe, Włochach a Grodzisku (90 000 osôb z tohto čísla malo byť vyslaných na nútené práce do Ríše, 60 000 sa ocitlo v koncentračných táboroch a 350 000 osôb bolo rozmiestnených na území *Generálneho gouvernementu*).²¹ 18 000 povstalcov prešlo táborom v Ożarowe, a následne sa ocitlo v zajateckých táboroch.

Warszawa mala zmiznúť z povrchu zemského. Dňa 3. októbra 1944 poslal vedúci *Hlavného referátu vnútorných záležitostí* vo vláde *Generálneho gouvernementu* Harry Craushaar veliteľstvu 9 Armády ďalekopis obsahujúci pokyny o spolupôsobení *Wehrmachtu* pri rabovaní a búraní Varšavy.²² Dňa 9. októbra General der Panzertruppen Smilo von Lüttwitz vydal príkaz zapojiť do akcie búrania Varšavy jednotky *Technische Nothilfe* – ženijné jednotky pohotovostnej polície.²³ Dňa 11. októbra generálny gubernátor Hans Frank obdržal depešu od Ludwiga Fischera, ktorá informovala: „*Obergruppenführer von dem Bach obdržal nový rozkaz – spacificovanie Varšavy, t.j. zrovnania Varšavy so zemou ešte počas vojny, pokiaľ tomu nebránia vojenské záujmy v oblasti opevňovania. ...Informujem o tom, keďže tento nový rozkaz Führera o zbúraní Varšavy má obrovský význam pre ďalšiu novú politiku vo vzťahu k Poliakom.*”²⁴ V poľnom štábe Himmlera sa 12. októbra 1944 uskutočnila porada, ktorej sa zúčastnili SS-Brigadeführer Ernst Rode, šéf štábu *Technische Nothilfe* SS-Gruppenführer und Generalleutnant der Polizei Willi Schmelcher a veliteľ SS a polície varšavského dištriktu SS-Brigadeführer Paul Otto Geibel. SS-Reichsführer vydal direktívu, ktorá znela: „*To mesto má úplne zmiznúť z povrchu zemského a slúžiť ako prekládkový bod pre prepravu Wehrmachtu. Nesmie ostať ani kameň na kameni. Všetky budovy treba zrútiť až po základy. Miestnosť pre vojsko bude zriadená v pivniciach. Hoteli viac neexistujú. Ostanú len technické zariadenia a budovy železnice. Pán Schmelcher pošle do Varšavy ženijné jednotky, sám sa na mieste postará o prípravu výbušných prostriedkov a začatie akcie.*”²⁵

20 *Raporty Ludwiga Fischera gubernatora dystryktu warszawskiego 1939 – 1944*. Warszawa, 1987, s. 833.

21 DUNIN-WAŚOWICZ, K.: *Warszawa w latach 1939 – 1945*. Warszawa, 1984, s. 355; KROLL, B.: *Opieka i samopomoc społeczna w Warszawie 1939 – 1945*. Warszawa, 1977, s. 239; BORECKA, E.: *Úvod*. In: *Exodus Warszawy*, s. 36 – 37.

22 Ďalekopis Craushaara. In: *Ludność cywilna w Powstaniu Warszawskim*, zväzok II., s. 589 – 592.

23 Hlásenie veliteľstva 9 Armády Veliteľstvu Skupiny Armád „Stred”. In: *tamtiež*, s. 607 – 609.

24 Depeša gubernátora dištriktu Warszawa L. Fischera H. Frankovi. In: *Okupacja i ruch oporu w dzienniku Hansa Franka 1939 – 1945*, s. 613.

25 Citované podľa: DATNER, Sz.: *Zburzenie Warszawy*. In: *Straty wojenne Polski w latach 1939 – 1945*. Warszawa, 1961, s. 111.

Skôr však, než bol vydaný rozsudok nad budovami Varšavy a celej muni-
cipálnej zástavby po porážke Povstania, bolo na jeho samotnom začiatku vy-
konané masové vraždenie obyvateľov mesta. Cez dve štvrté Varšavy – Wolu
a Ochotu, prešli vlny zverských zločinov. Vrcholom nemeckých vrážd na
Woli bol 5. august, keď boli vykonané masové vraždenia civilného obyva-
teľstva, ktoré bolo zastrelené alebo spálené za živa bez ohľadu na vek alebo
pohlavie. Následne bola spálená väčšina domov. Civilné obyvateľstvo bolo
v mnohých prípadoch prinútené formovať „živé štíty“, bolo hnané pred tan-
kami alebo nútené rozoberať barikády počas povstaleckého ostreľovania.

Masové vraždy obyvateľstva Woli sa, okrem iného, uskutočnili na úze-
mí továrne Ursus, kde Nemci zavraždili takmer 6 000 osôb, mužov, žien
a detí (taktiež nemlúvniat). Telesné pozostatky boli následne pálené oddielmi
tzv. *Verbrennungskommando*, skladajúceho sa z mužov vybraných z pome-
dzi ľudí vyhnaných z domov.²⁶ Podobná poprava bola vykonaná na území
továrne Franaszka, kde zahynulo takmer 4 000 obyvateľov.²⁷ V sklade poľ-
nohospodárskeho náradia továrne Kirchmajera a Marczewského bolo zavraž-
dených pravdepodobne takmer 2 000 osôb (žien, mužov a detí).²⁸ Pod plotom
Sowińskiego parku Nemci zavraždili približne 1 500 osôb, obyvateľov okoli-

26 DATNER, Sz. - LESZCZYŃSKI, K. (ed.): *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego na ludności cywilnej w czasie Powstania Warszawskiego w 1944 roku*, s. 62-65, 69-71, 258; *Krwawa sobota na Woli*. In: *Głos Ludu*, r. 1945, č. 345, s. 7; LURIE, W.: *Było to w sobotę 5. 8*. In: *Stolica*, r. 1964, č. 31, s. 12; W. M.: *Piekło Woli*. In: *Stolica*, r. 1973, č. 31, s. 6-7; PŁOSKI, St. - ŚLIWIŃSKA, E.: *Miejsca masowych egzekucji w Warszawie w latach 1939 – 1944*. In: *Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce*, zväzok VI., r. 1951, s. 91; *Przewodnik po upamiętnionych miejscach walk i męczeństwa. Lata wojny 1939 – 1945*. Warszawa, 1980, s. 38; SERWAŃSKI, E. - TRAWIŃSKA, I.: *Zbrodnia niemiecka w Warszawie 1944*. Poznań, 1946, s. 43 – 46; *Zbrodnie niemieckie podczas Powstania w Warszawie*. In: *Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce*, zväzok I., r. 1946, s. 246-250, 260-261; MOTYL, M. – RUTKOWSKI, S. (ed.): *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939 – 1945. Powstanie Warszawskie 1. 8. – 2. 10. 1944*. Warszawa, 1994, s. 183 – 184.

27 DATNER, Sz. - LESZCZYŃSKI, K. (ed.): *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego na ludności cywilnej w czasie Powstania Warszawskiego w 1944 roku*, s. 247, 272 – 273; KLIMASZEWSKI, T.: *Verbrennungskommando Warschau*. Warszawa, 1984, s. 50 – 54; *Ludność cywilna w Powstaniu Warszawskim*, zväzok I., č. I. Warszawa, 1974, s. 324-328; PŁOSKI, St. - ŚLIWIŃSKA, E.: *Miejsca masowych egzekucji w Warszawie w latach 1939-1944*, s. 91; *Przewodnik po upamiętnionych miejscach walk i męczeństwa. Lata wojny 1939 – 1945*, s. 38; *Zbrodnie niemieckie podczas Powstania w Warszawie*, s. 261.

28 DATNER, Sz. - LESZCZYŃSKI, K. (ed.): *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego na ludności cywilnej w czasie Powstania Warszawskiego w 1944 roku*, s. 77, 246; PŁOSKI, St. - ŚLIWIŃSKA, E.: *Miejsca masowych egzekucji w Warszawie w latach 1939 – 1944*, s. 92, 97; *Przewodnik po upamiętnionych miejscach walk i męczeństwa. Lata wojny 1939 – 1945*, s. 38; SERWAŃSKI, E. - TRAWIŃSKA, I.: *Zbrodnia niemiecka w Warszawie 1944*, s. 72; *Zbrodnie niemieckie podczas Powstania w Warszawie*, s. 260; MOTYL, M. – RUTKOWSKI, S. (ed.): *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939 – 1945. Powstanie Warszawskie 1. 8. – 2. 10. 1944*, s. 186 – 187.

tých domov.²⁹ V niekoľkých popravách vykonaných na námestí pred kováčskou dielňou (ul. Wolska 122/124) zahynulo takmer 700 osôb (žien, mužov a detí).³⁰ Obetiam katov padlo aj obyvateľstvo v nemocniciach, chorí, personál, ranení povstalci. Zavraždení boli obyvatelia z nemocníc Szpitala Wolskiego;³¹ Szpitala Zakažnego św. Stanisława a ďalších.³² Na území ústavu pre ochrnutých a nevyliciteľne chorých, vedeného Rehoľou sestier sv. Félix a z Cantalice (ul. Leszno 77) bolo zavraždených takmer 170 osôb, z toho 100 ležiacich.³³ V nemocnici Szpital św. Łazarza nemeckí kati zavraždili skoro

29 BARTELSKI, L.: *Powstanie Warszawskie*. Warszawa, 1967, s. 83; DATNER, Sz. - LESZCZYŃSKI, K. (ed.): *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego na ludności cywilnej w czasie Powstania Warszawskiego w 1944 roku*, s. 22, 27, 47-53, 248, 258, 275-278; *Ludność cywilna w Powstaniu Warszawskim*, zväzok I., s. 316-318; zväzok II., s. 66-67; MOCZULSKI, L.: *Zbrodnie na ludności Warszawy*. In: *Stolica*, r. 1968, č. 31, s. 3, 6-7; PŁOSKI, St. - ŚLIWIŃSKA, E.: *Miejsca masowych egzekucji w Warszawie w latach 1939-1944*, s. 91; *Przewodnik po upamiętnionych miejscach walk i męczeństwa. Lata wojny 1939 - 1945*, s. 38; SERWAŃSKI, E. - TRAWIŃSKA, I.: *Zbrodnia niemiecka w Warszawie 1944*, s. 42; *Zbrodnie niemieckie podczas Powstania w Warszawie*, s. 245, 261; MOTYL, M. - RUTKOWSKI, S. (ed.): *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939 - 1945. Powstanie Warszawskie 1. 8. - 2. 10. 1944*, s. 194 - 199.

30 BARTELSKI, L.: *Powstanie Warszawskie*, s. 83; DATNER, Sz. - LESZCZYŃSKI, K. (ed.): *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego na ludności cywilnej w czasie Powstania Warszawskiego w 1944 roku*, s. 52 - 61; *Ludność cywilna w Powstaniu Warszawskim*, zväzok I., č. I., s. 326; MOCZULSKI, L.: *Zbrodnie na ludności Warszawy*, s. 3, 6 - 7; W. M., *Piekło Woli*, In: *Stolica*, r. 1973, č. 31, s. 6 - 7; PŁOSKI, St. - ŚLIWIŃSKA, E.: *Miejsca masowych egzekucji w Warszawie w latach 1939 - 1944*, s. 91; *Przewodnik po upamiętnionych miejscach walk i męczeństwa. Lata wojny 1939 - 1945*, s. 38; MOTYL, M. - RUTKOWSKI, S. (ed.): *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939 - 1945. Powstanie Warszawskie 1. 8. - 2. 10. 1944*, s. 190 - 191.

31 BARTOSZEWSKI, Wł.: *1859 dni Warszawy*. Kraków 1974, s. 625; *Ludność cywilna w Powstaniu Warszawskim*, zväzok I., č. I., s. 258; PŁOSKI, S. - JANOWSKI, A.: *Zbrodnie hitlerowskie w szpitalach i przytułkach warszawskich w sierpniu i wrześniu 1944 r.* In: *Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce*, zväzok VI., s. 15; *Zbrodnie niemieckie podczas Powstania w Warszawie*, s. 240 - 241; MOTYL, M. - RUTKOWSKI, S. (ed.): *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939 - 1945. Powstanie Warszawskie 1. 8. - 2. 10. 1944*, s. 119 - 120; *Szpital dobrej woli. Szpital Wolski, 1939 - 1945*. Warszawa, 2004, s. 83, 174-182; WOŹNIEWSKI, Z.: *Książka raportów lekarza dyżurnego*. In: GEPNER-WOŹNIEWSKA, M.: *Szpital Wolski w okresie Powstania Warszawskiego*. Warszawa, 1974; WIŚNIEWSKA, M. - SIKORSKA, M.: *Szpital powstańczej Warszawy*. Warszawa, 1991, s. 13.

32 *Ludność cywilna w Powstaniu Warszawskim*, zväzok I., č. I., s. 266; PŁOSKI, S. - JANOWSKI, A.: *Zbrodnie hitlerowskie w szpitalach i przytułkach warszawskich w sierpniu i wrześniu 1944 r.*, s. 20 - 21; *Przewodnik po upamiętnionych miejscach walk i męczeństwa. Lata wojny 1939 - 1945*, s. 38; URBANEK, B.: *Pielęgniarki i sanitariuszki w Powstaniu Warszawskim w 1944 r.* Warszawa, 1988, s. 178.

33 PŁOSKI, St. - ŚLIWIŃSKA, E.: *Miejsca masowych egzekucji w Warszawie w latach 1939 - 1944*, s. 93; URBANEK, B.: *Pielęgniarki i sanitariuszki w Powstaniu Warszawskim w 1944 r.*, s. 332; MOTYL, M. - RUTKOWSKI, S. (ed.): *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939 - 1945. Powstanie Warszawskie 1. 8. - 2. 10. 1944*, s. 81.

1 200 osôb (hlavne ženy a deti); zabitých bolo aj 50 zamestnancov nemocnice, z toho 19 sanitárov.³⁴

Známa je otrasná správa Wandy Felicji Lurie, ktorá bola v poslednom mesiaci tehotenstva spolu s tromi deťmi vyvedená na hromadnú popravu na území továrne Ursus: „*Na dvore továrne som uvidela hromady mŕtvol, spoznala som zabitých susedov a známych...*

Keď prvá štvorica prichádzala ku miestu kde ležali mŕtvoly, Nemci strieľali ... do krku odzadu. Zabití padali, prichádzala ďalšia štvorica, aby zahynula rovnakým spôsobom. Nevládna starénka bola zabitá na pleciah zaťa, on tiež zahynul. Pri rozostavaní ľudia kričali, pokorne prosili alebo sa modlili. Bola som v poslednej štvorici...

Pristúpila som teda v poslednej štvorici spolu s tromi deťmi na miesto popravy držiac pravou rukou dve rúčky mladších detí, ľavou – rúčku staršieho synčeka. Deti išli plaúc a modliac sa. Starší vidiac zabitých volal, že aj nás zabijú. V určitej chvíli ... stojaci za nami strelil najstaršiemu synčekovi do zadnej časti hlavy, ďalšie strely udreli mladšie deti a mňa. Prevrátila som sa na pravý bok. Strela vystrelená do mňa nebola smrteľná. ... Cítila som zdrevenenie ľavej časti hlavy a tela. Bola som však pri vedomí a ležiac medzi mŕtvolami som videla skoro všetko, čo sa dialo dookola. Sledovala som ďalšie popravy. Bola privedená nová skupina mužov, ktorých mŕtvoly padali na mňa. Privalili ma okolo 4 mŕtvoly. Bola privedená ďalšia skupina žien a detí – a tak skupina za skupinou boli strieľaní až do neskorého večera...

Počas prestávok chodili kati po mŕtvolách, kopali, prevracali, dobíjali živých, rabovali cennosti. Tiel sa dotýkali prostredníctvom nejakých handier... Počas týchto strašných činností popíjali vodku, spievali veselé pesničky, smiali sa. Vedľa mňa ležal nejaký silný, vysoký muž v koženej bunde, ktorý dlho chrapčal. Nemci do neho 5-krát vystrelili, kým skončil. Počas jeho dorážania mi strela zranila nohu. Ležala som tam dlhý čas v kaluži krvi, pritlačená mŕtvolami. Myslela som len na smrť, ako dlho sa budem ešte trápiť. V noci som odsotila na mne ležiace mŕtve telá.

Nasledujúci deň popravy prestali. Nemci prišli už len niekoľkokrát behali so psami po mŕtvolách, zisťovali, či niekto ešte žije. Počula som spontánne

34 BARTOSZEWSKI, Wł.: 1859 dni Warszawy, s. 625; DATNER, Sz. - LESZCZYŃSKI, K. (ed.): Zbrodnie okupanta hitlerowskiego na ludności cywilnej w czasie Powstania Warszawskiego w 1944 roku, s. 24; Ludność cywilna w Powstaniu Warszawskim, zväzok I., č. I., s. 251 – 253, 310, 328 – 331, zväzok III., s. 431; PŁOSKI, S. - JANOWSKI, A.: Zbrodnie hitlerowskie w szpitalach i przytułkach warszawskich w sierpniu i wrześniu 1944 r., s. 17 – 20; PŁOSKI, St. - ŚLIWIŃSKA, E.: Miejsca masowych egzekucji w Warszawie w latach 1939 – 1944, s. 91; SERWAŃSKI, E. - TRAWIŃSKA, I.: Zbrodnie niemieckie w Warszawie 1944, s. 51 – 52; URBANEK, B.: Pielęgniarki i sanitariuszki w Powstaniu Warszawskim w 1944 r., s. 178 – 181; Zbrodnie niemieckie podczas Powstania w Warszawie, s. 242 – 262.

*výstrely, pravdepodobne dobýjali živých. Všade ležali mŕtvoľy, minimálne do výšky môjho vzrastu, a to na celom dvore.*³⁵

Trojica detí Wandy Lurie v veku 11, 6 a 3 a pol roka zahynula počas masakry. Autorka výpovede sa ťažko ranená po dvoch dňoch dostala z miesta vražd a o dva týždne neskôr porodila dieťa.

V obave pred vypuknutím epidémie, keď sa v mnohých obvodoch mesta hromadili po popravách telesné pozostatky a z dôvodu horúčav nastupoval ich rýchli rozklad, Nemci vytvorili v prvých augustových dňoch špeciálne oddiely tzv. *Verbrennungskommandá*, skladajúce sa z nútene zverbovaných Poliakov, ktoré mali spaľovať nahromadené telesné pozostatky. Členovia oddielov boli posielaní na miesta popráv, po ukončení prác boli zatváraní v úradnej budove *Gestapa* na ulici Sokołowskej.³⁶

Člen takéhoto oddielu, Franciszek Zasada, zložil 23. mája 1947 pred Hlavným sudcom Komisie pre zisťovanie nemeckých zločinov nasledovnú výpoveď: *„Z obidvoch skupín zavretých na III. poschodí bolo vytvorené komando na pálenie telesných pozostatkov. Komisárom komanda bol dôstojník Gestapa Neumann (na remeei mal jednu hviezdičku), pochádzajúci z Berlína. Hneď 7. augusta 1944 ráno boli naše skupiny vyvedené na dvor, bolo prikázané sa vyzliecť a oblečení len do nohavíc, boli hnaní ulicou Sokołowskou k Wolskej a zamestnávajúci pálením telesných pozostatkov. ...Na ulici Wolskej č. 60 v továrni cestovín v strede dvora sme našli kopy telesných pozostatkov vo výške 2 metrov a dĺžke okolo 20 m, šírke okolo 15 m. Boli to zväčša telesné pozostatky mužov, len čiastočne žien a detí. Počas pálenia telesných pozostatkov sme pracovali rádomo hodiny. Odhaduje sa, že tam mohlo byť 2 000 telesných pozostatkov. V čase, keď sme pálili ľudské pozostatky, príslušník gestapa, ktorý mal tri hviezdičky na golieri, blondín s tmavou tvárou, stredného zrastu, s priezviskom, ktoré nepoznám, priviedol z ulice niekoľko mužov oblečených v civile a hneď ich zastrelil. Telesné pozostatky sme spálili spolu...*

Prišli sme do továrne Ursus veľkou bránou zo strany Wolskej. Dvor, začínajúc od brány až po pasáž vedúcu k ul. Skierniewickej, bol zakrytý telesnými pozostatkami mužov, žien a detí. Mohlo ich byť približne 5 000. Pri spaľovaní telesných pozostatkov sme pracovali celý deň. V strede veľkého dvora zo

35 Dňa 10.XII.1945 vo Varšave p.o. SO H. Wereńko, dOKBZN, vypočúvala nižšie spomenutého svedka. Svedok: Wanda Felicja Lurie rodená Podwysocka, narodená 23.V.1911 roku, bytom Podkowie Leśnej, ul. Dębowa 2. In: DATNER, Sz. - LESZCZYŃSKI, K. (ed.): *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego na ludności cywilnej w czasie Powstania Warszawskiego w 1944 roku*, s. 61 – 65.

36 Porovnaj: KLIMASZEWSKI, T.: *Verbrennungskommando Warschau*. Warszawa, 1984, s. 42; Mapa: Územie pôsobenia Verbrennungskommando v dňoch 8.-23. augusta 1944. In: *tamtiež*, po stranu 23.

strany ul. Wolskej sme urobili ohnisko. Na zem sme kládli sudy, na ne telesné pozostatky, ktoré sme obkladali doskami, aby sme opäť položili vrstvu mŕtvol. Následne sme kopu polievali horľavým plynom, ktorý nám Nemci dávali v 20 litrových kanvách. Aký to bol plyn - neviem, na kanvách neboli žiadne nápisy. Hodne neskôr som videl na ohnisku zvyšky kostí a lebiek. Či niekto vzal tie telesné pozostatky, neviem.”³⁷

Dvadsaťjeden ročný Kazimierz Nec, člen oddielu páliaceho telesné pozostatky po nemeckých vraždách na Woli, 15. novembra 1944 vypovedal: „...vybrali sme sa do domu na ul. Wolskej 60 ... v kríkoch sme našli viac ako desať mŕtvol žien, detí a nemluvňatá zavraždené strelou do zadnej časti hlavy. Na to isté miesto sme preniesli z rohu domu na ul. Płockej i Wolskej (veľký žltý murovaný dom) niekoľko desiatok mŕtvol mužov, žien a detí čiastočne spálených, zavraždených strelou do krku. Z domu na ul. Płockej – v úseku od Płockej do Górczewskiej – preniesli sme okolo 100 mŕtvol. V jednom z týchto domov sme našli mŕtvolu na poli zhoreného muža objímajúceho za šije dve deti. ...Boli sme odvedení do továrne Franaszek na ulici Wolskej... Zbadal som, ako obyčajne, ženy a deti. Jedného z nasledujúcich dní nás odvedli na práce do Parku Sowińskiego, kde spomedzi mŕtvol prevládali ženy a deti, a dokonca som natrafil aj na mŕtvoly tehotných žien. ...Nútili nás prehľadávať mŕtvoly a skladať cennosti do rúk SD-manov, a papierové peniaze kázali spáliť spolu s inými dôkazmi zločinu. ...V priebehu nasledujúceho dňa sme pracovali pri pálení mŕtvol na území nemocnice Św. Łazarza na ul. Wolskej. Telá povraždených chorých a personálu sme nachádzali v nemocničných sálach v posteliach, na schodištiach, v chodbách a v pivniciach. Z toho, čo som videl, usudzujem, že všetci chorí a personál boli zavraždení. Telesné pozostatky boli vo väčšine prípadov spálené v pivniciach.”³⁸

Iný člen *Verbrennungskommando* Mieczysław Miniewski vypovedal 18. apríla 1947: „Na pravoslávnom cintoríne, po pravej strane od hlavného vchodu, niekoľkokrát sme pálili telesné pozostatky, pričom ich mohlo byť súhrnne okolo 1500. Vždy sme nachádzali telesné pozostatky zastrelených osôb, ležiace a sediace nevládne na kopách, tak uložené, ako padali počas popravy. Boli to telesné pozostatky starých mužov, žien, detí a mrzákov. Posledný krát sme tam pálili telesné pozostatky okolo 17 augusta 1944 roku. Našej skupine bolo jasné, že Gestapo pri kostole sv. Vavrinca oddeľuje od transportov posielaných do prechodného tábora v Pruszkowie starcov, detí, chorých a slabomyselných, nakladá ich na autá, uvádzajúc, že autami boli

37 DATNER, Sz. - LESZCZYŃSKI, K. (ed.): *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego na ludności cywilnej w czasie Powstania Warszawskiego w 1944 roku*, s. 244 – 248.

38 SERWAŃSKI, E. - TRAWIŃSKA, I.: *Documenta occupationis teutonicae*, t. II. *Zbrodnia niemiecka w Warszawie 1944 r. Zeznania – zdjęcia*. Poznań, 1946, s. 72-74.

*prevezení na železničnú stanicu Dworzec Zachodni. V skutočnosti boli autami prevážaní na územie pravoslávneho cintorína a tam zastrelení. Telesné pozostatky boli spálené na mieste ...Telesné pozostatky sme páliili takým spôsobom, že na uložené drevo sme kládli telesné pozostatky, následne sme kládli raz drevo, raz telesné pozostatky. Zloženú kopy sme polievali benzínom.*³⁹

V dňoch 29. – 30. novembra 1945 členovia *Grupy Łącznikowej* pre veci vojenských zločinov pri britskej armáde vypočuli vojenského zajatca Unteroffiziera Willego Fiedlera slúžiaceho v 5. rote 102. práporu *Turkestan*, ktorý porozprával o vraždách vykonávaných v garbiarni Pfeifferra: „...videl som, ako silou vyhánali poľských civilov z dvora cez priečnu budovu skupinami po 10 osôb, potom boli kladení na kopy tvárou nadol, niektorí boli dokonca vlečení za vlasy a následne ich SS-man strieľal strelami do krku. Zabití neboli odťahovaní a ďalšia skupina obetí musela vyjsť na telesné pozostatky alebo bola na ne vyťahovaná a následne tiež zastrelená. A tak sa to dialo ďalej až kým nezostala celá kopa zaplnená a všetci tam privedení Poliaci neboli zastrelení. Videl som okolo 9-10 vrstiev mŕtvol takto uložených na kope. Ženy s deťmi na prsiach boli strieľané spolu s inými. ...Podľa môjho názoru, tých 5 SS-manov vraždilo za jeden deň v priemere okolo 200 Poliakov, tak, že v čase mojej práce v garbiarni bolo zavraždených na tom mieste okolo päť tisíc Poliakov. Bolo predsa známe, že vo Varšave sa nachádzalo viac miest popráv takéhoto typu. Takémuto vraždeniu Poliakov som sa na tom mieste osobne prizeral štyri razy. Pálenie telesných pozostatkov na kopách som videl a cítil každý deň ... Hanbím sa nosiť nemeckú uniformu...“⁴⁰

Svedectvom o vraždách na Woli sú protokoly poľského Červeného kríža z exhumačných prác vykonaných hneď po vojne na ulici Wolskej. Protokol zo dňa 29. mája roku 1947 opisuje telesné pozostatky neznámeho muža nájdeného v sklade dosiek: „Sivý. Absencia chrupu. Košeľa sivá s drobnými červenými a čiernymi pásikmi. Hnedý kožuch bez rukávov. Sako a vesta granátová s popreplietanými červenými nitkami. ...Nohavice najpravdepodobnejšie šedé. Topánky s halienkou a podrážkou.“⁴¹ Iný dokument z 5. mája roku 1945 opisuje telesné pozostatky neznámej osoby, neurčeného pohlavia, nájdené v hale Výrobňa marmelád (Wolska 69): „Spálené telesné pozostatky. Zdrapy granátového vlneného pásikovaného saka. Tmavá pracovná blúza.“⁴²

39 DATNER, Sz. - LESZCZYŃSKI, K. (ed.): *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego na ludności cywilnej w czasie Powstania Warszawskiego w 1944 roku*, s. 250 - 253.

40 Protokol z výsluchu. In: LESZCZYŃSKI, K.: *Heinz Reinefarth*. Warszawa–Poznań, 1961, s. 56-57.

41 Poľský Červený Kríž, Hlavná správa, Úrad Informácií, dňa 29. 5. 1947. Protokól Nr 2628/50 o exhumačii tel nachádzajúcich sa na mieste Wolska 24 – sklad dosiek.

42 Tamtiež, Protokól Nr 749/10, Warszawa 5. 9. 1945.

Protokol z 5. septembra roku 1945 opisuje telesné pozostatky neznámej ženy nájdené na tom istom mieste: „*Telesné pozostatky čiastočne spálené. Zdrapy krátkeho kožuška podšitého bielou vatelinou. Čierna podšívka. Zdrapy čiernych ženských šiat.*”⁴³ Dokument z 29. mája roku 1947 informuje o telesných pozostatkoch nájdených na pozemku budovy na ul. Wolskej 24 (sklad dosiek): „*Spálené zvyšky telesných pozostatkov. Medzi zvyškami vojenskej mužskej kamaše podbité klincami. Zdrapy sivícich ryšavých vlasov. Rozbitá lebka. Prasknutá dolná čeľusť – zdravé dolné zuby. Pomiešané zvyšky okolo šiestich mŕtvych tiel. Druhá lebka celá – predné rezáky.*”⁴⁴

Vyššie predstavené udalosti sú často označované ako „*masakra na Woli*”. Pri použití slova „*masakra*” môžu niekoho napadnúť rovnako chaotické a nekoordinované činnosti, ako aj činnosti úmyselné.⁴⁵ Nemecké vraždenia na Woli mali vlastnosti podrobne naplánovanej a uskutočnenej operácii proti civilnému obyvateľstvu a ako také sú príkladom zločinu proti ľudskosti. Atmosféru nemeckých činností na Woli a uplatnených metód vyjadruje v určitej miere aj úryvok telefonického rozhovoru medzi SS-Gruppenführerom Heinzom Reinefarthom a veliteľom 9. armády, generálom der Panzertruppen Nikolausom von Vormannom zo dňa 5. septembra 1944. Reinefarth sa opýtal: „*Čo mám robiť so zadržanými? Mám viac zadržaných než munície*”. Následne dal Vormannovi odpoveď na otázku týkajúcu sa strát: „*Straty vlastné 6 zabitých, 24 ťažko, 12 ľahko ranených. Straty protivníka – so zastrelenými – viac ako 10 000*”.⁴⁶

Ohavnou zverskosťou sa charakterizovali vraždenia, ktoré sa uskutočnili na území inej štvrti Varšavy – Ochoty. Na potlačenie Povstania sem prišli oddiely SS Sturmbrigade RONA (*Русская освободительная народная армия - Ruská oslobodenecká národná armáda*) – vtelenej do Waffen-SS, kolaborantskej formácie zloženej z obyvateľov ZSSR, ktorej velil SS-Brigadeführer Bronisław Władysławowicz Kaminski. Vojaci tejto formácie, ktorú charakterizovala ďaleko siahajúca demoralizácia, nedisciplinovanosť a svojvôľa, sú zodpovední za strelanie obyvateľstva, vykonávanie lúpeží a podpaľovania domov. Do zoznamu zverstiev *ronovcov* sa pridali aj masové brutálne násilnosti vykonávané na ženách.

Počas prvej evakuácii a následne v čase likvidácii nemocnice na ul. Wawelskej 15 (Instytut Radowy) v dňoch 5.-19. augusta vojaci z brigády RONA

43 Tamtiež.

44 Tamtiež. Protokół Nr 2630/50, Warszawa 29. 5. 1947.

45 Porovnaj: *Słownik języka polskiego*, zväzok III. Warszawa, 1981, s. 162.

46 Poznámka z telefonického rozhovoru Reinefartha z Vormannom z 5. 8. 1944, 24.00 hod. In: KWIAŃKOWSKI, M. J.: „*Tu mówi powstańcza Warszawa...*”. *Dni powstania w audycjach Polskiego Radia i dokumentach niemieckich*. Warszawa, 1994, s. 64.

zavraždili asi 50 osôb, chorých a obyvateľov okolitých domov.⁴⁷ Na ulici Wawelskej 60, po opustení Reduty povstalcami a vyvesení bielej zástavy, bolo zavraždených na ulici a v okolitých domoch viac ako 80 osôb.⁴⁸ V zbernom mieste na Zieleniaku zahynulo pri masových a individuálnych popravách takmer 300 osôb.⁴⁹ V škole na ul. Grójeckej 93 bolo zavraždených takmer 80 chorých z Instytutu Radowego.⁵⁰ Na začiatku augusta *ronovci* zaútočili na niekoľko povstaleckých sanitárnych miest na ul. Langiewicza, po zavraždení ranených boli zverským spôsobom znásilňované sanitárky.⁵¹

Stopa nemeckých zverstiev sa uchovala v traumatických zážitkoch a spomienkach očitých svedkov. V materiáloch zozbieraných Okręgowou Komisjou Badania Zbrodni Hitlerowskich vo Varšave sa zachovala výpoveď Bronisławy Mazurkiewicz, zdravotnej sestry v Instytute Radowym im.

47 BARTOSZEWSKI, Wł.: *1859 dni Warszawy*, s. 623; DATNER, Sz. - LESZCZYŃSKI, K. (ed.): *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego na ludności cywilnej w czasie Powstania Warszawskiego w 1944 roku*, s. 101; *Ludność cywilna w Powstaniu Warszawskim*, zväzok I., č. I., s. 234 – 235; PŁOSKI, S. - JANOWSKI, A.: *Zbrodnie hitlerowskie w szpitalach i przytułkach warszawskich w sierpniu i wrześniu 1944 r.*, s. 27 – 28; PŁOSKI, St. - ŚLIWIŃSKA, E.: *Miejsca masowych egzekucji w Warszawie w latach 1939 – 1944*, s. 91; *Przewodnik po upamiętnionych miejscach walk i męczeństwa. Lata wojny 1939 – 1945*, s. 30; WRONISZEWSKI, J. K.: *Ochota 1939 – 1945*. Varšava, 1976, s. 654, 704; *Zbrodnie niemieckie podczas Powstania w Warszawie*, s. 235 – 238.

48 DATNER, Sz. - LESZCZYŃSKI, K. (ed.): *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego na ludności cywilnej w czasie Powstania Warszawskiego w 1944 roku*, s. 103, 106; *Ludność cywilna w Powstaniu Warszawskim*, zväzok I., č. I., s. 213 – 223, 227; URBANEK, B.: *Pielęgniarki i sanitariuszki w Powstaniu Warszawskim w 1944 r.*, s. 176; WRONISZEWSKI, J. K.: *Ochota 1939 – 1945*, s. 686 – 687; WRONISZEWSKI, J. K.: *Ochota 1944*. Warszawa, 1970, s. 224 – 225; MOTYL, M. – RUTKOWSKI, S. (ed.): *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939 – 1945*. Powstanie Warszawskie 1. 8. – 2. 10. 1944, s. 170 – 171.

49 DATNER, Sz. - LESZCZYŃSKI, K. (ed.): *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego na ludności cywilnej w czasie Powstania Warszawskiego w 1944 roku*, s. 84, 90 – 92, 146, 181, 226; HERLING, L.: *Zieleniak*. In: Kuźnica, r. 1945, č. 16, s. 3; PŁOSKI, St. - ŚLIWIŃSKA, E.: *Miejsca masowych egzekucji w Warszawie w latach 1939-1944*, s. 99; SERWAŃSKI, E. - TRAWIŃSKA, I.: *Zbrodnia niemiecka w Warszawie 1944*, s. 85 – 87, 91, 100; WRONISZEWSKI, J. K.: *Ochota 1944*, s. 228 – 229; WRONISZEWSKI, J. K.: *Ochota 1939 – 1945*, s. 679; WYSZOMIRSKI, J.: *Zieleniak*. In: Tydzień, r. 1947, č. 33, s. 11; MOTYL, M. – RUTKOWSKI, S. (ed.): *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939 – 1945*. Powstanie Warszawskie 1. 8. – 2. 10. 1944, s. 60 – 61.

50 DATNER, Sz. - LESZCZYŃSKI, K. (ed.): *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego na ludności cywilnej w czasie Powstania Warszawskiego w 1944 roku*, s. 90 – 92, 101 – 102; WRONISZEWSKI, J. K.: *Ochota 1939 – 1945*, s. 679; *Zbrodnie niemieckie podczas Powstania w Warszawie*, s. 238; MOTYL, M. – RUTKOWSKI, S. (ed.): *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939 – 1945*. Powstanie Warszawskie 1. 8. – 2. 10. 1944, s. 59 – 60.

51 DATNER, Sz. - LESZCZYŃSKI, K. (ed.): *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego na ludności cywilnej w czasie Powstania Warszawskiego w 1944 roku*, s. 79; MOTYL, M. – RUTKOWSKI, S. (ed.): *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939 – 1945*. Powstanie Warszawskie 1. 8. – 2. 10. 1944, s. 80.

M. Curie-Sklodowskiej, ktorá spomínala obsadenie nemocnice vojakmi SS – RONA: „Ako zdravotná sestra som pracovala od 10 rokov v inštitúte - Instytut Radowym im. Curie-Sklodowskiej. V čase Povstania som sa ako obyčajne nachádzala v inštitúte. Od začiatku Povstania sa naša štvrť nachádzala pod nemeckou kontrolou, dochádzali k nám len hlasy bojov, odohrávajúcich sa v blízkom okolí. Na území nášho inštitútu povstalci neboli a žiadne boje sa tu neodohrávali.

Dňa 5. VIII. 1944 o 12. hodine na poludnie vtrhli na územie inštitútu ... nemeckí vojaci v počte niekoľko desiatí...

Potom vojaci vtrhli do budovy nemocnice, všetci boli ... opití. V tom čase sa ťažko chorí a ranení nachádzali na prízemí budovy, kam boli znesení personálom inštitútu, ľahšie chorí a iné sestry nachádzajúce sa v nemocnici – v suteréne. ...Následne prikázali všetkým zísť na dvor so zdvihnutými rukami. Všetkých mužov, ženy a deti rozostavili po trojiciach. Všetko sa to uskutočnilo neslýchane brutálne uprostred krikov, bitia, chaotickej strelby...

V noci sa začali znásilňovania žien. Jedna zo zdravotných sestier (dnes nežijúca...) bola znásilnená ... verejne na chodbe, sama som to videla. Iná zo zdravotných sestier bola zatvorená v samostatnej pivnici a počas celej noci tam vchádzali vojaci jednotlivo alebo súčasne niekoľkí. Počula som, ako sa vzájomne privolávali, aby tam išli, a rozprávali si svoje dojmy. Okrem toho bola verejne znásilnená chorá, dnes nežijúca... Keď sa snažila brániť sa, dôstojník ... ju zabil. Potom bola verejne znásilnená pri chorých ešte jedna zo sestier a dve ťažko choré ležiace na zemi v suteréne.”⁵²

Dňa 5. augusta 1944 z dôvodu neustále rastúceho počtu obyvateľov Ochoty vyhadzovaných z obydli, bolo rozhodnuté vytvoriť na území bývalého zeleninového trhoviska tzv. Zieleniaka (dnešné Hale Banacha) zberné miesto, ktoré predstavovalo etapu na ceste do prechodného tábora v Pruszkowe. Do večera 5. augusta 1944 bolo na tomto území zhromaždených viac ako desať tisíc osôb.⁵³ Na Zieleniaku sa odohrávali desivé scény týrania tam zhromaždených ľudí, bitia, ponižovania, neustáleho rabovania a znásilňovania žien. Dozor nad námestím vykonávali vojaci RONA, ktorí sa prezentovali ako zdegenerovaná a zdemoralizovaná masa. Ukrutným spôsobom terorizovali bezbranné obyvateľstvo natlačené v strašných podmienkach bez vody, jedenia a akýchkoľvek sanitárnych podmienok. Na námestí boli vykonávané fyziologické potreby, ženy rodili deti, telá mŕtvych alebo zastrelených neboli

52 Dňa 22. 1946 vo Varšave p.o. SOS A. Germaszowa, dOKBZN, vypočúvala nižšie uvedeného svedka. Svedok: Bronisława Mazurkiewicz, nar. 28. 8. 1910, zdravotná sestra, bytom vo Varšave, ul. Wawelska 15. In: DATNER, Sz. - LESZCZYŃSKI, K. (ed.): *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego na ludności cywilnej w czasie Powstania Warszawskiego w 1944 roku*, s. 97 – 99.

53 KAZIMIERSKI, J. - KOŁODZIEJCZYK, R.: *Dzieje Ochoty*. Warszawa, 1973, s. 325.

vždy zakopávané - „*V povetrí sa vznášal neskutočný smrad a roje múch*”.⁵⁴ V správach o Zieleniaku sa často toto miesto porovnáva s peklom. Kati sa v správach a výpovediach zdajú byť neporiadnou, krvilačnou a groteskovou zberbou: „*Výzerali skôr ako cirkusanti, a nie armáda: mali na sebe kabáty v rôznych farbách a veľkostiach, spod ktorých vytrčali rôznofarebné košele, ... pušky na šnúrkach, na rukách po niekoľko hodínok... Po obrovskom pozemku Zieleniaka jazdili tí obveselení a krvilační divosi na bicykloch, ktorých pokrivené kolesá nemali pneumatiky.*”⁵⁵ Ronovci notoricky vykonávali brutálne znásilňovania žien a dievčatiek, ako spomína Honorata Wolska: „*Videla som ako ronovec, odvliekajúc dvanásťročnú dievčatku, zabil jej matku, ktorá ho pokorne prosila, aby si namiesto dcéry vzal ju. Potom znásilnil to dieťa pri mŕtvole matky.*”⁵⁶ Obyvateľka Ochoty Irena Obraniak, podala po vojne nasledovnú správu: „*Prvá noc prebehla výnimočne pokojne. Až druhú noc, z 5. na 6. augusta, ronovci chodili s baterkami a vyberali dievčatá a ženy v rôznom veku. Odvliekli ich do školy, na pozemok záhradiek alebo za múr – tam znásilňovali a už sa zriedka niektorá vrátila. Ženy znásilňovali dokonca na toalete na teréne trhoviška. Moja známa, pani M. mala dve dcéry: 8 a 11 ročné. Ronovec si chcel zobrať jednu z nich. Matka mu bozkávala ruky a pokorne prosila, aby nechal dieťa a zobral si ju. Ochotne s tým súhlasil. Náreky a výkriky tej ženy bolo počuť celú noc. Nad ráno ju zastrelili. Muž, ktorý počul výstrely sa zbláznil.*”⁵⁷ Brutálne sa vysporiadali s nemlúvňatami. Jadwiga Freistadt spomínala: „*Videla som scénu, keď ronovec vytrhol mladej žene nemlúvňa a držiak ho za nožičky, zabil ho udierajúc o múr. Videla som ako ronovci tak dobili ženu, že jej telo bolo celé čierno-modré.*”⁵⁸ Po nočných masakrách vojaci RONA nechali na námestí svoje obete. Vtedy šesťnásťročný Kazimierz Tomaszewski spomínal: „*Ráno som videl na zemi, blízko búdky na námestí šesť nahých tiel mladých dievčat. Po nočnej pijatike mali rezné rany na šiji, pri ušiach, pri očiach, mali odrezané prsia, niektoré v pohlavných orgánoch rozbité hrdlá z fliaš*”.⁵⁹

Po 2. septembri 1944 r. pri dedine Truskaw na mieste stretu oddielu por. Adolfa Pilcha *Doliny* s dvoma prápormi zberného pluku brigády RONA, bol nájdený denník vojaka RONA – Ivana Ivanowicza Vašenki. V poznámkach

54 Správa 27, Henryka Poborskiego, správa zaznamenaná v júli 1984. In: UJAZDOWSKA, L.: *Zagłada Ochoty. Zbiór relacji z temat zbrodni hitlerowskiej dokonanej na ludności Ochoty w czasie powstania warszawskiego*, Warszawa, 2005, s. 60.

55 Správa 40, Hanny Paradowskiej, správa zaznamenaná 24. júla 1984. In: tamtiež, s. 90

56 Správa 5, Honoraty Wolskiej, správa zaznamenaná 13. októbra 1984. In: tamtiež, s. 22.

57 Správa 3, Ireny Obraniak, správa zaznamenaná 9. augusta 1978. In: tamtiež, s. 19.

58 Správa 46, Jadwigi Freistadt, správa zaznamenaná 1. septembra 1984. In: tamtiež, s. 106.

59 Správa 44, Kazimierza Tomaszewskiego, správa zaznamenaná 15. septembra 1984. In: tamtiež, s. 103.

boli spomenuté augustové činnosti vojakov RONA vo Varšave. Pri dátume 5. augusta, si autor poznamenal: „*V meste sa uskutočňujú masové rabovania, uskutočňované ako nemeckými vojakmi, tak aj vojakmi RONA. Pravdu povediac, vojakov RONA lákajú len cennosti, hodinky, zlato a Nemci brali oblečenie, bielizeň, vrchné kabáty, kufre atď. Stretával som často opitých, ktorí čo sa tiež stáva, zomierajú z dôvodu vodky. Vojaci RONA berú taktiež potraviny, rôzne pochúťky a tiež vodku*”,⁶⁰ na ďalšom mieste pri dátume 19. augusta čítame: „*V tomto čase do tábora, nachádzajúceho sa vo vzdialenosti 50 m od nás, žnú obyvatel'ov Varšavy s cieľom ich naloženia do vagónov. Budú vyvezení do Nemecka na ťažké práce. Sú to nevinní ľudia. Zo strachu pred smrťou šli s bielymi zástavami v zástupoch do táborov, nevediac čo ich čaká. A ako veľa pokojných obyvatel'ov, aj oni boli zabíjajú v pivniciach alebo na ulici. Všade ležia neupratané mŕtvoľy, ktoré sa už rozkladajú a zapríčiňujú strašný zápach*”.⁶¹

Vo varšavskej štvrti Mokotow, kde sa odohrávali urputné boje, dňa 2. augusta vojaci SS vykonali masakru okolo 600 osôb z mokotowského väzenia (ul. Rakowiecka 37).⁶² V Dome Jezuitów na ulici Rakowieckej 61, vojaci zo zásobovacieho práporu pancierových granátnikov SS zavraždili skoro 40 osôb z pomedzi mníchov a civilistov, ktorí tam hľadali úkryt.⁶³ V deň kapitulácie povstalcov na Mokotowe 27. septembra Nemci zastrelili na ulici Dworkowej v dvoch popravách skupinu povstalcov a civilistov, v počte okolo 150 osôb.⁶⁴

60 *Варшавское восстание 1944 в документах из архивов спецслужб – Powstanie Warszawskie 1944 w dokumentach z archiwów służb specjalnych*. Warszawa-Moskwa, 2007, s. 1075.

61 Tamtiež, s. 1083.

62 BARTELSKI, L. M.: *Na Mokotowie*. Warszawa, 1971, s. 107; BARTOSZEWSKI, Wł.: *1859 dni Warszawy*, s. 622; DATNER, Sz. - LESZCZYŃSKI, K. (ed.): *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego na ludności cywilnej w czasie Powstania Warszawskiego w 1944 roku*, s. 128 – 130; KACZYŃSKA, D.: *Więzienie mokotowskie 2.08.1944 r. Sprawozdanie z egzekucji*, In: *Życie Warszawy*, 1973, č. 116, s. 8 – 9; *Ludność cywilna w Powstaniu Warszawskim*, zväzok I., č. II, s. 32, 38, 106 – 109, zväzok III., s. 139; PŁOSKI, St. - ŚLIWIŃSKA, E.: *Miejsca masowych egzekucji w Warszawie w latach 1939 – 1944*, s. 98; SERWAŃSKI, E. - TRAWIŃSKA, I.: *Zbrodnia niemiecka w Warszawie 1944*, s. 125; W. S., *Dziś 2 sierpnia zabijają nas na podwórzu. Identyfikacja zwłok więźniów Mokotowa*. In: *Robotnik*, r. 1946, č. 80.

63 BARTOSZEWSKI, Wł.: *Dni walczącej stolicy. Kronika Powstania Warszawskiego*. Warszawa, 1989, s. 20 – 21; BARTOSZEWSKI, Wł.: *1859 dni Warszawy*, s. 663; DATNER, Sz. - LESZCZYŃSKI, K. (ed.): *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego na ludności cywilnej w czasie Powstania Warszawskiego w 1944 roku*, s. 124; *Ludność cywilna w Powstaniu Warszawskim*, zväzok I., č. II, s. 32, 113 – 114, zväzok III., s. 171; MOCZULSKI, L.: *Zbrodnie na ludności Warszawy*. In: *Stolica*, 1968, č. 31, s. 3, 6 – 7; PŁOSKI, St. - ŚLIWIŃSKA, E.: *Miejsca masowych egzekucji w Warszawie w latach 1939 – 1944*, s. 89; SERWAŃSKI, E. - TRAWIŃSKA, I.: *Zbrodnia niemiecka w Warszawie 1944*, s. 121.

64 BARTELSKI, L. M.: *Na Mokotowie*, s. 146; DATNER, Sz. - LESZCZYŃSKI, K. (ed.): *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego na ludności cywilnej w czasie Powstania Warszawskiego w 1944 roku*, s. 131 – 133; *Ludność cywilna w Powstaniu Warszawskim*, zväzok I., č. I., s. 27; PŁOSKI, St. - ŚLIWIŃSKA, E.: *Miejsca masowych egzekucji w Warszawie w latach 1939 – 1944*, s. 96.

Najväčšie vraždy vykonali Nemci v Śródmieściu na úplnom začiatku Povstania. Masové popravy boli vykonávané do konca septembra v ruínach v roku 1939 zrútenej budovy Hlavného inšpektorátu ozbrojených síl, na Aleji Ujazdowskiej a ulici Bagatela. Medzi zavraždenými boli ženy, deti, starci a mrzáci. Telesné pozostatky boli pálené najprv na pozemku jordanowskej záhradky, neskôr vo vnútri zbúraného krídla budovy. Počet obetí nie je známy. Pripúšťa sa, že tu zahynulo okolo 5 alebo 6 000 osôb. V roku 1947 počas exhumačných prác zamestnanci Poľského Červeného Kríža preosiali 5 578 kg ľudského popola.⁶⁵ Na ulici Marszałkowskiej 21, v zrúcaninách a v blízkosti lekárne Anca, bolo zavraždených (v dňoch 3.-5. augusta) takmer 100 obyvateľov.⁶⁶ Na území Mirowských Hál, ktoré boli pred vojnou najväčším obchodným objektom vo Varšave, 7. augusta 1944 nacisti zastrelili takmer 590 obyvateľov okolitých ulíc.⁶⁷ V zrúcaninách Národného divadla a vo Veľkom divadle v dňoch 8.-9. augusta zavraždili Nemci taký počet osôb, ktorý je ťažký určiť. Pravdepodobne to bolo takmer 350 ľudí.⁶⁸

65 DATNER, Sz. - LESZCZYŃSKI, K. (ed.): *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego na ludności cywilnej w czasie Powstania Warszawskiego w 1944 roku*, s. 141 – 143, 278 – 284; *Ludność cywilna w Powstaniu Warszawskim*, zväzok II., s. 58; MOCZULSKI, L.: *Zbrodnie na ludności Warszawy*. In: *Stolica*, r. 1968, č. 31, s. 3, 6–7; PŁOSKI, St. - ŚLIWIŃSKA, E.: *Miejsca masowych egzekucji w Warszawie w latach 1939 – 1944*, s. 97; SERWAŃSKI, E. - TRAWIŃSKA, I.: *Zbrodnia niemiecka w Warszawie 1944*, s. 174; MOTYL, M. – RUTKOWSKI, S. (ed.): *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939 – 1945. Powstanie Warszawskie 1. 8. – 2. 10. 1944*, s. 167.

66 DATNER, Sz. - LESZCZYŃSKI, K. (ed.): *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego na ludności cywilnej w czasie Powstania Warszawskiego w 1944 roku*, s. 147, 149 – 150; MIZIO, J.: *Tragedia ul. Marszałkowskiej*. In: *Stolica*, r. 1963, č. 30, s. 6; PŁOSKI, St. - ŚLIWIŃSKA, E.: *Miejsca masowych egzekucji w Warszawie w latach 1939 – 1944*, s. 89; MOTYL, M. – RUTKOWSKI, S. (ed.): *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939 – 1945. Powstanie Warszawskie 1. 8. – 2. 10. 1944*, s. 90.

67 DATNER, Sz. - LESZCZYŃSKI, K. (ed.): *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego na ludności cywilnej w czasie Powstania Warszawskiego w 1944 roku*, s. 150 – 160; KLIMASZEWSKI, T.: *Verbrennungskommando Warschau*, s. 29, 32 – 33; PŁOSKI, St. - ŚLIWIŃSKA, E.: *Miejsca masowych egzekucji w Warszawie w latach 1939 – 1944*, s. 92; *Zbrodnie niemieckie podczas Powstania w Warszawie*, s. 266 – 267; *Przewodnik po upamiętnionych miejscach walk i męczeństwa. Lata wojny 1939 – 1945*, s. 20; MOTYL, M. – RUTKOWSKI, S. (ed.): *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939 – 1945. Powstanie Warszawskie 1. 8. – 2. 10. 1944*, s. 94 – 95.

68 DATNER, Sz. - LESZCZYŃSKI, K. (ed.): *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego na ludności cywilnej w czasie Powstania Warszawskiego w 1944 roku*, s. 158, 255; PŁOSKI, St. - ŚLIWIŃSKA, E.: *Miejsca masowych egzekucji w Warszawie w latach 1939 – 1944*, s. 93; SERWAŃSKI, E. - TRAWIŃSKA, I.: *Zbrodnia niemiecka w Warszawie 1944*, s. 151; *Zbrodnie niemieckie podczas Powstania w Warszawie*, zväzok I., 1946, s. 274 – 278; MOTYL, M. – RUTKOWSKI, S. (ed.): *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939 – 1945. Powstanie Warszawskie 1. 8. – 2. 10. 1944*, s. 163 – 164.

Zachránený z masovej popravy na ul. Bagatela, takto spomínal túto udalosť: „*Všetkým nám bolo prikázané vyzliecť sa do naha a veci odkladať na kôpky vedľa seba. Boli sme vyvedení v skupinkách po 10 do 12 ľudí do vypáleného domu. ...Bol som tam odvedený v druhej skupine.*

Videl som kopy mŕtvol. Na tieto kopy boli v skupinách vyvádzané obeť, ku ktorým potom prichádzali kati a krátkou zbraňou, strieľajúc do zátylku, zabíjali. Medzi obeťami som videl aj muža s dieťaťom na ruke. Najskôr bolo zastrelené dieťa, potom aj otec toho dieťaťa. Medzi obeťami boli deti od 4 rokov. Zastrelení boli medzi iným aj chlapci od 14 rokov. Na kopách som videl zastrelených starcov, mrzákov, medzi iným človeka s protézami.”⁶⁹

Hneď po vojne Antoni Spandowski porozprával o pekle, aké prežíval personál a pacienti nemocnice Szpital Dzieciątka Jezus na ul. Oczki ovládnutého vojakmi RONA: „*...návštevy celých skupín opilcov [ronovcov] sa stále opakovali. V čase jednej z takých „návštev“ [ronovci] vťahli do prázdnej izby 2 ženy a znásilnili ich. ...Prechádzajúc chodbou, na ktorej ležali choré ženy, (ronovec) uvidel pätnásťročné dievčatko, ktoré bdelo pri posteli chorej matky. Pred očami niekoľko desiatok chorých žien (ronoviec) hodil dievčatko na posteľ matky a znásilnil ju. ...Každý deň prinášal rady znásilnení... Ženu, ktorá sa im dostala do rúk znásilňovalo normálne najmenej 5 (ronovcov)... Vrcholom všetkého bol pamätný útok na pôrodnú kliniku. Okolo 50 (ronovcov) tam jedného večera vtrhlo a znásilnilo takmer všetky tehotné ženy. Znásilnené boli ženy, ktoré práve porodili. Jedna z tehotných, znásilnená deň po pôrode piatimi (ronovcami), na druhý deň zomrela z dôvodu infekcie.”⁷⁰*

Dňa 2. septembra 1944 oddiely *Kampfgruppe Reinefarth* dobyli Stare Miasto. Časti povstalcov a civilného obyvateľstva sa podarilo ustúpiť stokovými kanálmi. Vo štvrti zostalo okolo 35 000 obyvateľov, 5 000 ťažko ranených civilistov a 2 500 ťažko ranených povstalcov.

Barbarským spôsobom sa víťazné nemecké oddiely vysporiadali s nemocnicami a sanitárnymi miestami mestskej štvrte Stare Miasto. Dňa 20. augusta na ulici Długej 13/15 Nemci zbombardovali povstaleckú nemocnicu, ktorá bola označená zástavou Červeného kríža. Zahynulo od 120 do 200 osôb, ranení a personál.⁷¹ Podobne zahynulo v auguste v nemocnici Jana Božego na ulici Bonifraterskej 12 označenej symbolmi Červeného Kríža, násled-

69 *Documenta occupationis teutonicae*, zväzok II, s. 173-174.

70 Tamtiež, s. 199-201.

71 *Ludność cywilna w Powstaniu Warszawskim*, zväzok I., č. I., s. 460 – 461; *Przewodnik po upamiętnionych miejscach walk i męczeństwa. Lata wojny 1939 – 1945*, s. 16; URBANEK, B.: *Pielęgniarki i sanitariuszki w Powstaniu Warszawskim w 1944 r.*, s. 205; MOTYL, M. – RUTKOWSKI, S. (ed.): *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939 – 1945. Powstanie Warszawskie I. 8. – 2. 10. 1944*, s. 35.

kom ostreľovania a bombardovania Nemcami, takmer 300 osôb – chorých, ranených, zdravotných sestier a lekárov.⁷² V dňoch 1. a 2. septembra vojaci *SS-Sonderregiment Dirlewanger* zavraždili strieľajúc z guľometu, hádzajúc granáty alebo páliac za živa okolo 430 osôb v povstaleckej nemocnici č. 1 na ulici Długej 7. V tomto počte boli zahrnutí ranení, chorí a personál.⁷³ Skoro o týždeň neskôr, 7. septembra, a ešte 14 septembra, vojaci *Dirlewangera* zavraždili v nemocnici Szpital Maltański okolo 30 osôb.⁷⁴

Jeden z ranených si takto spomína na ovládnutie nemocnice na ulici Długej 7 Nemcami: *„Ako silne ranený do brucha som ležal v poľnej nemocnici ulici Długej č. 7. Dňa 7. IX. 1944 Nemci prikázali sestrám a chorým chodiacim opustiť nemocnicu a ponechať tam ťažko chorých. V skupine tých posledných som ostal na sále, nachádzajúcej sa v pivnici. V celej nemocnici bolo ešte niekoľko sto ťažko ranených a chorých, ktorí nemohli opustiť nemocnicu. Krátko po odchode sestier (podvečer) prišli Nemci SS; začalo sa strieľanie. Ako prvých zabili tých, ktorým sa podarilo nadľudským úsilím strhnúť z lôžok, priblížiť sa ku schodom a dverám, hľadajúc východ a záchranu. Zostali hneď zabití vchádzajúcimi Nemcami. Do našej cely vošli dvaja vrahovia, jeden svietil sviečkou (bola tma), druhí zabíjal revolverom, strieľajúc do ležiacich*

72 DOMINIK, M.: *Dr Halina Jankowska*, In: Przegląd Lekarski, 1967, séria 2, č. 1., s. 229 – 236; Falkowski, A.: *Szpital św. Jana Bożego w latach 1939 – 1944*. In: Rocznik Psychiatryczny, r. 1949, zväzok XXXVII., č. 1., s. 67 – 74; JARMUŻYŃSKI, B.: *Pamięci bohaterów b. szpitala Jana Bożego w 15 rocznicę Powstania Warszawskiego*. In: Życie Warszawy, 1959, č. 197, s. 3; *Ludność cywilna w Powstaniu Warszawskim*, zväzok I., č. I., s. 460; URBANEK, B.: *Pielęgniarki i sanitariuszki w Powstaniu Warszawskim w 1944 r.*, s. 204; WIŚNIEWSKA, M. - SIKORSKA, M.: *Szpital powstańczej Warszawy*, s. 46 – 53.

73 BARTOSZEWSKI, Wł.: *Dni walczącej stolicy*, s. 173; DATNER, Sz. - LESZCZYŃSKI, K. (ed.): *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego na ludności cywilnej w czasie Powstania Warszawskiego w 1944 roku*, s. 163, 200 – 202; KŁOSOWICZ, H.: *Mordowanie rannych*. In: WTK, r. 1967, č. 2, s. 9; *Ludność cywilna w Powstaniu Warszawskim*, zväzok I., č. I., s. 466, 522, zväzok I., č. II., s. 553, zväzok III., s. 468; PŁOSKI, S. - JANOWSKI, A.: *Zbrodnie hitlerowskie w szpitalach i przytułkach warszawskich w sierpniu i wrześniu 1944 r.*, s. 56 – 61; PŁOSKI, St. - ŚLIWIŃSKA, E.: *Miejsca masowych egzekucji w Warszawie w latach 1939 – 1944*, s. 94; SERWAŃSKI, E. - TRAWIŃSKA, I.: *Zbrodnia niemiecka w Warszawie 1944*, s. 159 – 165; URBANEK, B.: *Pielęgniarki i sanitariuszki w Powstaniu Warszawskim w 1944 r.*, s. 220; MOTYL, M. – RUTKOWSKI, S. (ed.): *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939 – 1945. Powstanie Warszawskie I. 8. – 2. 10. 1944*, s. 34; BIELECKI, R.: *Długa 7 w Powstaniu Warszawskim*. Warszawa, 1994.

74 *Ludność cywilna w Powstaniu Warszawskim*, zväzok I., č. I., s. 385, 387; PŁOSKI, S. - JANOWSKI, A.: *Zbrodnie hitlerowskie w szpitalach i przytułkach warszawskich w sierpniu i wrześniu 1944 r.*, s. 24; PŁOSKI, St. - ŚLIWIŃSKA, E.: *Miejsca masowych egzekucji w Warszawie w latach 1939 – 1944*, s. 92 – 93; *Przewodnik po upamiętnionych miejscach walk i męczeństwa. Lata wojny 1939 – 1945*, s. 22; URBANEK, B.: *Pielęgniarki i sanitariuszki w Powstaniu Warszawskim w 1944 r.*, s. 199; MOTYL, M. – RUTKOWSKI, S. (ed.): *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939 – 1945. Powstanie Warszawskie I. 8. – 2. 10. 1944*, s. 146.

z blízka... Poprava sa uskutočnila v celej nemocnici... Jeden z Nemcov, hovoriaci po ukrajinsky, chodil medzi zabitými a strkal ich puškou do tváre. Bola to strašná noc. V určitej chvíli niekto vhodil do našej sály cez okno granát; môjmu kolegovi roztrhal brucho. Nakoniec bola budova zapálená...⁷⁵

Obyvateľstvo Varšavy bolo masakrované leteckými bombardovaniami. Pustošenie robili neustále letecké nálety nemeckých stíhačiek Stuka Ju-87. Krvavú úrodu pomedzi civilov zbierali aj nemecké viacraketrové odpaľovacie rampy - Nebelwerfer (Vrhač hmly), užitočné pre vedenie rýchlej, masovej a účinnej paľby. Obyvatelia Varšavy ich nazývali „skriňami“ alebo „krokvami“ z dôvodu špecifického zvuku, aký bolo počuť v chvíli odpálenia salvy striel. Všetky úlomky „krokvý“ ranili ľudí a neopancierované vybavenie. V epicentre výbuchu striel vznikali náhle zmeny tlaku, čo zapríčiňovalo praskanie pľúcnych mechúrikov a ciev, následkom čoho prichádzala okamžitá smrť, dokonca aj v prípade, keď nedošlo k priamemu trafeniu človeka úlomkom. Nádej na prežitie spočívala len v ukrytí sa v pivnici a tí, ktorí boli vonku často zomierali následkom pôsobenia tlakovej vlny vznikajúcej počas výbuchu.⁷⁶

Po dobytí Marymontu nemeckými oddielmi po útoku zo 14. septembra sa začali masové vraždy civilného obyvateľstva a podpaľovanie domov. Na ulici Marii Kazimierzy 1 (alebo 3) bolo zastrelených približne 30 obyvateľov okolitých domov,⁷⁷ na tej istej ulici pri budove č. 42 bolo zavraždených 30 osôb zväčša žien a detí, ktorí boli vyvedení z krytu (ul. Marii Kazimierzy 29). Ranení boli zversky dobíjaní.⁷⁸ Na ulici Dębińskiego 2/4, ten istý deň po obhádzaní granátmi pivníc, kam sa ukrylo okolité obyvateľstvo, bolo vyvedených a zavraždených okolo 40 ľudí (žien, mužov a detí).⁷⁹

75 Citované podľa: MOTYL, M. – RUTKOWSKI, S. (ed.): *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939 – 1945. Powstanie Warszawskie 1. 8. – 2. 10. 1944*, s. 7.

76 Porovnaj: KOMOROWSKI, K.: *Bitwa o Warszawę '44. Militarne aspekty Powstania Warszawskiego*. Warszawa, 2004, passim.

77 PŁOSKI, St. - ŚLIWIŃSKA, E.: *Miejsca masowych egzekucji w Warszawie w latach 1939 – 1944*, s. 95; MOTYL, M. – RUTKOWSKI, S. (ed.): *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939 – 1945. Powstanie Warszawskie 1. 8. – 2. 10. 1944*, s. 88.

78 PŁOSKI, St. - ŚLIWIŃSKA, E.: *Miejsca masowych egzekucji w Warszawie w latach 1939 – 1944*, s. 95; *Zbrodnie niemieckie podczas Powstania w Warszawie*, s. 265; MOTYL, M. – RUTKOWSKI, S. (ed.): *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939 – 1945. Powstanie Warszawskie 1. 8. – 2. 10. 1944*, s. 89.

79 DATNER, Sz. - LESZCZYŃSKI, K. (ed.): *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego na ludności cywilnej w czasie Powstania Warszawskiego w 1944 roku*, s. 223 – 224; *Ludność cywilna w Powstaniu Warszawskim*, zväzok I., č. II., s. 576; PŁOSKI, St. - ŚLIWIŃSKA, E.: *Miejsca masowych egzekucji w Warszawie w latach 1939 – 1944*, s. 95; *Zbrodnie niemieckie podczas Powstania w Warszawie*, s. 263 – 264; *Przewodnik po upamiętnionych miejscach walk i męczeństwa. Lata wojny 1939 – 1945*, s. 39.

Dňa 23. septembra bol po krvavých bojoch dobytý Czerniakow. Po ovládnutí štvrte pristúpili Nemci k pacifikácii povstaleckých nemocníc. Dňa 13. septembra v budove, kde sa nachádzala povstalecká nemocnica (ul. Czerniakowska 231), výrazne označená zástavou Červeného kríža, Nemci zavraždili spolu takmer 60 osôb, ranených povstalcov a civilných osôb. Časť ranených a chorých zhorela zaživa z dôvodu požiaru, ktorý prepukol v čase bombardovania.⁸⁰ V povstaleckej nemocnici na ulici Wilanowskej 18/20 dňa 18. septembra nemeckí vojaci zastrelili 83 ranených.⁸¹ Niekoľko dní neskôr na tej istej ulici na sanitárnom mieste v budove č. 5 bolo zavraždených okolo 120 ranených a sanitárov.⁸² Dňa 20. septembra v skladoch družstva Społem na rohu ulíc Wilanowskej a Czerniakowskej bolo zastrelených takmer 100 osôb, v tejto skupine sa nachádzali aj zajatí povstalci a civilné obyvateľstvo.⁸³

Kupec Jan Putkowski vypočúvaný 29. augusta 1947 predstaviteľom Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich si takto spomína na obsadenie nemocnice pri ulici Czerniakowskej nemeckými oddielmi: „*Počas Varšavského povstania roku 1944 som sa zdržoval v obchode na ul. Czerniakowskej, naproti nemocnici, ktorá sa nachádzala v budove ZUS-u pod zástavou Červeného kríža. V nemocnici sa v tom čase zdržiavali ranení povstalci a civilné obyvateľstvo. Po ústupe povstalcov dňa 13. IX. 1944 roku Nemci zbombardovali nemocnicu. ...Zahynuli vtedy intendant a niekoľko desiatok ranených. Ranení, zasypaní následkom zrútenia sa budovy, zahynuli čiastočne z dôvodu udusenia sa, čiastočne aj preto, že sme sa k nim nevedeli dostať s pomocou...*”⁸⁴

80 BARTELSKI, L.: *Powstanie Warszawskie*, Warszawa, 1967, s. 198; DATNER, Sz. - LESZCZYŃSKI, K. (ed.): *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego na ludności cywilnej w czasie Powstania Warszawskiego w 1944 roku*, s. 233; *Ludność cywilna w Powstaniu Warszawskim*, zväzok III., s. 481; SERWAŃSKI, E. - TRAWIŃSKA, I.: *Zbrodnie niemiecka w Warszawie 1944*, s. 131; URBANEK, B.: *Pielęgniarki i sanitariuszki w Powstaniu Warszawskim w 1944 r.*, s. 296.

81 URBANEK, B.: *Pielęgniarki i sanitariuszki w Powstaniu Warszawskim w 1944 r.*, s. 304; MOTYL, M. – RUTKOWSKI, S. (ed.): *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939 – 1945. Powstanie Warszawskie 1. 8. – 2. 10. 1944*, s. 175.

82 CZUGAJEWSKI, R.: *Na barykadach, w kanałach i gruzach Czerniakowa*. Warszawa, 1970, s. 76; URBANEK, B.: *Pielęgniarki i sanitariuszki w Powstaniu Warszawskim w 1944 r.*, s. 305; MOTYL, M. – RUTKOWSKI, S. (ed.): *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939 – 1945. Powstanie Warszawskie 1. 8. – 2. 10. 1944*, s. 175.

83 CZUGAJEWSKI, R.: *Na barykadach, w kanałach i gruzach Czerniakowa*, s. 146; *Ludność cywilna w Powstaniu Warszawskim*, zväzok III., s. 490; PŁOSKI, St. - ŚLIWIŃSKA, E.: *Miejscu masowych egzekucji w Warszawie w latach 1939 – 1944*, s. 96; MOTYL, M. – RUTKOWSKI, S. (ed.): *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939 – 1945. Powstanie Warszawskie 1. 8. – 2. 10. 1944*, s. 31.

84 Protokół z výsluchu svedka. In: DATNER, Sz. - LESZCZYŃSKI, K. (ed.): *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego na ludności cywilnej w czasie Powstania Warszawskiego w 1944 roku*, s. 233.

Iný svedok, lekár Piotr Załęski vypovedal: „Počas Varšavského povstania roku 1944 som bol veliteľom mnou a dr. Januszom Stoczewskim (za pomoci sanitárok AK, skautiek a obyvateľstva Czerniakowa) zorganizovanej poľnej nemocnice č. 1, umiestnenej na ul. Przemysłowej č. 19/21 v budovách továrne Blaszancka. Priemerná frekvencia nemocnice bola 300 ranených, v tom 60% civilného obyvateľstva, obyčajne ostreľovaného v priebehu zachraňovania majetku vynášaného z domov podpálených zápalnými granátmi Nemcov. Útok nemeckých ozbrojených síl, Wehrmachtu a SS, šiel od strany ul. Łazienkowskiej a ul. Rozbrat... a okrem toho koncom augusta roku 1944 letci bombardovali nemocnicu a lazienkowský kostol, v podzemí ktorého sa zdržiavali naši rekonvalescenti...

Počas evakuácie nemocnice mi pomáhalo veliteľstvo úseku a povstalci z oddielu „Parasol”. Počas sústredenia ranených na nás zaútočili granátnikmi z územia Sejmu, následkom čoho bola operačná sála zničená, a to vo chvíli, keď doktori Skowroński, Przyżeczki a Zarzycki vykonávali operáciu. Dňa 12. septembra roku 1944, taktiež zo strany Sejmu, zhodili Nemci na nemocnicu niekoľko zápalných striel, tzv. „kravy”, niekoľko ranených bolo vtedy popálených, jeden vojak nedávno prijatý z bitevného pola, smrteľne popálený od strely, umrel v mukách. Ja, v tom čase ležiac ťažko ranený, som pri vyššie opísanom vojakovi zostal silno pomliaždený, a následne som zakúsil hnisajúce zapálenie kolena, v ktorom sa doteraz nachádza železo.

Dňa 15. septembra roku 1944 o 13-tej hodine, po predchádzajúcom útoku tankov a SS-Kriminalbrigady, nemecký oddiel obsadil nemocnicu. S veliteľom sa dohadoval môj zástupca, dr Przyżeczki, keďže som bol ťažko ranený...

Môj zástupca dr Przyżeczki, „Józef Klinger” bol niekoľkokrát postavený k múru a len zázrakom unikol zastreleniu. Dôvody boli rôzne: raz boli na teréne nemocnice nájdené vojenské plášte, raz krátka zbraň, potom môj revolver, ktorý bol odovzdaný Nemcovi, vznikol problém, komu patrí atď. V tom čase sa uskutočňovali znásilňovania žien. Z môjho personálu boli znásilnené dve sanitárky.⁸⁵

Počet obetí je vo Varšavskom povstaní ťažko určiť. Problém je možné posudzovať v závislosti od poľských či nemeckých prameňov alebo od času, keď boli urobené určité výskumy. Množstvo obetí bolo neraz odhadované len prostredníctvom váhy spopolnených ľudských pozostatkov.⁸⁶ Maja Motyl a Stanisław Rutkowski v práci *Rejestr miejsc i faktów zbrodni ...*, opierajúcej sa o podrobný výskum a namáhavú archívnu prácu, uviedli 934 miest týkajúcich sa hitlerovských zločinov v čase 63 dní trvania Varšavského povstania.

85 Tamtiež, s. 233 – 236.

86 Porovnaj: GETTER, M.: *Straty ludzkie i materialne w Powstaniu Warszawskim*. In: *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*, r. 2004, č. 8. – 9., s. 67.

V práci boli vzaté do úvahy masové a jednotlivé vraždy civilného obyvateľstva, znásilnenia a vraždy uskutočnené na povstalcoch-zajatcoch,⁸⁷ ktorým prislúchali v zmysle ženevskej konvencie (27. júla 1929) práva spolubojovníkov.⁸⁸ Avšak publikácia neobsahuje komplexné celkové biologické straty obyvateľstva Varšavy, také ako obeť vojenských operácií, bombardovaní a delostreleckého ostreľovania.⁸⁹

SS-Gruppenführer Heinz Reinefarth, ktorý potláčal *Varšavské povstanie*, v článku zverejnenom 5. novembra 1944 tlačovým orgánom NSDAP *Ostdeutscher Beobachter*, hovoriac o obetiach pacifikačných činností, uviedol počet 250 000 zavraždených osôb.⁹⁰ V záverečnej správe gubernátora varšavského distriktu z 20. decembra 1944 vyhotovenej šéfom Urzędu Dystryktu Warszawskiego Friedrichom Gollertom, bol počet zabitých odhadnutý na „*minimálne 180 000 a pravdepodobne viac ako 200 000 ľudí*“.⁹¹

Medzi poľskými historikmi trvajú spory, pokiaľ ide o počet obetí medzi civilným obyvateľstvom vo *Varšavskom povstaní*. Za počet 200 000 zavraždených sa vyslovili Stanisław Podlewski⁹² a Jerzy Kirchmayer⁹³, počet 180 000 prijali Barbara Krajewska⁹⁴ a Czesław Łuczak⁹⁵, a medziným počet obetí 150 000 uznali Adam Borkiewicz⁹⁶, Krzysztof Dunin-Wąsowicz⁹⁷, Władysław Bartoszewski⁹⁸,

87 MOTYL, M. – RUTKOWSKI, S. (ed.): *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939 – 1945. Powstanie Warszawskie 1. 8. – 2. 10. 1944*, passim.

88 Porovnaj: Memorandum štátneho tajomníka Hulla prezidentovi Rooseveltvi vo veci zaobchádzania vojakmi povstaleckej Varšavy ako aj vojakov spojeneckých síl, 28. 8. 1944. In: DROZDOWSKI, M. M. (ed.): *Mocarstwa wobec Powstania. Wybór dokumentów i materiałów*. Warszawa, 1994, s. 596 – 597; Inštrukcia štátneho tajomníka Hulla pre veľmislanca Harrimana vo veci vyhlásenia spolubojovníckych práv pre vojakov AK, 29. 8. 1944. In: tamtiež, s. 597 – 598; Deklarácia vlády Spojených štátov vo veci uznania spolubojovníckych práv AK, 29. 8. 1944. In: tamtiež, s. 598 – 599.

89 *Wprowadzenie*. In: MOTYL, M. – RUTKOWSKI, S. (ed.): *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939 – 1945. Powstanie Warszawskie 1. 8. – 2. 10. 1944*, s. 9.

90 DATNER, Sz. - LESZCZYŃSKI, K. (ed.): *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego na ludności cywilnej w czasie Powstania Warszawskiego w 1944 roku*, s. 396.

91 Záverečná správa gubernátora varšavského distriktu zo dňa 20. decembra 1944 roku. In: *Raporty Ludwiga Fischera gubernatora dystryktu warszawskiego 1939 – 1944*, s. 837.

92 PODLEWSKI, S.: *Próba bilansu strat Powstania Warszawskiego*. In: *Dziś i Jutro*, r. 1947, č. 31, s. 64.

93 KIRCHMAYER, J.: *Powstanie Warszawskie*. Warszawa, 1984, s. 462.

94 KRAJEWSKA, B.: *Ludność Warszawy w latach 1939 – 1945*. In: *Warszawa lat wojny i okupacji 1939-1945*?, z. 3, s. 197.

95 ŁUCZAK, Cz.: *Polska i Polacy w drugiej wojnie światowej*. Poznań, 1993, s. 413.

96 BORKIEWICZ, A.: *Powstanie Warszawskie 1944*. Warszawa, 1969, s. 549.

97 DUNIN-WĄSOWICZ, K.: *Warszawa w latach 1939 – 1945*, s. 349.

98 BARTOSZEWSKI, Wł.: *1859 dni Warszawy*, s. 726.

Bogdan Kroll⁹⁹ a Joanna Hanson¹⁰⁰. Czesław Plichowski zase usudzuje, že v čase Povstania bolo zavraždených od 150 000 do 200 000 ľudí.¹⁰¹

V priebehu 63 dní bojov o Varšavu zahynulo okolo 16 000 povstalcov (10 000 padlých a 6 000 nezvestných, ktorých je potrebné uznať za zabitých), 20 000 bolo ranených, v tom 5 000 ťažko. Je potrebné sem započítať aj straty prinesené bojujúcimi po boku *Červenej Armády – 1. armády Poľského vojska*, ktorá v boji o predmestia czerniakovské a žoliborské stratila viac ako 2 297 zabitých a 1 467 ranených, v bitke o pravobrežnú štvrt' Varšavy Pragu zase 1 792 padlých a ranených.¹⁰² Medzi padlými vojakmi treba taktiež spomenúť 147 letcov, ktorí zahynuli vo vzdušných akciách pomoci Povstaniu.¹⁰³

Po kapitulácii Povstania začali jednotky *Technische Nothilfe* systematicky ničiť dom po dome zástavbu Varšavy. Po vyrabovaní budov oddiely *Brandkommando* systematicky podpaľovali domy, a za nimi sa ponáhlajúce oddiely *Sprengkommando* vyhadzovali jednotlivé objekty do vzduchu. Takýmto spôsobom sa vysporiadali so zástavbou Woli, severného Śródmieścia a Żoliborza. V období Povstania Warszawa stratila 25% svojej zástavby a v období po povstaní, v rámci systematického ničenia mesta nacistami, ďalších 30%.¹⁰⁴ V celom období trvania vojny 1939-1945 sa odhadujú straty zástavby Varšavy na 84%.¹⁰⁵ Straty sa týkali hlavne územia Varšavy položeného na ľavom brehu Visly, kde bolo v čase vojny úplne zničených 9 865 budov (57,8% zástavby), v značnej miere 2 873 budov (17,4 % zástavby), čiastočne 4 225 budov (24,8 % zástavby). V Prage – pravobrežnej štvrti Varšavy, bolo úplne zničených 1 364 budov (16,2% zástavby), čiastočne 906 objektov (10,7 % zástavby), poškodených v malej miere alebo vôbec bolo 6 105 budov (73,1% zástavby). V súvislosti s tým predstavovali straty zástavby celého mesta po vojne – 65%.¹⁰⁶ K ruinám mnohých súkromných domov pribudli školy, nemocnice, kostoly, múzeá, divadlá, knižnice a archívy.

99 KROLL, B.: *Opieka i samopomoc społeczna w Warszawie 1939 – 1945*, s. 238.

100 HANSON, J. K. M.: *Nadludzkiej poddani próbie. Ludność cywilna w Powstaniu Warszawskim*. Warszawa, 1989, s. 157.

101 PLICHOWSKI, Cz.: *Grabież i zniszczenie Warszawy*. In: *Powstanie Warszawskie. Sesja w 40. Rocznice*. Warszawa, 1987, s. 128.

102 GETTER, M.: *Straty ludzkie i materialne w Powstaniu Warszawskim*, s. 70.

103 Letci, ktorí lietali s pomocou Povstaniu, patrili k rôznym formáciám: Royal Air Force (RAF), South African Air Force (SAAF), Poľských Sil Powietrznych (Polish Air Force), United States Army Air Forces (USAAF) i iných.

104 GETTER, M.: *Straty ludzkie i materialne w Powstaniu Warszawskim*, s. 72.

105 PLICHOWSKI, Cz.: *Grabież i zniszczenie Warszawy*, s. 133 – 135; DUNIN-WĄSO-WICZ, K.: *Warszawa w latach 1939 – 1945*, s. 371; GETTER, M.: *Straty ludzkie i materialne w Powstaniu Warszawskim*, s. 72.

106 GETTER, M.: *Straty ludzkie i materialne w Powstaniu Warszawskim*, s. 72; porovnaj: FAŁKOWSKI, W. (ed.): *Straty Warszawy 1939–1945. Raport*. Warszawa, 2005.

Po porážke Povstania sa začalo peklo stoviek tisíc obyvateľov Varšavy vysídlených nacistami. Časť z nich (ako už bolo spomínané) bola vyslaná na nútené práce do Nemecka, časť bola vyslaná do koncentračných táborov, zvyšná skupina bola poslaná po železnici do miest a dedín *Generálneho gouvernementu*. Títo ľudia nemali žiadne prostriedky na živobytie, boli extrémne vyčerpaní. Na jednotlivých miestach sa o osídlenie obyvateľstva z transportov starali oddelenia Rady Główniej Opiekuńczej, spolu s komisárskymi mestskými správcami a poľským Červeným krížom, ktoré organizovali ubytovanie, stravu, lekársku pomoc. Šikovne fungovali zastupiteľstvá Polskich Komitetów Opiekuńczych v Częstochovej, Piotrkowe Trybunalskom, Tomaszowe Mazowieckim, Radomsku, Koluszkach, Łowiczu či Skierniewicach.¹⁰⁷

V 2008 roku sa Múzeum Varšavského povstania dostalo k doposiaľ neznámym dokumentom Polizeiliche Anmeldung a Polizeiliche Abmeldung ilustrujúcich fungovanie nacistickej byrokracie. Jedná sa o celkove 578 dokladov policajného prihlasovania a odhlasovania pobytu – jedno zo svedectiev nemeckých vyhnaní obyvateľstva Varšavy. Doklady sa týkajú celkovo 23 dedín¹⁰⁸ a len jednej obce Rozprza nachádzajúcej sa v okrese piotrkowskom, dištrikte radomskom, kde bolo medzi inými osídlené obyvateľstvo vysídlené z Varšavy v čase Povstania a hneď po ňom. V dokladoch prihlásenia tvoria prevládajúcu skupinu starší ľudia, ženy a deti. Doklady majú tituly v nemčine a v poľštine. Každý obsahuje 14 rubrik: priezvisko, meno, dátum narodenia, miesto narodenia, štátne občianstvo a národnosť, povolanie, stav, náboženstvo, miesto pobytu 1. júla 1939 roku a adresu po presídlení v 1944 roku. V pravom dolnom rohu je viditeľný vlasnoručný podpis presídleného a nemeckú pečiatku obce Rozprza v piotrkowskom okrese, v radomskom dištrikte *Generálneho gouvernementu*.¹⁰⁹

Jednotlivé doklady obsahujú osobné údaje. Dokumenty ilustrujú jednotlivé osudy vyhnaných. Dňa 31. augusta roku 1944 v dedine Rajsko Małe bola u Stefana Jeza ubytovaná Janina Winiarska-Wiśniewska z domu Czulba, narodená v roku 1904, ktorá do vypuknutia Povstania bývala so štvoricou detí vo Varšave na ul. Kołobrzeskiej 15. Nemci ju vysídlili spolu s deťmi: Honoratou (l. 15.), Mieczysławom (l. 11.), Zofiou (l. 7.) a Lucynou Mariou (rôčik).¹¹⁰ V osade Rozprza, dňa 2. septembra 1944 na ul. Rynek 10, sa u Adama Szulca ubytoval šesťdesiatročný Bronisław Iwanicki (ročník 1881), povolaním

107 Porovnaj: KROLL, B.: *Rada Główna Opiekuńcza 1939 – 1945*. Warszawa, 1985, s. 211, passim.

108 Sú to dediny: Bagno, Bazar, Białocin, Bryszki, Ignaców, majer Kazimierzów II, Kęszyn, Kuźnica Żerechowska, Laski, Leśna, Łochyńsko, Mierzyn, Niechcice, Pieńki, Rajsko Małe, Romanówka, Rozprza, Stara Wieś, Straszów, Szymanów, Świerczyńsko, Wroników, Zmożna Wola.

109 Archiwum Muzeum Powstania Warszawskiego, sign. P/6282 (a); P/6282 (b.); P/6282 (c.); P/6282 (d); P/6282 (e); P/6282 (f); P/6282 (g); P/6282 (h); P/6282 (i); P/6282 (j).

110 Tamtiež, sign. P/6282 (g).

dozorca, vyvezený z Varšavy, kde býval na ulici Franciszkańskiej 8.¹¹¹ Z Varšavy vyhnaný sedemdesiatnik Jan Dylewski (narodený v roku 1874), robotník bývajúcí pred Povstaním vo Varšave na ul. Sandomierskej 1, bol vysídlený nemeckými úradmi do obci Kęszyn, kde 30. októbra 1944 dostal ubytovanie u Rozalii Goszcz. Na jeho doklade je viditeľný vlastnoručný prípisok červenou pastelkou: „*Zomrel – dňa 26. XI. 1944*“.¹¹² Uviedol som tu len niekoľko diskutovaných dokumentov vysídlenia a prihlásenia na pobyt. Tieto materiály, ktoré sú výtvorom bezdušnej nemeckej byrokratickej mašinerie, sú ilustráciou mnohých osobných tragédií – rozlúčok s najbližšími, túlania, samoty a neistoty.

V ruinách Varšavy – kedysi miliónového mesta, hneď po porážke Povstania a vysídlení obyvateľov, ostalo ledva niekoľko sto osôb. Obyvateľstvo, existujúce v ruinách v období od októbra roku 1944 do januára roku 1945, sa nazýva *varšavskými Robinzonmi*.¹¹³ Ľudia žijúci v neustálom strachu, chlade, premrznutí, vyčerpaní, sužovaní chorobami a hmyzom, sa rozhodli z rôznych dôvodov pre potĺkanie sa v ruinách zbúraného mesta. Ukrývali sa v rôznych zákutiach, najčastejšie v pivniciach zničených domov. Zdržovali sa najčastejšie v Śródmieście, na Żoliborze či Ochote. Tvorili niekoľkočlenné alebo niekoľko stočlenné skupiny. Najväčšou známou skupinou *Robinzonov* bola 37 členná, pobývajúca v okolí ul. Siennej (Śródmieście). Vieme tiež o 7 osobách ukrývajúcich sa pri ul. Franciszkańskiej 7 (Stare Miasto). Na Żoliborze na ul. Promyka 43 sa ďalej ukrývalo 15 osôb. Máme vedomosť aj o 5 člennej skupine zdržujúcej sa v pivniciach domu na ul. Sękocińskiej 7a na Ochote. Osud mnohých, ukrývajúcich sa po porážke Povstania v ruinách mesta, nie je známy. Bolo mnoho prípadov individuálneho vandrovania spáleniskami.¹¹⁴ Za ukrývanie sa na území ruín hrozila smrť.¹¹⁵

V januári 1945 roku po vstupe *Červenej armády* do ruín ľavobrežnej Varšavy, sa začal pomaly obnovovať život, z túlania sa vracali vyhnaní obyvatelia Varšavy. Na toto územie už vtedy prišlo 22 000 ľudí, Pragu (pravý breh Visly) osídľovalo v tom čase 140 000 osôb.¹¹⁶

Najväčší zločinci zodpovední za pogromy obyvateľstva Varšavy ušli spravodlivosti a neboli súdení za vykonané činy.¹¹⁷ SS-Obergruppenführer Erich von dem Bach, hlavný veliaci pacifikačným silám Varšavy, ušiel zodpoved-

111 Tamtiež, sign. P/6282 (i).

112 Tamtiež, sign. P/6282 (a); P/6282 (f).

113 DUNIN-WĄSOWICZ, K.: *Warszawa w latach 1939 – 1945*, s. 362 – 365.

114 ENGELKING, B. LIBIONKA, D.: *Żydzi w powstańczej Warszawie*. Warszawa, 2009, passim.

115 *Krajobraz Warszawski (czyli o Robinsonach warszawskich)*, r. 1995, č. 17, , s. II.

116 GETTER, M.: *Straty ludzkie i materialne w Powstaniu Warszawskim*, s. 70.

117 BORODZIEJ, W.: *Ściganie zbrodniarzy*. Príspevok z konferencie „Prawda. Pamięć. Odpowiedzialność. Powstanie Warszawskie w kontekście stosunków polsko-niemieckich”, 30. 3. - 1. 4. 2007, Warszawa. Nezverejnené materiály z konferencie sa nachádzajú v Múzeu *Varšavského povstania*.

nosti za vojnové zločiny. Aj keď bol pred súd predsa len postavený 16. januára roku 1961, zodpovedal sa len za jednu vraždu vykonanú ešte v roku 1934 počas frakčných konfliktov v NSDAP (zavraždenie SS-Obersturmführera Antona von Hohberg und Buchwald). Vydaný rozsudok odsudzoval von dem Bacha na 4 a pol roka väzenia so započítaním viac ako dvojročného pobytu v cele zadržania. V odôvodnení rozsudku sa konštatovalo, že poľahčujúcou okolnosťou je to, že obžalovaný „nebol doteraz trestaný“.¹¹⁸ Zomrel v 1972 roku v mníchovskej nemocnici. Iný zločinec, SS-Gruppenführer Heinz Reinefarth, sa po vojne zaoberal politikou. Do roku 1964 bol primátorom Westerlandu na ostrove Sylt, zastával taktiež do roku 1962 mandát v Krajskom sneme Šlezvicka-Holštajnska. Zomrel v roku 1979 a za vojnové zločiny sa nikdy nezodpovedal.¹¹⁹ Kat Ochoty, veliteľ SS Sturmbrigade RONA SS-Brigadeführer Bronisław Władysławowicz Kamiński, neprežil vojnu. Bol odsúdený na smrť za rabovanie a nedisciplinovanosť nemeckým poľným súdom a následne zastrelený 26. alebo 28. augusta 1944.¹²⁰ Zodpovednosti za zločiny z čias *Varšavského povstania* unikol aj SS-Oberführer Oskar Dirlewanger, ktorý zomrel hneď po vojne v júni 1945 roku.¹²¹ SS-Hauptsturmführer Alfred Spilker pravdepodobne zahynul začiatkom februára 1945 v Kremsi nad Dunajom. Veliteľ SS a polície vo varšavskom dištrikte, SS-Brigadeführer Paul Otto Geibel, ktorý 5. augusta 1944 použil okolo 200 obyvateľiek Varšavy na zaclonenie útočiacich tankov, ktoré útočili na povstalecké postavenia na ul. Piusa, bol odsúdený Krajským súdom vo Varšave 31. mája roku 1954 na trest doživotného väzenia. Dňa 12. októbra 1966 Geibel spáchal vo varšavskom väzení samovraždu.¹²²

Múzeum Varšavského povstania obdržalo v júni 2008 materiály týkajúce sa vojakov SS-Oberführera Oskara Dirlewangera. Tieto boli odovzdané Komisii pre stíhanie zločínov proti poľskému národu, ktorá je organizačnou zložkou úseku vyšetrovania Inštitútu národnej pamäti. Tieto materiály môžu pomôcť vo vyšetrovaniach prebiehajúcich v súčasnosti proti zločincovi a katom Varšavy.

preložil Rastislav Trzaskowski

118 BARTOSZEWSKI, W.: *Prawda o von dem Bachu*. Warszawa, 1961, s. 8.

119 Porovnaj: SENNERTEG, N.: *Kat Warszawy*. Warszawa, 2009, s. 237-264, passim.

120 GRÜNBERG, K.: *SS Gwardia Hitlera*. Warszawa, 1994, s. 485; KIRCHMAYER, J.: *Powstanie Warszawskie*, s. 367.

121 BORODZIEJ, W.: *Ściganie zbrodniarz*.

122 Tamtiež.

**POWSTANIE WARSZAWSKIE
I SŁOWACKIE POWSTANIE NARODOWE
– PARALELE I RÓŻNICE**

**Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej
Banská Bystrica, 14–15 października 2008 r.**

Pod redakcją Marka Syrnego

**MÚZEUM SLOVENSKEHO NÁRODNÉHO POVSTANIA
BANSKÁ BYSTRICA
2009**

**POWSTANIE WARSZAWSKIE
I SŁOWACKIE POWSTANIE NARODOWE
– PARALELE I RÓŻNICE**

**Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej
Banská Bystrica, 14–15 października 2008 r.**

Redaktor: Marek Syrný

Recenzenci:

PhDr. Igor Baka, PhD., dr Dariusz Dąbrowski

Tłumaczenie:

Rastislav Trzaskowski, Pavel Lašček, Bogumiła Suwara

Opracowanie językowe:

Dezider Tóth, Dariusz Dąbrowski

Opracowanie graficzne:

Ivan Kocák

Drukarnia:

DALI-BB, s.r.o.

www.daliprint.sk

Wydawca:

Múzeum Slovenského národného povstania

Kapitulská 23

975 59 Banská Bystrica

www.muzeumsnp.sk

Wydanie pierwsze

© Múzeum Slovenského národného povstania

ISBN 978-80-970238-1-2

OBSAH

<i>Paweł Ukielski (Muzeum Powstania Warszawskiego, Warszawa)</i> Powstanie Warszawskie i Słowackie Powstanie Narodowe – podobieństwa i różnice. Zarys problemu.....	8
<i>Ján Stanislav (Muzeum SNP, Bańską Bystrzycą)</i> SPN 1944 – element europejskiego ruchu oporu w latach II wojny światowej.....	20
<i>Dušan Segeš (Instytut Historii Słowackiej Akademii Nauk, Bratysława)</i> Aspekty międzynarodowe Powstania Warszawskiego.....	48
<i>Marek Kazimierz Kamiński (Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa)</i> Polityczne aspekty antyniemieckiego powstania na Słowacji w latach II wojny światowej.....	58
<i>Marek Syrný - Marián Uhrin (Muzeum SNP, Bańską Bystrzycą)</i> Elity polityczne i wojskowe Słowackiego Powstania Narodowego.....	64
<i>František Cséfalvay (Wojskowy Instytut Historyczny, Bratysława)</i> O jednostkach zbrojnych Słowackiego Powstania Narodowego.....	87
<i>Janusz Marszałec (Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa)</i> Sily polskie w Powstaniu Warszawskim 1944 r.....	98
<i>Stanislav Mičev (Muzeum SNP, Bańską Bystrzycą)</i> Słowackie Powstanie Narodowe – życie codzienne.....	119
<i>Ewa Orlof (Uniwersytet Rzeszowski)</i> Udział Słowaków w Powstaniu Warszawskim.....	124
<i>Jacek Adamczyk (Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa)</i> Słowackie Powstanie Narodowe w polskiej historiografii i kulturze 1948-1989.....	130
<i>Karol Fremal (Uniwersytet Mateja Bela, Bańską Bystrzycą)</i> Powstanie Warszawskie w historiografii słowackiej.....	142
<i>Serban Pavelescu (Instytut Studiów Obrony i Historii Wojskowej, Bukarest)</i> 23 sierpnia 1944 oraz rumuńska historiografia. Pojęciowe zmiany odbierania wydarzeń historycznych.....	157

Andrzej Koryn (Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa)

Przewrót sierpniowy 1944 r. w Rumunii

– przyczyny i konsekwencje.....165

Nikolaj Alexandrovič Jakuba (Centralne Muzeum Wielkiej Wojny Ojczyźnianej, Moskwa)

Wpływ powstań w Rumunii, Bułgarii, Polsce i na Słowacji

na operacje wojenne Armii Czerwonej w 1944 r.....173

Michał T. Wójciuk (Muzeum Powstania Warszawskiego, Warszawa)

Zbrodnie niemieckie w Powstaniu Warszawskim

– zarys problemu.....183

OD WYDAWCY

W pierwszych miesiącach 2008 r., dzięki współpracy Polsko-Słowackiej Komisji Historyków, Instytutu Polskiego w Bratysławie (Poľský inštitút v Bratislave) oraz Muzeum Słowackiego Powstania Narodowego w Bańskiej Bystrzycy (Múzeum Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici) zrodził się projekt zorganizowania konferencji naukowej o słowackim oraz polskim powstaniu 1944 r. Inicjatywa ta luźno nawiązywała do przygotowywanej wówczas wystawy *Nasze powstania – Polacy w Słowackim Powstaniu Narodowym oraz Słowacy w Powstaniu Warszawskim*, której współtwórcami byli pracownicy Muzeum SPN w Bańskiej Bystrzycy i Muzeum Powstania Warszawskiego. Wystawa ta była prezentowana w sierpniu i we wrześniu 2008 r. w Instytucie Polskim w Bratysławie. Niedługo potem, 14 i 15 października 2008 r. odbyła się w Muzeum SPN w Bańskiej Bystrzycy konferencja naukowa pod nazwą *Powstanie Warszawskie oraz Słowackie Powstanie Narodowe – paralele i różnice*. Oprócz historyków słowackich i polskich (w szczególności członków Polsko-Słowackiej Komisji Historyków, pracowników Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk, Instytutu Historii Słowackiej Akademii Nauk (Historický ústav Slovenskej akadémie vied), Muzeum SPN, Wojskowego Instytutu Historycznego w Bratysławie (Vojenský historický ústav v Bratislave), Katedry Historii Uniwersytetu Mateja Bela w Bańskiej Bystrzycy (Katedra histórie UMB v Banskej Bystrici), Muzeum Powstania Warszawskiego, Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie i Uniwersytetu Rzeszowskiego), wzięli w niej udział również historycy, z Francji (Narodowy Instytut Języków Wschodnich i Cywilizacji), Rumunii (Instytut Studiów Obrony i Historii Wojskowej) i Rosji (Centralne Muzeum Wielkiej Wojny Ojczyźnianej). W ten sposób zakres tematyczny konferencji rozszerzono o zagadnienia kolejnych powstań i zamachów stanu w Europie Środkowej i na Bałkanach, co pozwoliło częściowo porównać słowacki i polski zryw zbrojny z podobnymi wystąpieniami ruchu oporu w innych państwach.

Po przeszło roku od konferencji *Powstanie Warszawskie oraz Słowackie Powstanie Narodowe – paralele i różnice* przekazujemy w Państwa ręce pokłosie tego spotkania w postaci zbioru siedemnastu artykułów naukowych. Przygotowanie tego tomu nie obyło się bez problemów – od tradycyjnych kłopotów z terminowym dostarczeniem tekstów do druku, aż po kłopoty związane z przygotowaniem wersji dwujęzycznej i dopracowaniem tłumaczeń.

Nie wszystkie założone cele udało się nam zrealizować. Natrafiliśmy na bariery „osobowościowe”, czasowe i finansowe. Choć poszczególne artykuły zostały poddane ocenie recenzentów, nie wszyscy autorzy odnieśli się do ich zastrzeżeń, względnie do części uwag. Dlatego też wydawca pragnie zwrócić uwagę na fakt, że odpowiedzialność za zawartość merytoryczną artykułów i sposób interpretacji badanych zjawisk spoczywa na poszczególnych autorach. W publikacji znalazły się teksty, które można wprawdzie uznać za mniej lub bardziej kontrowersyjne, tym niemniej zdecydowaliśmy się je skierować do druku, gdyż to właśnie dyskusja, wymiana i analiza różnych (w tym także kontrowersyjnych) poglądów pozwala przybliżyć się do prawdy historycznej. Poza pewnymi „specyficznymi” ujęciami tematu niektóre artykuły wyróżniają się pod względem formalnym, a wynikało z szeregu przyczyn natury subiektywno-obiektywnej. Przykładowo artykuł Marka K. Kamińskiego nie zawiera aparatu naukowego, a tekst I. Uhríka¹ i E. Boisseriego nie ma polskiej wersji językowej ze względu na czas i wyśrubowane wymogi dotyczące ścisłości tłumaczenia. Tłumaczenia tekstów specjalistycznych mogą rodzić szereg problemów związanych z wiernym odwzorowaniem tekstu oryginalnego, a nieścisłości nie sposób całkowicie wyeliminować. W razie ewentualnych wątpliwości o charakterze rzeczowym tłumaczenie warto skonfrontować z tekstem oryginalnym. Większość artykułów przygotowali autorzy słowaccy, część tekstów zagranicznych została też najpierw przetłumaczona na język słowacki – z języka angielskiego (S. Pavelescu) czy rosyjskiego (N. A. Jakuba). Oryginalnymi tekstami polskimi są artykuły Pawła Ukielskiego, Marka K. Kamińskiego, Janusza Marszalca, Ewy Orlof, Jacka Adamczyka i Andrzeja Koryna.

Wydawca zdecydował się włączyć do tomu także artykuł naukowy Michała Wójciuka na temat zbrodni niemieckich podczas Powstania Warszawskiego. Choć artykuł ten nie został zaprezentowany na naszej konferencji o powstaniach (autor przedstawił go w sierpniu 2008 roku w Bańskiej Bystrzycy na konferencji poświęconej miejscowościom spalonym podczas wojny), odpowiada zakresowi tematycznemu tomu i dopełnia go szczegółową analizą istotnego aspektu powstańczych zrywów 1944 roku.

W imieniu zespołu opracowującego niniejszy tom pozostaje mi na zakończenie życzyć czytelnikom owocnej i interesującej lektury. Naturalnie nie aspirowaliśmy do tego, aby uzyskać całościową i „ostateczną” analizę naszych powstań pod koniec II wojny światowej, tym niemniej mamy nadzieję, że publikacja przyczyni się do pogłębienia wiedzy słowackich historyków, jak i szerszego grona czytelników, na temat Powstania Warszawskiego, a za-

¹ Oryginalna wersja angielska artykułu naukowego I. Uhríka *Certain limitations that affected the Warsaw and Slovak risings* jest umieszczona na stronach internetowych www.scribd.com

razem dostarczy także polskiemu czytelnikowi nowej wiedzy na temat Słowackiego Powstania Narodowego. Jednocześnie mamy nadzieję, że niniejsza publikacja sprowokuje kolejną wymianę poglądów historyków z różnych krajów na temat podobnych fenomenów swych dziejów narodowych, a tym samym przyczyni się do podejmowania kolejnych przedsięwzięć pogłębiających polsko-słowacką i środkowoeuropejską świadomość historyczną.

Marek Syrný

POWSTANIE WARSZAWSKIE I SŁOWACKIE POWSTANIE NARODOWE – PODOBIENSTWA I RÓŻNICE. ZARYS PROBLEMU

PAWEŁ UKIELSKI

Powstanie Warszawskie i *Słowackie Powstanie Narodowe* zajmująoczesne miejsce w dziejach obu narodów. Oba te wydarzenia w sposób istotny wpłynęły na losy Polaków i Słowaków, stając się dla nich jednymi z najistotniejszych doświadczeń narodowych XX wieku. Ze względu na bliskość czasową oraz wspólnego wroga, oba powstania nieraz były w sposób publicystyczny porównywane, choć owo porównanie rzadko wykraczało poza zdanie stwierdzające wspólnotę obu doświadczeń¹. Rola, jaką wydarzenia te odgrywają w budowaniu tożsamości i pamięci zbiorowej narodów, powoduje, że konieczna wydaje się pogłębiona analiza porównawcza *Powstania Warszawskiego* i *SNP*. Niniejsze opracowanie jest syntetyczną próbą wskazania istotnych pól badawczych w tym zakresie. Hipotezy porządkujące materiał do badań porównawczych są, siłą rzeczy, przedstawione w sposób dość ogólny i nie stanowią ostatecznych ustaleń w danym zakresie.

Sytuacja Polski i Słowacji przed powstaniami

Porównanie *Powstania Warszawskiego* ze *Słowackim Powstaniem Narodowym* wypada rozpocząć od omówienia warunków, w jakich oba te zbrojne wystąpienia były przygotowywane. W tym miejscu napotykamy na pierwszą zasadniczą różnicę: Polska była od 1939 r. krajem poddanym niezwykle brutalnej okupacji, zaś Słowacja od marca 1939 r. cieszyła się formalną niepodległością, mimo faktycznego zwasalizowania przez III Rzeszę. Odmienność sytuacji obu krajów w czasie II wojny światowej widać na każdym polu – od warunków

¹ Jedyną znaną mi próbą pogłębionego studium porównawczego jest artykuł Piotra Godlewskiego z 1971 r., który choć interesujący, nie porusza wielu aspektów zagadnienia. P. Godlewski, *Powstanie Warszawskie a Słowackie Powstanie Narodowe – różnice i podobieństwa*, „Dzieje Najnowsze”, 1971, nr 4, s. 83-97. Elementy komparatystyczne odnoszące się do jednego aspektu obu powstań – wsparcia alianckiego – odnaleźć można również w: *Powstanie Warszawskie i Słowackie Powstanie Narodowe 1944 - cienie alianckiej pomocy*, red. A. Olejko, Rzeszów 2006; oraz: A. Olejko, H. Królikowski, *Analiza porównawcza operacji lotniczych wsparcia Powstania Warszawskiego oraz Słowackiego Powstania Narodowego latem i jesienią 1944 r.*, [w:] *Militarne aspekty Powstania Warszawskiego*, red. H. Królikowski, P. Matusak, Siedlce 2006.

życia społeczeństwa (zarówno pod względem materialnym jak i swobód), aż po sytuację międzynarodową.

• **Spoleczeństwo.** Polska była pierwszym krajem napadniętym przez dwa totalitarne reżimy – III Rzeszę i Związek Sowiecki. Obie okupacje były bardzo brutalne i okrutne – łapanki, masowe wywózki, egzekucje stanowiły codzienność okupowanych przez Niemców i Sowietów terenów Polski. Również poziom życia codziennego Polaków dramatycznie spadł. Wprowadzono system kartkowy, o którym Tomasz Szarota pisał: „z całą stanowczością należy stwierdzić, że racje te w wypadku, gdyby stanowiły tylko i wyłącznie jedyne źródło pożywienia, doprowadziłyby do powszechnej śmierci głodowej w okupowanym mieście [Warszawie – przyp. Paweł Ukielski]”². Oprócz wprowadzenia najbardziej brutalnych form terroru, które kosztowały życie tysiące osób, Niemcy wprowadzili liczne ograniczenia działalności ludności polskiej: zakazali Polakom nauki na poziomie ponadpodstawowym, kultury wyższej, uprawiania sportu czy też prowadzenia pojazdów mechanicznych. Wszystkie te aspekty działalności okupacyjnej powodowały masowy sprzeciw wobec nowego ładu i spontaniczne podporządkowywanie się społeczeństwa władzy *Polskiego Państwa Podziemnego*.

W tym samym czasie Słowacja pozostawała państwem formalnie niepodległym, co więcej krajem, który do 1944 r. nie został bezpośrednio dotknięty przez działania wojenne na własnym terytorium³. Niemieckie jednostki zajmowały wszak jedynie wąski pas „strefy ochronnej” na zachód od Wagu. Co więcej, w Republice Słowackiej okresu II wojny światowej poprawiły się wyniki gospodarcze, co przyniosło realny wzrost dobrobytu słowackich gospodarstw domowych⁴. Można powiedzieć, że Słowacja była „wyspą spokoju” na oceanie światowej zawieruchy.

• **Opór.** *Polskie Państwo Podziemne (PPP)* powstało jeszcze w trakcie działań wojennych we wrześniu 1939 r. 27 IX 1939 do życia powołana została *Służba Zwycięstwu Polski*, przekształcona następnie w *Związek Walki Zbrojnej*, a w 1942 r. w *Armie Krajową*, największą armię podziemną w okupowanej Europie. *PPP* było legalną strukturą państwową podległą Rządowi RP na Uchodźstwie w Londynie, uznawaną przez wszystkie polskie ugrupowania polityczne. *AK* przeprowadzała liczne akcje dywersyjne i sabotażowe, część oddziałów funkcjonowała jako partyzantka, szkolono wojsko do planowanego powstania powszechnego, zaś po zmianie planów politycznych – do udziału w planie *Burza*⁵.

² T. Szarota, *Okupowanej Warszawy dzień powszedni*, Warszawa 1978, s. 246.

³ Pomijam epizod poprzedzający wybuch II wojny światowej – starcia słowacko-węgierskie na wschodzie w marcu 1939 r. (tzw. mała wojna).

⁴ M. Lacko, *Slovenské národné povstanie 1944*, Bratislava 2008, s. 26-27.

⁵ Akcja „Burza” rozpoczęta rozkazem gen. Tadeusza Komorowskiego „Bora” z 20 listopada 1943 r. była planowana jako „wzmoczona akcja dywersyjna przeciwko Niemcom we współdzia-

W tym samym czasie na terenie Słowacji opór był niewielki (na co niewątpliwie istotny wpływ miały stosunkowo dobre warunki życia). Najsilniejszą grupą opozycyjną byli komuniści, dążący do utworzenia „*Słowacji sowieckiej*”. Opozycja demokratyczna natomiast była silnie zróżnicowana i rozdrobniona. Dopiero pod koniec 1943 r. doszło do współpracy obu środowisk wraz z podpisaniem „*Umowy bożonarodzeniowej*”. Istotne znaczenie miał też opór wewnątrz armii słowackiej – w kwietniu 1944 r. w Bańskiej Bystrzycy powstało „*centrum wojskowe*” dowodzone przez ppłk. Jána Goliana, którego celem było przygotowanie powstania. Sam Golian uzyskał od władz emigracyjnych pełnomocnictwa do prowadzenia akcji wojskowych na Słowacji⁶. W lipcu 1944 r. działaniami konspiracyjnymi zainteresował się również minister obrony narodowej, gen. Ferdinand Čatloš, zdający sobie sprawę z nieuchronności klęski III Rzeszy⁷. W tym okresie nie istniały żadne poważniejsze grupy oporu zbrojnego. Jak pisze M. Lacko, stan taki miał miejsce aż do momentu przyjscia na Słowację pierwszych sowieckich organizatorów partyzantki w lipcu 1944 r.⁸

• **Sytuacja międzynarodowa.** Polska przez całą wojnę znajdowała się pod okupacją, jednak w sensie prawnomiędzynarodowym nie utraciła ciągłości – Rząd RP na uchodźstwie pozostawał legalną i uznawaną przez Aliantów władzą. Po ataku Niemiec na Związek Sowiecki w 1941 r. nawiązane zostały również stosunki z Moskwą, które jednak w związku ze sprawą katyńską zostały w kwietniu 1943 r. zerwane. W tej sytuacji Polska znajdowała się w 1944 r. w położeniu, w którym sojusznicy jej sojuszników nie byli sojusznikami Polski.

Nieco inna była sytuacja Słowacji. Z jednej strony istniało formalnie niepodległe państwo słowackie, które jeszcze przed wojną zostało uznane przez wiele państw (m. in. Polskę), z drugiej zaś władze czechosłowackie na uchodźstwie, w przypadku których legitymacja jest nieco bardziej wątpliwa niż polskich. Mimo uznania przez Aliantów, że Monachium było nieważne „*od samego początku*”, teza o nieprzerwanej ciągłości z władzami przedwojennej Czechosłowacji budziła wiele kontrowersji. Z drugiej strony, po uzyskaniu formalnego uznania prezydent Beneš znajdował się w o tyle lepszej sytuacji międzynarodowej, że utrzymywał dobre stosunki z Moskwą.

łaniu operacyjnym z Armią Czerwoną w celu opanowania terenu i odtworzenia na nim legalnych ośrodków władzy oraz ujawnienia się w roli suwerennego gospodarza wobec Sowietów”. Cyt. za: *Operacja „Burza” i Powstanie Warszawskie 1944*, red. K. Komorowski, Warszawa 2004, s. 60.

6 J. Jablonický, *Povstanie bez legend*, Bratislava 1990, s. 11.

7 Ibidem, s. 22-23.

8 M. Lacko, *Slovenské národné povstanie 1944...*, s. 43.

Militarne aspekty obu powstań

• **Moment wybuchu.** W obu przypadkach wybuch powstań nie został w pełni przygotowany, można powiedzieć, że został na swój sposób wymuszony przez rozwój sytuacji. Decyzja o włączeniu Warszawy w plan *Burza* zapadła zaledwie na 10 dni przed rozpoczęciem Powstania. Do tego dochodzi chaos wywołany mobilizacją oddziałów *AK* 28 lipca, która następnie została odwołana oraz błędne przesłanki ostatecznej decyzji o wybuchu Powstania podjętej 31 lipca. *SNP* natomiast od strony militarnej nie zostało do 29 sierpnia w pełni przygotowane, zaś jego rozpoczęcie zostało przyspieszone w stosunku do pierwotnych planów ze względu na rozpoczęcie niemieckiej okupacji na Słowacji⁹.

• **Charakter walk.** Powstańcy Warszawscy walczyli na niezwykle ograniczonym terytorium, jakim było jedno (choć bardzo duże) miasto. Okoliczność ta determinowała specyfikę walk - były to niezwykle ciężkie i zacięte walki o charakterze miejskim, gdzie wielodniowe batalie o poszczególne dzielnice, ulice, czy nawet budynki były na porządku dziennym.

Słowackie Powstanie Narodowe opanowało znaczne terytorium Środkowej Słowacji z Bańską Bystrzycą jako centrum. Walki toczone z oddziałami niemieckimi miały w tej sytuacji całkowicie odmienny charakter – były typowymi potyczkami i bitwami w polu, do tego dochodziły potyczki o charakterze partyzanckim.

• **Oddziały powstańcze.** W Powstaniu Warszawskim udział wzięła armia podziemna, przeszkolona w warunkach konspiracyjnych. Było to wojsko ochotnicze, do walki przygotowane przez oficerów przedwojennych. W pierwszych dniach Powstania do walki stanęło około 25 tysięcy żołnierzy, do końca walk przez powstańcze szeregi przeszło ponad 50 tysięcy. Powstańcze oddziały w Warszawie były bardzo słabo uzbrojone – w początkowej fazie walk zaledwie co dziesiąty Powstańca miał broń.

W *SNP* udział wzięły liczne oddziały regularnej armii słowackiej (ok. 60 tys. żołnierzy) organizowane przez Goliana i jego współpracowników oraz kilkunastotysięczna rzesza partyzantów. Z punktu widzenia potencjalnego sukcesu powstańców kluczowe znaczenie miał fakt, że w *SNP* udziału nie wziął wschodniosłowacki korpus armijny gen. Augustína Malára,

9 Gustav Husák w swojej relacji dla moskiewskiego kierownictwa KPCz stwierdził: „Jeśli chodzi o rozpoczęcie wystąpienia [zbrojnego – PU] były dwie możliwości: a) Albo wystąpienie będzie narzucone nam niemiecką próbą wojskowej okupacji Słowacji, a w tej sytuacji niezależnie od wszystkiego walczyć będziemy, nawet jeśli walka będzie bardzo niekorzystna. [...] b) Początek wystąpienia wybierzemy sami, przede wszystkim po przewidywanej umowie z ZSRR i w koordynacji naszej akcji z planami *Armii Czerwonej*, wtedy, gdy wojska sowieckie będą u naszych granic, lub znajdują się w takiej sytuacji, że kontakt naszej i sowieckiej armii będzie fizycznie możliwy.” Cyt. za: Ľ. Lipták, *Slovensko v 20. storočí*, Bratislava 2000, s. 245.

który miał za zadanie ułatwić *Armii Czerwonej* wkroczenie na terytorium Słowacji.

- **Realna pomoc wojskowa.** W przypadku obu powstań militarna pomoc Aliantów, zarówno ze wschodu jak i zachodu okazała się być niewystarczająca. Warszawa nie mogła liczyć na pomoc sowiecką, Stalin wstrzymał ofensywę *Armii Czerwonej*, by „przeczekać” Powstanie, co więcej, negatywnie ustosunkował się do propozycji dowódcy 1. Frontu Białoruskiego, marsz. Konstantego Rok *OSS*owskiego, zawartej w depeszy z 8 sierpnia, by 25 sierpnia „wszystkimi siłami Frontu” rozpocząć operację, której zadaniem byłoby zajęcie Warszawy¹⁰. Sowiecki dyktator zakazał także alianckim samolotom lecącym ze zrzutami lądowania na lotniskach po swojej stronie frontu, przez co misje zrzutowe były dalece niewystarczające, zaś same loty ekstremalnie niebezpieczne. Ze strony prawego brzegu Wisły na pomoc ruszyło około 3 tysięcy „berlingowców”, którzy jednak nie byli w stanie realnie wpłynąć na przebieg walk.

Jak pisze Jozef Jablonický, zarówno *Słowacka Rada Narodowa [SRN]* jak i centrum wojskowe realną szansę na powodzenie powstania widzieli tylko we współpracy z *Armią Czerwoną*.¹¹ W przypadku Słowacji działania wojsk sowieckich niewątpliwie w większym stopniu niż w przypadku Warszawy miały na celu realną pomoc militarną, zaś *operacja dukielsko-karpacza* odciągnęła część sił niemieckich ze środkowej Słowacji na wschód. Kluczowe znaczenie dla braku skutecznej pomocy ze strony sowieckiej miało rozbrojenie przez Niemców dwóch słowackich dywizji na wschodzie kraju, przez co wojskom słowackim nie udało się otworzyć drogi na zachód *Armii Czerwonej*.

- **Wróg.** W obu przypadkach powstańcy toczyli walki z oddziałami niemieckimi i kolaboracyjnymi. Specyfikę słowacką wyróżnia poparcie władz w Bratysławie dla okupacyjnych wojsk tłumiących powstanie. Odmienny był zaś drugi wróg, wróg wyłącznie w sensie politycznym: w Polsce Powstanie było skierowane przeciw Stalinowi i jego planom zniewolenia Polski po wojnie, na Słowacji natomiast wrogiem tym był reżim ludacki ks. Jozefa Tisy, a zatem autorytarny system tworzący słowacką państwowość.

Polityczne aspekty

- **Struktury polityczne.** *Polskie Państwo Podziemne*, które, jak pisał *Biuletyn Informacyjny* – „wyszło z podziemi”¹² było legalną władzą podporządkowaną rządowi w Londynie, z pełną ciągłością państwowo-

¹⁰ *Stalin a Powstanie Warszawskie*, red. T. Strzembosz, Warszawa 1994, s. 7. Por. też: J. K. Zawodny, *Powstanie Warszawskie w walce i dyplomacji*, Warszawa 2005, s. 95-96.

¹¹ J. Jablonický, *Powstanie bez legend...*, s. 57.

¹² *Państwo Polskie wychodzi z podziemi*, „Biuletyn Informacyjny”, 5. 8. 1944.

prawną. Co więcej, dwa miesiące rządów w Warszawie było faktycznie dwoma miesiącami niepodległej Rzeczypospolitej, znacznie zresztą różniącej się ustrojowo od II Rzeczypospolitej. Co niezwykle istotne, władzę w powstańczej Warszawie sprawowały nie tylko czynniki wojskowe, lecz również zorganizowana administracja cywilna, wydająca m. in. doniosłe akty prawne¹³.

W przypadku Słowacji polityczna struktura faktycznie kształtowała się dopiero w pierwszych dniach Powstania. *Słowacka Rada Narodowa* oficjalnie na terytorium powstańczym ukonstytuowała się 1 września, a więc 3 dni po wybuchu walk¹⁴. W jej skład weszli przedstawiciele komunistów oraz opozycji demokratycznej, w trakcie powstania obie te grupy utworzyły własne ugrupowania polityczne – komuniści, którzy we wrześniu 1944 r. wchłonęli socjaldemokratów, tworzyli *Komunistyczną Partię Słowacji*, zaś niekomuniści zjednoczyli się w ramach „nurtu obywatelskiego”, na bazie którego po 17 września 1944 r. powstała *Partia Demokratyczna*. Rolę rządu przyjął *Zespół Pełnomocników*¹⁵.

• **Cele polityczne.** Polityczny cel *Powstania Warszawskiego* najwięcej ujął wicepremier i Delegat Rządu RP na Kraj, Jan Stanisław Jankowski, w przemówieniu radiowym nadanym 1 września 1944 r. z walczącej Warszawy: „*chcieliśmy być wolni i wolność sobie zawdzięczać*”¹⁶. W tym sensie *Powstanie Warszawskie* – ostatnie dwa miesiące wolnej Polski na polskim terytorium przed 1989 r. – było ostatnią próbą ocalenia niepodległości wobec zbliżającej się ofensywy sowieckiej, co do której polskie władze nie miały wątpliwości – nie niosła wolności lecz kolejne zniewolenie.

SRN za główny cel polityczny stawiała sobie odtworzenie wspólnego państwa z Czechami, jednak nie na dotychczasowym pryncypium czechosłowakistycznym, lecz przy zachowaniu autonomii Słowacji¹⁷. Podobnie o przyszłości Słowacji myślał działający z upoważnienia prezydenta Beneša ppłk. Golian¹⁸. Odmienne cele stawiał sobie generał Čatloš, który pragnął przeprowadzić Słowację na stronę Aliantów, lecz nie pozbywać się atrybutu

13 Por. m. in.: J. Marszałec, *Polskie Państwo Podziemne w dniach próby: sierpień – październik 1944. Praktyczna realizacja koncepcji polityczno-ideowych i organizacyjnych wypracowanych w konspiracji*, [w:] *Testament Polski Walczącej. Myśl programowa Polskiego Państwa Podziemnego*, Warszawa 2007, s. 121-157.

14 M. Lacko, *Slovenské národné povstanie 1944...*, s. 146.

15 Zob. J. Tomaszewski, *Czechy i Słowacja*, Warszawa 2006, s. 146; Syrný, M.: *Formovanie Democratickej strany v odboji a v povstani*. [w:] *Zjednocovanie antifasistických síl na Slovensku v roku 1943 – vznik a činnosť ilegálnej SNR*. Banská Bystrica 2005 s. 37 –42.

16 cyt. za: M. J. Kwiatkowski, „*Tu mówi Powstańcza Warszawa...*” *Dni Powstania w audycjach Polskiego Radia i dokumentach niemieckich*, Warszawa 1994, s. 361.

17 J. Tomaszewski, *Czechy i Słowacja...*, s. 147.

18 J. Jablonický, *Povstanie bez legend...*, s. 11.

niepodległości¹⁹. Istotnym celem z politycznego punktu widzenia było oczywiście przyłączenie się Słowacji do koalicji antyhitlerowskiej (był to sposób na uniknięcie statusu państwa pokonanego). W deklaracji ogłoszonej przez SNR 1 września czytamy: „*Dniem dzisiejszym naród słowacki manifestacyjnie przyłącza się do narodów zjednoczonych, które swoją walką i wielkimi ofiarami zapewniają wolny i demokratyczny żywot narodom całego świata, w tym naszemu małemu narodowi*”²⁰.

• **Skład polityczny przywództwa.** *Polskie Państwo Podziemne* było w pełni demokratyczne – w jego pracach udział brali przedstawiciele praktycznie wszystkich ugrupowań politycznych. W działalności politycznej PPP nie brali udziału jedynie polscy komuniści, jako ruch antysystemowy, który wszystkie ugrupowania związane z Rządem RP na Uchodźstwie i AK uważał za „*antydemokratyczne*” i „*prosanacyjne*”, zaś sanację – za „*polską odmianę faszystwu*”²¹. Mimo tych fundamentalnych różnic, Powstanie było jedynym okresem w czasie II wojny światowej, gdy najwyższe władze państwowe uznały komunistów za partnerów²². Nie zmienia to wszakże faktu, że w sensie politycznym udział komunistów w powstańczych władzach był żaden.

Odmienne przedstawiała się sytuacja na Słowacji. Komuniści, którzy od początku istnienia niepodległej Republiki Słowackiej byli najbardziej zwartą i zdeterminowaną grupą opozycyjną wobec reżimu ludackiego mieli bardzo mocną pozycję we władzach powstańczych. W gronie SRN każdy członek musiał mieć afiliację partyjną – bądź komunistyczną, bądź demokratyczną. Ostateczny układ sił ukształtował się w stosunku 25:23 dla przedstawicieli „*nurtu obywatelskiego*”²³.

• **Stosunek Sowietów.** W przypadku *Powstania Warszawskiego* był on jednoznacznie negatywny. Stalin wstrzymał ofensywę wojskową, by Powstanie mogło zostać zdławione przez siły niemieckie – był to ostatni akt faktycznej (choć nieformalnej) współpracy dwóch zbrodniczych reżimów totalitarnych w czasie II wojny światowej. Sowietci negowali legitymację Rządu RP na Uchodźstwie i *Polskiego Państwa Podziemnego*, określanych jako „*londyńska reakcja*”, którym przeciwstawiali marionetkowy komunistyczny Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego zainstalowany w Lublinie i uznany

19 Por. M. Lacko, *Slovenské národné povstanie 1944...*, s. 50. Čatloš w lipcu 1944 r. przygotował „Memorandum”, będące planem przejścia Słowacji na stronę Aliantów (por. J. Jablonický, *Povstanie bez legend...*, s. 22-36). Wobec braku współpracy z Gólianiem ostatecznie pozostał poza działaniami powstańczymi, zaś samo ich rozpoczęcie potępił w przemówieniu radiowym 29 sierpnia (M. Lacko, *Slovenské národné povstanie 1944*, Bratislava 2008, s. 87).

20 D. Kováč, *Dejiny Slovenska*, Praha 2007, s. 240.

21 A. Friszke, *Myśl polityczna Polski Podziemnej 1939-1945*, [w:] *Testament Polski Walczącej...*, s. 17.

22 J. Marszałec, *Polskie Państwo Podziemne...*, s. 151.

23 M. Lacko, *Slovenské národné povstanie 1944...*, s. 147.

przez Związek Sowiecki. O stosunku Stalina do Powstania najlepiej świadczy treść depezy skierowanej do Churchilla i Roosevelta 22 sierpnia w odpowiedzi na prośby o pomoc dla walczącej Warszawy: „*Wcześniej czy później prawda o garstce przestępców, którzy wszczęli awanturę warszawską w celu uchwycenia władzy, stanie się wszystkim znana. Ludzie ci wykorzystali ufność Warszawian, rzuciwszy wielu bezbronnych ludzi przeciwko niemieckim armatom, czołgom i lotnictwu. Powstała sytuacja, w której każdy następny dzień wykorzystują nie Polacy dla sprawy wyzwolenia Warszawy, lecz hitlerowcy, którzy niehumanitarnie mordują ludność Warszawy*”²⁴.

W przypadku Słowackiego Powstania Narodowego stosunek Sowietów był znacznie bardziej złożony, niż jednoznaczna postawa wobec Powstania Warszawskiego. Z jednej strony nie tylko zignorowali, ale wręcz aresztowali delegację słowacką próbującą uzgodnić z władzami sowieckimi plany Powstania. Z całą pewnością nie byli zainteresowani, by Słowacja wyzwoliła się sama (podobnie jak w przypadku Powstania Warszawskiego) przy dużym udziale armii słowackiej (której nie wierzyli i uważali za „burżuazyjną”)²⁵. Zdecydowanie woleliby kontrolować całość słowackiego ruchu oporu poprzez podległych sobie partyzantów (którzy akcjami w sierpniu 1944 r. szkodziли przygotowaniom do Powstania i doprowadzili do jego przedwczesnego wybuchu)²⁶. Z drugiej jednak strony w skład SRN wchodzili komuniści, którzy mieli realny wpływ na władzę, zaś rozległa militarnie *operacja karpacko-dukieleńska* niewątpliwie miała na celu pomoc Powstańcom.

• **Stosunek Niemców.** Pod koniec sierpnia 1944 r. *Armia Krajowa* została przez Aliantów uznana za armię sojuszniczą, dzięki czemu po upadku Powstania została objęta konwencją genewską, zaś Powstańcy (łącznie z dowództwem) trafili do obozów jenieckich. Wcześniej jednak żołnierze biorący udział w Powstaniu traktowani byli jak „bandyci” i często rozstrzeliwani (również po uzyskaniu statusu armii sojuszniczej).

Powstańcy słowaccy również uzyskali alianckie gwarancje, jednak podobnie jak w przypadku warszawskim Niemcy często nie respektowali tych ustaleń (w szczególności nie uznawali partyzantów). Słowaccy powstańcy byli przez Niemców traktowani jak „bandyci” często również po upadku powstania. Obaj dowódcy *SNP* (Viest i Golian) po schwytaniu 3 listopada 1944 r. zostali skazani na śmierć i w niejasnych okolicznościach, najprawdopodobniej krótko przed zakończeniem wojny, straceni w obozie we Flossenburgu²⁷.

24 Cyt. za: J. K. Zawodny, *Powstanie Warszawskie...*, s. 150.

25 M. Lacko, *Slovenské národné povstanie 1944...*, s. 54-55.

26 D. Kováč, *Dejiny Slovenska...*, s. 235.

27 *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej XX wieku*, red. W. Roszkowski, J. Kofman, Warszawa 2004, s. 379-380 i 1357-1358.

Cywilno-społeczne aspekty

• **Poparcie społeczne.** *Powstanie Warszawskie* cieszyło się dość jednoznacznym poparciem społecznym – od strony służb konspiracyjnych można powiedzieć, że decyzja i poparcie dla tego typu akcji zapadła jeszcze przed kapitulacją Warszawy w 1939 r., wraz z powołaniem do życia *Służby Zwycięstwu Polski*. Od strony społeczeństwa zaś zarówno nastroje okresu okupacji, zwłaszcza tuż przed wybuchem Powstania (jak choćby spontaniczne zignorowanie rozkazu stawienia się 100 tysięcy warszawiaków do robót fortyfikacyjnych), jak i fakt jednoznacznego podporządkowania się organom *Polskiego Państwa Podziemnego*²⁸ przez cały okres okupacji wskazywały na oczekiwanie walki z Niemcami. Pierwsze dni Powstania przyniosły ogromną euforię wszystkich warszawiaków, później, wraz z dramatycznie pogarszającymi się warunkami bytowymi, ciągłym zagrożeniem i przedłużającymi się walkami, nastroje znacznie się pogorszyły²⁹.

W przypadku *SNP* stosunek cywilów był znacznie bardziej złożony. Społeczeństwo, w początkowej fazie wojny zasadniczo zadowolone z sytuacji Słowacji, wraz z nadszyciem wschodniego frontu i pogorszeniem warunków bytowych coraz krytyczniej patrzyło na władze Republiki Słowackiej. Porażki na wschodzie, inwazja w Normandii czy zamach na Hitlera coraz dobitniej ukazywały zbliżający się koniec III Rzeszy i pobudzały do pytań „*co dalej?*”. Aparat represji rządu Tisy był coraz mniej skuteczny, co powodowało coraz szerszy zasięg oddziaływania propagandy radiowej z Londynu. To wszystko wytworzyło „*przyjazną glebę społeczną*” dla wydarzeń z sierpnia i września 1944 r.³⁰

• **Liczebność ofiar.** *Powstanie Warszawskie* pochłonęło ogromną liczbę istnień ludzkich, która wciąż nie została precyzyjnie określona. Szacunki mówią o około 120-180 tysiącach ofiar cywilnych oraz 15-18 tysiącach Powstańców.³¹ Podkreślić należy jednak, że tak olbrzymia liczba ofiar cywilnych nie

28 Jak pisał prof. T. Strzembosz, Polskie Państwo Podziemne „dysponowało ową subtelną więzią pomiędzy strukturą polityczną a innymi instytucjami publicznymi.” T. Strzembosz, *Rzeczpospolita podziemna*, Warszawa 2000, s. 8.

29 Temat nastrojów cywilów wobec Powstania Warszawskiego nie został dotychczas w pełni opracowany, najbardziej kompleksową próbę podjęła J. Hanson, *Nadludzkiej poddani próbie*, Warszawa 2004, wyd. II.

30 Por. m. in.: O. Podolec, *Ticho pred búrkou (sonda do nálad slovenskej spoločnosti na jar 1944)*, [w:] *Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov. III. (Powstanie roku 1944)*, red. M. Lacko, Trnava 2004, s. 19-32.

31 Kwestia w miarę precyzyjnego określenia liczebności ofiar, zarówno całej II wojny światowej, jak i Powstania wciąż pozostaje niedostatecznie zbadana (por. m. in.: A. Eberhardt, M. Gniazdowski, T. Jaskułowski, M. Krzysztofowicz, *Szkody wyrządzone Polsce podczas II wojny światowej przez agresora niemieckiego. Historia dociekań i szacunków*, [w:] *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944-2004*. Tom I., red. W. Góralski, Warszawa 2004, s. 11-54; M. Gniazdowski, *Zu den Menschenver-*

wynika z działań militarnych, a planowo przeprowadzonej akcji eksterminacji ludności warszawskiej. Przytoczyć tu należy tzw. rozkaz Himmlera-Hitlera z 1 sierpnia 1944 r., który według zeznań von dem Bacha brzmiał: „Każdego mieszkańca należy zabić, nie wolno brać żadnych jeńców. Warszawa ma być zrównana z ziemią i w ten sposób ma być stworzony zastraszający przykład dla całej Europy”³².

Liczba ofiar *SNP* jest nieporównanie niższa. Według różnych danych można mówić o 1500-3000 poległych oraz 1000 zmarłych w obozach. Nie były to jednak wszystkie ofiary Powstania – około 5 tysięcy osób zostało wymordowanych w okresie późniejszym w ramach terroru okupacyjnego wprowadzonego przez Niemców³³.

• **Zniszczenia.** Po Powstaniu Warszawskim, zgodnie z treścią aktu kapitulacji, cała ludność stolicy została wypędzona z miasta. Niemieckie oddziały rozpoczęły skrupulatne plądrowanie, a następnie planują akcję wyburzania miasta. Warszawa w czasie II wojny światowej była niszczona czterokrotnie – we wrześniu 1939 r., po stłumieniu powstania w getcie, w czasie *Powstania Warszawskiego* oraz po Powstaniu. Szacuje się, że około 25% miasta zostało zniszczone w czasie walk powstańczych, zaś 30% - już po ich zakończeniu³⁴. Łącznie szacunki mówią o ponad 80-procentowych stratach polskiej stolicy.

W przypadku słowackim największe zniszczenia również przyniósł okres po upadku Powstania. Oddziały niemieckie, które wówczas przeprowadzały akcje pacyfikacyjne, oprócz masowych mordów częściowo lub całkowicie spaliły 102 wsie i osady³⁵.

lusten, die Polen während des Zweiten Weltkrieges von den Deutschen zugefügt wurden. Eine Geschichte von Forschungen und Schätzungen, „Historie. Jahrbuch des Zentrums für Historische Forschung Berlin der Polnischen Akademie der Wissenschaften 2007/2008” [rocznik Centrum Badań Historycznych PAN w Berlinie], Berlin 2008, s. 65–92). W przypadku Powstania mamy do czynienia z danymi szacunkowymi, przy czym wartości skrajne są od siebie znacznie odległe. Jerzy Kirchmayer łączne straty ocenił na 200 tys. (J. Kirchmayer, *Powstanie Warszawskie*, Warszawa 1984, s. 462), Czesław Łuczak szacował je na 180 tys. (w tym 15 tys. żołnierzy), zaś Władysław Bartoszewski określał straty ludności cywilnej Warszawy na 150 tys. zabitych (za: W. Bartoszewski, *Przedmowa*, [w:] A. K. Kunert, *Rzeczpospolita Walcząca. Powstanie Warszawskie 1944. Kalendarium*, Warszawa 1994, s. VIII). Andrzej Krzysztof Kunert, między innymi na podstawie danych Polskiego Czerwonego Krzyża, szacuje liczbę ofiar na 120–130 tys. cywilów i 16–17 tys. żołnierzy (patrz np: *60 lat później*, „Nowe Państwo”, 2004, nr 8, s. 21–24).

32 cyt. za: A. Kunert, *Rzeczpospolita Walcząca. Powstanie Warszawskie 1944 – kalendarium*, Warszawa 1994, s. 7.

33 M. Lacko, *Slovenské národné povstanie 1944*, Bratislava 2008, s. 200-201.

34 Na podstawie wyliczeń Biura Odbudowy Stolicy, za: A. Eberhardt, M. Gniazdowski, T. Jaskułowski, M. Krzysztofowicz, *Szkody wyrządzone Polsce podczas II wojny światowej przez agresora niemieckiego. Historia dociekań i szacunków*, [w:] *Problem reparacji...*, s. 51.

35 S. Mičev, *Fašistické represálie na Slovensku*, rkps.

Pamięć obu powstań

• **Prezentacja w okresie komunistycznym.** Pamięć o Powstaniu przez lata komunizmu była gorliwie zakłamywana – władze nie mogły się zgodzić na powiedzenie o nim pełnej prawdy, gdyż całkowicie zdelegitimizowałyby to ich rządy. Dopuszczając do oficjalnego ujawnienia pełnej prawdy o Powstaniu nie sposób byłoby nie powiedzieć o legalnym państwie polskim, które przez ponad dwa miesiące funkcjonowało na niewielkim skrawku terytorium Polski, o władzach, które funkcjonowały niezwykle sprawnie jak na ekstremalne warunki, w których przyszło im działać, wreszcie o projekcie ustrojowym Polski powojennej, który został przygotowany, a którego zręby opublikowano w *Dziennikach Ustaw*. Propaganda miała oczywiście rozmaite natężenie, stanowiła „papierek lakmusowy” stanu reżimu, niemniej zawsze manipulowała pamięcią przedstawiając Powstanie w negatywnym świetle. Czy – jak w okresie stalinizmu – próbowano wmówić, że *AK* kolaborowała z Niemcami, czy też „*bohaterski lud stolicy porwał za broń kierowany przez zbrodnicze (w łagodniejszych wersjach – nieudolne) dowództwo*”, pamięć o Powstaniu była do 1989 r. planowo zakłamywana³⁶.

Po komunistycznym zamachu stanu w 1948 r. stosunek komunistycznych władz do *SNP* był ambiwalentny. Z jednej strony oficjalnie głoszono jego chwałę, z drugiej jego dowódcy (w tym czołowi komuniści: Karol Šmidke, Ladislav Novomeský, Gustav Husák) zostali oskarżeni o „*odchylenie burżuazyjno-nacjonalistyczne*” oraz „*zdradę narodu*” i skazani. Według propagandy mieli oni „*walczyć przeciw centralizmowi praskiemu*” w celu „*konserwowania instytucji byłego państwa faszystowskiego, konserwowania pozycji burżuazji z ostatecznym celem oderwania Słowacji od obozu pokoju i socjalizmu*”³⁷. Niewątpliwie było to po części efektem porażki komunistów na Słowacji w wyborach w 1946 r. i przeprowadzaną w związku z tym akcją ograniczania słowackiej autonomii (do której wprowadzenia przyczyniła się powstańcza *SRN*). Wraz z odwilżą lat 60-tych stosunek wobec Powstania zmienił się radykalnie, stało się ono wręcz „*mitem założycielskim*” komunistycznej Czechosłowacji. To wówczas powstało choćby *Muzeum SNP*, podczas gdy *Muzeum Powstania Warszawskiego* – dopiero w 2004 r. Nie zmienia to faktu, że również w tym przypadku przekaz dotyczący *SNP* był zniekształcony. Powstanie słowackie prezentowane było jako dzieło niemal wyłącznie bohaterskich komunistów, partyzantów i spadochroniarzy, zdecydowanie pomniejszana zaś była rola regularnej armii słowackiej.

36 Por.: *Walka o pamięć. Władze i społeczeństwo wobec Powstania Warszawskiego 1944-1989*, Warszawa 2008; J. Sawicki, *Bitwa o prawdę. Historia zmagania o pamięć Powstania Warszawskiego*, Warszawa 2005.

37 E. Lipták, *Slovensko v 20. storočí*, Bratislava 2000, s. 314.

• **Współczesne miejsce w pamięci zbiorowej.** *Powstanie Warszawskie* funkcjonuje jako mit bohaterski, jedna z głównych składowych mitu założycielskiego współczesnej Rzeczypospolitej. III RP odwołuje się do *Polskiego Państwa Podziemnego* i tradycji AK-owskiej w sposób najbardziej symboliczny – pomnik PPP stoi na wprost wejścia do gmachu Sejmu. *Powstanie Warszawskie* wciąż budzi wielkie emocje, jednak nie jest kwestią sporną z punktu widzenia tożsamości polskiej (nie istnieje żadna „konkurencyjna” jej tradycja). Najgorętszą debatę wciąż stanowi spór o celowość decyzji o rozpoczęciu Powstania. Nie zmienia to jednak faktu bardzo uroczystego świętowania kolejnych rocznic, w którym tłumnie uczestniczą nie tylko warszawiacy.

SNP dla odmiany jest centrum sporu o tożsamość słowacką (spór dwóch tradycji: Państwa Słowackiego i *SNP*). Wynika to z faktu, że – przeciwnie niż w Polsce – na Słowacji stały się dwie wizje. W myśl pierwszej Republika Słowacka lat 1939-1945 była pierwszym spełnieniem słowackich pragnień emancypacyjnych, realizacją „odwiecznego marzenia Narodu Słowackiego”, według drugiej zaś była tworem faszystowskim, wobec którego trzeba było podjąć zdecydowane kroki, aby „ratować twarz” Słowaków i stanąć po stronie demokracji i wolności³⁸. Ten niezwykle głęboki spór toczy się po dziś dzień, jednak podkreślić trzeba, że współczesna Słowacja instytucjonalnie i symbolicznie opowiedziała się po stronie tradycji *SNP*, ustanawiając święto narodowe 29 sierpnia, nie zaś 14 marca.

W sierpniu 1944 r. w Europie Środkowej wybuchły dwa duże powstania przeciwko Niemcom. Oba rozpoczęły się w obliczu zbliżania się *Armii Czerwonej* i w nadziei na skuteczną z nią współpracę wojskową. Mimo tych, dość ogólnych, podobieństw, *Powstanie Warszawskie* i *Słowackie Powstanie Narodowe* dzieli bardzo wiele. Jak zostało powyżej ukazane, całkowicie odmienna była sytuacja w obu krajach przed powstaniami, różny był ich charakter militarny oraz cele i założenia polityczne. Również efekty obu powstań trudno uznać za podobne, od strat osobowych i materialnych poczynając, na miejscu w dzisiejszej pamięci zbiorowej kończąc.

38 Por. R. Zenderowski, *Nad Tatrami błyska się... Słowacka tożsamość narodowa w dyskusji politycznym w Republice Słowackiej (1989-2004)*, Warszawa 2007, s. 441-485.

SŁOWACKIE POWSTANIE NARODOWE 1944 – ELEMENT EUROPEJSKIEGO RUCHU OPORU W LATACH II WOJNY ŚWIATOWEJ

JÁN STANISLAV

Historiografia słowacka musi obiektywnie reflektować przełomowe wydarzenia XX-tego wieku w ten sposób, ażeby nie groziła utrata pamięci historycznej, generacją nowego wieku, realnie przeżytych dziejów również z aspektu dokumentacji oraz prezentacji państwowych, wojskowych oraz politycznych tradycji ruchu oporu i *SPN* jako części składowej drugiej wojny światowej. Nie można zapomnieć, iż antyfaszyzm jako klucz do przyszłości pokonał swym pluralnym charakterem niezgody państw alianckich i zjednoczył je w wielkim historycznym, ale czasowym kompromisie, ażeby zwyciężyć nad nazizmem i faszysmem w wojnie, która miała za sprawą Hitlera zniszczyć państwa, narody i stworzyć świat bez dziejów, bez alternatyw. Wiele zachodnioeuropejskich krajów po wojnie podczas odnowy demokracji parlamentarnej respektowało historyczny kompromis antyfaszyzmu. Znaczenie rezystencji ruchu oporu i antyfaszystowskich powstań ułatwiło pokonywanie kryzysów politycznych. Po lutym 1948 reżim u nas demagogicznie przymusowo utożsamiał antyfaszyzm z komunizmem, czym zamknął różnorodne doświadczenie ruchu oporu i *SPN*, a w ten sposób zdevaluował go na dziesiątki lat we świadomości społeczeństwa, skoro propagandystycznie zdołał utworzyć i duchowe połączenie pomiędzy *SPN* oraz po-lutową wersją dyktatury lewicowej.

Nie ma wątpliwości, iż rzeczywiste różnorodne doświadczenie antyfaszystowskiego ruchu oporu i *SPN*, już bez partyjnej dewaluacji, powinno tworzyć na zawsze element naszych demokratycznych tradycji, które miałyby i mogłyby zostać trwałą częścią składową historycznej świadomości obywateli Republiki Słowackiej, gdyż te wydarzenia historyczne włączyły się w długi łańcuch dziejów i trwały wartość tego istotnego na nich nie zmieni już czas, ani bardziej szczegółowe badania naukowe, namiętne spory, dyskusje czy ostra polaryzacja poglądów w społeczeństwie¹.

Opór przeciwko nazistowskiej oraz antyfaszystowskiej okupacji podczas drugiej wojny światowej miał różne formy – od spontanicznych przejawów

¹ E. Lipták, *Storočie dlhšie ako sto rokov*, Bratislava 1999, s. 176-177, 185; J. Stanislav, *Rozšírená koncepcia Múzea SNP*, „Muzeologica”, 2001, s. 88.

oporu przeciwko reżimowi okupacyjnemu, aż po wystąpienie zbrojne, którego szczytem kulminacyjnym było powstanie. Zorganizowany podziemny opór był wynikiem działalności ugrupowań ruchu oporu, który rozwinął się w latach 1939-1945 praktycznie we wszystkich okupowanych krajach i we wszystkich państwach Osi. W większości okupowanych krajów zaczął rozwijać się aktywny opór przeciwko systemowi okupacyjnemu zaraz po okupacji. Jego formy i treść zależały od stopnia oraz gradacji nazistowskiego i faszystowskiego terroru, od miary napięcia politycznego w społeczeństwie, ale i od tego, czy w kraju rządził przed okupacją demokratyczny system polityczny. Wzrost oporu również przejawiał się przez udzielanie pomocy politycznej lub rasowo prześladowanym osobom. Rozwijał się i nabierał na sile w świadomych akcjach sabotażowych, działalności wywiadowczej na rzecz krajów koalicji antyfaszystowskiej. Nabierał na sile i szerzeniem wiadomości za pośrednictwa druku podziemnego. Najwyższy stopień aktywności i zorganizowania osiągnął w Europie Zachodniej ruch oporu we Francji. Również i w innych okupowanych krajach wykształtowały się stopniowo siły oporu. Ruch oporu oraz działalność partyzancka rozwinęły się w Belgii, Danii, Norwegii oraz Holandii. Ruch oporu w Jugosławii, Grecji i Albanii bardzo szybko osiągnął zbrojne formy walki partyzanckiej. We Włoszech osiągnął ruch oporu większe rozmiary dopiero po 1943 roku. Największy wymiar, oprócz Jugosławii, osiągnęła narodowowyzwoleńcza walka w ZRSS. Do działalności ruchu oporu w Polsce włączały się najbardziej rozmaite warstwy całego społeczeństwa².

Również państwa koalicji antyfaszystowskiej starały się pomóc ruchowi oporu na okupowanym terytorium. Wielka Brytania już od 1940 roku wspierała ducha oporu, nadawaniem propagandystycznych i informacyjnych audycji na falach rozgłośni *British Broadcasting Corporation (BBC)*. Z Londynu nadawano do 18 krajów w 23 językach, ażeby obalić twierdzenia dokładnie przemyślanej propagandy nazistowskiej. Za pośrednictwem nadawania zostały przekazane wskazówki ugrupowaniom ruchu oporu w krajach okupowanych. Nadawanie zagranicznego oddziału *BBC* w języku czeskim oraz słowackim, które rozpoczęło się już 3 września 1939, było bardzo ważne dla ludzi, w celu otrzymania obiektywnych informacji na temat tego, co się dzieje, ponieważ propaganda nazistowska kierowała się hasłem: stukrotnie powtórzone kłamstwo jest w końcu przyjęte jak prawda. Większa część nadawania *BBC* dla Czechów i Słowaków pozostawała z serwisu informacyjnego oraz komentarzy. Głównym zadaniem nadawania polegało na osłabieniu pozycji krajowego reżimu totalitarnego i wlewania nadziei w zwycięstwo³.

2 *Kronika druhej svetovej vojny*, Bratislava 2000, s. 187.

3 P. Drtina, *Československo můj osud*, Svazek I, Kniha 2, Toronto 1982, s. 535-560.

W 1940 roku powstała w Londynie oddzielna organizacja Special Operations Executive (*Urząd dla operacji specjalnych – SOE*) dla wspierania oraz kierowania akcji ruchu oporu. *SOE* powstał z inicjatywy W. Churchilla na podstawie decyzji brytyjskiego gabinetu wojennego 16 lipca 1940. Jego głównym zadaniem było przyczynienie się nietradycyjnym i niekonwencjonalnym sposobem prowadzenia nowoczesnej wojny do znaczącego naruszenia niemieckiego zaplecza gospodarczego w krajach okupowanej Europy i Japonią okupowanym terytorium Dalekiego Wschodu. Celem *SOE* w Europie było udzielenie państw europejskiej rezystencji takiej pomocy, aby osiągnąć jak największą destabilizację niemieckiego wysiłku wojennego. *SOE* podlegał operacyjnie bezpośrednio ministrowi dla prowadzenia gospodarki wojennej Hughowi Daltonowi, przez co osiągnął on znaczną autonomię. To zezwoliło *SOE* pozbyć się zwykłych obyczajów wojskowych oraz stereotypów, które zagrażały możliwością ograniczenia inicjatywy i samodzielności członków *SOE* podczas prowadzenia wojny „*nieregularnymi środkami*”⁴. I dlatego mógł *SOE* rozwinąć z sukcesem wszystkie formy walki w nieprzyjacielskim zapleczu, od uzyskiwania informacji wywiadowczych wojskowego, gospodarczego i politycznego charakteru, przez sabotaże, dywersje w produkcji i transporcie, urzeczywistniać defetystyczną propagandę, przetrzucać agentów na okupowane terytorium, kierować bombardowaniem ważnych wytypowanych przemysłowych i gospodarczych celów, aż po bezpośrednie przygotowanie oraz podżeganie do powstania zbrojnego, połączonego z dostawą broni⁵.

Załączek przyszłego *Office of Strategic Services (Urząd Służb Strategicznych – OSS)* sygnalizowała już egzystencja *Urzędu Koordynatora Informacji Strategicznych*, który powstał na wniosek prezydenta Stanów Zjednoczonych F. D. Roosevelta w czerwcu 1941 z naturalnej potrzeby systematycznego uzyskiwania oraz opracowywania informacji wywiadowczych na temat wojny o różnym znaczeniu. Zadanie to zostało treścią urzędu i po jego przekształceniu w czerwcu 1942 na *OSS*, żeby pod dowództwem płk W. J. Donovana jego członkowie kontynuowali systemowo rozumianą działalność wywiadowczą na rzecz wspierania antyfaszystowskiego ruchu oporu w Europie Środkowej oraz Wschodniej. *OSS* – amerykańska wersja brytyjskiego *SOE* – funkcjonował na podobnych zasadach co *SOE*. Powstanie *OSS* (był częścią składową armii amerykańskiej) zostało przyjęte przez amerykański wywiad wojskowy oraz *Ministerstwo spraw zagranicznych* Stanów Zjednoczonych,

4 J. Šolc, *Bylo málo mužů (čs. parašutisté na západní frontě za druhé světové války)*, Archiv Múzea SNP (A MSNP) Banská Bystrica, f. XII, przyr. nr S 115/89, s. 40.

5 J. M. Ličko, *K otázke spojeneckej pomoci v SNP*, [w:] *Zborník úvah a osobných spomienok o SNP*, Toronto 1976, s. 212.

jak i *Joint Chiefs of Staff* (Korpus naczelników sztabów – JCS), któremu OSS bezpośrednio podlegał, z niechęcią w związku z jego wielką samodzielnością operacyjną⁶. W programie OSS dominował wywiad wszelkiego rodzaju, sabotaże i dywersje na tyłach nieprzyjaciela, transport materiału wojskowego dla europejskiego ruchu oporu, ewakuacja osób rannych z zagrożonych miejsc itd⁷.

Korzenie antyfaszystowskiego ruchu oporu sięgają do okresu międzywojennego. Jej konkretne przejawy możemy obserwować od czasów Monachium po cały okres drugiej wojny światowej. W poszczególnych okresach wojny miały różne nasilenie i zakres. Dotknęły głęboko wszystkie warstwy społeczeństwa słowackiego. Przejawy rezystencji można w sposób przekonujący udokumentować w instytucji kościoła (zwłaszcza ewangelickiego), w armii słowackiej, między członkami zawieszonych partii politycznych, zabronionych i rozwiązanych kółek, związków i organizacji. Ustanowiony autorytarno-totalitarny system w Republice Słowackiej 1939-1945 stworzył wygodne warunki dla powstania szerokiej bazy opozycji i ruchu oporu.

Początki zorganizowanego antyfaszystowskiego ruchu oporu na Słowacji wiążą się z latem 1939. Jego przedstawicielami były: podziemna partia komunistyczna oraz niekomunistyczne obywatelskie ugrupowania ruchu oporu, które kształtowały się z opozycyjnych prądów słowackiego społeczeństwa. Miały łączność z czesko-słowacką emigracją polityczną w Wielkie Brytanii oraz w ZRSS. Poważna część obywateli Słowacji nie zgadzała się z niedemokratycznym systemem rządów jednej partii, z antyżydowskimi zarządzeniami z coraz większą zależnością Słowacji od Niemiec. Powstały trzy główne kierunki ruchu oporu: komunistyczny, socjaldemokratyczny i obywatelsko-demokratyczny. Najlepiej zorganizowanym był komunistyczny ruch oporu, którego podziemnym organem prasowym był *Hlas ľudu* i *Útok*. Z innych ugrupowań ruchu oporu były najbardziej aktywnymi *Flóra*, *Justícia*, *Demec* i *Obrana národa*, grupa D. Ertla i M. Juráša oraz grupy V. Šrobára, J. Lettricha i J. Ursínyho. Ich organem prasowym był *Hlas národa* oraz *Ohlas*. Do chwili powstania podziemnej *Słowackiej Rady Narodowej* w 1943 roku miały kierunki ruchu oporu różne cele. W programie komunistów było na początku utworzenie radzieckiej Słowacji z ewentualnym przyłączeniem do ZRSS. Później odstępiono od tego zamiaru. Inni chcieli przeforsować odnowienie Republiki Czechosłowackiej, ponieważ byli świadomy tego, iż tylko w ten sposób mogą osiągnąć poparcia ze strony Czechosłowackiego Rządu na Uchodźstwie oraz sojuszników z zagranicy. Wszystkie trzy kierunki ru-

6 Idem, *Američania v SNP*, [w:] *Zborník o Slovenskom národnom povstaní*, tomus III, Toronto 1983, s. 210-211.

7 J. Šolc, *Bylo málo mužů...*, s. 446.

chu oporu zgadzały się natomiast co do tego, że ustrojowa pozycja Słowacji w odnowionej republice musi być inna niż przed wojną.

Już w czerwcu 1939 udało się policji wykryć organizację *Revolučná mládež Slovenska (Rewolucyjna Młodzież Słowacji)*, która zrzeszała wielu studentów i młodych robotników należących do różnych zabronionych organizacji postępowych od Bratysławy aż po wschód Słowacji. Kierował nią Ján Opavský⁸.

Komunistyczny kierunek ruchu oporu przedstawiał ważny element antyfaszystowskiego ruchu oporu i z punktu widzenia organizacji, wykazywał on w okresie od 1939 do 1943 największą aktywność. Stopniowo powstało i działało pięć centralnych kierownictw podziemnej *KSS (Komunistyczna Partia Słowacji)*, okręgowe kierownictwa w pięciu partyjnych okręgach (bratysławskiej, żilinskiej, trenčianskiej, prešovskiej, banskobystrickiej) i podziemne kierownictwa na poziomie powiatowym, regionalnym oraz lokalnym. Oprócz działalności organizacyjnej komuniści koncentrowali się w podziemiu w pierwszym rzędzie na różnego rodzaju formy oraz środki masowo politycznej agitacji i propagandy, zwłaszcza za pośrednictwem zdwersyfikowanej podziemnej prasy, co prowadziło często do naruszenia albo i likwidacji ciężko zbudowanej struktury podziemnej siatki.

W antyfaszystowskim ruchu oporu na Słowacji doniosłe miejsce miały niekomunistyczne obywatelskie ugrupowania ruchu oporu, mianowicie Obrana národa, *Flóra, Justícia* a *Victoire*. Organizowały one przerzuty naszych patriotów za granicę, pomagały prześladowanym przez reżim obywatelom i więźniom politycznym. Razem z grupami wywiadowczymi *Demec, Hela* oraz jednostkami działającymi w dyplomatycznych wojskowych oraz handlowych służbach zabezpieczały połączenie między krajowym oraz zagranicznym ruchem oporu⁹.

Justícia powstała w 1939 roku i funkcjonowało aż do wyzwolenia. Jej przewodniczącym został prof. M. Koch. Pomagało przy tajnych ucieczkach patriotów za granicę, pełniło zadania wywiadowcze dla zagranicy, współpracowało z innymi grupami ruchu oporu. Grupę *Demec* założył latem 1940 adwokat M. Zibrin. W jej ramach współpracowali i byli członkowie tzw. agrarnej i socjaldemokratycznej partii (J. Lettrich, J. Kapinaj a i.). W październiku 1940 odszedł na uchodźstwo M. Zibrin, kierownikiem został V. Velecký. Grupę w lipcu 1941 zlikwidował *Centrum Bezpieczeństwa Państwowego, (CBP)* wielu jej członków zostało skazanych na wieloletnie wię-

8 K. Freaml, *Kapitoly z dejín protifašistického odboja na Slovensku v rokoch 1938-1945*, Banská Bystrica 2000, s. 58-59, 62-63, 127-130.

9 *Zápisky gen. Rudolfa Viesta*, Bratislava 2002, s. 328 a 330; *Sprievodca po expozícii Múzea SNP*, Banská Bystrica 1999, s. 20-21.

zienie. Po odkryciu grupy *Demec* powstała na przełomie lat 1940-1941 grupa *Flóra (Kaviár)*. Trzon tworzyli krewni R. Viesta. Dołączyli do niej i członkowie Obrany národa, grupy Lichnera i inne. Wielobarwny społeczny skład grupy formowali liczni urzędnicy reżimu, oficerowie armii słowackiej, sędziowie i nawet członkowie *CBP*. Za pośrednictwem R. Frašťackého utrzymywała przez Szwajcarię kontakty z Czechosłowackim Rządem na Uchodźstwie i jej organami w Londynie. Do znaczących członków należeli J. Bahurinský, J. Beharka, J. Kapinaj, V. Radakovič i inni¹⁰.

W latach 1939-1943 dołączyli do ruchu oporu przeciwko nowym stonkom na Słowacji i przeciwko faszyzmowi oprócz komunistów i aktywnie w nim działali i byli członkowie partii politycznych, zwłaszcza socjaldemokraci, agrarnicy, narodowcy, socjaliści narodowy, członkowie ich związkowych, społecznych, kulturalnych i sportowych organizacji i towarzystw, legioniści, Sokół, skauci, proczechosłowackie, demokratycznie i wszechsłowiańsko orientowane jednostki i grupy. Oprócz komunistów najbardziej zorganizowani byli socjaldemokraci. Działalnością ich ruchu oporu kierował podziemny *Ústredný výkonný výbor (Centralny komitet wykonawczy)* socjaldemokratycznej partii w Bratysławie¹¹.

Antyfaszystowski ruch oporu kształtował się i w ramach kościołów działających na Słowacji, zwłaszcza w szeregach opozycji ewangelickiej. Na początku okresu dominowały bardziej pasywne formy oporu. Większość dygnitarzy kościelnych oraz funkcjonariuszy razem z szeregowymi przedstawicielami kościoła koncentrowała się na krytyce społeczno-politycznych stosunków na Słowacji. Krytyka reżimu opozycji kościelnej wynikała z chrześcijańskiej nauki, co było pewną wygodą przy obronie zasad demokratycznych w walce z władzą rządzącą. W wyniku międzynarodowych wydarzeń w latach 1943-1944 doszło w ruchu oporu do aktywizacji również opozycji kościelnej. Wielu kościelnych dygnitarzy, funkcjonariuszy i szeregowych przedstawicieli kościoła nie tylko ewangelicznego, ale i grekokatolickiego, prawosławnego i częściowo również rzymskokatolickiego kościoła zostali bezpośrednio włączeni do antyfaszystowskiego ruchu oporu.

Ruch partyzancki na Słowacji powstał w 1942 roku. Do obozów partyzanckich w górach napływali się antyfaszyści, dezertery wojskowy z armii słowackiej, osoby prześladowane przez reżim z powodów rasowych, obywatele narodów ZRSS, którzy uciekli z nazistowskich wojskowych jenieckich

10 J. Jablonický, *Bratislava a vznik Slovenského národného povstania. Príloha Kto je kto*, A M SNP Banská Bystrica, przyr. nr S 196/2001, s. 180; *Scenár stálej expozície Múzea SNP: Slovensko v protifašistickom hnutí odporu Európy 1939-1945*, Banská Bystrica 2004 (A MSNP Banská Bystrica).

11 K. Fremal, *Kapitoly z dejín protifašistického odboja na Slovensku ...*, s. 118.

obozów oraz nazistowskim reżimem protektoratu prześladowani patrioci z Czech i Morawy. Z uciekinierów tych stopniowo wykształciły się jednostki partyzanckie, które przed rozpoczęciem SPN działały w górach wschodniej Słowacji, w rejonie Turca, Liptova, Hornej Nitry i Banskej Štiavnice¹².

Antyhitlerowska koalicja, która zaczęła się programowo kształtować od 1941 roku, umocniła swe stosunki, podpisaniem 1 stycznia 1942 w Waszyngtonie przez przedstawicieli 26 krajów walczących przeciwko krajom Osi (między nimi i czechosłowaccy przedstawiciele) deklaracji o wspólnej walce przeciwko agresorom. Kraje zobowiązały się, że w walce przeciwko Niemcom, Włochom, Japonii będą wykorzystywać wszystkie gospodarce i wojskowe źródła, że nie zawrą pokoju separacyjnego z żadnym z tych krajów, i że będą współpracować w wojnie aż do jej skończenia. Dla Czecho-słowackiego Rządu na Uchodźstwie była to duża satysfakcja. Kolejnym za-dosćuczynieniem był fakt, iż rząd Wielkiej Brytanii i Północnej Irlandii dnia 5 sierpnia 1942 oficjalnie anulował swój podpis pod układem monachijskim. W dodatku – Stany Zjednoczone 26 października 1942 definitywnie uznały Czecho-słowacki Rząd na Uchodźstwie¹³.

W celu umocnienia współpracy trzech mocarstw, miała wielkie znaczenie konferencja teherańska, w której uczestniczyli najwyżsi przedstawiciele Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i ZRSS, i która odbyła się w czasie od 28 listopada do 1 grudnia 1943. Przedmiotem rozmów „*wielkiej trójki*“ (Roosevelt, Churchill, Stalin) były kwestie strategiczne, dotyczące utworzenia drugiego frontu, przystąpienia Związku Radzieckiego do wojny przeciwko Japonii, sprawą podziału Niemiec, powstaniem Dunajskiej federacji, problemem odnowy Polski, ewentualnie zagadnienia dotyczące nowego podziału Europy w ogóle. Chodziło o jedno z najbardziej zasadniczych i najważniejszych rokowań sojuszników. Dnia 1 grudnia 1943 podpisali najwyżsi przedstawiciele państw koalicji antyfaszystowskiej komunikat końcowy¹⁴.

Sukcesy wojskowe państw koalicji antyfaszystowskiej w latach 1943-44 spowodowały zasadniczy zwrot w przebiegu drugiej wojny światowej. Klęski armii Niemiec nazistowskich i jego sojuszników na froncie wschodnim zimą 1942-43 przy Stalingradzie, latem i jesienią 1943 na łuku kurskim oraz na Kaukazie miały znaczący odgłos u publiczności jak i wpływ na wewnątrzpolityczną sytuację na Słowacji. Angloamerykańska armia przyczyniła się do przełomu w wojnie zwycięską bitwą przy El Alameine, ostateczną klęską niemieckich oraz włoskich jednostek w Północnej Afryce, lądowaniem na Sycylii, Sardynii oraz Półwyspie Apenińskim latem 1943. W październiku

12 *Scenár stálej expozície Múzea SNP.*

13 *Kronika druhej svetovej vojny...*, s. 147, s. 186.

14 *Ibidem*, s. 297.

1943 rząd włoski dołączył do Aliantów, a w ten sposób doszło do pogłębienia międzynarodowej izolacji Niemiec. Alianci po wylądowaniu w czerwcu 1944 w Normandii, otworzyły drugi front na zachodnio europejskim polu walki¹⁵.

Od września 1943 doszło do wzmocnienia kontaktów przedstawicieli obywatelskich jednostek demokratycznych na Słowacji, włączonych do krajowego antyfaszystowskiego ruchu oporu. Dopomogły temu sukcesy wojskowe państw antyfaszystowskiej koalicji latem 1943, które mocno wpływały na wewnątrzpolityczną sytuację na Słowacji. Powstaniem *5 Podziemnego Kierownictwa Centralnego Komunistycznej Partii Słowacji (V. ilegálne ústredné vedenie KSS)* doszło do pogłębienia dążeń wszystkich jednostek oporu i stworzenia jednolitego wspólnego organu dowodzenia. Również Šrobárova grupa oporu w 1943 roku się wyraźnie uaktywniła. Na posiedzeniu w mieszkaniu M. Mičury za uczestnictwa pana domu, V. Šrobára, I. Karvaša, P. Zaťku i M. Sokola umówili się na opracowaniu Memorandum. Dokument odesłali na początku sierpnia 1943 do Londynu. Członkowie Šrobárovej grupy oporu podkreślali równość czeskiego oraz słowackiego narodu i na tej zasadzie chcieli rozwiązać i narodowościową pozycję w państwie po wojnie. Beneš nie był z Memorandum całkiem zadowolony, co potwierdza jego odpowiedź z 15 września 1943. Memorandum powstało na spotkaniu opozycji oraz umiarkowanych ludowców. Odbyło się u przewodniczącego Sądu Najwyższego i rządowego komisarza M. Mičury. Oprócz aplikantów F. Houdeka a J. Bottu (syna poety I. Kraski) obecni byli przewodniczący sejmu słowackiego M. Sokol, były czechosłowacki minister V. Šrobár, generalny sekretarz *Ústredného združenia slovenského priemyslu (Centralne Zrzeszenie Przemysłu Słowackiego)* dr. Ing. P. Zaťko oraz naczelnik *Najvyššieho úradu pre zásobovanie (Urząd Najwyższy do Spraw Zaopatrzenia)* i prezes *Slovenskej národnej banky (Słowacki bank narodowy)* prof. JUDr. I. Karvaš¹⁶.

W grudniu 1943 przedstawiciele obywatelskich jednostek demokratycznych krajowego antyfaszystowskiego ruchu oporu, zwłaszcza tzw. agrarnicy, utworzyły razem z członkami *V. ilegálneho ústredného vedenia KSS*, podziemną *Słowacką Radę Narodową (SRN)*. Umowa o jej utworzeniu oraz pierwszy dokument programowy – *Umowa Bożenarodzeniowa*, która głosiła się do odnowy Republiki Czechosłowackiej i żądała równoprawną pozycję Słowacji, podpisali w Bratysławie za blok obywatelski J. Ursíny, J. Lettrich i M. Josko oraz za komunistów K. Šmidke, G. Husák a L. Novomeský. W styczniu 1944 podziemną *SRN* uzupełnili ekonom P. Zaťko oraz I. Ho-

15 K. Duran, M. Svoboda, *Slovník moderních světových dějin*, Praha 1968, s. 120-121.

16 V. Prečan, *Slovenské národné povstanie. Dokumenty*, Bratislava 1965, s. 88-92, 102-105; *Zápisky generála Rudolfa Viesta...*, s. 261.

rváth za socjaldemokrację¹⁷. Wiele ugrupowań obywatelskich kontynuowało swoją działalność dotyczącą ruchu oporu i poza ramami podziemnej *SRN*. Celem *SRN* była walka przeciwko nazizmowi, jego krajowym sługusom i przejęcie władzy na Słowacji. Na poziomie miejscowym zaczęły powstawać podziemne komitety narodowe. *SRN* respektowała Czechosłowacki Rząd na Uchodźstwie w Londynie. Również i jej celem było odnowienie Republiki Czechosłowackiej, ale z równouprawnioną pozycją Słowacji. Bezценne wsparcie w 1944 roku okazał główny kurier konspiracyjnej *SRN* dla stosunków z czechosłowackimi organami w Szwajcarii, członek podziemnej grupy Flóra R. Frašťacký, który podróżował do neutralnej Szwajcarii służbowo w ramach handlowych wyjazdów służbowych. Przeniósł z Bratysławy zlecenia i memoranda, które były przeznaczone dla Czechosłowackiego Rządu na Uchodźstwie w Londynie. Był to właśnie R. Frašťacký, który przyniósł ze Szwajcarii ważne wiadomości ppłk Sztabu Generalnego J. Golianowi przed ogłoszeniem *SPN*.

Poważną rolę w stosunkach między Czechosłowackim Rządem na Uchodźstwie w Londynie, a ruchem oporu w kraju zabezpieczał kpt. Jaroslav Krátký. Jako oficer wywiadowczy oraz łącznikowy czechosłowackiego *MNO* (*Ministerstvo Obrony Narodovej*) został wysłany latem 1942 do Stambułu. Od marca 1944 pełnił swoją misję na Słowacji. Zabezpieczał radiowe połączenie pomiędzy Londynem, a ppłk Sztabu Generalnego J. Golianem, który był odpowiedzialny za wojskowe przygotowania do powstania. Za pośrednictwem stacji radiowej *Vit* odbierał rozporządzenia z Londynu i na odwrót przysyłał informacje na temat wojskowo-politycznej sytuacji i antyfaszystowskiego ruchu oporu na Słowacji¹⁸.

W latach 1943 i 1944 zaobserwowali również urzędnicy dyplomatyczni krajów Osi, działający na terytorium Republiki Słowackiej, iż społeczeństwo słowackie w radykalny sposób odwraca się od reżimu ludackiego oraz od nazistowskich Niemiec, i że wzrastają sympatie do aliantów i do czechosłowackiego zagranicznego ruchu oporu, włącznie z Czechosłowackim Rządem na Uchodźstwie w Londynie. System polityczny Republiki Słowackiej upadał w latach 1943-1944 do stagnacji i głębokiego wewnętrznego kryzysu. W całym społeczeństwie dochodziło do dyferencjacji stosunków do reżimu oraz ruchu oporu. Nie ominęło to członków *HSLŠ* (*Słowacka Partia Ludowa*), *HG* (*Gwardia Hlinkowa*), urzędników centralnych i miejscowych organów administracji państwowej, pracowników firm prywatnych. Pogłębianie upadku władzy państwowej przejawiało się ogólną nieczynnością oraz alibizmem.

17 Ibidem, s. 125-126. J. Jablonický, *Príprava a vznik Slovenskej národnej rady*. [w:] *Pohl'ady na slovenskú politiku*, red. M. Pekník a inni, Bratislava 2000, s. 384.

18 *Zápisky generála Rudolfa Viesta...*, s. 265.

Krąg przekonanych zwolenników słowacko-niemieckiego związku sojuszniczego w wojnie, kurczył się bez przerwy. Jednostki, grupy i całe instytucje czy oddziały włączały się do ruchu oporu w ministerstwach, w urzędach gospodarczych, żandarmerii, policji, sądownictwie, wojewódzkich i powiatowych urzędach, straży finansowej, nawet w *Ústredni štátnej bezpečnosti - Centrum Bezpieczeństwa Państwowego (CBP)*¹⁹.

Centralnym miejscem wojskowych przygotowań powstania zgodnie ze wskazówkami Czechosłowackiego Rządu na Uchodźstwie w Londynie oraz konspiracyjnej SRN stało się *Veliteľstvo pozemného vojska - Dowództwo Wojsk Lądowych (DWL)* w Bańskiej Bystrzycy. Podpułkownik Sztabu Generalnego Ján Golian, od 1 stycznia 1944 szef sztabu DWL, został 23 marca 1944 wybrany przez Czechosłowacki Rząd na Uchodźstwie na tymczasowego dowódcę organizacji wojskowej na Słowacji, powierzono mu kierownictwo operacjami wojskowymi. Tym samym zadaniem został 27 kwietnia 1944 powierzony przez konspiracyjną SRN również Golian, która wymagała od niego przejęcia funkcji dowódcy *Vojenského ústredia - Centrum Wojskowego (CW)*. W ramach zjednoczenia sił zbrojnych w armii słowackiej oraz jej przygotowania do wystąpienia zbrojnego powstało w kwietniu 1944 podziemne CW. Dowódcą DWL armii słowackiej (powstało w 1940 roku) został gen. J. Turanec, zwolennik ludackiego reżimu, proniemieckiej orientacji, co utrudniało działalność ppłk J. Goliana i przygotowania do powstania. Oprócz lotnictwa DWL podlegały jednostki oraz oddziały *Armii Tyłowej* rozlokowane na terytorium od Bratysławy aż po Lewoczę²⁰. Chodziło o takie jednostki jak piechota, artyleria, pancerne, zmotoryzowane, rozpoznawcze, jednostki chemiczne oraz kawalerię. DWL podlegało około 24 tysięcy żołnierzy i oficerów z rzeszą 64 tysięcy karabinów, dwa tysiące karabinów maszynowych, 200 dział oraz miotaczy min i innej broni.

Kiedy ppłk Sztabu Generalnego Golian pod koniec kwietnia 1944 i po nim kolejni ważni oficerowie armii słowackiej uznali podziemną SRN za polityczne centrum antyfaszystowskiego ruchu oporu na Słowacji, powierzyła go ona opracowaniem wojskowego planu powstania i jego wojskowego przygotowania. SRN poleciła CW ppłk Golianowi wybudowanie siatki ruchu oporu w poszczególnych oddziałach wojskowych oraz garnizonach, wyznaczeniem w nich odpowiednich dowódców i podporządkować ich jednolitemu dowodzeniu. Przygotowania miał Golian realizować zgodnie z planem SRN

19 J. Korček, *Slovenská republika 1943-1945*, Bratislava 1999, s. 63.

20 *Vojenský historický archív (VHA) Praha, MNO-Slov./1943/dův.70/2/3, Rozkaz gen. F. Čatloša č. 278875/dův.1/3 z 19. 12. 1943; A MSNP Banská Bystrica, f. XII, przyr. nr S 21/65, s. 4; J. Letrich, *O Slovenskej národnej rade*, Bratislava 1945, s. 15-16; J. Jablonický, *Z ilegality do povstania*, Bratislava 1969, s. 226.*

dotyczącym ogólnonarodowego powstania zbrojnego. Wojskowy plan powstania miał Goliań opracować zgodnie z sytuacją na radziecko-niemieckim froncie tak, ażeby powstanie było koordynowane z operacjami wojskowymi *Armii Czerwonej (AC)*. *CW* musiało podczas opracowywania najbardziej odpowiedniej formy planu wojskowego wyjaśnić sobie własne możliwości oraz środki jakimi armia słowacka dysponowała na tyłach nieprzyjaciela, a te przenieść do wojskowego planu antyniemieckiego wystąpienia w taki sposób, ażeby osiągnięto zamierzony cel. Już podczas jego opracowywania *CW* dobrze uświadomiło sobie, że nie można rozpocząć powstania bez wojskowej koordynacji z *AC*. Opracowanie optymalnego wojskowego planu powstania, jak najwcześniejsze wybudowanie silnej podziemnej siatki ruchu oporu w armii słowackiej, zakończenie w co jak najkrótszym czasie operacyjno-taktycznego oraz materialno-technicznego przygotowania powstania, przyspieszenie próby o koordynację powstańczej akcji zbrojnej z akcjami *AC*, to wszystko były zadania, które stały się alfą i omegą w działaniu *CW*. Wszystkie działania te przebiegały ze względu na wewnętrzne powiązanie niemal równocześnie od końca kwietnia 1944 i były dociągnięte do konkretnej postaci 29 czerwca 1944, kiedy *CW* przedłożyło wojskowy plan powstania *SRN* do zatwierdzenia²¹. Informacje na temat zamiarów *CW*, które były w bezpośrednim związku z przygotowaniem akcji zbrojnej na Słowacji otrzymały też radzieckie wojskowe i polityczne organy za pośrednictwem swego wojskowego attache w Londynie płk A. F. Sizowa, przedstawiciela *NKWD* gen. Żukowa i gen. Michajłowa 11 – 15 lipca 1944. W nich *CW* przedstawiło zamiar z dwoma wschodnio-słowackimi dywizjami, które były do dyspozycji dla utrzymania przełęczy Karpackich i były w stanie w współdziałaniu z *AC* uwolnić i ułatwić przemarsz jednostek *AC* przez Karpaty na Słowację. Zadaniem *Armii Tyłowej* było skoncentrować się w Słowacji Środkowej i zabezpieczyć wypatrzony obszar Zvolen-Banska Bystrica-Brezno²².

Od czerwca do sierpnia 1944 znacznie posunęły się przygotowania wojskowo-polityczne podziemnej *SRN* i *CW*, dotyczące wystąpienia zbrojnego. Zasługą przedstawicieli niekomunistycznego ruchu oporu na czołe z P. Zaťkom, I. Karvašom, D. M. Krnom, J. Klinovským, J. Stanekom i innymi w współpracy z miejscowymi siłami ruchu oporu i podziemnymi *RNV* (*rewolucyjne komitety narodowe*), udało się zabezpieczyć przygotowywane powstanie pod względem gospodarczym. Przedstawiciele podziemnej *SRN* we współpracy z czołowymi gospodarczymi działaczami zabezpieczali przesunięcie środków finansowych, wyposażenia wojskowego, materiałów napędo-

21 J. Lettrich, *O Slovenskej národnej rade...*, s. 16; V. Prečan, *Slovenské národné povstanie...*, s. 238; G. Husák, *Svedectvo o Slovenskom národnom povstaní*, Bratislava 1964, s. 171.

22 V. Prečan, *Slovenské národné povstanie...*, s. 227-228.

wych, leków, żywności i produktów przemysłowych, głównie do B. Bystrzycy i jej okolic. Część zapasów została ułożona w niektórych oddziałach jako depozyt magazynu materiału intendenckiego we Zwolenie, B. Bystrzycy, Harmancy, Brezne i innych miastach²³.

Niezastąpioną rolę przy opracowaniu wojskowego planu dotyczącego wystąpienia zbrojnego odegrało *CW*, które dążyło do przyspieszenia przygotowań wojskowych i budowania siatki ruchu oporu w poszczególnych oddziałach i garnizonach wojskowych zgodnie z przyjętym wojskowym planem powstania. *CW* liczyło się z koordynacją powstańczej akcji zbrojnej z operacjami *AC*. Wschodnio-słowackie dywizje jako decydujące ogniwo planu wojskowego, od którego uzależniony był sukces wystąpienia zbrojnego armii słowackiej – miały we współdziałaniu z jednostkami *AC* uwolnić i otworzyć przełęcze Karpat i przepuścić oddziały *AC* na terytorium Słowacji. Zadaniem *Armii Tyłowej* było zabezpieczenie wojskowo obszar środkowej Słowacji oraz po planowanej mobilizacji i uzupełnieniu swego stanu liczebności rezerwistami pomóc wschodnio-słowackim dywizjom, połączyć się z nimi i doprowadzić we współdziałaniu z *AC* do klęski niemieckich jednostek. Jednocześnie z tym planem *CW* trzeba ocenić i Čatlošów plan wojskowy ze wschodnio-słowackimi dywizjami, ew. *Wschodnio-słowacką Armię*, zgodnie z którym gen. Čatloš z wyprzedzeniem ukształtował i stopniowo włączył jej jednostki do pozycji obronnych w Karpatach pod hasłem „*przeciwko radzieckiej inwazji*“ w ten sposób, ażeby obronę Karpat na stronie słowackiej nie trzymały węgierskie, ew. niemieckie jednostki. Obronne walki *Armii Wschodnio-Słowackiej* na jej pozycjach we wschodniej Słowacji przeciwko *AC* miała oprócz słowackiej jednostki lotniczej *Skupina vzdušných zbraní - Grupy Broni Powietrznych (GBP)* wspierać i VIII niemiecka jednostka lotnicza z 4 armii lotniczej, która tworzyła organiczną część składową grupy armii Północna Ukraina²⁴.

Jeśli chodzi natomiast o zalety i wady wojskowego planu powstania *CW*, stan wojskowych przygotowań do powstania we *Armii Wschodnio-Słowackiej*, należy obiektywnie stwierdzić, że gen. Ingr zajął w stosunku do wojskowego planu powstania krytyczne stanowisko, robił impulsowe propozycje i rzeczowe rozporządzenia. Ingr podkreślił w nich fakt, że *CW* nie doceniło realnie istniejącego niebezpieczeństwa uaktywnienia się niemieckiej mniejszości narodowej na terytorium Słowacji, i że w wojskowym planie *CW* brak

23 *Podiel slovenských národohospodárov na príprave SNP*, Banská Bystrica 1999, s. 42, 50-51, 60-61; A MSNP, f. XII, przyr. nr S 133/76, S 7/89, S 38/75, S 38/76 a S 30/77.

24 V. Prečan, *Slovenské národné povstanie...*, s. 217-218; F. Čatloš, *Moje koncepcie pre SNP*, A MSNP Banská Bystrica, f. XII, przyr. nr S 131/86, s. 1-2; A MSNP Banská Bystrica, F VII, przyr. nr A 25/88.

alternatywy przejścia całej armii powstańczej na partyzancki sposób walki w górach (w planie liczonego się tylko ze słabszymi jednostkami Armii tyłowej, która będzie mogła prowadzić wojnę partyzancką). Ponadto dowództwo radzieckie, które otrzymało wojskowy plan powstania *CW* i czechosłowackie rekognicyjne żądanie o podanie konkretnego terminu włączenia akcji powstańczej do planu operacyjnego *AC*, oceniło ją jako szpiegowanie strategicznych zamiarów dowództwa *AC*. Za główny powód tylko platonicznego stanu przygotowań *Wschodnio-słowackiej armii* oraz jej *GBP* dla powstania zbrojnego latem 1944 można uważać: niejednoznaczne stanowisko podziemnej *SRN* w wyznaczeniu dowódcy powstańczego w tejże armii (Malár – Talský), długie wahanie czechosłowackiego *MNO* w Londynie w sprawie decyzji, komu powierzyć tę funkcję, wojskowe subordynacyjne czekanie ppłk szt. Goliana na czechosłowacką /londyńską/ decyzję, nadal trwające zaufanie Goliana do Malára, iż on pod pozorem antyniemieckiej akcji Čatloša wybuduje mocną antyfaszystowską siatkę w *Armii Wschodnio-Słowackiej*, kategoryczny sprzeciw Czechosłowackiego Rządu na Uchodźstwie w sprawie wojskowego wykorzystania służby gen. Čatloša – to wszystko odbiło się na niedociągniętych przygotowaniach wojskowych we *Armii Wschodnio-Słowackiej*. W ten sposób stało się, że *CW* z obiektywnych oraz subiektywnych przyczyn nie doceniło rolę *Armii Wschodnio-Słowackiej* w powstaniu. Praktycznie skoncentrowano się tylko na interwencji *Armii Tyłowej* w Środkowej Słowacji. Ze względu na czas powstanie miało wg. planu wybuchnąć w dzień kiedy jednostki *AC* wyzwolą Kraków, co Golian przypuszczał, że nastąpi dopiero 20 stycznia 1945. Ciekawe, iż termin ten w zasadzie zgadza (koresponduje) się z terminem Čatlošowego planu zamachu stanu²⁵.

Golian 2 sierpnia 1944 powierzył por. Koreckého pełnieniem zadania oficera łącznikowego przy *Československej vojenskej misii w Moskve - Czechosłowackiej Misji Wojskowej w Moskwie (CMWM)*, którego uppełnomocnił jeszcze przed oficjalnym lądowaniem delegacji *SRN* i *CW* (4 sierpnia 1944) *CMWM*, do poinformowania radzieckiego dowództwa o sytuacji wojskowej na Słowacji pod względem taktycznym, materialnym, personalnym oraz moralnym, do wytłumaczenia wojskowego planu powstania, własne słowackie możliwości i do żądania dowództwa radzieckiego o wojskową lotniczą pomoc materialną dla powstania. W zasadzie odlot przestrzegwał porozumienie *CW* z podziemną *SRN*²⁶. Šmidke i Husák nie opracowali odlotu grupy kpt. Kozu (2 sierpnia) jako niepożądane nieporozumienie, pogłębili za pośred-

25 V. Prečan, *Slovenské národné povstanie...*, s. 218, 318-319 a 963. *Príručná mapa Slovenskej republiky*, Liptovský Sv. Mikuláš 1940; F. Čatloš, *Môj posudok o článku F. Nesvadbu*, AM SNP Banská Bystrica, f. XII, przyr. nr 120/67, s. 3-4.

26 V. Prečan, *Slovenské národné povstanie...*, s. 272-273.

nictwem kpt. Staneka ciche knucie na odległość z gen. Čatlošom w sprawie wykorzystania jego samolotu do transportu delegacji *SRN* i *CW* do ZRSS – aż doszło po konsultacjach z Golianem do zbliżenia poglądów, które przerosły do ugody, że w Čatlošowym samolocie 4 sierpnia 1944 polecą jako członek delegacji *SRN* za *CW* z K. Šmidkem i ppłk. M. Ferjenčíkiem²⁷. Radzieckie kompetentne wojskowe oraz wywiadowcze organy w końcu umożliwiły grupie Koreckiego, po zaliczeniu serii konfrontacyjnych przesłuchań, skontaktować się z pewnym opóźnieniem, z naczelnikiem *CMWM* z gen. Píkom, póki delegację *SRN* i *CW* ponad trzy tygodnie konsekwentnie ukrywały przed czechosłowacką wojskową oraz dyplomatyczną placówką z bliżej nie wyjaśnionych poważnych przyczyn wojskowych.²⁸ Głębokie zaniepokojenie Czechosłowackiego Rządu na Uchodźstwie z ukrywania delegacji *SRN* i *CW* urzędami radzieckimi, skryte podejrzenia w stosunku do podziemnej *SRN* ze współpracy z prominentnym eksponentem gen. Čatlošem zniknęło dopiero podczas supertajnej wizyty w siedzibie *CMWM* w Moskwie, którą zrealizowała trójka Ferjenčík, Lisický, Gábriš, ażeby prawdziwie informować gen. Píku o zadaniu grupy Koreckiego i tandemie Šmidke – Ferjenčík²⁹. Powody radzieckiej ostrożnej postawy należy widzieć w związku z ukrywaniem delegacji *SRN* oraz *CW* i oceniać ją w połączeniu z dwukrotnie przywiezionym wojskowym planem powstania, z memorandum Čatloša i nieoficjalną wojskową propozycją eksponenta rządu słowackiego dotyczącą wspólnej akcji wojskowej z ZRSS dla zachowania Republiki Słowackiej oderwanej od Czecho-Słowacji pod militarną opieką ZRSS, z dokumentem *V. ilegálneho ústredného vedenia KSS O vývoji a situácii na Slovensku* k 7. júlu 1944, przeznaczonego wyłącznie dla strony radzieckiej oraz dowództwa moskiewskiej KSCĎ (materiał polityczny deklarował przyłączenie Słowacji do ZRSS, Čatlošowo memorandum proponowało go zwłaszcza z punktu widzenia wojskowego – nadto w wyniku informacji Šmidkiego łączono go z Tisem)³⁰. Wojskowy plan powstania, opracowany przez *CW*, ew. jego modyfikowana postać zawarta w raporcie Píki i projekcie, nie zawierał podobnie jak Čatlošowo memorandum, taktyczno-operacyjne opracowanie przejścia Wschodnio-słowackiej armii na stronę *AC*, co dowództwo radzieckie zapewniało, że armia ta nie osiągnęła stan rzeczywistej gotowości bojowej dla wystąpienia zbrojnego. Strona radziecka (najwyższe wojskowe oraz polityczne organy, *NKWD*) miała więc

27 J. Jablonický, *Povstanie bez legend*, Bratislava 1990, s. 46-47. J. Stanek, *Pamäti*, III. diel, 12. kapitola, FÚV SPB Praha, przyr. nr 1726, s. 397-399. Husák, G.: *Spomienky na SNP*..., s. 195.

28 V. Prečan, *Slovenské národné povstanie*..., s. 262.

29 Ibidem, s. 264; M. Ferjenčík, *Moje dojmy a skúsenosti z ciest do Moskvy a zo Slovenského národného povstania*, [w:] *Zborník úvah a osobných spomienok o SNP*, Toronto 1976, s. 190-191.

30 „Svědectví”, 1979, nr 58, s. 381-382; J. Jablonický, *Povstanie bez legend*..., s. 97, 101-102; VHA Praha, f. *MNO-Kleg*, nr 73172-64.

w sierpniu 1944 do dyspozycji oficjalnie dwukrotnie przywieziony plan wojskowy powstania, opracowany przez *CW* ppłk Sztabu Generalnego J. Goliana, i jego modyfikowaną postać zawartą w raporcie Piki i projekcie, propozycji politycznej podziemnej *KSS*, przeznaczona wyłącznie dla strony radzieckiej i moskiewskiego dowództwa *KSC* (*Komunistyczna Partia Czechosłowacji*) i Čatlošowo memorandum, które jednak strona radziecka odrzuciła z twierdzeniem, że „nie ma tendencji prowadzenia rozmów z naszymi *Quislingami*”³¹. Strona radziecka po otrzymaniu takich różnego rodzaju projektów pozostała, również z winy czechosłowackiej strony oraz z powodu charakteru dostarczonych relacji oraz informacji w długim oficjalnym milczeniu, praktycznie aż do wybuchu *SPN*. Strona radziecka miała więc podczas opracowywania różnego rodzaju czechosłowackich projektów wystarczająco dużo racjonalnych powodów do tego, ażeby nie ryzykować zdradzenia planu operacji strategicznej i planu ukierunkowania jednostek *AC*. Dlatego sztab generalny *AC* zareagował na wszystkie czechosłowackie propozycje krytycznie, ale sam nie przedłożył gen. Pice żadnych propozycji operacji wojskowych. Strona radziecka nie ujawniła do wybuchu *SPN* Czechosłowackiemu Rządowi na Uchodźstwie w Londynie, *CW* oraz konspiracyjnej *SRN* swoich zamiarów. Nie udzieliła swemu „malutkiemu” sojusznikowi odpowiednich wskazówek, nie udzieliła informacji orientacyjnych, czy może czechosłowacka strona liczyć ze włączeniem akcji powstańczej do planów operacyjnych *AC*. Stało się tak, choć strona radziecka była zupełnie świadoma mocy obowiązywania czechosłowacko-radzieckiej umowy sojuszniczej z 12 grudnia 1943 dla obojga stron umowy. Sztab generalny *AC* oficjalnie zajął powściągliwy stosunek w stosunku do wojskowego planu powstania, uważając go za nierealny. Krytykował go za to, iż nie brał on pod uwagę możliwości błyskawicznych wojskowych środków zaradczych Niemców, i że nie wziął pod uwagę znacznie mocniejszą obronę nieprzyjacielską dostępu do Karpat. Nie zawierał on podobnie jak Čatloša plan zamachu stanu, opracowanie przejścia wschodniosłowackich dywizji na stronę *AC*. Brak zaufania wynikał również z faktu, iż plan budził wątpliwości co do możliwości utrzymania przez dłuższy czas ciągłej obrony w Środkowej Słowacji siłami Armii tyłowej. Jednocześnie sztab generalny teoretycznie przypuszczał możliwość przewagi politycznego punktu widzenia, i że *AC* może otrzymać rozkaz wyruszenia na pomoc Słowacji powstańczej wcześniej niż rozpocznie się atak jednostek radzieckich przez Karpaty, wojskowo, liczebnie oraz materiałowo-technicznie przygotowany. Dla najwyższych radzieckich działaczy wojskowych oraz politycznych został więc projekt powstania *CW* w zasadzie do wybuchu *SPN* mniej-więcej

31 Z. Fierlinger, *Ve službách ČSR*, II. sv., Praha 1948, s. 315.

nierealistycznym.³² Chyba najbliższe do obiektywnej prawdy historycznej będzie stwierdzenie Jablonickiego: „*Międzynarodowym dla działaczy radzieckich nie był plan, lecz dopiero rzeczywistość, która powstała z powstaniem*”³³. Po wybuchu SPN strona radziecka akceptowała powstańczą rzeczywistość, przerwała powściągliwe milczenie, przełamała brak zaufania do wojskowego planu powstania, wyrównała się ze swoimi domysłami, czy SPN nie ubierze się w kierunku *Powstania Warszawskiego* i wzięła pod uwagę nośne racjonalne jądro powstańczego projektu z istniejącą sytuacją strategiczną na radziecko-niemieckim froncie. SPN było przez długi okres czasu przygotowaną akcją zbrojną. Najwyższe radzieckie organy wojskowe oraz polityczne, włącznie NKWD, były o tychże przygotowaniach na bieżąco informowane, ale z punktu widzenia metodyki i zasad planowania operacji ofensywnych, nie wczas i nie na wymaganym wojskowo-fachowym poziomie. Miały więc, wystarczająco dużo podstawowych wojskowych i politycznych informacji na temat przygotowywanego powstania na Słowacji, które zostały zatwierdzone i na poziomie międzynarodowej wymiany informacji za pośrednictwem czechosłowackiej ambasady i CMWM w Moskwie. Faktem pozostaje, iż ZRSS bardzo długo badał cele oraz charakter SPN. Radzieckie odpowiednio polityczne i wojskowe organy długo nie ufały oficjalnym czechosłowackim przedstawicielom (oni sami niektórymi swoimi informacjami dostarczali powodów do braku zaufania). Choć ZRSS nie chciał swoją wojskową pomocą materialną przyczynić się do urzeczywistnienia ich celów politycznych, sam wybuch SPN przekonał radzieckich wojskowych oraz politycznych działaczy, ażeby realnie uświadomili sobie, jakie polityczne możliwości zostały im zaoferowane na Słowacji. Konkretnie formy pomocy i jej wybór były w końcu rozważane przez pryzmat wspólnego sojuszniczego celu – zwyciężyć nad nazistowskimi Niemcami i wyzwolić Czechosłowację. Choć ZRSS nie był technicznie przygotowany do szerokiego dostarczania zapasów dla SPN, prośbę o pomoc nie odmówił³⁴.

Nieadekwatne postępowanie gen. Malára, który po przemówieniu Čatloša w radiu 29 sierpnia na temat przyścia niemieckich jednostek na Słowację nie wprowadził *Armii Wschodnio-Słowacką* do gotowości bojowej, ale na drugi dzień rano 30 sierpnia odleciał do Bratysławy na konsultacje z gen. Čatlošem, oznaczało początek końca tejże armii lądowej. Pod nieobecność gen. Malára ulegli oficerowie dowodzący na czele z płk Talským mniej-więcej iluzji cze-

32 V. Prečan, *Slovenské národné povstanie...*, s. 329-334; A. A. Grečko, *Čerez Karpaty*, Moskwa 1970, s. 70; S. M. Štemenko, *Generální štáb za války*, Kniha druhá, Praha 1974, s. 294 a 288.

33 J. Jablonický, *Povstanie bez legend...*, s. 113.

34 J. Stanislav, V. Klabník, *Slovenské letectvo 1944-1945*, Bratislava 2003, s. 167.

kania oraz wyczekiwania, przez co pozostawili niemieckiej grupie wojskowej Heinrici, strategiczną inicjatywę dla rozbrojenia *Armii Wschodnio-Słowacką*. Atmosferę niepewności i obaw z grożącego zajęcia lotniska Išla jednostkami niemieckimi wzmocniło i radiowe przemówienie prezydenta Tisy z 30 sierpnia, a zwłaszcza kolejne defetystyczne i demoralizujące przemówienie gen. Malára, które zrobiło bardzo negatywne wrażenie na *GBP*, na członków *Armii Wschodnio-Słowackiej* jako całości³⁵. O odlocie do ZRSS zdecydowali dowodzący oficerowie *GBP* na zgromadzeniu dowódców w Kelemeši 30 sierpnia po 22.00 godzinie, którzy ocenili zalety i wady trzech możliwych wariantów postępowania: pozostać na lotnisku Išla, przenieść się na lotnisko Tri Duby, albo polecieć do ZRSS. Pierwszy wariant został odrzucony, ponieważ słaba przeciwlotnicza obrona lotniska Išla nie była w stanie własnymi siłami i środkami chronić lotniska. Zgromadzenie dowódców wykluczyło i przelot *GBP* na lotnisko Tri Duby, ponieważ przerwaniem się na Słowację Środkową *GBP* zrzekłaby się swego podstawowego operacyjnego zadania: lotniczego wsparcia jednostek *Armii Wschodnio-Słowackiej* w Karpatach. Pozostała trzecia alternatywa: przelot *GBP* do ZRSS. Pułkownik Sztabu Generalnego Talský utożsamiał się z argumentacją mjr Trnku, iż jeśli *GBP* ma wspierać jednostki *Armii Wschodnio-Słowackiej*, musi do świtu 31 sierpnia polecieć na terytorium radzieckie, gdyż groziło w każdej chwili niebezpieczeństwo, iż lotnisko Išla może zająć w każdej chwili niemiecka jednostka pancerna³⁶. Odlot płk Talského z *GBP* do ZRSS w zasadzie potwierdził, że będąc dowódcą opuścił jemu powierzone jednostki *Wschodnio-Słowackiej Armii* w najbardziej krytycznym czasie bez tego, aby wydał rozkaz do natychmiastowej gotowości bojowej, na organizowanie sił zbrojnych oporu, przez co paradoksalnie zrzekł się swych wojskowych kompetencji. Nie działał w intencjach gen. Malára, który przykazał mu nie dopuścić do rozbrojenia *Wschodnio-Słowackiej Armii*, nie postępował ani wg. dyrektyw ppłk Sztabu Generalnego Goliana, które układały mu powinność zachować *Wschodnio-słowacką Armię* i *GBP* dla *SPN*. Talský na podstawie kompromisu został wprowadzony do roli kolejnego sprawdzonego koordynatora akcji wojskowych z radzieckim dowodzeniem, choć wiedział, że delegacja *SRN* oraz *CW*, która miała pełnić tę rolę, nie wróciła jeszcze z ZRSS. Skoro koordynacja z *AC* nie była zabezpieczona, wynikał z tego dla Talského jedyny wniosek,

35 Slovenský národný archív (SNA) Bratislava, f. Národný súd, Tn ľud, 6/46-3/II, k. 45; F. Čatloš, *Talského spisy a Čatlošove poznámky k nim*, A MSNP Banská Bystrica, f. XII, przyr. nr 119/67, s. 24; F. Čatloš, *Pomery v slovenskej armáde a povstalecké koncepcie*, AMSNP Banská Bystrica, f. XII, przyr. nr 126/67, s. 54.

36 VHA Praha, ZSSR X/5/1/1, letectvo a denník 12. letky; *Príloha k denníku J. Trnku*, AMSNP Banská Bystrica, f. XII, przyr. nr S 23/78, s. 110-113, s. 12-14; SNA Bratislava, f. NSB, nr 12/1946.

że nie ma już czasu na wyczekiwanie. Już podczas 30 sierpnia i najpóźniej w nocy z 30 na 31 sierpnia miał Talský dowieść swoją tymczasową kompetencję dowódcy i wydać w nieobecności gen. Malára rozkaz przemarszu jednostkom *Wschodnio-Słowackiej Armii* i przelotu nad Słowacją Środkową, i w ten sposób uratować „żywą siłę” i sprzęt wojskowy dla SPN. Ani Talský ani Trnka nie docenili możliwości przelotu GBP na lotnisko Tri Duby nawet z czysto wojskowego punktu widzenia. Alternatywa, że latający personel GBP po szybkim przećwiczeniu na radzieckich samolotach natychmiast wróci na terytorium powstańcze – była kolejną fikcją, ponieważ przeszkolenie nie można było zrealizować za kilka dni ani z techniczno-organizacyjnych powodów, ani z przyczyn wywiadowczych (NKWD konsekwentnie sprawdzała i konfrontowała poprzednią działalność frontową członków GBP)³⁷.

Nie ma wątpliwości co do tego, że informacje na temat wybuchu SPN, uporczywe ustne i pisemne żądania dotyczące wojskowego, lądowego oraz powietrznego wsparcia, informacje na temat *Armii Wschodnio-Słowackiej* od gen. Píku, a zwłaszcza marszałka Konewa, który uzyskał ich od płk Talskiego, wywarły wpływ na dowództwo radzieckie. W pewien sposób, decydującym dla postępowania dowódcy 1. UF marszałka Konewa stały się nie orientacyjne, ale Talskiego dezorientacyjne informacje dotyczące zdolności *Armii Wschodnio-Słowackiej* do zaatakowania w kierunku Krosno naprzeciw AC. Najwyższe dowództwo radzieckie podczas oceniania informacji dotyczących Wschodniosłowackiej armii wzięło pod uwagę i optymistyczne wiadomości gen. Strokača z *Ukraińskiego Sztabu Ruchu Partyzanckiego (USRP)* na temat gotowości *Armii Wschodnio-Słowackiej* przejść na stronę AC. Referencje gen. Píki z 1 września o zmienionej sytuacji wojskowej we *Armii Wschodnio-Słowackiej* i o zajęciu Preszowa jednostkami niemieckimi były w zupełnej sprzeczności z poprzednimi informacjami. Zwróciło to przynajmniej uwagę Sztabu generalnemu AC na to, że przełęcz Karpackie i ich przejścia nie będą w rękach *Armii Wschodnio-Słowackiej*, co w ostateczności wzbudziło wątpliwości na temat jej możliwości uderzenia w obronę niemiecką w strefie wojsk radzieckich. Po mimo to 2 września 1944 marszałek Stalin postanowił, ażeby sztab generalny natychmiast zorganizował na rzecz SPN dostawę zaopatrzenia, materiału wojskowego za pośrednictwem mostu powietrznego. Kwatera główna najwyższego dowództwa AC już 2 września 1944 wydała 1 oraz 4 UF wytyczne, w szczególności przygotować i najpóźniej do 8 września uruchomić na punkcie styczności tychże dwóch ukraińskich frontów operację szturmową³⁸. Chodziło o realizację radziec-

37 J. Stanislav, *Letectvo v prípravách na ozbrojené vystúpenie a jeho účasť v SNP*, Bratislava 1996, s. 76.

38 A. A. Grečko, *Cez Karpaty...*, s. 85-86; S. M. Stemenko, *Przes Karpaty na pomoc Słowacji*, „Nová doba”, 1972, nr 19.

kiej operacji szturmowej w ciężkim górzystym terenie Karpat. W związku z planem *karpacko-dukielskiej operacji (KDO)* należy zwrócić uwagę na zachowanie marszałka Konewa, który z punktu widzenia wojskowo-technicznego i taktycznego zdecydował się sięgnąć po *Drugą czechosłowacką brygadę powietrzno-desantową* i włączyć ją organicznie do szerokiej *KDO*, czym w zasadzie nie zaakceptował wojskowo-taktyczne żądania dowódcy armii powstańczej ppłk Goliana, naczelnika *CMWM* w Moskwie gen. Piku i czechosłow. *MNO* w Londynie dotyczące przerzucenia i natychmiastowego wysłania parabrigady na Środkową Słowację. Przerzucenie parabrigady na Słowację wchodziło w rachubę dopiero po spełnieniu jej bojowego zadania w Karpatach³⁹. W związku ze stworzeniem radzieckiego mostu powietrznego, trzeba wziąć pod uwagę poważny fakt: kwestia dostarczania zapasów drogą powietrzną siłom powstańczym, które miałyby prowadzić długotrwałą obronę większych obszarów na Słowacji bez bezpośredniego kontaktu z frontem *AC*, była związana z trudnościami. Rozbrojeniem znaczącej części *Armii Wschodnio-Słowackiej* na wierzchach Karpat stała się sytuacja ta faktem. Dostarczać drogą powietrzną zapasy armii powstańczej, która straciła swoją „*siłę uderzeniową*“ (dwie wschodnio-słowackie dywizje) w odległości 200-250 km od linii frontu nie było sprawą prostą. Dostarczaniu zapasów drogą powietrzną nie można przypisywać tylko znaczenie polityczne. O powietrznym moście między Krosnem, a lotniskiem Tri Duby rozstrzygnięto więc wcześniej niż zaczęła się *KDO*. Już 3 września 1944 dowództwo radzieckie wydzieliło *czwarty gardowi Homelski oddział lotniczy* oraz *piąty Orłowski oddział lotniczy lotnictwa dalekiego zasięgu* dla dostarczania zaopatrzenia *SPN*. Pierwszorzędnym zadaniem dowództwa radzieckiego było posilić zbrojny opór sił powstańczych na Słowacji do okresu, rozwinięcia planowanej *KDO*, której celem było szybkie przeniknięcie w głąb terytorium Słowacji. W związku z tym, że terytorium Słowacji należało pod koniec sierpnia i na początku września 1944 do strefy operacyjnej 1 UF, otrzymał jego dowódca Marszał I. S. Konew zadanie włączyć i skoncentrować wymagane mnóstwo uzbrojenia dla sił powstańczych na Słowacji. Transport lotniczy tego materiału został zlecony dowódcy radzieckiego lotnictwa dalekiego zasięgu marszałkowi A. E. Golowanowi⁴⁰.

39 V. Prečan, *Slovenské národné povstanie...*, s. 362-363; VHA Praha, 22-12/10/46, 22-12/11/384-392.

40 J. Stanislav, *Sovietsky vzdušný most a SNP*, [w:] *SNP 1944 – vstup Slovenska do demokratickej Európy*, Banská Bystrica 1999, s. 163. Por.: wspomnienia Ch. S. Petrosjana, A MSNP Banská Bystrica, f. XII, przyr. nr 89/67, s. 1-2; J. Pivoluska, *Pripomienky a podľnosti k základným problémom 2. čas. samost. paradesantnej brigády v ZSSR*, A MSNP Banská Bystrica, f. XII, przyr. nr S 20/88, s. 211-212; G. N. Pakilev, *Truženiki neba*, Moskva 1978, s. 73.

Opóźnione platoniczne próby gen. Čatloša i gen. Malára połączyć 31 sierpnia 1944 jednostki *Armii Wschodnio-Słowackiej* z jednostkami powstańczymi w Słowacji Środkowej (pod pozorem ich użycia przeciwko powstańcom) skazane były na niepowodzenie, ponieważ niemieckie sztaby dowodzenia w zasadzie już praktycznie zdecydowały o współdziałaniu operacyjnym wojsk niemieckich podczas pacyfikacji słowackiego obszaru. Zdecydowały o rozbrojeniu nie zasługującej na zaufanie armii słowackiej jako całości. Ich pierwszorzędnym zadaniem było rozbroić oraz internować zwłaszcza *Wschodnio-słowacką Armię*. Spustowym mechanizmem rozbrojenia *Armii Wschodnio-Słowackiej* został odlot płk Talského raz *GBP* do *AC*. Gen. Malár nie wiedział nawet 31 sierpnia w czasie swego odlotu z vajnorskiego lotniska, że niemieckie sztaby dowodzenia już zdecydowały i o losie jego armii lądowej na wschodniej Słowacji, choć cały szereg sygnałów ostrzegawczych wyraźnie naznaczało, że krąg niemieckiej nieufności w stosunku do ludzi Čatloša zaczął się zamykać, zmieniać w pewność, że mają oni palce w powstaniu wojskowym. Aresztowanie Malára po jego lądowaniu na lotnisku Išla było w bezpośrednim związku z zadaniami pacyfistycznymi *grupy bojowej gen. von Rintelena* w Preszowie⁴¹. We właściwym czasie przygotowane siły oraz środki grupy wojskowej *Heinrici*, przeznaczone dla rozbrojenia oraz internowaniu jednostek *Armii Wschodnio-Słowackiej*, stan jej gotowości operacyjnej 31 sierpnia tylko potwierdzają, że niemieckie dowództwo uważało szybkość i niezwłoczność w działaniu za naturalny moment zaskoczenia, co odbiło się na rozbrojeniu i internacji znaczącej części *Wschodnio-Słowackiej Armii*. Rozbrojenie to potwierdziło w zasadzie, że Malárowa armia lądowa nie osiągnęła pod koniec sierpnia 1944 stanu rzeczywistej gotowości dla wystąpienia zbrojnego. W decydującym momencie i w bardzo negatywnej postaci przejawiały się niedociągnięcia dotyczące przygotowania wojskowego, spóźnionego budowania siatki podziemnej, późnego przyjscie gen. Malára i płk Talského do jednostek wojskowych, świetnie prowadzona konspiracja, która nie podchwyciła sztab oficerski *Armii Wschodnio-Słowackiej*. Istniał brak łączności pomiędzy *CW* i dowództwem armii. Brakowało informacji wstecznej oraz wstecznego połączenia kontrolnego. Golian za bardzo polegał na samoregulacyjnej postawie Malára. Swoje zrobił i fakt, iż nie została rozwiązana kwestia koordynacji akcji powstańczych z operacjami *AC*. Sowietci nie wysłały na obszar dyslokacji *Armii Wschodnio-Słowackiej* swych łącznikowych oficerów. Przez dowództwo *Armii Wschodnio-Słowackiej*, zawiodła większość jednostek, co z wojskowego punktu widzenia negatywnie odbiło się na przebiegu *SPN*. Odlot *GBP* zasadniczo osłabił siłę

41 V. Prečan: *Slovenské národné povstanie. Nemci a Slovensko. Dokumenty*, Bratislava 1971, s. 322, 507-508 a 513; J. Jablonický, *Povstanie bez legend...*, s. 241.

bojową resztki lotnictwa *Armii Tyłowej* na niezmiernie ważnym pierwszym etapie powstania⁴².

Wybuch antyniemieckich powstań w Warszawie (1 sierpnia), w Paryżu (19 sierpnia) i w Rumunii (23 sierpnia), nieureczywistnione niemieckie tęsknoty po rozdeptaniu antyniemieckiej koalicji i po zawarciu pokoju separacyjnego ze Stanami Zjednoczonymi i Wielką Brytanią, otwarcie drugiego frontu w Zachodniej Europie (jednostki Alianckie wylądowały 6 czerwca 1944 w Normandii) zmusiły naczelne niemieckie dowództwo nie tylko do wyraźnej korekty swoich planów strategicznych dla wzmocnienia wysuniętej „*elastycznej*” obrony, ale i do poważnego zajęcia się decyzjami, jak wojskowo zabezpieczyć tyły swoich jednostek na obszarze przyszłych działań operacyjnych⁴³.

Wszystkie te fakty musiało transformować do swych warunków również dowództwo *grupy wojsk Północna Ukraina*, które swoją czujność w stosunku do Słowacji w ostatniej dekadzie sierpnia 1944 roku zwiększyło nie tylko dlatego, że jego wschodnią część tworzyła część niemieckiej strefy operacyjnej, ale i z uzasadnionych powodów perspektywnie możliwej pacyfikacji obszaru w ten sposób, ażeby osiągnięto stabilizacji bezpośredniego zaplecza jednostek niemieckich. Już 24 sierpnia 1944 – dzień po tym, jak Rumunia zerwała sojusz z Niemcami, przyjęła strona niemiecka konkretne wojskowe środki bezpieczeństwa przeciwko Słowacji. Niemiecki dowódca *24 korpusu pancernego*, rozlokowanego na północ od granic słowackich (kwatery dowództwa w miejscowości Dukla) z własnej inicjatywy postanowił utworzyć do 25 sierpnia w podporządkowanych 68, 96 i 208 dywizjach wysunięte oddziały z tym jednak, że perspektywnie wezmą one udział w rozbrojeniu jednostek *Armii Wschodnio-Słowackiej*. Jednostki jej uważał za niezasługujące zaufania między innym dlatego, że nie interweniowały nawet przeciwko działaniu partyzantów we wschodniej Słowacji. Inicjatywa ta otrzymała 27 sierpnia postać centralnie przygotowywanej akcji grupy wojskowej *Heinrici*, której ostatecznym celem było szybkie rozbicie *Armii Wschodnio-Słowackiej* na jej obszarze operacyjnym⁴⁴.

Obawy wynikające z rozwoju wydarzeń na Słowacji nie były z punktu widzenia strony niemieckiej bezpodstawne. W ostatniej sierpniowej dekadzie 1944 roku zajęli partyzanci, którzy łączyli się z żołnierzami w garnizonach, i z podziemnymi rewolucyjnymi komitetami, większości środkowo-słowackich miast i gmin. Choć działalność partyzancka niepokoiła niemieckie kom-

42 J. Stanislav, *Letectvo v pripravách...*, s. 103-104.

43 *Dějiny Velké vlastenecké války*. zv. 4, Praha 1965, s. 450-490.

44 V. Prečan, *Slovenské národné povstanie. Nemci a Slovensko...*, s. 120-127, 147, 495-496, 500.

petentne organy, to jednak do 25 sierpnia nie uważały za potrzebne okupować Słowację jednostkami wojskowymi⁴⁵.

Choć niemiecki poseł H. Ludin 24 sierpnia pod naciskiem wydarzeń na Słowacji doszedł do wniosku, że ruch partyzancki można eliminować wysłaniem kilku jednostek niemieckich, w ogóle nie zgadzał się z tym, że by ich przyjsie na Słowację miało mieć status interwencyjnej armii okupacyjnej. Od wysłania jednostek niemieckich zrezygnowano tymczasowo po mianowaniu 25 sierpnia gen. Turanca głównym dowódcą armii słowackiej (prezydent Tiso pozbawił gen. Čatloša jego funkcji)⁴⁶.

Po desancie partyzanckich organizacyjnych oraz wywiadowczych grup desantowych z Ukrainy i po przemarszu radzieckich jednostek partyzanckich z Polski na Słowację latem 1944, nastąpił gwałtowny rozmach ruchu partyzanckiego na Słowacji. Ze ZRSS zostały na Słowację zrzucone oprócz organizacyjnych oraz wywiadowczych grup kolejne grupy specjalistyczne wysyłane przez dowódców frontów ukraińskich, sztabem generalnym *AC*, *NKWD*, *USRP* w Kijowie i grupy wysyłane organami czechosłowackimi w Moskwie.

Wiadomości na temat antyniemieckich i antyludackich akcji żołnierzy słowackich i partyzantów w Rużomberku, Martynie, Breznie i kolejnych partyzanckich działaniach w stosunku do członków niemieckiej mniejszości narodowej zrealizowane w ostatniej dekadzie sierpnia 1944 przedostały się do niemieckich organów politycznych, wojskowych i organów bezpieczeństwa na Słowacji, jak również i do przedstawicieli rządu bratysławskiego. Ponieważ sytuacja na Słowacji stała się dla rządu ludackiego nie do opanowania, prezydent Jozef Tiso zgodził się na przyjsie na Słowację dniem 29 sierpnia 1944 niemieckich jednostek okupacyjnych, w celu zlikwidowania partyzantów i rozbrojenia armii słowackiej nie zasługującej na zaufanie jako całość⁴⁷.

Pod naciskiem krytycznej sytuacji, która powstała pod koniec sierpnia 1944 w partyzanckim ruchu na Słowacji i na podstawie realnych i bardziej bezkompromisowych analiz *SD* na początku sierpnia 1944, które oceniały myślenie narodu słowackiego jako antyfaszystowskie i które dotknęły wiadomych manewrów i znaczącego braku zaufania w stosunku do ludackiego reżimu, jego egzekutywy, administracji i zwłaszcza armii słowackiej – poseł Ludin oraz *Zahraničný úrad (Urząd do Spraw Zagranicznych)* doszły do wniosku, że Słowację należy wojskowo okupować, aby można było ją utrzymać w bloku nazistowskim przy pomocy pronazistowskich sił *HG*⁴⁸.

45 Ibidem, s. 164.

46 Ibidem, s. 168-169.

47 V. Prečan, *Slovenské národné povstanie. Dokumenty...*, s. 353.

48 L. Suško, „*Ochranný vztah, jeho kriza a bábkový štát 1940-1945*, A MSNP Banská Bystrica, f. XII, przyr. nr 62/78, s. 565.

Jeśli chodzi o niemiecką decyzję dotyczącą okupacji Słowacji, siłami wojskowymi, pierwszorzędną rolę podczas jej powstania nie odegrała paląca potrzeba pacyfikacji uaktywniającego się ruchu partyzanckiego i rozpalającego się antyfaszystowskiego ruchu oporu na Słowacji. Decydującą rolę tutaj odegrał nadzwyczajny fakt, że strona niemiecka na podstawie analiz z przeobrażeniem zrozumiała, że grozi niebezpieczeństwo totalnego upadku reżimu ludackiego. I w ten sposób stała się wojskowa okupacja skrajnym rozwiązaniem dla opanowania Słowacji, podczas której trzeba było znaleźć i użyć nowe narzędzia, ażeby reżim ludacki w zmodyfikowanym kształcie utrzymać u boku nazistowskich Niemiec, a to bezpośrednim przyciągnięciem wszystkich pronazistowskich sił na Słowację pod dyrygencką batutą generałów broni SS i *Wehrmachtu*⁴⁹.

O tym, że strona niemiecka ewidentnie zlekceważyła wielkość akcji powstańczej i jej wartość wojskową, świadczy fakt, że naczelnik sztabu głównego SS i niemiecki dowódca na Słowacji SS-obergruppenführer G. Berger przypuszczał, że poradzi sobie z powstaniem formą 4-dziennej akcji policyjnej. Powstańcza sytuacja wojskowa okazała się jednak o wiele bardziej skomplikowana i postawiła przed Bergera rozwiązywanie komplikowanych frontowych operacji, którym nie mógł sprostować swoją policyjną kwalifikacją, co później wiodło do jego wymiany na gen. Höfle⁵⁰.

Podczas istnienia nieprzerwalnych odcinków frontu powstańczego, ostrze niemieckiej polityki okupacyjnej koncentrowało się zwłaszcza na stłumieniu wojskowym *SPN*, ponieważ front powstańczy nie tylko przeprywał łączność ze wschodnim frontem, ale poważnie zagrażał i terytorium niemieckiemu oraz potencjalnie groził ewentualnym eksportem powstania do protektoratu⁵¹.

Niemiecka koncepcja wojskowego opanowania Słowacji, likwidacji uczestników *SPN*, konsekwentnej realizacji ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej w duchu rasistowskiej doktryny, miała programowo wliczone gwałcenie prawa oraz zwyczajów prowadzenia wojny przeciwko wziętym do niewoli żołnierzom, partyzantom oraz cywilom. Gwałcenie to, miało już ustalony przez państwo zorganizowany charakter. Wyznaczone cele wojskowo-polityczne święciły środki terroru i już z góry pozbawiały członków komand *SD*, jednostek broni *SS* i *Wehrmachtu* odpowiedzialności za wyrządzone zbrodnie⁵².

49 V. Prečan, *Slovenské národné povstanie. Nemci a Slovensko...*, s. 208-209.

50 Ibidem, s. 203 a s. 281.

51 Ibidem, s. 208-209.

52 J. Stanislav, *Fašistické represálie na strednom Slovensku*, [w:] *Fašistické represálie na Slovensku*. II. wyd., Bratislava 1990, s. 46-47.

Powstanie było udaną zbrojną próbą zjednoczonego szerokiego spektrum antyfaszystowskiej rezystencji na Słowacji, które wyznaczyło sobie za cel, wyzwolenie Słowacji nie tylko z niemieckiego wojennego jarzma, ale i z niewoli sojuszniczego bloku państw Osi faszystowskiej w ogóle, gdzie znalazła się przez protagonistów rządzącej garnitury ludackiej Republiki Słowackiej. Powstanie było jednocześnie i spontanicznym sprzeciwem wobec reżimowi ludackiemu, który na Słowacji rządził i z którym nie utożsamiała się wbrew pozytywnym wynikom osiągniętym w ekonomicznej i w społeczno-kulturalnej dziedzinie przeważająca większość ludności z powodu braku perspektywicznego trwania w satelitarnym systemie nazistowskich Niemiec i w jego totalitarnym reżimie⁵³.

Kiedy jednostki nazistowskich Niemiec ze zgodą rządu słowackiego rozpoczęły 29 sierpnia 1944 okupację Słowacji, był to sygnał do całonarodowego wystąpienia zbrojnego wszystkich antyfaszystowskich sił. Podpułkownik Sztabu Generalnego Ján Golian wydał hasłem: „*zaczynajcie wypędzanie*“ rozkaz do oporu zbrojnego. Politycznym, gospodarczym, wojskowym i partyzanckim centrum SPN stała się Bańska Bystrzyca⁵⁴. *Słowacka Rada Narodowa* przejęła władzę polityczną na wyzwolonym terytorium i została najwyższym ustawodawczym, rządowym oraz wykonawczym organem. Z podziemia wyszły rewolucyjne komitety narodowe, które pełniły funkcję organów władzy państwowej. Wolny słowacki nadajnik dwa miesiące informował o wydarzeniach i sytuacji na terytorium powstańczym i frontach drugiej wojny światowej. Reagował i na propagandystyczną działalność reżimu ludackiego. Wybuch SPN przyniósł zasadnicze polityczne, ekonomiczne i społeczne przemiany społeczeństwa na wyzwolonym terytorium Słowacji⁵⁵.

I Czechosłowacka Armia na Słowacji była najliczniejszą i najważniejszą siłą zbrojną Powstania. Podczas pierwszych dni SPN walczyło w jej szeregach 18 000 żołnierzy i oficerów. Po pierwszej mobilizacji (5 września) osiągnęła stan liczebności 47 000 mężczyzn, a po drugiej mobilizacji 26 września 60 000 mężczyzn. Jej głównym dowódcą był gen. Ján Golian i od 7 października 1944 gen. Rudolf Viest. Armia razem z 12 000 partyzantów została częścią składową czechosłowackiej siły zbrojnej i sojusznicznych wojsk antyhitlerowskiej koalicji. Zwolennikami zbrojnej walki w SPN były powstańcze siły zbrojne, armia, partyzanci, żandarmeria, straż finansowa oraz milicja. Ich wspólne akcje zbrojne koordynowała od 12 września *Rada*

53 J. Stanislav, D. Halaj, *K deformáciám interpretácie protifašistického odboja na Slovensku a SNP*, [w:] *Nezodpovedané otázky*, Banská Bystrica 1996, s. 13-14.

54 J. Nosko, *Vojaci v Slovenskom národnom povstaní*, Bratislava 1945, s. 18-19.

55 *Scenár stálej expozície Múzea SNP*.

na obranu Slovenska - Rada dla obrony Słowacji, a od 16 września 1944 również *Hlavný štáb partizánskych oddielov na Slovensku - Główny Sztab Oddziałów Partyzanckich na Słowacji*.

Walki obronne na nieprzerwanych odcinkach frontu trwały prawie dwa miesiące i nie odbywały się tylko w niektórych powiatach Słowacji Środkowej. Powstanie objęło 30 powiatów o powierzchni około 20 000 km² i z około 1 700 000 mieszkańcami. Pełniło wszystkie podstawowe atrybuty charakteryzujące wystąpienie zbrojne. Do swojej dyspozycji miało obszar, gdzie realizowało i wykonywało władzę polityczną. Terytorium powstańcze funkcjonowało jako samodzielny mocarski, administracyjny oraz gospodarczy organizm. Terytorium to było jednocześnie przestrzenią koncentracji, manewrowania, ale i dostarczania zaopatrzenia dla sił zbrojnych powstania. Choć jednostki niemieckie nie miały przewagi liczebnej, przewaga techniczna i doświadczenia bojowe były po ich stronie. Tym bardziej cenny jest wynik bojowego wyteżenia wszystkich powstańców oraz rola powstańczego zaplecza. Dwumiesięczne utrzymanie terytorium powstańczego jest i z międzynarodowego punktu widzenia więcej niż godny uwagi wynik oporu wojskowego⁵⁶.

Decydująca przewaga lądowych oraz powietrznych sił i środków, którą udało się niemieckiemu dowództwu skoncentrować na głównych kierunkach w połowie października 1944 (przedstawiała 48-50 tysięcy wojowników, tj. wartość około 5 niemieckich dywizji) spowodowała klęskę wojskową powstańców na otwartym froncie i zmusiła powstańców do odwrotu i przejścia na partyzancki sposób walki. Podczas ostatniego tygodnia października najwyższe organy powstańcze pod wzrastającą presją przewagi wojskowej oraz techniczno-materialnej wojsk niemieckich zdecydowały o przemieszczeniu się powstańców w góry. Walka nie zakończyła się więc zajęciem Bańskiej Bystrzycy. Powstanie kontynuowano partyzanckim sposobem walki aż do przyścia wyzwoleniczych jednostek frontowych⁵⁷.

SPN zostało włączone swym zakresem, wojskowym, narodowym i międzynarodowym znaczeniem, wg. oceny aliantów między największe wojskowo-polityczne czyny narodu słowackiego w jego nowoczesnej historii. Włączone zostało do szerokiego kontekstu ruchu oporu w Europie, którego organiczną częścią składową były pod koniec drugiej wojny światowej wystąpienia zbrojne przeciwko faszyzmowi i nazizmowi wspierające antyhitlerowski sojusz. Jego włączenie do kontekstu międzynarodowego zmieniło odbieranie Słowacji na arenie międzynarodowej jako wasala niemieckiego. Istotny był i fakt, że Stany Zjednoczone przyjęły *SPN* z pocieszeniem jako doniosłą akcję wojskową w czasie, kiedy walka z nazizmem osiągała

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ *Fašistické represálie na Slovensku...*, s. 22.

punktu kulminacyjnego. *Ministerstwo Spraw Zagranicznych* Stanów Zjednoczonych deklaracją z 7 września 1944 uznało powstańcze siły zbrojne za armię sojuszniczą ze wszystkimi prawnymi wymogami. Tak samo postąpił rząd Wielkiej Brytanii oraz rząd Związku Radzieckiego. *SPN* umożliwiło Słowacji wstąpić do powojennej Europy u boku koalicji antyfaszystowskiej i zwycięskich narodów drugiej wojny światowej. Blokowało znaczne nieprzyjacielskie siły wojskowe. Należało do największych antyfaszystowskich wystąpień zbrojnych w Europie, w którym wzięli udział i członkowie 32 narodów i narodowości świata⁵⁸.

Wystąpienie zbrojne Słowaków przeciwko nazizmowi było też walką o zachowanie własnej egzystencji narodowej wobec nazistowskiego projektu likwidacji narodu słowackiego. Słowacy powstaniem potwierdzili narodowy progres, silną wewnętrzną pewność siebie, które zakończyło się decyzją pozbyć się zależności wasalskiej od nazistowskich Niemiec. W *SPN* został stworzony fundament dla demokratycznej rekonstrukcji tożsamości narodowej. „*Ruchu oporu oraz SPN*“, jak to trafnie ocenił historyk I. Kamenec, „*nie chodziło a priori o negację państwowości słowackiej, lecz o jej niezbędną odnowę na demokratycznych zasadach*“⁵⁹. Powstanie swym masowym charakterem transparentnie dokumentuje wysoki poziom antyfaszystowskiego myślenia narodu słowackiego, które wydobyło się z wewnętrznie zasadniczego potępienia i odrzucenia nazizmu i faszystowskiej ideologii i jego antyhumanitarnego, antynarodowego i rozwojowo retardacyjnego reżimu. Czynem tym udowodnił naród słowacki sobie samemu i demokratycznemu światu swoją tożsamość i egzystencję narodową, okazał prawdziwy patriotyzm i solidarność z antyfaszystami innych narodów europejskich, które walczyli za wyzwolenie swoich krajów, za obalenie nazistowskiej i faszystowskiej hegemonii i okupacji, za usunięcie kolaborujących reżimów i za stworzenie niezależnych państw.

Powstaniem naród słowacki wyraził swój jednoznaczny, zdecydowany i spontaniczny sprzeciw wobec wojskowej okupacji Słowacji. Słowacja czynem tym wróciła między demokratyczne kraje świata i w wielkie mierze zmyła znieważającą hańbę za kolaborację ludackiej politycznej garnitury z hitlerowskim nazizmem. W powstaniu znaleźliśmy swoją drogę do demokracji. Czyn powstańczy należy między największe czyny narodowe w naszych nowoczesnych dziejach, które jakby aż po nim mogły zostać nowoczesnymi⁶⁰.

Jeśli chodzi o zakres wojskowej materialnej pomocy zachodnich sojuszników, należy obiektywnie stwierdzić, że charakteryzowała się przygnębia-

58 *Nezodpovedané otázky...*, s. 18-19.

59 J. Kamenec, *Ako sa majú písať dejiny*, „Pravda” 28. 6. 1996.

60 L. Ballek, *Našli sme cestu*, „Pravda” 3. 9. 1996.

jącą się dysharmonią brytyjsko-amerykańskich stosunków latem 1944, która miała swe korzenie w sprzecznym ocenianiu kwestii bałkańskiej oraz problematyki Morza Śródziemnego. Spreczne stanowiska były co więcej poznaczone celowym wysiłkiem Wielkiej Brytanii, która chciała za wszelką cenę budować stosunki sojusznicze z ZRSS jako środka własnego bezpieczeństwa w Europie i dla zabezpieczenia brytyjskich interesów w Północno-Zachodniej Europie. Czechosłowacki Rząd na Uchodźstwie wczas nie zmonitorował, gdzie były skierowane wojskowo-polityczne interesy Wielkiej Brytanii. Nie potrafił wykorzystać pogłębiającego zainteresowania się Stanami Zjednoczonymi o środkowoeuropejską przestrzeń po to, ażeby za pośrednictwem OSS zabezpieczyć materialną pomoc SPN. Nie doceniał faktu, że zachodni sojusznicy koncentrowały się na wojskowo-materialne wspieranie swego głównego zachodniego frontu, który wymagał nie rozdzielania materialnych oraz lotniczych środków i koncentrowanie ich, ze względu na mieniającą się sytuację, na tymże froncie. Uzyskać je można było tylko od autonomicznego OSS. Należy obiektywnie stwierdzić, że zbrojny antyfaszystowski ruch oporu w Europie (w tym i SPN) był oceniany w wojskowych sztabach zachodnich sojuszników jako akcje wewnętrznego frontu – zatem marginalne. Z wojskowego punktu widzenia za pożądany był uważany ten ruch oporu, który bezpośrednio korespondował z operacyjnymi kierunkami strategicznego planu armii brytyjskiej czy amerykańskiej⁶¹. Wówczas można było pomoc materialna i lotnicza bezpośrednio i bez komplikacji zakomponować do sojuszniczych rozkazów operacyjnych. SPN jednak te nie deklarowane wymagania Wielkiej Brytanii, ew. Stanów Zjednoczonych w żaden sposób nie spełniało ani geograficznie, ani z wojskowo-politycznego punktu widzenia i już w ogóle nie z ich siłowej sfery wpływu w środkowoeuropejskiej przestrzeni. Faktem pozostaje, że reprezentacja czechosłowacka w Londynie w krytycznym czasie przygotowań SPN latem 1944, we wrześniu i w październiku 1944 nie zrozumiała istoty konfliktu pomiędzy SOE oraz OSS na najwyższym szczeble, który powstał w wyniku sprzecznych stanowisk podczas oceniania wspólnego projektu w całej śródziemnomorskiej przestrzeni, podczas rozwiązywania problematyki Bałkan, ew. greckiej oraz jugosłowiańskiej kwestii⁶².

Rząd Beneša oceniał rokowania z Brytyjskim SOE, tak jak rokowania z całą zachodnią grupą sojuszników. Brytyjski SOE oraz amerykański OSS mu zlewał się do integralnej całości, dlatego nie dał pierwszeństwa samodzielnemu rokowaniu z funkcjonariuszami OSS, co później pomściło się w ten sposób, że ze wspólnych magazynów SOE i OSS w południowych Włochach

61 W. Deakin, *Velká Británie a európske hnutie odporu*, A MSNP Banská Bystrica, przyr. nr S 173/86, s. 18.

62 M. Ličko, *Američania v SNP...*, s. 213.

trafiły na Słowację powstańczą tylko resztki materialne. Czechosłowacka reprezentacja rządowa długo pozostawała w niewoli na miarę uszytego modelu pomocy brytyjskiej, który powstał z materialno-technicznej zależności od Wielkiej Brytanii. Głębię tej zależności pokazuje fakt, że Czechosłowacki Rząd na Uchodźstwie w Londynie w latach drugiej światowej wojny nigdy nie dysponował własnymi środkami transportu lotniczego, materialnymi bazami lotniczymi na wyspach brytyjskich czy na terytorium południowych Włoch. Zależność ta stawiała rząd Czechosłowacji podczas SPN do pozycji tłumacza żądań *1. Armii Czechosłowackiej* na Słowacji i jednocześnie „*blagającego*“ o pomoc materialną⁶³. To jednak w żaden sposób nie usprawiedliwia czechosłowacką reprezentację rządową, że w ciągu długiego okresu wczas nie przeoczyła rzeczywistego kursu brytyjskiego SOE w sprawie dostaw materiału wojskowego dla czechosłowackiego ruchu oporu, ew. dla potrzeb SPN. Wielka Brytania w kwestii pomocy materialnej dla SPN aż za bardzo celowo wiązała się na zgodę ze strony ZRSS.

Republika Słowacka z lat 1939-45 przestałaby istnieć i bez antyfaszystowskiego ruchu oporu i SPN. Zanik Republiki Słowackiej był między innym organicznie związany z okolicznościami jego powstania, pod przykryciem bezalternatywnej wojennej kolaboracji z nazistowskimi Niemcami. Nie ma wątpliwości co do tego, że naród słowacki doszedł przez istnienie republiki wojennej do swego państwa, że została napełniona idea państwa, osiągnięta emancypacja narodowa, że doszło do znaczącego rozwoju kultury, gospodarki i nauki, że państwo pozbyło się dzięki wojennej koniunkturze największego problemu społecznego – bezrobocia. Wszystkie te okoliczności, jak pokazał dalszy postęp, miały charakter wojennego prowizorium i były bezpośrednio przypieczętowane sojuszem z nazistowskimi Niemcami i długością jego trwania. Obiektywna historiografia nie potępia samego powstania i egzystencji Republiki Słowackiej 1939-45, ale krytycznie ocenia jego autorytarno-totalitarny reżim z pewnymi faszyzującymi elementami i jego bezprecedensową i bezalternatywną kolaborację z nazistowskimi Niemcami, aż do ich totalnej agonii, przez co się reżim chyba bardziej niż ruch oporu przyczynił do upadku tego ustroju państwowego. Jego czołowi przedstawiciele nie byli w stanie znaleźć żadnych alternatyw dla uratowania państwa, ignorując wszystkie najważniejsze polityczne i wojskowe wydarzenia w Europie i we świecie, które zadecydowały o powojennym uporządkowaniu Europy i o losach Słowacji.

tłumaczenie Rastislav Trzaskowski

63 V.Prečan, *Slovenské národné povstanie. Dokumenty...*, s. 874.

ASPEKTY MIĘDZYNARODOWE POWSTANIA WARSZAWSKIEGO¹

DUŠAN SEGEŠ

Geneza przyczynowości *Powstania Warszawskiego*, trwającego 63 dni – od 1 sierpnia do 2 października 1944, sięga przed rok 1944, w szczególności ma swój zarodek w początkowej fazie drugiej wojny światowej. Tematem mego wykładu nie będą wydarzenia wojskowe czy szczegółowy przebieg *Powstania Warszawskiego*, lecz jego kontekst międzynarodowy i okoliczności, które go poprzedzały i mu towarzyszyły. Uwagę skoncentruję na stosunkach polsko-sowieckich, które w prezentowanym temacie mają decydujące znaczenie.

Zacznę od powszechnie znanych faktów, które mają z punktu widzenia Polski oraz Europy wyjątkowe znaczenie - w szczególności od ataku *Wehrmachtu* na Polskę 1 września 1939, któremu towarzyszyły trzy dywizje armii słowackiej (choć ich udział był raczej symboliczny), tj. rozpętania drugiej wojny światowej. Bardzo ważny jest fakt, iż na podstawie tajnego protokołu dodatkowego do tzw. paktu o nieagresji pomiędzy III Rzeszą Niemiecką oraz Związkiem Sowieckim z 23 sierpnia 1939 (podpisanego przez niemieckiego ministra spraw zagranicznych Joachima von Ribbentropa oraz sowieckiego komisarza ludowego spraw zagranicznych Wiaczesława Michaiłowicza Molołowa), do agresji na Polskę dołączyła 17 września 1939 również *Armia Czerwona*. Po przełamaniu głównego oporu armii polskiej, został podpisany przez Związek Sowiecki oraz III Rzeszę niemiecką w Moskwie w nocy z 28 na 29 września 1939 traktat o granicach oraz współpracy, wg. którego miała linia pomiędzy obojga państwami przebiegać wzdłuż rzek San – Bug – Narew – Pisa. Niemcy i Sowieci zajmowali terytorium państwa polskiego – terytorium, którego Józef Stalin w żadnym wypadku nie chciał się zrzec. Zgodnie z planem „oczyszczenia“ czy pacyfikacji podzielonej Polski oraz wprowadzonego niemieckiego, ewentualnie sowieckiego zwierzchnictwa na tym obszarze, w *Generalnym Gubernatorstwie* i na obszarach wcielonych do Trzeciej Rzeszy oraz Związku Sowieckiego rozpętał się na szeroką skalę terror w stosunku do ludności miejscowej. Terror ten miał masowy wymiar i dotknął on całe rodziny oraz grupy społeczne w Polsce. Skala środków represji Niemców oraz Sowietów sięgała od systematycznej zagłady

¹ Artykuł został zrealizowany w ramach projektu VEGA č. 2/0024/09

elit narodu polskiego (pedagodzy wyższych uczelni, inteligencja, politycy, przedstawiciele administracji państwowej, najwyższy przedstawiciele armii polskiej i inne grupy zawodowe) po deportację setek tysięcy obywateli do prac przymusowych do Niemiec, czy do łagrów i gułagów w głąb Związku Sowieckiego (na Syberię, do Republiki Komi czy na północ od Uralu), odkąd dla wielu tzw. *specpieresiedlińców* nie było powrotu. Niemieckie środki likwidacji w stosunku do Polaków (tak jak deportacje ponad 180 nauczycieli krakowskich wyższych uczelni oraz członków *Polskiej Akademii Umiejętności* w Krakowie do niemieckich obozów koncentracyjnych w listopadzie 1939 czy tzw. akcja AB [*Ausserordentliche Befriedungsaktion*] z roku 1940 oznaczająca aresztowanie oraz wymordowanie 3,5 tysiąca polskich funkcjonariuszy społecznych oraz politycznych miało swe smutne odzwierciedlenie po stronie sowieckiej – najbardziej znane z nich nosi symboliczną nazwę Katyń i wg. najnowszych danych obejmuje około 23-tysięcy oficerów armii polskiej (wielu z nich nauczycieli, lekarzy, prawników itd.), początkowo aresztowanych w sowieckich obozach jenieckich w Kozielsku, Ostaszkowie oraz Starobielsku, a wiosną 1940 zamordowanych przez członków *NKWD*². Atmosfera codziennego prześladowania oraz zagrożenia tak samo, jak doświadczenia ludności polskiej z obydwoma formami terroru – niemieckim i sowieckim, w decydujący sposób wpłynęła na decyzję podjęcia powstania zbrojnego w 1944 roku.

Legalną kontynuację Polski reprezentował Rząd RP na uchodźstwie na czele z generałem Władysławem Eugeniuszem Sikorskim, który powstał pod koniec września 1939 w Paryżu, a po wojskowej klęsce Francji przeniósł się do Wielkiej Brytanii. Uzyskał on pełne dyplomatyczne uznanie Brytyjczyków, a później i kolejnych aliantów. Jego pierwszoplanowym celem było odnowienie państwa polskiego w jego przedwojennych granicach.

Atak *Wehrmachtu* na ZSRR 22 czerwca 1941 oznaczał zasadniczą zmianę międzynarodowej sytuacji. Sowietci znaleźli się *via facti* w obozie aliantów. Dla rządu polskiego oznaczało to trudny problem. Uaktualniła się kwestia stosunków polsko-sowieckich, przy czym trzeba zaznaczyć, iż Polska znajdowała się od 17 września 1939 *de facto* w stanie wojny z ZSRR. Sytuację tę trzeba było rozwiązać. Polsko-sowieckie rokowania nie miały tak lekkiego przebiegu, jak sowiecko-czechosłowackie rozmowy, które 18 lipca 1941 uwieńczył podpis umowy sojuszniczej. W końcu po wielkim nacisku na premiera Sikorskiego ze strony Winstona Churchilla została 30 lipca 1941 podpisana umowa sojusznicza pomiędzy Polską oraz Związkiem Sowieckim. Zawierała nasuwające wątpliwości sformułowania, brak w niej nato-

2 Zobacz AUGUST, J.: „*Sonderaktion Krakau*“: die Verhaftung der Krakauer Wissenschaftler am 6. November 1939. Hamburg 1997.

miast odpowiedzi na sporne kwestie, zwłaszcza dotyczące granic polsko-sowieckich³. Część polskiej sceny politycznej interpretowała podpis umowy w stanowionej formie jako zdradę - na znak protestu przeciwko niej dymisję złożyli ministrowie August Zaleski, Marian Seyda oraz Kazimierz Sosnkowski, co wywołało kryzys w rządzie polskim⁴. Była to zapowiedź komplikacji, które już wkrótce pojawiły się w stosunkach polsko-sowieckich - na przełomie lat 1941/1942 wyszły na światło dzienne wszystkie aspekty negatywne wynikające dla Polski ze wstąpienia ZSRR do wojny po stronie Aliantów. Wielka Brytania okazywała za dużą otwartość na sowieckie żądania terytorialne, które obok państw bałtyckich zawierały i wschodnie terytorium Polski. Stalin zaproponował podczas wizyty A. Edena w Moskwie w grudniu 1941, ażeby rząd brytyjski w tajnym protokole uznał granicę ZSRR sprzed 22 czerwca 1941 w zamian za zgodę Sowieców z federacyjnymi planami dla powojennej Europy⁵. ZSRR stosował dyplomację nacisku i ponownie wracał do kwestii polsko-sowieckich granic⁶. Tymczasem amerykański *Department Stanu* zdecydowanie odrzucał zawieranie tajnych umów dotyczących kwestii terytorialnych i w marcu 1942 podczas wizyty premiera Sikorskiego w Stanach Zjednoczonych poparł federacyjne plany rządu polskiego, w brytyjskich kręgach rządzących pojawiały się natomiast głosy, które namawiały do kompromisu ze Sowiecami kosztem Polski⁷.

3 Pełne brzmienie umowy por.: *Sprawa polska w czasie drugiej wojny światowej na arenie międzynarodowej. Zbiór dokumentów*, red. STANISŁAWSKA, S., Warszawa 1965, II., dokument numer (dok. nr) 6, s. 226.

4 Na temat przebiegu kryzysu rządowego na przełomie lipca i sierpnia 1941 por. HUŁAS, M.: *Goście czy intruzi? Rząd polski na uchodźstwie wrzesień 1939-lipiec 1943*. Warszawa 1996, s. 95-112.

5 *The Foreign Office and the Kremlin. British Documents on Anglo-Soviet Relations 1941-1945*. Cambridge 1984, s. 18-20 a 82-87.

6 Do brytyjsko-sowieckiej umowy w końcu nie została wprowadzona regulacja dotycząca kwestii terytorialnych, rokowania jednak nie były proste. Por. np *The Diaries of Sir Alexander Cadogan 1938-1945*. London 1972, s. 453.

7 Na temat reakcji państwowego departamentu podczas wizyty W. Sikorskiego w Stanach Zjednoczonych zobacz *Foreign Relations of the United States* (dalej tylko FRUS). *Diplomatic Papers, 1942*. Vol. III, Europe, Washington 1961, s. 123-133; *Protokoły z posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej* (dalej tylko PPRMRP), 4. dział (grudzień 1941 - sierpień 1942). Kraków 1998, s. 207. W depeszy dla amerykańskiego ambasadora przy rządzie polskim w Londynie A. J. D. Biddlea z 4. 4. 1942 S. Welles wyraził pogląd, że Stany Zjednoczone „by nie miały zgadzać się ze wszystkimi projektami Rosjan dotyczącymi powojennej odnowy Europy tylko dlatego, ażeby ich utrzymać w dobrym nastroju”. Archiwum Akt Nowych (dalej AAN), Warszawa, fundusz Ewidencja mikrofilmów z akt obcych, sign. M-579/2, s. 431. Porównaj The National Archives (dalej NA), Londyn, fundusz FO 371, 31090, C 82, *Notatki F. Roberts a R. Makinsa, 7. - 8. 1. 1942*. W materiałach, które Foreign Office przygotował W. Churchillowi jak materiał dla spotkania z gen. W. Sikorskim z 31. 1. 1942, pojawiły się nawet zarzuty, iż Polska niepotrzebnie prowokuje ZSRR swoim stanowiskiem dotyczącym kwestii Litwy oraz polsko-sowieckich granic. Por. BRANDES, D.: *Großbritannien und seine osteuropäischen Alliierten 1939 - 1943. Die Regierungen Polens, der Tschechoslowakei und Jugoslawiens im Londoner Exil vom Kriegsausbruch bis zur Konferenz von Teheran*. München 1988, s. 271.

Stalin od grudnia 1941 zaostrzył kurs w stosunku do Polaków. Pełnienie polsko-sowieckiej umowy przebiegało niezadowolająco z powodu powtarzających się obstrukcji urzędów sowieckich, które oprócz tego unieźmiwiały dostęp delegatów rządu polskiego do Polaków znajdujących się w sowieckich gułagach, na co Sikorski zwracał Stalinowi uwagę podczas pobytu w Moskwie w grudniu 1941 roku. Kiedy premier polski zapytał o losach zaginionych polskich żołnierzy, internowanych przez sowieckie służby bezpieczeństwa we wrześniu 1939, dyktator sowiecki przejawiał niesłychany cynizm⁸.

Wydarzenia, które odbyły się w kwietniu oraz maju 1943, wyraźnie pogorszyły pozycję Rządu RP na uchodźstwie. Po tym, jak berlińskie radio 13 kwietnia 1943 opublikowało odkrycie masowego grobu z polskimi ofiarami niedaleko Smoleńska, rząd polski zażądał od *Czerwonego Krzyża* dochodzenia w sprawie tej zbrodni. ZSRR zareagował notą dyplomatyczną z 25 kwietnia 1943, która oznajmiała przerwanie stosunków dyplomatycznych z rządem Polski⁹. Krok Związku Sowieckiego był wynikiem przygotowań do tzw. lewicowej alternatywy rozwiązania kwestii polskiej, którą przygotowywano w Moskwie na przełomie lat 1942/1943¹⁰. Wynikała ona z przypuszczenia, że *Armia Czerwona* wkroczy do Europy Środkowej jako pierwsza, co umożliwi jej podyktowanie warunków powojennego uporządkowania tego obszaru.

W związku z tym można wyrazić zgodę co do poglądu Magdaleny Hułas, że przerwanie sowiecko-polskich stosunków dyplomatycznych oraz nasuwająca po dziś dzień wiele pytań tragiczna śmierć premiera gen. Władysława E. Sikorskiego w Gibraltarze 4 lipca 1943 oznaczały początek procesu, kiedy Rząd RP na uchodźstwie stopniowo tracił pozycję subiekta prawa

8 W. Sikorski przedłożył J. V. Stalinowi spis około 4000 oficerów deportowanych do ZSRR, których Sowietci nie zwolnili z obozów pracy oraz internowań. Stalin na to: „To jest niemożliwe, oni uciekli.” Na pytanie W. Andersa, dokąd mogli oni uciec, odpowiedział dyktator sowiecki: „No, do Mandżurii.“ ANDERS, W.: *Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939-1946*. Lublin 1992, s. 118-119.

9 Szczególniej na temat zbrodni katyńskiej i jej powiązań międzynarodowych zobacz *Sprawa polska w czasie drugiej wojny światowej na arenie międzynarodowej*, red. S. STANISŁAWSKA: dok. č. 73, s. 345-346; *Documents on Polish-Soviet Relations 1939-1945*, 1 dział, 1939-1943. London 1961, s. 524-525, 533-534; MATERSKI, W.: *Katyń – dokumenty ludobójstwa : dokumenty i materiały archiwalne przekazane Polsce 14 października 1992 r.*, Warszawa 1992; MATERSKI, W. i inni: *Katyń: dokumenty zbrodni*. 2 dział, Zagłada: marzec – czerwiec 1940, Warszawa 1998; 3 dział, Losy ocalałych: lipiec 1940 – marzec 1943. Warszawa 2001; BRANDES, D.: *Großbritannien und seine osteuropäischen Alliierten 1939 - 1943*, s. 429-431; SEGEŠ, D.: *Katyňský masaker – premlčaný sovietsky zločin druhej svetovej vojny*, „História”, 3, 2003, nr 5, s. 13-14.

10 MATERSKI, W.: *Dyplomacja Polski „lubelskiej“ lipiec 1944 – marzec 1947*. Warszawa 2007, s. 11.

międzynarodowego i stawał się obiektem polityki mocarstw¹¹. Rząd polski został zmuszony do sytuacji, w której nie mógł otwarcie „drażnić“ Brytyjczyków, a jego ostrożność rzutowała na wszystkie aspekty działalności politycznej. Decydującym czynnikiem był tutaj nacisk ze strony rządu brytyjskiego, który wynikał z przypuszczenia – *nota bene* nieprawidłowego – iż rząd polski może swym „grzecznym zachowaniem“ uzyskać zaufanie Stalina, i że w ten sposób będzie mogła przyczynić się do odnowienia dyplomatycznych stosunków z ZSRS. Kalkulacja ta była całkowicie błędną, ponieważ Stalin nie miał żadnego interesu w ponownym nawiązaniu oficjalnych stosunków z Rządem RP na uchodźstwie.

Pod koniec 1943 roku Alianci przyjęli poważne decyzje na dwóch szczytowych spotkaniach, które w decydujący sposób wpłynęły na dalszy bieg wydarzeń w krajach Europy Środkowo-Wschodniej. Na konferencji ministrów spraw zagranicznych Związku Sowieckiego, Stanów Zjednoczonych oraz Wielkiej Brytanii w Moskwie (19 – 30 października 1943) komisarz ludowy spraw zagranicznych Mołotow wypowiedział ostateczne veto wszystkim federacyjnym planom dla Europy Środkowo-Wschodniej¹². Mołotow otwarcie odrzucił możliwość odnowienia stosunków dyplomatycznych pomiędzy Związkiem Sowieckim oraz rządem polskim; odwrotnie – uzyskał zgodę brytyjskiego ministra spraw zagranicznych Anthonyego Edena do podpisania z Benešem uparcie forsowanej sowiecko-czechosłowackiej umowy sojuszniczej, w stosunku do której mieli do tej pory Brytyjczycy zastrzeżenia. Jeszcze bardziej ważną była decyzja w sprawie polskiej, którą wielka trójka przyjęła na przełomie listopada oraz grudnia podczas konferencji w Teheranie (28 listopad – 1 grudzień 1943)¹³: premier brytyjski Winston Churchill uznał roszczenia Związku Sowieckiego dotyczące wschodnich terytoriów RP za uzasadnione¹⁴. Z punktu widzenia rządu polskiego nieprzychylnie zmieniała

11 HULAS, M.: *Rząd gen. Władysława Sikorskiego*. [w:] Władze RP na obczyźnie podczas II wojny światowej. Materiały do dziejów polskiego uchodźstwa niepodległościowego, 1 dział, red. E. BŁAŻYŃSKI, London 1994, s. 236. Charakterystykę postępowania J. V. Stalina wobec rządu polskiego zobacz KAMIŃSKI, M. K.: *Zarys polityki zagranicznej Rządu RP na obczyźnie 1939-1945*. In: Ibidem, s. 714; *Edvard Beneš kontra gen. Władysław Sikorski. Polityka władz czechosłowackich na emigracji wobec rządu polskiego na uchodźstwie 1939-1943*. Warszawa 2005, s. 274.

12 ŁAPTOS, J. – MISZTAL, M.: *American Attitudes to the European Integration. State Department Debates on the Mid-European Union 1942-1944*. Kraków, 2000, s. 43; KAMIŃSKI, M. K.: *Zarys polityki zagranicznej Rządu RP na obczyźnie 1939-1945*, s. 730-731; BRANDES, D.: *Großbritannien und seine osteuropäischen Alliierten 1939 – 1943*, s. 473, 479-485.

13 Z punktu widzenia kwestii polskiej konferencją Teherańską bardziej szczegółowo zajmuje się artykuł naukowy KAMIŃSKI, M. K.: *Rząd Stanisława Mikołajczyka wobec konferencji przywódców Wielkiej Brytanii, Związku Sowieckiego i Stanów Zjednoczonych w Teheranie (28 listopad - 1 grudnia 1943 r.)*. „Prace Komisji Środkoeuropejskiej”, 5. dział, 1997, s. 109-127.

14 CHURCHILL, E. W. S.: *Druga wojna światowa*, 5 dział, 2 księga, Gdańsk 1996, s. 41; BRANDES, D.: *Großbritannien und seine osteuropäischen Alliierten 1939 - 1943*, s. 492.

się również postawa prezydenta amerykańskiego Franklina Delano Roosevelta oraz Departament Stanu¹⁵. Amerykański prezydent zgodził się na odłączenie terytoriów wschodnich od Polski i przesunięcia jej granicy aż po Odrę, ale jednocześnie podkreślił, iż w związku z ponad 6 milionami Amerykanów polskiego pochodzenia oraz zbliżającymi się wyborami prezydenckimi w Stanach Zjednoczonych (odbyły się 7 października 1944) nie może w sprawie tej kwestii złożyć żadnych publicznych oświadczeń¹⁶. Stany Zjednoczone, z którymi rząd Polski łączył w ciężkich chwilach swoje nadzieje, pozostawiły rolę głównego rzecznika interesów polskich na forum międzynarodowym Wielkiej Brytanii, a w sporze sowiecko-polskim usiłowały zachować pozycję neutralną¹⁷. Najważniejszym zmartwieniem oraz zamiarem anglosaskich mocarstw, zwłaszcza Wielkiej Brytanii, było od tego momentu zmuszenie rządu polskiego do tego, ażeby zaakceptował nową sowiecko-polską granicę, która miała przebiegać mniej-więcej według linii Curzona (to znaczy linii: Grodno – Jałówka – Niemirowo – Brześć Litewski – Dorohusk – Ustilug, a dalej wschodniej od Hrubieszowa i wschodniej od Przemyślu po Karpaty). Polska miała uzyskać kompensację terytorialną na rzecz Niemiec aż po linię Odry. Stalinowi zależało na utrzymaniu łupu, który zainkasował podziałem Polski razem z Niemcami dzięki tajnemu protokołowi dodatkowemu do paktu Ribbentrop-Mołotow w 1939 roku. Ponieważ nie mógł on w 1943 roku powoływać się ze zrozumiałych powodów na linię Ribbentrop-Mołotow, sięgnął po tzw. linię Curzona, którą zwłaszcza Brytyjczycy przyjęli ze zrozumieniem. Z punktu widzenia rządu polskiego decyzje te spowodowały nasilenie niekorzystnego trendu, który wypierał go z pozycji partnera do roli obiektu mocarstwowych decyzji politycznych, i który oznaczał jego marginalizację.

Plan rozwiązania kwestii polskiej przez Stalina opierał się na trzech podstawowych założeniach: wojskowej okupacji terytorium RP przez *Armię Czerwoną*, stworzeniu reprezentacji politycznej, która przejmie w Polsce władzę od Sowietów i będzie grzecznie wykonywać polecenia Związku Sowieckiego, i w końcu na zupełnym usunięciu Rządu RP na uchodźstwie i likwidacji podlegających mu struktur państwa podziemnego w okupowanej Polsce. Plan ten urzeczywistniał bardzo konsekwentnie i z pełną brutal-

15 MARK, E.: *American Policy Toward Eastern Europe and the Origins of the Cold War 1941-1946: An Alternative Interpretation*. „The Journal of American History”, Vol. 68, No. 2 (September 1981), s. 315.

16 *FRUS, Diplomatic Papers. The Conferences at Cairo and Teheran 1943*. Washington 1961, s. 594-595; BRANDES, D.: *Großbritannien und seine osteuropäischen Alliierten 1939 - 1943*, s. 492.

17 LUNDESTAD, G.: *The American Non-policy towards Eastern Europe 1943-1947. Universalism in an area not of essential interest to the United States*. Tromsø-Oslo-Bergen 1978, s. 183-187.

nością. Mocarstwom zachodnim początkowo chyba nie bardzo zależało na zrozumieniu zagrożenia wynikającego z konsekwentnie realizowanych kroków sowieckiego dyktatora, i później, kiedy ich postawa uległa zmianie, nie mogły już podjąć żadnych efektywnych przeciwdziałań. Brytyjczycy sami osłabiali pozycję Rządu RP na uchodźstwie w Londynie poprzez zmuszanie go do przyjęcia dyktatu ZSRR. Jeśli chodzi natomiast o granicę – nie tylko Polski, ale wszystkich państw Europy Środkowej oraz Południowo-Wschodniej, to Wielka Brytania oraz Stany Zjednoczone zakładały ich definitywne ustalenie aż w ramach powojennej regulacji, podczas konferencji pokojowej. Związek Sowiecki jednak konsekwentnie realizował swe zamiary zaraz po wstąpieniu *Armii Czerwonej* na konkretne terytorium. Rząd polski nie miał obiektywnej możliwości zapobieżeniu pogorszeniu się swej pozycji, stał się obiektem polityki mocarstwowej i jego poglądy na temat powojennego uporządkowania traciły w ten sposób na wadze politycznej.

Koniec 1943 roku oraz kolejny 1944 rok były ze względu na powagę wydarzeń wojskowych oraz przyjętych decyzji politycznych punktem zwrotnym dla Europy Środkowej. Zakres działania rządu polskiego koncentrował się wówczas na wydarzeniach istotnie ważnych dla Polski oraz jej przyszłości. Póki pod koniec 1943 roku była pozycja rządu polskiego nie do pozazdroszczenia, pod wpływem wydarzeń w 1944 roku stała się jej sytuacja wprost katastrofalną. Premier RP Stanisław Mikołajczyk stopniowo w formie *fait accompli* dowiadywał się o decyzjach aliantów, którzy w zasadniczy sposób przesądziły o przyszłości Polski. Podczas częstych konsultacji politycznych z premierem Churchillem, ministrem spraw zagranicznych Edenem oraz pracownikami *Foreign Office* w drugiej połowie 1944 roku, polscy mężowie stanu nie usłyszeli w zasadzie niczego innego niż tylko napomnienia i coraz bardziej ostre apele na temat akceptacji reguł gry Stalina, co faktycznie oznaczało zrzeczenie się 1/3 terytorium Polski i pogodzenie się z przyrzeczeniem rekompensacji terytorialnych na zachodzie¹⁸. Jest znamienym, iż z rozmów z F. D. Rooseveltem oraz kierownikami *Departamentu Stanu* podczas wizyty Stanów Zjednoczonych (5 – 16 czerwca 1944), w czasie kiedy rozpoczęła się inwazja wojsk amerykańskich w Normandii (operacja *Overlord*), premier Mikołajczyk nie otrzymał oprócz przyrzeczeń amerykańskiej pożyczki finansowej (o ile chcielibyśmy być w stosunku do Roosevelta ironiczni – fotografii amerykańskiego prezydenta z osobistą dedykacją) żadnej amerykańskiej gwarancji¹⁹.

18 Zapisy z rozmów pomiędzy przedstawicielami rządu polskiego oraz brytyjskiego por. KAMIŃSKI, M. K. – TEBINKA, J.: *Na najwyższym szczeblu: spotkania premierów Rzeczypospolitej Polskiej i Wielkiej Brytanii podczas II wojny światowej*. Warszawa 1999, dok. nr 26-39, s. 180-277.

19 *Korespondence předsedy rady ministrů SSSR s prezidenty USA a ministerskými předsedy Velké Británie za Velké vlastenecké války 1941-1945*. Praha 1981, dok. nr 203, s. 540-541;

Pierwszego sierpnia 1944 wybuchło w Warszawie powstanie zbrojne przeciwko nazistom, organizowane *Armią Krajową*. *Powstanie Warszawskie* kierowało się pierwotnie dwoma głównymi celami: ze strony wojskowej chodziło o powstanie zbrojne, o którym zakładano iż potrwa 3-4 dni, o zapanowanie nad miastem i w dalszej perspektywie umożliwienie jednostkom sowieckim marszu w tejże części frontu w kierunku na zachód. Wyjątkowo ważnym był cel polityczny powstania – chodziło o wyzwolenie Warszawy własnymi siłami, przy czym urzeczywistnienie tego celu miało być obok demonstrowania antyniemieckiego charakteru powstania również wyrazem woli, pozostać „panem“ na własnym terytorium i we własnym kraju. Z szerszego politycznego punktu widzenia udany przebieg powstania stanowić miał zdecydowane „NIE“ na rozwiązanie kwestii polskiej wg. sowieckiego scenariusza – a w szczególności wprowadzenia totalitarnego reżimu sowieckiego typu.

Armia Czerwona, która wówczas była po drugiej stronie Wisły, w warszawskiej dzielnicy o nazwie Praga, zamiast pomocy powstańcom przyglądała się tylko. Jeśli chodzi natomiast o stosunek Stalina do *Powstania Warszawskiego*, z powodu nadal zamkniętych archiwów rosyjskich istnieje mnóstwo znaków zapytania. Trzeba jednak rozróżnić dwa aspekty – wojskowy oraz polityczny. Pogląd, że wojska sowieckie miały za sobą w ramach przebiegającej działalności operacyjnej 400 km posuwania się w stronę Wisły, i dlatego jest wątpliwe, czy w sytuacji tej byłyby zdolne do prowadzenia bez przerwy dalszej działalności zbrojnej, jest dla wielu relewantne. Z drugiej jednak strony Stalin odmówił prośbie Churchilla, ażeby samoloty *RAF* latające z baz we Włoszech, które miały powstańcom nieść potrzebną pomoc, mogły mieć międzylądowanie na terytorium Związku Sowieckiego. Wydaje się, że stosunek Stalina do powstania jako akcji wojskowej, przynajmniej na początku determinowała niepewność, jeśli chodzi o postawę i pomoc zachodnich Aliantów. Nie jest wykluczone, że przy założeniu, iż powstanie miało za istniejących warunków trwać 3-4 dni, a trwało zasadniczo dłużej, Stalin mógł odnieść wrażenie, że powstańcy przedtem otrzymali dostawy broni od Brytyjczyków, które umożliwiają im utrzymać opór. Dlatego zdecydował się wyczekiwać, przy czym nadal miał na względzie swoje polityczne oraz wojskowe cele. W ostateczności Stalin nie wahał się poświęcić Warszawy, ponieważ uważał za bardziej wygodne, ażeby Niemcy spacyfikowali jednostki krajowego ruchu oporu, podlegającego rządo-

FRUS. *Diplomatic Papers, 1944*, 3 dział, s. 1285-1289; HULL, C.: *The Memoirs of Cordell Hull*. New York, 1948, 2. dział, s. 1441-1442. Co do interpretacji amerykańskiej postawy w kwestii polskiej w tymże okresie zobacz LUNDESTAD, G.: *The American Non-policy towards Eastern Europe 1943-1947*, s. 187-192.

wi polskiemu (w telegramie W. Churchillowi z 22 sierpnia 1944 nazwał ich „garstką przestępców”)²⁰, które chciały miasto wyzwolić i przywitać *Armię Czerwoną* w roli pana domu. Rozmowy moskiewskie Mikołajczyka ze Stalinem oraz przedstawicielami *Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (PKWN)* – marionetkowego i prosowieckiego organu politycznego – w czasie wizyty polskiego premiera w ZSRR (od 30 lipca do 9 sierpnia 1944, tj. w chwili wybuchu powstania), których tematem była reorganizacja rządu polskiego, zakończyły się fiaskiem²¹. Niemożliwość kompromisu pomiędzy rządem polskim, broniącym niezależności kraju, a roszczeniami terytorialnym Stalina, w pełni okazała się również podczas drugiej wizyty Mikołajczyka w Moskwie w październiku 1944, do której namówił go Churchill²². Po powrocie z ZSRR Mikołajczyk próbował przekonać ministrów rządu do tego, iż jedyną szansą dla ewentualnej współpracy Polski ze Związkiem Sowieckim jest przyjęcie żądanej przez Stalina linii Curzona jako wyjście dla wyznaczenia polsko-sowieckiej granicy. Wysłək polskiego premiera nie przyniósł pozytywnego rezultatu, tak więc 24 listopada podał się do dymisji.

Powstanie Warszawskie jest dowodem tego, że koalicja sojusznicza nie była w stanie połączyć oraz udzielić wszystkich sił dla obrony jednego ze swych członków, który znalazł się w trudnej sytuacji.

W zakończeniu chciałbym podać kilka ilościowych czynników, które w przekonujący sposób wypowiadają na temat tragedii *Powstania Warszawskiego* oraz umożliwiają uświadomić sobie rozmiar tego wydarzenia w ogólnoeuropejskim, ewentualnie w ogólnoswiatowym wymiarze. Powstanie było największą skoncentrowaną akcją zbrojną krajowego ruchu oporu w specyficznych warunkach miasta, która odegrała się podczas drugiej wojny światowej. Zmobilizowało prawie 50-tysięcy słabo uzbrojonych członków *Armii Krajowej*, którzy bez istotnej czy silnie odczuwalnej pomocy z zewnątrz walczyli przeciwko liczbowo porównywalnemu lecz nieporównywalnie lepiej uzbrojonemu nieprzyjacielowi – wojskowym oddziałom SS oraz jednostkom *Rosyjskiej Armii Narodowo-Wyzwoleńczej (RONA)*. Liczba ofiar po stronie powstańców oraz mieszkańców miasta była bardzo duża: w walkach zginęło 18-tysięcy członków *Armii Krajowej* (około 40 % całkowitej liczby) i około 3500 członków komunistycznej *Dywizji Kościuszkowskiej*. Liczba ofiar ludności cywilnej wynosiła około 180 tysięcy ludzi. Ogólnie zginęło ok. 200-tysięcy osób. Dla porównania – liczba ofiar *Powstania Warszawskiego*

20 *Korespondence předsedy rady ministrů SSSR s prezidenty USA a ministerskými předsedy Velké Británie za Velké vlastenecké války 1941-1945*, dok. nr 323, s. 271.

21 *Ibidem*, dok. nr. 306-316, s. 262-267; *Documents on Polish-Soviet Relations 1939-1945*. 2 dział, 1943-1945. London-Melbourne-Toronto 1967, s. 311-322, s. 325-339.

22 *Sprawa polska w czasie drugiej wojny światowej na arenie międzynarodowej*, s. 586-608.

była mniej-więcej 60-krotnie wyższa niż liczba ofiar terrorystycznych ataków na World Trade Center w Nowym Yorku z 11 września 2001 roku. Po stłumieniu powstania następowała ewakuacja, a właściwie deportacja około pół miliona mieszkańców Warszawy, którzy przetrwali, po której Niemcy zgodnie z rozkazami Hitlera przystąpili do totalnego zniszczenia miasta. Deportacja ta była najobszerniejszą jednorazową, przymusową akcją migracyjną w Europie Środkowej podczas drugiej wojny światowej. Po deportacjach liczba mieszkańców Warszawy z okresu przedwojennego z 1 miliona 300 tysięcy (dane z 1938 roku) „skurczyła się“ pod koniec 1944 roku na około 100-tysięcy osób²³.

tłumaczenie Rastislav Trzaskowski

23 MADAJCZYK, Cz.: *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, 1 dział. Warszawa 1979, s. 336-337.

POLITYCZNE ASPEKTY ANTYNIEMIECKIEGO POWSTANIA NA SŁOWACJI W LATACH DRUGIEJ WOJNY ŚWIATOWEJ

MAREK KAZIMIERZ KAMIŃSKI

Trwające od 29 sierpnia 1944 r. do 27 października 1944 r. antyniemieckie powstanie w środkowej Słowacji zostało nazwane Słowackim Powstaniem Narodowym. Tymczasem to nie naród słowacki brał udział w owym powstaniu, lecz część wojska Republiki Słowackiej, zbuntowana wobec władz swego państwa, oraz oddziały partyzanckie, zorganizowane wokół grup spadochroniarzy zrzuconych z Sowietów na terytorium Słowacji. O charakterze narodowym powstania można by mówić tylko wówczas, gdyby istniało na nie oczekiwanie społeczne lub przynajmniej przyzwolenie społeczeństwa słowackiego. Nikt przy zdrowych zmysłach nie pragnie składać ofiary krwi, chyba, że jest do tego zmuszony powstałymi okolicznościami, tak jak to miało miejsce w wypadku *Powstania Warszawskiego*. To Niemcy, terrorem wręcz niewyobrażalnym, na innych kontrolowanych przez nie obszarach europejskich, wymusiły niejako zryw ludności stolicy Polski. Wchodził też tutaj w grę inny aspekt. Mianowicie kierownictwo *Polskiego Państwa Podziemnego*, fenomenu nieznanego w innych częściach podbitej przez Trzecią Rzeszę Europy, pragnęło utrudnić Sowietom podbój Polski przez Armię Czerwoną, licząc na to, iż mocarstwa anglosaskie zreflektują się i postawią tamę ekspansji sowieckiej. Rachuby te, jak wiemy, okazały się błędne, tym niemniej *Powstanie Warszawskie* miało charakter ogólnonarodowy, tym bardziej, że obok żołnierzy *Armii Krajowej*, czynny udział w walkach brała również ludność cywilna polskiej stolicy.

Słowacja nie była krajem podbitym przez Niemcy. Republikę Słowacką należy zaliczyć do państw satelickich Trzeciej Rzeszy. Z punktu widzenia ludności słowackiej rozwiązanie takie miało charakter pozytywny, gdyż dawało jej szansę przetrwania w stosunkowo nie najgorszych warunkach. Państwo słowackie gwarantowało nawet względny dobrobyt Słowakom, chociaż nie potrafiło (lub nie chciało) zapewnić bezpieczeństwa ludności żydowskiej, mającej obywatelstwo Republiki Słowackiej. Nawiasem mówiąc, ludność słowacka w tej ostatniej kwestii nie ponosiła żadnej odpowiedzialności, gdyż nie od niej zależał los ludności żydowskiej. W interesie Słowaków leżało nie występowanie przeciwko własnemu państwu, gdyż mimo iż niedoskonałe,

o charakterze umiarkowanie totalitarnym i zależne od potęgi niemieckiej, stanowiło wartość samą w sobie. Gdyby na Słowacji Niemcy zdecydowały się postępować tak jak w Polsce, choćby tylko w Generalnym Gubernatorstwie, po narodzie słowackim pozostałyby tylko mizerne ślady. Prowokowanie Trzeciej Rzeszy nie leżało zatem w interesie narodu słowackiego. Hitler potrafił być mściwy i bezwzględny, o czym Polacy mieli okazję się przekonać z nawiązką. Żaden więc polityk, któremu rzeczywiście leżało na sercu dobro narodu słowackiego, nie powinien zachęcać do powstania antyniemieckiego, gdyż z góry było wiadomo, że zakończy się ono klęską. Chyba, że w swojej naiwności przypuszczał, że Sowiety udzielą powstaniu efektywnego poparcia. Niby jednak dlaczego *Armia Czerwona* miałyby się angażować w realizację słowackich interesów narodowych? Celem jej działań było przecież zwasalizowanie jak największej części Europy po wypędzeniu zeń wojsk niemieckich. To zaś miało nastąpić zgodnie z harmonogramem działań Naczelnego Dowództwa sił sowieckich, nie zaś odpowiednio do oczekiwań kierujących powstaniem.

Do Republiki Słowackiej zdecydowanie negatywnie odnosił się prezydent Edvard Beneš stojący na czele emigracyjnych władz czechosłowackich. Zresztą uważał on, iż naród słowacki nie istnieje, gdyż według niego Słowacy są częścią narodu czechosłowackiego. Podczas wizyty w Moskwie w grudniu 1943 r. Beneš prosił sowieckiego komisarza spraw zagranicznych Wiaczesława Mołotowa o aresztowanie w odpowiednim momencie przez organa sowieckiej policji politycznej sześciu przedstawicieli najwyższych władz słowackich, wśród których wymienił również ministra obrony narodowej rządu słowackiego, a zarazem naczelnego dowódcę armii słowackiej, gen. Ferdinanda Čatloša. *Nota bene* ten ostatni mógł być brany przez Sowiety pod uwagę jeszcze przed 22 czerwca 1941 r. czyli napaścią Niemiec na Związek Sowiecki, jako ewentualny kolaborant podczas przewidywanego pochodu *Armii Czerwonej* na Zachód. Beneš zatem stawiał na zniszczenie Republiki Słowackiej i na pewno nie był gotów martwić się z powodu ofiar, które poniosłaby ludność słowacka, gdyby wybuchło powstanie antyniemieckie na obszarach przez nią zamieszkałych. Wzywając pod naciskiem sowieckim ludność przedwojennego państwa czechosłowackiego do aktywnego występowania przeciwko Niemcom, gotów był większy ciężar walki z nimi przerzucić na barki ludności słowackiej, posiadającej własną państwowość, mniejszy zaś na mieszkańców ziem czeskich, znajdującego się pod niemiecką okupacją Protektoratu Czech i Moraw. Strona czechosłowacka, nie mogąc pochwalić się żadnymi sukcesami militarnymi, wykazywała wobec Sowietów gorliwość, mającą je przekonać, że zależy jej na aktywnym uczestnictwie w wojnie światowej. Jeszcze przed wizytą Beneša w Moskwie naczelnik czechosłowackiej misji

wojskowej w stolicy Związku Sowieckiego płk Heliodor Pika powiadomił na początku grudnia 1943 r. gen. *NKWD* Georgija Żukowa, iż rząd czechosłowacki posiada informacje ze źródeł niemieckich, jakoby władze niemieckie zamierzały okupować Słowację w styczniu lub lutym 1944 r. Twierdził, że istniejące na Słowacji wojskowe centrum, pozostające w kontakcie z czechosłowackimi władzami emigracyjnymi, przygotowuje zbrojne powstanie przeciwko Niemcom. Prognoza płk. Piki okazała się pobożnym życzeniem, by wojska niemieckie wkroczyły na Słowację i spowodowały daleko idące perturbacje w Republice Słowackiej. Tak się jednak nie stało, gdyż brakowało przyczyn, które mogłyby spowodować reakcję niemieckich sił zbrojnych.

Beneš i czechosłowaccy generałowie dobrze znali stanowisko wojskowych władz sowieckich. Zapoznali się z nim na początku marca 1944 r. Pierwszy zastępca Szefa Sztabu *Generalnego Armii Czerwonej* gen. Aleksiej Antonow uważał za celowe rozpatrywanie operacji militarnych na Słowacji tylko jako możliwości stworzenia wielkiego terenu działań bojowych (płacдарma) aktywnej partyzanckiej walki, który związałby określone siły niemieckie. Nic więcej gen. Antonowa nie obchodziło. Sowieccy generałowie starali się przekonać swoich czechosłowackich kolegów do koncepcji pierwszego zastępcy szefa *Sztabu Generalnego Armii Czerwonej*, dotyczącej rozwinięcia potężnego ruchu partyzanckiego w oparciu o pozyskaną miejscową ludność i zaniechania organizowania oraz prowadzenia stabilnej obrony siłami dużych regularnych formacji wojskowych. Sądzili, że jedynie oddziały partyzanckie, ewentualnie wzmocnione jednostkami czechosłowackimi i mniejszymi oddziałami sowieckimi, mogą w danej sytuacji działać z powodzeniem na Słowacji. To co usłyszeli wojskowi czechosłowaccy powinno dać wiele do myślenia Benešowi i rządowi czechosłowackiemu na emigracji. Pierwszym nasuwającym się wnioskiem była konieczność zachowania bezwzględnej ostrożności, by nie dać się wmanewrować w akcję przynoszącą wyłącznie korzyści stronie sowieckiej, a same straty Słowacji, co w ostatecznym wymiarze działać musiałoby na szkodę powojennej czechosłowackiej państwowości. Beneš obawiając się sowieckich zarzutów, że za mało przykłada się do zaktywizowania obywateli przedwojennej Czechosłowacji do walki z Niemcami, nie miał zamiaru występowania w roli rzecznika ochrony słowackiej substancji narodowej.

Sowiety nie planowały więc wyzwalać Słowacji w trakcie antyniemieckiego powstania. Zamierzały natomiast sprowokować Niemcy do interwencji w wewnętrzne sprawy państwa słowackiego, by spowodować wybuch powstania w Republice Słowackiej i zdestabilizować ją od środka. Wprawdzie Stalin nie przewidywał na tym etapie rozwoju sytuacji międzynarodowej, przyłączenia Słowacji do Związku Sowieckiego, ale chciał ją uczynić

podatną na wpływy komunistyczne, by móc łatwiej w przyszłości skomunizować całą Czechosłowację. W miesiącach letnich 1944 r. Sowiety rozpoczęły zrzuty spadochroniarzy na Słowację. W lipcu 1944 r. pojawiły się grupy partyzanckie we wschodniej Słowacji, zaś na przełomie lipca i sierpnia 1944 r. spadochroniarze lądowali w środkowej Słowacji. Wszystko zaczęło się rozgrywać według z góry przygotowanego na Kremlu scenariusza. Reakcja niemiecka nie dała długo na siebie czekać. Jednostki wojska niemieckiego wkroczyły na Słowację 29 sierpnia 1944 r., co spowodowało wybuch powstania, które miało w intencjach sowieckich przekształcić jej obszar w teren działań bojowych wiążących siły niemieckie i ułatwiających posuwanie się naprzód *Armii Czerwonej*. W planach sowieckich miały być użyte do tego celu zarówno wojska słowackie jak i ruch partyzancki, inspirowany z zewnątrz ze Związku Sowieckiego. Wojska niemieckie rozbroiły jednak na samym początku powstania dwie najlepiej wyposażone w środki bojowe wschodniosłowackie dywizje. Czechosłowacki minister obrony narodowej gen. Sergěj Ingr nie miał po tym fakcie wątpliwości, że siły słowackie nie zdołają się utrzymać nie tylko na obszarze środkowej Słowacji, na którym toczyły się walki, ale również na obszarze przewidzianym do wycofania się, jeśli Sowiety nie przesuną frontu na zachód. Na posiedzeniu rządu czechosłowackiego 1 września 1944 r. mówił, że „*sytuacja naszych jest taka, jakbyśmy byli odcięci i otoczeni*”.

Beneša najbardziej zdenerwowało jednak to, że do gry politycznej wokół powstania na Słowacji próbował się też włączyć minister obrony narodowej Republiki Słowacji gen. Čatloš, będący jednocześnie do 26 sierpnia 1944 r. naczelnym dowódcą armii słowackiej. Współodpowiedzialny za agresję wojsk słowackich wobec Polski we wrześniu 1939 r., gotów był w lecie 1944 r. podjąć współpracę z Sowietami przeciwko Niemcom. Już w lutym 1941 r. poseł sowiecki w Bratysławie Georgij Puszkina wydał gen. Čatlošowi w raporcie do centrali bardzo pochlebną opinię. Wojna jednak potoczyła się inaczej niż zakładał Stalin i dopiero w lecie 1944 r. sowiecki dyktator mógł być zainteresowany skorzystaniem z usług słowackiego ministra obrony narodowej. W lipcu 1944 r. gen. Čatloš przygotował memorandum dla władz sowieckich, które przewiozła do Związku Sowieckiego 4 sierpnia 1944 r., korzystając z samolotu ministra, delegacja podziemnej *Słowackiej Rady Narodowej*. Pragnąc uniknąć przedwczesnego rozlewu krwi na Słowacji Čatloš przewidywał przeprowadzenie w decydującym momencie wojskowego zamachu stanu na Słowacji i wprowadzenie słowackiej dyktatury wojskowej, która umożliwiłaby *Armii Czerwonej* przeprowadzenie operacji szerokiego zasięgu. Za warunek powodzenia współpracy z Sowietami uważał zachowanie przez słowackie siły zbrojne swego narodowego charakteru. Chciał, aby

strona słowacka miała prawo ustosunkowania się do dotychczasowych układów sowiecko-czechosłowackich, a zatem również do układu sojuszniczego z 12 grudnia 1943 r.

Tekst memorandum dotarł do Beneša 23 sierpnia 1944 r. Stanowiło ono poważne wyzwanie dla władz czechosłowackich na emigracji, które miały powody, by się obawiać, że nie zdołają podporządkować sobie Słowacji, gdyby przypadkiem Stalin zdecydował się poprzeć koncepcję lansowaną przez ministra obrony narodowej Republiki Słowackiej. Z drugiej jednak strony plan słowackiego ministra, noszący cechy racjonalnego rozwiązania, obliczonego na zminimalizowanie strat słowackich, mógł budzić podejrzenia sowieckiego dyktatora, że gen. Čatloš nie do końca widzi siebie w roli posłusznego wykonawcy sowieckich poleceń. Na szczęście dla Beneša, który czuł się bezsilny, nie mając żadnego pomysłu, w jaki sposób zablokować ewentualną decyzję Stalina korzystną dla gen. Čatloša, sowiecki dyktator nie kazał swoim podwładnym podjąć rozmów politycznych ze słowackim ministrem obrony narodowej. Natomiast 4 września 1944 r. dowódca jednej z sowieckich grup partyzanckich kpt. Aleksiej Jegorow na rozkaz z Moskwy zwiabił podstępem gen. Čatloša do swego oddziału, a następnie zorganizował porwanie do Sowietów, które nastąpiło 13 września 1944 r. Były minister obrony narodowej Republiki Słowackiej został osadzony w moskiewskim więzieniu na Butyrkach. Beneš mógł odetchnąć z ulgą.

Działaniami partyzanckimi udało się więc Sowietom sprowokować Niemcy, które swoją reakcją przyspieszyły wybuch powstania. 30 sierpnia 1944 r. ppłk Ján Golian, stojący na czele spisku zawiązanego w armii słowackiej, wydał rozkaz potwierdzający rozpoczęcie działań zbrojnych jako szef sztabu czechosłowackiej armii na Słowacji, później przemianowanej na pierwszą czechosłowacką armię. Oświadczył też oficerom garnizonu w Bańskiej Bystrzycy, że Słowacja znalazła się od 29 sierpnia 1944 r. w wojnie z Niemcami, zaś jej armia stała się częścią składową armii czechosłowackiej na wyzwolonym terytorium. Ppłk. Golian pozostający w łączności z władzami czechosłowackimi w Londynie i wypełniający ich polecenia za jednym zamachem podważył sens niezależności Słowacji od Pragi. Wytworzyła się dziwna sytuacja, w której powstańcy walczyli nie o wolną Słowację, lecz o Słowację podporządkowaną czeskiemu dyktatowi. Wprawdzie pozycja Beneša w stosunku do *Słowackiej Rady Narodowej* uległa osłabieniu, ale dyrektywę Stalina dla czechosłowackiego prezydenta z grudnia 1943 r. głoszącą, iż „*trzeba Słowaków w domu trzymać silnie w garści*”, a biorąc pod uwagę „*ich małą liczebność nie wolno dopuścić do żadnego separatyzmu*”, gdyż „*byłoby to niewybaczalna głupota*”, paradoksalnie realizowali powstańcy słowaccy. Sowiecki dyktator wyraźnie oświadczył Be-

nešowi, że „Słowacja nie śmie myśleć o usamodzielnieniu się”, gdyż „należy do Czechosłowacji”.

Charakterystyczne było również i to, że Beneš i minister stanu w czechosłowackim MSZ Hubert Ripka w rozmowach z dyplomatami sowieckimi zastrzegali się solennie, że nie dopuszczą, aby na Słowacji miała miejsce powtórka z *Powstania Warszawskiego*. Zapewniali, że władze czechosłowackie na emigracji nie pozwolą na to, aby siły upatrujące również w Sowietach zagrożenia dla niepodległości swego kraju objęły kierownictwo akcji zbrojnej na Słowacji, jak to miało miejsce w wypadku *Armii Krajowej*, walczącej w Powstaniu Warszawskim z najeźdźcą niemieckim. Problem tego rodzaju dla Beneša praktycznie zresztą nie istniał, gdyż takich liczących się sił po stronie czechosłowackiej po prostu nie było. Zaufanie do Związku Sowieckiego wśród ludzi Beneša przekraczało wręcz granice zdrowego rozsądku, za co przyszło władzom czechosłowackim na emigracji słono zapłacić, choćby Rusią Podkarpacką. Po upadku powstania na Słowacji (nie doczekało się ono efektywnej pomocy ani ze strony sowieckiej, ani anglosaskiej; tyle tylko, że Czechosłowacja miała układ sojuszniczy wyłącznie z Sowietami) przedstawiciel sowieckiego komisariatu spraw zagranicznych Walerian Zorin uznał 28 października 1944 r., że „według oceny [sowieckiego] *Sztabu Generalnego słowackie powstanie spełniło swoje zadanie pod względem politycznym i wojskowym, ponieważ wywołało u Niemców zamieszanie i pozbawiło ich ważnych dróg komunikacyjnych*”. Przytoczona przez Zorina opinia władz sowieckich stanowiła potwierdzenie tezy, że nie chodziło im wcale o wyzwolenie Słowacji spod okupacji niemieckiej, lecz o wykorzystanie jej tylko dla własnych celów wojennych. Natomiast czechosłowackie władze na emigracji zaangażowały się lekkomyślnie w całe przedsięwzięcie, które ludności słowackiej mogło jedynie przynieść cierpienia i straty. Same też niczego nie zyskiwały poza możliwością chwilowego powoływania się dla celów propagandowych na przykład powstania jako dowód na aktywne militarne zaangażowanie w wojnę z Niemcami.

ELITY POLITYCZNE I WOJSKOWE SŁOWACKIEGO POWSTANIA NARODOWEGO

MAREK SYRŃY – MARIAN UHRIN

Wkrótce po wybuchu powstania 29 sierpnia 1944 roku powstały jego najwyższe struktury polityczne i wojskowe – *Słowacka Rada Narodowa* (najwyższy organ ustawodawczy, któremu była podporządkowana *Zespół Pełnomocników*) i sztab armii powstańczej (później oficjalnie uznanej za *Pierwszą Armię Czechosłowacką w Słowacji*). Artykuł ma na celu przeanalizowanie socjalnych, politycznych a głównie personalnych struktur, które miały wpływ na jakość i ilość decyzji podejmowanych przez najwyższe organy.

Struktura polityczna Słowackiej Rady Narodowej

Przewodnictwo w *Słowackiej Radzie Narodowej* (*Slovenská národná rada - SNR*) od jej powstania 1 września 1944 roku do pierwszego posiedzenia 5 września 1944 roku było kolektywne. Reprezentowało wszystkie ważne grupy oporu. Blok lewicowy reprezentował komunista Gustaw Husák i demokratą socjalny Daniel Ertl, blok obywatelsko-demokratyczny, zwolennik Hodży Jan Ursíni i probeneszowski Vavro Šrobár. Od 5 września 1944 roku. aż do upadku *Słowackiego Powstania Narodowego* (*SNP*) *Radzie Narodowej* przewodzili Karol Šmidke i Vavro Šrobár, którego później wymienił Jozef Letrich. 19 września 1944 roku do przewodnictwa dołączyli Jozefa Styka i Ladislava Novomeski, czym liczba członków zwiększyła się do ośmiu¹. W ten sposób wzmocniona została pozycja dwóch głównych bloków politycznych, które inicjowały powstanie tajnej *SRN* – komunistów i skrzydła agrarników Ursiniego („*agragnicy*” – analogja *Polskiego Stronnictwa Ludowego*).

Pierwszych pięć dni powstania *SNR* składała się z 10 osób. Pięcioro z nich reprezentowało lewicowy (czterej komuniści: Karol Šmidke, Gustáv Husák, Ján Púll, Rudolf Blažovský) a pięciu obywatelsko-demokratyczny odłam oporu (agrarnicy - Ján Ursíny, Jozef Lettrich i narodowy socjalista Matej Josko jako członkowie nielegalnej *SNR* przychylni koncepcjom politycznym Milana Hodży; oraz kolejni agrarnicy Vavro Šrobár a Ivan Pietor, zwolennicy czechosłowackiej jedności reprezentowanej przez pre-

¹ J. Lettrich, *O slovenskej národnej rade*, Bratislava 1945, s. 40.

zydenta na emigracji, Benešem)². Na drugim posiedzeniu powstańczej SNR 5 września 1944 roku liczba członków zwiększyła się do 15 przedstawicieli lewicy (8 komunistów: František Čáp, Karol Dolinský, Ondrej Klokoč, František Kubač, Jozef Lietavec, Ján Mazúr, Emil Peľko, Rudolf Strechaj, Samuel Takáč; a 7 socjaldemokratów: Imrich Bohúň, Ján Čech, Karol Dolinský, Juraj Kapinaj, Jozef Šoltész, Rudolf Viktorín) i 15 obywatelskich demokratów (z tego - 9 agrarników: Pavel Blaho, Andrej Djuračka, Ján Hano, Martin Kulich, Viliam Paulíny, Milan Polák, Jozef Styk, Ján Ševčík, Ivan Štefánik; i trzej narodowcy: Samuel Belluš, Martin Kvetko, Fedor Thurzo). Do tych 40 reprezentantów politycznych dołączył pierwszy przywódca powstańczej armii gen. Ján Golian.

Następne zwiększanie liczby członków przewodnictwa SNR nie odbywało się już na zasadzie parytetu lewicowych i nielewicowych przedstawicieli, ale tylko odzwierciedlało aktualną potrzebę włączenia do Rady nowych osobistości politycznych. I tak 19 września 1944 roku SNR powiększyła się o komunistę Ladislava Novomeského. Podobnie 3 października dołączyli jeszcze trzej agrarnicy (Ján Beharka, Kornel Filo, Matej Bobrík) i narodowiec Ľudovít Šenšel reprezentujący powstałą już wtedy *Partię Demokratyczną*. Za komunistów dołączył tylko Marek Čulen, wysłany do Słowacji przez moskiewskie przywództwo *Komunistycznej Partii Czechosłowacji (KSČ)* z zadaniem umocnienia pozycji komunistów w organizowanym powstaniu i aktywizowania ich działalności zgodnie z zamierzeniami komunistów przebywających na emigracji w Moskwie.

W owym czasie demokraci mieli więc w SNR przewagę nad komunistami (24:22), ten stan utrzymał się aż do ostatniego momentu uzupełniania Rady 13 października, kiedy dołączyli do niej jeszcze socjaldemokrat Anton Rašla i agrarnik Gustáv Zeman. W ciągu ostatnich dwóch tygodni

2 W literaturze przedmiotu wspomina się przeważnie o 13 członkach SNR (por. np: *Dejiny SNP*. 5. zväzok, Bratislava 1983, s. 483; J. Jablonický, *Povstanie bez legend*, Bratislava 1990, s. 343). Do wspomnianych dodaje się jeszcze I. Horvátha, V. Paulínego i J. Styka. Š. Šutaja a do nich następnie także L. Novomeského (Š. Šutaj, *Občianske politické strany na Slovensku v rokoch 1944-1948*, Bratislava 1999, s. 38-39). A na odwrót M. Ševčíková pisze o 12 członkach (nie wspomina I. Horvátha a L. Novomeského). M. Ševčíková, *Povstalecká Slovenská národná rada. (Na okraj problematiky)*, [w:] *Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov*. II., red. M. Lacko, Trnava 2003, s. 159-177.

W SNR aż do października 1944 roku obowiązywała zasada parytetu reprezentantów bloku lewicowego i obywatelsko-demokratycznego. I z tego powodu liczba członków SNR musiała być w pierwszych dniach powstania parzysta. Mogło więc być 14 lub raczej 10 członków, jak to zostało przedstawione w publikacji *Slovenské národné orgány 1943-1968* (E. Rákoš – Š. Rudohradský, Bratislava 1973, s. 449). Osobiście jestem skłonny przyjąć liczbę 10 członków, ponieważ ani I. Horváth ani L. Novomeský w tym czasie nie przebywali w Bańskiej Bystrzycy, czyli ich akces mógł być jedynie formalny (Novomeský został dokooptowany dopiero 19 września). A V. Paulíny ślubowanie składał dopiero na drugim posiedzeniu w dniu 5. września.

powstania *SNR* przewodniczyło 25 demokratów, 23 komunistów i pierwszy dowódca armii powstańczej gen. Golian. Ostateczną liczbę 50 członków zamknął 13 października zastępujący Goliana gen. Rudolf Viest, który sześć dni wcześniej przyleciał przez Moskwę na terytorium powstańcze³ z Londynu.

Wewnętrzna struktura polityczna klubu lewicowego i obywatelsko-demokratycznego w powstańczej *SNR*

W pierwszych dniach powstańczej *SNR* lewica (tzn. reprezentanci *Słowackiej Partii Komunistycznej* – *KSS*, i byli socjaldemokraci) określała się jako blok (klub) lewicowy, albo socjalistyczny, natomiast przedstawiciele byłych ugrupowań nielewicowych (agrarnicy i narodowcy) jako blok (klub) obywatelski lub demokratyczny. Po zjeździe zjednoczeniowym socjaldemokratów i *KSS* 17 września 1944 roku i po ogłoszeniu tego samego dnia powstania *Partii Demokratycznej* (*Demokratická strana* – *DS*; obejmującej wszystkie partie nielewicowe walczące w powstaniu) lewicowe i nielewicowe części Rady określały się zwykle zgodnie z nazwą swoich partii – a więc jako reprezentacja *KSS* i *DS*.

Wśród 25 przedstawicieli *DS* w *SNR* członkami, albo sympatykami byłych – przed Monachium - partii politycznych było 17 agrarników, 4 narodowców i 1 narodowy socjalista.⁴ Peter Zaťko nie należał do żadnej partii. Natomiast o przynależności partyjnej Ivana Pietora a Jozefa Staneka nie znaleziono żadnej pewnej informacji.⁵ Wśród członków *KSS* ośmiu należało do byłych socjaldemokratów⁶, pozostali byli członkami przedmonachijskiej, nielegalnej *Słowackiej Partii Komunistycznej*.

Wedle podziału wewnątrzpartyjnego niekomunistyczni członkowie *SNR* demokraci dzielili się (głównie na podstawie stosunku do sprawy samodzielności Słowacji) na dwa główne skrzydła reprezentowane przez Jána Ursíniego (zwolennika koncepcji politycznych Milana Hodży) i Vavro Šrobára (zwolennika Edvarda Beneša i jego emigracyjnej linii ruchu oporu). W *Partii Demokratycznej* za zwolenników skrzydła Ursíniego można uznać część agrarników (Martin Kulich, Jozef Lettrich, Jozef Styk), następnie wszystkich narodowców (Samuel Belluš, Martin Kvetko, Ľudovít Šenšel, Fedor Thurzo), współbojowników Zaťka (Jozef Stanek)⁷ a także szwagra Ursíniego, Mateja Joska. Wszystkich wymienionych łączyła idea Hodży, czyli federacyjnego

3 Por. E. Rákoš-Š. Rudohradský, *Slovenské národné orgány 1943-1968...*, s. 449-451.

4 Agrarnicy: J. Beharka, P. Blaho, M. Bobřík, A. Djuračka, K. Filo, J. Hano, M. Kulich, J. Lettrich, V. Paulíny, M. Polák, J. Styk, J. Ševčík, V. Šrobár, I. Štefánik, J. Ursíny, T. Tvarožek, G. Zeman; narodowcy: S. Belluš, M. Kvetko, Ľ. Šenšel, F. Thurzo; socjalista narodowy: M. Josko.

5 J. Stanek najprawdopodobniej nie należał do żadnej partii, natomiast I. Pietor sympatyzował z partią agrarników, ewentualnie z socjalistami narodowymi.

6 A. Bahurinský, I. Bohuň, J. Čech, D. Ertl, J. Kapinaj, J. Šoltész, R. Viktorín.

7 J. Jablonický, *Povstanie bez legend...*, s. 18.

uporządkowania stosunków czesko-słowackich⁸, przejawiająca się także w ich współpracy w powstaniu z Ursínim. Natomiast do skrzydła *DS* wokół Šrobára należeli jego towarzysze z ruchu oporu (Matej Bobřík, Andrej Djuračka, Viliam Paulíny, Ivan Pietor) i niektórzy z członków oddziału ruchu oporu *Flóra* (Ján Beharka, Pavol Blaho, Kornel Filo)⁹, którzy zgodnie z koncepcją Edvarda Beneša odrzucali jakiegokolwiek zmiany w organizacji państwowości czechosłowackiej. Przynależność do orientacji politycznej (wokół Ursíniego czy Šrobára) opierała się nie tylko o stosunek do problemu państwowości, ale także w oparciu o przynależność konfesyjną, co jest widoczne głównie w gronie zwolenników Ursíniego. Prawie wszyscy byli ewangelikami, współpracującymi ze sobą w strukturach kościoła ewangelickiego już przed 1938 rokiem, a także w czasie trwania państwa słowackiego¹⁰. Z drugiej strony wśród zwolenników Šrobára a opozycjonistów Ursíniego znajdował się wyraźny procent katolików¹¹, którzy z dość uzasadnionych powodów zarzucali Ursínieniu, że zezwała na nepotyzm i wspiera elitarność „luterską”¹².

Przedstawiciele ugrupowania lewicowego, czyli zjednoczonej *KSS* nie można podzielić na frakcje według takich samych kryteriów jak to miało miejsce w przypadku demokratów obywatelskich (czyli według alternatywnego rozwiązania sprawy słowackiej albo według konfesji¹³). I tym razem

8 Poglądy na uporządkowanie stosunków czechosłowackich w okresie 2. wojny światowej M. Hodža przedstawił w publikacji: *Federácia v strednej Európe*, Bratislava 1997; Por. też: M. Múdry, *Milan Hodža v Amerike...*, Chicago 1949; J. Kuklík – J. Němeček, *Hodža verzus Beneš*, Praha 1999.

9 J. Jablonický, *Z ilegality do povstania*, Bratislava 1969, s. 130, 246-247.

10 J. Ursíny był członkiem Komitetu Gospodarki, E. Šenšel i P. Zafko jego członkami niższego szczebla, J. Styk i M. Kvetko byli doradcami diecezjalnymi kościoła ewangelickiego. Bliższe pozri: Š. Osuský, *Služba národu II*, Bratislava 1947; a D. Baranová, *Evanjelická cirkev a. v. v protifašistickom odboji na Slovensku*, [w:] *SNP 1944 – Vstup Slovenska do demokratickej Európy*, Banská Bystrica 1999, s. 145-152.

11 J. Beharka, P. Blaho, M. Bobřík, K. Filo, I. Pietor, M. Polák a J. Ševčík.

12 Pewne sygnały w tym kierunku oraz drobne nie publiczne deklaracje pojawiały się już w trakcie powstania, nasiliły się tuż po odzyskaniu wolności a zwłaszcza od jesieni 1945r. w związku z usiłowaniem katolików o umocnienie swojej pozycji w ramach skrzydła demokratycznego, czy raczej próby utworzenia partii katolickiej. Zobacz np: M. Sýrný, *Vzťah komunistickéj strany Slovenska a politického katolicizmu na Slovensku v rokoch 1945-1947*, [w:] *Ludáci a komunisti: Súperi? Spojenci? Protivníci?*, red. X. Šuchová, Banská Bystrica, 2006, s. 139-140; Slovenský národný archív (SNA) Bratislava, f. Vavro Šrobár, k. 19. *Programové zásady Československej ľudovodemokratickej strany*; P. Čarnogurský, *Svedok čias*, Bratislava 1997, s. 141-165; V. Ryšavý, *Žilina a SNP*, New York 1981, s. 117-121.

13 Identyfikowanie przynależności konfesyjnej lewicowych członków *SNR* jest o wiele bardziej złożone niż w przypadku członków frakcji demokratycznej. Jednoznacznie można ją określić jedynie w przypadku najbardziej znanych osobistości jak na przykład G. Husák, L. Novomeský, czy D. Ertl, co było w literaturze przedmiotowej wielokrotnie potwierdzane, w przypadku natomiast mniej znanych osób, ich przynależności konfesyjnej można się jedynie domyślać (na przykład na podstawie pochodzenia z regionów o przewadze katolickich lub

zauważalne jest albo preferowanie umiarkowanego związania z Czechami, czy na odwrót przywiązanie do jedności państwowości czechosłowackiej¹⁴, bądź przynależności konfesyjnej (katolicy i ewangelicy), ale w ugrupowaniu lewicowym ten podział nie jest ani tak silny, ani tak istotny jak w przypadku demokratów. Wśród komunistycznych przedstawicieli SNR ważną była przynależność do demokracji socjalnej, albo działalność w nielegalnej KSS oraz stosunek do partyjnych przywódców powstania.

Wśród byłych socjaldemokratów byli tacy, którzy potrzebę zjednoczenia partii robotniczych na platformie silniejszej wówczas partii komunistycznej wspierali, uczestniczyli w przygotowaniach Zjazdu Zjednoczeniowego KSS. Należeli do nich: najważniejsza osobowość socjaldemokratycznego skrzydła ruchu oporu D. Ertl oraz J. Šoltész (zwolennik Husáka). Z komunistami sympatyzował A. Rašla czy J. Čech, którzy już przed powstaniem¹⁵ współpracowali z aktywistami nielegalnej KSS. Byli jednakże i tacy demokraci, którzy już w okresie przygotowali do Zjazdu Zjednoczeniowego (J. Kapinaj)¹⁶, czy już po wojnie (A. Bahurinský)¹⁷ przeciwko zjednoczeniu z KSS protestowali,

ewangelickich społeczności). A więc na podstawie niejednoznacznych implikacji zawartych w literaturze oraz w oparciu o konsultacje z Karolom Fremalom a Jozefom Jablonickým można w przybliżeniu podać konfesyjne zróżnicowanie lewicowych członków KSS: katolicy – F. Čáp, M. Čulen, K. Dolinský, G. Husák, J. Kapinaj, F. Kubač, J. Lietavec, L. Novomeský, E. Peľko, A. Rašla, R. Strechaj, J. Šoltész, R. Viktorín; ewangelicy – A. Bahurinský, I. Bohúň, J. Čech, D. Ertl, O. Klokoč, J. Mazúr, J. Púll, S. Takáč. Z czego można wnosić, iż katolicy członkowie SNR reprezentujący lewicę lub KSS nieznacznie liczebnie przewyższali członków ewangelickich.

14 U komunistów było zainteresowanie bardziej wyrazistą administracją Słowacji w ramach I ČSR kunsztownie bardziej widoczne niż u demokratów. I choć te cele nie zawsze odzwierciedlały zrozumienie narodowych aspiracji Słowacji i w większości przypadków służyły celom propagandowym podporządkowanym priorytetowi zyskania władzy, to można stwierdzić, że komuniści forsowali administrację polityczną w sposób zdecydowany. Z drugiej zaś strony to demokratów uważano za najbardziej stabilne filary państwowości czechosłowackiej i idei jedności między najważniejszymi siłami rządzącymi w Słowacji do 1938 roku. W tym czasie młodszy socjaliści oddalali się coraz wyraźniej od unitaryzmu Derera a ich poglądy na rozwiązywanie kwestii słowackiej zbliżał się do myśli komunistycznej wolniejszego związku czesko-słowackiego. Na pierwszy rzut oka zdać się może, że przez to, że komuniści naciskali najpierw na autonomię a potem w czasie ruchu oporu nawet lansowali agresywnie hasło Sowieckiej Słowacji, byli tak naprawdę tylko „czerwonymi ludakami”. Jednakże na podstawie ich przystosowaniu się praskim towarzyszom i odejścia od idei federalizacji Czechosłowacji po wojnie, jasno widać, że kwestię narodową nie traktowali poważnie a jedynie wykorzystywali ją w celu zdobycia władzy. Spod wpływu tego ruchu wymknęli się częściowo młodszy, w większości, komunistyczni intelektualiści zgromadzeni wokół G. Husáka i L. Novomeskiego. Ponieważ zostali wykształceni w czechosłowackich szkołach w latach 30. XX wieku, również wewnętrznie odczuwali potrzebę równouprawnienia Słowacji w ramach Czechosłowacji.

15 J. Jablonický, *Z ilegality do powstania...*, s. 208; V. Vojtková, *Náčrt štruktúry ilegálnej KSS...*, s. 100.

16 G. Husák, *Svedectvo o SNP*, Bratislava 1974, s. 72-73 a 324-332.

17 A. Bahurinský został w 1946 roku zastępcą przewodniczącego reaktywowanej partii socjaldemokratycznej, nazywanej wtedy Partią Pracy. Zob.: Š. Šutaj, *Občianske politické strany na Slovensku v rokoch 1944-1948...*, s. 93-102.

ale ze względu na brak możliwości politycznej działalności poza szeregami KSS zmuszeni byli je przyjąć. Do frakcji komunistycznej (do 1938 roku członkowie *Komunistycznej Partii Czechosłowacji*, ewentualnie od 1939 roku nielegalnej KSS) przynależeli głównie „starzy towarzysze” partyjni (przedwojenni funkcjonariusze komunistyczni wywodzący się ze środowiska robotniczego) i grupa młodych komunistycznych inteligentów, reprezentowanych przez G. Husáka czy L. Novomeskiego, którzy przewodzili partii od 1943 roku i aktywnie działali w czasie powstania. Do typowych „robotniczych” przedstawicieli przedwojennych członków KSS należeli na przykład M. Čulen, F. Kubač, J. Lietavec, J. Mazúr, E. Peřko i K. Dolinský. Z drugiej strony byli tu inteligenci: oprócz Husáka a Novomeskiego, także J. Púll i S. Takáč.

Chociaż różnice pomiędzy obydwooma ugrupowaniami nie miały skrajnego charakteru (jak na przykład zróżnicowanie wśród demokratów) przejawiały się zwykle w trakcie formalnych dyskusji z demokratami dotyczących krytyki, czy oceny (profesjonalnego lub nieprofesjonalnego) zarządzania państwowością w czasie powstania. Zdobyte przed wojną wykształcenie przez Husáka, Novomeskiego i innych z KSS, albo na przykład przez J. Čecha, A. Rašłę, czy J. Šoltésza wśród byłych socjaldemokratów umożliwiało im lepsze rozumienie wszystkich złożonych problemów w prowadzeniu i zarządzaniu mechanizmem państwowym. Zdobyte wykształcenie chroniło ich przed zbyt radykalną rewolucyjnością i dążeniem do szybkich, nazbyt prostych i woluntarystycznych rozwiązań, jakie były typowe dla funkcjonariuszy z szeregów robotniczych w rodzaju J. Mazúra¹⁸, czy F. Kubača¹⁹. Inteligentów komunistycznych wokół Husáka i Novomeskiego jednoczył podobny wiek. Byli to w większości trzydziestoletni działacze, którzy poznali się (w Słowacji istniała tylko jedna humanistyczna szkoła wyższa) już w trakcie niedawno ukończonych studiów. Młody wiek i podobne rówieśnicze doświadczenia zdobyte w czasie studiów na tym samym uniwersytecie, aktywne uczestnictwo w organizacjach studenckich bardzo pozytywnie wpływały nie tylko na współpracę młodych komunistów, ale także KSS i demokratów. Dzięki zdobytemu wykształceniu i zbliżonym poglądom na rozwiązanie problemów Słowacji (bez uprzednich personalnych animozji typowych dla starszego pokolenia) pokolenie młodych polityków

18 Na przykład na zebraniu powstańczej SNR 22 września 1944 po cofnięciu się z Turca, J. Mazúr ostro zaatakował dowodzenie i oficerów Armii Powstańczej. Swoją krytykę zakończył ultimatum: jeśli w ciągu 24h sytuacja nie ulegnie znaczącej poprawie, to będzie naciskał na włączenie oficerów sowieckich do Armii Powstańczej i oddanie im dowództwa nad jej jednostkami. E. Rákoš, *Slovenské národné orgány v dokumentoch*, Bratislava 1977, s. 46-47.

19 F. Kubač jako powiernik Opieki Socjalnej, bez względu na już i tak napięte rewolucyjne stosunki walki, lansował obowiązek państwa powstańczego do zatrudniania ludzi, którzy stracili pracę na budowie komunikacji w okolicach Bańskiej Bystrzycy, po tym jak wycofał się z niemieckim inwestor tego przedsięwzięcia. *Ibidem*, s. 40.

(KSS reprezentował Husák a demokratów Lettrich) nadających ton nie-ludackiemu frontowi politycznemu potrafiło w czasie powstania osiągnąć porozumienie co do sprawowania interesów państwowych²⁰ bez większych komplikacji. O ile na początku personalne, czy ideologiczne różnice pomiędzy starszymi funkcjonariuszami, w większości robotniczego pochodzenia, a grupą młodych komunistów i socjalistów inteligenckich nie były istotne, to na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych coraz wyraźniej nabierały na sile. W ramach wewnątrzpartyjnych czystek pod hasłem „zwalczania nacjonalizmu burżuazyjnego” doszło wtedy do prześladowania młodych inteligenckich komunistów, którzy w czasie powstania nadawali kierunek działalności partyjnej. Po wojnie, starsi wiekiem funkcjonariusze opowiedzieli się natomiast po stronie konserwatywnego skrzydła V. Širokiego.

Struktura wiekowa powstańczej SNR

O jakości decyzji i efektywności funkcjonowania najwyższych organów politycznych decydowały poza jasno określoną świadomością polityczną także kondycja fizyczna, ale głównie psychologiczne usposobienie, doświadczenie życiowe i zdobyte w okresie studiów, czy pracy w przedmonachijskiej republice i okresie państwa słowackiego umiejętności jej przedstawicieli.

Opisując SNR w kontekście podstawowych i ogólnych charakterystyk socjologicznych trzeba najpierw wziąć pod uwagę strukturę wiekową jej przedstawicieli. I choć może się wydawać, że nie jest to istotna cecha osobowości, właśnie wiek oraz zależne od niego siły fizyczne i psychiczne oraz doświadczenia pokoleniowe miały duży wpływ na funkcjonowanie powstańczej SNR. Był to bowiem przełomowy, rewolucyjny okres, który trwał co prawda tylko dwa miesiące, jednakże miesiące wymagające dużego fizycznego i psychicznego wysiłku, z wielokrotnionego dodatkowo dynamiką wydarzeń oraz koniecznością rozwiązywania wielu trudnych problemów związanych z każdodzienną egzystencją. J. Ursíni, miał z pewnością wiele racji, kiedy w swoich zapiskach wspominał o tym, iż mianowanie do najwyższej funkcji Šrobára było co prawda uzasadnione jego pozycją w słowackiej polityce po 1918 roku, ale obniżona z powodu podeszłego wieku kondycja fizyczna i psychiczna często hamowała tempo prac SNR, jakie usiłowali narzucić młodzi przedstawiciele Rady.

Przeciętny wiek członków powstańczej SNR wynosił 42 lata, co jasno wskazuje, że jej grono w większości stanowili młodzi politycy, ewentualnie powstańcy w średnim wieku. Najmłodszym z nich był S. Belluš (urodziny

²⁰ Porównaj np. raport G. Husáka o rozpoczęciu, przebiegu i wynikach SNP, przeznaczoną dla dowództwa moskiewskiego KSC. V. Prečan, *Slovenské národné povstanie. Dokumenty*, Bratislava 1965, s. 971; ewentualnie wspomnienia J. Lettricha: *Dejiny novodobého Slovenska...*, s. 164.

w roku 1916) a J. Čech, J. Lietavec (1915) i J. Púll (1914) w czasie powstania mieli niespełna trzydzieści lat. Najstarszymi natomiast politykami w SNR byli wspomniany już V. Šrobár (miał 77 lat) i jego bliski towarzysz broni V. Paulíny (67 lat). Dzięki ich obecności niewątpliwie w SNR pojawiło się wieloletnie doświadczenie polityczne, umiejętność kierowania państwem, gospodarką, czy administracją państwową, co wielokroć dzięki bystrym spostrzeżeniom i propozycjom²¹ wiodło do podejmowania stosownych decyzji. Z drugiej strony dynamiczny przebieg powstania, wielogodzinne posiedzenia, przyspieszone procedury przygotowywanych ustaw, obciążenie fizyczne i psychiczne przemawiały na korzyść młodych przedstawicieli w SNR²². A właśnie symbioza tych dwóch ugrupowań umożliwiała Radzie podejmowanie decyzji, które były nie tylko ze względu na ilość i na jakość zadawalające, ale ponadto w sposób znaczący łagodziły napięte relacje w szeregach powstańców.

Przynależność społeczna przedstawicieli SNR

Niezwykle ważną charakterystyką przedstawicieli SNR, która zdecydowanie wpływała na ich możliwości zarządzania i podejmowania decyzji była ich przynależność społeczna, ich wcześniejsze zatrudnienie i doświadczenie. Poza dwoma przywódcami powstania Golianem i Viestem, członkami powstańczej SNR było 22 urzędników²³, 8 reprezentantów robotników²⁴, 4 nauczycieli²⁵, 2 lekarzy²⁶, 3 przedsiębiorców²⁷, po dwóch sędziów²⁸,

21 Dobry przykładem na wyśmienite wykorzystanie swoich wcześniejszych doświadczeń z kierowaniem społeczeństwem w tych przewrotnych czasach są propozycje i interesowanie się przez V. Šrobára problematyką możliwego poszerzenia terytorium zawładniętego powstaniem i o tereny południowe, będące aktualnie we władzy Węgier. Gdyby się to udało (a w pierwszym etapie powstania wyglądało na całkiem możliwe), to wymusiłby jak najwcześniejsze i najprostsze przejście tego terytorium pod władzę powstańczej SNR. Oprócz tego starał się, w międzynarodowej sytuacji dyskryminującej znacznie Węgry, rozwiązywać w sposób zdecydowany słowackie, niespełnione po 1918 roku, żądania wobec państwa węgierskiego. Szczegóły zob.: E. Rákoš, *Slovenské národné orgány v dokumentoch...*, s. 111-114.

22 Również starszy J. Ursíny nie powstrzymał się przed skomentowaniem w swoich memuarach mniejszą dyspozycję fizyczną V. Šrobára jako przewodniczącego powstańczej SNR: „... o ile Šmidke był silnym mężczyzną, który potrafił prowadzić zebrania godzinami, dr. Šrobár był już po chwili na tyle zmęczony, że z trudem nadażał.“ J. Ursíny, *Spomienky na SNP*, Lip-tovský Mikuláš 1994, s. 75-76.

23 J. Beharka, S. Belluš, M. Bobřík, J. Čech, D. Ertl, K. Filo, G. Husák, M. Josko, M. Kulich, J. Lettrich, V. Paulíny, I. Pietor, J. Púll, J. Stanek, J. Ševčík, V. Šrobár, J. Šoltész, S. Takáč, F. Thurzo, T. Tvarožek, J. Ursíny a P. Zaťko.

24 I. Bohúň, M. Čulen, K. Dolinský, F. Kubač, J. Lietavec, J. Mazúr, E. Peťko a K. Šmidke.

25 A. Bahurinský, J. Kapinaj, O. Klokoč a M. Polák.

26 MVDr. M. Kvetko a MUDr. I. Paulíny-Tóth.

27 R. Blažovský, R. Viktorín, G. Zeman.

28 A. Rašla, I. Štefánik.

redaktorów²⁹, typografów³⁰ i rolników³¹ a także jeden duchowny ewangelicki³². Wspomiane kategoryzowanie nie dotyczyło wszystkich członków jednakowo rygorystycznie. Określając rodzaje profesji staraliśmy się brać pod uwagę zatrudnienie członków kilka lat przed likwidacją Czechosłowacji, albo zatrudnienie w czasie trwania państwa słowackiego, warto zauważyć, że nie zawsze kryterium zatrudnienia jednoznacznie pokrywało się z wykształceniem.

Pierwotnie nauczycielem był L. Novomeský czy D. Ertl, ale polityczne zaangażowanie przesunęło ich do innych profesji i pozycji (Novomeský pracował jako redaktor nawet w okresie państwa słowackiego, Ertl przez wiele lat piastował funkcję burmistrza miasta Zvolenia). Podobnie V. Šrobár, z wykształcenia lekarz, którego zaangażowanie w życie polityczne wyniosło, wkrótce po ogłoszeniu Czechosłowacji w 1918 roku, do najwyższych funkcji państwowych w Słowacji. Także w przypadku J. Ursíniego przynależność społeczna nie jest jednoznaczna, określany bowiem jako właściciel ziemski (po 1938 roku wycofał się z polityki), długie lata piastował funkcję przewodniczącego (*Zväzu vzájomných roľníckych pokladníc*) *Kasy Rolnej* i pełnił różne funkcje w ruchu słowackich organizacji spółdzielczych, by następnie stać się posłem do Parlamentu. Najbardziej kontrowersyjnym pozostaje zaszeregowanie większości przedstawicieli *SNR* należących do tzw. klasy robotniczej, długoletnich członków partii komunistycznej. Zdobywali, co prawda, umiejętności w profesjach robotniczych, jednakże z biegiem lat prawie wszyscy utrzymywali się z funduszy partii komunistycznej. Wielu z nich nawet wtedy, gdy partia ta była nielegalna³³.

Reprezentatywność społeczna powstańczej *SNR*

Najistotniejszym a zarazem najbardziej skomplikowanym problemem związanym ze strukturą personalną powstańczej *SNR* pozostaje członkostwo w Radzie poszczególnych osobowości związanych bądź z reprezentowaniem kręgu przywódców powstania i Rady jako najwyższego organu realizującego zadania ruchu oporu, albo z grupą polityków, którzy poprzez potencjał zdobytych już doświadczeń wpływali na kierunek działalności Rady, jako organu zarządzającego sprawami publicznymi. Te dwie funkcje Rady, będą nicią przewodnią przedstawianej analizy.

Na początku poszukiwania odpowiedzi na pytanie o reprezentatywność członków powstańczej *SNR* należy przypomnieć, iż z perspektywy oficjalnej państwowości słowackiej był to organ nielegalny, co prawda powoła-

29 A. Djuračka, L. Novomeský.

30 F. Čáp, R. Strechaj.

31 P. Blaho a J. Hano.

32 Liptovský senior L. Šenšel.

33 Wideonagranie rozmowy z Jozefem Lietavcom. Archív Múzea SNP.

no go w miejscu przewidywanego centrum powstania, ale jednak w innym terminie niż planowali jego prekursorzy. Ponadto jego nielegalny charakter i konieczność konspiracji uniemożliwiały przenikanie dokładnych informacji o przygotowaniach i planach do wszystkich potencjalnych i ważnych przedstawicieli ruchu oporu przed ogłoszeniem powstania. Ze względów organizacyjnych (wcześniejszy termin), było naturalnym, że do powstańczej *SNR* zostali przyzwani tylko ci ważniejsi przedstawiciele oporu, którzy włączali się doń bardziej aktywnie³⁴, byli lepiej poinformowani, mieli możliwość przybycia na tereny objęte powstaniem, a głównie, byli zdecydowani aktywnie partycypować³⁵ na przebiegu przewrotu. Strukturę personalną załóżka nielegalnej powstańczej *SNR* w postaci członków grupy Šrobára, socjaldemokratów, oddziału Flora, czy innych grup oporu z zasięgiem ogólnopolskim, dopełnili następnie najważniejsi dowódcy z regionów objętych powstaniem (Horehronie, Turiec, Liptov, Horná Nitra, Gemer, Žilina a okolice) oraz najwyższą rangą dowódcy armii powstańczej. Ani jednemu z przedstawicieli Powstańczej *SNR* nie można jednak zarzucić, że z powodu wcześniejszej, małej lub żadnej aktywności w ruchu oporu nie powinni dostąpić zaszczytu uczestniczenia w Radzie. Nie był to bowiem organ przygotowujący do przeprowadzenia przewrotu wojskowego, ale głównie organ, któremu powierzono ważną misję polityczną, stąd ważność rangi politycznej reprezentantów. Z tego powodu, wielokrotnie omawiana w literaturze przedmiotu nieobecność niektórych osobowości (jak na przykład znanego przywódcy V. Žingora) jest naturalną. Ich obecność w Radzie i tak nie wniosłaby do niej nowych jakości, ale na odwrót ich nieobecność na froncie mogła wyraźnie zagrozić przebiegowi akcji powstańczych. Jest oczywistym, że wybór dokooptowanych do *SNR* osób (jak to zwykle jest praktykowane w Słowacji) determinowały osobiste powiązania oraz polityczne zróżnicowania uczestników walk podziemnych. W większości jednak chodziło o mało ważne kwestie, które w zaskakująco małym stopniu wpływały na reprezentatywność powstańczej *SNR*. W starszych pracach wielokrotnie podkreślano nieuzasadnioną obecność młodszych członków Rady, podejrzewanych o małe doświadczenie i prawie żaden

34 Chodziło głównie o sygnatariuszy Umowy Bożonarodzeniowej (J. Ursíny, J. Lettrich, M. Josko, K. Šmidke, G. Husák, L. Novomeský) i osoby, które dzięki nim o tym wiedziały i były włączone do przygotowań powstania, przede wszystkim komuniści, P. Zaťko, Ľ. Šenšel a iní ďalší občianski demokrati blízky J. Ursínymu ew. J. Lettrichovi.

35 Od terytorium powstania została odcięta cała wschodnia Słowacja, pozbawiona tym samym znaczącego reprezentanta w najwyższej instytucji powstańczej, dodatkowo zaś, utraciła płynny przepływ informacji o przygotowaniach do powstania. Odwrotnie było w powstańczej Bańskiej Bystrzycy, gdzie jeszcze nawet w trakcie pierwszych dni powstania dostali się stosunkowo bez problemów wszyscy członkowie ruchu oporu z aspiracjami politycznymi, którzy nie należeli do jakichkolwiek struktur nielegalnej *SNR*, jak na przykład J. Ševčík i przedstawiciele Flóry (J. Beharka, P. Blaho, K. Filo, J. Kapinaj).

wpływ na życie publiczne. Twierdzenia te są uzasadnione tylko częściowo. Nie dotyczą jednakże kompetencji grupy młodych polityków. Członków powstańczej SNR można w kontekście ich dyspozycji kierowania sprawami publicznymi podzielić na trzy podstawowe grupy. Z jednej strony byli to politycy starsi i średniego wieku, którzy już przed wojną zdobywali doświadczenia w pracy parlamentarnej, w administrowaniu organów państwowych i gospodarki narodowej. Byłymi posłami do parlamentu czechosłowackiego byli na przykład polityczni przywódcy demokratów i komunistów - J. Ursíny i K. Šmidke, następnie komuniści M. Čulen a F. Kubač, socjaldemokrata D. Ertl i demokraci V. Paulíny, J. Ševčík, J. Ursíny czy V. Šrobár. Ponadto Šrobár był najbardziej doświadczonym politykiem, bowiem już od 1918 roku był najważniejszą polityczną osobowością słowacką i kilkakrotnie ministrem w czasie przedmonachijskiej Czechosłowacji. Podobne, a w tym czasie wciąż aktualne doświadczenie z kancelarii ministerialnej oraz z ław parlamentarnych posiadał P. Zaňko, który w latach 1936-1944 był najbardziej wpływową osobistością słowackiego przemysłu³⁶. Jego bliski współpracownik J. Stank także pracował w zarządzie *Komory Słowackiego Przemysłu* i pełnił funkcję przewodniczącego VI wydziału *Najwyższego urzędu zaopatrzenia*. Silną pozycję w strukturach gospodarki przedmonachijskiej Czechosłowacji mieli V. Paulíny czy T. Tvarožek należący do elity bankowości³⁷. Podobnie wysoką pozycję osiągnął J. Ursíny, który jako prezes *Związku wzajemnych kas rolniczych* oraz wysoki urzędnik *Związku spółdzielni rolniczych skarbiec* wyraźnie wpływał na rozwój słowackiej spółdzielczości. Dość poważne funkcje w instytucjach rolnych i gospodarczych pełnili M. Bobrik i K. Filo, który jeszcze w okresie państwa słowackiego zarządzał państwowymi instytucjami naukowymi.

36 P. Zaňko był sekretarzem generalnym Centralnej Komory Przemysłu Słowackiego, przez pewien okres był przewodniczącym Centrali Gospodarki Przemysłowej i Zasobami Naturalnymi, był członkiem Gabinetu Ministrów Gospodarki, jak i licznych rad nadzorczych najważniejszych przedsiębiorstw przemysłowych i banków.

37 V. Paulíny był od 1920 roku dyrektorem Zvoleńskiego Banku Ludowego, od roku 1923 przewodniczącym rady nadzorczej Banku Narodowego w Bańskiej Bystrzycy, którą utworzył przez fuzję większej ilości banków. Pełnił w nim funkcję przewodniczącego Handlowej i Przemysłowej Komory w Bańskiej Bystrzycy. Później działał jako przewodniczący rady nadzorczej spółki akcyjnej Środkowosłowackiej Elektrowni, którą sam założył i był funkcjonariuszem Związku Słowackich Instytucji Finansowych. Spośród innych przedsiębiorstw, które założył warto wspomnieć o spółce akcyjnej Lipa.

T. Tvarožek brał udział, po utworzeniu Czechosłowacji w 1918 roku, w budowie sieci miejskich kas oszczędnościowych i na koncentrowaniu słowackich banków. Najpierw był dyrektorem Słowackiego Banku w Bratysławie i Trnawie a od 1923 roku był dyrektorem największej spółdzielni oszczędnościowej-pożyczkowej – Miejskiej Kasy Oszczędnościowej w Bratysławie. Zajmował funkcję przewodniczącego słowackiego oddziału Czechosłowackiej Spółki Państwowych Kas Oszczędnościowych.

Doświadczenie z pracą redakorską w przedmonachijskiej Czechosłowacji zdecydowało o powierzeniu ważnej funkcji szefa wywiadu, informacji i propagandy przy prezydium powstańczej *SNR* A. Djuračkovi. Ważne funkcje do 1938 roku piastował także I. Štefánik, który kierował Urzędem Policji w Koszycach a od 1940 roku pracował jako sekretarz *Sądu Najwyższego* w Bratysławie.

Doświadczeniem politycznym nabytym w strukturach partyjnych partii agrarników, czy Zarządu Prowincjonalnego dysponowali P. Blaho, M. Polák i J. Ševčík. I. Paulíny-Tóth należał po 1918 roku do liderów Słowackiej Partii Narodowej i znaną osobą był także I. Pietor, działacz Zarządu Związku Studentów Czechosłowackich, zarządzał także Muzeum Słowackim.

Wśród komunistów, czy socjaldemokratów, z oczywistych względów nie było osób posiadających przed 1938 rokiem doświadczenie związane z pełnieniem funkcji w administracji, czy gospodarce państwowej. Komuniści byli wciąż odbierani jako członkowie partii antypaństwowej i niezmiennie opozycyjnej. Ze względu na skład personalny (w większości byli to robotnicy, którzy pełniąc funkcje partyjne opanowali jedynie partyjne i społeczne zasady organizacyjne) i sytuację polityczną, która aż do powstania nie dopuszczała opozycji do prac w organach państwowych, doświadczeń z zarządzaniem społeczeństwem nie mogli zyskać.

Byli socjaldemokraci (członkowie drugiej, po partii agrarników, najbardziej prestiżowej partii rządowej w Słowacji) już przed 1938 rokiem zajmowali pozycje w aparacie państwowym. Jednakże co bardziej doświadczeni politycy tego ugrupowania wyemigrowali lub wycofali się z życia politycznego, bądź byli to członkowie wywodzący się z inteligencji nauczycielskiej, która takich doświadczeń w ogóle nie posiadała. I dlatego poza wyżej wspomnianymi posłami komunistycznymi i D. Ertlem pewne doświadczenie posiadali jedynie R. Blažovský, J. Mazúr i E. Peňko, którzy byli członkami zarządu Komitetu Regionalnego partii, czy funkcjonariuszami organizacji robotniczych. A przez to, odwrotnie niż obywatelsko-demokratyczna frakcja, skrzydło lewicowe powstańczej *SNR* dysponowało niezmiernie małą liczbą osobowości posiadających doświadczenie z zarządzaniem społeczeństwem.

Drugą, wyraźną i w przyszłości decydującą grupą osobowości powstańczej *SNP* byli młodszy członkowie posiadający wyższe wykształcenie, którzy już w okresie przed 1938 rokiem aktywnie działali w młodzieżówkach swoich partii. Dotyczyło to polityków, którzy (ze względu na swój wiek) nie mieli większego doświadczenia z pełnieniem funkcji zarządzania społeczeństwem, jednakże dzięki zdobytemu wykształceniu i zaangażowaniu politycznemu byli po odejściu starszego pokolenia polityków predestynowani do roli przywódców partyjnych. Jeśli normalny przedwojenny rozwój nie byłby prze-

rwany, do pozycji przywódców dostaliby się później niż to miało miejsce w czasie powstania. Ale utworzenie państwowości ludackiej, wybuch wojny przyspieszył wymianę pokoleniową, bowiem większość starszych nieludackich polityków musiała z życia politycznego odejść lub uciekła za granicę.

Ich miejsce automatycznie zajmowali członkowie partyjnej młodzieżówki, którzy kończyli szkoły wyższe już po 1918 roku, czyli w okresie I Republiki Czechosłowackiej. A więc poza tym, że zyskali teoretyczne wiadomości przydatne do zarządzanie społeczeństwem, byli w swoich działaniach o wiele bardziej zdecydowani niż przedstawiciele starszego pokolenia. Przejawiało się to na przykład w ich stosunku do idei czechosłowackiej państwowości, czy słowackiej administracji, młodszy politycy nie byli aż tak mocno obciążeni kompleksem słowackiej podrzędności w stosunku do węgierskiej supremacji i w związku z tym nie skłaniali się automatycznie i bezwarunkowo do praskiego centralizmu. Pewni siebie, oczekiwali pewnej Słowacji, chociaż odmiennymi od ludackich sposobami. Do takich polityków należeli przede wszystkim J. Lettrich i G. Husák, którzy podczas powstania stali się drugimi najważniejszymi liderami partii demokratycznej i komunistycznej. Ich pozycja adekwatna aktywności politycznej w czasie powstania (zwłaszcza w przypadku J. Lettricha) najwyraźniej przejawiała się krótko po II wojnie światowej³⁸.

Obydwaj uzyskali wykształcenie prawnicze, byli świetnymi studentami i pełnili różne wiodące funkcje w organizacjach studenckich oraz swoich partyjnych młodzieżówkach. Podobnie, wartościowym wykształceniem oraz doświadczeniem z przewodniczenia w organizacjach akademickich dyspono-

38 Po wyzwoleniu J. Lettrich stał się przewodniczącym *SNR* i od czerwca 1945 roku i przewodniczącym *DS*, zastępując na tym stanowisku J. Ursínyho. Był najbardziej znaczącą postacią słowackiej polityki powojennej i potrafił się stanowczo przeciwstawić komunistycznemu programowi i praktykom. Nie był jednak decydującą postacią, tą się od czerwca 1946 roku stał się ówczesny premier i przewodniczący najsilniejszej partii komunistycznej K. Gottwald. J. Lettrich był znaczącą postacią polityczną i po przewrocie komunistycznym z lutego 1948 roku w szeregach słowackich demokratycznych exulantów. Później był zastępcą przewodniczącego Rady za Wolną Czechosłowację. Później, po rozpadzie tej struktury a de facto utworzeniu samodzielnej słowackiej organizacji - Stałej Konferencji Słowackich Demokratycznych Exulantów, stał się jej przewodniczącym.

G. Husák pełnił po wojnie funkcję ministra spraw wewnętrznych do spraw transportu i prac publicznych. Po wyborach z 1946 roku zostaje przewodniczącym Zespołu Pełnomocników, czyli staje się drugą najważniejszą postacią w słowackiej polityce, zaraz za przewodniczącym *SNR* J. Lettrichem. Jednak jego funkcja nie była równoważna z wiodącą pozycją, jaką w *KSS* posiadał od lata 1945 roku V. Široký. Antypatia między G. Husakiem i V. Širokým, mająca swe źródło w różniących się od siebie pozycjach i losach w czasie ruchu oporu, spieczętowała po 1949 roku los tego pierwszego. Husak zostaje powoli wciągnięty w mechanizm czystek wewnątrzpartyjnych realizowanych w ramach boju z „nacionalizmem burżuazyjnym“. Dopiero po wypuszczeniu z więzienia i odbywającej się kilkoetapowo rehabilitacji po 1963 roku, powoli wraca do polityki i zajmuje ważne funkcje w partii i państwie. Szczyt jego kariery nadchodzi po radzieckiej interwencji z 1968 roku, kiedy zostaje zmanipulowany do najwyższych funkcji w państwie i staje się sekretarzem generalnym *KSC*, jak i prezydentem.

wali młodzi działacze polityczni demokratów: J. Beharka, S. Belluš, M. Josko, M. Kvetko a F. Thurzo; i komunistów: L. Novomeský, J. Čech, J. Púll, A. Rašla a J. Šoltész. Pomimo tego, że nie spełniali wszystkich wspomnianych warunków do tej samej grupy można zaliczyć następujących młodych, przebojowych polityków (M. Kulich, socjaldemokrata J. Čáp a J. Kapinaj czy komunista J. Lietavec).

Wielu z nich uzyskało wysoką pozycję w sferze działalności prywatnej, czy publicznej: G. Husák, pełnił już funkcję sekretarza Związku spedytorów, L. Novomeský pracował jako redaktor pisma ekonomicznego *Budovateľ* (*Budowniczy*), M. Josko był prawnikiem Słowackich papierni w Ružomberku, J. Púll był urzędnikiem *Słowackiego Banku Narodowego*, A. Rašla, sędzią wojskowym, F. Thurzo funkcjonariuszem *Robotniczej Ubezpieczalni Socjalnej* itd.

Trzecią grupę osobowości powstańczych *SNR* stanowili ci, którzy przed 1918 rokiem, albo i później, byli jedynie członkami lub funkcjonariuszami niższych organizacyjnych szczebli swoich partii. Nie byli politycznie zbyt aktywni, ani wyraziści i dlatego drogą naturalnego zdobywania wyższych szczebli pewnie nigdy nie dotarliby do wyższych funkcji ogólnopaństwowych. Można tu wymienić socjaldemokratę I. Bohúňa, czy komunistę S. Takáča oraz byłych agrarników J. Hana albo G. Zemana. Blisko nich plasowali się także komuniści K. Dolinský, O. Klokoč, R. Strechaj i socjaldemokraci A. Bahurinský oraz R. Viktorín, którzy najprawdopodobniej wiodące funkcje osiągnęliby (przynajmniej w ramach swoich partii) i bez rewolucyjnych zmian związanych z wydarzeniami wojennymi.

Zespół Pełnomocników (Zbor povereníkov)

6 września 1944 roku na drugim walnym posiedzeniu G. Husák poinformował o porozumieniu zawartym pomiędzy blokiem socjalistycznym i obywatelskim dotyczącym składu osobowego Zespołu Pełnomocników (*povereníkov*) *SNR*, która miała być tak jak Przedstawicielstwo *SNR* państwową władzą wykonawczą na terenie objętym powstaniem. Z całkowitej ilości 11 ministerstw (*povereníctiev*) miało według zasady parytetu przypaść blokowi obywatelskiemu pięć i socjalistycznemu także pięć ministrów (sekretarzy stanu). Sekretarz stanu obrony ppłk. Mikuláš Ferjenčík występował jako bezpartyjny, chociaż sympatyzował z obywatelsko-demokratycznym ruchem oporu.

Ze względu na strukturę i ważność uzyskanych pozycji w ministerstwach *SNR* demokraci obywatelscy uzyskali cztery z pięciu resortów w gospodarce (gospodarstwa narodowego – Ján Ursíny, finansów - Viliam Paulíny, poczty – Ján Ševčík, prac publicznych – Jozef Styk), jeden w kulturze (szkolnictwa – Jozef Lettrich) i mieli dominujący wpływ na strategiczny resort obrony narodowej. Skrzydło socjalistów uzyskało dwa resorty polityczne (ministerstwo

spraw wewnętrznych – Gustáv Husák, sprawiedliwości (pravosúdie) – Jozef Šoltész), dwa spraw socjalnych (zdrowia – Pavol Fendt, opieki społecznej – František Kubač) i jeden resort w gospodarce (transport kolejowy – Štefan Višňovský). Z rozdzielenia tek ministerialnych jasno wypływa, iż zainteresowanie demokratów obywatelskich (w tym przypadku głównie agrarników) było skoncentrowane na sferze zarządzania gospodarką państwową. Natomiast grupa socjalistów zainteresowana była głównie na uzyskaniu resortów politycznych i socjalnych, których problemy należały do obszaru wpływów i zainteresowań socjalistów i komunistów już w okresie przedwojennym.

W trosce o konsekwentne zachowanie parytetu wszystkich partii, w czasie powstania utworzono stanowiska zastępców szefów poszczególnych ministerstw, które zawsze zajmowali przedstawiciele odmiennego skrzydła politycznego niż minister. Komuniści przeto dołączyli do resortów gospodarki (Ján Púll), poczty (Alexander Bahurinský), prac publicznych (Samuel Takáč), finansów (Karol Markovič) i szkolnictwa (Ondrej Pavlík). Demokraci mieli swoich przedstawicieli w resorcie spraw wewnętrznych (Ivan Štefánik), transportu kolejowego (Pavel Blaho), zdrowia (Ilja Paulíny-Tóth), sprawiedliwości (Ivan Pietor) a spraw socjalnych (Fedor Thurzo). Jedynie przy resorcie obrony narodowej powołano aż dwóch zastępców (Karol Šmidke za lewicę, Mikuláš Styk za demokratów obywatelskich), ponieważ Mikuláš Ferjenčík występował jako bezpartyjny wojskowy. Zastępcy nie mieli co prawda takich samych kompetencji jak szefowie - ministrowie, jednakże ich uprawnienia zarządzać i podejmować decyzje nie były podważane i dlatego można ich uznać za równorzędnych członków *Zespólu Pełnomocników*.

Ze względu na przynależność konfesyjną przedstawicieli *Zespólu Pełnomocników* trzeba konstatować, że w tym organie wykonawczym powstańczej SNR ewangelicy (w odróżnieniu od plenum SNR) jednoznacznie posiadali przewagę. Z pośród 23 ministrów i ich zastępców aż 13 było ewangelikami a tylko 6 katolikami³⁹. O konfesyjnej przynależności pozostałych czterech członków nie udało się uzyskać dokładnych informacji, co i tak wyraźnie nie zmieniłoby stosunku liczbowego.

Ze względu na wiek byli to w większości, podobnie jak w przypadku Plenum, politycy średniego i młodszego pokolenia. Przeciętny wiek *Zespólu Pełnomocników* wynosił 43 lata, przy czym najstarszym członkiem był 67 letni minister finansów Viliam Paulíny a najmłodszym 28-letni zastępca ministra szkolnictwa Ondrej Pavlík.

39 Ewangelicy: Alexander Bahurinský, Mikuláš Ferjenčík, Jozef Lettrich, Karol Markovič, Viliam Paulíny, Ján Púll, Jozef Styk, Mikuláš Styk, Ivan Štefánik, Samuel Takáč, Ilja Paulíny-Tóth, Fedor Thurzo a Ján Ursíny; katolicy: Pavel Blaho, Gustáv Husák, František Kubač, Ivan Pietor, Ján Ševčík a Jozef Šoltész.

Pod względem profesjonalnym struktura Rady była jeszcze bardziej jednoznaczna niż w przypadku plenum SNR. Poza dwoma nauczycielami (Alexander Bahurinský, Ondrej Pavlík) i dwoma lekarzami, czy aptekarzami (Pavel Fendt, Il'ja Paulíny-Tóth), to byli dwaj posłowie KSC (Karol Šmidke, František Kubač) i dwaj byli funkcjonariusze partii agrarników, którzy w czasie wojny prowadzili swoje gospodarstwa rolne (Pavel Blaho, Ján Ursíny). Pozostali byli pełnowartościowi urzędnikami, albo adwokatami. Wziąwszy pod uwagę poprzednie miejsce zatrudnienia oraz osobiste dyspozycje można stwierdzić, że tylko niewielka część ministrów i ich zastępców nie posiadała odpowiednich dyspozycji do pracy w najwyższym organie powstańczej władzy wykonawczej a ich wybór był wynikiem rozłożenia sił politycznych.

Odpowiednio, tak na poziomie ministra jak i jego zastępcy, przydzielone zostały ministerstwa spraw wewnętrznych, finansów czy sprawiedliwości. W ministerstwach prac publicznych, zdrowia i transportu kolejowego znaleźli się poza profesjonalnie przygotowanymi i doświadczonymi specjalistami: Jozefie Styka, Il'jovi Pavlíny-Tóth albo Štefanie Višňovskim także mniej doświadczeni Samuel Takáč, Pavel Fendt⁴⁰ i nie znający problematyki transportu kolejowego Pavel Blaho. Żadnych wcześniejszych doświadczeń z resortami, którymi mieli zarządzać byli minister poczty Ján Ševčík i jego zastępca Alexander Bahurinský. Pewne zastrzeżenia w stosunku do profesjonalnego przygotowania w prowadzeniu powierzonych resortów można wskazać w stosunku do następujących przedstawicieli; Jozefa Lettricha i Ondreja Pavlíka (szkolnictwo), albo Františka Kubača i Fedora Thurza (sprawy socjalne). Obydwaj komuniści w powierzonych resortach już kiedyś pracowali (Pavlík jako profesor w liceum), lub koncentrowali swoją działalność partyjną na problematykę z nimi związaną. Demokraci Jozef Lettrich i Fedor Thurzo nie nabyli jeszcze odpowiednich doświadczeń, ale mieli opinię świetnych studentów prawa, ludzi świątłych i aktywnych społecznie, a więc przynajmniej w przypadku Lettricha można twierdzić, że był to dobry wybór zastępcy ministra.

W szczególnie umotywowanym był wybór zastępców ministra Obrony narodowej Karola Šmidkego a Mikuláša Styka. Obydwaj bowiem (a zwłaszcza Šmidke) byli związani z partyzanckim ruchem oporu (ponieważ ministrem został dowódca armii powstańczej, jego zastępców wybierano

40 J. Styk miał już w tym czasie sporo doświadczenia w prowadzeniu elektryfikacji (głównie wschodniej) Słowacji; I. Paulíny-Tóth był dyrektorem Państwowego Szpitala Chorób Zakaźnych w Bratysławie; Š. Višňovský ukończył studia inżynierii maszynowej i elektroniki, pracował jako urzędnik techniczny Kolei Žyliųskich i zajmował się tam problemem elektryfikacji kolei. S. Takáč pracował przed powstaniem jako urzędnik Kabla w Bratysławie a P. Fendt był aptekarzem.

więc z pomiędzy przedstawicieli ruchu partyzanckiego jako drugiej, odmiennej siły powstańczej). Fakt, iż wybory osób do kierowania poszczególnymi poziomami resortów organów władz powstańczych były odpowiednie, potwierdzała praktyka dobrego funkcjonowania powołanych organów państwowych (z kilkoma wyjątkami) i umiejętność realizowania wszystkich nakładanych na nie zobowiązań i oczekiwań. Decydującym był nie tylko wybór odpowiednich ministrów, ale także obecność różnych specjalistów i aktywistów wspomagających prace poszczególnych resortów, bowiem wielu z nich w podobnych resortach spraw publicznych czy gospodarczych pracowało w okresie przedwojennym, albo w czasie słowackiego państwa wojennego⁴¹.

Przywódcy wojskowi armii powstańczej

Z perspektywy przeprowadzanych już badań wynika, iż oceny *I. Armii Czechosłowackiej w Słowacji* można dokonać jedynie w oparciu o analizę relacji i kontaktów osobistych panujących w jej poprzedniczce, czyli Armii Słowackiej. W niej bowiem, w ciągu pięciu lat funkcjonowania formowane były umiejętności, sprawowanie stanowisk i właściwości charakterologicznej oficerów, także i tych, którzy w 1944 roku przygotowywali powstanie a następnie brali w nim udział.

Od samego początku istnienia brakowało w Armii Słowackiej wyćwiczonych oficerów, a to nie tylko oficerów liniowych, ale zwłaszcza oficerów służb specjalnych. W latach 1939–1944 nie tylko wzrósł poziom wyszkolenia, ale także liczebność oficerów a to głównie dzięki utworzeniu szkolnictwa wojskowego oraz poprzez bezpośrednie uczestnictwo w walkach na frontach wojennych. Pomimo tego w strukturze armii wciąż było wiele miejsc, na których odczuwano brak oficerów. Stan ten utrzymywał się tak podczas wojny, jak i w czasie przygotowań i trwania Słowackiego Powstania Narodowego. Przenosi się również, z małymi wyjątkami, na opis i charakterystykę oficerów dowodzących w armii powstańczej (z małymi wyjątkami).

Po pierwsze, w powstaniu nie brali udziału oficerowie pochodzenia niemieckiego, a jeśli do niego dołączyli, to reagowano na nich negatywnie, bądź dlatego, że nie posiadali wielkich umiejętności, lub z powodu obarczania ich odpowiedzialnością i winą⁴². Po drugie, do wojska powołano oficerów rezerwowych, którzy przynieśli ze sobą różnicowane doświadczenia wojskowe.

Korpus oficerski był stosunkowo nieliczny a większość z jego członków znała się z czasów szkolnych lub ze wspólnie odbywanej służby wojskowej.

41 Tu można wspomnieć np. współzałożyciela prasy na Słowacji A. Djuračka, który w czasie powstania spełniał funkcję kierownika oddziału Zespołu Pełnomocników zajmującego się prasą, informacjami. W sposób podobny miejsca kierowników oddziału spraw zagranicznych zajęły osoby z odpowiednim wykształceniem. (V. Houdek a L.G.Krno).

42 Plk.pech. František Stojan, pplk.pech. J. Albrecht.

Do września 1942 roku liczba oficerów wzrosła do 1537 osób⁴³. Z tego 432 oficerów służyło w Armii Czechosłowackiej, 27 reaktywowano, 532 powołano z rezerwy a 546 przemianowano z podoficerów⁴⁴. Ze względu na charakterystykę wiekową, oficerowie byli stosunkowo młodymi ludźmi.

W materiałach historiograficznych i pamiętnikarskich najczęściej wspomniane są kategorie: legionistów, austriaków, reżimowców, czechosłowackistów itd⁴⁵. Występowanie tych kategorii świadczy o tym, że oficerowie Armii Słowackiej z różnych względów nie stanowili homogenicznej grupy. Ze względu na narodowość, jej większość tworzyli Słowacy. Należeli do niej także słowaccy, czy sudeccy Niemcy, ci wszakże na podstawie międzynarodowych umów o ich służbie w *Waffen-SS*⁴⁶ sukcesywnie armię słowacką opuszczali. Zostali w niej jednakże Czesi⁴⁷, którzy swoją obecnością wyrównywali liczebne niedostatki oficerów słowackich. Jako oficerowie służyli nieliczni Węgrzy, Rosjanie, Ukraińcy⁴⁸, czy niewielu Rusinów⁴⁹. Pewną rolę odegrało tu i wyznanie religijne.

Generałowie w połowie, łącznie z ministrem obrony, byli ewangelickiego wyznania. Chociaż ewangelicy w populacji stanowili jedynie 15%, wśród oficerów było ich 23%. Na pierwszy rzut oka nie istotnym, ale jednak wpływającym na poglądy oficerów faktem, była narodowość ich żon (w większości czeskiego pochodzenia).

O poziomie szkolnictwa wojskowego napisano już wiele prac. Pomimo tego, że na jego powstaniu zaważył niesprzyjający okres, osiągnęło dobrą jakość, chociaż nie tak wysoką jak w okresie przedwojennym⁵⁰.

Konkretna ocena kadry oficerskiej armii powstańczej, zawierając aspekt krytyczny, nie może jednakże komukolwiek odbierać jego zasług. Z perspektywy sześciu dziesięcioleci oraz dzięki najnowszym badaniom historiograficznym można na ówczesne wydarzenia spojrzeć z dystansem.

W dynamicznie zmieniających się warunkach subiektywne poglądy i zachowania ulegają zmianom z dnia na dzień, i z trudem można zarzucać konkretnym osobom, iż dbały głównie o ratowanie życia swojego lub swoich rodzin. Tym wyżej jednak należy ocenić zachowanie tych, którzy dla wartości, w które wierzyli nie zawahali się złożyć najwyższej ofiary. Chwile przełomu,

43 W marcu 1943 roku było w armii sześciu generałów i 1580 oficerów

44 P. Šimunič, *Vojenské Školstvo na Slovensku v rokoch 1939-1945*, „Vojenské obzory H“, 1995, č. 3, s. 82-95; Ch. K. Kliment, *Slovenská armáda 1939-1945*, Plzeň 1996.

45 A. Rašla, *Spomienky spoza mreží*, Banská Bystrica 1998.

46 Plk.gšt. Rudolf Pilfousek, pplk.pech. Walter Domes, stot.pech. Eudovít Kuchta.

47 Pplk.let. Alojz Zmátlo, pplk.int. Oldrich Kvapilík, pplk.int. Vojtech Linét.

48 Pplk.jazd. Jaroslav Kmicikiewicz, pplk.del. Vsevolod Milodanovič.

49 Plk.duch. Violand Andrejkovič.

50 P. Šimunič, *Vojenské Školstvo na Slovensku v rokoch 1939-1945...*, s. 82-95.

jakimi z pewnością było powstanie w 1944 roku przyniosły ze sobą wydarzenia obnażające osobiste poglądy i cechy charakterologiczne jego uczestników. Podzielić oficerów według jakiegoś schematu na dobrych i złych jest na przekór wszystkiemu prawie niemożliwe. Nie można bowiem zapomnieć i o tych, którzy bez względu na dobre chęci nie potrafili w krytycznych sytuacjach sprostać trudnym zadaniom.

Na przekór temu wszystkiemu znaczna część kadry oficerskiej sprostała swoim zadaniom lub inaczej powiedziane wykonała je bez uszczerbku na honorze. Należeli do niej oficerowie, którzy właśnie w krytycznych sytuacjach wykorzystali swoje doświadczenie, byli zdolni do podejmowania samodzielnych decyzji. Oczywiście, wszyscy dowódcy armii powstańczej: gen.dywizji Rudolf Viest⁵¹, gen.brygady Ján Golian⁵², naczelnik sztabu major Július Nosko⁵³, czy dowódca *1. Oddziału Operacyjnego Czeskosłowackiej Armii w Słowacji* podpułkownik Karol Pekník⁵⁴ stanowili w danej chwili i w danych okolicznościach to najlepsze, czym armia powstańcza mogła dysponować. Działania każdego z najwyższych dowódców ograniczały osobiste limitacje. Starszego wiekiem generała R. Viest ograniczał stan zdrowia. Generał J. Golian, nie ukończył 3. roku *Wyzszej Szkoły Wojskowej (Vysoká škola válečná)*, co częściowo ograniczało jego swobodę dowodzenia wielkim zgrupowaniem armii⁵⁵.

Następnie oficerowie: podpułkownik dr.med.vet. Mikuláš Ferjenčík, kapitan piechoty Milan Polák, lub major Sztabu Generalnego Anton Cyprich nie byli oficerami liniowymi, ale oficerami służb, co niestety uwidoczniło się w dowodzeniu walczącą na froncie armią⁵⁶.

Podobnie pomiędzy dowódcami oddziałów frontowych można znaleźć wielu dobrych i odpowiedzialnych oficerów. Można tu wspomnieć wiele nazwisk, na przykład kapitana lotnictwa Teodora Šlajcharta, czy kapitana jazdy Martina Kučere i wielu innych. Kapitan T. Šlajchart jako dowódca *Oddziału Łączności Wojsk Powietrznych* w Żylinie przeprowadził ją w całości do powstania a następnie zasłużył się o sukces wielu akcji powstańczych. Podobnie kapitan jazdy M. Kučera jako dowódca odcinka obronnego *Kosatec*

51 *Vojenské osobnosti odboja 1939-1945*, Praha 2005, s. 317-318.

52 Archív Múzea SNP (A MSNP) Banská Bystrica, f. VII, k. 3, przyr. nr S15/89, 82/65; *Vojenské osobnosti odboja 1939-1945...*, s. 82-83.

53 A MSNP Banská Bystrica, f. XII, przyr. nr S 76/94, S 19/86, S 71/79-73/79, S81/79; J. Nosko, *Takto bojovala povstalecká armáda*, Bratislava 1994; *Vojenské osobnosti odboja 1939-1945...*, s. 208.

54 *Vojenské osobnosti odboja 1939-1945...*, s. 220-221.

55 Ibidem, 82 s.; *Dejiny Slovenského národného povstania 1944*. IV, Bratislava 1984.

56 Doświadczenia z frontu przydały się w wielu jednostkach partyzanckich. Znanych jest kilka przypadków, kiedy to podoficer z rezerwy przydał się bardziej niż zdecydowany oficer bez doświadczenia na froncie.

na Čertovicy utrzymał wyznaczoną linię aż do końca powstania. Dowódcy Grup taktycznych, jak na przykład płk. piechoty Mikuláš Markus, dowódca *I. Dywizji Armii Polnej*, który przedostał się na tereny objęte powstaniem i od 14 września 1944 roku dowodził *III. Grupie Taktycznej*⁵⁷.

Następnie pułk. piechoty Pavol Kuna – przed wybuchem powstania dowódca (Zarządu wojskowego) - w powstaniu dowodził *I. Wojennemu Obszarowi Obrony*, następnie był dowódcą *III Grupy Taktycznej* (12 000 żołnierzy) a 24 października 1944 roku przejął dowodzenie *II. Grupą Taktyczną*⁵⁸. Ppłk. Michal Širica, przed powstaniem korzystał z urlopu zdrowotnego, w powstaniu planowano przydzielić mu dowodzenie *2. Wojennym Obszarem Obronnym*, jednakże w związku z reorganizacją armii powstańczej mianowano go dowódcą *II. Grupy taktycznej w Breznie nad Hronem*, której dowodził aż do końca akcji zbrojnych⁵⁹. Podpułkownik Ján Černek, pierwotnie oficer piechoty, przed powstaniem dowodził w Nitrze *Powiatową Komendą Uzupelnień*. Po nieudanej próbie przejęcia jednostki wojskowej w Nitrze, został mianowany dowódcą *2. Wojennego Obszaru Obrony*, następnie dowódcą *VI. Grupy Taktycznej*. Na tym stanowisku wytrwał do końca października 1944 roku⁶⁰, z sukcesem powstrzymując wycofywanie się jednostek powstańczych z Liptowa obronił mocno zagrożoną linię frontu⁶¹. Wspomniani, doświadczeni oficerowie frontowi byli dla armii powstańczej niezmiernie użyteczni. Grupami taktycznymi w powstaniu dowodzili również podpułkownik piechoty Jozef Tlach, podpułkownik artylerii Ján Malár a podpułkownik artylerii Emil Perko.

Oficerowie, którzy nie mając doświadczenia z frontu walczyli z podobnymi sukcesami, to na przykład major lotnictwa Ondrej Ďumbala, czy major artylerii Samuel Sekuris. Major O. Ďumbala natomiast z powodu uczestnictwa w walkach na froncie wschodnim nie brał oficjalnie udziału w powstaniu, jednakże jego zdolności organizacyjne i logistyczne zostały w pełni wykorzystane⁶² przez jednostki lotnictwa i obrony przeciwlotniczej. Podobnie major S. Sekuris pełniąc odpowiedzialne funkcje zastępcy dowódcy *II. Grupy Taktycznej* i dowódcy artylerii *II. Grupy Taktycznej* a równocześnie dowódcy jednostki w Breznie nad Hronem oddał wielkie przysługi dla organizowania

57 *Vojenské osobnosti odboja 1939-1945...*, s. 189-190. V. Štefanský, Mikuláš Markus, [w:] *Zabudnutí velitelia*, Banská Bystrica 1990, s. 37-44.

58 *Vojenské osobnosti odboja 1939-1945...*, s. 165-166; P. Vimmer, Pavol Kuna, [w:] *Zabudnutí velitelia...*, s. 25-35.

59 *Vojenské osobnosti odboja 1939-1945...*, s. 284-255; P. Šimunič, Michal Širica, [w:] *Zabudnutí velitelia...*, s. 15-24.

60 *Vojenské osobnosti odboja 1939-1945...*, s. 46-47; P. Šimunič, Ján Černek. [w:] *Zabudnutí velitelia...*, s. 62-71.

61 *Zabudnutí velitelia*, Banská Bystrica 1990.

62 J. Stanislav, *Letectvo v prípravách na ozbrojené vystúpenie a jeho účasť v SNP*, Bratislava 1996.

szkolenia żołnierzy oraz ich zaopatrzenia. Jako artylerzysta miał duże osiągnięcia w dowodzeniu *II. Grupy Taktycznej*, która z minimalnymi stratami walczyła do końca października 1944 roku⁶³.

Do oficerów, którzy z różnych względów nie spełnili pokładanych w nich nadziei można zaliczyć podpułkownik. artylerii Jozefa Zadźoru, który jako dowódca na Považí poniósł klęskę. Nie potrafił przekonać do przystąpienia do walki po stronie powstańców większości licznych jednak jednostek wojskowych, które były przesunięte⁶⁴ na Považie. Dość dobrze znane są właściwości charakterologiczne i zachowanie stot.gst. Jana Juraja Staneka, „*żelaznego kapitana*”, który odmówił wykonania rozkazu gen. J. Goliana. Podobnie znanym jest kapitan Kawalerii Daniel Gonda dowódca odcinka przy Dolinie Ľubochniańskiej⁶⁵.

W mniejszym stopniu swoim zadaniom nie podolał pułkownik Vojtech Haviar, któremu powierzono zabezpieczenie broni i amunicji. Na przekór temu, że do środkowej Słowacji przesunięto wiele materiału, ten w większości był przestarzały, niekompletny, bez zasobów amunicji, bądź zupełnie nieużyteczny. Aby odpowiedzialnością za ten stan nie obarczyć jedynie podpułkownik V. Haviara trzeba dodać, iż odpowiedzialność tę, w trudnej sytuacji, dzielił z innymi oficerami, którym w krytycznych pierwszych dniach powstania nie udało się zabezpieczyć dostatecznej ilości broni. Następnie trzeba wspomnieć major Sztabu Generalnego Jozefa Tótha⁶⁶ i kapitan lotnictwa. Ivana Haluzického⁶⁷ odpowiedzialnych za pozostawienie na lotniskach w Pieszczanach i Spiszskiej Nowej Wsi⁶⁸ nowoczesnego materiału lotniczego. Major artylerii Jozef Dobrovodský⁶⁹, pomimo dużych zasług o sukces akcji powstańczej w Żylinie i na innych odcinkach powstania, nie potrafił zadbać o przesunięcie cennego materiału z jednostki⁷⁰ w Żylinie. Podpułkownik dopełniających sił

63 *Vojenské osobnosti odboja 1939-1945...*, s. 256.

64 J. Jablonický, *Povstanie bez legend...*, s. 232-238.

65 A MSNP Banská Bystrica, f. VII/B, 208/61-30. *Prilohy k válečnému denníku vel'. I. čas. armády na Slovensku, Situačná správa zo dňa 5. 9. 1944*; M. Lacko, *Hrdina SNP kapitán Gonda (Povstalecký príbeh ružomberkej oblasti)*, [w:] *Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov III. Povstanie roku 1944*, Trnava 2004, s. 301-326.

66 *Vojenské osobnosti odboja 1939-1945...*, s. 299-300; *Pamäti generála Tótha, Slovenský letci v Povstaní*, Bratislava 2004.

67 *Vojenské osobnosti odboja 1939-1945...*, s. 88-89.

68 J. Stanislav, *Letectvo v prípravách na ozbrojené vystúpenie a jeho účasť v SNP*, Bratislava 1996.

69 *Vojenské osobnosti odboja 1939-1945...*, s. 56-57.

70 Z czterdziestu dział powstańcy użyli jedynie sześciu, tak samo większość automateriału załogi i obywateli cywilnych z danego rejonu nie została do celów powstańczych wykorzystana. W trakcie cofania się wywieźli powstańcy jedynie dwa działa i około jednej trzeciej techniki na kołach, reszta została do dyspozycji niemieckiej armii i powstającej częściowo Samoobrony. To właśnie tę broń wykorzystano do walki z jednostkami powstańczymi.

J. Černek jako dowódca w Nitrze źle ocenił sytuację. Jednakże później jako dowódca 2. *Wojennego Obszaru Obrony* (gdzie zastąpił pułkownik L. Bodického) i dowódca VI. Grupy taktycznej wykazał się dużymi umiejętnościami dowodzenia. Dzięki nim dowodzone przez niego jednostki wypełniły zadanie utrzymania północnej linii frontu powstańczego⁷¹.

Już na początku powstania kilku oficerów w powodzenie powstania zwątpiło a nawet zdecydowali się na zdradę. I tak, pułkownik piechoty Ladislav Bodický – dowódca 2. *Wojennego Obszaru Obrony* w Liptowskim Mikulaszu nie podołał zadaniom i 6 września 1944 roku został odwołany z funkcji, później nawet aresztowany i zdegradowany⁷².

Jeden z organizatorów powstania w Żylinie, kapitan artylerii Ladislav Nižňanský pełniący w powstaniu obowiązki oficera sztabowego III. Grupy taktycznej dostał się w listopadzie 1944 roku do niewoli i następnie oddał swoje służby wojskom okupanta. W grudniu 1944 roku stał się nawet członkiem niemieckich sił zbrojnych, zresztą podobnie jak pułkownik piechoty František Stojan, który wytrwał w powstaniu na odcinku przy Sučanach kilka dni, by następnie najprawdopodobniej służyć w *SS-Heimatschutz Slowakei*⁷³.

Wspomnieć jeszcze można kapitan piechoty Eugena Gindla a kapitan Sztabu Generalnego Jána Stejskala, którzy stali się później oficerami *Gwardia Hlinki*. kapitan. J. Stejskal pełnił nawet funkcję dowódcy pododdziału polnego⁷⁴. A podobnie wielu innych oficerów, którzy brali udział w powstaniu a następnie z różnych powodów, najczęściej z braku środków do życia wstępowali w szeregi Samoobrony.

Ogólnie rzecz biorąc można stwierdzić, iż w powstaniu brała udział znaczna część Armii Słowackiej. W przypadku większości oficerów była to decyzja zgodna z ich politycznym przekonaniem, dla wielu jednak stanowiła okazję rozwiązania osobistych dylematów, lub wpływała z politycznej przezorności. Pomimo dużego odstepu czasu przebadanie profesjonalnych decyzji i zachowań korpusu oficerskiego biorącego udział w powstaniu oraz ich ocena wciąż nie zostały zrealizowane.

Po zakończeniu działań wojennych wielu oficerów dostąpiło zasłużonych zaszczytów i przywilejów. Natomiast po 1948 roku wraz z nowym niedemokratycznym porządkiem społecznym dotknięci zostali prześladowaniami, pozbawiani stopni wojskowych, zamykani w więzieniach. Wielu skazano na

71 P. Šimunič, *Ján Černek*, [w:] *Zabudnutí velitelia*, s. 62-71.; *Vojenské osobnosti odboja 1939-1945...*, s. 46-47.

72 *Vojenské osobnosti odboja 1939-1945...*, s. 31.

73 M. Schwarz, *Heimatschutz-medzi realitou a ilúziou (Organizácia a formovanie nemeckej domobrany)*, [w:] *Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov III...*, s. 301-326; J. Lobík, *Spomienky na SNP v Turci*, Martin 1994, s. 80.

74 J. Korček, *Slovenská republika 1943-45*, Bratislava 1999.

wyrok śmierci. Za wszystkich można wspomnieć na przykład majora artylerii Alexandra Kordu. Wśród skazanych i zamordowanych znaleźli się dowódcy oddziałów partyzanckich Viliam Žingor a Josef Trojan. Smutny los ominął tylko tych generałów i oficerów biorących udział w powstaniu, których zamordowali niemieccy okupanci. A i pomimo tego, w późniejszym okresie nie oszczędzono im oskarżeń i krytyki.

Ze strony przeciwników powstania – jak to ma miejsce w przypadku Františka Vnuka⁷⁵ – zawsze znajdzie się okazja do pełnego emocji podkreślenia braku reprezentatywności i wojskowego przygotowania przedstawicieli tworzących organy kierujące powstaniem. Jednakże z porównywania wcześniejszych doświadczeń i umiejętności uzyskanych w okresie studiów, pracy w administracji państwowej, gospodarce narodowej czy działalności politycznej nie można zyskać argumentów na rzecz twierdzenia, iż przedstawiciele powstańczej *SNR* byli do swych działań o wiele słabiej przygotowani niż ówcześni przedstawiciele ludackiego rządu. W żadnym systemie politycznym reprezentacja polityczna nie opiera się bowiem o wybór najlepiej przygotowanych i doświadczonych osobowości, ale jest wypadkową interesów politycznych.

Oczywistym jest, że w stosunku do niektórych przedstawicieli (zwłaszcza członków partii komunistycznej – którzy w innych niż wojenne okolicznościach, nie mogli liczyć na partycypowanie w pracach organów rangi ogólnopaństwowej) powstańczej *SNR* można mieć zarzuty, iż posiadali bardzo słabe profesjonalne przygotowanie. Ale nawet biorąc pod uwagę rozłożenie sił politycznych w czasie wojny reprezentatywność przedstawicieli powstańczej *SNR* była bez wątpienia wyższa niż w przypadku Sejmu Słowackiej Republiki czy innych organów ludackiego państwa. Z drugiej strony trzeba przyznać, iż podejmowane przez ten organ decyzje (determinowane stanem wojny i przebiegiem powstania) nie osiągały takiego poziomu formalnego dopracowania jak opracowywane w o wiele mniej niesprzyjających warunkach (limit czasowy, sytuacyjny) ustawy i przepisy państwowe przygotowane przez parlament i rząd ludacki.

tłumaczenie Bogumiła Suwara

⁷⁵ Zob. np. charakterystykę działaczy powstańczych w jego pracy: *Neuveritel'né sprisahanie* (Middletown 1964, s. 142-150).

O JEDNOSTKACH ZBROJNYCH SŁOWACKIEGO POWSTANIA NARODOWEGO

FRANTIŠEK CSÉFALVAY

Nieodłączną częścią dziejów SPN jest historia jego sił zbrojnych. W moim wystąpieniu będę zajmował się niektórymi problemami głównych sił zbrojnych powstania, armii oraz partyzantów.

Jak wiadomo, fundamentalną myślą przygotowań oraz urzeczywistnienia powstania było wspólne wystąpienie zbrojne armii słowackiej oraz partyzantów. Fakt ten oraz rzeczywistość za jak niewygodnych warunków rozpoczęło się powstanie określił stan sił zbrojnych powstania. Niezakończony przygotowanie do antyfaszystowskiego wystąpienia zbrojnego, jak również i inne przyczyny spowodowały załamanie się większości garnizonów¹. Przyczyniła się do tego również podziemna *Centrala Wojskowa (Vojenské ústredie)*. Brak istnienia ciągłych kontaktów oraz połączenia, tj. brak wiarygodnych informacji na temat sytuacji na początku powstania na zachodzie i wschodzie Słowacji w powstańczym dowództwie oraz w następstwie tego brak energicznej interwencji tam, gdzie z góry ustanowieni dowódcy powstańczy zawahali się, czy nawet zawiedli, oznaczało ogromne straty i pogorszenie sytuacji wyjściowej powstania.

Wydarzenia na początku powstania wpłynęły na całkowitą moc sił zbrojnych oraz założenia dotyczące obrony ciągłego terytorium powstańczego. Największą stratę oznaczało rozbrojenie² *Armii Wschodnio-Słowackiej*³, co unieściwiło decydującą przesłankę pomyślnego przebiegu oraz osiągnięcia punktu

1 Dotychczas na temat garnizonów wojskowych, w szczególności ich przygotowań oraz początku powstania zobacz zwłaszcza opracowania Jozefa Jablonického: *Z ilegality do povstania. (Kapitoly z občianskeho odboja)*, Bratislava 1969; Idem, *Povstanie bez legend. Dvadsať kapitol o príprave a začiatku Slovenského národného povstania*, Bratislava 1990; Idem, *Samizdat o odboji. Štúdie a články*, Bratislava 2004.

2 Zagadnienia rozbrojenia Wschodnio-Słowackiej Armii dotyczy wiele opracowań, najbardziej szczegółowo opracowane są: J. Jablonický, *Zlyhanie Malárovej armády v Karpatoch*, [w:] *Samizdat o odboji...*, s. 347 – 443; J. Pivovarčí, *Odzbrojenie východoslovenskej armády roku 1944*, „Sešity príspevků k sociálné politické a historické problematice vojenství a armády”, 1974, nr 1–2; *Z našej ozbrojenej minulosti. (Príspevky k vojenským dejinám Slovenska)*, Praha 1974, s. 135 – 205.

3 Nazwa ta używana jest w historiografii słowackiej, choć rozmiarem wcale nie chodziło o armie. W ówczesnych dokumentach niemieckich Dowództwo armii w Preszowie i jego podporządkowane związki, formacje i jednostki, rozmieszczone na wschodniej Słowacji nazywają „Korpsgruppe“, tj. korpus.

kulminacyjnego powstania: szybkie połączenie powstania z akcjami *Armii Czerwonej*. Oprócz rozbrojenia *Wschodnio-Słowackiej Armii*, niepomyślnie rozwinęła się dla powstania również sytuacja na zachodniej Słowacji. Do powstania nie dołączył kluczowy garnizon w Bratysławie, garnizony w Seredi, Hlohovci, Trenčine oraz Novom Meste nad Váhom. Dowódca garnizonu w Nitrze mjr piech. Ján Šmigovský deklarował wierność reżimowi słowackiemu. Na terytorium powstańcze przeszedł ze zachodniej Słowacji tylko garnizon trnawski jako zmotoryzowana jednostka oraz lotnicy z Piešťan. W takiej właśnie sytuacji rozpoczęły się i przebiegały operacje wojenne *SPN*. Oprócz tego, straty te wpłynęły na całkowitą wartość sił zbrojnych.

Pomimo tychże problemów - choć nie możemy tego empirycznie udowodnić, ponieważ dotychczas nie został w ogóle opracowany profil społeczny oraz badania statystyczne armii – wydaje się, że jej członkowie swym społecznym pochodzeniem, wychowaniem, poziomem wykształcenia oraz jawnym słowiańskim poczuciem byli gotowi dowieść swoją antyfaszystowską orientację i w walce zbrojnej. Walki podczas oblężenia od początku powstania kładły wysokie wymagania na gotowość korpusu oficerskiego, na wykorzystanie jego wiedzy na temat sztuki wojennej w praktyce, włącznie z wojskowo-geograficzną wiedzą na temat Słowacji, niezbędnej dla wojskowo-technicznych oraz saperskich zabezpieczeń oraz pokrycia najważniejszych dróg dostępu wiodących do strategicznego trójkąta Bańska Bystrzyca-Zwoleń-Brezno.

„*Odwrócenie broni*“ przeciwko dotychczasowej armii sojuszniczej rozpoczęło się w centralnej Słowacji w wojskach *Armii Tyłowej (Zápolnej armády)*. Jak pokazały wydarzenia pierwszych i późniejszych dni, w regionie tym siatka oporu w armii była najlepiej zbudowana, choć i tu powstały problemy z niewystarczającą głębią. Na przykład przypadkowe dobieranie z góry ustanowionych dowódców powstańczych oznaczało, iż zależało tylko od psychicznej siły konkretnych ludzi, jak w decydującym momencie zareagują.

Walki przeciwko powstaniu ze strony *Wehrmachtu* przebiegały jako część walk o Słowację łącznie z obroną w Karpatach. Dlatego dowództwo niemieckie koncentrowało swoją uwagę najpierw na „*pacyfikacji*” terytorium działań we wschodniej Słowacji. W jej ramach przygotowało środki dla zabezpieczenia rozbrojenia *Wschodnio-Słowackiej Armii* pod koniec sierpnia – na początku września je zrealizowało. Niezależnie od tego czasowo, wyprzedził ją kolejny krok. Po znanych wydarzeniach w środkowej Słowacji, wtargnęły na terytorium Słowacji z zachodu, a potem i z południowego zachodu wojska niemieckie, w celu „*zrobienia porządku*” w Środkowej Słowacji. Niemiecka interwencja spowodowała zbrojny opór, rozpoczęło się *SPN*, jako zbrojne powstanie dużej części armii oraz partyzantów. Niemieckie jednostki

od zaraz izolowały powstanie od zachodu. (ażeby nie przedostało się ono na terytorium *Protektoratu*) i udało im się szybko zająć Słowację Zachodnią i centralne Považie wraz z fabrykami broni, fabrykami lotniczymi oraz fabrykami chemicznymi (Dubnica, Považská Bystrica, Myjava, Stará Turá, Nitra, Trenčianske Biskupice, Bratisława, Žilina). Po opanowaniu terytorium działań we wschodniej Słowacji, częścią swoich sił zakończyły oblężenie terytorium powstańczego od wschodu, a później nie musiały koncentrować przeciwko niemu zbyt wielkich sił. Wydarzyło się to około 5 września 1944 roku, kiedy już *grupa bojowa Schäfer* zajęła Ružomberok i pułk szturmowy dowództwa 1 czołgowej armii zatrzymał się przy Telgárcie. *Bojowa grupa SS Schill* w tym czasie miała już za sobą Nitrę oraz Topoľčany i wypierała powstańców w głąb tzw. Ponitria.

Podczas pierwszych wrześniowych dni interweniowało na zachodzie Słowacji przeciwko powstańcom ponad 9000 niemieckich żołnierzy i oficerów, a na wschodniej Słowacji 15 000. Przeciwnik był dobrze uzbrojony z odpowiednimi żołnierskimi doświadczeniami. Przeciwnikowi stanęła w Śródkowej Słowacji armia powstańcza (od 31-go sierpnia 1944 *I Czechosłowacka Armia*, od 30-go września *I Czechosłowacka Armia* na Słowacji), która miała około 18 000 żołnierzy i oficerów. Po mobilizacji 5 września wzrosła jej liczba na około 47 000 wojskowych. Armia dysponowała przede wszystkim przestarzałym uzbrojeniem, dotyczyło to zwłaszcza lotnictwa wojskowego, czołgów oraz przeciwczołgowej broni. Również jej doświadczenia bojowe były niedostateczne.

Wymagania obrony terytorium powstańczego zmuszały do wykorzystania wszystkich istniejących sił oraz środków, dlatego na początku powstania niezbędne było włączenie jednostek partyzanckich do obrony powstańczej. Walki frontowe odbywające się na różnych odcinkach obrony stawiały nowe wymagania w stosunku do ruchu partyzanckiego, ponieważ oddziały partyzanckie, które powstawały przed powstaniem, były przygotowane tylko do działań zbrojnych na tyłach nieprzyjaciela.

Już na początku powstania na pierwszy plan wychodziła konieczność rozwiązania kwestii organizacji oraz dowodzenia działalnością zbrojną jednostek partyzanckich zgodnie z potrzebami obrony powstańczej, w koordynacji z armią powstańczą. Fakt, że nie istniało krajowe centrum dowodzenia ruchu partyzanckiego albo organ, którego autorytet wszystkie jednostki partyzanckie bezwzględnie uznały, było odczuwalnym brakiem.

W celu wykorzystania siły bojowej jednostek partyzanckich, których najwyższa liczba na terytorium powstańczym wahała się od 9000 do 12 000, dowództwo armii utworzyło referat partyzancki przy *Dowództwie I. Armii Czechosłowackiej*, na czele z ppłk. Branislavem Manicem. Organ ten miał

kierować działalnością jednostek partyzanckich i koordynować ją z zadaniami bojowymi armii oraz zabezpieczać dostarczanie zaopatrzenia dla partyzantów. Pomimo krótkiej egzystencji referatu partyzanckiego, dobrze pełnił on zadania materialnego zabezpieczenia jednostek partyzanckich, stworzył kursy fachowe dla specjalistów (saperska, dywersyjna działalność i inne), ale swoje najważniejsze zadanie – centrum dowodzenia jednostek partyzanckich (tj. koordynację działalności z armią) nie wypełnił w pożądanym zakresie, czego podobno ani nie mógł zrobić. Jedną z przyczyn był między innymi fakt, iż nie wszyscy dowódcy partyzantcy uznali go za organ nadrzędny. Dlatego rozkazy dotyczące użycia jednostek partyzanckich nadal były przekazywane bezpośrednio podczas osobistego kontaktu ich dowódców z gen. bryg. Jánem Golianem oraz naczelnikiem sztabu armii powstańczej mjr sztabu generalnego Júliusem Noskiem. Zadanie referatu partyzanckiego przejął od połowy września 1944 *Główny sztab partyzanckich oddziałów na Słowacji*, pod kierownictwem Karola Šmidkego.

Pomimo wszystkich przeszkód w ciężkich i komplikowanych stosunkach kształtowała się *1. Armia Czechosłowacka*, która razem z partyzantami zdecydowanie stawiała czoło niemieckim okupantom i w krótkim czasie zatrzymała ich marsz w najważniejszych kierunkach powstańczej obrony. Szybka akcja policyjna przeciwko „*terytorium band*” załamała się, a nacyści musiały czekać na posiłki. W ten sposób powstały podstawowe założenia dla dalszego ilościowego oraz jakościowego wzrostu *1. Armii Czechosłowackiej* oraz partyzantów i zamknął się pierwszy etap walk na frontach powstańczych.

Słowackie Powstanie Narodowe jest doniosłym etapem oraz punktem zwrotnym również jeśli chodzi o proces powstawania nowych sił zbrojnych na terytorium Słowacji. Środowisko antyfaszystowskie powstania, mocarско-polityczne kroki przeciwko nacyzmowi oraz ludackiemu reżimowi na terytorium powstańczym wpływały na członków armii, gdzie pogłębiał się narodowo-wyzwoleńczy charakter. Choć siły zbrojne na froncie powstańczym nie były jednolite, łączyło ich poczucie wspólnoty w walce przeciwko faszystom. W armii dominował jasny wpływ obywatelsko-politycznej reprezentacji, w przeciwieństwie do ruchu partyzanckiego, które powstawało według wyobrażeń komunistycznych oraz Związku Radzieckiego. Odmienne orientacja polityczna spowodowała czasami poważne spory oraz rozbieżności podczas narad *SRN (Słowacka Rada Narodowa)*, ale w ocenie armii albo podczas podejmowania decyzji w sprawie ruchu oddziałów partyzanckich z terytorium powstańczego na tyłach okupanta, czyli w przypadku braku akceptacji podporządkowania się partyzantów znajdujących się na terytorium powstańczym dowództwu armii, nie zawsze wynikały ze sporów politycznych, ale raczej z niefachowości wojskowej polityków.

Częścią sił zbrojnych były również jednostki żandarmerii oraz straży finansowej, ulokowane na terytorium powstańczym, w tym dowództwo żandarmerii na Słowacji w Turčianských Tepliciach. Członkowie żandarmerii oraz straży finansowej wypełniały różne zadania. Oprócz wykonywania służb o charakterze strażniczym oraz rozpoznawczym, walczyły również na odcinkach frontowych jak tyłowe jednostki bojowe żandarmerii i pomagały również przy pełnieniu zadań wojskowej służby sądowniczej jak żandarmeria tyłowa.

W związku z tym, że dotychczasowa historiografia przyniosła niemałą wiedzę na temat przebiegu zbrojnego *SPN*, byłoby bezużyteczne powtarzać znaną już faktografię. Dlatego chciałbym w kolejnej części swego wystąpienia zwrócić uwagę na niektóre problemy, wynikające z różnorodności sił zbrojnych powstania. Wychodząc z przypadków nieskoordynowanej działalności bojowej, dowództwo armii już od początku powstania podnosiło kwestię zjednoczenia dowództwa sił zbrojnych. Przed 1989 rokiem kwestia ta oceniana była tylko z politycznego punktu widzenia, pisano o politycznych dążeniach burżuazji, celem podporządkowania sobie partyzantów. W taki sam sposób kwalifikowano również dążenia oficerów powstańczych, dotyczące powiększenia skuteczności dowodzenia siłami zbrojnymi, a moment wojskowy nie respektowano. Jedność dowodzenia oznaczała niepodzielną kompetencję dowodzenia, podczas *SPN* była to odpowiedzialność jednego dowódcy za operację wojskową i za obronę jednego odcinka obronnego. Po nie najlepszych doświadczeniach *Dowództwa 1. Armii Czechosłowackiej* z referatem partyzanckim, który miał zharmonizować działalność partyzantów z wymaganiami obrony powstania, powstała 12 września 1944 *Rada na Rzecz Obrony Słowacji*, jako jednolity organ dowodzenia wszystkich sił zbrojnych powstania. Szybko po jego stworzeniu okazało się, że ani temu organowi nie udało się sprostać kwestii jednolitego dowodzenia. Obok sporów, jak wewnątrz *SRN* albo pomiędzy politykami i żołnierzami (choć trzeba dodać, iż pomiędzy cywilnymi politykami nie było fachowców w zakresie wojskowości, czyli ludzi, którzy mogliby profesjonalnie wypowiadać się w kwestiach wojskowych) było być może największym problemem zachowanie się sił partyzanckich na froncie powstańczym. Świadectwa oficerów powstańczych – zwłaszcza wyższej rangi - potwierdzają, iż partyzanci często działali dowolnie, a swoją działalność nie zawsze koordynowali z wojskowym dowódcą odcinka, niektórzy dowódcy partyzancy w ogóle nie uczestniczyli w naradach w sztabach ugrupowań taktycznych.

Stworzeniem *Rady na Rzecz Obrony Słowacji* nie można było od razu rozwiązać kwestii jedyne dowodzenia *1. Armii Czechosłowackiej* oraz partyzantów. Współpraca pomiędzy żołnierzami oraz partyzantami rozwijała się

bardziej na niższym – bezpośrednio w akcjach zbrojnych, niż na wyższym poziomie pomiędzy przedstawicielami wojskowego oraz partyzanckiego dowództwa. Choć spory pomiędzy wojskowym oraz partyzanckim dowództwem trwały podczas całego *SPN*, partyzantów oraz żołnierzy łączyła świadomość konieczności walczenia za zwycięstwo nad krajowym oraz światowym faszyzmem wraz za narodowe oraz społeczne wyzwolenie.

Oprócz poprawienia koordynacji działania armii oraz partyzanckich jednostek, pojawiła się pilna potrzeba operacyjnego dowodzenia akcjami partyzanckimi na Słowacji z krajowego centrum. Dnia 16 września został powołany do życia *Główny Sztab Oddziałów Partyzanckich (GSOP)* na Słowacji. Dowódcą stał się K. Šmidke, pierwszym zastępcą dowódcy został ppłk. Branislav Manica, a drugim zastępcą mjr Vladimír Daxner.

Zadaniem *GSOP* na Słowacji było kierowanie ruchem partyzanckim wg. wymagań frontu powstańczego, troszczyć się o polityczne przygotowanie partyzantów, koordynować akcje zbrojne pomiędzy poszczególnymi jednostkami partyzanckimi, określać odcinki działania oraz przerzutu jednostek partyzanckich, reprezentować partyzantów w stosunku do innych jednostek powstańczych oraz wzmocnić ruch partyzancki na tyłach nieprzyjaciela nie tylko na Słowacji, ale i w Czechach i na Morawie wysyłaniem jednostek partyzanckich z terytorium powstańczego.

Jednakże i podczas powstania *GSOP* na Słowacji istniało zróżnicowane podporządkowanie operacyjne jednostek partyzanckich wysłanych ze Związku Radzieckiego. Oprócz *Ukraińskiego Sztabu Ruchu Partyzanckiego (USRP)*, ugrupowania partyzanckie wysłały na terytorium Słowacji również i sztaby ruchu przy 1. i 4. Froncie Ukraińskim, co wynikało również z tego, iż jednostki partyzanckie na Słowacji pełniły ważną rolę dla postępującej *Armii Czerwonej*.

W celu podwyższenia politycznego i moralnego poziomu w szeregach partyzantów, *GSOP* zarządził utworzenie w każdej brygadzie partyzanckiej oddziału agitacji i propagandy, którego zadaniem miało być regularne wydawanie czasopisma, ulotek, organizowania wykładów dla partyzantów oraz rozwijanie również innej działalności agitacyjnej.

Po utworzeniu *Rady na Rzecz Obrony Słowacji*, zwrócono uwagę także na kwestie związane z umacnianiem oraz pogłębianiem moralno-politycznego stanu członków armii. Dnia 13 września 1944 został położony kamień węgielny pod instytucję oficerskiego ośrodka oświaty. Niezastąpione miejsce w pracy ośrodka oświaty miały czasopisma, które wychodziły na terytorium powstańczym, *Slobodný slovenský vysielateľ (Wolna Rozgłośnia Słowacka)* i w końcu i *Frontové divadlo (Teatr Frontowy)*.

Niewystarczająca koordynacja działalności bojowej armii oraz partyzantów podczas *SPN* zarzucana gen. bryg. Janowi Golianowi oraz gen. dyw. Rudolfo-

wi Viestowi ze strony polityków cywilnych (zwłaszcza komunistów) znalazła się jako teza w powojennej historiografii, gdzie była tłumaczona, jako problem polityczny, a nie wojskowy; krytykowana była jako niewystarczająca „rewolucyjność” armii. Komuniści uważali wszystkie wysiłki dotyczące bardziej efektywnego wykorzystania sił oraz środków za próbę podporządkowania ruchu partyzanckiego. Dlatego rozwinęły szeroko rozumianą walkę polityczną przeciwko dobrze myślanym radom czechosłowackiego rządu w Londynie, jak i przeciwko tym antyfaszystowskim oficerom i żołnierzom, którzy usiłowali o przerwaniu partyzantów z powstańczego terytorium na tyłach wojsk niemieckich. Ich propozycje dotyczące organicznego zjednoczenia dowództwa dwóch głównych jednostek zbrojnych powstania i podporządkowanie partyzanckich jednostek dowództwu *1. Armii Czechosłowackiej na Słowacji* nie były skierowane przeciwko ruchowi partyzanckiemu jako całości, ponieważ miały one swe wojskowe uzasadnienie.

Przed 1989 rokiem wydano wiele publikacji oraz artykułów, w których dowództwo powstańcze zostało oskarżone o niefachowe dowodzenie powstańczymi siłami zbrojnymi. Długo nie chciano przypuścić, jakie były błędy po stronie partyzantów, na które nie mieli generałowie Golian ani Viest żadnego wpływu. Fundamentalną przyczyną tego zjawiska był również fakt, iż na powstańczej Słowacji istniało wielokrotne i zróżnicowane podporządkowanie operacyjne jednostek partyzanckich. Z powodu braku znajomości różnego rodzaju ówczesnych źródeł radzieckich, wiele formacji partyzanckich na Słowacji do dnia dzisiejszego nie potrafimy w ogóle zaklasyfikować, nie wiemy po prostu, jaki sztab nimi dowodził. Z pewnością natomiast wiadomo, że *GSOP* nie został krajowym sztabem dowodzenia wszystkimi jednostkami partyzanckimi, ani tymi, które działały na terytorium powstańczym, a stworzenie tego sztabu nie przyniosło oczekiwanego rezultatu.

W związku z istniejącą sytuacją w dowództwie sił zbrojnych nie można się dziwić, iż próby oraz wysiłki polepszenia istniejącego stanu nie zatrzymały się podczas całego *SPN*. Próbą taką był i rozkaz marszałka I. S. Konewa z 7 października 1944⁴. Ocena tego dokumentu pojawiła się już na konferencji z okazji 20-tej rocznicy *SPN*, lecz ówczesni dyskutujący różnili się w swych poglądach. Później historycy wypowiedali się na ten temat już tylko sporadycznie, w większości nie biorąc wojskowej strony rzeczy pod uwagę, a wysiłki dotyczące zjednoczenia dowództwa sił zbrojnych utożsamiali z wysiłkiem politycznym dotyczącym podporządkowania partyzantów, i dlatego dokument ten oceniali negatywnie⁵.

4 M. Klimeš, P. Lesjuk, I. Malá, V. Prečan, *Cesta ke květnu. Vznik lidové demokracie v Československu*, Praha 1965, s. 325.

5 Więcej na ten temat: F. Cséfalvay, *K problematike partizánskeho hnutia*, [w:] *Nezodpovedané otázky. K spochybňovaniu odboja a SNP v našich národných dejinách*, red. D. Halaj, D. Tóth, Banská Bystrica 1996, s. 153 – 154.

Nie byłibyśmy uczciwi, gdybyśmy problemy braku dyscypliny ograniczyli tylko co do postępowania partyzantów. Patrząc na działalność armii generalnie, należy powiedzieć i to, że ani w organizmie tym nie funkcjonowało wszystko zgodnie z zasadami wojskowymi. Kiedy ppłk sztabu generalnego Ján Golian dowiedział się, że płk sztabu generalnego Viliam Talský odleciał wraz z grupą lotniczą *Armii Wschodnio-Słowackiej*, zdenerwował się na tyle, iż oświadczył, że da go stracić. Zadaniem delegacji powstańczej w Kijowie na początku września 1944 było nawet żądanie o wydanie Talskiego przez Sowieców. Golian nie był już jednak zbyt konsekwentnym na terytorium powstańczym. W tym miejscu podam dwa przykłady, może nie najbardziej charakterystyczne. Nie ukarał, nie podciągnął nawet do odpowiedzialności np. późniejszego bohatera, który był po wojnie dosyć czczony, mjr art. Miloša Vesela, który nie zabezpieczył obrony Ružomberka i krótko przed tym zapewniał ppłk sztabu generalnego J. Goliana, że tamtędy nawet mysz nie przemknie, a *bojowa grupa Schäfer* już 5-tego września 1944 była w Ružomberku. Mniej znanym jest również fakt, iż posłuszeństwa nie wymagał ani od kpt. Jána Juraja Staneka, czyli żelaznego kapitana. W trzeciej wrześniowej dekadzie, kiedy atak podgrupy *Plesnivec* nabrał na sile, atak ten został wstrzymany, ponieważ groziło odcięcie jednostek Staneka. Oprócz tego w tymże czasie groziło poważne niebezpieczeństwo przy Janovej Lehote, na zachodnim odcinku obrony powstańczej, gdzie pozostały po bezskutecznym powstańczym ataku rozbite dwa powstańcze bataliony. Wtedy gen. bryg. J. Golian zdecydował przerzucić jeden kompletny batalion wraz z ciężką bronią z odcinka Staneka. Rozkaz został jednak unieważniony, ponieważ kpt. J. Stanek odmówił jego wypełnienia⁶. Niestety i takie okoliczności trzeba wspomnieć, ponieważ i tego typu rzeczy zdarzyły się w powstaniu. Na dodatek tylko tyle, iż w żadnej walczącej armii nie dożyłby się powojennej sławy dowódca na tyle odmawiający posłuszeństwa.

Na zmniejszającym się terytorium powstańczym, poszczególne niepowodzenia stawały się przedmiotem politycznych dyskusji w ramach *SRN*. Krytyka dowództwa *I. Armii Czechosłowackiej* oraz oficerskiego korpusu gradowała wprost proporcjonalnie z niektórymi ciężkimi cofaniami się, jakim było i wydalenie Turca 21 września 1944. Kolejnego dnia na posiedzeniu *SRN* skrytykowano stosunki w armii w związku z wycofaniem się z Turca większości ich członków. Ján Mazúr przedstawił nawet delegację z Turca, która twardo krytykowała błędy oraz pomyłki poszczególnych dowódców. Krytyczne poglądy przedstawił również Ján Ursíny, wskazując i na brak doświadczenia drużyny oraz nieskoordynowaną działalność armii oraz partyzantów. Krytykę Mazúra oznaczył za zbyt twardą.

6 V. Štefanský, *Armáda v Slovenskom národnom povstaní*, Bratislava 1984, s. 183.

Gustáv Husák między innymi podkreślił: *”Trzeba zdecydowanie powiedzieć, że armia musi wyzwolone terytorium obronić, a kiedy go obronić nie jest w stanie, musi przejść ogniem oczyszczenia i swoje stare sposoby musi dostosować nowemu duchowi, a wtedy tylko będzie coś oznaczać”*⁷. Dalej zaproponował zwołanie posiedzenia SRN, które byłoby poświęcone kwestiom wojskowym, i w których wzięliby udział oficerowie sztabu generalnego, odpowiedzialni za ówczesne akcje.

Obrazy te odbyły się jako tajnie (bez protokołu) 23 września 1944. Udział w nich brał również pełnomocnik do obrony narodowej ppłk. Mikuláš Ferjenčík oraz naczelnik sztabu *1. Armii Czechosłowackiej na Słowacji* mjr sztabu generalnego Július Nosko. Dowódca *1. Armii Czechosłowackiej na Słowacji* gen. bryg. Ján Golian nie mógł wziąć udziału w posiedzeniach, ponieważ w tym właśnie czasie towarzyszył amerykańskiej misji wojskowej na polach bitwy.

Dowództwo armii znalazło się pod ostrą krytyką i na posiedzeniu przyjęto konkretne wnioski, które miały doprowadzić do polepszenia sytuacji w armii z osobistym akcentem na polityczne podporządkowanie się dowództwa armii SRN. Jej przewodnictwo miało się regularnie oraz bardziej intensywnie zajmować kwestiami wojskowymi. Zdecydowano przeprowadzić weryfikacje oficerskiego oraz podoficerskiego korpusu armii w celu oczyszczenia go od wszystkich tchórzliwych oraz skompromitowanych jednostek. Na odpowiedzialne miejsca mieli zostać wybrani dzielni oraz zdolni oficerowie bez względu na wiek oraz godność.

Praca polityczna w armii miała być bardziej intensywna i do armii mieli zostać skierowani doświadczeni pracownicy polityczni oraz oficerowie oświatowi, którzy do tej pory nie byli jej częścią. Na dowódcę armii nałożono obowiązek sprawdzenia wszystkich sztabów wojskowych, czy nie są one personalnie zawyżone, liczba ich oficerów miała się obniżyć do niezbędnej liczby, a reszta miała zostać natychmiast odesłana na odcinki frontu. Jednocześnie stan moralno-polityczny oficerów miał zostać poddany ostrej kontroli, a w przypadku naruszeń miało się w stosunku do takich osób rygorystycznie interweniować. Liczebność armii miała zostać dopełniona przez kolejną mobilizację. Pod koniec ułożono mu, ażeby zadbał o ich maksymalne wykorzystanie w walce oraz koordynację ich działalności bojowej zgodnie z decyzjami *Rady na Rzecz Obrony Słowacji*.

Wnioski te zostały wprowadzone w życie na posiedzeniach SRN 26 września 1944. Na tym posiedzeniu powstało rozporządzenie SRN o generalnej weryfikacji oficerów, rotmistrzów oraz podoficerów. Dla realizacji tej weryfikacji została stworzona przy *Dowództwie 1. Armii Czechosłowackiej* 5-cio

7 G. Husák, *Svedectvo o Slovenskom národnom povstaní*, Bratislava 1964, s. 360.

osobowa komisja weryfikacyjna, na czele z pełnomocnikiem do obrony narodowej ppłk M. Ferjenčíkiem.

Niewystarczająco rozwijała się również praca oświatowa w armii. Jedną z przyczyn był i brak doświadczonych pracowników oświaty. Niesprzyjającą sytuacją zajmowało się 10-tego października 1944 posiedzenie Przewodnictwa SRN. Uchwalono, iż SRN oddeleguje bezpośrednio ze swych szeregów 40 pracowników dla pomocy wojskowej służbie oświaty oraz przyjęto zasadę partytetowej reprezentacji członków partii komunistycznej oraz demokratycznej.

Podane problemy były tylko częścią zbioru kwestii, które w związku z funkcjonowaniem armii oraz partyzantów musiały się rozwiązywać na powstańczym terytorium. Mimo to, iż mówię o problemach pomiędzy armią i partyzantami, trzeba stwierdzić, że dominowała świadomość antyfaszystowskiej wspólnoty tj. wspólna wola zwyciężyć faszyzm.

Nierozłączność zbrojnej walki na Słowacji z ogólnoswiatową walką przeciwko faszystom była podkreślona tym, iż mocarstwa (ZSRR, USA, Wielka Brytania) udzieliły powstaniu pomocy oraz uznały *1. Armię Czechosłowacką na Słowacji* i partyzantów za sojusznicze siły zbrojne ze wszystkimi międzynarodowymi następstwami. Związek Radziecki udzielił pomocy wyłącznie powstańcom wielkiej operacji karpacko-dukielskiej. Jego lotnictwo dalekiego zasięgu przerzuciło na terytorium powstańcze 639,1 tony materiału wojskowego, około 2000 osób, z tego 1928 członków *2. Czechosłowackiej Brygady Powietrzno-Desantowej* oraz zabezpieczyło przylot oraz operacyjną działalność *1. Czechosłowackiego Pułku Lotniczego*. Samoloty radzieckie uratowały ponad 700 rannych powstańców. Wielka Brytania, podobnie jak ZSRR wysłała swych oficerów łącznikowych. Z własnej inicjatywy brytyjskich dowódców wojskowych ich lotnictwo przetransportowało około 1 650 kg materiału medycznego oraz łącznościowego. USA wysłało dowódców łącznikowych i w podobny sposób ich lotnictwo przetransportowało około 24 ton materiału wojskowego. Na żądanie powstańców zniszczyło jedną z największych niemieckich baz lotniczych Nový Dvůr (Kuchyňa) na zachodniej Słowacji.

Niewątpliwie, historia zbrojnej walki w powstaniu jest pozytywną stroną dziejów Słowacji. Dzięki armii powstańczej oraz partyzantom powstanie utrzymało się na Słowacji dwa miesiące. Pod koniec października 1944 wbrew wysiłkom powstańców poniosło ono klęskę. Pomimo to uważam, iż nie powinno się nic zmieniać w ocenie historiografii na temat wojskowego znaczenia powstania. Wykluczeniem armii słowackiej, jako armii sojuszniczej armii Niemiec i odwróceniem broni przeciwko *Wehrmachtowi*, blokowaniem 6 - 8 niemieckich dywizji na terytorium Słowacji oraz kontrolę komunikacji środkowej Słowacji podczas dwóch miesięcy, powstańcza Słowacja nie ze-

zwoliła na wykorzystanie potencjału ludzkiego oraz ekonomicznego swego kraju według niemieckich wyobrażeń. Dwumiesięczne utrzymanie ciągłego terytorium powstańczego jest również i w międzynarodowym wymiarze niezwykłym rezultatem wojskowego antyfaszystowskiego ruchu oporu.

tłumaczenie Rastislav Trzaskowski

SIŁY POLSKIE W POWSTANIU WARSZAWSKIM 1944 R.

JANUSZ MARSZALEC

To co tworzy armię to ludzie w mundurach, broń i wyposażenie, ściśle określony i sformalizowany system dowodzenia, kadra dowódcza i cały szereg rozmaitych wewnętrznych procedur, które czasami nazywa się drylem wojskowym a czasem dyscypliną. Wreszcie musi być coś, co określa się jako *esprit de corps* – ta niewidzialna więź, zespalająca jednostkę w solidarną, świadoma swych celów grupę. Czy armia podziemna spełniała te wymogi? Czy była rzeczywiście reprezentantką *Polskich Sił Zbrojnych* w Kraju, jak określały to dokumenty rządowe i powszechnie traktowano ją w okupowanym kraju? Odpowiedź na te pytania jest w zasadzie prosta: *Armia Krajowa* była armią ochotniczą bez garnizonów i mundurów, bez wystarczającego wyposażenia w broń osobistą (nie mówiąc już o broni ciężkiej, czy artylerii, lotnictwa i sił pancernych, których nie posiadała wcale). Była armią odwołującą się do wzorów i tradycji przedwojennego *Wojska Polskiego*. Udowodniła to scalając swe ochotnicze plutony i różne oddziały przed operacją *Burza* w jednostki *Wojska Polskiego* z numeracją jednostek wojskowych, znaną sprzed 1939 r. Dodajmy jeszcze, że gros jej kadry dowódczej wywodziło się z przedwojennych oficerów służby stałej, jak również oficerów rezerwy. Mimo manifestowania w ten sposób ciągłości i jednorodności tradycji i rozwiązań formalnych z przedwojennym wojskiem, była to jednak zupełnie inna armia. *Armia Krajowa* była przede wszystkim podziemną armią obywateli – ochotników, którzy z własnej woli zgodzili się przyjąć na siebie obowiązek walki z wrogiem, spełniając wszystkie rygory złożonej uroczystości na krzyż i sztandar przysięgi. Przez kilka lat okupacji, ukrywając się pod zasłoną konspiracji, stworzyli sprawną organizację, liczącą 250, może nawet 350 tysięcy młodych głównie ludzi gotowych zaryzykować życie. Dowódcy szkoląc ich, ale też wyznaczając im bieżące zadania bojowe, wywiadowcze oraz organizacyjne uformowali ich w zawiązek o wyrazistym *esprit de corp*. W istocie przedpowstańcza *Armia Krajowa* to konglomerat tysięcy grup nieformalnych – drużyn, plutonów, kompanii, wyjątkowo tylko batalionów, mocno zespolonych przeżyciami konspiracji i walki czynnej. Te silne więzy stanowiły o sile tajnej armii, która 1 sierpnia wyszła z podziemi.

Przed 1 sierpnia 1944 r.

Przed 1 sierpnia w *Okręg Warszawski AK* obejmował miasto Warszawę i powiat warszawski. Komendantem Okręgu był płk. dypl. Antoni Chruściel (*Monter, Nurt*). Okręg składał się z 7 obwodów (te dzieliły się na rejony w ilości od 3 do 8¹) i 1 samodzielnego rejonu (samodzielny rejon Okęcie pod dowództwem mjr Stanisława Babiarsza *Wysockiego*).

Komendantowi Okręgu podlegały oprócz Obwodów: odwody (batalion *Antoni*, batalion *Wigry*), saperzy, *Kedyw*, oddziały łączności oraz inne ważne służby jak: służba zdrowia, żandarmeria polowa, wywiad i kontrwywiad, służby sprawiedliwości. Oprócz tego na terenie Warszawy mobilizowali się żołnierze *Wojskowej Służby Ochrony Powstania* – starsze roczniki mężczyzn przeznaczonych do służby wartowniczej i ochronnej, a także *Wojskowa Służba Kobiet* – około 5 tysięcy kobiet.

Liczebność Okręgu należy oceniać na około 50 tysięcy żołnierzy – mężczyzn i kobiet, wliczając w to *Kedyw Komendy Głównej* i jej rozbudowane służby. Według Adama Borkiewicza okręg liczył 45 281 żołnierzy (w tym 5 tysięcy kobiet uformowanych w *Wojskową Służbę Kobiet*), Pułk *Baszta* podległy KG *AK* liczył 2200 żołnierzy i został przekazany do V Obwodu Mokotów jako 6 rejon. *Kedyw* KG pod dowództwem ppłk. Jana Mazurkiewicza *Radosława* liczył około 2300 żołnierzy. Była to najlepiej uzbrojona i ostrzelana już w bojach konspiracyjnych jednostka *AK*. W liczbie 50 tysięcy żołnierzy Okręgu znajdowały się także nieliczne siły innych formacji: komunistycznej *Armii Ludowej*, lewicowej i radykalnej *Polskiej Armii Ludowej*, *Oddziałów Wojskowych Korpusu Bezpieczeństwa* – razem około tysiąca ludzi, ale za to prawie bezbronnych; Ponad 700 żołnierzy posiadały *Narodowe Siły Zbrojne*, będące siłą zbrojną obozu narodowego. Również *NSZ* nie były podporządkowanej *AK*.

Uzbrojenie oddziałów było katastrofalne – zewidencjonowano zaledwie: 2629 karabinów, 192 rkm i ckm, 675 pm, 2129 sztuk broni długiej i krótkiej. Broni ciężkiej: 6 moździerzów, 10 granatników, 2 działka ppanc. Stan uzbrojenia w jakimś stopniu polepszała broń nierejestrowana, którą posiadali sami żołnierze a nawet niektóre oddziały (...). Broni mogło wystarczyć dla uzbrojenia około 3500 ludzi na przeciąg około 2 dni walki. Resztę trzeba było traktować jako bezbronną rezerwę. Niestety sytuacja jeszcze bardziej się pogorszyła ze względu na wpadkę magazynów, utracenie kontaktu z magazynierami, wejściem na teren przechowywania broni oddziałów niemieckich. Katastrofalne w skutkach okazało się też skrócenie mobilizacji do 12 godzin. W tak krótkim czasie nie można było wydobyć i rozwieźć na pozycje wszystkiej posiadanej broni.

1 Najbardziej rozbudowany był VII Obwód (powiat warszawski), gdyż zawierał aż 8 rejonów.

Plan operacji powstańczej

Decyzja o podjęciu walki w mieście zapadła 24 lipca 1944 r., choć wcześniej Warszawa nie była przewidywana w operacji *Burza*. Niezależnie od tej decyzji, przygotowania do walki zbrojnej w mieście szły pełną parą już od 1942 r. (aż do 1943 r. walka o Warszawę miała być elementem powstania powszechnego). Morale żołnierzy było bardzo dobre, młodzi ludzie rwali się do walki. Powstania oczekiwała również warszawska ulica. To co miało się wydarzyć wydawało się wszystkim nieuchronne. Atmosferę tę czuli również Niemcy rozbudowując i wzmacniając system obrony i nastawiając swą agenturę na zbieranie informacji o przygotowywanym wystąpieniu zbrojnym.

Cele operacyjne walki w Warszawie zostały określone w rozkazie operacyjnym dla Okręgu Warszawskiego AK. Podpisał go 25 sierpnia, w pierwszym dniu „stanu czujności do powstania” dowódca Okręgu, płk. Antoni Chruściel *Monter*. Ogólny plan operacyjny *Okręgu Warszawskiego AK* zakładał opanowanie miasta, uchwycenie mostów na Wiśle, Bugu i Narwi, opanowanie węzłów komunikacyjnych, zdobycie brzegu zachodniego Wisły a także wschodniego w celu umożliwienia wejścia wojsk radzieckich do wnętrza stolicy. Przewidywano trzy – czterodniową batalię. W dzielnicach ustalono ogniska walki, z jednoczesnym wyznaczeniem obiektów, których zdobycie jest: a) niezbędne w pierwszej kolejności, b) w drugiej kolejności, c) niezbędne. Rozkaz operacyjny *Montera* wymieniał 362 obiekty, w tym 46 do zdobycia w pierwszej kolejności². Generalnie – jak zauważa Krzysztof Komorowski - w planie operacyjnym uderzało rozproszenie sił powstańczych, które miały atakować zbyt liczne w stosunku do liczebności oddziałów i stanu uzbrojenia punkty. Jak należy się domyślać miało to zaowocować uchwyceniem rozległego terenu i sprzyjać zamontowaniu się władzy cywilnej przed przybyciem Sowietów. Przy poważnym niedostatku ludzi w plutonach liniowych (zwielokrotnionym słabym wynikiem mobilizacji) i przede wszystkim brakiem uzbrojenia adekwatnego do stawianych zadań, plan opanowania całego miasta był utopijny. Najwyraźniej autorzy planu przyjęli metodę niszczenia sił żywych nieprzyjaciela, znaną z planu *Burza*, która w warunkach prowincji miała swoje uzasadnienie. Tymczasem w Warszawie założenie okazało się błędne. Czy powinno być zastąpione koncentrycznym uderzeniem na wybrane punkty to oczywiście kwestia dyskusyjna, którą trudno w warunkach teoretycznych rozstrzygnąć. U zarania wypracowywania koncepcji walki w mieście plan maksymalistyczny ataku na całość

2 K. Komorowski, *Aspekty militarne Powstania Warszawskiego*, [w:] *Powstanie Warszawskie z perspektywy półwiecza. Studnia i materiały z sesji naukowej na Zamku Królewskim w Warszawie, 14-15 czerwca 1994 r.*, red. M. M. Drozdowski i inni, Warszawa 1995, s. 111.

terytorium miał jednak uzasadnienie, ale tylko przy założeniu, że uderzenie powstańców zejdzie się z natarciem Sowietów. Dopasowanie się do impetu armii czerwonej było jednak trudne. Błędne rozpoznanie zamiarów Sowietów mogło sprowokować zbyt szybki wybuch powstania, albo opóźnienie decyzji i uchwycenie inicjatywy przez armię czerwoną i NKWD. Wydaje się, że opóźnienia w rozpoczęciu działań powstańczych dowództwo *AK* bało się bardziej niż przedwczesnej reakcji. Frontalne uderzenie *Armii Czerwonej* i zaatakowanie z marszu miasta mogło pozbawić kierownictwo *Polskiego Państwa Podziemnego* ostatniego atutu w zbliżającej się rozgrywce politycznej. Dlatego *Bór*, pod nieobecność największych oponentów szybkiego zaczynania batalii ze swego sztabu, podjął decyzję o rozpoczęciu walki po wysłuchaniu informacji, że czołgi sowieckie pojawiły się na przedmościu praskim. Mimo że wiadomość była prawdziwa, był to tylko zwiad pancerny a nie szpica rzeczywistego natarcia.

Uderzenie na liczne punkty w mieście – według zamierzeń dowództwa – miało przynieść nie tylko pole wyjściowe do dalszych działań, ale również zaopatrzyć oddziały w broń. Dowództwo zdając sobie sprawę z niedostatku uzbrojenia liczyło jednak na efekt zaskoczenia. Impet powstańców miał zmieść słabiej bronione punkty i umożliwić uchwycenie obiektów o znaczeniu strategicznym. Niestety i te założenia były zbyt optymistyczne. Atutem Niemców było nie tylko doskonałe uzbrojenie (łącznie z bronią ciężką), ale też dobre przygotowanie terenu do długotrwałej obrony. Warszawa najeżona była niemieckimi umocnieniami, budynki otoczone były kołkami hiszpańskimi, drutem kolczastym i wzmocnione betonowymi bunkrami. Garnizon niemiecki składał się w dużej części z sił policyjnych i ochronnych, ale łatwo można było go uzupełnić odwodami *Wehrmachtu*.

Godzinę *W* (kryptonim godziny powstańczego ataku) gen. *Bór* wyznaczył na 17.00, dnia 1 sierpnia 1944 r., zmieniając wcześniejsze ustalenia mówiące o ataku nocnym. Decyzja zapadła dnia poprzedniego o 19.00. Ze względu na zbliżającą się godzinę policyjną nie było więc szans na powiadomienie wszystkich żołnierzy *Okręgu Warszawskiego AK*. Z informacją o rozkazie rozpoczęcia walki łączniczki mogły ruszyć dopiero następnego dnia rano. Na punkty wyczekiwania następnie na pozycje wyjściowe do szturmowania stawiało się tylko około 60 procent zaprzysiężonych żołnierzy.

Od wszystkich przewidywań operacyjnych i zbiegu różnych okoliczności ważniejsze były jednak decyzja polityczna Józefa Stalina, który – jak się wkrótce okazało – nie wahał się zatrzymać operacji zbrojnej Frontu Białoruskiego w kierunku środkowej Wisły na wieść o rozpoczęciu walki w mieście.

Skala i charakter prowadzonych działań

1 sierpnia przed godziną *W* na stanowiska dotarło zaledwie 60 procent żołnierzy. Reszta nie zdążyła i utknęła w drodze, przyłączając się do walk na innym terenie i do napotkanych oddziałów. Duża część znalazła się poza terenem objętym walkami bądź kontrolowanym przez Niemców i nie mogła wziąć udziału w walce. Według wyliczeń Jerzego Kirchmayera pierwszego dnia walki z bronią w rękę wystąpiło tylko od 1500 do 3500 powstańców. Reszta ze zmobilizowanych była bezbronna i mogła stanowić tylko rezerwę sił powstańczych, czekając na zdobycie broni, ewentualnie biorąc udział w szturmie z butelkami z benzyną. Liczebność sił powstańczych ocenia się na około 40 tysięcy żołnierzy jednostek liniowych i pomocniczych, w tym kobiet. Przeciwno sobie mieli w lewobrzeżnej Warszawie 15-16 tysięcy Niemców, głównie z jednostek policyjnych i wartowniczych oraz artylerii przeciwlotniczej. Przewaga ilościowa Polaków była niestety wobec braku broni i ciężkiego sprzętu iluzoryczna. Na podstawie przebiegu powstania można przyjąć, że wyszkoleniem żołnierze *Wehrmachtu* górowali nad powstańcami (inaczej było w przypadku żołnierzy formacji policyjnych), ale inicjatywą, zapałem bitewnym, pogardą śmierci i pomysłowością w prowadzeniu walki Polacy przewyższali stronę niemiecką. Łącznie w walkach o Warszawę wzięło udział po stronie niemieckiej 20 różnych jednostek, w tym oddziały kolaborantów z terenu b. ZSRR. Ponadto w zwalczaniu powstania współdziałały: dywizja lotnicza, trzy dywizje pancerne – 19 i 25 oraz spadochronowo-pancerna *Herman Göring*. Liczebność żołnierzy podlegała wahaniom, w niektórych okresach mogła dochodzić nawet do 40 tysięcy.

Wbrew rachubom dowództwa powstańczego Niemcy nie dali się zaskoczyć. Szturm został krwawo odparty, Polakom nie udało się zdobyć żadnych ważniejszych strategicznie punktów, w tym przede wszystkim mostów na Wiśle, lotniska, nie przejęli kontroli nad szlakami komunikacyjnymi. Nie zdołano uchwycić Pragi – obrzeżnej dzielnicy leżącej na prawym brzegu Wisły. Żołnierze *VI Obwodu AK* (Praga) już 2 sierpnia przeszli ponownie do konspiracji, nie wykonując powierzonego zadania przygotowania przedpola do działań armii czerwonej. Powstańcy wycofali się również z Żoliborza do Puszczy Kampinoskiej, powracając do wolnej od Niemców dzielnicy dopiero na rozkaz *Montera* 3 sierpnia. Mimo to pod wpływem siły zmasowanego polskiego uderzenia Niemcy musieli przejść do defensywy, zamykają się w ufortyfikowanych obiektach. Dało to *Armii Krajowej* czas na przegrupowanie sił, zorganizowanie zaplecza, zmobilizowanie ochotników i przygotowanie obrony. Zaczęły też ujawniać się władze cywilne. Polskie Państwo zaczęło wychodzić z podziemi. Jednocześnie nie rezygnowano z ataku, starając się nadal realizować postawione sobie cele. Inicjatywa ta wygasła po czte-

rech dniach wielkich poświęceń. Wtedy dopiero dowództwo wydało rozkaz ograniczenia aktywności bojowej do obrony.

Sytuacja tymczasem pogarszała się z dnia na dzień. Stalin na wieść o rozpoczęciu powstania zablokował dalszy marsz swoich wojsk, o czym powstańcy nie mogli jednak wiedzieć. Niemcy ściągali posiłki, otrząsając się z pierwszego szoku. Na niekorzyść powstańców dodatkowo przemawiał urbanistyczny układ miasta, który nie stanowił integralnej całości, lecz przestrzeń, którą łatwo było podzielić na kawałki i izolować. I tak się właśnie stało. Warszawa podzieliła się na sześć ognisk walki, które wkrótce stały się bastionami powstańczej obrony: były to patrząc od północy: Puszcza Kampinoska, Żoliborz, Stare Miasto, Śródmieście z Wola, Powiśle i Czerniakowem, Ochota, Mokotów. Słusznie więc dowództwo niemieckie zaczęło stosować taktykę salami, odcinając poszczególne dzielnice, zaczynając od zachodnich (aby uniemożliwić kontakt z dobrze uzbrojonymi oddziałami partyzanckimi w Puszczy Kampinoskiej), następnie tych przy Wiśle, a kończąc na centralnym bastionie powstania – Śródmieściu. Zanim to jednak nastąpiło dowództwo AK usiłowało połączyć dzielnice, aby wzmocnić obronę. W pierwszej kolejności podjęto próbę połączenia Żoliborza i Starówki – dwukrotne krwawe nocne szturmowanie (m.in. przy użyciu powstańców z Kampinosu) zostały odparte (20-22 sierpnia). 26 sierpnia do walki przystąpiły oddziały Mokotowa i Śródmieścia. I tym razem - po dwudniowej walce plany połączenia dwóch dzielnic spełzły na niczym. Kolejna próba natarcia od strony Starówki, tym razem w stronę Śródmieścia należy podsumować jako dotkliwa porażkę (30/31 sierpnia). Nie miała jednak ona na celu poleczenia dzielnic, co wyrąbanie trasy odwrotu dla będących u kresu sił obrońców starego miasta.

Na pierwszej linii ognia w pierwszej kolejności znalazła się Wola. To tam Niemcy zaczęli wyrąbywać trasę komunikacyjną z zachodu na wschód ku Wiśle. Dla powstańców ta wysunięta dzielnica była ważna dlatego, że skutecznie zasłaniała centrum powstańczego terytorium a także stanowiła przez cmentarze łącznik z Kampinosem. Dzielnica ta padła ostatecznie 11 sierpnia. Niemcy zabezpieczyli swe łącza komunikacyjne i zyskali dobre pole do dalszego natarcia, tym razem już na dzielnice przyległe do Wisły (po drodze zlikwidowali jeszcze opór dwóch niedużych punktów oporu na Ochocie – 11 sierpnia). Sprawa Starówki, Powiśla i Czerniakowa była o tyle ważna, że stanowiły one naturalne przyczółki do desantu sowieckiego. Na pierwszej linii ognia znalazło się Stare Miasto. Dzielnica ta została obrócona w perzynę po dwóch tygodniach nadzwyczaj zaciętej obrony. Resztki wojsk powstańczych ewakuowały się kanałami do Śródmieścia i w mniejszym stopniu na Żoliborz do dnia 1 września. 6 września wyparto powstańców z Powiśla, rozpoczynając odpychanie ich od Wisły. Po działaniach mających na celu

ściśniece obrony Śródmieścia, atak niemiecki poszedł na Czerniaków – tam obrona powstańcza doczekała się wsparcia zza Wisły. Niestety nie była to pomoc która mogłaby odwrócić zbliżającą się klęskę. Na przyczółek czernikowski przerzucono zaledwie około 4 tysięcy żołnierzy ludowego *Wojska Polskiego*, nie dając wystarczającego wsparcia ani w artylerii ani w siłach powietrznych. Sowietci pod naciskiem zachodnich aliantów markowali tylko działania wspierające, nie używając nic ze swych zasadniczych sił uderzeniowych. Zasadniczy trzon armii sowieckiej po szturmie Pragi (13 września) pozostawał nieczynny. Operacja trwająca od 16 do 19 września zakończyła się śmiercią prawie wszystkich żołnierzy. Opór na Czerniakowie został złamany ostatecznie 23 września, nadzieje na wyzwolenie ze strony Sowietów zostały ostatecznie pogrzebane. Lądowanie na Żoliborzu było tylko nic nie znaczącym epizodem i kamuflażem złych intencji Rosjan. Nastawienie ich do powstania najlepiej demaskowała sprawa pomocy lotniczej dla powstania. Prośby Amerykanów kierowane do Moskwy o zgodę na śródlądowania samolotów alianckich na lotniskach sowieckich przez wiele tygodni były zbywane. Tym samym samoloty alianckie latające z Włoch zabierały w niebezpieczną podróż o wiele mniej ładunku, niżliby mogły wziąć, gdyby zapewnić im śródlądowanie na terenie sowieckim. Gdy w końcu Sowietci się zgodzili się udostępnić swoje lotniska, powstanie było już w agonii. Wielka operacja aliancka *Frantic 7* dostarczyła powstańcom 18 września 16 ton zaopatrzenia (w ręce polskie dotarło zaledwie 20 procent całego zrzutu – reszta spadła na tereny nieprzyjaciela). Nad Warszawę nadleciało wówczas 107 amerykańskich latających fortet B-17, eskortowanych przez mustangi. Pomoc rosyjska zrzucała w drugiej połowie września z samolotów miała wymiar symboliczny i składała się w dużej mierze z broni, amunicji oraz żywności. Zrzucała je w workach bez spadochronów z nisko przelatujących samolotów, co powodowało uszkodzenie przesyłki.

Po Czerniakowie został przypieczętowany los pozostałych dzielnic. W pierwszej kolejności napór niemiecki zwrócił się na Mokotów. 26 września teren powstańczy został ściśnięty do kwartału ulic o powierzchni 1 km kwadratowego. Część żołnierzy wycofała się kanałami, część poddała się 27 września. W tym samym czasie dopełnił się los jedyne leśnego terytorium *Powstania Warszawskiego* – Puszczy Kampinoskiej, nazywanej czasem Niepodległą Rzeczpospolitą Kampinoską. Po zbombardowaniu obozu *Grupy Kampinos* przez niemieckie samoloty, dwutysięczna kolumna rozpoczęła przebijanie się w Góry Świętokrzyskie. 29 września powstańcy zostali zdziiesiątkowani i rozbici w czasie przekraczania linii kolejowej Warszawa-Żyrardów (bitwa pod Jaktorowem – największa bitwa partyzancka po zachodniej części Wisły, poległo 170 ludzi, łączne straty *Grupy Kampinos* to 900 zabi-

tych i 500 rannych). Od tego momentu cała potęga niemiecka mogła skupić się na centrum powstania – tzn. na Śródmieściu. Równocześnie jednak zakończono powstańczą epopeję na Żoliborzu. 30 września na rozkaz *Montera* i ta dzielnica skapitulowała. 2 października rozmowy z Niemcami zostały zakończone podpisaniem umowy kapitulacyjnej, w której Niemcy potwierdzili prawa kombatancie dla *AK*.

Do niewoli poszło 15-16 tysięcy polskich żołnierzy, w tym 2 tysiące kobiet. Na czele jeńców maszerował dowódca *AK*, gen. Tadeusz Komorowski *Bór*. Do niewoli poszło także pięciu innych polskich generałów. W pierwszej kolejności wyruszyli powstańcy Mokotowa i Żoliborza, zagarnięci natychmiast po kapitulacji dzielnic (27 i 30 sierpnia); 4 i 5 października w czterech kolumnach pułkowych do niewoli wymaszerowało ze Śródmieścia Południe 11 668 żołnierzy. Komuniści, żołnierze *PAL*, funkcjonariusze policji powstańczej – *Państwowego Korpusu Bezpieczeństwa* zaopatrywali się w legitymacje akowskie, aby uniknąć represji niemieckich (nie byli oni uznani przez Niemców za kombatantów). Część spośród jeńców uciekła jeszcze w pierwszym okresie transportu z kolumn jenieckich. Duża grupa uczestników walk powstańczych, obawiając się represji czy nie chcąc ostatnich miesięcy wojny spędzać w obozach, zdecydowała się na zakonspirowanie swej przynależności do armii i wyjście z ludnością cywilną, ryzykując wywózkę do obozów przejściowych i obozów pracy, a nawet obozów koncentracyjnych. Dowódcy powstańczy nie czynili żadnych problemów, umożliwiając podjęcie własnej decyzji. Jako cywile Warszawę opuścili również niektórzy oficerowie *Komendy Głównej AK* na czele z gen. Leopoldem Okulickim. Na rozkaz gen. Tadeusza Komorowskiego *Bora* mieli odtwarzać *Komendę Główną AK* poza terenem Warszawy, przechodząc ponownie do konspiracji. Niezależnie od kadry dowódczej *AK* na teren kontrolowany przez Niemców przenikali żołnierze z innych szczebli dowodzenia, przemieniając się ponownie w konspiratorów, bądź próbując rozpocząć życie cywilne (łącznie szacuje się, że z ludnością cywilną wyszło około 3,5 tysiąca powstańców).

Walka w Warszawie prowadzona była w specyficznych warunkach topograficznych - ich konsekwencją było poczucie bliskości wroga i osaczenia. Poczucie to wzmagało się w miarę upływu czasu i w miarę malenia szans na pomoc z zewnątrz (każdy rzut sprzętu, czy drobny sygnał działalności frontu wschodnie był przyjmowany z wielkim entuzjazmem). Teren powstańczy w najgłębszym miejscu nie przekraczał 600 metrów, placówki powstańcze graniczyły nieraz przez ścianę z wrogiem; Walkę prowadzona na bliski dystans, przy użyciu granatów i pistoletów maszynowych, czasami wręcz. Niejednokrotnie teren a nawet poszczególne domy przechodziły z rąk do rąk. Wojna toczyła się na progu domów, które powstańcy zostawili wyruszając 1 sierpnia w bój.

Rodziło to troskę o bliskich, ale też przeświadczenie, że warto dla nich poświęcać się. Wkrótce powstanie przeistoczyła się w wojnę totalną. Pozycje powstańcze były ostrzeliwane z nieba i powietrza, miasto systematycznie zamieniało się w ruinę. Niemcy używali najcięższego sprzętu burzącego (moździerzy o wielkiej sile rażenia, goliatów, uciekali się też do podstepu, jak chociażby w przypadku podrzucenia powstańcom wypełnionej materiałem wybuchowym tankietki). Walka trwała bez wystarczającego zaopatrzenia w żywność i przede wszystkim w wodę. Dramatyczny też był los rannych, przebywających w szpitalach. Wojskowe służby kwatermistrzowskie, podobnie jak wojskowa służba zdrowia starały się wspomagać też ludność cywilną. Na potrzeby mieszkańców działała wojskowa prasa, radio. *Biuletyn Informacyjny* – główne i najliczniej kolportowane pismo AK, docierał do tysięcy odbiorców. Za ochronę porządku publicznego odpowiadali: żandarmeria polowa AK, kontrwywiad i policyjne formacje cywilne na czele z *Państwowym Korpusem Bezpieczeństwa*, podporządkowanych bezpośrednio administracji cywilnej (*Delegaturze Rządu na Kraj*).

Powstańcy musieli rozwiązywać swoje problemy z amunicją i żywnością we własnym zakresie, zdobywając ją na wrogu, a żywność racjonując do rozmiary głodowych racji. Pomoc z zewnątrz była minimalna. Miała ona jednak wielkie znaczenie moralne, gdyż pozwalała wytrwać psychicznie. Pomoc wysyłana była do Warszawy z Wielkiej Brytani i Włoch. Straty niosących pomoc lotników polskich, brytyjskich, amerykańskich i południowoafrykańskich były ogromne. Pierwszy zrzut na tereny powstańcze dokonano 4 sierpnia. W sierpniu i wrześniu polska 1586 eskadra wykonała 31 lotów do Warszawy oraz 47 lotów nad Kampinos i okolice Warszawy. Dywizjony RAF i SAAF wykonały 25 lotów do Kampinosu i okolic Warszawy. Łączna wielkość zrzutu: 443 zasobniki – podjęto 279.

Niemcy zainicjowali w Warszawie wojnę totalną. Celem ich nie było tylko wojsko, lecz również ludność cywilna. Pierwsze chaotyczne egzekucje dokonywane w akcie represji na terenie opanowanym przez Niemców zamieniły się w planowe ludobójstwo. Na rozkaz Himmlera oddziały *grupy Reinfartha* dokonały rzezi mieszkańców Woli zabijając i paląc tylko 5 sierpnia około 45 tysięcy osób, w tym kobiet i dzieci. Masowe mordy popełniano też na Starówce, w części północnego i południowego Śródmieścia, a także na Ochocie, gdzie krwawymi mordami, rabunkami i gwałtami na kobietach wstawiła się *Sturmbrigade SS RONA*³ Bronisława Kamińskiego. Ustalenia z 1994 r. precyzują zabitych poza działaniami bojowymi na 63 tys. Działa-

3 Russkaja Oswoboditielnaja Narodnaja Armia (RONA) – walcząca u boku Niemców, wstawiona licznymi zbrodniami formacja pomocnicza składająca się z obywateli Związku Sowieckiego - Rosjan, mieszkańców obwodu briańskiego, w tym byłych jeńców z armii czerwonej.

nia te miały złamać wolę oporu powstańców, tak się jednak nie stało. Skala mordu przeraziła samego gen. Ericha von dem Bacha-Zalewskiego, który po objęciu dowództwa nad siłami zwalczającymi powstanie, cofnął rozkaz o likwidacji ludności cywilnej, choć kontynuował okrutne represje w stosunku do schwytanych powstańców. Niemców nie zatrzymała nawet oficjalne potwierdzenie przez USA i Wielką Brytanie, że AK jest częścią sił alianckich (30 VIII). Zbrodnie kontynuowano do ostatnich dni walki.

Charakterystyka oddziałów powstańczych

Korpus powstańczy, który bił się o Warszawę w sierpniu i we wrześniu 1944 r., mimo swego ochotniczego i obywatelskiego charakteru należy uznać za formację armii regularnej. O „regularności” tej, przyznajmy dość dziwnej armii, zdecydowała aspekt formalno-prawny (AK była przecież częścią składową *Polskich Sił Zbrojnych*, pozostających w dyspozycji legalnych władz Rzeczypospolitej), samoświadomość jej żołnierzy, którzy czuli się „prawdziwym wojskiem” oraz struktura tego wojska, będącego odwzorowaniem Wojska Polskiego sprzed 1939 r.

W szczytowym okresie Powstania oddziały *Armii Krajowej* i podporządkowane im formacje (*Oddziały Wojskowe Korpusu Bezpieczeństwa*, *Polska Armia Ludowa*, *Armia Ludowa*) liczyły około 47 tys., z tego aż 23 tys. w Śródmieściu⁴. W *Grupie Warszawa Północ* walczyło około 17 tys., z tego na Starym Mieście ok. 11 tys., na Żoliborzu ok. 3 tys. i tyle samo w Puszczy Kampinoskiej. *Grupa Warszawa - Południe* liczyła ok. 6 tys. powstańców, z tego ok. 1 tys. żołnierzy w Lasach Chojnowskich.⁵

W okresie powstania struktura organizacyjna *Okręgu Warszawskiego AK* uległa poważnym zmianom. Były one konieczne ze względu na skutki godziny *W*, do których zaliczyć trzeba przede wszystkim rozdzielenie Warszawy na pięć podstawowych bastionów obrony, które same bynajmniej nie były monolitami, jeśli weźmie się przykład centralnej powstańczej dzielnicy. I tak Obwód Śródmieście – bo o nim tu mowa – składał się ze Śródmieścia Północ i Południe, Powiśla i Czerniakowa. Dwie pierwsze części były połączonego tylko cienką linią przekopu przez Aleje Jerozolimskie. Ta wąska linia komunikująca dwie części miasta była cały czas pod silnym ostrzałem nieprzyjaciela. Czerniaków Górny łączył się ze Śródmieściem Północ jedna tylko ostrzeliwaną ulicą, a łączność Powiśla ze Śródmieściem również pozbawiona była szerokiego i bezpiecznego połączenia.

⁴ Z czego 2500 na Powiślu i ok. 7600 w Śródmieściu Południe. J. Kirchmeyer, *Powstanie Warszawskie*, Warszawa 1989, s. 159.

⁵ Na Starym Mieście 7 sierpnia było 7200 powstańców, na Mokotowie 5 sierpnia około 1700, a na Żoliborzu około 2000 - zob. A. Borkiewicz, *Powstanie Warszawskie 1944. Zarys działań natury wojskowej*, Warszawa 1964, s. 337.

Dodatkowo oddziały na terenach powstańczych były wymieszane, co zdezaktualizowało przedpowstańczy system podziału na rejony. Należało więc improwizować nowy system obrony i jednocześnie dowodzenia, często z nowymi dowódcami. Niektórzy z nich objawiali się dość niespodziewanie, obejmując inicjatywę na zagrożonych i opuszczonych odcinkach. Nie obowiązywała tu najczęściej zasada starszeństwa stopnia, co determinacja i energia dowódców improwizujących obronę. Niekiedy w takich sytuacjach dochodziło do sporów kompetencyjnych. Po kilku – kilkunastu dniach musiały one jednak ustąpić dla współdziałania w celu zabezpieczenia szczelności linii obronnych, a zwłaszcza styków pozycji zajmowanych przez poszczególne oddziały i zgrupowania.

Natychmiast też pojawiła się także potrzeba włączenia do tego akowskiego systemu oddziałów nie uznających dotąd władzy dowódcy *AK* czy rządu w Londynie. Dodajmy, że formacje te wykazywały w dodatku wielkie ambicje polityczne, mimo skromnej liczebności, i marnego uzbrojenia. W sytuacji powstania zbrojnego podporządkowały się one *Borowi* i *Monterowi*, zachowując jednak związek ze swymi politycznymi patronami i samodzielność wewnętrzną (stąd niezgodne z regulaminem Polskich Sił Zbrojnych awanse, odznaczenia itp). Do formacji tych należą: sprzymierzone z komunistami *Oddziały Wojskowe Korpusu Bezpieczeństwa* (prawie 800 żołnierzy), lewicowa *Polska Armia Ludowa* (prawie 500 żołnierzy), komunistyczna *Armia Ludowa* (ok. 500 żołnierzy) i *Narodowe Siły Zbrojne* (ok. 4 tysiące żołnierzy) – grupujące narodowych radykałów.

Po pierwszym tygodniu walki pojawiły się także inicjatywy koordynacji działań poszczególnych dzielnic. Utworzone zostały większe zawiązki taktyczne: *Grupa Śródmieście* (tworzyły ją oddziały Śródmieścia Północ, Śródmieścia Południe, Powiśla i Czerniakowa), *Grupa Północ* (oddziały Żoliborza, Starówki, Puszczy Kampinoskiej) i *Grupa Południe* (oddziały Mokotowa, Lasów Chojnowskich i Kabackich). Obrona powstańcza w poszczególnych dzielnicach zorganizowana była w zgrupowania, względnie w Śródmieściu Południe i na Żoliborzu w tzw. odcinki.⁶ Zaimprovizowany podział na Grupy, jako zawiązki łączące oddziały kilku dzielnic w celu koordynacji działań bojowych nie sprawdził się. I tak *grupy bojowe Północ, Południe* były tylko efemerydami i to o charakterze dzielnicowym bez realnych możliwości sprawnego współdziałania bojowego. Dlatego też dowódca *Grupy Północ*, rezydujący na Starówce nie miał żadnych możliwości dowodzenia również Żoliborzem, czy tym bardziej Kampinosem, będącymi osobnymi bastionami polskiej obrony. Stan ten nie wynikał oczywiście ze sporów kompetencyj-

6 Ordre de bataille sił polskich zob.: J. Kirchmayer, *Powstanie Warszawskie...*, s. 482-486.

nych, co trudności w łączności i ogólnej sytuacji wojennej, która uczyniła z poszczególnych dzielnic samodzielne ugrupowania bojowe.

Wśród licznych jednostek powstańczego korpusu Warszawy należy wyróżnić trzy zasadnicze kategorie oddziałów:

1. Oddziały wydzielone walki bieżącej, które prowadziły ożywioną działalność bojową już w okresie okupacji.

2. Oddziały zorganizowane w konspiracji, które jednak nie należały do pionu walki bieżącej.

3. Oddziały zorganizowane już po wybuchu powstania z tych żołnierzy armii podziemnej, którzy z różnych przyczyn nie dotarli do swych macierzystych jednostek oraz ze zgłaszających się masowo ochotników.

Podział ten ma ogromne znaczenie dla zrozumienia istoty walki toczonej w czasie *Powstania Warszawskiego*. Do kategorii pierwszej zaliczymy doborowe formacje *Kierownictwa Dywersji* (tzw. *Kedyw*), podporządkowane bezpośrednio *Komendzie Głównej* bądź *Komendzie Okręgu Warszawskiego AK*, które już w okresie konspiracji prowadziły walkę zbrojną, jako oddziały dywersyjno-bojowe i likwidacyjno-osłonowe. Miały one za sobą głośne akcje zbrojne, w tym m.in. odbicia więźniów, starcia z regularnymi oddziałami niemieckimi, jak też likwidacje konfidentów i funkcjonariuszy niemieckich służb bezpieczeństwa. Oddziały podlegające *Komendzie Głównej* zostały w czasie *Powstania Warszawskiego* zorganizowane w *Zgrupowanie Radosław*, a *Kedyw* Okręgu walczył samodzielnie. Na czele *Zgrupowania Radosław* - największej i najsilniejszej jednostki grupującej żołnierzy dywersji, stanął komendant *Kedywu* KG AK, ppłk Jan Mazurkiewicz *Radosław*. Żołnierze *Radosława*, mający - w myśl pierwotnych założeń - stanowić przede wszystkim osłonę *Sztabu KG AK*, już od pierwszych dni walk weszli w orbitę najgwałtowniejszych walk, związanych z przebijaniem przez siły gen. Reinefarta ważnej arterii miejskiej łączącej zachodni wylot miasta z mostem na Wiśle w kierunku wschodnim. W trakcie walk powstańczych *Zgrupowanie Radosław* miało charakter czołowej siły uderzeniowej warszawskiej AK, pełniąc na Woli, Starówce i Czerniakowie rolę analogiczną do tej, jaką na Mokotowie spełniał pułk *Baszta*.⁷ Stan liczebny tego elitarnego *Zgrupowania* ulegał ciągłej zmianie - z około 2300 żołnierzy na godzinę *W* udało się zmobilizować 900. Następnego dnia, tj. 2 sierpnia *Zgrupowanie* rozrosło się do 1800 ludzi, by po ciężkich walkach na Woli stracić przeszło 50% stanów.⁸

Do elitarnych oddziałów *Powstania Warszawskiego* należał także utworzony na początku okupacji w kręgach harcerskich na Żoliborzu, pułk dys-

7 T. Strzembosz, *Oddziały szturmowe konspiracyjnej Warszawy 1939-1944*, Warszawa 1983, s. 458-459.

8 A. Borkiewicz, *Powstanie Warszawskie 1944...*,

pozycyjny KG *AK Baszta*. Jego dowódcą od 1942 r. był ppłk Stanisław Kamiński *Daniel*. Przed 1 sierpnia 1944 r. *Baszta* liczyła ok. 2200 żołnierzy. 5 sierpnia było ich. Ok. 1300.⁹ Ta, duża jednostka, skupiająca ostrzelanych w konspiracji żołnierzy, przez cały okres powstania biła się na Mokotowie, dźwigając na sobie ciężar obrony tej dzielnicy, ponosząc, podobnie jak Zgrupowanie *Radosław*, bardzo ciężkie straty. Na wysokie morale *Radosława* i *Baszty* wpłynęło wiele czynników, m.in. stosunkowo dobre zaopatrzenie w broń, co z kolei skłaniało do większej bojowej aktywności. Bardzo ważne było również to, że oddziały stanowiły żyte koleżeńskie zespoły, które łączyła głęboka ideowość i wspólna walka w dywersji.

Jeśli chodzi o mniejsze oddziały dywersyjne Obwodów Śródmieście, Żoliborz i Mokotów to znalazły się one w dyspozycji komendantów poszczególnych obwodów. Były to formacje mniej liczne i gorzej uzbrojone, ale doświadczone w walkach z okupantem. Zostały one umieszczone w nowopowstałych jednostkach, bądź stanowiły trzon odwodów komend obwodowych.

Trzon powstańczego korpusu Warszawy stanowiły oddziały sformowane w różnych okresach okupacji, czasami nawet na jej początku. Posiadały one wyszkolone kadry, które tworzyli przedwojenni oficerowie służby czynnej bądź rezerwy, a także podchorążowie - absolwenci konspiracyjnych szkół podchorążych. Oddziały te były często zwartymi i żytymi kolektywami, które jednak w okresie okupacji nie prowadziły działalności bojowej, uczestnicząc, co najwyżej w ćwiczeniach strzeleckich, bądź incydentalnych akcjach bojowych. Ich okupacyjne zadania koncentrowały się na szkoleniu i przygotowywaniu do wystąpienia zbrojnego. Taki charakter miały np.: śródmiejski batalion *Kiliński*, którego korzenie sięgają 1939 r., staromiejskie bataliony *Lukasiński*, *Gozdawa*, *Bończa*, *Chrobry I*, *Wigry*, *Gustaw*, *Harnaś*, *Antoni*, *Barry* oraz zgrupowania żoliborskie *Krawiec*, *Żyrafa*. W walkę szybko zaangażowały się też oddziały Wojskowej Służby Ochrony Powstania, przewidziane pierwotnie do wykonywania zadań pomocniczych. W toku powstania były one wchłaniane do formacji liniowych bądź też, tak jak baon *Dzik* na Starym Mieście, stanowiły oddzielne jednostki.

Do kategorii oddziałów liniowych o konspiracyjnym rodowodzie należy również zaliczyć oddziały (plutony, kompanie), z których po 1 sierpnia 1944 r. sformowano takie duże jednostki jak: śródmiejskie baony: *Miłosz*, *Zaremba-Piorun*, *Ruczaj*, *Golski*, *Kryśka* oraz zgrupowania: *Gurt* i *Bartkiewicz*. Mimo iż były to nowe jednostki organizacyjne, to grupowały oddziały różnego pochodzenia wielkości plutonu, a nawet kompanii o konspiracyjnym rodowodzie. Wydaje się, iż spoistość tych nowych dużych jednostek, przy-

9 Ibidem, s. 18, 39, 337.

najmniej w pierwszym okresie walk powstańczych, była mniejsza, niż starych konspiracyjnych baonów. *Miłosz, Bartkiewicz* i inne zgrupowania były przeciwieństwem liczących oddziałów i oddziałków o odmiennym rodowodzie, a w przypadku *WSOP-u* o odmiennym charakterze.

Reasumując należy podkreślić, że *gros* sił warszawskiego korpusu powstańczego stanowiły oddziały liniowe o tradycjach przedpowstańczych. W oddziałach tych, oprócz zmobilizowanych powstańców, znalazło się też wielu żołnierzy z innych jednostek, którzy zostali odcięci od swych macierzystych formacji. Ochotnicy, którzy nie byli członkami żadnych organizacji podziemnych stanowili stosunkowo niewielki procent. I tak brakowało uzbrojenia dla starych przeszkolonych konspiratorów, nie było więc sensu werbować nowych rekrutów. W batalionie *Kiliński* ochotnicy stanowili około czwartą część walczących. W Zgrupowaniu *Gurt* było ich jeszcze mniej. Zastępowali oni tych, którzy utknęli w innych dzielnicach bądź polegli w pierwszym szturmie.¹⁰

Kolejną – trzecią kategorię stanowią jednostki powstańcze zorganizowane od podstaw ze zgłaszających się oddziałów i pojedynczych żołnierzy, także dużej liczby ochotników. Taką jednostką było Zgrupowanie *Chrobry II*, oddział *Leśnik* i inne drobniejsze formacje. Tworzyli je żołnierze i grupy z różnych konspiracyjnych oddziałów zawieruszone po godzinie *W* na nieznanym sobie terenie, często również nieobcy z bronią ochotnicy. Cechą charakterystyczną tego wojska było to, że przynajmniej w pierwszym okresie walk nie było ono związane silnymi więzami koleżeństwa i braterstwa broni. Więzy tworzyły się w toku walk, a najpewniejszym spoiwem była wspólnie przelewana krew. To właśnie w ten sposób powstawała grupa formalna - jednostka bojowa o określonej strukturze, a zarazem grupa nieformalna. To w owej grupie, czyli w gronie weteranów - przyjaciół żołnierz znajdował wsparcie w sytuacjach krańcowych, stamtąd też czerpał wzór postępowania.¹¹ Po latach w swych wspomnieniach kpt. Tadeusz Przystojewski *Lech Żelazny* - dowódca 1. batalionu Zgrupowania *Chrobry II* - notował, że po kilku tygodniach doświadczeń bojowych następowiała przemiana „*młokosa*” w żołnierskiego „*wyge*”, a „*warchola*” w zdyscyplinowanego patriotę.¹² Nie bez przyczyny słowa te wypowiedział oficer zgrupowania, które wchłonęło wielu ochotników, którzy bardzo często nie mieli wcześniej kontaktu z wojskiem i konspiracją. Trudno wyobrazić sobie, żeby podobnych określeń użyć w stosunku do podchorążych batalionu *Zośka, Parasol*

10 R. Bielecki, *W zasięgu PAST-y*, Warszawa 1994, s. 104.

11 Zob. T. Strzembosz, *Oddziały szturmowe...*, s. 433-434; oraz J. Cendrowski, Z. Paleski, S. Świebocki, *Wykłady z psychologii wojskowej*, Warszawa 1972, s. 58.

12 T. Przystojewski, *Pod okupacją i w powstaniu. Wspomnienia kpt. „Lecha Żelaznego”*, Warszawa 1994, s. 67.

(*Kedyw*), czy żołnierzy innych oddziałów walki bieżącej. Przecież już w okresie okupacji chlubili się oni przynależnością do „prawdziwego wojska”¹³.

Przemiany organizacyjne jednostek powstańczych zakończyło utworzenie 20 września *Warszawskiego Korpusu AK*. Rozkaz o utworzeniu Korpusu porządkował strukturę walących oddziałów, nadając im rys wojska regularnego. Wprowadzono wówczas podział armii powstańczej na następujące jednostki:

- 8 Dywizję Piechoty im. Romualda Traugutta
 - oddziały Żoliborza i Kampinosu
- 10 Dywizję Piechoty im. Macieja Rataj (trzy pułki piechoty: 28, 29 i 30)
 - oddziały Mokotowa
- 28 Dywizja Piechoty im. Stefana Okrzeji (4 pułki piechoty)
 - Śródmieście.

Charakterystyka żołnierzy powstańczych¹⁴

Dysproporcja sił w *Powstaniu Warszawskim* była tak ogromna, że według wypracowanych w czasie tej wojny standardów, oddziały polskie powinny zostać starte z powierzchni ziemi w przeciągu kilku dni. Tymczasem powstanie trwało i przynosiło Niemcom krwawe straty. W ciągu 63 dni walk poległo około 9 tys. policjantów, żandarmów, żołnierzy wschodnich formacji kolaboracyjnych, ale również niemieckich żołnierzy frontowych, w tym wielu zaprawionych w boju weteranów frontu wschodniego. Tak krwawe straty zadała armia ochotnicza, stworzona w czasie kilku lat niemieckiej okupacji, którą jeszcze w pierwszych dniach sierpnia niektórzy oficerowie i podoficerowie zawodowi sprzed 1939 r. byli skłonni określać mianem „*cywilbandy*”. 1 sierpnia do walki stanęli bowiem słabo wyszkoleni ochotnicy (tzn. wyszkoleni na miarę warunków konspiracji), „*nieostrzelani*” (wyjątkiem byli żołnierze *Kedywu*), pstrokato umundurowani, fatalnie uzbrojeni i wyekwipowani. Mimo to młodzi powstańcy czuli się prawdziwym wojskiem i częścią składową Polskich Sił Zbrojnych, pozostających w dyspozycji legalnych władz RP w Londynie. Jeszcze gorzej było z wyposażeniem w broń i wyszkoleniem nielicznych oddziałów komunistycznej *Armii Ludowej*, lewicowej *Polskiej Armii Ludowej*, czy *Oddziałów Wojskowych Korpusu Bezpieczeństwa* (te dwie formacje o kadłubowym charakterze były dowodzone przez oficerów zawodowych i oficerów rezerwy, a w czasie powstania przystąpiły do energicznego kaptowania do swych szeregów kadry oficerskiej spośród żołnierzy *Armii Krajowej*).

13 T. Strzembosz, *Oddziały szturmowe...*, s. 456.

14 Więcej na ten temat zob.: J. Marszalec, *Ochrona porządku i bezpieczeństwa publicznego w Powstaniu Warszawskim*, Warszawa 1998.

Już w pierwszych dniach powstania żołnierze podziemnej armii, niezależnie od przynależności organizacyjnej, wykazali charakterystyczne cechy, typowe dla armii ochotniczej i armii powstańczej. Po pierwsze okazało się, że cechuje ich niezwykła waleczność, zapał bojowy i determinacja. Walkę prowadzili w sposób niekonwencjonalny, zaskakując przeciwnika pomysłowością i niespożytą energią (*vide* wykorzystanie kanałów do komunikacji i podczas działań bojowych, stosowanie forteli wojennych wymagających nieprzeciętnej inicjatywy, np. wejścia w rolę żołnierzy niemieckich – przykład przedarcia się pięćdziesięciosobowej grupy żołnierzy batalionu *Zośka* przez niemieckie pozycje w Ogrodzie Saskim).

Pomimo jednak dużej gotowości do poświęceń i bojowego ducha, byli w gruncie rzeczy nieuformowaną masą ochotników. Nie chodzi tu bynajmniej o wygląd zewnętrzny żołnierza, lecz o jego walory psychiczne. Służbę pełnił z poczucia obowiązku (patriotyzmu). W kształtowaniu jego postaw nie bez znaczenia był też autorytet dowódcy. Jako ochotnik powstaniec był mniej wrażliwy na zarażenie się defetyzmem, ale jednocześnie bardzo łatwo potrafił wytłumaczyć ewentualną dezercję. Jeśli uciekał z oddziału, nigdy tego tak nie nazywał - swoją dezercję określał jako rezygnację ze służby, tłumacząc się przed samym sobą, że ma do tego prawo, gdyż jest ochotnikiem. Starzy konspiratorzy z oddziałów walki bieżącej tworzyli bardziej zgrane zespoły, które trudniej było opuścić bez narażenia się na krytykę przyjaciół czy dowódcy. Nie są znane przykłady dezercji z oddziałów *Kedywu* o ustalonym jeszcze w okresie konspiracji *esprit de corps*. W bezpośrednim starciu (a do takich w warunkach warszawskich często dochodziło) byli sprawniejsi od *Wehrmachtu*, a tym bardziej od żołnierzy z jednostek policyjnych i ochronnych wchodzących w skład *Corpsgruppe von dem Bacha Zelewskiego*.

Szybkość metamorfozy ochotnika w żołnierza - weterana – była procesem nieuchronnym, ale rozciągniętym w czasie. Zależała, jak się wydaje, głównie od warunków zewnętrznych, tzn. od siły naporu wroga. Zdaniem jednego z powstańców żołnierza kształtował strach, który podawany w stale zwiększanych dawkach, czynił go twardym i odpornym. Juliusz Kulesza, uczestnik walk na Starym Mieście i w Śródmieściu, pisał: „*Dotkliwe straty ponoszone przez cementujące się dopiero oddziały, spowodowały później zlepienie wykrwawionych resztek w nowe oddziały, nowe dowództwo*”¹⁵.

Proces kształtowania żołnierza i oddziałów zachodził w tempie przyspieszonym na Starym Mieście, gdzie już w pierwszej dekadzie sierpnia natężenie walk znacznie przewyższyło inne dzielnice. To tutaj w ciągu dwóch tygodni wykształciło się - jak pisał jeden z powstańców - Jan Kurdwanowski ze Zgru-

15 J. Kulesza, *Sierpień przez całe życie*, Warszawa 1994, s. 175.

powstania Chrobry I - „pokolenie wilków”. Zdaniem tego bystrego obserwatora, powstańcy, którzy jeszcze na Woli nie potrafili ukryć swego strachu, na Starówce i Czerniakowie przemienili się w dzielnych żołnierzy. Walory żołnierzy - ochotników potrafił docenić dowódca sił powstańczych, gen. Antoni Chruściel *Monter*, który 21 września w rozkazie nr 32 pisał: „*Stwierdzam, że dotychczasowa walka wyszkoliła doskonałych żołnierzy bojowych*”¹⁶.

Walka w Warszawie prowadzona była w specyficznych warunkach topograficznych - ich konsekwencją było poczucie bliskości wroga i osaczenia. Relacje mówią o szybkim dostosowywaniu się do takiej sytuacji. Żołnierz uczył się żołnierskiego rzemiosła, które w warunkach warszawskich równało się umiejętności walki w gruzach, chronienia się przed ogniem nieprzyjaciela, uzupełniania amunicji i racji żywnościowych własnym sposobem. Trudne warunki walki wyzwoływały wielką inicjatywę – żołnierz powstańczy w większym stopniu musiał polegać na sobie i na swej intuicji niż żołnierz „normalnej” armii. Intuicja, którą powinno się chyba utożsamiać z instynktem samozachowawczym, skłaniała w niektórych wypadkach do działania wbrew regulaminowi wojskowemu. Nieraz przybierał on cechy niesubordynacji i niewykonania rozkazu. Jako przykład może posłużyć odmowa podjęcia szturm na jeden z bunkrów na Woli czy odmowa zajęcia pozycji na placówce ostrzeliwanej przez pociąg pancerny z Dworca Gdańskiego. Oba przypadki były udziałem powstańców ze Zgrupowania Chrobry I. Podobne incydenty miały miejsce w wielu innych jednostkach. Przykłady te nie mogą jednak obalić prawdy o niezwykłej ofiarności uczestników powstania. Atmosfera uniesienia, zaprawiona nienawiścią do wroga, skłaniała do podejmowania ryzyka, zwłaszcza w pierwszych dniach powstańczego szturm. Wszak wtedy to, często wbrew zdrowemu rozsądkowi i instynktowi życia, z furią atakowano punkty oporu niemieckiego. Znamy przykłady niemal całkowitego unicestwienia szturmujących (tak było np. z dywizjonem *Jeleń* rtm. *Jeżyckiego* i wieloma innymi oddziałami). Nie można jednak mówić o odruchach straceńczych, lecz najwyżej o braku doświadczenia. W następnych dniach nauczono się unikać głupiej, przypadkowej śmierci. Co ciekawe - w szeregach nadal okazywano pogardę śmierci! Zauważalny był jednak strach przed śmiercią anonimową. Dlatego też zagubieni powstańcy tak uparczywie poszukiwali swoich oddziałów i kolegów.

Klimat powstańczego wojska tworzyła niepowtarzalna atmosfera przyjacielskich a nawet braterskich więzów w wielu oddziałach powstańczych, zwłaszcza sięgających rodowodem czasów konspiracji. Objawiał się ona we wzajemnej pomocy, w skrajnych wypadkach wyrażającej się chociażby

¹⁶ Wojskowe Biuro Badań Historycznych, III/40/15, Rozkaz nr 32 płk. Antoniego Chruściela *Montera*, 21. 9. 1944, k. 258.

wyciąganiem spod ognia rannych przyjaciół, czy ewakuowaniu kolegów ze szpitali kanałami, choć było to wbrew rozkazom (mowa tu o przedarciu się od 1500 do 1900 obrońców Starego Miasta podziemną trasą kanałów ściekowych do Śródmieścia, częściowo również Żoliborza).

Na zewnątrz armia powstańcza wyróżniała się daleko idącą różnorodnością umundurowania. Należy mówić wręcz o pstrokacizmie umundurowania, którą tworzyły rozmaite części, zazwyczaj niemieckich, uniformów z cywilnymi dodatkami i barwnymi apaszkami (te ostatnie nosiło się na Starówce). Wszystkie te dodatki tworzyła nową warszawską modę i podkreślała fantazję ich właścicieli. Dowództwo starało się ujednoczyć uniformy, czy wprowadzać istotne wojskowe dodatki i ograniczać barwność strojów. Niewątpliwie najbardziej bojowy i ujednoczony charakter strojów uzyskały oddziały staromiejskie, umundurowane w zdobyczne niemieckie panterki – przedmiot zazdrości oddziałów z innych części powstańczej Warszawy.

W tym miejscu wypada zatrzymać się nieco dłużej przy kwestii morale oddziałów powstańczych, walczących w niezwykle trudnych warunkach wojennych, które niemieccy żołnierze frontowi przyrównywali tylko do walki w Stalingradzie. Wbrew pochlebnym stwierdzeniom o odporności psychicznej żołnierzy – ochotników, to w skali czterdziestotysięcznej armii zdarzały się przypadki niesubordynacji, dezercji czy załamania morale, połączonego z utratą zdolności bojowej przez żołnierzy, pododdziały, ale nigdy przez większe jednostki. Dotyczyły one zwłaszcza pierwszego okresu walki, gdy słabo uzbrojeni żołnierze (a często bezbronni) zetknęli się z planowym, perfekcyjnie poprowadzonym niemieckim natarciem (stosunek sił w ludziach 3:1 na korzyść Niemców, a w sprzeczcie wielokrotnie większy). W takich okolicznościach doszło np. do załamania obrony polskiej w kilku punktach na Woli w dniach 6 i 7 sierpnia. Pod silnym uderzeniem żołnierzy pułku SS Oskara Dirlewangera, powstańcy przyjeżdżając do oddziałów (głównie do zgrupowania *AK Leśnik*) w dniach poprzednich, rozpierzchli się do swoich domów. Problem ten dotyczył też „*kilkudniowych*” i „*kilkunastogodzinnych*” żołnierzy innych zgrupowań. Dowódca baonu *Chrobry*, kpt. Gustaw Billewicz *Sosna*, po wyczerpaniu amunicji, w godzinach rannych 6 sierpnia zareagował na postępującą demoralizację rozkazem zwalnającym ze służby tych, którzy tego sobie życzyli. Zalegalizowano w ten sposób proceder, który był faktem. Napięcia walki na rubieżach powstańczego terytorium nie wytrzymało wówczas kilku dowódców oddziałów, które poszły w rozsypkę. Przyczyny kryzysu obrońców Woli należy widzieć w braku broni, doświadczenia bojowego, słabej organizacji tworzących się dopiero oddziałów, co, w połączeniu z niezwykle silnym uderzeniem wroga, musiało przynieść załamanie. Nie zapominajmy, że na powstańców demoralizująco oddziaływał też widok pędzonej przez

Niemców przed czołgami ludności cywilnej, łuny pożarów palących się ich własnych domów. Sen z oczu spędzała troska o bliskich, którzy zostali pozostawieni na pastwę wroga. W innych dzielnicach w następnych dniach ekscesów na podobną skalę już nie notowano. Wiązało się to z tężeniem obrony polskiej, wzmocnieniem systemu dowodzenia, „otraskaniem się” żołnierzy w walce, skróceniem linii obronnych, a także nieco lepszym wyposażeniem w broń. Przypadki załamania dotyczyły poszczególnych żołnierzy czy pododdziałów w okresie wyjątkowego naporu niemieckiego – tak było w ostatnich dniach uporczywej obrony Starówki, Czerniakowa a także Mokotowa. Były to jednak incydenty, które nie zaważyły na całości obrony i nie zakończyły się klęską całej dzielnicy. Warta odnotowania jest uwaga historyka wojskowości i powstania Adama Borkiewicza: „*Nie znam oddziału wojska, który by nie miał momentu załamania się, ba popłochu. O wartości oddziału nie świadczą jego ludzkie przypadłości, ale zdolność do podnoszenia się w czas po upadku*”.

Wydaje się, że owa zdolność do podnoszenia się po „upadku” była cechą dominującą w powstańczych zmaganiach. Widoczna jest ona na przykładzie wszystkich zarażonych defetyzmem oddziałach. Dlatego tak wielkim szokiem dla żołnierzy była decyzja o kapitulacji powstania i dlatego tak wielu nie potrafiło się z nią pogodzić. Bunt wewnętrzny przeciwko tej decyzji i groźby niewykonania rozkazu zaprzestania oporu, artykułowane często zwłaszcza na terenie Śródmieścia, są dalszym ciągiem typowych zachowań powstańców. Jak wiemy groźby te nie zostały zrealizowane a powstańcy Mokotowa, Żoliborza a w końcu również Śródmieścia poszły do niewoli.

Próba bilansu

System obrony zaimprovizowany przez powstańców okazała się na tyle skuteczny, aby przez 63 dni prowadzić ciężkie walki, okresowo i lokalnie przejmować inicjatywę, a ponadto zadawać nieprzyjacielowi duże straty. Nie mogło to wystarczyć, aby wygrać bitwę warszawską, wystarczyło, aby *Powstanie Warszawskie* przeszło do legendy, stając się jednym z najważniejszych narodowych mitów w dziejach Polski.

Cena tej „nieśmiertelności” była jednak wielka. Największy i najsilniejszy okręg AK, centrum *Polskiego Państwa Podziemnego* przestał istnieć. System dowodzenie *Armią Krajową* – częścią *Polskimi Siłami Zbrojnymi*, podległych rządowi w Londynie rozpadł się. Gen. Tadeusz Komorowski *Bór* – dowódca AK, mianowany na dokładkę w ostatnich dniach września Naczelnym Wodzem poszedł do niewoli wraz ze swym sztabem. Dorobek organizacyjny pięciu lat okupacji został zaprzepaszczoney, pozostałe nieujawnione i walczące nadal w podziemiu okręgi AK zostały pozostawione samym sobie.

Żołnierze AK na Kresach Wschodnich, próbujący ująć sowieckim –obławom również nie mogli liczyć na wsparcie nowej, odtwarzającej się w warunkach konspiracji w Częstochowie Komendy Głównej AK.

Najboleśniejsze i najbardziej ważące na ostatecznym bilansie były ofiary w ludziach. W ciągu 63 dni walki Polacy stracili około 18 tysięcy żołnierzy i około 180 tysięcy zabitych cywilów. Są to dane szacunkowe, opierające się w przypadku cyfr dotyczących wojska na niepełnych wyliczeniach ze schyłkowego okresu powstania. Płk Stanisław Weber *Chirurg*, szef sztabu Komendy Okręgu Warszawskiego AK zabitych wyliczył na 9700 (do tego dodajmy jeszcze tysiąc z Mokotowa i z Jaktorowa) oraz 5500 zaginionych. Adam Borkiewicz uważał ten szacunek za zaniżony, a z kolei Jerzy Kirchmayer za zawyżony, oceniając straty w zabitych na około 14 tysięcy. Trudno te wątpliwości jednoznacznie rozstrzygnąć. W Polsce do tej pory nikt nie zdołał policzyć ofiar, mimo istnienia wielu potencjalnych, niewykorzystanych dotąd źródeł i niezwykle bogatej literatury. Z nazwiska bądź tylko z pseudonimu znamy około 8500 poległych (aż od 10 do 15 procent zawartości to powstańcy znani wyłącznie z pseudonimów)¹⁷.

W tym samym czasie Polacy zadali Niemcom równie ciężkie straty. Według informacji gen. von dem Bach-Zelewskiego z 1947 r. Niemcy stracili od 2600 do 10 tysięcy zabitych, 7 tysięcy zaginionych i 9 tysięcy rannych. Dane te - trudne do potwierdzenia - dotyczą wszystkich strat poniesionych przez Niemców w Warszawie, na Pradze, a także na dalekim przedpolu stolicy w trakcie walk z wojskami radzieckimi. Bach-Zelewski zsumował więc najprawdopodobniej straty dowodzonej przez siebie Grupie Korpuśnej oraz 9 Armii Niemieckiej, dowodzonej przez gen. Vormana¹⁸. Do tego należy doliczyć ponad tysiąc jeńców zdobytych przez powstańców, oraz poważne straty w sprzęcie wojennym (310 zniszczonych bądź zawładniętych czołgów, dział samobieżnych i wozów pancernych, 3 samoloty), uwikłanie od trzech do pięciu wielkich jednostek frontowych i policyjnych w dwumiesięczną bitwę warszawską. Jest to widoczny wkład największego podziemnego garnizonu wojskowego w Polsce w walkę z Niemcami. Trudno jednak oprzeć się wrażeniu, że materialne skutki polskiego zaangażowania zostały zdominowane przez czynniki polityczne. Finalnie Niemcy – mimo tak wysokich strat zadanych przez powstańców, otrzymali od Sowietów zbawienne odroczenie od zmasowanego uderzenia na strategicznym odcinku frontu niemiecko-radzieckiego w rejonie Warszawy. Przypomnijmy, że Warszawa była naturalną, najważniejszą zaporą na najkrótszej drodze do Berlina.

17 *Straty sił powstańczych*, [w:] *Wielka Ilustrowana Encyklopedia Powstania Warszawskiego*, t. 1 (Działania zbrojne), Warszawa 2005, s. 574-575.

18 *Straty niemieckie w walce z Powstaniem*, [w:] *ibidem*, s. 574.

Udział powstańczych sił zbrojnych w krwawych walkach nie można rozpatrywać wyłącznie z punktu widzenia fenomenu militarnego, jakim była walka o prawie milionowe miasto. Armia powstańcza, jak pisał dowódca powstania, płk. A. Chruściel *Monter*, była przede wszystkim armią obywatelską, a czyn zbrojny miał na celu odbudowanie polskiej administracji na gęsto zaludnionym terytorium miejskim. Powstańcy do końca czuli za sobą autorytet legalnej, konstytucyjnej władzy - rządu i Naczelnego Wodza rezydujących w Londynie. Zryw powstańczy nie jest więc tylko czynem zbrojnym, lecz głęboko uzasadnioną próbą odbudowy normalnego życia obywatelskiego na skrawkach wyzwolonego terytorium Warszawy. Fakt ten musieli uznawać nawet komuniści, poddając się powstańczej jurysdykcji i słuchając rozkazów dowódców, którzy mieli na biało-czerwonych opaskach nie napis (*Armia Krajowa*), lecz (*WP*) – czyli *Wojsko Polskie*. Na koniec trzeba podkreślić fundamentalną sprawę – walka oddziałów wojskowych nie byłaby możliwa, gdyby nie poparcie ludności cywilnej. W realiach *Powstania Warszawskiego* trudno nawet odróżnić zaplecze z ludnością cywilną od pozycji frontowych zajmowanych przez wojsko. Cywile i żołnierze mieszały się, walczyli w ramię w ramię. Ci drudzy co prawda nie z bronią w ręku. Budowali umocnienia, zapewniali aprowizację, byli rezerwuarem uzupełnień mobilizacyjnych, a przede wszystkim dawali moralne wsparcie walczącym na barykadach żołnierzom – swoim obrońcom. *Powstanie Warszawskie* jest więc w takim samym stopniu powstaniem cywilów jak żołnierzy.

SŁOWACKIE POWSTANIE NARODOWE – ŻYCIE CODZIENNE

STANISLAV MIČEV

Podstawowym pytaniem, jakie zadałem sobie wybierając temat tego artykułu, było to, czy coś takiego jak życie codzienne mogło mieć, w warunkach oblężenia i ataku wrogich sił z każdej strony, w ogóle rację bytu. Jak wyglądał taki dzień jak co dzień? Czy powinienem wyłączyć z puli wybieranych dni sobotę, dzień Szabasu świętowanego przez resztkę pozostałych w Słowacji po deportacjach z 1942 roku Żydów, a także niedzielę, dzień świąteczny zamieszkałej w większości przez chrześcijan Słowacji, i skupić się na dniach między poniedziałkiem i piątkiem? Drugim aspektem, który należało wziąć pod uwagę była data. Pierwsze 2-3 tygodnia powstania z pewnością nie były pełne rutyny, a październik był już czasem zbliżającego się frontalnego ataku nazistów. Wybrałem środę 20 września 1944 roku. To był zupełnie zwykły dzień Słowackiego Powstania Narodowego.

Nad ranem lotnicy amerykańscy wybrali się jak zwykle do piekarni U Mihálikov kupić smakowite drożdżówki z dżemem, makiem i twarogiem. Dowódca wielokrotnie prosił, by nie kupowali tyle i brali pod uwagę lokalnych mieszkańców. Oni jednak nie umieli się powstrzymać, tak im smakowały. Po ulicach biegali chłopcy roznosząc prasę powstańczą.

Čas (*Czas*), najważniejsza gazeta słowackiej *Partii Demokratycznej* umieścił na pierwszej stronie artykuł *Do pracy* wychwalający powrót do demokratycznego ustroju, lepszej i doskonalszej Republiki Czechosłowackiej. W raporcie z wydarzeń z dnia 18 września informował o ciężkich walkach przy Prievidzy. Sytuacja na froncie zdawała się sprzyjać koalicji antyhitlerowskiej. Finowie podpisali przymierze, aresztowano dyktatora marszałka Antonescu. Prasa zajmowała się, rzecz jasna, kwestią dostaw. Ceny mleka i nabiątu nie uległy zmianie i na bieżąco były wykupywane. Wyparci przez front na Bańską Bystrzycę ewakuanci mieli zgłosić się do Urzędu Pracy. Miejscowość Kordíky oddała dobrowolną zbiórkę dla ewakuantów a Czerwony Krzyż zorganizował dla nich lekarski gabinet¹. Zwoleński *Hlas národa* (Głos ludu) nabijał się z niemieckich i ludackich przepustek: „*Każdy słowacki żołnierz, żandarm i partyzant, który zgłosi się z tą przepustką do niemieckich sił wojskowych i odda swoją broń, uzyska wejście do nieba według znanych za-*

1 „*Čas*“, 1944, nr 3 (20. 9. 1944).

*sad niemieckich sił wojskowych i Gestapa. Pożegnanie na drogę da im Józef Tiso. Za duszę każdego z nich odbędzie się osobna msza. Za koszty pogrzebu zapłaci bratysławski rząd*². Natomiast *Národné noviny* informowały, że na teren powstania i do szeregów partyzantów wchodzi czescy patrioci. Jednak to reportaż z miejskiego targu najdobitniej pokazuje powstańczą codzienność. O poranku zaczynają na targ przed katolickim kościołem przyjeżdżać wozy z bliższej i dalszej okolicy. Mleko i masło, które według redaktora najchętniej by sprzedawano na czarno, kaczkę, kury i gęsi, jajka, ser, ziemniaki, warzywa i owoce, wieśniaczki sprzedające swoje wyroby i owoce leśne, ogrodnicy bułgarscy a wśród nich mój ojciec, lubiący o tym wspominać, wystawiają na swoje lady umyte i oczyszczone warzywa. Powoli otwierają się sklepiki. Dzbanki na mleko i do nich kawa zbożowa Melta, normalnej kawy jednak mało. Mleko jest czasami dla wszystkich, czasami tylko dla tych, którzy złożyli zamówienie. Ale przecież można go kupić i obok na targu, tylko trzeba wstać wcześniej. Z mięsem jest to w ciągu tygodnia trochę gorzej, bo front i szpitale mają pierwszeństwo. W piątek i sobotę rano można kupić wołowinę, wieprzowinę i czasami również cielęcinę. „*Wszystko jest, wszystko da się kupić, potrzeba jedynie cierpliwości*”³. Czasami można było trafić na jeszcze inne tytuły - gazetę Armii Czechosłowackiej – *Bojovník*, powielane na kopiarce *Zvesti tisovskej posádky* (Wiadomości załogi z Tisovca), *Naše zprávy* (Nasze wiadomości) lub *Útok* (Atak) z Revucy, komunistyczną *Prawdę*, i to tylko część wszystkich możliwości.

Rano za kwadrans siódma rozpoczął się pierwszy blok audycji radiowej słowami: „*Zgłasza się wolna słowacka rozgłośnia*”. I tego dnia wiadomości zostały wyemitowane, jak co dzień, o godzinach: 7:00, 12:30, 16:00, 19:00 i 22:00. Najważniejsza była oczywiście wiadomość z sytuacji, w jakiej się znajdowała *Armia Czechosłowacka w Słowacji*. Wspomniano ataki jednostek nazistowskich na Niemieckie Prawno i Handlową, walki lokalne w kotlinie Wagu, zwiększoną aktywność z terenów Kráľovej Heloty i Telgártu. Przypomniana została siódma rocznica śmierci prezydenta T. G. Masaryka. Emitowano odezwę o włączeniu się do walki z faszyzmem do Polaków żyjących na terenie Czechosłowacji. Inną wiadomością było utworzenie przez *Słowacką Radę Narodową - Głównego Sztabu Oddziałów Partyzanckich na Słowacji*. Pasma muzyczne przerywane były radosnymi wiadomościami o sukcesach Aliantów w walce z nazistami. Komentarze skupiły się na krytyce programu nadawanego przez Bratysławskie Radio⁴. Kino Pod Urpínom i kino Hron puszczały filmy sowieckie: *Stalingrad*, *Nadzieja* i *Ona broni ojczyzny*.

2 „Hlas národa“, 1944, nr 20 (20. 9. 1944).

3 „Národné noviny“, 1944, nr 114 (20. 9. 1944).

4 Archiwum Múzea SNP (A MSNP), f. I., przyr. nr A 199/61.

Z powodu dużego sukcesu filmy puszczano trzykrotnie w ciągu dnia. Zyski ze sprzedaży biletów dostali do podziału żandarmi i rodziny zmarłych i ranionych żołnierzy.

Na wyzwolonych obszarach starano się o obywateli w sposób podręcznikowy i, jak sędzę, przewyższający działania podczas jakichkolwiek powstań. Bańskobystrzyckie urzędy błyskawicznie zajęły się wypłacaniem dodatków socjalnych i emerytur. Wyzwały mieszkańców do zgłaszania miejsc, pozostawionych przez zwierbowanych pracowników pracy, dla przybywających do miasta coraz liczniej ewakuowanych. Pod uwagę brano również groźbę infekcji, która rosła w trakcie wojny wraz z większą migracją ludności. W tym czasie w Bańskiej Bystrzycy otwarto stację mikrobiologiczną, w której badano próbki tyfusu, paratyfusu, dyzenterii i innych poważnych chorób.

Na początek października planowano edycję nowych znaczków pocztowych, nad którymi pracowali poważani słowaccy artyści. Choć kwestie transportu poczty, jak i kolei wymagały oczywiście improwizacji i dostosowywania się do sytuacji na froncie, to regularne linie działały.

Dużą uwagę poświęcano edukacji. Przygotowywano zamieszczanie naciśniennej gazety *Hlas ľudu*. Z powodu znacznego zainteresowania, zgłosiło się już 210 zainteresowanych, planowano otwarcie kursów języka rosyjskiego. Kompletowano broszury informacyjne na temat Związku Radzieckiego⁵.

Ani u majora Daniela Kunica i jego poddziału nie działo się nic niezwykłego: „*Typowe obserwowania i mniejsze spotkania z wrogimi obserwatorami. Typowe było szczęście, które trzymało się mnie i moich chłopców, niczym czart złej duszy. Tylko kilka osób zostało do tej pory poranionych, lecz tymi ranami nie można się nawet szczyścić*”⁶. Kunic, przeskakując między okopami, zauważył, że jego żołnierze nie boją się wybuchających min. Jeden się spokojnie golił, inni się bawili a tylko kilka metrów od nich wybuchwały miny a nad głowami świszczały im kule. Wieczorem przyjął wraz z kilkoma kolegami zaproszenie na kolację do pana Smetany, aptekarza z Ružomberku. W budynku należącym do jego byłej pasieki miał major kancelarię. Z przyjemnością wziął gorącą kąpiel, by potem w zespół z dziewięcioma innymi osobami zlikwidować świniaka i cztery litry przygotowanego na tę okazję wina. Wspominając zmarłych kolegów właściciel drogerii stracił wszystkie zasoby wina, jakie posiadał.

W Harmańcu kontynuowano produkcję amunicji i materiałów wybuchowych. Wieczorem jednak podjęto decyzję o przesunięciu produkcji, albowiem już z trudem utrzymywano ją w tajemnicy. Miejscowi obawiali się nalotów i powiązanych z nimi detonacji. Wszyscy wokół widzieli i wykładanie 11 ton

5 „Národnie noviny“, 1944, nr 115 (21. 9. 1944).

6 A MSNP, f. VII, przyr. nr 43/67. *Dokumenty k činnosti VI/53 práporu*.

trotylu. Dzięki specjalnym mapom udało się znaleźć odpowiednie miejsce w Troch Vodach przy Hroncu⁷. Szpital w Hnúšti-Likieri wypisał, przyjętego dzień wcześniej z powodu neurastenii, żołnierza Jána Barta z Klenovca i przyjęto trzech nowych pacjentów: Lýdię Jamniakovą z Tisovca z grypą żołądkową, Malvinę Magicovą z Sušian z dyzenterią i Jána Klokoča z Hačavy, który miewał stany depresyjne⁸. To całkiem zwykły dzień w szpitalu, choć trzeba przyznać, że coraz więcej osób zaczynało cierpieć na depresję z powodu wojny.

Na podstawie decyzji prezydium Słowackiego Komitetu Narodowego zażądano od 9 września 1944 roku od wszystkich przedsiębiorstw przemysłowych, prywatnych, rolniczych i sklepów wypłacanie dodatkowo 10 koron na dzień (bez względu na ilość członków rodziny) do dodatku do żywienia. Osoby mające prawo do tego dodatku musiały złożyć potwierdzenie od urzędu notarialnego⁹.

W miejscowości Lupoč odbyło się spotkanie *Komitetu Narodowego* i wybrano Jána Kokaveca młodszego na wójta, Juraja Koporeca na jego zastępcę a zwierzchnikiem *Komitetu Narodowej* został Pavel Kajba młodszy, sekretarzem Ján Cífer. Wybrano również dwóch członków zwykłych oraz sześciu zastępczych¹⁰. Walne zebranie *Komitetu Narodowego* odbyło się w Modrom Kameni. Dopełniono wszystkich potrzebnych formalności. Zebranie odbyło się w obecności notariusza i zastępcy *Okręgowego Komitetu Narodowego*. Członkowie złożyli przysięgi. Po tym miały miejsce wybory, w których wybrano na prezesa *Komitetu Narodowego* a zarazem wójta Pavela Mráza a na zastępcę prezesa i zastępcę wójta Jozefa Kaššaya (z zawodu murarza), na skarbnika wybrano kołodzieja Jána Ďurkoviča. Dodatkowo utworzone komisję do spraw pracy, jak i oddziały *Komitetu Narodowego*. Wszyscy zgodzili się na przyjęcie funkcji, do których zostali wybrani a zastępcy *Okręgowego Komitetu Narodowego* nie mieli nic przeciwko wybraniu ich. Przy tej okazji członkowie *Komitetu Narodowego*, zdając sobie sprawę z powagi swojej pracy, wybrali daty przyszłych spotkań¹¹.

Okręgowy Komitet Narodowy w Żylinie nakazał transport całego zboża z wielkiej posiadłości ziemskiej w Domaniży do młyna Jozefa Reisle w Šuji. Transportem zajęli się na podstawie nakazu urzędniczego miejscowi właściciele wozów, zapłacić zań miał młynarz. Inną decyzją Komitetu było, że *Obwodowy Urząd Notarialny* rozdzielił nadmiar żywności (515 kg mąki,

7 Ibidem, k. 4a, przyr. nr 401/59. *Dennik muničnej výroby vojenskej tovarne 1.*

8 Ibidem, k. 10, przyr. nr S 72/87. *Činnosť Štátnej nemocnice Hnúšťa Likier v roku 1944.*

9 Ibidem, f. VI, k. 3., przyr. nr 126/59.

10 Ibidem, k. 3, przyr. nr 46/66, sygn. B/2.

11 Ibidem, k. 4, przyr. nr 46/66.

725 kg kaszy, 35 kg grochu, 5 kg fasoli) najbiedniejszym rodzinom w miejscowościach należących do notariatu. Nauczyciele z Rajca dostali swoje pensje. Dyrektor Euglen Kullman i pięcioro nauczycieli i nauczycielek dostało 15 846,30 koron słowackich. *Wojewódzki Komitet Narodowy* nakazał *Miejscowemu Komitetowi Narodowemu* w Rajcu wykonać obowiązkową ewidencję ludności – miejscowej, przeprowadzonej i tymczasowo zamieszkałej. Miejscowości otrzymały obowiązek składania naturalnej opłaty za młócenia i stan o zasobach zgłaszali co tydzień *Okręgowemu Komitetowi Narodowemu*¹².

Zebranie komisji legislacyjnej przy Prezydium *SNR* zaczęło się w jej siedzibie w Bańskiej Bystrzycy o godzinie 16. Rozmawiali o propozycji *Zespołu Pełnomocników Powierzenia (Poverenictvo)* do Obrony Narodowej w kwestii zarządzenia regulującego dodatki dla nieprzyjętych oficerów, przy czym propozycja miała dostać dopracowaną. Pełnomocnik do Spraw Publicznych nie domagał się realizacji propozycji w sprawie kapitałowego udziału państwa w przedsiębiorstwach państwowych, spółdzielczych i prywatnych. Rozważano również propozycję Pełnomocniki do Spraw Publicznych o wydaniu zakazu sprzedaży i obciążenia przywilejów górniczych. Nie przyjęto propozycji o debacie na temat nakazu wypłaty dodatków pracowniczych w ramach służb *SNR*, im podległych urzędów i przedsiębiorstw państwowych, a dodatkowo wyrażono sprzeciw wobec przyjęciu tej normy prawnej¹³.

Dowództwo Armii Czechosłowackiej na Słowacji ogłosiło na terenie Słowacji stan wojenny dla wszystkich osób podlegających prawu wojskowosądowniczemu za naruszenie subordynacji, tworzenie buntu i ruchu oporu, tchórzostwo, ucieczkę, rabowanie, śledzenie, zdradę wojskową, morderstwo, włamanie, podpalanie i napaść w miejscach publicznych. Każdemu winnemu jednego z tych przewinień groziła kara śmierci bez możliwości odwołania się od niego. Kara miała zostać wykonana w ciągu dwóch godzin.

Sytuacja w Turcu się w ciągu 20 września skomplikowała. Naziści atakowali w kierunku na Majzel – Rudno i Klasztorem pod Znievem a na wschodnim skrzydle frontu w Martinie. Jednostkom powstańczym udało się sytuację ustabilizować, lecz kolejnego dnia Martin wpadł w ręce wroga.

tłumaczenie Bogumiła Suwara

12 Ibidem, przyr. nr 50/63. *Dokumenty Okresného RNV Žilina*.

13 Ibidem, k. 5, przyr. nr 162/72.

UDZIAŁ SŁOWAKÓW W POWSTANIU WARSZAWSKIM

EWA ORLOF

8 sierpnia 1944 sztab I Frontu Białoruskiego w depeszy wysłanej do Stalina przedstawił plan zajęcia Warszawy wielkim manewrem okrążającym z południa i z północy. Plan ten jak wiadomo Stalin odrzucił. Przez wiele lat w Polsce i nie tylko usiłowano usprawiedliwić decyzję Stalina argumentując, że powstanie skierowane było politycznie przeciw Rosji.

Pozwalam sobie zwrócić uwagę na ten fakt, ponieważ nadal jeszcze, niektórzy skądinąd cenieni autorzy powtarzają te stereotypy również przy porównywaniu *Powstania Warszawskiego* ze *Słowackim Powstaniem Narodowym*. Np. Piotr Godlewski (znany tłumacz literatury czeskiej i słowackiej, znawca problematyki słowackiej okresu II wojny światowej) powiedział: „*Powstanie Warszawskie militarnie skierowane było przeciw Niemcom, politycznie zaś przeciw ZSRR. Natomiast o powstaniu słowackim nie można tego powiedzieć*”¹.

Jan Nowak – Jeziorański nazywa to „*typowym odwracaniem prawdy do góry nogami, które z owcy czyni napastnika a z wilka ofiarę*”. Jan Nowak-Jeziorański przytacza na tę okoliczność słowa generała Tadeusza Komorowskiego *Bora* wypowiedziane przed mikrofonem *Radia Wolna Europa*: „*Dlaczego francuskim oddziałom powstańczym, które porwały się do walki o oswobodzenie Paryża, nie zarzuca się, że ich walka skierowana była przeciw Anglii i Ameryce? ... Powstanie w Paryżu wybuchło nieoczekiwanie i zaskoczyło dowództwa sprzymierzonych. General Eisenhower zmienił plany i skierował uderzenie wprost na Paryż. Dlaczego nie twierdzi się, że powstanie w Paryżu było wymierzone przeciwko aliantom? Po prostu dlatego, że oba te mocarstwa chciały wyzwolić, a nie ujarzmić Francję*”².

Gen. De Gaulle, który nie porozumiewając się z aliantami, wydał rozkaz do powstania w Paryżu, wyjaśniał: „*... uważałem za konieczne, by Francuzi chwycili za broń w Paryżu, zanim wkroczą do miasta sprzymierzeni, aby więc sam naród przyczynił się do klęski najeźdźcy, a wyzwolenie stolicy miało charakter ogólnonarodowej francuskiej operacji wojskowej. Dlatego nie co-*

1 *Między krzyżem a swastyką – mówi Piotr Godlewski w rozmowie z Aleksandrem Kaczorowskim*, „Gazeta Wyborcza”, 29. 8. 1996.

2 J. Nowak-Jeziorański, *W obcęgach*, „Gazeta Wyborcza”, 1994, nr 184.

falem się przed ryzykiem i wzywałem do powstania”³. No cóż, pewne wnioski nasuwają się same.

Głównym celem *Powstania Warszawskiego* było przyspieszenie wyzwolenia stolicy, przyczynienia się do niego własnymi siłami. Celem była również pomoc dla frontu, choćby przez odciążenie pewnej liczby jednostek nieprzyjaciela.

Nie zamierzam pisać o różnicach i podobieństwach *Powstania Warszawskiego* i słowackiego, zrobił to ponad trzydzieści lat temu Piotr Godlewski⁴. Dobrze byłoby wrócić jednak do tego tematu w obecnej rzeczywistości i możliwościach dostępu do nowych źródeł.

Wspominając wydarzenia sprzed sześćdziesięciu pięciu lat, możemy wymienić w każdym razie kilka zbieżnych momentów w dziejach obu powstań, bez względu na istnienie zasadniczych różnic. Do nich należy udział Słowaków w *Powstaniu Warszawskim* oraz Polaków w Słowackim Powstaniu Narodowym.

Najpierw przypomnieć warto mało znany fakt, że w Powstaniu Warszawskim wzięła udział grupa zamieszkałych w Polsce Słowaków, którzy z inicjatywy demokratycznej organizacji powstałej na przełomie 1942/1943 pod nazwą *Słowacki Komitet Narodowy w Polsce (SNV)*, od dawna współpracowali z polskim ruchem wyzwoleniczym. Organizatorem oraz przewodniczącym tego Komitetu był Mirosław Iringh (*Stanko*). Jego zastępcą był Adam Chalupiec (*Janko*), a członkami Józef Janik (*Valičan*), Robert Marek (*Oravec*) i Zbigniew Jakubowski (*Janosik*). Z kolonii warszawskiej Słowaków wywodzili się pierwsi kurierzy Ochotnicki i Matus, którzy z okupowanej Polski przeprowadzili przez granicę uciekinierów, zaopatrzonych w dokumenty słowackie.

Przed *Powstaniem Warszawskim* Słowacki Komitet Narodowy prowadził różne akcje agitacyjne wśród żołnierzy słowackich kierowanych pod niemiecką komendą do Polski, wydawał ulotki, które dostarczano również Słowakom służącym w armii węgierskiej. Agitacja ta przynosiła owoce. Tadeusz Sarnecki wspomina następujące zdarzenie: *„Nadchodzący oddział węgierskiej piechoty obskoczony jest przez przechodniów. Marsz ulega przerwie. Stoimy właśnie na placu Krasieńskich i ze wszystkich stron zarzucamy zdumionych żołnierzy różnojęzycznymi pytaniami. Uśmiechali się już przedtem do nas, ale bardzo nieśmiało. Obecnie całkiem już otwarcie wyrażają swoją sympatię. Mur wrogich obozów, cała przepaść jaka nas dzieli, zdecydowanych wrogów Hitlera, od jego sprzymierzeńców, pada pod tradycyjną polsko-węgierską serdecznością.*

3 Ibidem.

4 P. Godlewski, *Powstanie Warszawskie a Słowackie Powstanie Narodowe różnice i podobieństwa*, „Dzieje Najnowsze”, 1971, nr 4, s. 83-97.

- *Niech żyje Polska! – woła jeden z żołnierzy węgierskich. Jest to Słowak i prawie całkiem poprawnie włada językiem polskim.*

- *Trzymajcie się krzepko, Hitlera już biorą diabli... Od tych żołnierzy dowiadujemy się szczegółów o ostatnich wydarzeniach na froncie wschodnim. Armia Czerwona znajduje się niecałe pięćdziesiąt kilometrów od Warszawy. Wojsko niemieckie jest rozbite, garnizony, urzędy i niemiecka ludność cywilna wycofują się szybko na zachód*⁵.

Być może właśnie do tego oddziału węgierskiego, do tego Słowaka dotarły ulotki Mirosława Iringha i jego Komitetu.

Słowacki Komitet Narodowy próbował również wydawać w języku słowackim własną gazetę pod tytułem *Nad Tatrou sa blyska*. To ambitne zamierzenie bardzo utrudniał jednak brak odpowiednich czcionek. Pierwszy nakład pisma został zniszczony w powstaniu.

Komitet Słowacki zorganizował również oddział zbrojny, który miał w przyszłości jako pluton samodzielny na prawach kompanii kadrowej wziąć udział w przygotowywanym wystąpieniu zbrojnym, w porozumieniu z *Komendą Główną Armii Krajowej*. O tworzeniu plutonu i jego walkach u boku *Armii Krajowej*, Iringh napisał wiele lat temu ciekawe wspomnienia.⁶

W lipcu 1944 r. kilku żołnierzy plutonu obarczonych rodzinami zdecydowało się razem z innymi Słowakami mieszkającymi w *Generalnej Guberni* ewakuować na Słowację. Byli jednak tacy, którzy wysyłali tylko rodziny, a sami pozostali. Lipcowa ewakuacja wpłynęła na zmniejszenie się 535 plutonu słowackiego *Armii Krajowej*. Z chwilą wybuchu powstania pluton liczył 64 ludzi, w tym 22 Słowaków.⁷ Oprócz Słowaków byli w nim Węgrzy, Gruzini, Czesi, Francuzi ale najwięcej Polaków.

Iringh wspomina, że Polacy twardo akcentowali swoją przynależność do słowackiego plutonu, ponieważ panowała w nim harmonia, wpływająca z serdecznego stosunku do podkomendnych. Nie było w plutonie żadnych różnic, każdy był równy wobec obowiązków. Dowódcy i żołnierze nosili piękne trójkolorowe opaski (barwy słowackie) z inicjałami *WP 535* i naszytym herbem Słowaków.

Pluton składał się z trzech drużyn. Poszczególne drużyny działały ściśle według rozkazów otrzymywanych od dowódcy batalionu, który otrzymywał rozkazy od swych władz wyższych. Łączność była utrzymywana za pomocą łączników, a w terenach całkowicie opanowanych przez powstańców, za pomocą aparatów telefonicznych.

5 T. Sarniecki (J. Korwin), *Warszawa heroiczna*, Pamiętnik z Powstania Warszawskiego, rkps BN II 7944, Mf 58 194.

6 M. Iringh, *Słowacy w powstaniu warszawskim*, [w:] *Polsko-Czechosłowackie braterstwo broni w drugiej wojnie światowej 1939 – 1945*, Warszawa 1960, s.69-88.

7 Zob.: J. Berghauzen, *Stosunki polsko-słowackie w latach 1938-1947*, „Przegląd Historyczny”, t.LXVI, 1975, nr 3, s. 431. Berghauzen podaje mylnie, że był to 525 pluton.

Pierwsza drużyna poniosła duże straty, w zaciekłych walkach o Belweder - zginęło przeszło dwudziestu ludzi. Druga drużyna walczyła na Starym Mieście gdzie została zdziesiątkowana. Trzecia drużyna walczyła w punktach szczególnie atakowanych przez Niemców na Czerniakowskiej, Solcu, Fabrycznej. Dowodził nią osobiście Mirosław Iringh (Stanko).

Ryszard Czugajewski opisując walki przy ul. Fabrycznej wspomina: „*Idę na nowe stanowisko w domu przy ul. Fabrycznej 20. Po drugiej stronie w bramie między blokami mieszkalnymi BGK (Bank Gospodarstwa Krajowego) usadowił się 525 pluton Słowaków [powinno być 535 E.O] por. Stanko (Mirosław Iringh). Wywiesili na bramie trójkolorową flagę, która doprowadza Niemców do wściekłości*”⁸.

Około 13 września rejon Czerniakowa został całkowicie przez Niemców odcięty od Śródmieścia. Po wydostaniu się z okrążenia Iringh (Stanko) otrzymał rozkaz ewakuowania się wraz z drużyną, a raczej jej niedobitkami na Pragę. Według protokołu z przesłuchania powstańców słowackich przez oficerów II oddziału *I Armii Wojska Polskiego*⁹, w nocy z 17 na 18 września Słowacy przeszli linię frontu. Przy przeprawie przez Wisłę zostali ostrzelani z granatników i zmasakrowani. Na Pragę przedostał się tylko ppor. Iringh (Stanko) i 7 ludzi, w tym 2 kobiety - wszyscy ranni.

Norman Davies odnotowując udział w powstaniu przedstawicieli różnych narodowości wyróżnia Słowaków. Podkreśla, że w batalionie *AK Tur* w zgrupowaniu *Kryśka* (chodzi tu o kpt. Zygmunta Netzera) znalazł się osobny 535 pluton Słowaków dowodzony przez podporucznika Mirosława Iringha *Stankę* oraz, że przy ulicy Czerniakowskiej stoi dziś pomnik ku czci tego plutonu¹⁰.

Na plutonie 535 nie kończył się jednak udział Słowaków w Powstaniu Warszawskim. Np. w okolicach Politechniki Warszawskiej walczyło 25 Słowaków - zbiegłych z armii węgierskiej. Wszyscy zginęli pod gruzami jednego z gmachów Politechniki. Iringh w liście do Janusza Berghauzena z 11 stycznia 1964 r. podał, że w powstaniu wzięło udział 100 Słowaków jako żołnierze, łącznicy, kolporterzy oraz w służbie sanitarnej. Zginęło 75 osób¹¹. Jest to podziwu godna postawa zwłaszcza, że Słowacy żyjący w Polsce otrzymali pod okupacją niemiecką prawa obywateli - sojuszników III Rzeszy, co łączyło się z pewnymi przywilejami.

Chcę również wspomnieć o tych Słowakach, którzy chociaż piastowali różne eksponowane stanowiska w państwie słowackim nie wahali się nieść

8 R. Czugajewski, *Na barykadach, w kanałach i gruzach Czerniakowa*.

9 J. Margules, *Boje I Armii WP na obszarze Warszawy (sierpień-wrzesień 1944)*, Warszawa 1967, dok. 30, s. 363.

10 N. Davies, *Powstanie 44*, Kraków 2004, s. 391.

11 J. Berghauzen, *Stosunki polsko-słowackie...*, s. 431, przypis 70.

pomoc Polakom. Stanowili oni tą część opozycji w *Słowackiej Partii Ludowej*, która była wrogo nastawiona do hitlerowców i przeciwna udziałowi Słowacji u boku hitlerowskich Niemiec w wojnie z Polską. Wymienić należy posła Republiki Słowackiej przy Stolicy Apostolskiej w Watykanie Karola Sidora¹², posła do sejmu słowackiego, a zarazem dyrektora departamentu *Ministerstwa Oświaty* w rządzie ks. Józefa Tisy Pavla Čarnogurskýego¹³, posła i ministra pełnomocnego państwa słowackiego na Węgrzech Jána Spišiaka¹⁴, a przede wszystkim przewodniczącego słowackiego związku zbożowego¹⁵ w Bratysławie Jána Klinovskýego. Spišiak oraz Klinovský uratowali wielu polskich uciekinierów przebywających na Węgrzech przez dostarczanie im paszportów słowackich oraz udzielanie schronienia. Ján Spišiak udzielał Polakom schronienia w swoim mieszkaniu.

Pavol Čarnogurský, odznaczony orderem Polonia Restituta za współpracę i pomoc dla *Armii Krajowej* w czasie wojny, zawsze akcentował wielkie zaangażowanie i ofiarność Jána Klinovskýego: „*Po wybuchu Powstania Warszawskiego Klinovský wzmógł aktywność w niesieniu pomocy Polakom. Zwracali się do niego wszyscy ukrywający się Polacy, całe lata czekający na tę chwilę. Chcieli już natychmiast w pełnym uzbrojeniu wkroczyć do Polski*”¹⁶. Čarnogurský wspomina, że jeszcze przed rozpoczęciem powstania słowackiego w mieszkaniu ziemianina Janusza Zamoyskiego, odbyło się spotkanie Polaków z gen. Augustinem Malárem. Gen. Augustyn Malár był postacią kontrowersyjną. W dniach kryzysu marcowego 1939 r. sprzeciwiał się ogłoszeniu samodzielności Słowacji, po czym wstąpił do armii słowackiej. Z końcem maja i na początku czerwca 1939 r. Malár zastanawiał się nad przygotowaniem wspólnej akcji armii słowackiej i polskiej przeciwko Niemcom. Zadaniem armii słowackiej miało być umożliwienie Polakom wkroczenia do doliny Wagu, co utrudniałoby wejście Niemcom do środkowej i wschodniej Polski. Do realizacji tego planu nie doszło. We wrześniu 1939 r. Malár dowodził dywizją, która wspólnie z Niemcami wkroczyła do Polski, mimo że w zasadzie był przeciwny wojnie z Polską. Następnie dowodził tą samą dywizją w wojnie przeciwko ZSRR. Przy czym cały czas utrzymywał kontakty z opozycją skupioną przy Sidorze i tzw. *bloku obywatelskim*. W lecie 1944 r. stanął na czele dwóch dywizji stacjonujących we wschodniej części Słowacji.

12 E. Orlof, *Karol Sidor i jego polonofilstwo*, [w:] *Od poznania do zrozumienia. Polacy, Czesi, Słowacy w XX wieku*, red. E. Orlof, Rzeszów 1990, s. 101-108.

13 E. Orlof, *Pavol Čarnogurský - wielki przyjaciel Polaków*, [w:] *Stosunki polsko-czesko-słowackie w latach 1918 - 1945*, red. E. Orlof, Rzeszów 1999, s. 145-146.

14 Jan Spišiak - udzielał pomocy uciekinierom z wielu krajów, najczęściej Polakom.

15 Instytucja ta miała największy udział w monopolu zbożowym w kraju.

16 P. Čarnogurský, *Ze wspomnień o stosunkach polsko-słowackich w latach 1939-1944* (do druku przygotował J. Berghauzen), „*Dzieje Najnowsze*”, 1977, nr 4, s. 156.

Wracam do wspomnianego wyżej spotkania w mieszkaniu ziemianina Janusza Zamojskiego z gen. Malárem. Spotkanie to zostało zaaranżowane przez Jána Klinovského, celem ustalenia miejsca i sposobu uzbrojenia Polaków, którzy mieli iść na pomoc powstańcom warszawskim. Generał Malár obiecywał uzbroić dwuosobowy oddział, rekrutujący się głównie z uciekinierów z Węgier i Polaków przebywających na Słowacji. Do realizacji tego zamierzenia jednak nie doszło. Niemcy aresztowali Malára 31 sierpnia 1944 r. na lotnisku w Prešovie. Malár zginął w niemieckim obozie koncentracyjnym w styczniu lub lutym 1945 r.¹⁷

Dnia 17 września zginął tragicznie Ján Klinovský, zamordowany przez trzech partyzantów słowackich, którzy rzekomo dopuścili się tej zbrodni na tle rabunkowym. Sprawa nie jest jednak do końca wyjaśniona, być może Ján Klinovský mimo iż zapisał cały swój majątek na cele powstania słowackiego i był jego gorącym zwolennikiem, nie budził zaufania jako dawny współpracownik rządu bratysławskiego.

W Słowackim Powstaniu Narodowym, które rozpoczęło się pod koniec sierpnia 1944 r. obok Rosjan, Ukraińców walczyli też ochotnicy jugosłowiańscy, bułgarscy, francuscy, węgierscy, niemieccy i oczywiście bardzo liczni polscy, którzy niejednokrotnie w sposób niewyobrażalny trafili na Słowację. W szeregach powstańców znaleźli się Polacy zamieszkali na Słowacji, ludność polska z części Orawy i Spisza, wiosek przyłączonych jesienią 1939 r. do państwa słowackiego. Polscy uczestnicy powstania rekrutowali się też ze zbiegłych żołnierzy *Wehrmachtu*, uciekinierów z obozów niemieckich i z robót przymusowych itp. Wielu Polaków po 1939 r. znalazło się na Litwie, zachodniej Ukrainie lub na Białorusi, które okupował Związek Radziecki i tam dostali się do armii radzieckiej, bądź walczyli na tyłach w ugrupowaniach partyzanckich. Istniał nawet projekt utworzenia specjalnej legii polskiej. (tj. samodzielnego oddziału) w *1 Armii Czechosłowackiej*. Ale to nie jest już tematem moich rozważań.

17 Komunistyczna historiografia poddaje Malára ostrej krytyce za jego postawę w momencie wybuchu powstania słowackiego. Patrz: G. Husák, *O słowackim Powstaniu Narodowym*, Warszawa 1970, s. 297-298; V. Král, *Osvobození Československa*, Praha 1975, s. 121. Inaczej interpretuje postawę Malára F. Vnuk, *Neuveriteľné sprisahanie*, Trenčín 1993, s. 130-132.

SŁOWACKIE POWSTANIE NARODOWE W POLSKIEJ HISTORIOGRAFII I KULTURZE 1948–1989

JACEK ADAMCZYK

Celem artykułu jest prezentacja dorobku historiografii, a także literatury popularnonaukowej i publicystyki poświęconej *Słowackiemu Powstaniu Narodowemu*. Rozważania ograniczę do okresu rządów komunistów, w którym badania i prezentowanie historii, obok funkcji poznawczej, służyły formowaniu przez władze mentalności ogółu mieszkańców kraju i ich wiedzy o świecie.

Od razu trzeba powiedzieć, że poważnych prac naukowych poświęconych powstaniu w Polsce komunistycznej pojawiło się niewiele. Było to spowodowane zainteresowaniami historyków, skupionymi przede wszystkim na dziejach Polski i polityce wielkich mocarstw (USA, Wielka Brytania, Związek Sowiecki, Niemcy, Francja). Równocześnie po 1956 r. data wybuchu powstania znalazła się wśród oficjalnie obchodzonych rocznic z dziejów „bratnich” krajów. Stąd poświęcono mu sporą liczbę tekstów popularnonaukowych i publicystycznych, było ono także wzmiankowane w rozmaitych tekstach dotyczących najnowszych dziejów Czechosłowacji, przemówieniach i depeszach okolicznościowych wymienianych przez władze obu państw. Relatywnie duża ilość, a także rozproszenie tych tekstów w różnych czasopismach spowodowały, że postanowiłem ograniczyć się do czterech „centralnych” periodyków, najważniejszych z punktu widzenia kreowania oficjalnego obrazu historii. Są to:

- *Trybuna Ludu*, gazeta codzienna, oficjalny organ *Komitetu Centralnego partii komunistycznej*;
- *Żołnierz Wolności*, gazeta wydawana przez *Główny Zarząd Polityczny Wojska Polskiego*;
- *Żołnierz Polski*, kolorowy tygodnik wydawany przez tę samą instytucję, przeznaczony głównie dla młodzieży;
- oraz *Za wolność i lud*, dwutygodnik (potem tygodnik), organ *Związku Bojowników o Wolność i Demokrację* – oficjalnego stowarzyszenia kombatanów.

Z tych czasopism wybrałem roczniki będące „okrągłymi” rocznicami powstania: 1954, 1964, 1974, 1984. Zawartość tych czasopism (i roczników) chciałbym uzupełnić zestawieniem 99 publikacji (książek, artykułów

i recenzji) opublikowanych w języku polskim, poświęconych *Słowackiemu Powstaniu Narodowemu*, ze zbiorów *Centralnej Kartoteki Piśmiennictwa Wojskowego (CKPW) Centralnej Biblioteki Wojskowej* w Warszawie. Kartoteka nie obejmuje całości polskiego piśmiennictwa dotyczącego powstania, niemniej jest najpełniejszym zestawieniem dostępnych w Polsce publikacji na ten temat. Nie będę przedstawiał treści większości prac, zarówno z wybranych czasopism, jak z kartoteki. Chciałbym jednak pokazać na ich przykładzie, jak zmieniała się wizja *Słowackiego Powstania Narodowego*, prezentowana polskim czytelnikom. Ponadto daty opublikowania tych prac posłużą mi do ukazania dynamiki pojawiania się w Polsce tekstów poświęconych powstaniu.

Pierwsze polskie publikacje na temat powstania pojawiły się w roku 1948. Marek Stanisław Korowicz w krótkim opracowaniu przedstawił wojenne dzieje tego kraju według następującego schematu: 1. zbrodniczy reżim ks. Tiso i jego współpracowników „*traktowany przez lud słowacki jako rządy zdrajców i sprzedanych Niemcom jednostek*”; 2. ruch oporu przejawiający się masowymi dezercjami żołnierzy słowackich na froncie wschodnim; 3. zjednoczenie tego ruchu w postaci *Słowackiej Rady Narodowej*; 4. powstanie będące punktem kulminacyjnym historii kraju w latach wojny. Autor wymienił datę wybuchu powstania, wspomniął o walkach pod Telgartem i Krakową Holą, o generałach Golianie i Vieście, zdobyciu Bańskiej Bystrzycy przez Niemców i o walkach w górach. Źródłem informacji była dla Korowicza współczesna mu literatura czechosłowacka¹. W tym samym roku ukazał się także krótki (6 stron), rzeczowy artykuł Jana Reychmanna o powstaniu².

Okres stalinowski (1949-1956) przyniósł próbę wtłoczenia dziejów powstania w sowiecki schemat rewolucji socjalnej. I. I. Udalcow, którego artykuł powstały w 1949 r. ukazał się po polsku rok później, podkreślił, że na Słowacji przez cały okres wojny działał ruch oporu w postaci partii komunistycznej. Jej wpływowi autor przypisał bunt garnizonu w Kieżmarku przeciw wysłaniu żołnierzy na wojnę z Polską we wrześniu 1939 r., a także liczne strajki tłumione m.in. przez wojsko, niekiedy wspierane czołgami i samochodami pancernymi. Pisząc o samym powstaniu Udalcow wskazał, że było ono walką ludu słowackiego kierowanego przez partię komunistyczną, przeciw licznym przeciwnikom. Byli to Niemcy i rząd ks. Tiso, czechosłowackie władze emigracyjne w Londynie dążące do ograniczenia zasięgu powstania, Anglosasi, których samoloty „*w odpowiedzi na prośbę powstańców o udzielenie pomocy lotniczej [...] zbombardowały w rejonie Dubova składy mate-*

1 M. S. Korowicz, *Zarys dziejów Słowacji*, Katowice-Wrocław 1948, s. 47-49.

2 J. Reychmann, *Powstanie czechosłowackie w 1944 r.*, Instytut Śląski. Komunikaty. Sprawy czechosłowackie, Seria 6, 1948, nr 25, s. 1-6.

riałów pędnych jednostek powstańczych”, dalej rozmaite „wrogie elementy” w politycznym kierownictwie powstania, usiłujące nadać mu „burżuazyjny” charakter, a wreszcie oficerowie armii słowackiej, którzy opracowali (celowo?) wadliwy plan powstania, a na koniec „zdradziecko porzucili” armię „na pastwę losu” (zarzut ten odnosił się do generałów Viesta i Goliana). Czynniki umożliwiającymi walkę powstańców przez dwa miesiące była bezinteresowna pomoc sowiecka oraz aktywność komunistów. Do największych sukcesów tych ostatnich Udalcow zaliczył zjednoczenie z socjaldemokratami i zorganizowanie zjazdu komitetów fabrycznych, na którym doszło do zjednoczenia związków zawodowych. „Rewolucyjny” charakter omawianych wydarzeń spowodował, że autor określał je konsekwentnie mianem słowackiego powstania ludowego³. Krótka wzmianka o powstaniu znalazła się także w polskim przekładzie antyklerykalnej pracy Aloisa Svobody, Anny Tučkovej i Věry Svobodovej.⁴ Szerzej potraktował tę tematykę polski autor, Lucjan Wolanowski, który w swoim antykościelnym paszkwilu wskazał, że gdy lud słowacki wywołał powstanie, biskupi naradzali się z generałami SS „nad sposobami zdemoralizowania powstańców”. Autor ten podkreślił, że wśród jednostek niemieckich tłumiących powstanie znalazła się brygada Dirlwängera, znana ze zbrodni popełnionych w Warszawie i dokonująca ich na Słowacji. Miarą moralnego upadku kleru była szeroko opisana przez Wolanowskiego msza dziękczynna, odprawiona przez ks. Tiso w zdobytej przez Niemców Bańskiej Bystrzycy, do której na organach przygrywał dowódca sił niemieckich walczących z powstaniem, generał SS Hoeffle⁵.

Z wybranych przeze mnie czasopism tylko *Trybuna Ludu* odnotowała dziesiątą rocznicę powstania, koncentrując się zresztą na przebiegu jubileuszowej celebracji: kto był obecny, kto przemawiał, gdzie złożono wieńce itp. O samym „powstaniu ludowym na Słowacji” napisano tylko, że było skierowane przeciw „okupantowi hitlerowskiemu” i „faszyszmowi hitlerowskiemu”, i że „otworzyło epokę wolności narodowej i socjalizmu”⁶. W tym czasie A. Krupińska w reportażu *Słowacja wczoraj i dziś (list z podróży)*, wydanym w *Żołnierzu Wolności*, wspominała jedynie, że Bańska Bystrzyca była, wedle jej słów, „sercem powstania słowackiego”⁷. Dwa inne artykuły

3 I. I. Udalcow, *Słowackie powstanie ludowe 1944 r.*, „Myśl Wojskowa”, t. I, 1950, nr 1, s. 77-94.

4 A. Svoboda, A. Tučkova, V. Svobodova, *Spisek przeciw Republice* [tytuł oryg.: *Spiknutí proti republice*, Praha 1949], Warszawa 1951, s. 90.

5 L. Wolanowski, *Śladami brudnej sprawy*, Warszawa 1954, s. 57-58.

6 *W 10 rocznicę powstania ludowego na Słowacji*, „Trybuna Ludu”, nr 241 (2030), 30. 8. 1954, s. 2.

7 A. Krupińska, *Słowacja wczoraj i dziś (list z podróży)*, „Żołnierz Wolności”, nr 213 (1314), 7. 9. 1954, s. 4.

opublikowane w tej samej gazecie, a poświęcone *operacji dukielskiej*, nie zawierają żadnych wzmianek o powstaniu.

W 1955 r. wydarzenia związane z powstaniem stały się tematem paradoksalnego filmu zatytułowanego *Błękitny krzyż* powstałego w Wytwórni Filmów Dokumentalnych w Warszawie. Reżyserem obrazu był Andrzej Munk, a jego tematem ewakuacja w dniach 11-12 lutego 1945 r. przez Tatry dziewięciorga partyzantów, w tym czterech rannych (trzech Rosjan i Polaka), z okupowanych przez Niemców terenów słowackich do Zakopanego, zajętego już przez *Armię Czerwoną*. Wydarzenia te zostały opisane w opowiadaniu Konstantina Simonowa opartym na wspomnieniach partyzanckiego lekarza, który opiekował się rannymi na Słowacji, a następnie przeszedł z nimi przez Tatry. Opowiadanie, opublikowane w zbiorze *W eti gody* w 1951 r., w roku następnym zostało wydane po polsku pod tytułem *W Tatrach*⁸. Warto dodać, że wspomniany lekarz nazywany jest różnie przez różnych autorów: Według Simonowa i Stanisława Wrońskiego był to dr Jura Bernard, według Zbigniewa Korosadowicza – kierującego akcją ratowniczą i opisującego ją w Księdze Wypraw Ratunkowych *Tatrzańskiego Ochotniczego Pogotowia Ratunkowego (TOPR)* – dr Bernat Juraj pochodzący z Rusi Podkarpackiej, a Stanisław Okęcki i Mieczysław Juchniewicz stwierdzili, że był to György Bernát – felczer narodowości węgierskiej⁹.

Częściowa liberalizacja reżimu komunistycznego w Polsce w roku 1956 szybko przyniosła efekty m.in. w twórczości dotyczącej powstania. *CKPW* ukazuje dynamikę wzrostu liczby publikacji: 4 w latach 1950-1955, 6 w okresie 1956-1959 (zatem 10 w latach pięćdziesiątych), 32 w latach sześćdziesiątych (w tym 22 w roku 1969, gdy obchodzono 25. rocznicę powstania) i 37 w kolejnej dekadzie (w tym 17 w roku 1974, tj. na trzydziestolecie).

Obok ilościowych, pojawiły się także przemiany jakościowe w postaci polskiej literatury naukowej na temat powstania. Ich początek stanowiły wspomnienia weteranów. W roku 1958 zostały opublikowane źródła dotyczące wspomnianej ewakuacji partyzantów: protokół Księgi Wypraw Ratunkowych TOPR oraz relacja jednego z uczestników tej akcji, Marianna Orlewicza¹⁰. W 1959 r. Stanisław Wroński, służący w czasie powstania w *zgrupowaniu im. Aleksandra Newskiego*, opublikował artykuł oparty na

8 K. Simonow, *W Tatrach*, „Wierchy”, t. 21, 1952, s. 92-117.

9 Ibidem, s. 92, 94; *Partyzanckie SOS*, [w:] *Polsko-czechosłowackie braterstwo broni w drugiej wojnie światowej 1939-1945*, red. S. Wroński, Warszawa 1960, s. 135; W. Wnuk, *Walka podziemna na szczytach*, wyd. 2, Warszawa 1958, s. 232-237; S. Okęcki, M. Juchniewicz, *Nie dzieliły ich Tatry. Polacy, Czesi i Słowacy w ruchu oporu w latach drugiej wojny światowej*, Warszawa 1983, s. 192.

10 Zob. W. Wnuk, *Walka podziemna na szczytach...*, relacja Orlewicza na s. 232-239. Należy zaznaczyć, że źródeł tych nie ma w pierwszym wydaniu książki z 1948 r.

osobistych przeżyciach, zawierający też polskie tłumaczenie dziennika zgrupowania za okres od sierpnia 1944 do lutego 1945 r.¹¹ Rok później, w zredagowanym przez siebie zbiorze, obok wspomnień własnych i sporządzonej przez siebie kompilacji relacji na temat przewiezienia rannych partyzantów przez Tatry, Wroński zamieścił wspomnienia Mariana Malika, żołnierza *brygady im. Śtefanika*¹². Relacje te zawierają szczegółowe informacje na temat walk w powstaniu, choć niektóre ich elementy, jak ogromne dysproporcje pomiędzy liczbami zabitych żołnierzy niemieckich i własnych, wymagają krytycznego spojrzenia. Dodajmy, że w relacjach opublikowanych przed rokiem 1990 nie znalazły się informacje o różnicach zdań pomiędzy powstańcami narodowości polskiej i słowackiej na temat przebiegu przyszłej granicy między obu krajami¹³.

Na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych pojawiły się naukowe opracowania historyków polskich poświęcone powstaniu. Chronologicznie ich listę otwierają monografie Wojciecha Sołtysa i Teresy Kot¹⁴, jednak największe znaczenie dla historiografii powstania miały prace dotyczące jego, by tak rzec, polskich aspektów. Pierwszym z tych aspektów były próby porównania powstania słowackiego z warszawskim. W 1971 r. Piotr Godlewski podjął taką próbę. Omówił kontekst polityczno-militarny obu powstań, w tym stosunki ich kierownictw z czynnikiem sowieckim, decydującym wówczas w Europie Środkowej, a także ich genezę, cele, siły wojskowe, morale, poparcie ze strony ludności cywilnej, pomoc aliancką, rezultaty i miejsce w historii. Dla współczesnego badacza dyskusyjne wydają się rozważania autora o tym, dlaczego *Armia Czerwona* nie mogła pomóc powstańcom. Chybną jest ocena nadspodziewanie – zdaniem autora – wysokich stratach niemieckich. Pomijając rzetelność przytoczonych danych

11 S. Krok-Wroński, *Z działalności bojowej zgrupowania partyzanckiego im. Aleksandra Newskiego w Słowacji*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 1959, nr 4, s. 221-238.

12 M. Malik, *Za waszą i naszą wolność*, [w:] *Polsko-czechosłowackie braterstwo broni...*, s. 89-96; S. Wroński, *Z działalności bojowej...*, s. 97-133; *Partyzanckie SOS...*, s. 134-146.

13 T. Studziński, *Pięć mostów i inne akcje. Na obszarze: Kopiec Kościuszki, Trzebinia, Babia Góra, Orawa, Beskid Wysoki, Dunajec, Podhale i Giewont*, Kraków 1992, s. 321: „W dodatku gospodarze i goście ciasnego obozu pod Lipowskimi Kopami prowadzili nieustanne spory na temat granicy. Wkrótce stosunki Polaków ze Słowakami popsuły się do tego stopnia, że niektórzy powstańcy wrogo patrzyli na ochotników z północy. Dalszy pobyt Polaków pod Kopami stawał się dla nich niebezpieczny”; zob. też: R. Kowalski, *Polsko-słowackie stosunki polityczne w przededniu wybuchu II wojny światowej na tle działań dyplomacji niemieckiej i ich wpływ na udział Polaków w Słowackim Powstaniu Narodowym*, [w:] *Powstanie Warszawskie i Słowackie Powstanie Narodowe – cienie alianckiej pomocy*, red. A. Olejko, Rzeszów 2006, s. 80.

14 W. Sołtys, *Militarne aspekty słowackiego powstania przeciw Niemcom w 1944 roku*, „Rocznik Przemyski”, t. XII, 1968, s. 307-342; T. Kot, *Słowackie Powstanie Narodowe na tle sytuacji międzynarodowej*, Kraków 1970.

(Godlewski pisał o 20 tys. Niemców zabitych w *Powstaniu Warszawskim* – obecnie podawane są znacznie niższe liczby), należy dodać, że wojska atakujące na terenach górskich i w gęsto zabudowanych miastach zawsze są narażone na duże straty. Dyskusyjne mogą być także uwagi o miejscu powstań w historii (warszawskie jako „ostatnie słowo” Polski „burżuazyjnej”, słowackie jako początek socjalistycznego społeczeństwa Czechosłowacji), zwłaszcza po upadku w Europie komunizmu. Niemniej wspomniana praca zachowała do dziś wiele ze swej wartości naukowej¹⁵.

Drugi aspekt to udział Polaków w powstaniu. W roku 1974 Stanisław Okęcki ocenił ich liczbę na około 230 osób, w tym kilkanaście kobiet. Polacy byli zatem czwartą pod względem liczebności grupą obcokrajowców walczących w powstaniu, po „ludziach sowieckich” (zwyczajowo traktowanych jako jeden naród), Węgrach i Francuzach (Czesi nie zostali uznani przez autora za obcokrajowców). Okęcki wskazał, że Polacy przybyli na Słowację różnymi drogami: jako członkowie sowieckich oddziałów partyzanckich i grup desantowych, uciekinierzy z obozów hitlerowskich i robót przymusowych, dezercerzy z *Wehrmachtu*, żołnierze polskich oddziałów partyzanckich przebywających czasowo na Słowacji oraz obywatele słowacy (głównie z północnych części Spiszu i Orawy), częściowo służący w armii słowackiej lub w *2 Czechosłowackiej Brygadzie Spadochronowej*. Autor wspomniał wreszcie o niezrealizowanej koncepcji utworzenia w powstaniu oddziału polskiego¹⁶. W późniejszym czasie, dzięki pracom Mieczysława Juchniewicza, liczba Polaków została zwiększona do około 300 osób, choć kwestia ta jest ciągle dyskusyjna¹⁷.

Trzecią z omawianych kwestii był wpływ działań polskich partyzantów walczących w południowej Małopolsce na przebieg powstania na Słowacji. Na fakt, że akcje dywersyjne prowadzone przez Polaków utrudniały manewrowanie siłom niemieckim i odciągały je od walk z powstańcami zwrócił uwagę w 1974 r. Mieczysław Juchniewicz. Rok później Janusz Berghauzen wskazał na niemieckie raporty, których autorzy uskarżali się na aktywność

15 P. Godlewski, *Powstanie Warszawskie a Słowackie Powstanie Narodowe – różnice i podobieństwa*, „Dzieje Najnowsze”, t. III, 1971, nr 4, s. 83-97. Warto pamiętać, że pierwsze porównania obu powstań przeprowadzili polscy historycy w czasopiśmie słowackim: J. Lewandowski, M. Turlejska, *Porovnavacie úvahy o dvoch povstaniach*, „Kultúrny život”, nr 35, 29. 8. 1964, cyt. za: W. Sołtys, *Militarne aspekty...*, s. 307-308.

16 S. Okęcki, *Udział Polaków w Słowackim Powstaniu Narodowym 1944 r.*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 1974, nr 4, s. 159-187; idem, *Ślązacy w powstaniu słowackim*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, 1976, nr 1, s. 59-64.

17 M. Juchniewicz, *Z kart wspólnej walki. Słowackie Powstanie Narodowe*, „Za wolność i lud”, nr 42 (892), 18. 10. 1980, s. 13; por.: J. Maruśiak, *Polacy w słowackim powstaniu*, „Wiarus. Kwartalnik polskich kombatanów w Republice Czeskiej”, <http://wiarus.wz.cz./35/35SNP.htm>.

partyzantów na pograniczu polsko-słowackim¹⁸. O ile badania dwóch pierwszych aspektów przyniosły konkretne konkluzje, to prace poświęcone ostatniej problematyce nie wyszły poza generalne spostrzeżenia, tj. nie udało się pokazać, które akcje polskich partyzantów wpłynęły – i w jaki sposób – na sytuację militarną powstania.

W omawianym okresie w Polsce publikowali także autorzy słowaccy. W 1971 r. Jozef Jablonicky wydał drukiem artykuł *Słowackie Powstanie Narodowe*, a Miroslav Kropilak opublikował, w latach 1958 i 1971, prace będące próbą krytycznego omówienia dyskusji poświęconej powstaniu w literaturze czechosłowackiej¹⁹.

Tłumaczono też książki. W 1969 r. ukazał się polski przekład pracy Ferdinanda Beera, Antona Benčika, Bohuslava Gracy, Jana Křena, Vaclava Kurala i Jaroslava Šolca *Słowacja na przełomie*, a w 1970 *O Słowackim Powstaniu Narodowym* Gustava Husaka²⁰. Polscy badacze mogli też korzystać z literatury czechosłowackiej. Sprzyjała temu wspomniana liberalizacja reżimu, ale też brak bariery językowej pomiędzy językiem polskim z jednej strony a słowackim i czeskim z drugiej.

Wiedza o powstaniu była upowszechniana w publikacjach popularnonaukowych. Warto tu wspomnieć książki wydawane w seriach wydawniczych, chętnie kupowane (i czytane) przez bibliofilów i osoby interesujące się historią, jak: Romana Hecka i Mariana Orzechowskiego *Historia Czechosłowacji*²¹, Mieczysława Juchniewicza *Polacy w europejskim ruchu oporu*²², czy Eugeniusza Duraczyńskiego i Jerzego Janusza Tereja *Europa podziemna*²³.

18 M. Juchniewicz, *Polityczne i wojskowe aspekty Słowackiego Powstania Narodowego*, „Za wolność i lud”, nr 42 (579), 12. 10. 1974, s. 8; J. Berghauzen, *Stosunki polsko-słowackie w latach 1938-1947*, „Przegląd Historyczny”, t. LXVI, 1975, nr 2, s. 411-441, o powstaniu słowackim zob. s. 432-434.

19 J. Jablonicky, *Słowackie Powstanie Narodowe*, „Dzieje Najnowsze”, t. III, 1971, nr 4, s. 71-81; M. Kropilak, *Stan badań nad Słowackim Powstaniem Narodowym*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 1958, nr 1, s. 435-442; idem, *Deformacje dziejów powstania słowackiego*, „Dzieje Najnowsze”, t. III, 1971, nr 4, s. 99-106.

20 F. Beer, A. Benčík, B. Graca, J. Křen, V. Kural, J. Šolc, *Słowacja na przełomie. Powstanie Słowackie 1944 r.*, tłum. P. Godlewski, Warszawa 1969 (tytuł oryg. *Dejinná križovatka. Słowenské národné povstanie – predpoklady a výsledky*, Bratislava 1964); G. Husák, *O Słowackim Powstaniu Narodowym*, tłum. P. Godlewski, U. Dzierżawska-Bukowska, Warszawa 1970 (tytuł oryg. *Svedectvo o Slovenskom národnom povstaní*, Bratislava 1969).

21 R. Heck, M. Orzechowski, *Historia Czechosłowacji*, wyd. 1, Wrocław 1969, seria „Historii państw”, o powstaniu s. 396-402.

22 M. Juchniewicz, *Polacy w europejskim ruchu oporu*, Warszawa 1972, seria „Polacy na frontach II wojny światowej”, s. 145-147.

23 E. Duraczyński, J. J. Terej, *Europa podziemna 1939-1945*, Warszawa 1974 (tematem książki jest konspiracja i powstania antyhitlerowskie); seria „Biblioteka wiedzy społecznej”, s. 139-141.

Inną popularną publikacją z tego czasu była *Encyklopedia II wojny światowej* (wyd. 1975)²⁴.

O powstaniu pisano również w prasie. Prezentowałem już wzrost liczby artykułów w *CKPW*. Wzrost ten potwierdzają moje badania wybranych roczników czterech tytułów prasowych. Jak wspominałem, w 1954 r. powstanie było w nich wzmiankowane dwukrotnie (w *Trybunie Ludu* i *Żołnierzu Wolności*); w 1964 r. tekstów wspominających powstanie było 13 (6 w *Trybunie Ludu*, 6 w *Żołnierzu Wolności* i 1 w *Żołnierzu Polskim*), a w 1974 – 25 (9 w *Trybunie Ludu*, 10 w *Żołnierzu Wolności* i 6 w *Za wolność i lud*). Były to artykuły popularyzatorskie, wzmianki w tekstach poświęconych *operacji dukielskiej* i świętu armii czechosłowackiej (6 października), opisy celebrowania kolejnych rocznic, fragmenty przemówień i depesz gratulacyjnych, fotoreportaże, a także – nazwijmy to – impresje, tj. teksty pozytywnie wspominające powstanie, lecz pozbawione konkretnej treści²⁵. Wylaniający się z nich obraz powstania był, w stosunku do książki Korowicza, stopniowo wzbogacany o nowe elementy: udział Polaków (za Okęckim i Juchniewiczem), nowe nazwy miejsc walk z Niemcami oraz znaczenie dla równouprawnienia Słowaków i Czechów we wspólnym państwie po 1945 r. Ponadto szeroko i w sposób podobny do Udalcowa omawiano ruch oporu na Słowacji, traktowany jako geneza powstania: niechęć żołnierzy do ataku na Polskę w 1939 r., działalność partii komunistycznej oraz strajki robotników tłumione przez reżim za pomocą wojska, w tym czołgów²⁶. Te ostatnie zabiegi, mające wykazać ciągłość oporu w latach 1939-1944, przyniosły też pewien nieoczekiwany przez autorów efekt, o którym wspomnę później.

Tematyka powstania pojawiła się także w polskiej literaturze i filmie. W latach 1973-1974 Adam Bahdaj opublikował (pierwotnie w formie kilku broszur) powieść *Trzecia granica*, opartą na wątkach autobiograficznych. Bohater książki, konspiracyjny polski kurier, utrzymywał łączność i przeprowadzał ludzi pomiędzy okupowaną Polską a Węgrami. Stąd często przebywał na Słowacji, gdzie m.in. wziął udział w powstaniu. W 1975 r. Wojciech Solarz i Lech Lorentowicz nakręcili na podstawie powieści, pod tym samym co ona tytułem, popularny serial przygodowy, prezentowany w Telewizji Polskiej. Producentem filmu było Studio Filmowe *Iluzjon*.

Analiza zbiorów *CKPW* pokazuje, że w jubileuszowym roku 1979 nie ukazał się w Polsce ani jeden artykuł – naukowy ani popularnonaukowy – poświęcony powstaniu (przypomnę, że pięć lat wcześniej takich tekstów było

24 *Encyklopedia II wojny światowej*, red. K. Sobczak a inni, Warszawa 1975, s. 569-570.

25 Zob. Z. Zamencki, *Siła wspólnych losów*, „Trybuna Ludu”, nr 241(9349), 29. 8. 1974, s. 2.

26 Zob. zwłaszcza: M. Kropilak, *Co poprzedziło Słowackie Powstanie Narodowe*, „Żołnierzu Wolności”, nr 144 (7301), 19. 6. 1974, s. 4.

17). Rok później ukazała się ostatnia znacząca praca, autorstwa Stanisława Majewskiego, kolejnego weterana *Słowackiego Powstania Narodowego*²⁷. Książka ta, oparta na wspomnieniach autora, zawiera zestawienie wszystkich znanych z nazwiska Polaków-uczestników powstania, obejmujące 53 osoby. Biorąc jednak pod uwagę, że czas przygotowania książek do druku trwał wówczas kilka lat, pracę tę należy zaliczyć do literatury lat siedemdziesiątych. Poza tym ostatnia dekada rządów komunistycznych cechowała się wyraźnym spadkiem zainteresowania powstaniem. W literaturze naukowej niemal nie pojawiły się nowe tematy, w niewielkim stopniu uzupełniano wcześniejsze ustalenia. Nie pojawili się też nowi autorzy.

W roku 1983 Stanisław Okęcki i Mieczysław Juchniewicz uzupełnili listę polskich uczestników powstania o grupę kilkunastu obywateli Francji narodowości lub pochodzenia polskiego, walczących w oddziale francuskim²⁸. Trzy lata później ukazało się polskie tłumaczenie książki Bohuša Chňoupeka *Łamanie pieczęci* poświęconej udziałowi Francuzów w powstaniu²⁹.

U schyłku omawianego okresu próbę ożywienia badań podjął Okęcki, publikując artykuł na temat środków masowego przekazu w powstaniu słowackim. Autor omówił krótko dzieje powstańczej stacji radiowej (*Slobodný Slovenský Vysielač*) w Bańskiej Bystrzycy, związanej z nią agencji prasowej (*Zpravodajská Agentúra Slovenska, ZAS*), prasę oraz ulotki – zarówno te skierowane do żołnierzy własnych, jak i przeciwników. Praca ta bazuje głównie na źródłach publikowanych i opracowaniach, a jej oryginalną cechą jest próba zebrania wiadomości o udziale Polaków i tematyki polskiej w massmediach powstania. Okęcki wspominał Czesławę Wojewodę³⁰ i Szymona Gromowa – polskich redaktorów współpracujących z ZAS, wskazał też, że brak innych Polaków mógł być spowodowany często występującym zwyczajem publikowania tekstów anonimowo, w obawie o losy rodzin dziennikarzy, pozostających na terenach okupowanych przez Niemców.

Pisząc o obecności problematyki polskiej, Okęcki wymienił wywiad ze Stanisławem Wrońskim, zamieszczony w *Pravdzie* 23 września 1944, a także odezwę ogłoszoną przez ZAS 2 października o tworzeniu oddziału polskiego, dodał też, że w *Pravdzie* opublikowano 6 dużych artykułów i około 50 innych informacji poświęconych Polsce i Polakom. Dalsze publikacje na ich temat ukazały się w innych gazetach, jak *Hlas ľudu*, *Partizán*, *Bojovník*, *Predvoj* oraz w czasopiśmie wydawanych przez poszczególne oddziały powstańcze.

27 S. Majewski, *Pokłonić się skalom*, Warszawa 1980.

28 S. Okęcki, M. Juchniewicz, *Nie dzielily ich Tatry...*, s. 175.

29 B. Chňoupek [na okładce: Chnioupek], *Łamanie pieczęci*, tłum. S. Majewski, Warszawa 1986 (tytuł oryg. *Łamanie pečati*, Bratislava 1984).

30 Wrzeczywistości nosiła ona imię Cecylia. Za zwrócenie mi na to uwagi dziękuje Dr. Dariuszowi Dabrowskiemu.

Większość tych materiałów dotyczyła bohaterskich czynów Polaków walczących w powstaniu.

Okęcki nie zamieścił informacji o publikacjach powstańczych mass-mediów poświęconych innym narodom. Trudno zatem powiedzieć, czy wiadomości o Polsce i Polakach było w nich dużo, czy mało³¹.

Zastój w pracach naukowych miał wpływ na literaturę popularnonaukową, której w omawianym okresie ukazało się niewiele. Mieczysław Juchniewicz i Waldemar Tuszyński powrócili do tematyki wpływu działań polskich partyzantów na przebieg powstania. Wskazali, że jesienią 1944 r., po katastrofie *Powstania Warszawskiego* i niemieckich operacjach antypartyzantskich na Kielecczyźnie, obszarem najaktywniejszej działalności partyzantów polskich stała się południowa część kraju, w tym obszary położone po obu stronach granicy pomiędzy *Generalnym Gubernatorstwem* a Słowacją. Nie udało im się jednak wskazać żadnego przypadku wpływu konkretnych akcji na sytuację militarną sił powstańczych³². Warto też wspomnieć publikującego w Polsce słowackiego autora, Stefana Zuberę, który wyliczając problemy społeczeństwa słowackiego w latach wojny, dodał do nich straty gospodarcze spowodowane sztucznie zaniżonym kursem korony słowackiej w stosunku do marki niemieckiej³³.

Według *CKPW* w latach osiemdziesiątych ukazało się 20 prac poświęconych Słowackiemu Powstaniu Narodowemu (dekadę wcześniej – 37), w tym 6 w roku jubileuszowym 1984 (17 w 1974). Natomiast moje badania czterech wybranych gazet i czasopism nie wykazują spadku liczby tekstów wzmiankujących o powstaniu: w roku 1984, podobnie jak 10 lat wcześniej, było ich 25 (7 w *Trybunie Ludu*, 8 w *Żołnierzu Wolności*, 1 w *Żołnierzu Polskim*, 9 w *Za wolność i lud*). Można natomiast zaobserwować obniżenie poziomu publikacji. Autorzy częściej niż w latach 1964 i 1974 koncentrowali się na opisie celebrowania uroczystości, bądź wypełniali teksty frazesami o wspólnej walce, braterstwie, przyjaźni itp. Generalnie z tekstów publicystycznych powstałych w roku 1984 trudniej dowiedzieć się czegokolwiek o powstaniu, niż z wydanych 10 i 20 lat wcześniej.

Należy dodać, że *Słowackie Powstanie Narodowe* pozostało domeną literatury i publicystyki wydawanej pod kontrolą władz komunistycznych. Nie wzbudziło natomiast – o ile mogłem stwierdzić – zainteresowania autorów publikujących poza zasięgiem cenzury, zarówno w Polsce, jak i za granicą.

31 S. Okęcki, *Środki masowego przekazu w Słowackim Powstaniu Narodowym*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, t. XXXIV, 1989, nr 1, s. 80-90.

32 M. Juchniewicz, *Polacy w Słowackim Powstaniu Narodowym*, „Za wolność i lud”, nr 35, 27. 8. 1983, s. 4; W. Tuszyński, *W Polsce południowej*, ibidem, nr 49 (1094), 8. 12. 1984, s. 5-6.

33 S. Zuber, *Oblicze faszyzmu*, „Za wolność i lud”, nr 35 (1080), 1. 9. 1984, s. 5.

Podsumowując, można mówić o czterech okresach badań *Słowackiego Powstania Narodowego* w komunistycznej Polsce. Są to:

- skromne początki w końcu lat czterdziestych, kiedy w popularnonaukowych opracowaniach powtarzano ustalenia nauki czechosłowackiej;
- okres stalinowski, gdy z powstania próbowano zrobić rewolucję „*Judową*”;
- okres rozwoju, od schyłku lat pięćdziesiątych do końca siedemdziesiątych – ukazały się wówczas najpierw wspomnienia polskich weteranów powstania. Później, od przełomu lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych, pojawiła się poważna literatura naukowa. Należy tu wymienić przede wszystkim prace Piotra Godlewskiego, Stanisława Okęckiego i Mieczysława Juchniewicza, ważne do dziś dla badaczy powstania, nie tylko polskich. W tych dwóch dekadach nastąpiło kilkukrotne zwiększenie, w porównaniu z czasami poprzednimi, liczby prac popularnonaukowych i publicystycznych poruszających temat powstania, a największy zasięg popularyzacji tego tematu był związany z powieścią i – przede wszystkim – filmem *Trzecia granica*;
- okres zaniku zainteresowania powstaniem w latach osiemdziesiątych.

Ta periodyzacja pokrywa się wyraźnie z fazami przemian reżimu komunistycznego w Polsce, w mniejszym stopniu także z przyrostem wiedzy i zmianami w innych krajach, w tym w Czechosłowacji, zwłaszcza po 1963 r. Próbując wyjaśnić kierunki rozwoju polskiej literatury i publicystyki poświęconej powstaniu, pominię – z przyczyn oczywistych – fazę pierwszą, a także piśmienictwo okresu stalinowskiego, którego geneza jest względnie dobrze znana.

Mówiąc o rozwoju polskich badań nad powstaniem po 1956 r., warto wskazać, że był on skutkiem oddziaływania wielu przyczyn. Najważniejszymi były: częściowa liberalizacja reżimu, pojawienie się literatury czechosłowackiej na temat powstania, a także powojenne okrzepnięcie środowisk historyków i publicystów rozszerzających – w sposób rzecz można naturalny – pola swych zainteresowań. Ważne było, że powstanie, współorganizowane przez komunistów i zasadniczo prosowieckie, nie budziło tak kontrowersyjnych ocen jak np. *Powstanie Warszawskie*. Pozwalało to autorom mieć nadzieję na brak problemów z cenzurą. Nie bez znaczenia był aspekt personalny: jeden z weteranów powstania, Gustav Husak, został w 1968 r. liderem państwa czechosłowackiego, a drugi, Stanisław Wroński, był wieloletnim (1968-1980) członkiem *Komitetu Centralnego* partii komunistycznej oraz (w okresie 1972-1980) prezesem Zarządu Głównego Związku Bojowników o Wolność i Demokrację. Nie należy też zapominać o braku bariery językowej w dostępie do literatury słowackiej i czeskiej dla polskich autorów, z których wielu, poza polskim, władało, lepiej lub gorzej, tylko językiem rosyjskim.

Komunistyczne i prosowieckie wątki powstania słowackiego, sprzyjające badaniom w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych, stały się zapewne

najważniejszym czynnikiem, który spowodował zanik zainteresowania nim w ostatnim z omawianych okresów. Dla historyków sprzyjających ruchowi „*Solidarności*”, a także dla większości czytelników ich prac, powstanie przestało być atrakcyjne, a rozwój historiografii poszedł w stronę badania i upowszechniania wiedzy zakazanej dotąd przez cenzurę, dotyczącej głównie dziejów Polski i stosunków polsko-sowieckich. Powstanie było też tematem kłopotliwym dla proreżimowych publicystów. Zwyczajowo umieszczana w jego opisach charakterystyka rządów ks. Tiso – autorytarny reżim wysługujący się obcemu mocarstwu i rozpędzający strajki robotników przy pomocy wojska i czołgów – wyglądał jak złośliwa aluzja do rządów gen. Jaruzelskiego. Nic więc dziwnego, że autorzy woleli się zasłonić frazesami niż powiedzieć za dużo i narazić się na niezadowolenie swych szefów, a może nawet represje.

Słowackie Powstanie Narodowe na długo przestało być w Polsce tematem zainteresowania historyków i publicystów. Dopiero w ostatnich latach można zauważyć pewne ożywienie badań, głównie za sprawą młodych naukowców z Uniwersytetu Rzeszowskiego, spośród których szczególnie wyróżnia się Andrzej Olejko. Ale to już inna historia...

POWSTANIE WARSZAWSKIE W HISTORIOGRAFII SŁOWACKIEJ

KAROL FREMAL

W historiografii słowackiej w odróżnieniu do polskiej, do dnia dzisiejszego nie istnieje albo dotychczas nie została opublikowana monografia, praca zbiorowa nawet ani artykuł naukowy autora słowackiego, który zajmowałby się wyłącznie tematem *Powstania Warszawskiego*, napisane przez autorów słowackich. Na palcach jednej ręki można byłoby policzyć również popularno-naukowe oraz fachowe artykuły w gazetach i czasopismach. Zostały one wydane dopiero po 1989 roku i zajmują się zwłaszcza udziałem 535-tego *słowackiego plutonu pod dowództwem M. Ihringa (pseudonim Stanko z Nitry) w Powstaniu Warszawskim*¹. Główna przyczyna „braku zainteresowania“ ze strony historyków oraz publicystów słowackich tym właśnie historycznym wydarzeniem polega na tym, iż podczas 41 lat totalitaryzmu komunistycznego 1948-1989 i marksowsko-leninowskiego oceniania wydarzeń historycznych było *Powstanie Warszawskie* tematem tabu, zabronionym i niepożądanym, przynajmniej z dwóch przyczyn: po pierwsze, ażeby nie wspominać stosunek oraz „pomoc“ w stosunku do niego ze strony Związku Radzieckiego i po drugie, ażeby pod żadnym pozorem nie przyszło komuś do głowy porównywanie tychże wydarzeń, zwłaszcza tragicznego końca klęski wojskowej, ewentualnie stłumienia obojga antyfaszystowskich powstań.

Zezwolono jednak na krytyczne oraz wyłącznie negatywne ocenianie jego organizatorów (jako awanturników, hazardzistów i zdrajców), rząd RP na uchodźstwie (jako burżuazyjny, reakcyjny, antyludowy, antykomunistyczny, antyradziecki oraz proimperialistyczny), jego charakter (jako antyradziecki, antykomunistyczny, antyludowy, tj. reakcyjny), jego znaczenie (jako zerowe, bez korzyści) i jego tragiczny koniec, co najbardziej przejawiało się w twórczości w 1989 roku. Ton oceniania udał od roku 1964 w najszerszym zakresie G. Husák w księdze pamięci *Svedectvo o SNP*. Poświęcił

1 D. Halaj, *SNP a európska rezistencia*, [w:] *SNP v pamäti národa*, Bratislava-Banská Bystrica 1994, s. 262. „W okupowanej Polsce, szczególnie w Warszawie, gdzie istniało skupisko Słowaków, powstał już w 1942 roku podziemny antyfaszystowski Słowacki komitet narodowy. W 1943 roku założył słowacki pluton ochotników, której część brała udział w Powstaniu Warszawskim“.

mu najwięcej miejsca ze wszystkich autorów do 1989 roku². Jediną rzeczą, którą oceniali G. Husák oraz jego epigoni pozytywnie w *Powstaniu Warszawskim*, to bohaterstwo ludu warszawskiego przeciwko okupantom (nie zapomnieli przy tym dodać na jakie „reakcyjne“ cele była walka ta nadużyta) oraz uczestnictwo *Armii Ludowej* pod kierownictwem komunistów³.

Inną sprawdzoną metodą jak uniknąć ostrego „nieprzyjemnego“ tematu było milczenie. Po prostu nie zajmować się nim, albo jeśli tak, to w jakimś innym kontekście. Tym wyznaczały się słowackie opracowania historyczne okresu normalizacji. Większość autorów tego okresu (70-te oraz a 80-te lata XX-tego wieku) wspomina *Powstanie Warszawskie* tylko w związku z przybyciem na Słowację *brygady SS Dirlewanger*, „że wzięła ona udział w brutalnym stłumieniu Powstania Warszawskiego“.

Z siedmiu współczesnych słowackich podręczników historii, które zajmują się problematyką XX-tego wieku, tylko w dwóch znajdują się krótkie wzmianki na temat *Powstania Warszawskiego*. „*Armia czerwona wyzwoliła do lata 1944 całe terytorium Związku Radzieckiego i wkroczyła do Polski. W Warszawie wybuchło antynazistowskie powstanie. Armia Czerwona jednak nie udzieliła powstańcom pomocy, choć stała po drugim brzegu rzeki Wisły. Naziści powstanie brutalnie stłumili. Zginęło 180 tysięcy ludzi i miasto zostało na rozkaz Hitlera prawie doszczętnie zniszczone*“⁴. „*Potężny ruch oporu rozwinął się w okupowanej Polsce. W Warszawie wybuchło powstanie w ciągu wojny dwukrotnie. Niemiecka armia utopiła go w krwi, a pod koniec drugiego (wytrzymało 63 dni, zginęło w nim około 200 tysięcy ludności) miasto zmieniła w ruiny.*” Tekst ten znajduje się pod zdjęciem walczącej i zniszczonej Warszawy⁵. Znamienny dla okresu normalizacji jest fakt, iż w ówczesnych ogólnopństwowych podręcznikach historii dla 3-go roku szkół średnich, które obowiązywały również w Czechach i na Słowacji, nie ma na temat *Powstania Warszawskiego* żadnej wzmianki⁶.

2 G. Husák, *Svedectvo o SNP*, Bratislava 1964, s. 151, 158, 170, 171; również G. Husák, *K niektorým otázkam SNP*, [w:] *Slovenské národné povstanie 1944. Praca zbiorowa artykułów na temat narodowowyzwoleńczej walki 1938–1945*, Bratislava 1965, s. 657.

3 S. Falt'an, *SNP a jeho problémy*, [w:] *Slovenské národné povstanie roku 1944...*, s. 271. Autor np napisał: „W Warszawie bohaterski walczył w zupełnym oblężeniu lud polski, nienawidzący hitlerowców. Burżuazja reakcyjna nadużyła jego nienawiść do nazistów dla swych politycznych celów oraz spekulacji“.

4 V. Varinský, K. Fremal, M. Štefanský, V. Štefanský, E. Chylová, *Od druhej svetovej vojny k dnešku. 4. diel. Dejepis pre stredné odborné školy a stredné odborné učilištia*, Bratislava 2006, s. 111.

5 D. Kodajová, M. Tonková, *Dejepis. Svetové dejiny. Pre 3. ročník gymnázií*, Bratislava 2006, s. 114.

6 K. Fremal, *Obraz Poliakov a poľské dejiny v súčasných slovenských učebniciach dejepisu*, [w:] *Zborník Fakulty humanitných vied UMB v Banskej Bystrici. Sekcia spoločenskovedná IV*, Banská Bystrica 2000, s. 141.

Najwięcej danych, ocen oraz konkluzji historyków słowackich oraz autorów na temat *Powstania Warszawskiego* można znaleźć naturalnie w literaturze historycznej poświęconej *Słowackiemu Powstaniu Narodowemu*. Zależy od okresu, w którym konkretne dzieło historyczne, praca albo publikacja zostały wydane. Od 1945 roku po współczesność zostało wydanych na temat ruchu oporu oraz *SPN* setki monografii oraz prac zbiorowych, tysiące artykułów naukowych i artykułów fachowych. Opracowania te podzieliłem w odróżnieniu od J. Jablonického do pięciu głównych okresów⁷:

1. Opracowania z lat 1945 – 1948
2. Opracowania z lat 1949 – 1963
3. Opracowania z lat 1964 – 1969
4. Opracowania z lat 1970 – 1989
5. Opracowania z lat 1989 – dotychczas.

Pierwszy okres przedstawiają prace o charakterze ogólnosłowackim oraz regionalnym różnych autorów. Dominuje w nich bezpośrednie przeżycie oraz doświadczenie bez głębszego wejścia w heurystykę. W publikacjach oraz książkach jak np *Nad Tatrou sa blýska*, *Demokracia v ilegalite a povstani*, *Príspevky k dejinám SNP v Turci*, *O Slovenskej národnej rade*, *Vojenské akcie v SNP*, *Partizánske akcie v SNP*, *Rozpomienky na SNP na Orave*, *SNP vo Zvolene*, *Rozpomienky na SNP v Turci* itd. nie ma nawet krótkiej wzmianki na temat *Powstania Warszawskiego*.

Do drugiej grupy zaliczają się dzieła i prace zbiorowe z okresu 50-tych oraz początku 60-tych lat. Liczne publikacje oraz prace zbiorowe od różnych autorów charakteryzują się kłamstwami oraz półprawdami na temat ruchu oporu, przebiegu oraz znaczeniu *SPN*. Są one typowym przykładem, jak pisano w czasach kulminacyjnego stalinizmu, jak daleko posunęła się słowacka nauka historyczna i jak nie powinny się pisać prace historyczne. Analizowałem następujące publikacje: *Ilegálny boj KSS a SNP* (M. Gosiorovský 1950), *Slovenské národné povstanie* (Miloš Gosiorovský, 1954), *SNP – Vyvrcholenie národnooslobodzovacieho boja slovenského ľudu* (Bohuslav Graca, 1954), *Slovenské národné povstanie* (Miroslav Hysko, 1954), pracy naukowe z okazji 10 i 15 rocznicy *SPN* (1954 a 1959) oraz książkę *Medzinárodná solidarita v SNP* (Jozef Hrozienčik a Jiří Doležal, 1959). Za wyjątkiem ostatnio wspomnianej publikacji żadna nie przynosi nawet wzmianki na temat

⁷ J. Jablonický, *Glosy o historiografii SNP. Zneužívanie a falšovanie dejín SNP*, Bratislava 1994, s. 13. Autor napisał, że fundamenty naukowego opracowania historii *SPN* zaczęły powstawać pod koniec 40-tych lat. Dlatego historiografię podzielił do trzech grup i różnych okresów. Pierwszy okres 1949-1962 nazwał okresem deformacji, drugi 1963-1969 rehabilitacji, trzeci 1970-1980 został oznaczony normalizacją (wg- mojego punktu widzenia okres ten trwał aż do 1989 roku, notatka K. Fremala) i ostatni okres od 1981 aż po 1994 rok, kiedy pojawiła się książka o nazwie *Z normalizácie do nových čias*.

Powstania Warszawskiego. J. Hroziencič w rozdziale *Účasť Poliakov v SNP (Udział Polaków w SPN)* napisał: „Polska reakcja nigdy nie ukrywała swój stosunek pełen nienawiści do ZSRR. Powstanie ludu słowackiego należy do tego samego okresu jak powstanie w Warszawie, które wbrew antyradzieckiej i we swych konsekwencjach i antyludowej orientacji dowodzenia jest bohaterskim oraz tragicznym rozdziałem narodowowyzwoleńczej walki ludu polskiego w drugiej wojnie światowej. O walkach w Warszawie i o celach reakcji polskiej był lud Słowacji informowany za pośrednictwem druku oraz radia powstańczego”⁸. Nie ma wątpliwości co do tego, że uczestnicy powstania byli informowani o *Powstaniu Warszawskim*, ale czy również „o celach reakcji polskiej”? Tego autor sobie dodatkowo zmyślił.

Trzecim okresem od 1964 roku do 1969 roku był okres nadziei, że nasz antyfaszystowski ruch oporu oraz *SPN* będą obiektywnie wyświetlone oraz ocenione wg. kryterium naukowych. W latach 1963-1964 czasopismo *Kultúrny život* opublikowało mnóstwo artykułów, w których stosunkowo obiektywnie oceniał działalność V. ilegálneho *ÚV KSS*, podziemnej oraz powstańczej *SRN*, wojskowe i partyzanckie osobistości, przygotowania, przebieg oraz znaczenie *SPN*. W 1964 roku została wydana książka wspomnień Gustáva Husáka *Svedectvo o SNP*, dalej *Dejinná križovatka* i w kolejnym roku praca zbiorowa wykładów z konferencji naukowej w Smolenicach poświęconej XX-tej rocznicy *SPN* pod tytułem *Slovenské národné povstanie roku 1944*. Wszystkie trzy książki odegrały w danym okresie pozytywną rolę w usuwaniu stalinowskich deformacji w historiografii na temat *SPN*, choć reprezentowały one stanowisko marksistowsko - leninowskie. Naturalnie, iż dzisiaj są w każdym zakresie interpretacji oraz oceny ruchu oporu oraz *SPN* przekonane. *Svedectvo o SNP* G. Husáka stało się największym hamulcem nowych spojrzeń na ruch oporu i *SPN* w 70-tych oraz 80-tych latach XX-tego wieku. W związku z *Powstaniem Warszawskim* wspomniane trzy książki dotychczas najbardziej oraz najszczególniej zajmowały się tym właśnie wydarzeniem historycznym, i należy podkreślić fakt, iż wyłącznie negatywnie, dokładnie w duchu marksistowsko-leninowskiej, tj. radzieckiej nauki historycznej.

Ponieważ G. Husák poświęcał wielką uwagę inwektywom (inaczej nie można tego powiedzieć) przeciwko *Powstaniu Warszawskiemu* i jego organizatorom, podaję tylko tę najbardziej godne uwagi. Przypadkową polsko-czechosłowacką federację oznaczył za *antyradziecki bunt rządu brytyjskiego, polskiego rządu na obczyźnie oraz E. Beneša*“, napisał, „że reakcyjny rząd RP w Londynie prowadził od początku antyradziecką politykę (las katyński, szpiegowska działalność, armia Andersa itd.), spowodował przerwanie sto-

8 J. Doležal, J. Hroziencič, *Medzinárodná solidarita v SNP*, Bratislava 1959, s. 144.

*sunków dyplomatycznych, protestował przeciwko tymczasowemu rządowi (tzw. Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego) w Lublinie, który stworzył J. W. Stalin i który miał rządzić w wyzwolonej części Polski. Wywołaniem Powstania Warszawskiego chciał rząd RP na uchodźstwie zdobyć stolicę opanować w niej moc i władzę. Sowieccy działacze nie byli o powstaniu poinformowani. Cała akcja miała antyradziecki charakter*⁹.

Podobnie, jeśli nie gorzej, oceniał Powstanie Warszawskie Samuel Falt'an w swoim artykule pod tytułem *SNP a jeho problémy* w pracy zbiorowej *SNP roku 1944*. Stwierdza, że reakcyjnemu rządowi RP na uchodźstwie nie udało się opanować wielkiej części patriotów w dobrze zorganizowanej *Armii Krajowej* pod swym reakcyjnym antyradzieckim kierunkiem. Wielki wpływ miały i w drugiej burżuazyjnej części ruchu oporu w *Batalionach Chłopskich*. Wszelkimi środkami unicestwiała jednolite działanie z patriotyczną oraz postępową częścią *Armii Ludowej*, która podobno (uwaga K. Fremala) wiodła najbardziej intensywną walkę partyzancką w Polsce. Dosłownie napisał: „*Reakcyjny Rząd RP opracował plan z zamiarem zorganizowania tuż przed przyjściem frontu powstania za pośrednictwem sił Armii Krajowej i przejąć władzę bezpośrednio w swe ręce i według własnego uznania udzielić pomocy postępującej Armii Czerwonej przez terytorium Polski. Oczywiście, że tego typu plany i zamiary miały pełną aprobatę u brytyjskich oraz amerykańskich sojuszników*“. I te „rozważania“ zakończył stwierdzeniem, „*że na takie cele nadużywano patriotyzmu i nienawiści ludu polskiego w walce przeciwko okupantom hitlerowskim również i w Powstaniu Warszawskim*“¹⁰.

Edo Friš w swoim artykule naukowym *SNP v európskej rezistencii* nie używa terminologii stalinowskiej oraz oceniania w takiej mierze, stwierdza jednak dwutorowość polskiego ruchu oporu – *Armia Krajowa* i *Armia Ludowa* – z elementami wojny domowej. Przytoczył, iż polski ruch oporu odznaczał się skuteczną walką przeciwko nazizmowi, ale i bezsensownymi gestami. Za tego typu gest uważa Powstanie Warszawskie. Cytuje historyka polskiego J. Kirchmayera, że powstanie bez kontaktu z Sowietami było błędem politycznym oraz wojskowym. Zamyka swoją ocenę stwierdzeniem, że „*Powstanie Warszawskie nie przyczyniło się do zbliżenia końca wojny ani o dzień i nie wniosło żadnego wkładu do przelamania niemieckiej linii obronnej na Wiśle*”¹¹.

Autorzy zbiorowego opracowania *Dejinná križovatka* swym dziełem również przyczynili się do negatywnego oceniania obrazu i znaczenia Powstania Warszawskiego i jego organizatorów. Podali, że „*poliski rząd emigracyjny*

9 G. Husák, *Svedectvo o SNP...*, s. 151, 158, 170, 171.

10 S. Falt'an, *SNP a jeho problémy*, [w:] *Slovenské národné povstanie 1944...*, s. 235.

11 E. Friš, *SNP v európskej rezistencii*, [w:] *Ibidem*, s. 523-524.

znalazł się na beznadziejnej antyradzieckiej drodze, która przeciwstawiała go logice rozwoju i stała się obcą również dla postępowych sił krajowego ruchu oporu. Przez to znalazła się w beznadziejnej sprzeczności w stosunku do postępowego rozwoju (prokomunistycznego - uwaga K. Fremala) swego kraju i w sposób naturalny odpadła¹².

W kolejnej części porównywali Powstanie Warszawskie z SPN. Stwierdzili, że „przygotowanie SPN w diametralny sposób odróżniało się od przygotowań Powstania Warszawskiego, które były przed Związkiem Radzieckim ukryte. Rząd Beneša w Londynie mimo wszystko prowadził odmienną politykę od polityki emigracji polskiej. Częścią składową jego programu była współpraca z ZSRR, która opierała się na pewnym politycznym realizmie. Dlatego antyradzieckie momenty, tak znamienne dla Warszawy, w tym wypadku na Słowacji nie dominowały, choć i tu nie można ich egzystencji całkowicie wykluczyć¹³”.

G. Husák na konferencji w Smolenicach między innym porównał pod względem klęski wojskowej Powstanie Warszawskie z SPN. Twierdził, „że SPN nie zostało wojskowo pokonane, walkę kontynuowano w górach. Powstanie Warszawskie było według niego pokonane wojskowo i politycznie. Zwyciężone zostały garnitury londyńskie, które go spowodowały, pokonane zostały ich cele reakcyjne, które nim śledzono¹⁴”.

Najwięcej miejsca dla porównania obojga powstań poświęcił we wspomnianym artykule naukowym *SNP a jeho problémy* S. Falt'an: „SPN nie jest analogią Powstania Warszawskiego. Jedynie w tym, że jak w Warszawie bohatersko walczył w oblężeniu lud polski, tak bohatersko walczył w niemieckim oblężeniu i lud słowacki“. Zasadniczą różnicę widział w tym, że „póki w Powstaniu Warszawskim burżuazja reakcyjna nadużywała tę walkę dla swych celów politycznych oraz spekulacje dla antyradzieckich ataków na forach międzynarodowych (w kwestiach braku udzielenia pomocy – uwaga K. Fremala), dla korzystania ze swej burżuazyjnej oraz antyludowej władzy, póty w SPN inicjatywę całkowicie przejął lud kierowany siłami rewolucyjnymi na czele z partią komunistyczną“. Interesujące jest i jego porównanie Armii Krajowej z powstańczą armią na Słowacji. Zadał sobie pytanie retoryczne: „Czy jest możliwe porównanie 1. Armii Czechosłowackiej na Słowacji z polską Armią Krajową, albo można ją porównać z jugosłowiańskimi bandami Mihajloviča? Na pewno nie!“ I kontynuuje: „Armia powstańcza pod wpływem RNV i SRN przekształciła się, choć powoli z winy burżuazji oraz londyńskiego rządu emigracyjnego, w patriotyczną i rewolucyjną siłę

12 *Dejinná križovatka*, Bratislava 1964, s. 192.

13 *Ibidem*, s. 361.

14 G. Husák, *K niektorým otázkam SNP*, [w:] *Slovenské národné povstanie 1944...*, s. 657.

zbrojną“. Swe porównawcze rozważania zakończył stwierdzeniem, iż: „*powstanie ludu słowackiego nie zostało wykorzystane ani do antyradzieckich, antykomunistycznych oraz antypostępowych zamiarów i celów*“¹⁵.

Pod koniec 60-tych lat zostały wydane na Słowacji dwa doniosłe dzieła historyczne. Monografia Jablonickiego na temat obywatelskiego ruchu oporu i pierwszych dniach SPN pod tytułem *Z ilegality do powstania* oraz książka E. Liptáka *Slovensko v 20. storočí*. W dziele Jablonickiego nie ma żadnej wzmianki na temat *Powstania Warszawskiego*. E. Lipták poświęcił mu jednak trzy zdania. „*Równoległe z SPN przebiegało wiele innych poważnych wydarzeń we Europie Wschodniej, było to Powstanie Warszawskie, które mogło wywrzeć wpływ na los najbardziej ważnego kraju Europy Wschodniej zaraz po ZSRR, na Polskę*“¹⁶. Kolejne zdania są o charakterze porównawczym: „*Gdyby SPN zostało drugą Warszawą, zajmowano by się nim dzisiaj w wielu zachodnich monografiach. Ale dlatego, iż było ono geograficzne marginesowe i nie pasowało do zachodniego rozumienia powstawania powojennej Europy, nie pisze się na jego temat tyle jak o Powstaniu Warszawskim*“¹⁷. W związku z tym, wypowiedział swój pogląd w innej postaci: „*SPN jednak zostało jakby w cieniu innych wydarzeń – Powstania Warszawskiego, zamachu stanu w Rumunii, szybkiego postępu aliantów we Francji i powstaniu w Paryżu*“¹⁸.

Od 1970 roku rozpoczął się w historiografii słowackiej tzw. okres normalizacji. Do 1989 roku wydano wiele monografii na temat antyfaszystowskiego ruchu oporu i SPN, które oprócz konsekwentnego zastosowania marksistowsko-leninowskich kryteriów oceniania faktów historycznych, wydarzeń i osobistości, preferowały zwłaszcza działalność członków V. ilegálneho ÚV KSS i G. Husáka. Ruch oporu oraz SPN oceniali historycy w interesie gloryfikacji i apologetyki partii komunistycznej, jej osobistości i członków, partyzantów, internacjonalizmu, pomocy ZSRR powstaniu itd. Wszystko inne zostało zbagatelizowane, przemilczane albo oceniane nieobiektywnie i fałszywie. W związku z *Powstaniem Warszawskim* autor artykułu naukowego analizował pięciotomowe *Dejiny SNP* Viliama Plevzova, książkę Miroslavi Kropilákovéj *Povstanie a revolúcia* (wydana dwukrotnie w 1974 roku jako *Słowackie Powstanie Narodowe*, a potem w 1984 roku już po wspomnianą nazwą), monografię Jana Gebharta a Jána Šimovčeka *Partizáni v Československu* oraz monografię Václava Štefanského *Armáda v Slovenskom národnom povstaní*. Wszyscy wspomniani autorzy we swoich pracach wspomnieli

15 S. Falt'an, *SNP a jeho problémy*, [w:] *Slovenské národné povstanie 1944...*, s. 271.

16 E. Lipták, *Slovensko v 20. storočí*, Bratislava 1998, s. 244.

17 Ibidem, s. 248.

18 E. Lipták: *Na dlhej historickej ceste*, [w:] <http://www.litcentrum.sk/31576>.

Powstanie Warszawskie tylko jednym zdaniem, i to wyłącznie w związku z przyjściem brygady Dirlewanger na Słowację w październiku 1944: „Z Polski przesunęła się na Słowację brygada SS Dirlewanger, która uczestniczyła w stłumieniu Powstania Warszawskiego”¹⁹. M. Kropilák napisał: „że przyszła z Polski po walkach przeciwko Powstaniu Warszawskiemu”²⁰. V. Štefanský utożsamiał się z poglądem, iż w kwestii wojennej pomocy powstaniu „*rząd Beneša zachował się podobnie jak reakcja polska, która wykorzystywała upadek powstania w Warszawie dla antyradzieckiego wystąpienia*”²¹. W tym okresie się praktycznie milczało na temat *Powstania Warszawskiego* w słowackiej nauce historycznej oraz publicystyce.

Radykalna zmiana w porównaniu z poprzednimi okresami w popularyzacji oraz innym ocenianiu *Powstania Warszawskiego* w słowackiej nauce historycznej nastąpiła dopiero po 1989 roku. Największa zasługa w tymże procesie należy dwóm placówkom historycznym na Słowacji, w szczególności *Múzeum SNP* w Bańskiej Bystrzycy oraz Katedrze Historii FHV UMB w tym samym mieście. Już w 1994 roku wspólnie zorganizowały na Donovalach międzynarodową konferencję naukową pod tytułem *SNP v pamäti národa* (z konferencji tej została wydana w 1994 roku praca zbiorowa o tak samo brzmiącej nazwie), gdzie oprócz krótkich wzmianek na temat *Powstania Warszawskiego* wielu autorów referatów oraz koreferatów, były wygłoszone i dwa wykłady, które bezpośrednio zajmowały się nim. Polski autor Roman Drynko w referacie *Polské hnutie odporu* osobiście przekazał słowackiemu profesjonalnemu audytorium podstawowe dane na temat planu Burza, którego ostatnim etapem było *Powstanie Warszawskie*. W zakończeniu oprócz wspomnianych danych autor stwierdza, że „*Powstanie Warszawskie urzeczywistniało się w wyjątkowo niekorzystnej atmosferze politycznej i dlatego nie powiodło się. Udowodniło jednak bohaterstwo armii powstańczej oraz mieszkańców miasta*”²².

Wspomnianą niekorzystną atmosferę polityczną szczególnie analizował czeski historyk Jaroslav Valenta we swoim wystąpieniu *Dvě povstání v létě 1944 Varšava a Slovensko*. Stwierdził on ich powstanie oraz niezależność od siebie wystąpień zbrojnych, mnóstwo wspólnych oraz odmiennych ry-

19 V. Plevza a inni, *Dejiny Slovenského národného povstania 1944*, 2 zw. – *SNP a jeho historický význam*, Bratislava 1984, s. 379; ibidem, 5 zw. – *Encyklopédia odboja a SNP*, Bratislava 1984, s. 90; J. Gebhart, J. Šimovček, *Partizáni v Československu*, Praha-Bratislava 1984, s. 304.

20 M. Kropilák, *Slovenské národné povstanie*, Bratislava 1974.

21 V. Štefanský, *Armáda v Slovenskom národnom povstaní*, Bratislava 1983, s. 140. Na s. 212 autor monografii na temat armii w powstaniu napisał, „iż brygada karna Dirlewanger o 4 000 mężczyzn przyszła z Polski, gdzie w brutalny sposób brała udział w stłumieniu Powstania Warszawskiego.”

22 R. Drynko, *Polské hnutie odporu*, [w:] *SNP v pamäti národa...*, s. 18-36.

sów, znaków, cech „których wspólnym mianownikiem były przede wszystkim polityczne, ew. polityczno-mocarstwowe interesy”²³. Potwierdził fakt, że *Powstanie Warszawskie* było częścią przemysłowego planu *Burza*, który zawierał rozległe wystąpienie zbrojne polskiego ruchu oporu po całej Polsce w chwili przybliżenia się wyzwolących armii radzieckich. Jak apisał autor artykułu naukowego nie chodziło tylko o aktywny współdziałanie w procesie wyzwolenia terytorium polskiego, lecz również o przejęcie zarządzania oraz władzy legalnymi organami polskimi w zastąpieniu legalnego rządu polskiego w Londynie. Tym bardziej, że 22 lipca 1944 Moskwa i Stalin instalowali na wyzwolonym terytorium Polski tzw. *Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego (PKWN)*, bardziej znany jak Komitet Lubelski, za pośrednictwem którego chciał Związek Radziecki wprowadzić reżym bolszewicki w tymże kraju. „*Legalny rząd polski w Londynie i jego wykonawczy organ polityczny i wojskowy Armia Krajowa stanowiły główną przeszkodę stalinowskiego planu sowietyzacji Polski. Nadrzędnym było (z radzieckiego punktu widzenia - uwaga K. Fremala) usunięcie konkurencji, skomplikowanej struktury polskiego podziemia - konspiracji, której organizacyjnym i ideologicznym centrum była właśnie Warszawa. W tej konkretnej sytuacji likwidację tę wykonali naziści, jednak rzeczywisty profit przypadł Stalinowi*”²⁴. Również i z punktu widzenia tych aspektów wskazuje na zatrzymanie operacji wojskowych, wojsk radzieckich w bezpośrednim pobliżu stolicy Polski, odmówienie pomocy powstańcom oraz braku udzielenia swych baz lotniczych brytyjskim oraz amerykańskim samolotom dla zaopatrzenia powstańców warszawskich. W innych częściach swego artykułu J. Valenta naświetla i uzasadnia inne postępowanie i taktykę Związku Radzieckiego w stosunku do rządu czechosłowackiego oraz E. Beneša, początkowe wahanie się z udzieleniem pomocy *SPN* oraz nie realizowane wsparcie materialne i pomoc zachodnich aliantów powstańcom słowackim.²⁵

W pracy zbiorowej *SNP v pamäti národa* wielu autorów słowackich wspomniało o Powstaniu Warszawskim w związku z polityczną oraz wojskową sytuacją w Europie i w świecie w latach 1943 – 1944 i z tzw. „gorącym latem” 1944. Nie tylko w tej pracy zbiorowej. Wystarczy przytoczyć z dziesiątek prac dwa typowe przykłady: „*Wywrotowe polityczne i wojskowe wydarzenia w latach 1943-1944 – Stalingrad, El Alamein, Kursk, upadek faszyzmu we Włoszech, lądowanie aliantów we Włoszech, Teheran, rosnący antyfaszystowski ruch oporu w Jugosławii, we Francji, Polsce, lądowanie*

23 J. Valenta, *Dvě povstání v létě 1944 - Varšava a Slovensko*, [w:] ibidem, s. 298.

24 Ibidem, s. 300.

25 Choć autor jest czeskim historykiem, jego referat zabrzmiał na słowackiej konferencji naukowej i został opublikowany w słowackiej historycznej pracy zbiorowej.

alianckich wojsk w Normandii, wybuch antyfaszystowskich powstań w Warszawie, w Paryżu, wojskowo-polityczne zamachy stanu w Rumunii i Bułgarii, odstąpienie Finlandii od nazistowskich Niemiec – wpłynęły na wszystkie warstwy ludności na Słowacji²⁶.

W podobnym nastroju wojskowo i geopolitycznie wyznaczył zakres wybuchu SPN i F. Vnuk w swej antypowstańczej publikacji *Neuveriteľné sprisahanie*: „Powstanie (SPN) rozpoczęło się dla Niemców w bardzo krytycznym czasie. Niemiecki front rozwał się ze wszystkich stron. Była potrzeba latać dziury na zachodzie, wschodzie i na południu. Rezerw nie było. Na zachodzie wojska alianckie posuwały się prawie bez oporu do Renu. 23-go sierpnia 1944 padł Paryż i tego samego dnia Rumuni zmienili sojusznika z Niemiec na Rosję. Na wschodnim froncie powstała w ten sposób wielka luka, którą trzeba było wypełnić. Od 1-go sierpnia 1944 walczyła w Warszawie polska Armia Krajowa przeciwko wojskom niemieckim. Na południu rozrabiali partyzanci Tita. Półwyspem Apenińskim powoli przebijali się Alianci²⁷.”

Tego typu krótkie wzmianki na temat Powstania Warszawskiego znajdziemy w pracach wielu historyków słowackich, mianowicie Ľubomíra Liptáka²⁸, Jozefa Škultétyho²⁹, Miroslava Lička³⁰, Dušana Halaja³¹, Jána Korčeka³², Martina Lacka³³ itd.

Drugą międzynarodową konferencją naukową, którą ponownie zrealizowało Muzeum SNP wraz z Katedrą Historii FHV UMB w Bańskiej Bystrzycy 8-9 września 1999 niosła nazwę *Antifašistické povstania v strednej Európe v rokoch 1944-1945*. Na pierwszym planie zainteresowań prowadzących wykłady słowackich, czeskich oraz polskich historyków były naturalnie SPN oraz Powstanie Majowe czeskiego ludności w 1945 roku. Podstawowe informacje, problemy związane z Powstaniem Warszawskim i jego porównanie z SPN wygłosił Marian Drozdowski z Polskiej Akademii Nauk w Warszawie.

26 K. Fremal, *Slovenská spoločnosť, odboj a SNP*, [w:] *SNP v pamäti národa...*, s. 188.

27 F. Vnuk, *Neuveriteľné sprisahanie*, Trenčín 1993, s. 73.

28 Ľ. Lipták, *Slovensko v 20. storočí...*, s. 244.

29 J. Škultéty, *Kontrarevolučné úsilie Tisovej vlády v období SNP*, [w:] *Slovenské národné povstanie 1944...*, s. 538. „Dla stłumienia SPN był brak wojsk. Nie było ich pod dostatkiem. Katastrofa na froncie rumuńskim, armie radzieckie przed bramami Karpat, powstanie w Warszawie“.

30 J. M. Ličko, *USA v Banskej Bystrici*, Banská Bystrica 1994, s. 18. Po wyliczeniu wszystkich politycznych i wojskowych wydarzeń 1944 roku autor napisał: „Na tej arenie międzynarodowej dojrzał kolejny wybuch rewolucyjny – słowackie wystąpienie zbrojne“.

31 D. Halaj, *SNP a európska rezistencia*, [w:] *SNP v pamäti národa...* s. 259.

32 J. Korček, *Slovenská republika 1943-1945*, Bratislava 1999, s. 157.

33 M. Lacko, *Slovenské národné povstanie 1944*, Bratislava 2008, s. 58. „Klęski nacistowskich Niemiec wzmacniały pewność siebie zniewolonych narodów i niezmiernie aktywowały ich dążenia do oporu. Lato 1944 niosło się w duchu wielkich antyfaszystowskich wystąpień. Temu słowackiemu poprzedzały francuskie no i zwłaszcza Powstanie Warszawskie“.

Jego artykuł nosił nazwę *Reflexie o Varšavskom povstání a SNP*. Główną treścią artykułu jest porównanie przyczyn powstania, przebiegu, politycznego i wojskowego znaczenia tychże ruchów zbrojnych w 1944 roku. Oba powstania wg. autora miały szerszy niż narodowy wymiar. *Powstanie Warszawskie* było „kontynuacją napaści i walki Polski za odzyskanie niezależności we wrześniu 1939, jego klęską i okupacją agresorami – niemieckimi i radzieckimi”³⁴. Brak pomocy ze strony wojsk radzieckich rozumie autor artykułu jak historyczną krzywdę wykonaną na narodzie polskim. W czasie gdy Polacy musieli już wtedy walczyć z dwoma systemami totalitarnymi, niemieckim oraz radzieckim, Słowacy mieli w tym okresie tylko jednego nieprzyjaciela – niemiecki nazizm. Autor porównał i polityczne oraz wojskowe znaczenie obojga powstań. Słowackie powstanie narodowe ocenia pod każdym względem wyżej. Według niego nieporównywalna jest i liczba ofiar oraz rozmiar zniszczeń Warszawy. W zakończeniu stwierdził, że tak jak w *Powstaniu Warszawskim* walczyli Słowacy, w *SPN* brali udział i Polacy. Artykuł zakończył następstwem sowietyzacji naszych krajów.

W 1994 roku *Instytut Dziejów Współczesnych Akademii Nauk Republiki Czeskiej* w Pradze wydał książkę znanego czeskiego, ale i słowackiego historyka Viliama Prečana pod tytułem *V kradeném čase – Výběr ze studií, článků a úvah z let 1973-1993*. Autor włączył do książki i stosunkowo obszerny artykuł naukowy *Britové, Sověti a povstání*³⁵. W związku z niezrealizowaną brytyjską oraz amerykańską pomocą na rzecz *SPN* V. Prečan bardzo często porównuje *Powstanie Warszawskie* z *SPN*, a to nie tylko w kwestiach stosunku Związku Radzieckiego do nich, ale i pod względem wojskowej oraz materialnej pomocy obojga powstaniom ze strony zachodnich aliantów oraz Związku Radzieckiego. Na początku od razu napisał, że „nad Słowacją powstańczą wisiało fatum Warszawy od jego pierwszych dni”³⁶. W dokumentach brytyjskiego Ministerstwa spraw zagranicznych pojawiły się dotychczas nieznane sformułowania „rosyjska sfera operacyjna“, „lekcja polska“, „uniknąć polskich zasadzek“, „postępować w sprawach *SPN* zgodnie z rządem radzieckim“, „sytuacja na Słowacji mogłaby potoczyć się podobnie jak w Warszawie“ itd.³⁷ Rząd brytyjski obawiał się, że na Słowacji powtórzy się w mniejszej mierze tragedia Warszawy po klęsce tamtejszego powstania. Ambasador radziecki w Londynie V. Lebedev wyraził wątpliwość co do tła akcji powstańczej na Słowacji i wspominał o bijące w oczy podobieństwo do

34 M. M. Drozdowski, *Refleksie o powstaniu słowackim i warszawskim*, „Acta historica Neosoliensia”, tomus 2, Banská Bystrica 1999, s. 11- 18.

35 V. Prečan, *V kradeném čase*, Praha 1994, s. 78-98.

36 Ibidem, s. 86

37 Ibidem, s. 86.

tw. *Polskiego powstania w Warszawie*. Powiedział: „*W stosunku do całego przedsięwzięcia jestem skrajnie nieufny*.“ Wypowiedział obawę, że „*całe „przedsięwzięcie” (SPN - uwaga K. Fremala) zostało sprowokowane przez niemieckich agentów z antyradzieckimi celami, a ZSRR będzie oczerniany, iż powstańców słowackich nie wspiera*“³⁸. Jak bardzo koresponduje to z poglądem generała Sergeja M. Štemenka, który charakteryzował organizatorów SPN jak „*burżuazyjnych puczystów*“³⁹. V. Prečan swoje rozważania na temat pomocy zachodnich sojuszników SPN zakończył stwierdzeniem: „*Pomoc radziecka SPN była niewystarczająca. Nie byli nawet zainteresowani, ażeby zachodni sojusznicy udzielili pomocy wojskowej powstańcom słowackim. Nigdy nie odpowiedziały na mnóstwo brytyjskich pytań*“. I kontynuował: „*Związek Radziecki nie oskarżył powstanie na Słowacji jako nieprzyjacielską antyradziecką akcję, jak zrobił to w stosunku do powstania w Warszawie. We wszystkich pozostałych zagadnieniach nie było żadnej różnicy w stosunku Związku Radzieckiego do Warszawy jak i do Słowacji. W pierwszym przypadku Sowieci nie zrobiły nic i zabroniły innym pomóc powstaniu przeciwko Niemcom. W przypadku SPN zrobiły mało i za późno. Twardogłowym milczeniem na wszystkie pytania w istotny sposób redukowały możliwości zachodniej pomocy*“⁴⁰.

Podobne poglądy, lecz w twardszym wydaniu, prezentował słowacki historyk na uchodźstwie Miloslav Ličko w swojej książce *USA v Banskej Bystrici*. Stwierdził, że słowackie wystąpienie przypominało Sowiecom wyraźnie Warszawę i obecność mocnej i zdolnej do akcji armii powstańczej, orientowanej na rząd londyński jeszcze bardziej irytowała Sowieców niż *Armia Krajowa*. Napisał: „*Wschodni front stanął tuż na warszawskich przedmieściach. Radzieckie samoloty wylądowały na lotniskach oddalonych 20 minut od polskiej stolicy. Mimo to strona radziecka twierdziła, że nie jest w stanie udzielić pomocy walczącej Warszawie. Na wschodnim brzegu Wisły stały radzieckie siły w liczbie 135 tysięcy mężczyzn oraz 670 czołgów. Wschodni front nie jawił żadnych tendencji ruchu. Rozpoczęła się zimna wojna. Żelazna kurtyna padła na Polskę. Na Słowacji rozpalal się pożar powstańczy. Moskwa tajemniczo milczała odnośnie alianckich propozycji oraz pytań dotyczących możliwej pomocy zachodnich sojuszników SPN. Północny wiatr dmuchał symboliczny kurz z płonącej Warszawy na Słowację*“⁴¹. Podobne poglądy na temat radzieckiej pomocy SPN można znaleźć i w artykule członka *Armii Krajowej* i uczestnika SPN Stanisława Majewskiego, które opublikował

38 Ibidem, s. 94-95.

39 A. Dubček, *Nádej zomiera posledná*, Bratislava 1993, s. 55-56.

40 V. Prečan, *V kradeném čase...*, s. 97.

41 M. J. Ličko, *USA v Banskej Bystrici...*, s. 40-41.

w artykule pod tytułem „*Karpatsko-duklianska operácia Červenej armády a Slovenské národné povstanie*“⁴².

Uważam, że na poglądy V. Prečana i M. Lički zareagował w swoim artykule naukowym *K otázke vojenskej pomoci západných spojencov SNP* słowacki historyk wojskowy Jozef Bystrický.⁴³ Autor położył kilka ciekawych pytań. Polscy przedstawiciele oficjalnie domagali się 26 lipca 1944 w Londynie pomocy dla przygotowywanego powstania w Warszawie. Ze strony brytyjskiej w tym przypadku nie zabrzmiał warunek uzyskania zgody ze strony rządu radzieckiego, choć *Armia Czerwona* była już na drogach dojazdowych do miasta. W przypadku *SPN* żądali zgody radzieckiej strony.⁴⁴ I kontynuuje, że od początku września 1944 zaczęły zachodni sojusznicy używać sformułowań, iż Słowacja znajduje się w strefie operacyjnej *Armii Czerwonej*, i dlatego pomoc powstańcom słowackim powinien udzielić Związek Radziecki. Kontynuuje: „*Jednak w strefie operacyjnej Armii Czerwonej znajdowało się terytorium Polski, nie mówiąc już o samym obszarze Warszawy, dokąd były dostawy materialne dostarczane nie tylko przed Powstaniem Warszawskim, lecz i podczas niego, jak i później do końca 1944 roku.*“ Pyta się: „*Nie wiem z jakimi uczuciami patrzyli nasi wojskowi za wolnością na niebo, kiedy nad nimi latały samoloty z pomocą i materiałem – niestety dla Polski. Podczas wojny zrealizowano do Polski na ogół z powodzeniem 485 lotów z dostawami materiału, z których w sierpniu i wrześniu 1944, 192 zmierzało do Warszawy i jej okolic*“. I stwierdzał: „*Inaczej wyglądała sytuacja w przypadku Słowa-*

42 S. Majewski, *Karpatsko-duklianska operácia Červenej armády a Slovenské národné povstanie*, „Acta historica Neosoliensia”, tomus 3, Banská Bystrica 2000, s. 140 – 147. Opublikowanie wykładu S. Majewskiego ma też swe perypetie. Wykład wygłosił na konferencji *SNP 1944 – vstup Slovenska do demokratickej Európy*, która odbyła się w Muzeum *SNP* – 10 sierpnia 1999. Po burzliwej, odmawiającej reakcji radzieckiej delegacji obecnej na konferencji i niektórych słowackich historyków S. Majewski odmówił opublikowania swego wykładu w przedmiotowej pracy zbiorowej. Nie chciał wywoływać złe nastroje. Za namową autora tego artykułu naukowego opublikował swój wykład w historycznym roczniku katedry historii na FHV UMB v Bańskiej Bystrzycy, gdzie pojawił się w pełnym brzmieniu.

43 J. Bystrický, *K otázke vojenskej pomoci západných spojencov SNP*, [w:] *SNP 1944 - Vstup Slovenska do demokratickej Európy*, Banská Bystrica 1999, s. 64 - 80.

44 Wg. mnie byli już pouczeni i „wystraszeni“ radziecką historyczną reakcją na *Powstanie Warszawskie*. E. Ivaničková, *Veľká Británia a slovenský odboj*, [w:] *SNP 1944 – Vstup Slovenska do demokratickej Európy...*, s. 85. Autorka napisała, „że w tym czasie (sierpień-wrzesień 1944 – uwaga K. Fremala) doszło do kulminacji brytyjsko-amerykańskich oraz radzieckich stosunków w związku z Powstaniem Warszawskim, kiedy Moskwa w związku z wzrastającym naleganiem Amerykanów oraz Brytyjczyków w zasadzie odmówiła pomocy polskim powstańcom“. Problematykę ostrożnej polityki zachodnich aliantów w stosunku do *SPN* poruszył i J. Bystrický: „Na brytyjskim ministerstwie spraw zagranicznych stwierdziły, iż jest potrzeba pozytywnego reagowania na Powstanie na Słowacji, ażeby nie powstało wrażenie, że Brytyjczycy są mniej zainteresowani Słowakami niż Polakami. Jednocześnie dominował pogląd, że jest potrzeba postępować ostrożnie i z niczym nie spieszyć się.“. J. Bystrický, *K otázke vojenskej pomoci západných spojencov SNP...*, s. 72.

*cji, która z punktu widzenia długoterminowych planów i celów sojuszników zachodnich pozostawała na marginesie ich interesów i nie należała nawet między prawdopodobne obszary działań ich wojsk*⁴⁵. Należy dodać, że ani polskie terytorium w tym czasie nie należało już do przestrzeni przyszłych działań wojsk zachodnich sojuszników.

Ze wszystkiego jednak wynika, że Związek Radziecki nie życzył sobie powstania na Słowacji, jak napisali o tym Jablonický oraz Anton Rašla już w 1969 roku⁴⁶. Sowieci zrobiły wszystko dlatego, ażeby zachodni sojusznicy nie mogły udzielić wystarczającej albo maksymalnej pomocy wojskowej i materialnej, i to dokładnie tak samo, jak temu było i w przypadku *Powstania Warszawskiego*. Własnej pomocy udzieliły wg. możliwości, delikatnie mówiąc nikłą i zapóźno. Generał Rudolf Viest miał rację kiedy powiedział, podczas odejścia w góry z Donoval, „*že pomoc SPN ze strany sojuszników, włącznie ze Związkiem Radzieckim, była niewystarczająca i pozostawiła go własnemu losowi*”⁴⁷.

Pod koniec mego artykułu oddaje słowo przedstawicielowi młodej generacji historyków słowackich, którzy patrzą na ruch oporu oraz *SPN* i również na *Powstanie Warszawskie* zupełnie odmiennym sposobem, który wg. mnie w przyszłych latach zdominuje historiografię słowacką. „*Dnia 1 sierpnia 1944 rozpoczęły się walki, które w okupowanej Warszawie zorganizował niekomunistyczny ruch podziemia – Armia Krajowa. Spojrzenia powstańców skierowały się w stronę wschodu, ponieważ tylko stamtąd mogła nadejść decydująca pomoc wojskowa. Pomimo to, iż radzieckie wojska czołgowe stanęły tylko 50 km od miasta, Stalin nie udzielił powstańcom pomocy. Nie zezwolił na to nawet Brytyjczykom, którzy okazali zainteresowanie. Co więcej, polskich dowódców powstańczych określał jako zbrodniarzy. Następstwa nazistowskiego odwetu były okrutne – wymordowanie około 200 tysięcy miejscowych mieszkańców i uczestników powstania. Nie mówiąc już o tym, że bezskuteczne powstanie podziemia demokratycznego mogli naziści propaga-*

45 Ibidem, s. 74.

46 J. Jablonický, *Referát na stretnutí slovenských a českých historikov odboja v Trenčianskych Tepliciach 15. – 17. júla 1969*, „Odboj a revoluce”, Správy, 1969, nr 5; A. Rašla, *Neporazená armáda*, Bratislava 1969, s. 128.

47 V. Prečan na temat radzieckiej pomocy *SPN* napisał: „Radziecka pomoc była niewystarczająca. Radzieckie możliwości transportu były większe niż te, które były udzielone do dyspozycji. Nie były zainteresowani w tym, aby zachodni alianci udzieliły pomocy wojskowej”. V. Prečan, *V kradeném čase...*, s. 97.

Podobne poglądy wyraził i M. Ličko, *USA v Banskej Bystrici...*, s. 73: „Sowiecka postawa wobec propozycji słowackiej dotyczącej koordynacji akcji, jak i ich opóźniona aktywność w Karpatach, ewokują myśl, że Moskwa od początku akcję powstańczą na Słowacji nie przyjęła! Sowieci zrobili praktycznie wszystko, co było w ich możliwościach, ażeby akcje na Słowacji wybuchły zaważsze i żywiolowo. W ten sposób skazały nasze powstanie na wojskowe niepowodzenie.”

cyjnie wykorzystać jak odstrasżający przykład Stalinowskiej polityki⁴⁸. W innym miejscu i w związku z tym wydarzeniem M. Lacko podał, że „*Obcy importowany pierwiastek, można z drugiej strony widzieć w ruchu partyzanckim. To przyniosła na Słowację stalinowska polityka. Sowietami inspirowany oraz pokierowany ruch partyzancki forsował przede wszystkim ich interesy – nie słowackie narodowe interesy. Można uzasadniająco przypuszczać, że głównym celem specjalistycznie szkolonych kadr partyzanckich było wywołanie przedwczesnej okupacji Słowacji* (porównaj z poglądami M. Lička, V. Prečana a S. Majewskiego – uwaga K. Fremala). *W ten sposób powstał stan, w którym krajowy niekomunistyczny ruch został pokonany, a Armia Czerwona stała się wyzwolicielem okupowanego kraju*”⁴⁹. Również i w tym widzę, między innym, zgodne cechy Powstania Warszawskiego i Słowackiego Powstania Narodowego.

tłumaczenie Rastislav Trzaskowski

48 M. Lacko, *Slovenské národné povstanie 1944...*, s. 59.

49 Ibidem, s. 58-59, 197.

W słowackiej publicystyce na temat *Powstania Warszawskiego* pojawiają się i następujące stwierdzenia o stosunku Związku Radzieckiego i jego „pomocy”: „Stalin pozwolił wykrwawić powstańców warszawskich i nacytom spalić Warszawę, czekając na brzegu Wisły”. P. Šoltés, *Mýty, štátne sviatky a história*, „Impulz”, 2006, nr 1.

23 SIERPNIĄ 1944 ORAZ RUMUŃSKĄ HISTORIOGRAFIA. POJĘCIOWE ZMIANY ODBIERANIA WYDARZEŃ HISTORYCZNYCH

ȘERBAN LIVIU PAVELESCU

Rumuńskie święto narodowe - 23 sierpień 1944, był przez cztery dekady jednym z kluczowych wydarzeń historycznego ustroju legalizującego partię komunistyczną i jednocześnie był to temat historyczny podkreślany przez *Rumuńską Partię Komunistyczną*.

Tysiące poświęconych artykułów naukowych, jak i setki opracowań, które zajmowały się bardziej lub mniej tym tematem potwierdzają to właśnie twierdzenie. Temat ten przekracza okres ery komunistycznej i podejmowany jest nadal przez współczesną rumuńską oraz zagraniczną historiografię. Powodów dla takiego zainteresowania tym wydarzeniem historycznym, które mogłoby być (i było) przedmiotem głębokiego badania jest wiele i przekraczają one klasyczne analizy historyczne.

23 sierpień 1944 jest jednym ze wzorcowych przypadków manipulacji oraz dostosowania historii celem legitymizacji propagandystycznych zamiarów z powodu własnych politycznych interpretacji oraz implikacji. Jednocześnie zwraca uwagę na sposób, w jaki były wspomniane wydarzenia odbierane, wykorzystywane oraz interpretowane. Fakt, iż dyskusja historiograficzna nadal jest kontynuowana – co więcej, rozszerza się i w postkomunistycznym kontekście wraz z właściwymi tematami oraz postawami partyzantów w całej dyskusji – świadczy o kontynuacji preferowania legitymacji politycznej oraz wymiaru ideologicznego tychże konkretnych wydarzeń historycznych.

Dyskusja na temat wydarzenia historycznego i jego historiograficznych refleksji miałaby wziąć pod uwagę problemy teoretyczne, takie jak tożsamość narodowa, legitymizacja polityczna oraz ich determinanty. Paradygmat teoretyczny, który musimy (w związku z generalnym zakresem teoretycznym refleksji przeszłości w konstrukcji oraz wsparciu specyficznej tożsamości narodowej) rozważyć, została wytłumaczona przez Benedykta Andersona¹. Implikację metod historii symbolicznej oraz historiografii podczas legitymiza-

¹ B. Anderson, *L'imaginaire national. Réflexions sur l'origine et l'essor du nationalisme*, Paris 2002.

cji reżimu politycznego analizując wg. Davida Kertzera² i jego specyficznego wkładu w daną problematykę.

W tym właśnie kontekście chcę swym wystąpieniem podkreślić główne analizy oraz linie odbierania wydarzeń 23 sierpnia 1944, przedstawione w rumuńskiej komunistycznej oraz postkomunistycznej historiografii. Dalej chciałbym podkreślić stosunek pomiędzy tymi historiograficznymi podejściami oraz oficjalnymi deklaracjami reżimu politycznego, który w tym okresie w Rumunii dominował. Podstawowym wynikiem analizy produkcji historiograficznej poświęconej 23 sierpnia 1944 jest, iż wydarzenie to nigdy nie było oddzielone od temporalnego kontekstu. Co więcej, dyskusja, która toczyła się odnośnie 23 sierpnia 1944 r., obejmuje ważne aspekty odnoszące się do wydarzeń i posiada aksjologiczne, polityczne oraz ideologiczne implikacje.

Do najbardziej relewantnych można zaliczać: cechy reżimu politycznego prowadzonego przez Iona Antonescu, rodzaj wojny prowadzonej przez Rumunię na wschodnim froncie, pozycję rumuńską w ramach Osi, stosunek reżimu do Żydów i mniejszości etnicznych, status oraz rodzaj wojny prowadzonej przez Rumunię na zachodzie, stosunek do mocarstw alianckich, ewolucję wewnętrznego reżimu politycznego itd. Co więcej, wydarzenia te dotyczą przeważanie jednej czy drugiej strony w związku z wystąpieniem Rumunii z Osi, ich motywacje, oraz istotę zróżnicowanych sił, ich kategorii i pól, które miały wpływ na to wystąpienie. W końcu, kolejnym stopniem dyskusji jest kwestia, czy dominujący wpływ na sukces zamachu stanu miały autochtoniczne jednostki wojska albo sojusznicy (dokładniej *Armia Czerwona*).

Najpierw zachodzi potrzeba chronologicznego ograniczenia historiografii ery komunistycznej (manipulowanej, kontrolowanej i cenzurowanej przez reżim komunistyczny) oraz ery postkomunistycznej (w większości inicjowanej zamiarami politycznymi, które nie pochodziły ze środowiska akademickiego).

Pierwszy etap dyskusji akademickiej oraz politycznej na temat wydarzeń z 23 sierpnia obejmuje okres między sierpniem 1944 oraz grudniem 1948 i posiada wszystkie cechy świeżych historycznych przeżytków. Obejmuje wiele deklaracji oraz bezpośrednich wypowiedzi uczestników.

Całkiem duża ilość opracowań, która była tymże wydarzeniom poświęcona, była polemiczna oraz połączona z walką polityczną i ówczesnymi wydarzeniami w Rumunii. Interpretacja faktów oraz stosunek uczestników do nich były różne, i to w zależności od stanowisk politycznych oraz chwilowej nierównowagi sił. Można np. zacytować opracowanie z jesieni 1944³

2 D. I. Kertzer, *Ritual, politics and power*, Yale 1988.

3 *Cum s-a produs lovitura de stat de la 23 august 1944. Rolul suveranului*, București 1944.

pochodzące z kręgów należących do pałacu królewskiego. Artykuł pokazuje główną rolę króla w grupie, która była skierowana przeciwko Antonescu oraz Hitlerowi, wskazując na działalność oraz sukcesy wspomnianej grupy. Typologiczny zakres tychże wydarzeń stanowi zamach stanu. Rola oraz obecność sił radzieckich jest marginalna, choć niezaprzeczalna. Akcje armii rumuńskiej oraz ich uczestnictwo w wojnie przeciwko Hitlerowi są bardziej niż zaznaczone.

Pozycja *Rumuńskiej Partii Komunistycznej* oraz ich bliskich kręgów akademickich była zupełnie odmienna. Dość relewantnym jest wydanie gazety *Scanteia*, publikowanej przy okazji pierwszej rocznicy 23 sierpnia 1944⁴. Główna uwaga koncentruje się tutaj na jednostki armii radzieckiej oraz jej akcje wojskowe na terytorium rumuńskim podczas tych wydarzeń i podkreśla się ważność *Rumuńskiej Partii Komunistycznej* w koalicji sił politycznych biorących udział w akcji. Podobnie podkreśla się i rola gard patriotycznych (paramilitarnych ugrupowań kontrolowanych przez komunistów).

Polityczna oraz historiograficzna produkcja tego prądu bardziej szczegółowo badała ewolucję rumuńskiej sowietyzacji, którą poszerza o elementy wiążące się z reżimem politycznym sprzed 23 sierpnia 1944 – międzywojennym reżimem politycznym, wojną Rumunii przeciwko ZSRR itd. Konsolidacja sił komunistycznych w Rumunii, eliminująca pozostałe elementy starego reżimu (30 grudnia 1948 – zniesienie monarchii i proklamowanie *Rumuńskiej Republiki Ludowej*) odbiło się i na poziomie konceptualnego zakresu historiograficznej wizji wydarzeń z 23 sierpnia 1944.

Według niepowtarzalnego przewodnika autorstwa Mihaila Rollera⁵, odpowiedzialnego za implementację wizji marksistowskiej, wydarzenia z 23 sierpnia 1944 przedstawiały się jako zbrojne powstanie *Komunistycznej Partii Rumunii* oraz klasy robotniczej jak wszędzie obecnych entyt. Armia, dwór królewski oraz demokratyczne partie polityczne są tutaj tylko jakimś dodatkowymi elementami wokół komunistów i przypisuje im się negatywne motywacje. Artykuł jako element strukturalny wskazuje historyczną rolę „wyzwoleńczej” *Armii Czerwonej* podczas rozwoju oraz sukcesie wydarzeń dotyczących zamachu stanu.

23 sierpień 1944 może stać się wskazówką historycznej przyczynowości, której punktem kulminacyjnym jest ustanowienie ludowo-demokratycznego reżimu jako szczytu społecznego rozwoju w Rumunii. Użyte analityczne oraz

4 „Scânteia”, 22.-23. 8. 1945.

5 W historiografii pierwszej połowy 50-tych lat w Rumunii odgrywa podobną rolę, jaką miał Żdanov w radzieckiej kulturze danego okresu. Michael Roller jest odpowiedzialny za kwantyfikowanie politycznej oraz ideologicznej pozycji legitymującej Komunistyczną partię Rumunii. Porównaj: M. Roller, *Istoria Românilor*, București 1947.

wyjaśniające terminy są klasyczne dla historiografii marksistowskiej. Poprzedni reżim polityczny, nie tylko ten wprowadzony przez Iona Antonescu podczas wojny, albo wprowadzony przez Karola II, ale również i międzywojenny reżim jest uważany za reakcyjny oraz tyrański. Ówczesne wydarzenia historyczne generalnie, jak i wydarzenia dotyczące 23 sierpnia 1944 w szczególności, są priorytetowo przypisywane partii komunistycznej oraz jej akcjom i pozycjom (rzeczywistym lub wymagowanym).

Wspomniany artykuł potwierdza, iż znajdujemy się już w obszarze historiografii komunistycznej i możemy sprzeczać się co do jego kompletnego powiązania z legitymizacją reżimu politycznego. Od tego okresu, aż do upadku totalitarnego reżimu w Rumunii w grudniu 1989, artykuły historyograficzne, przynajmniej te, które dotyczą wspomnianych wydarzeń, mniej więcej odzwierciedlają polityczną pozycję reżimu komunistycznego wraz z jego rozwojem.

Stosunki pomiędzy Bukaresztem oraz Moskwą (różnice, które pojawiły się pomiędzy oboma krajami), jak i dyskusja ideologiczna, która zaczęła i uwypukliła się pod koniec 50-tych lat, dotknęła również struktur historyograficznego traktatu.

Uświadamiając sobie wszystkie wspomniane fakty, możemy powiedzieć, że interpretacja danych oraz faktów, jak i obraz 23 sierpnia 1944 w historiografii komunistycznej przeszły kilka większych etapów. Pierwszym z nich jest ten już wyżej wspomniany i opisany przez Mihaila Rollera w wyjątkowym historycznym przewodniku.

Koniec 50-tych lat, zwłaszcza okres po wycofaniu się wojsk radzieckich z Rumunii (1958) stał pod znakiem zmiany ówczesnej oficjalnej historiografii, która odzwierciedliła się w obniżaniu roli oraz wpływu *Armii Czerwonej* w wydarzeniach z 23-go sierpnia 1944. Z drugiej strony została podkreślona rola sił narodowych, choć nie armii samej, ale tylko gard patriotycznych, z wiadomym zamiarem legitymowania powojennej mocy komunistycznej. W tymże czasie wytwarzane są falsyfikaty historyczne według wzorów radzieckich przepisów, i to dla potrzeb propagandy oraz ideologii. Chodzi głównie o dokumentację oraz zdjęcia, które dowodzą obecności oraz działalności oddziałów patriotycznych w wydarzeniach 23 sierpnia 1944⁶.

Główna tendencja preferuje w ramach analiz oraz wizji wydarzeń z sierpnia 1944, rolę sił narodowych w rozwoju i pod koniec działalności powstańczych. Ideologiczna luka pomiędzy *Komunistyczną Partią Rumunii* oraz *Komunistyczną Partią Związku Radzieckiego* na początku lat 60-tych

6 Zdjęcia, które pojawiły się we wszystkich ówczesnych książkach historycznych oraz wykładach i odsyłały do tychże wydarzeń, były wyprodukowane wytwórniami filmowymi w Buftea w połowie 50-tych lat.

– ideologiczne ostrze reprezentowane przez deklarację *Komunistycznej Partii Rumunii*, dotyczącej stosunków pomiędzy obojga partiami komunistycznymi w kwietniu 1964 – odbija się również i w historiografii. W związku z tą tendencją warto wspomnieć 5-cio tomowe opracowanie wydane dla celów wewnętrznych przez rumuńskie ministerstwo obrony⁷, jak również wydaną historię *Komunistycznej Partii Rumunii* z 1960 roku⁸.

Napięte stosunki *Komunistycznej Partii Rumunii* oraz Moskwy przyczyniły się generalnie do restrukturalizacji historiografii rumuńskiej, a zwłaszcza wydarzeń dotyczących 23 sierpnia 1944, co było typowe od połowy 60-tych lat⁹.

Nowa linia interpretacji zasadniczo nie modyfikowała kluczowych danych pierwotnej interpretacji stworzonej przez *Komunistyczną Partię Rumunii* wg. której 23 sierpień 1944 był mechanizmem spuszcającym rewolucji społecznej. Zmieniła się jednak rola, która była w rozwoju wydarzeń przypisywana czynnikiem narodowym. Armia oraz inne ważne siły polityczne (monarchia, demokratyczne partie polityczne) przeżywają wyraźną zmianę w im przypisanej roli w rozwoju akcji wojskowych oraz politycznych. Cały proces był nacechowany wielką kampanią gromadzenia dowodów oraz wspomnień, pisania oraz dochodzenia faktów prawie kryminalistycznym sposobem.

Droga stworzona przez tę wielką rekonfigurację wizji wydarzeń 23 sierpnia 1944 jest tą, która odznaczała całą rumuńską historiografię w ostatnich dwóch dekadach okresu komunistycznego. Ten proces ewolucyjny jest kontrowersyjny i posiada wiele zwrotów, politycznie oraz ideologicznie jest o wiele bardziej ortodoksyjny¹⁰.

Szczytem tejże drogi historiograficznej, którą osiągnięto w okresie przed rewolucją w grudniu 1989, była seria artykułów naukowych opublikowana

7 *Participarea Armatei Române la Rîzboiului Antihitlerist*, București 1959.

8 *Lección în ajutorul celor care studiază Istoria PMR*, București 1960.

9 Zobacz: *Insurecția din august 1944 și semnificația ei istorică*, București 1974. Książka prezentuje zbiór artykułów naukowych opublikowanych pod egidą najważniejszych instytucji, biorących udział wówczas w tworzeniu struktury nowego politycznego traktatu historiograficznego na temat 23 sierpnia 1944, jakimi były: Akademia Nauk Politycznych i Społecznych, „Stefan Gheorgiu“ Akademia Centralnego Komitetu Komunistycznej Partii Rumunii, Instytut Studiów Historycznych i Społeczno-Politycznych, Centralny Komitet Komunistycznej Partii Rumunii, Centrum Studiów i Badań Historii oraz Teorii Wojskowej, Akademia Wojskowa.

10 W tych warunkach powstała pomiędzy badaczami oraz studiami stworzonymi w Instytucie historycznych oraz społeczno-politycznych studiów centralnego komitetu Komunistycznej partii Rumunii jedna z notorycznych kontrowersji. W szczególności można wskazać na artykuły naukowe: A. Simion, *Preliminarii politico-diplomatice ale insurecției române din august 1944*, Cluj Napoca 1979; a M. Fătu, *Contribuții la studierea regimului politic din România*, București 1984. Póki to drugie preferuje przewartościowanie historycznych analiz wydarzeń z 23 sierpnia 1944 i otwiera nowe linie w analizach charakteru politycznego reżimu wojennego w Rumunii i dokładnych okoliczności wystąpienia Rumunii z wojny, itd.; poprzedni zmierzał ku tradycyjnym ideologicznym pozycjom, które upamiętnił w historycznym traktacie z poprzedniego okresu.

pod egidą *Centrum Studiów i Badań Historii* oraz *Teorii Wojskowej*¹¹. Wspomniane artykuły naukowe zostały opublikowane przy okazji 40-tej rocznicy wydarzeń z sierpnia 1944¹² i kontynuowały w nowej rekonfiguracji traktatu historycznego na temat wspomnianych wydarzeń. Przygotowania, zadania różnych jednostek podczas przygotowań politycznych i wojskowych akcji, zadanie armii i akcje wojskowe były rozważane z perspektywy ekspandowanych źródeł dokumentacyjnych. Pod uwagę zaczęto brać wewnętrzne dokumenty, które do tej pory z politycznych oraz ideologicznych powodów omijano, jak również bibliograficzne źródła oraz zagraniczną fotodokumentację. Zadanie uczestników, krajowy oraz zagraniczny kontekst, w którym wydarzenia odbyły się, zostały poddane wielkiej rewizji. Były rozważane w traktacie, który dał pozytywne patriotyczne konotacje dla problemów reżimu politycznego Rumunii podczas lat wojennych i przed nimi, a również dla decyzji przystąpienia do wojny. Również jesteśmy świadkami pierwszych prób analizowania oraz syntetyzowania rumuńskiego udziału w wojnie przeciwko ZSRR z innej perspektywy niż ówczesna ortodoksyjna. Przeciwnostawne epizody stosunków pomiędzy Rumunią oraz Związkiem Radzieckim, jak i te po oderwaniu Besarabii oraz północnej Bukowiny w czerwcu 1940, albo los Rumunów na zajętych terytorium były analizowane i nawet prezentowane ze szczegółami niezbędnymi dla ich integracji do kontekstu historycznego.

Upadek reżimu komunistycznego w grudniu 1989 oraz proces budowania społeczności demokratycznej opierającej się na praworządności oraz ekonomice rynkowej, który przebiegał w Rumunii pod koniec XX-tego wieku i na początku XXI-go wieku, odbyły się również w historiografii poświęconej 23 sierpnia 1944. Obraz pozycji i poglądów utrwalonych na temat 23 sierpnia 1944 zaczął się radykalnie zmieniać, przy czym nie pokonał ani etap politycznego stronnictwa. Mimo tej sytuacji, zniknięcie politycznej i ideologicznej cenzury oraz narzuconej z góry linii analiz i percepcji faktów miały pozytywny efekt dla poziomu oraz jakości publikacji historycznych. Przesady na temat okresu komunistycznego, które transformowały wydarzenia te do rewolucji za narodowe, społeczne, antyfaszystowskie oraz antyimperialistyczne wyzwolenie, zniknęły z dzisiejszego obrazu historiograficznego. Kilka poglądów oraz linii, zdefiniowanych jako znamienne pozycje historiograficzne oraz trendy podczas ostatnich lat komunistycznego okresu, przetrwało do dziś. Z drugiej strony prowincjonalność oraz rehabilitacja reżimu politycznego Iona Antonescu jako postaci historycznej, czy sprzeczenie się

11 Zobacz: *Istoria Militară a Poporului Român*, zw. VI, București 1989; a *Armata Română în anii celui de-al doilea război mondial*, tomus 3, București 1988.

12 Zobacz: *23 august 1944. Documente*, tomus 4, București 1984–1985. *Actul de la 23 august 1944 în context internațional*, red. G. Buzatu, București 1984.

na temat rumuńskiego holokaustu, są tylko niektórymi z serii problemów, z którymi konfrontowane są współczesne analizy¹³. Środowisko historiograficzne jest spolaryzowane do dwóch wielkich nurtów, które dalekie są od reprezentowania homogenicznych oraz koherentnych poglądów.

Z jednej strony istnieje prowincjonalny nurt historiograficzny, który kładzie częściowy albo zupełny nacisk na reżim polityczny Iona Antonescu. U przedstawicieli tego nurtu pozytywna ocena wydarzeń z 23 sierpnia 1944 stoi w konflikcie z akcentowanymi wielkimi stratami, które Rumunia zaznała w wyniku tego wydarzenia. Przedstawiciele tego podejścia są w większości przypadków historykami nacjonalistycznymi, którzy badali i analizowali ten okres historyczny przed rokiem 1989 jak i po nim. Dołączyli do części historyków rumuńskich na uchodźstwie, którzy byli bardzo aktywni przed i po 1989 roku, podczas podkreślania oraz popierania image'u marszałka Iona Antonescu i jego reżimu.

Drugim podejściem, reprezentowanym m.in. przez wielką część uchodźstwa rumuńskiego jest nurt historycznie zorientowany, swoim sposobem podobnie jak ten wyżej już wspomniany. Różnica pomiędzy nimi jest w ich rozważaniach na temat politycznego reżimu w Rumunii w latach 1941 – 1944, jak i w interpretacjach ważności roli oraz miejsca przysądanego uczestnikom, którzy brali udział w tych wydarzeniach.

Głównymi przedstawicielami owego nurtu historycznego są osoby wspierające odnowę monarchii konstytucyjnej w Rumunii, dwór królewski, były historyczne partie polityczne oraz nawet partyzanci. Wielu z nich to przedstawiciele uchodźstwa albo ci, którzy uciekli z kraju po tym, gdy komuniści doszli do władzy lub emigranci z późniejszego okresu.

Przeszkoda, tak wiadoma przy tworzeniu oraz wspieraniu analitycznych albo syntetycznych prac, widoczna podczas pierwszej dekady postkomunizmu kształtowała wizerunek historiograficzny. Większość opracowań poświęconych temu tematowi była stworzona podczas tego okresu na podstawie wspomnień oraz edycji dokumentów. Kolejną cechą tego okresu to preferowanie cytatów oraz wskazówek z dzieł zagranicznych badaczy.

W zakończeniu możemy stwierdzić, iż fakt, że po drugiej wojnie światowej były wydarzenia z 23 sierpnia 1944 wielokrotnie podczas politycznych oraz ideologicznych zmian przewartościowane, jest przykładem tego, jaki

13 Jeśli chodzi o historiograficzną dyskusję poświęconą 23 sierpnia 1944 z punktu widzenia holokaustu, patrz Sprawozdanie Komisji Prezydenckiej dla Studium Holokaustu, dostępną na stronie internetowej www.presidency.ro. Kolejne analizy, tym razem zajmujące się charakterem politycznego reżimu za Antonescu i historiograficznej dyskusji dotyczącej rehabilitacji Antonescu jako historycznej postaci i znów obronienia politycznego reżimu, w którym dominował, pochodzący od Marka Templa: *The Politicization of History: Marshal Antonescu and Romania*, „East European Politics and Societies”, 1996, nr 3.

wpływ może mieć polityka na pracę historiograficzną. Zagraniczne implikacje analiz historycznych i obecność niektórych zewnętrznych argumentów i czynników dla historii, mają wynik – kompletną subordynację historiografii zamiarów oraz zainteresowań różnych reżimów politycznych. Biorąc to pod uwagę, choć dotyczy to charakterystyki totalitarnych reżimów politycznych, historia jako środek dla osiągnięcia zamiarów politycznych nie jest wyłącznie narzędziem przeszłości, może być również wykorzystana w jakimkolwiek kontekście politycznym. Skrajnie ciężkim rozwiązaniem niniejszego dylematu, umocnionego w czasie politycznie wrażliwych wydarzeń jest zachowanie sobie niezależności w pracy historycznej i oddzielenia wpływów akademickich oraz politycznych.

tłumaczenie Rastislav Trzaskowski

PRZEWRÓT SIERPNIOWY 1944 R. W RUMUNII – PRZYCZYNY I KONSEKWENCJE

ANDRZEJ KORYN

W sierpniu 1944 r. wybuchły i trwały aż do października tegoż roku dwa największe, najdłuższe i oba zakończone przegraną powstania II wojny światowej: warszawskie i słowackie, będące głównym przedmiotem naszych rozważań. Ale w tym czasie doszło również do krótkotrwałych, zakończonych sukcesem zbrojnych działań powstańczych, czy też przewrotów w Paryżu i Bukareszcie oraz Sofii. Działania te, zarówno w aspekcie militarnym jak i politycznym, były związane z faktem wkroczenia wojsk sowieckich do Europy Środkowo-Wschodniej i Bałkanów oraz posuwania się armii aliantów zachodnich we Francji.

Wydarzenia, które rozegrały się w ostatniej dekadzie sierpnia 1944 r. w Rumunii, a przede wszystkim w Bukareszcie – określane mianem powstania, czy też przewrotu sierpniowego – były epizodem schyłkowego okresu II wojny światowej, ale mającym istotne znaczenie, tak dla dalszego przebiegu działań militarnych na wschodnim froncie, jak i w konsekwencji dla rozwoju sytuacji politycznej w rejonie naddunajskim, a szczególnie w samej Rumunii.

Kłęski wojsk niemieckich zapoczątkowane zimą 1942/1943 r. pod Stalingradem oraz wiosną 1943 r. w Afryce były zimnym prysznicem dla rumuńskiej ekipy rządzącej, jak i czynnikiem aktywizującym opozycyjne kręgi polityczne oraz wpływającym na ewolucję postaw społecznych. Coraz realniejsza przegrana Niemiec stawiała by nieuchronnie Rumunię – jeśli wcześniej nie zmieniłaby frontu – w roli kraju pokonanego i należało się spodziewać narzucenia jej przez koalicję antyhitlerowską ciężkich warunków kapitulacji, a później pokoju. Oznaczałoby to oczywiście zarówno utratę terenów odzyskanych, jak i zajętych na wschodzie po czerwcu 1941 r., a w sytuacji klęski wojennej nie było można wykluczyć możliwości postawienia przez ZSRR postulatów terytorialnych przekraczających zakres jego żądań wysuniętych w czerwcu 1940 r. Ponadto istniało niebezpieczeństwo zmiany lub przynajmniej próby zmiany frontu przez Węgry i Bułgarię, co dawałoby tym państwom – w wypadku zachowania przez Bukareszt więzi sojuszniczych z Berlinem – szansę na utrzymanie po wojnie obszarów uzyskanych kosztem Rumunii w sierpniu–wrześniu 1940 r. Były to zagrożenia przyszłościowe, jednak już od 1943 r. wyraźnie rzutujące na stanowisko rumuńskich kręgów politycznych, rządowych i opozycyjnych.

W związku ze zmianą sytuacji wojennej coraz bardziej były odczuwalne i inne konsekwencje: ciężkie straty w szeregach armii (zwłaszcza pod Stalingradem i na Krymie), idące już w setki tysięcy, jeśli weźmie się pod uwagę zabitych, rannych i zaginionych; pogorszenie się sytuacji gospodarczej, wynikające ze wzmożonego wysiłku wojennego oraz z nierównoprawnych – co się pogłębiało w miarę narastania trudności surowcowych Berlina – stosunków gospodarczych z III Rzeszą. Wszystko to wpływało na nastroje ludności i armii. Wzrastało niezadowolenie z sojuszu z Niemcami. Nasilało się to wraz z przesuwaniem się frontu wschodniego w kierunku Rumunii oraz po rozpoczęciu od sierpnia 1943 r. ciężkich nalotów lotnictwa anglosaskiego na zagłębie naftowe (spadek wydobycia w 1944 r. nawet do 25%), Bukareszt i wiele innych miast¹.

Nastroje opozycyjne ogarnęły też część wyższego korpusu oficerskiego, a i nie ominęły *Sztabu Generalnego*. Na postawę korpusu oficerskiego – tradycyjnie silnie związanego z monarchią – znaczący wpływ wywierała też wyraźna ewolucja stanowiska króla Michała I, w kierunku zbliżenia, a następnie współdziałania z opozycją proaliantką kierowaną przez Iuliu Maniu.

W tej sytuacji Rumuni rozpoczęli szerokie działania sondażowe, zmierzające do przygotowania gruntu pod ewentualne przeorientowanie polityki kraju. Były one prowadzone zarówno przez kręgi opozycji, jak i przez *MSZ* kierowane przez Mihaia Antonescu².

Obawy wszystkich – poza zupełnie wówczas marginalną partią komunistyczną – sił politycznych Rumunii przed ZSRR (narzucenie systemu sowieckiego, kwestia Besarabii) utrudniały rozmowy z mocarstwami koalicji, gdyż szybko się okazało, że przewodnią rolę będzie w nich odgrywać Moskwa. Mocarstwa zachodnie w pełni akceptowały ten stan rzeczy. Brytyjczycy, a tym bardziej Amerykanie, nie przewidywali wówczas podjęcia jakiegokolwiek próby konkurowania z wpływami sowieckimi na terenie Rumunii po usunięciu stamtąd Niemców. Tzw. wariant bałkański Winstona Churchilla, na

1 E. Barker, *British Policy in South-East Europe in the Second World War*, London 1976, s. 210, 233; E. Cimponeriu, *Aspects de la crise du gouvernement Antonescu à la veille de l'acte du 23 Août 1944*, [w:] *Etudes d'histoire contemporaine de la Roumanie*, Bucharest 1970, s. 37; A. Duțu, F. Constantiniu, *Raidul american asupra Ploieștului din 1 august 1943. Mărturie inedită*, „Revista istorică”, t. III, 1991, nr 7–8, s. 412–424. Dużo dokumentów na temat nalotów na zagłębie naftowe i węzły komunikacyjne Rumunii znajduje się w National Archives – Public Record Office (NA–PRO) w Londynie w zespołach: War Office, Foreign Office i Special Operations Executive. Wynika z nich, że naloty z jednej strony miały za zadanie zdeorganizowanie wydobycia ropy naftowej służącej niemieckiej machinie wojennej, z drugiej zaś stanowiły środek nacisku na Bukareszt w trakcie rozmów sondażowych, były też ważkim elementem operacji maskującej „Bodyguard”.

2 Szerzej zob. A. Koryn, *Rumunia w polityce wielkich mocarstw 1944–1947*, Wrocław 1983, s. 14–24 (obu Antonescu nie łączyło pokrewieństwo, zbieżność nazwisk przypadkowa).

który politycy tego regionu stawiali, a w który później uwierzyli nawet historycy, nigdy nie był rzeczywistością. A sygnały, które ich skłaniały do tej wiary, były związane głównie z operacją maskującą *Bodyguard*, która miała oszukać nie tylko Niemców, ale również Bukareszt, Sofię itp³. Anglosasi nie brali w ogóle pod uwagę możliwości wysłania jakichkolwiek, nawet symbolicznych, oddziałów na terytorium Rumunii po kapitulacji czy zmianie frontu tego państwa⁴ – co w Bukareszcie od jesieni 1943 r. do połowy 1944 r. uznawano za jeden z podstawowych warunków – bardziej polityczny niż wojskowy – podjęcia działań.

Moskwa zaś, choć sama prowadziła z Rumunami tajne rozmowy lub w nich uczestniczyła wraz z aliantami zachodnimi, czyniła to głównie w celach kontrolnych, w rzeczywistości nie będąc zainteresowana wyjściem Rumunii z wojny z własnej inicjatywy i stawiając na zbrojne zajęcie tego państwa, co uprościłoby nad nim kontrolę i narzucenie układu wewnątrzpolitycznego. Toteż kilkumiesięczne rozmowy między przedstawicielami trzech mocarstw i opozycji rumuńskiej (w Kairze w marcu–czerwcu 1944 r.) oraz przedstawicielami ZSRR i rządu Iona Antonescu (w Sztokholmie w listopadzie 1943 – czerwcu 1944 r.) nie przyniosły konkretnych rezultatów⁵. Jednak wystąpienie Rumunii wiosną 1944 r. przed zamarciem ofensywy sowieckiej na południowej flance frontu mogło przynieść pewne korzyści z militarnego punktu widzenia. Po otwarciu 6 czerwca drugiego frontu w Europie i po decyzji Związku Radzieckiego o daniu priorytetu operacji na kierunku białoruskim (operacja *Bagration* od 23 VI) a dopiero po niej podjęciu dalszej ofensywy na flance południowej zmiana frontu Rumunii nie była potrzebna, a nawet korzystna. Wydaje się, że strona sowiecka postawiła już całkowicie na militarne obalenie reżimu Antonescu i w konsekwencji w połowie czerwca zupełnie zamroziła aktywność polityczną w sprawach rumuńskich. Toteż Rumuni nie byli w stanie uzyskać takich politycznych warunków, które by mogły ich skłonić – szczególnie po tym co spotkało w marcu 1944 r. chcące zmienić front Węgry – do zaryzykowania bardzo niebezpiecznej akcji.

3 M. Howard, *British Intelligence in the Second World War*, vol. 5, London 1990, s. 107 i nn., 138, 143, 148, 154 i nn., 197, 247–253; D. Stafford, *Wielka Brytania i ruch oporu w Europie 1940–1945*, Warszawa 1984, s. 177, 208, 212 i nn.; Dokumenty dotyczące operacji „Bodyguard” znajdują się m.in. w NA–PRO w Londynie – Foreign Office (FO), 954/17A – Lord Avon Papers; War Office 193/822; Cabinet (CAB) 119/6; CAB 88/22; CAB 80/77.

4 Brytyjczycy początkowo myśleli jedynie o wysłaniu symbolicznego oddziału amerykańsko-brytyjskiego na Węgry oraz ograniczonego kontyngentu do południowej Bułgarii. Po ustaleniach wewnętrznych między czynnikami politycznymi i wojskowymi oraz po odmowie Amerykanów odnośnie do jakiegokolwiek obecności militarnej na wschód od Włoch, wczesną wiosną 1944 r. zrezygnowali i z tych planów. Postawili na uzgodnienia polityczne z Moskwą, czego wyrazem były inicjatywy brytyjskie z maja i października 1944 r., dotyczące określenia zakresu „obszarów odpowiedzialności” mocarstw. Dokumentacja tych planów w NA–PRO w Londynie w zespole FO 371, t. 40733, 43646 i CAB 119/125.

5 A. Koryn, *Rumunia w polityce...*, s. 25–49.

Przełom przyniosły dopiero wydarzenia wojenne z sierpnia, na które wpływ wywierały sowieckie kalkulacje strategiczno-polityczne, dotyczące kolejności opanowywania poszczególnych obszarów europejskich, w tym także decyzja o zatrzymaniu ofensywy przed Warszawą w związku z wybuchem tam powstania politycznie niesprzyjającego Moskwie. Korzystając z rozpoczętej 20 sierpnia jasko-kiszyniowskiej operacji *Armii Czerwonej* i załamania się *Grupy Armii Południowa Ukraina* osłaniającej m.in. Rumunię, w kraju tym 23 sierpnia 1944 r. doszło do przewrotu⁶ (określanego też często, jako powstanie) zorganizowanego przez dwór królewski i związane z nim koła wojskowe, a politycznie popartego przez powstały wiosną tego roku Blok Narodowo-Demokratyczny, obejmujący cztery partie – *Narodowo-Chłopską*, *Narodowo-Liberalną*, *Socjaldemokratyczną* oraz *Komunistyczną* – tę ostatnią, mimo jej niewielkiego wówczas znaczenia, włączono za radą Londynu, ale i przy zrozumieniu już przez główne siły polityczne Rumunii, że rola komunistów będzie wzrastać w związku z układem międzynarodowym. Komuniści aktywnie poparli przewrót sierpniowy, za co zresztą zostali później ostro skrytykowani przez Andrieja Żdanowa, a także przez działaczy własnej partii przebywających w ZSRR, przywiezionych następnie do kraju przez wojska sowieckie⁷.

Niewątpliwie dokonanie przewrotu wojskowego i aresztowanie całej ekipy Antonescu stawiało Rumunię w lepszej sytuacji politycznej, niż gdyby zmiany frontu dokonał sam *conducător*, na co zresztą nie mógł się on do końca zdecydować, mimo że wielu polityków, również opozycyjnych opowiadało się za takim rozwiązaniem i go do niego namawiało, obawiając się, że w momencie wkraczania wojsk sowieckich, w kraju nie będzie stabilnych struktur władzy, panujących nad całą machiną państwową⁸.

Nowo powołany rząd, gen. Constantina Sănătescu był rządem wojskowych i fachowców związanych głównie z dworem i *Partią Narodowo-Chłop-*

6 A. Koryn, *Powstanie sierpniowe 1944 r. w Rumunii*, „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej”, t. XXI, 1985, s. 121–144. Zob. też dwie ważne pozycje nie uwzględnione w tym artykule: *Actual de la 23 august 1944 în context internațional. Studii și documentare*, București 1984; I. Ceaușescu, F. Constantiniu, M. Ionescu, *A Turning Point in World War II: 23 August 1944 in Romania*, Bucharest 1985.

7 *Nowaja i nowiejszaja istorija Rumynii. Sbornik statej*, Moskwa 1963, s. 107; *Exilul Românesc. Identitate și conștiința istorică*, „Lupta”, nr 232, 7. 12. 1994, s. 5. Żdanow w rozmowie z Pătrășcanu miał zarzucić komunistom rumuńskim przebywającym w kraju błędne działanie i zaskodzenie planom sowieckim, które zakładały zajęcie Bukaresztu i obalenie Antonescu przez Armię Czerwoną.

8 *Iz chroniki istoriczeskich dniej 1 maja 1944 – 6 marta 1945 gg*, red. V. Liveanu i inni, Bucharest 1974, s. 86–89; P. Quinlan, *Clash over Romania. American and British Policies toward Romania 1938–1947*, Oakland 1977, s. 100.

ską, w mniejszym stopniu z liberalną, ale zasiadał w nim również komunista, kierujący resortem sprawiedliwości.

Zaraz po zmianie władzy Rumunia wypowiedziała sojusz z państwami Osi i zadeklarowała przerwanie działań wojennych przeciwko ZSRR i wojny z wszystkimi państwami koalicji Narodów Zjednoczonych oraz uznanie przez Rumunię Narodów Zjednoczonych za narody przyjazne. Następnego zaś dnia, kiedy już na terytorium całego kraju toczyły się walki z oddziałami niemieckimi, przez nie zresztą rozpoczętymi, głosiła zaistnienie stanu wojny między Królestwem Rumunii a III Rzeszą.

W wyniku walk, które trwały do 31 sierpnia, i w których według danych rumuńskich uczestniczyło ponad 450 tys. żołnierzy, terytorium kraju zostało oczyszczone z wojsk niemieckich (około 70 tys.). Niewątpliwie ułatwiło to postęp wojskom sowieckim, które rozpoczęły bez żadnych przeszkód ofensywę w trzech kierunkach: na Belgrad i Budapeszt, ku Bułgarii i przez wyżynę siedmiogrodzką w kierunku północnych Węgier i południowej Słowacji. Zaś armie rumuńskie podporządkowane dowództwu 2 Frontu Ukraińskiego wzięły udział w wyzwaniu Transylwanii północnej (7 września – 25 października 1944 r.), a później w *operacji debreczyńskiej* (6 października 1944 – 15 stycznia 1945 r.) oraz w walkach na terenie Czechosłowacji (18 grudnia 1944 – 12 stycznia 1945 r.).

Należy się zastanowić nad znaczeniem powstania sierpniowego dla dalszego przebiegu wojny i dla sytuacji politycznej Rumunii i całego regionu Europy naddunajskiej. Bez wątpienia możliwość wybuchu powstania, a tym bardziej jego sukces były zależne od ofensywy sowieckiej. Z drugiej strony oczywisty jest fakt że wydarzenia w Rumunii przyspieszyły zwycięstwo nad Niemcami. Na to, jak duże znaczenie ówczasie przypisywano konsekwencjom militarnym powstania rumuńskiego, wskazują oceny Adolfa Hitlera, Wilhelma Keitla i Heinza Guderiana, czy też Churchilla oraz opinie zawarte w dziesiątkach komentarzy prasowych i radiowych państw europejskich (wolnych od okupacji) i Stanów Zjednoczonych. Np. Hitler w trakcie rozmowy z Ante Paveličem wyliczył najistotniejsze – według niego – klęski militarne Niemiec z lata 1944 r. Ustawił je według znaczenia w sposób następujący: postęp wojsk sowieckich na centralnym odcinku frontu wschodniego, utrata Rumunii, lądowanie i postęp aliantów zachodnich we Francji. Winston Churchill zaś oceniał, że volte-face Rumunii dała ZSRR olbrzymie korzyści strategiczne i może spowodować wcześniejsze dotarcie do Wiednia *Armii Czerwonej* niż wojsk anglosaskich⁹.

9 Za: E. Bantea, *Rolul insurecției și alăturării României la războiul contra Germaniei naziste*, [w:] *Insurecția din august 1944*, București 1974, s. 303 i n.; Gy. Juhász, *Hungarian Foreign Policy 1919–1945*, Budapeszt 1979, s. 309 i n.; *Pentru eliberarea patriei*, București 1972, s. 469–483; H. Kissel, *Die Katastrophe in Rumänien 1944*, Darmstadt 1964.

Wymieńmy owe korzyści rumuńskiego przewrotu dla ZSRR i koalicji antyhitlerowskiej. Po pierwsze, dezorganizująca obronę postawa dywizji rumuńskich, stanowiących liczebnie ok. 50% *Grupy Armii Południowa Ukraina* przyspieszyła sukces *operacji jassko-kiszyniowskiej*. Będąca wynikiem zmiany frontu Rumunii likwidacja przygotowanej i trudnej do sforsowania linii obronnej Galați–Nămolosa–Focșani niewątpliwie miała wpływ na tempo dalszej ofensywy sowieckiej. Wypadnięcie całego terytorium Rumunii z systemu obronnego Niemiec spowodowało – według ocen marszałków hitlerowskich – „*niezwykle niebezpieczne zachwianie frontów*”, a dalszą tego konsekwencją była szybka utrata Bułgarii, Jugosławii i Grecji. Utrata przez Niemcy potencjalnej linii obronnej na linii Karpat Południowych ułatwiała postęp *Armii Czerwonej* w kierunku Węgier. Po drugie, Rumunia wspomogła koalicję kilkuset tysiącami żołnierzy, którzy według planów Berlina mieli być pomocą dla armii hitlerowskiej (w dniu zakończenia wojny na froncie znajdowało się 196 tys. żołnierzy rumuńskich). Po trzecie, wraz z utratą Rumunii Niemcy traciły rumuńskie tereny naftowe. Możliwości zaopatrzenia ich armii w ropę naftową i benzynę naturalną zostały zredukowane drastycznie¹⁰.

Były to więc korzyści wymierne i przyspieszające ostateczne zwycięstwo koalicji antyhitlerowskiej (według różnych ocen od kilku miesięcy do roku), a ofensywie *Armii Czerwonej* w kierunku Niemiec i Austrii od południowego wschodu dające poważny rozmach, a więc w konsekwencji przynoszące efekty militarne i idące za tym polityczne. Wydaje się, że dla Moskwy były to, w ostatecznym rachunku, korzyści ważniejsze niż waga przesłanek, którymi kierowali się politycy sowieccy i rumuńscy działacze komunistyczni przebywający w ZSRR w krytycznej ocenie działania komunistów w kraju, a następnie wydarzeń sierpniowych i ich dalszych konsekwencji, Chociaż, jak już wspomniano, stanowisko zajmowane przez stronę sowiecką w okresie czerwiec–sierpień 1944 zdaje się wyraźnie wskazywać, iż wówczas koncepcja zbrojnego obalenia reżimu Antonescu przez *Armię Czerwoną* i okupacji Rumunii była uznawana za politycznie najlepszą. Bez względu jednak na to jakie istniały koncepcje przedtem, powstanie sierpniowe stworzyło nową sytuację. Układ sił w rządzie powstałym w wyniku sukcesu zaskakującego

10 Dostawy rumuńskiej ropy naftowej (ok. 4% wydobycia światowego) stanowiły główne źródło zaopatrzenia armii hitlerowskiej w naturalne materiały pędne. Do sierpnia 1944 r. Rumunia dostarczyła Niemcom – po specjalnych cenach o ok. 50% niższych od światowych – 10 316 179 t. ropy naftowej. W sierpniu 1944 r. rumuńskie możliwości wydobywcze bardzo poważnie zmniejszyły się wskutek bombardowań alianckich, ale i tak jej pola naftowe były głównym, dostępnym źródłem dla Niemiec. Zob. *La Roumanie pendant la deuxième guerre mondiale*, red. I. Popescu-Puțuri, Bucarest 1964, s. 110 i n., 121; Ph. Marguerat, *Le IIIe Reich et le pétrole roumain 1938–1940*, Genève–Sijthoff 1977, s. 195–200; M. Pearton, *Oil and the Romanian State*, Oxford 1971, s. 258 i n.

coup d'état oznaczał, że komuniści rumuńscy znaleźli się na wyraźnie gorszych pozycjach wyjściowych niż komuniści innych krajów Europy Wschodniej zalewanych przez prace na zachód wojska sowieckie. W Bułgarii rządy od razu przejął Front Ojczyźniany (9 września 1944 r.), w wypadku Polski ustanowiono przyszły ośrodek władzy *Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego* (22 lipiec 1944 r.), oba zdominowane przez siły lewicy kierowane przez komunistów. Na Węgrzech i w Czechosłowacji – wyzwolonych w kilka miesięcy później – partie komunistyczne, o wiele silniejsze od rumuńskiej, od razu odgrywały znaczącą rolę w rządach koalicyjnych. Komuniści rumuńscy aby dojść do tego etapu musieli walczyć kilka miesięcy. Zdecydowało to, iż w tym czasie sytuacja wewnętrzna w Rumunii była najmniej stabilna i obfitowała w liczne, ostre kryzysy, powodowane przez komunistów wspieranych przez wojska sowieckie.

W literaturze na rumuńskie powstanie sierpniowe przez dziesiątki lat były bardzo różne spojrzenia, wcześniej, a nawet częściowo i dziś, warunkowane nie tyle ocenami naukowymi, ile polityką i ideologią.

Rumuni w okresie „komunistycznym” przypisywali „narodowej, antyfaszystowskiej insurekcji sierpniowej” – jak ją nazywali – ogromne znaczenie dla dalszego przebiegu wojny i dla przyspieszenia zwycięstwa nad Niemcami hitlerowskimi (od roku do dwóch lat), a jako główną siłę sprawczą tych wydarzeń widzieli rumuńskich komunistów działających w kraju, w mniejszym stopniu dwór królewski i związany z nim korpus oficerski.

Literatura sowiecka obniżała rangę zrywu rumuńskiego, oceniała, że działania Rumunów nie byłyby w ogóle możliwe bez ofensywy *Armii Czerwonej*, a dla jej dalszego zwycięskiego pochodu przewrót w Bukareszcie nie był tak istotnym czynnikiem – co najwyżej jednym z pomocnych elementów.

Niezbyt liczni, zajmujący się tym tematem autorzy z innych krajów (anglosascy, francuscy – często pochodzenia rumuńskiego, niemieccy, polscy) bukaresztańskiemu *coup d'état* przypisywali i przypisują duże znaczenie militarne, zapewne mniejsze niż wyolbrzymiający je – szczególnie w okresie komunistycznym – historycy rumuńscy, ale nieporównywalnie większe niż sowieccy. Jednak za główną siłę sprawczą powstania uznawali i uznają dwór królewski oraz partie demokratyczne, przede wszystkim *Partię Narodowo-Chłopską* Iuliu Maniu.

Do tych ostatnich ocen bardzo zbliżone są dzisiejsze interpretacje rumuńskie (tzn. artykułowane po 1990 roku).

Rosjanie zaś nie zmienili znacząco swojego punktu widzenia na znaczenie powstania sierpniowego, jedynie teraz, uwzględniając powszechne już stanowisko badaczy rumuńskich i z innych krajów, bardziej eksponują rolę dworu i armii w tych wydarzeniach.

Inny problem stanowi ocena politycznych uwarunkowań i konsekwencji przewrotu sierpniowego. Obszerna rumuńska literatura epoki komunistycznej, apoteozująca te wydarzenia i przypisująca ich sprawstwo i sukces komunistom, siłą rzeczy nie podnosiła kwestii politycznych motywów przewrotu – niewątpliwie przecież wiążących się z dążeniem Rumunów do zachowania przy zmienionej orientacji politycznej struktur władzy państwowej przed wkroczeniem tam *Armii Czerwonej*. Z tych samych powodów nie podkreślała jego wpływu na tempo i sposób opanowywania władzy w kraju przez komunistów. Eksponowała zaś jego niewątpliwie pozytywną rolę w zmianie wizerunku rumuńskiego udziału w II wojnie światowej.

Literatura sowiecka problem komunizowania i satelizacji Rumunii (jak i innych państw) traktowała w zupełnie innych kategoriach – jako pomoc dla rumuńskich mas ludowych i reprezentującej ich interesy partii komunistycznej w rewolucyjnej walce o zmiany ustrojowe. Znaczna część autorów sowieckich pisała wprost lub przynajmniej pośrednio, że przewrót sierpniowy skomplikował sytuację lewicy i utrudnił proces przemian.

Autorzy z innych krajów, głównie zachodnich, historycy rumuńscy piszący po upadku komunizmu, a obecnie także w znacznej części badacze rosyjscy, opierając się na ustaleniach naukowych, a nie na zamówieniach politycznych, widzą te kwestie w sposób zbliżony do tego, który w zarysie przedstawiono powyżej w niniejszym komunikacie.

WPŁYW POWSTAŃ W RUMUNII, BUŁGARII, POLSCE I NA SŁOWACJI NA OPERACJE WOJENNE ARMII CZERWONEJ W 1944 R.

NIKOLAJ ALEXANDROVIČ JAKUBA

Podziału Wielkiej Wojny Ojczyźnianej Związku Sowieckiego na dwie części – tę odbywającą się na terenie Związku Radzieckiego i tę prowadzoną poza jego granicami - dokonać można jedynie w sposób symboliczny. Po obu stronach granicy polityka ZSSR i jego sił zbrojnych dążyła do tego samego celu – klęski okupantów i wyzwolenia zajętych krajów i terenów.

Już 24 września 1941 roku rząd sowiecki ogłosił, że zgadza się z celami wojny określonymi w Karcie Atlantyckiej, potwierdzając gwarancję zachowania wszystkich praw związanych z odzyskaniem niezależności przez zniewolone kraje. Dowodzą tego obustronne umowy dotyczące wejścia *Armii Czerwonej* na teren zajętych przez Niemców krajów (Polska, Czechosłowacja, Jugosławia, Norwegia, Dania), umowy spisane pomiędzy rządami emigracyjnymi, tudzież przywódcami ruchu oporu tych krajów, a ZSSR.

Współczesna historiografia interpretuje na różne sposoby powstania zbrojne skierowane przeciwko niemieckiemu okupantowi, jak i rolę *Armii Czerwonej* w wyzwolaniu Europy. Niektórzy badacze twierdzą, że wojska sowieckie nie odegrały żadnej roli w zwycięstwie powstań a ich wstęp na teren walczących krajów, jak np. do Bukaresztu, był zbędny. Inni obstają przy zdaniu, że wybuchające powstania nie były obiektywnie potrzebne, tylko kierowane z Moskwy. Trzecia grupa oskarża wojska sowieckie o brak pomocy walczącym z silniejszym wrogiem i umierającym na barykadach powstańcom z powodów politycznych.

Nie ulega jednak wątpliwości, że wszystkie zmiany polityczne w Europie odbywały się w tym czasie na tle wyostrajających się różnic między członkami koalicji antyhitlerowskiej i ostrego boju wewnętrznego w wyzwolanych krajach Europy Środkowej i Wschodniej. Obie strony, ZSSR z jednej, jak i USA i Wielka Brytania z drugiej strony, wspierały w wyzwolanych krajach reżimy odpowiadające ich dalekowzrocznym strategiom geopolitycznym wykorzystując ideologię jako narzędzie walki o strefy wpływu.

Analiza związków łączących misję wyzwolenczą *Armii Czerwonej* z narodowymi powstaniem zbrojnymi na przykładzie procesów wyzwoleniczych w Rumunii, Bułgarii, Polsce i Słowacji jest konieczne do określenia prawdy historycznej. Należy przy tym pamiętać, że ZSSR walczyło przeciw Niemcom i reszcie państw będących z nimi w koalicji.

Pierwszym obcym państwem, do którego wstąpiła *Armia Czerwona* była, znajdująca się od 22 czerwca 1941 r. w stanie wojny z ZSSR, **Rumunia**. Dnia 26 marca 1944 r. wojska 2. Frontu Ukraińskiego dotarły w wielu punktach do granicznej rzeki Prut. Dnia 2 kwietnia zostało upublicznione stanowisko rządu sowieckiego, mówiącego o tym, że *Armia Czerwona* będzie nadal niszczyć wroga, a zarazem Moskwa „nie stara się ani pozyskać jakiegokolwiek części terytorium rumuńskiego, ani o zmianę istniejącego w Rumunii ustroju społecznego”.

Operację bojowe mające miejsce na terenie kraju zakończyły się pełnym lub częściowym sukcesem. Pozytywny wynik operacji *umańsko-botoszańskie*, *jassko-kiszyniowskiej* itp. miał decydujący wpływ na sytuację polityczną w Rumunii, obalenie rządów faszystowskich i wystąpienie z koalicji z Niemcami.

Decydującą rolę odegrała operacja *jassko-kiszyniowska* z 20-29 sierpnia 1944 r. W trakcie tych działań wojskowych udało się zniszczyć 22 dywizje niemieckie, z czego 18 dywizji zostało otoczonych, a także pokonane zostały niemal wszystkie rumuńskie dywizje znajdujące się na froncie. To spowodowało, że hitlerowcy i faszystowski reżim Rumunii utracili wsparcie militarne oraz wytworzyło grunt do zwycięstwa powstania antyfaszystowskiego.

Straż Michała I aresztowała 23 sierpnia 1944 r. marszałka Iona Antonescu. Wieczorem tego samego dnia wyemitowano deklarację króla mówiącą o obaleniu rządów I. Antonescu i o utworzeniu nowego rządu, który zaproponował przymierze ZSSR. Dnia 24 sierpnia 1944 r. Rumunia wycofała się z wojny przeciwko ZSSR i kolejnego dnia ogłosiła wojnę Niemcom.

Jak wiadomo aresztowanie rządu Antonescu stało się sygnałem do wybuchu powstania w Bukareszcie. Dnia 24 sierpnia 1944 r. o godz. 4:30 rumuńska armia i oddziały narodowe zaatakowały pozycje hitlerowców. W dniach 24 – 28 sierpnia 1944 r. w stolicy Rumunii miały miejsce pełne okrucieństwa walki. Na wynik tych walk miały wpływ następujące fakty – to że główne siły niemieckiej faszystowskiej armii były otoczone na południowy wschód od Jass a od 28 sierpnia oddziały *Armii Czerwonej* zbliżały się do Bukaresztu. Powstanie zbrojne w Bukareszcie zakończyło się zwycięstwem sił rumuńskich. Również w innych częściach kraju masy ludzi z bronią w ręku stawiały opór hitlerowcom. W tym czasie dwie rumuńskie armie kontynuowały walkę z niemieckimi wojskami.

W połowie lipca 1944 r. oddziały sowieckie zbliżyły się do **Polski**. Tzw. „*sprawa polska*” stała się zarzewiem najostrzejszych konfliktów między mocarstwami koalicji antyhitlerowskiej. Wzajemne stosunki między ZSSR a polskim rządem na emigracji w Londynie utrudniały przede wszystkim: kwestia przyszłej granicy między tymi krajami, a także raport niemiecki mówiący o zastrzeleniu przez NKWD aresztowanych oficerów polskich. Przy pomocy Moskwy utworzono 21 czerwca 1944 r. Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego, który otrzymał władzę na terytorium, wyzwolonym przez Armię Czerwoną, po tym jak zakończyły się już na nim działania bojowe.

W latach powojennych zachodni historycy często zarzucali sowieckiemu dowództwu umyślne nie wspieranie Polaków. Historycy sowieccy temu zaprzeczali powołując się na przykłady prób udzielenia pomocy, które jednak z powodów operacyjnych nie doszły do skutku. W opinii historyków sowieckich powstanie było przygodą sprowokowaną przez „reakcyjną” polską nielegalną organizację, działającą z rozkazu londyńskiego rządu emigracyjnego, który starał się wyzwolić Warszawę przed Sowietami i jako pierwszy zdobyć władzę.

Konieczna jest dogłębna analiza sytuacji historycznej. W okresie 23 czerwca – 29 sierpnia 1944r. wojska sowieckie realizowały strategiczną Operację Białoruską *Bagratiun*. W trakcie tych walk *Armia Czerwona* nie tylko pokonała główne siły niemieckiej *Grupy Armii Środek*, lecz również wyzwoliła całą Białoruś i dotarła do granic Wschodnich Prus, weszła do Litwy, Łotwy i Polski. Wyzwalanie Polski rozpoczęli żołnierze 1 Frontu Białoruskiego (z dowódcą marszałkiem Związku Radzieckiego K. RokOSSowskim) przeprowadzając *operację lubelsko-brzeską* (18 lipca – 2 sierpnia 1944r.). Kontynuując atak, II. Armia pancerna dotarła dnia 31 lipca do leżącego po prawej stronie Wisły przedmieścia Warszawy – Pragi.

Dnia 2 sierpnia 1944 r. wojska sowieckie osiągnęły pozycję na zachód od Suraz, Ciechanowca, na północ od Siedlec, Kałuszyn, na wschód od Pragi, i dalej na południe, wzdłuż Wisły, kontynuowały walkę o Pragę poszerzając już zajęte przedpole. Do tego czasu wróg zdołał znacznie wzmocnić swoje szeregi i środki bojowe. W rezultacie oddziały sowieckie, wyczerpawszy możliwości ofensywy, były zmuszone do zatrzymania się na zdobytych pozycjach. Nie posiadały wystarczającej ilości środków transportu po Wiśle, dodatkowo, ten drugi brzeg rzeki był i tak zajęty i broniony w wielu miejscach przez wroga. Ważne by przypomnieć, iż wytworzona na początku operacji przewaga sił i środków (w liczbie żołnierzy trzykrotna, w przypadku artylerii i czołgów pięciokrotna) wojsk I Frontu Białoruskiego została, w efekcie przegrupowania niemieckich związków i jednostek z terytorium Rumunii i innych części frontu, zaprzepaszczona. Kontynuacja ofensywy

była możliwa jedynie po wielkim przegrupowaniu sił i środków, wzmocnieniu oddziałów, które prowadziły walki na przedpolu, a także zabezpieczeniu przyszłej operacji środkami materialnymi i technicznymi. Na to wszystko potrzebny był czas.

W momencie, gdy wojska sowieckie zbliżały się dopiero do Wisły, w Warszawie dnia 1 sierpnia 1944r. wybuchło powstanie. Zorganizowała i rozpoczęła je podporządkowana polskiemu rządowi na uchodźstwie *Armia Krajowa* (na czele z generałem Tadeuszem Borem-Komorowskim). Dopiero 2 sierpnia dotarła do sztabu generalnego wojska sowieckiego wiadomość o tym, że w Warszawie 1 sierpnia o godzinie 17 wybuchły walki. Ówczesny członek frontowej rady wojskowej K. Telegin wspominał to później tak: „*Wychodząc 2 sierpnia na pozycję II Armii Pancerniej generała A. I. Radziejewskiego, wspięliśmy się z K. K. RokOSSowskim na znajdujący się na kominie fabryki punkt obserwacyjny. Stamtąd przez lornetkę widać było panoramę płonącej i pełnej wybuchów Warszawy zatopionej w kłębach dymu. Z tej odległości nie dało się określić, co się tam dzieje. Podczas wymiany opinii padło nawet zdanie, że być może jest to tylko podstęp hitlerowskiego dowództwa, mający sprowokować nas do nierozważnych i nieprzygotowanych działań*”¹.

Dnia 3 sierpnia 1944 r. ta informacja została wysłana do Wiaczesława M. Mołotowa, po czym Józef W. Stalin przyjął przedstawicieli polskiego rządu na uchodźstwie na czele ze Stanisławem Mikołajczykiem. Opublikowany w Polsce protokół z tego spotkania świadczy o tym, że polski premier mówił o wyzwoleniu Warszawy „*z dnia na dzień*”, o sukcesie nielegalnej armii w walce z Niemcami i o niezbędnej pomocy z zewnątrz pod postacią dostaw broni. Stalin miał wątpliwości, co do skuteczności działań powstańców i stwierdził, że w tej wojnie wojsko bez artylerii, czołgów i lotnictwa, co więcej pozbawione nawet wystarczającej ilości lekkiej broni palnej, nie ma żadnego znaczenia i nie potrafi sobie wyobrazić jak by *Armia Krajowa* mogła wygrać Niemców z Warszawy.

Dnia 9 sierpnia 1944 roku Stalin ponownie spotkał się z Mikołajczykiem. Warto zaznaczyć, że ani podczas pierwszej, ani w trakcie drugiej rozmowy Mikołajczyk nie prosił Stalina o pomoc wojsk sowieckich dla walczącej Warszawy a Stalin w trakcie obu spotkań wyraził chęć pomocy przez dostarczenie broni, choć z pewnością był świadom nastrojów antysowieckich tak w polskim rządzie emigracyjnym, jak i w *Armii Krajowej*.

W dniach 14 sierpnia i 5 września 1944 roku koalicjanci zwrócili się do dowództwa sowieckiego z pytaniem o pozwolenie na nocne loty nad Warszawą i na lądowanie amerykańskich bombowców z Bari (Włochy) w so-

1 K. F. Telegin, *Vojny nesčitannye viorsty*, Moskva 1988, s. 340.

wieckich bazach lotniczych. Uważano, że zrzucone ładunki mogłyby znacząco pomóc powstańcom. Dnia 9 września rząd sowiecki, ciągle obstając przy swoim zdaniu o małym znaczeniu powstania i nieefektywności pomocy z powietrza, zgodził się w końcu na wspólną koalicyjną organizację tej pomocy według wcześniej określonego planu. Samoloty amerykańskie otrzymały zgodę na lądowanie w Połtawie. Według obliczeń sztabu warszawskiego oddziału *Armii Krajowej* angielskie i amerykańskie siły powietrzne dostarczyły do Warszawy 430 karabinów i pistoletów automatycznych, 150 karabinów maszynowych, 230 broni przeciwpancernych, 13 miotaczy, 13 tysięcy min i granatów, 2,7 miliona nabojów i 22 tony jedzenia. To była jedyna taka akcja amerykańskich sił powietrznych. Lotnicy z *I Polskiej Mieszanej Dywizji Lotniczej* i z *XVI Armii Sowieckiej Lotniczej* zrzuciły w trakcie 5 821 lotów powstańcom w okresie 13 września-1 października następujące ładunki: 156 miotaczy, 505 broni przeciwpancernych, ponad 3 000 automatów i karabinów, 41 730 granatów, 3 miliony nabojów, 515 kg leków i 113 ton jedzenia.

Zarówno *Sztab Generalny głównego dowództwa* jak i *Sztab Generalny Armii Czerwonej* nie zapomniały w czasie od sierpnia do października o froncie warszawskim. Początkiem sierpnia przedstawiciel głównego sztabu odpowiedzialny za koordynowanie operacji bojowych 1 i 2 Frontu Białoruskiego i 1 Frontu Ukraińskiego Georgij K. Żukow wspólnie z dowódcą oddziałów I Frontu Białoruskiego K. K. Rokossowskim przedstawili głównemu dowódcy swoje obserwacje odnośnie przygotowań i realizacji *operacji warszawskiej*. Plan operacji na warszawskim fragmencie frontu zaczął być wdrażany po akceptacji Stalina. Lecz walki były coraz okrutniejsze. Tylko podczas sierpniowych walk I Front Białoruski stracił 114 000 osób, z czego 23 483 zostało zabitych. Niemiecki generał Guderian pisał w swoich pamiętnikach: „*Niemiecka 9 Armia była 8 sierpnia przekonana, że rosyjska próba zdobycia Warszawy atakiem frontalnym została przez naszą obronę odbita, bez względu na polskie powstanie.*”

Dnia 10 września 1944 roku oddziały i jednostki *47 Armii Sowieckiej* przeszły do ataku a zaraz po nich zaczęła akcję bojową *I Polska Armia*. Dnia 13 września jednostki sowieckie i polskie wpadły po ciężkich walkach do Pragi, jednakże nie mogli wejść do polskiej stolicy, bowiem nieprzyjaciel wyrzucił w powietrze wszystkie mosty na Wiśle. W ciągu kolejnych dni jednostki *I Armii Polskiej* zastąpiły na tym terenie *47 Armię Sowiecką*, przesuając się w tym czasie na północ, zajęły przedpole na prawym brzegu Wisły. Warszawskie przedmieście Praga zostało zajęte już 14 września. To był najlepszy czas na powstanie w polskiej stolicy. Gdyby wtedy udało się zrealizować wspólny atak wojsk z frontu wschodniego i powstańców z samej Warszawy (z zajęciem mostów), to można było liczyć na wyzwolenie

i utrzymanie Warszawy. Jak piszę w swoich pamiętnikach K. K. Rokossowski: „*więcej niestety nawet przy bardziej sprzyjających warunkach wojska nie byłyby w stanie zrobić*”².

40 i 70 Armia Sowiecka kontynuowały równoległe operacje na północ od Pragi – w międzyrzeczu Narwi i Wisły. Niejednokrotnie próbowały zniszczyć wroga, atakowały dniem i nocą, bez pozytywnych rezultatów. Powodem znów były małe zasoby broni palnej. Pod koniec trzeciej dekady września 1944 roku znacznie pogorszyła się sytuacja *1 Armii Polskiej* w przedpolu za Wisłą. Osłabieniu uległa również siła oddziałów powstańczych. To wszystko jak i ciężki stan wojsk na froncie zmusiły dowódcę marszałka Rokossowskiego do zaproponowania końca walk w Warszawie. Główne dowodzenie potwierdziło decyzję dowódcy wojsk na froncie.

Warszawa została wyzwolona z okupacji niemieckiej aż 17 stycznia 1945 roku w trakcie warszawsko-poznańskiej operacji wojsk I Frontu Białoruskiego *1 Polskiej Armii*. W takcie wyzwolania Polski zrealizowane zostały następujące akcje zbrojne wojsk sowieckich: *lwowsko-sandomierska, lubelsko-brzeska, wiślańsko-odrzańska, wschodniopomorska, górno- i dolnośląska*. To oznacza 2 016 244 osób wyłączonych z innych walk, w tym ponad 600 000 na zawsze. Czy mogła armia sowiecka udzielić jeszcze bardziej znaczącej pomocy powstańcom? Chyba jedynie, gdyby nie pożałowali 100-200 tysięcy kolejnych żyć żołnierzy *Armii Czerwonej*, nieprzygotowanych do ataku na polską stolicę. Tak licznych ofiar było niestety w tej wojnie więcej. Lecz działo się to w innych sytuacjach, gdzie konieczność takiego obrotu spraw była określona bardzo trudną, często wręcz bez wyjścia, sytuacją, w której się znalazło ZSSR (jak np. w grudniu 1941 roku w walce o Moskwę). Takie poważne straty były w sposób naturalny przeliczane przez *Sztab Główny* dowództwa by ocenić rezerwy i możliwości kraju do kontynuowania wojny. Zupełnie inna była sytuacja, w której takie żądania wobec ZSSR wysuwały te kraje, które o swoich planach nie miały nawet zamiaru informować.

W trakcie operacji *jassko-kiszyniowskiej* żołnierze *Armii Czerwonej* przybliżyli się do **Bułgarii**. Od grudnia 1941 roku ten kraj był oficjalnie w stanie wojny z USA, Wielką Brytanią, utrzymując zarazem neutralną pozycję wobec ZSSR.

Lecz reakcyjny rząd bułgarski pomógł Niemcom, w czym tylko się dało. Dowództwo hitlerowskie wykorzystało lotniska, przystanie i koleje bułgarskie do swoich celów. Wojska bułgarskie odciążały Niemców w działaniach okupacyjnych w Grecji i Jugosławii, by dywizje niemieckie mogły walczyć przeciwko ZSSR i jego koalicjantom. Armia bułgarska składała się w tym

2 K. K. Rokossowski, *Soldatskij dolg*, Moskwa 1988, s. 281.

czasie z 22 dywizji i 7 brygad licząc ponad 510 000 osób. Jednakże przeciwko żołnierzom 3 Frontu Ukraińskiego walczyły jedynie cztery dywizje i dwie brygady. Bułgaria posiadała ponadto czterysta samolotów. W Warnie i Burgasie znajdowało się ponad osiemdziesiąt statków niemieckiej i bułgarskiej floty.

Wiosną i latem 1944 roku rząd sowiecki niejednokrotnie proponował władzom Bułgarii zerwanie sojuszu z Niemcami i dotrzymanie neutralności. Dnia 5 września 1944 roku rząd sowiecki wygłosił, że nie tylko Bułgaria jest w stanie wojny z ZSSR, lecz i ZSSR jest w stanie wojny z Bułgarią.

Główny sztab najwyższego dowództwa rozkazał wojskom 3 Frontu Ukraińskiego i flocie czarnomorskiej rozpocząć dnia 8 września 1944 roku operacje bojowe przeciw Bułgarii, tak by 12 września osiągnęli linię Ruse-Palatica-Karnobat-Bugras i tam się zatrzymać. Kwestię dalszej ofensywy chciał sztab główny rozstrzygnąć w zależności od przebiegu zbrojnego powstania ludu bułgarskiego. Przed przekroczeniem granicy bułgarskiej dowódca 3 Frontu Ukraińskiego marszałek Fjodor I. Tolbuchin zwrócił się z wezwaniem następującej treści: „*Armia Czerwona nie ma zamiaru walczyć z ludem bułgarskim i jego wojskiem. Armia Czerwona ma jedno zadanie – rozbić Niemców i przyspieszyć nadejście wszechobecnego pokoju*”³.

Dnia 8 września wkroczyły do Bułgarii przednie związki artylerii. Za nimi szły zmechanizowany korpus. W drodze nie napotkali wroga. Dnia 9 września główny sztab nakazał 3 Frontu Ukraińskiemu i flocie czarnomorskiej zatrzymać się. Na terenie Bułgarii nie prowadzili Sowieci żadnych walk. Operacja bułgarska skończyła się triumfalnym sukcesem wyzwolenicznym. Naród bułgarski wszędzie witał z zachwytem *Armię Czerwoną*. W miastach witano żołnierzy sowieckich chlebem i solą.

Wejście wojska sowieckiego do Bułgarii było silnym zewnętrznym bodźcem, który przyspieszył wybuch narodowego powstania. Dnia 6 września wybuchł strajk robotników z fabryk i zakładów w Sofii, rozpoczęły się zebrania i demonstracje. W licznych miastach i wsiach ustanowiono władzę *Frontu Narodowego*. Na podstawie rozkazu *Głównego Sztabu Armii Wyzwoleniczej* z gór zaczęły schodzić bułgarskie brygady i oddziały. Zaczęły zajmować najważniejsze z wojskowego punktu widzenia punkty.

Powstanie zbrojne rozpoczęło się w Sofii 9 września 1944 roku. Oddziały powstańców zajęły regentów, ministrów i innych przedstawicieli faszystowskiej monarchistycznej elity. Armia bułgarska nie stawiała oporu, co więcej, liczne jej jednostki dołączyły do powstańców. Tego samego dnia powstał rząd Frontu Narodowego na czele z K. Georgiewem. Nowy rząd wypowiedział wojnę faszystowskiemu Niemcom i hortystowskiemu Węgrom.

3 *Sovetsko-bolgarskije otnoščenija i svjazy 1917-1944*, 1976, s. 604.

W centrum uwagi rządu znalazło się zabezpieczeniem maksymalnie możliwego udziału armii w wojnie przeciw Niemcom. Armia bułgarska zaczęła podlegać decyzjom operacyjnym przywódcy 3 Frontu Ukraińskiego. W czasie 7-8 miesięcy walczyło na terenie Jugosławii, Węgier i Austrii po boku wojsk sowieckich około 300 000 żołnierzy bułgarskich. Z nich 32 000 zginęło, było rannych lub zaginęło.

Osobne warunki określiły współdziałanie *Armii Czerwonej* ze **Słowackim Powstaniem Narodowym**. Niektórzy badacze twierdzą, że sowieckie organizacje odpowiedzialne za politykę i działanie wojska nie w pełni ufały czechosłowackim przedstawicielom. Wyznaczone przez nich cele polityczne nie zostały przez ZSSR uznane za warte jego pomocy wojskowej. Dopiero początek powstania przekonał sowieckich działaczy politycznych i wojskowych o możliwościach politycznych Słowacji⁴. Plany dowództwa sowieckiego przewidywały rozpoczęcie działań wyzwolenicznych na Słowacji od ataku z północnego wschodu i południowego wschodu. Wspomina o tym dyrektywa *Sztabu Głównego* z 30 lipca 1944 roku wymagająca zajęcia i utrzymania przełęczy karpackich w kierunku na Humenne, Užhorod i Mukaczewo a następnie wejście na Nizinę Węgierską. Jednakże z powodu udanego postępu 2 Frontu Ukraińskiego z południa, dnia 26 sierpnia 1944 roku główny sztab odwołał zaplanowaną akcję i skierował utworzony 30 lipca 1944 roku 4 Front Ukraiński do obrony.

Wkrótce jednak sytuacja zmieniła się po raz kolejny. Gdy 31 sierpnia linia frontu przechodziła przez Krosno, w odległości 30-40km od granicy czechosłowackiej, do sztabu 1 Frontu Ukraińskiego dotarła, pod dowództwem majora Trnki, na samolotach grupa słowackich oficerów na czele z zastępcą dowódcy armii wschodniosłowackiej pułkownikiem Talskim. Dnia 1 września Talský wysłał wiadomość o rozpoczęciu powstania słowackiego do dowódcy frontu marszałka Iwana S. Koniewa. Ten o umowie z Talskim poinformował natychmiast przez telefon Stalina a 3 września o godzinie 3:20 wysłał raport, w którym zaproponował, by za tydzień rozpoczęto łączyć siły 1 Frontu Ukraińskiego i prawego skrzydła 4 Frontu Ukraińskiego z siłami powstańców słowackich i pomóc im w powstaniu.

W tym samym czasie ambasador Czechosłowacji w ZSSR Zdenek Fierlinger i naczelnik czechosłowackiej misji wojskowej generał Heliodor Píka poinformowali 31 sierpnia za pośrednictwem *Ludowego Komisariatu Spraw Zagranicznych ZSSR* rząd sowiecki o tym, że „*mają miejsce ważne walki z Niemcami, którzy weszli na Słowację, partyzanci zajęli kilka miast, w tym Ružomberok, Liptowski Mikulasz, Bańską Bystrzycę i inne.*” Zarazem zwrócili

4 J. Stanislav, *Sovietskij vozdušnyj most a Slovačkoje nacional'noe vovstanie*, [w:] *Uróky vojny. Nekotoryje aspekty istorii*, Moskwa 2001, s. 143.

się z prośbą o pomoc dla narodu słowackiego w ramach możliwości operacyjnych *Armii Czerwonej*.

Z głównego sztabu najwyższego dowództwa ZSSR została dnia 2 września 1944 roku wysłana dyrektywa dla dowódcy 1 Frontu Ukraińskiego marszałka Koniewa nakazująca realizację operacji mającej na celu osiągnięcie granicy Słowacji.

Słowacja znalazła się między głównymi strategicznymi kierunkami ataków *Armii Czerwonej*. To znaczyło, że do wyzwolenia Słowacji potrzeba było utworzenie przez dowódców sowieckich pomocniczego kierunku strategicznego. Wojskowi historycy nazwali go kierunkiem karpacko-praskim. Wyzwolenie zaczęło się w wyjątkowych warunkach już po wybuchu *SPN*. Pośpiesznie przygotowana i zrealizowana *operacja wschodniokarpacka* wyruszyła na pomoc powstańcom. Częścią tej operacji była odbywająca się we Wschodnim Beskidzie *operacja karpacko-duklińska*, w której brali udział *38 Armia 1 Frontu Ukraińskiego* pod dowództwem generała pułkownika Kirilla S. Moskalenki i część sił *1 gwardii 4 Frontu Ukraińskiego* pod dowództwem generała pułkownika Andrzeja A. Greczki.

Spełniając prośbę o pomoc *SNP* sowieckie dowództwo już 5 września 1944 roku wysłało na lotnisko Tri Duby samoloty z bronią i amunicją. Dnia 17 września znalazł się tam już *1 Samodzielny Lotniczy Pułk Czechosłowacki*, utworzony i wyćwiczony na terytorium Związku Radzieckiego. Wkrótce zaczęła się przesuwać również *2 Czechosłowacka Brygada Desantowa*, także utworzona na terytorium Związku Sowieckiego.

Dnia 8 września na 1 ukraińskim froncie, po 125 minutach przygotowań artyleryjskich, wojska *38 Armii* przystąpiły do ataku, by osiągnąć granicę Słowacji. W skład armii wchodziły: 9 dywizji strzeleckich, korpus pancerny i korpus jazdy konnej. Zaraz za nimi znajdował się *1 korpus armii czechosłowackiej*. Mimo to tempo ataku było powolne. Podczas siedmiu dni walk armię przebiły się tylko przez jedno pasmo wroga. Planowany atak 1 i 2 dywizji słowackiej mający pomóc armii sowieckiej w końcu się nie odbył. Walki w kierunku na przełęcz Dukli się przedłużały. Kolejnego dnia do walki włączyła się 1 gwardia. Do 14 września miały miejsce zażarte walki mające na celu złamanie obrony nieprzyjaciela. Po przegrupowaniu wznowiono atak a 24 września wojska sowieckie przybliżyły się głównego grzbietu Karpat.

Dnia 20 września 1944 roku o godzinie 11 żołnierze 1 Batalionu 897 Pułku *242 Dywizji Artylerii Górskiej* pokonali wroga przy Kalinowem, dotarli do polsko-czechosłowackiej granicy i jako pierwsi weszli na teren Słowacji.

Również żołnierze *38 Armii 1 Frontu Ukraińskiego* razem z *1 Korpusem Czechosłowackim* zbliżały się do granicy ciężko walcząc. Dnia 1 października jednostki *67 Korpusu Artylerii* weszły na ziemię słowacką na 5 km na

północny zachód od przełęczy Dukla. W tych dniach *1 Korpus Czechosłowacki* wspólnie z *359 Dywizjonem Artylerii* zastrzył atak na hitlerowców i 6 października dzięki pomocy *67 Korpusu Artylerii* i *31 Korpusu Pancernego* zdobył przełęcz Dukla i weszli na terytorium Czechosłowacji. Początkiem października wojska 4 Frontu Ukraińskiego wznowiły ofensywę. W okolicach 18 października weszły głębiej na poziom 20-50 km od długiego na 275 km frontu. Końcem października 1944 roku wojska *38 Armii* i wojska 4 Frontu Ukraińskiego wyzwoliły Ruś Zakarpacką i doszły do Wisłoka i Ondawy. W tym czasie hitlerowcy zajęli ziemie powstańcze i front się ustabilizował. Dnia 28 października zakończyła się *operacja wschodniokarpacka*. Dowódca 1 Frontu Ukraińskiego Koniew pisał w swoich pamiętnikach *Zapiski dowódcy frontu*: Zwalczanie wielkich sił armii hitlerowskiej w Karpatach nie było główną rolą lewego skrzydła 1 Frontu Ukraińskiego. Naszym zadaniem była szybka ofensywa i połączenie się z powstańcami, lecz trudne warunki górskie i twardy opór wroga spowodowały nagłe spowolnienie tempa naszej operacji. Atak w górach bez wsparcia znajdujących się w pobliskich nizinach wojsk był bardzo trudny. Dlatego mając w pamięci możliwość rozstrzygnięcia zadań operacyjnych i bojowych przez szeroki manewr, zawsze staraliśmy się omijać góry. Ofensywa *38 Armii 1 Frontu Ukraińskiego* w samodzielnym kierunku operacyjnym we wrześniu i październiku 1944 roku była wyjątkową sytuacją, spowodowaną politycznym celem operacji. Jej przebieg utrudniały pojawiające się w górach przeszkody. Ofensywa się przedłużała, lecz nie została przerwana, dlatego że w październiku i listopadzie wróg sprowadził tu duże siły i pokonanie ich uznano za ważne i konieczne⁵.

Narodowe powstania zbrojne miały duży wkład do walki z nazizmem w czasie II wojny światowej. Jednakże zniewolone przez Niemcy kraje nie były w stanie samodzielnie zwyciężyć. Najważniejszym faktorem zewnętrznym, zapewniającym efektywne wyzwolenie, były operacje *Armii Czerwonej*.

tłumaczenie Bogumiła Suwara

5 I. S. Konev, *Sorok piatyj*, Moskwa 1966, s. 346.

ZBRODNIENIE NIEMIECKIE W POWSTANIU WARSZAWSKIM – ZARYS PROBLEMU

MICHAŁ T. WÓJCIUK

Zbrodnie popełnione przez Niemców na ludności cywilnej oraz ogólnie w sposobie prowadzenia wojny w latach 1939 – 1945, stanowiły naruszenie aktów prawa międzynarodowego, takich jak np. III Konwencja haska o zwyczajach i prawach podczas działań wojennych (29 lipca 1899 r.), III Konwencja haska o sposobie rozpoczynania konfliktu (18 października 1907 r.)¹, IV Konwencja haska o sposobie prowadzenia wojny na lądzie (18 października 1907 r.)², traktat wersalski (28 czerwca 1919 r.), pakt paryski – tzw Brianda-Kellogga (27 sierpnia 1928 r.)³ czy Konwencja genewska o polepszeniu losu chorych i rannych w armiach czynnych (27 lipca 1929 r.)⁴. Atak na Polskę był ponadto bezprawnym zerwaniem umów zawartych między Rzeczpospolitą Polską a Rzeszą Niemiecką: traktatu arbitrażowego z Locarno (16 października 1925 r.) i deklaracji o niestosowaniu przemocy (26 stycznia 1934 r.)⁵.

Zbrodnicza działalność członków partii nazistowskiej, funkcjonariuszy SS, policji i innych organizacji oraz struktur niemieckiej maszyny administracyjnej i formacji wojskowych, definiowana była i jest w prawie międzynarodowym jako: zbrodnie wojenne, zbrodnie przeciwko ludzkości⁶ oraz zbrodnie przeciwko pokojowi⁷. Przestępstwa wojenne policyjnych i wojskowych oddziałów niemieckich w czasie tłumienia Powstania w Warszawie (od sierpnia do października 1944 r.), były efektem nie tylko działań zbrojnych, ale także zaplanowanych masowych mordów i aktów przemocy na ludności cywilnej niezależnie od płci i wieku, a także przemyślanego i systematycznego, precyzyjnie wykonywanego tzw. rozkazu nr 1 Adolfa Hitlera i Reichsführera-SS Heinricha Himmlera z 1 sierpnia

1 Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej 1927, nr 21, poz. 159.

2 Ibidem, poz. 161.

3 Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej 1929, nr 11, poz. 88.

4 Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej 1932, nr 24, poz. 79.

5 Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej 1934, nr 16, poz. 124.

6 Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej 1947, nr 63, poz. 367.

7 Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej 1929, nr 11, poz. 88.

1944 o całkowitym unicestwieniu miasta⁸ liczącego jeszcze w grudniu 1941 r. – 1 351 800 mieszkańców⁹.

Ten szkic nie aspiruje do wyczerpania problemu zbrodni hitlerowskich w czasie *Powstania Warszawskiego*, nie zawiera także pełnego wykazu miejsc zbrodni. Opracowanie to, jest jedynie zarysem najważniejszych zagadnień dotyczących podanej problematyki. Celem jego jest także ukazanie dotychczasowego stanu badań nad aktami zbrodni ilustrującymi funkcjonowanie niemieckiej machiny zagłady.

Zeznający 26 stycznia 1946 r. przed polskim prokuratorem Jerzym Sawickim członkiem *Polskiej Delegacji przy Międzynarodowym Trybunale Wojennym* w Norymberdze dowódca Korpsgruppe von dem Bach – sił niemieckich tłumiących Powstanie, SS-Obergruppenführer Erich von dem Bach, przytoczył brzmienie rozkazu Himmlera: „*Każdego mieszkańca należy zabić, nie wolno brać żadnych jeńców. Warszawa ma być zrównana z ziemią i w ten sposób ma być stworzony zastraszający przykład dla całej Europy*”¹⁰. Informacji na temat rozkazu Reichsführera-SS udzielił także podczas zeznań w Norymberdze szef Sztabu Komendy Himmlera SS-Brigadeführer und Generalmajor der Polizei und der Waffen-SS Ernst Rode: „*Otrzymałem ołówkową kopię tego rozkazu, skierowanego przez Himmlera do Dirlewangera. Na podstawie tego rozkazu Warszawa miała być zrównana z ziemią a Dirlewanger posiadał wszelkie pełnomocnictwa i był upoważniony zabijać kogo zechce, według swego upodobania*”¹¹. Dnia 21 września 1944 r. w Jägerhöhe, Himmler wygłosił przemówienie do dowódców okręgów wojskowych i komendantów szkół, w którym powiedział m.in.: „*...Warszawa, stolica, głowa, inteligencja tego byłego 16, 17-milionowego narodu Polaków będzie zniszczona ...Poza tym wydałem równocześnie rozkaz całkowitego zniszczenia Warszawy. Panowie! Możecie sobie pomyśleć, że jestem strasznym barbarzyńcą. Jak Panowie chcecie: tak, jestem nim, nim, jeżeli tak musi być. Rozkaz brzmiał: każdy blok domów winien być spalony i wysadzony w powietrze tak, aby w Warszawie nie mogła się zagnieździć jakakolwiek siedziba etapowa...*”¹².

8 Zeznania SS-Obergruppenführera Ericha von dem Bacha-Zelewskiego złożone w Norymberdze, dnia 26 stycznia 1946 r. przed prokuratorem Jerzym Sawickim, członkiem Polskiej Delegacji przy Międzynarodowym Trybunale Wojennym w Norymberdze, [w:] *Zburzenie Warszawy. Zeznania generałów niemieckich przed polskim prokuratorem członkiem Polskiej Delegacji przy Międzynarodowym Trybunale Wojennym w Norymberdze*, Warszawa 1946, s. 19–58.

9 T. Szarota, *Okupowanej Warszawy dzień powszedni*, Warszawa 1973, s. 69.

10 *Zburzenie Warszawy...*, s. 33.

11 *Ibidem*, s. 90.

12 Wyjątki z przemówienia Reichsführera-SS, [w:] *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego na ludności cywilnej w czasie Powstania Warszawskiego w 1944 roku (w dokumentach)*, red. Sz. Datner, K. Leszczyński, Warszawa 1962, s. 306–307.

W działaniach oddziałów niemieckich pacyfikujących *Powstanie Warszawskie*, dostrzegalna jest swego rodzaju ewolucja poglądów w kwestii postępowania wobec ludności cywilnej i powstańców. W pierwszych dniach Powstania miały miejsce bestialskie mordy ludności cywilnej, grabieże, brutalne gwałty na kobietach i masowe egzekucje w warszawskich dzielnicach na lewym brzegu Wisły: Wola (5 – 7 sierpnia), Ochota (4 – 25 sierpnia) i w północnej części Śródmieścia. Odpowiedzialnymi za zbrodnie na Woli były oddziały wchodzące w skład Grupy Bojowej [*Kampfgruppe* (Einsatzgruppe) *Reinefarth*], dowodzonej przez SS-Gruppenführera Heinza Reinefartha, składającej się z 16 kompanii policyjnych, kompanii SS *Röntgen* i zmotoryzowanego batalionu policyjnej straży ogniowej¹³. Krwawymi mordami odznaczył się oddział *Sonderkommando der Sipo und des SD bei der Kampfgruppe Reinefarth*, dowodzony przez SS-Hauptsturmführera Alfreda Spilkera. W bestialski sposób z ludnością cywilną rozprawiał się *SS-Sonderregiment Dirlewanger*, dowodzony przez SS-Standartenführera (później SS-Oberführera) Oskara Dirlewangera, a składający się z pozbawionych skrupułów i zasad degeneratów - „*klusowników*” i „*zawodowych przestępców*”¹⁴. Do oddziału tego wcielano przestępców kryminalnych odbywających kary w niemieckich obozach koncentracyjnych¹⁵, którym obiecywano amnestię w zamian za „*wykazanie się męstwem*”¹⁶.

Fala najbardziej brutalnych masowych mordów przetoczyła się przez części miasta (Wola, Ochota) na samym początku Powstania. Po kilku dniach Niemcy zmienili nieco charakter postępowania wobec ludności cywilnej. Mimo, że trwały jeszcze rozstrzeliwania, stwierdzono, że ludność może być w zasadzie wykorzystana jako siła robocza dla dobra Rzeszy. Podejrzani o udział w powstaniu mieli być nadal zabijani, natomiast zdolni do pracy mieli być wywożeni na przymusowe roboty do Niemiec. Kobiety, dzieci i starcy byli rozmieszczani po terytorium całego *Generalnego Gubernatorstwa*¹⁷. Dnia 8 września 1944 r. Himmler w depeszy do generalnego gubernatora Hansa Franka, przekazał następujące wytyczne dla dalszego postępowania

13 Por. Relacja SS-Gruppenführera Reinefartha, [w:] *Niemieckie materiały do historii Powstania Warszawskiego*, Warszawa 1958, s. 44.

14 Wypowiedź H. Himmlera o charakterze i zadaniach pułku Dirlewangera, 3 VIII 1944, [w:] *Okupacja i ruch oporu w dzienniku Hansa Franka 1939–1945*, t. II, 1943–1945, Warszawa 1972, s. 603.

15 Por. Archiwum Wojskowego Biura Badań Historycznych w Warszawie, sygn. III/44/62, k. 74.

16 „*Dzieje Najnowsze*”, 1947, nr 2.

17 Generalne Gubernatorstwo (Generalgouvernement für die besetzten polnischen Gebiete), była to jednostka administracyjno-terytorialna, utworzona na podstawie dekretu Adolfa Hitlera z 12 października 1939 r., z mocą obowiązującą od 26 października 1939 r. Obejmowała część okupowanego wojskowo przez Niemcy terytorium II Rzeczypospolitej, która nie została wcielona bezpośrednio do Rzeszy.

wobec Warszawiaków: „Do obozów koncentracyjnych należy kierować tylko tych mężczyzn, którzy walczyli czynnie albo których należy do takich zaliczyć. Tych wszystkich, którzy poddali się dobrowolnie, z kobietami i dziećmi należy kierować na normalne roboty do Niemiec”¹⁸. Już 6 sierpnia na terenie warsztatów naprawczych taboru kolejowego w Pruszkowie pod Warszawą zorganizowany został przez Niemców obóz przejściowy Durchgangslager (Dulag) 121 przeznaczony dla ludności ewakuowanej z Warszawy, gdzie podejmowano decyzje co do dalszych jej losów¹⁹.

Według niemieckich źródeł przez obozy w Pruszkowie i Ursusie, przeszło 350 617 wysiedlonych osób²⁰. Polskie źródła podają tym czasem liczbę 550 000 przebywających w obozach w Pruszkowie, Ursusie, Piastowie, Włochach i Grodzisku (90 000 osób z tej liczby miało być wysłanych na roboty przymusowe do Rzeszy, 60 000 znalazło się w obozach koncentracyjnych, a 350 000 osób rozmieszczono po obszarze *Generalnego Gubernatorstwa*)²¹. 18 000 powstańców przeszło przez obóz w Ożarowie, a następnie znalazło się w obozach jenieckich.

Warszawa miała zniknąć z powierzchni ziemi. Dnia 3 października 1944 r. kierownik *Głównego Wydziału Spraw Wewnętrznych* w rządzie *Generalnego Gubernatorstwa* Harry Craushaar wysłał do dowództwa 9 Armii dalekopis zawierający wytyczne o współdziałaniu *Wehrmachtu* w grabieży i burzeniu Warszawy²². Dnia 9 października General der Panzertruppen Smilo von Lüttwitz polecił włączyć do akcji burzenia Warszawy oddziały Technische Nothilfe – saperskie oddziały skoszarowanej policji²³. Dnia 11 października generalny gubernator Hans Frank otrzymał depezę od Ludwiga Fischera, informującą: „*Obergruppenführer von dem Bach otrzymał nowe polecenie – spacyfikowania Warszawy, tj. zrównania Warszawy z ziemią jeszcze podczas wojny, o ile nie stoją temu na przeszkodzie względy militarne w zakresie fortyfikacji. ...Zawiadamiam o tym, gdyż ten nowy rozkaz Führera o zburzeniu Warszawy ma ogromne znaczenie dla dalszej nowej polityki wobec Polaków*”²⁴. W kwaterze polowej Himmlera 12 października 1944 r.

18 Depesza H. Himmlera do H. Franka w sprawie traktowania powstańców warszawskich, [w:] *Okupacja i ruch oporu w dzienniku Hansa Franka...*, s. 609.

19 M. M. Drozdowski, *Przedmowa*, [w:] *Exodus Warszawy. Ludzie i miasto po powstaniu 1944*, t. 1, *Pamiętniki. Relacje*, Warszawa 1992, s. 9.

20 *Raporty Ludwiga Fischera gubernatora dystryktu warszawskiego 1939–1944*, Warszawa 1987, s. 833.

21 K. Dunin-Wąsowicz, *Warszawa w latach 1939–1945*, Warszawa 1984, s. 355; B. Kroll, *Opieka i samopomoc społeczna w Warszawie 1939–1945*, Warszawa 1977, s. 239; E. Borecka, *Wstęp*, [w:] *Exodus Warszawy...*, *Pamiętniki. Relacje*, s. 36–37.

22 Dalekopis Craushaara, [w:] *Ludność cywilna w Powstaniu Warszawskim*, t. II, s. 589–592

23 Meldunek dowództwa 9 Armii do Dowództwa Grupy Armii „Środek”, [w:] *ibidem*, s. 607–609.

24 Depesza gubernatora dystryktu Warszawa L. Fischera do H. Franka, [w:] *Okupacja i ruch oporu w dzienniku Hansa Franka...*, s. 613.

odbyła się narada, na której byli obecni SS-Brigadeführer Ernst Rode, szef sztabu *Technische Nothilfe* SS-Gruppenführer und Generalleutnant der Polizei Willi Schmelcher i dowódca SS i policji dystryktu warszawskiego SS-Brigadeführer Paul Otto Geibel. SS-Reichsführer wydał dyrektywę, która brzmiała: „*To miasto ma całkowicie zniknąć z powierzchni ziemi i służyć jako punkt przeladunkowy dla transportu Wehrmachtu. Kamień na kamieniu nie powinien pozostać. Wszystkie budynki należy zburzyć aż do fundamentów. Pomieszczenie dla wojska zostanie urządzone w piwnicach. Hotele więcej nie istnieją. Pozostaną tylko urządzenia techniczne i budynki kolei żelaznej. Pan, Panie Schmelcher, skieruje do Warszawy jednostki saperów, sam postara się na miejscu o przygotowanie środków wybuchowych i rozpoczęcie akcji*”²⁵.

Zanim jednak wydano wyrok na budynki Warszawy i całą zabudowę municypalną po klęsce Powstania, na samym jego początku przeprowadzano masową eksterminację jego mieszkańców. Przez dwie dzielnice Warszawy – Wolę i Ochotę, przetoczyły się fale bestialskich zbrodni. Szczytowym punktem niemieckich mordów na Woli był 5 sierpnia, dokonano wówczas masowych rzezi ludności cywilnej, którą rozstrzeliwano bądź palono żywcem nie zwracając uwagi na wiek czy płeć, sukcesywnie spalono też *większość domów. Ludność cywilna w wielu przypadkach zmuszana do formowania „żywych tarcz”, pędzona była przed czołgami bądź zmuszana do rozbierania barykad pod ogniem powstańców.*

Masowe mordy na mieszkańcach Woli odbyły się m.in. na terenie fabryki *Ursus*, gdzie Niemcy zamordowali blisko 6 000 osób, mężczyzn, kobiet i dzieci (także niemowlęta), zwłoki były następnie palone przez oddziały tzw. *Verbrennungskommando*, składającego się z mężczyzn wybranych spośród wypędzonych z domów ludzi²⁶. Podobną egzekucję wykonano na terenie fabryki *Franaszka*, gdzie zginęło blisko 4 000 mieszkańców²⁷. W składzie

25 Cyt. za: Sz. Datner, *Zburzenie Warszawy*, [w:] *Straty wojenne Polski w latach 1939–1945*, Warszawa 1961, s. 111

26 *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego...*, s. 62 – 65, 69 – 71, 258; *Krwawa sobota na Woli*, „Głos Ludu”, 1945, nr 345, s. 7; W. Lurie, *Było to w sobotę 5 VIII*, „Stolica”, 1964, nr 31, s. 12; W. M., *Piekło Woli*, „Stolica”, 1973, nr 31, s. 6–7; St. Płoski, E. Śliwińska, *Miejsca masowych egzekucji w Warszawie w latach 1939–1944*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce”, t. VI, 1951, s. 91; *Przewodnik po upamiętnionych miejscach walk i męczeństwa. Lata wojny 1939 – 1945*, Warszawa 1980, s. 38; E. Serwański, I. Trawińska, *Zbrodnie niemiecka w Warszawie 1944*, Poznań 1946, s. 43–46; *Zbrodnie niemieckie podczas Powstania w Warszawie*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce”, t. I, 1946, s. 246–250, 260–261; *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939 – 1945. Powstanie Warszawskie 1 VIII – 2 X 1944*, red. M. Motyl, S. Rutkowski, Warszawa 1994, s. 183–184.

27 *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego...*, s. 247, 272–273; T. Klimaszewski, *Verbrennungskommando Warschau*, Warszawa 1984, s. 50 – 54; *Ludność cywilna w Powstaniu Warszaw-*

narzędzi rolniczych fabryki Kirchmajera i Marczewskiego zamordowano prawdopodobnie blisko 2 000 osób (kobiet, mężczyzn i dzieci)²⁸. Pod parkanem parku Sowińskiego Niemcy zamordowali prawie 1 500 osób, mieszkańców okolicznych domów²⁹. W kilku egzekucjach przeprowadzonych na placu przed kuźnią (ul. Wolska 122/124) zginęło blisko 700 osób (kobiet, mężczyzn i dzieci)³⁰. Ofiarą oprawców padała także ludność w szpitalach, chorzy, personel, ranni powstańcy. Zamordowano ludność m.in. ze Szpitala Wolskiego³¹; Szpitala Zakaźnego św. Stanisława³². Na terenie zakładu dla paralityków i nieuleczalnie chorych, prowadzonego przez Zgromadzenie Sióstr św. Feliksa z Kantaligo (ul. Leszno 77) zamordowano blisko 170 osób, w tym 100 leżących³³. W Szpitalu św. Łazarza niemieccy oprawcy zamordowali prawie 1 200 osób (głównie kobiety i dzieci); zabitych zostało m.in. 50 pracowników szpitala w tym 19 sanitariuszek³⁴.

skim, t. I, cz. I, Warszawa 1974, s. 324–328; St. Płoski, E. Śliwińska, *Miejsca masowych egzekucji...*, s. 91; *Przewodnik po upamiętnionych miejscach walk...*, s. 38; *Zbrodnie niemieckie...*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce”, t. I, s. 261.

28 *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego...*, s. 77, 246; St. Płoski, E. Śliwińska, *Miejsca masowych egzekucji...*, s. 92, 97; *Przewodnik po upamiętnionych miejscach walk...*, s. 38; E. Serwański, I. Trawińska, *Zbrodnia niemiecka...*, s. 72; *Zbrodnie niemieckie...*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce”, t. I, 1946, s. 260; *Rejestr miejsc i faktów zbrodni...*, s. 186 – 187.

29 L. Bartelski, *Powstanie Warszawskie*, Warszawa 1967, s. 83; *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego...*, s. 22, 27, 47–53, 248, 258, 275–278; *Ludność cywilna...*, t. I, cz. I, s. 316 – 318; t. II, s. 66–67; L. Moczulski, *Zbrodnie na ludności Warszawy*, „Stolica”, 1968, nr 31, s. 3, 6–7; St. Płoski, E. Śliwińska, *Miejsca masowych egzekucji...*, s. 91; *Przewodnik po upamiętnionych miejscach walk...*, s. 38; E. Serwański, I. Trawińska, *Zbrodnia niemiecka...*, s. 42; *Zbrodnie niemieckie...*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce”, t. I, 1946, s. 245, 261; *Rejestr miejsc i faktów zbrodni...*, s. 194 – 199.

30 L. Bartelski, *Powstanie Warszawskie...*, s. 83; *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego...*, s. 52–61; *Ludność cywilna...*, t. I, cz. I, s. 326; L. Moczulski, *Zbrodnie na ludności...*, s. 3, 6–7; W. M., *Piekło Woli*, „Stolica”, 1973, nr 31, s. 6–7; St. Płoski, E. Śliwińska, *Miejsca masowych egzekucji...*, s. 91; *Przewodnik po upamiętnionych miejscach walk...*, s. 38; *Rejestr miejsc i faktów zbrodni...*, s. 190–191.

31 Wł. Bartoszewski, *1859 dni Warszawy*, Kraków 1974, s. 625; *Ludność cywilna...*, t. I, cz. I, s. 258; S. Płoski, A. Janowski, *Zbrodnie hitlerowskie w szpitalach i przytułkach warszawskich w sierpniu i wrześniu 1944 r.*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce”, t. VI, s. 15; *Zbrodnie niemieckie...*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce”, t. I, 1946, s. 240–241; *Rejestr miejsc i faktów zbrodni...*, s. 119–120; *Szpital dobrej woli. Szpital Wolski, 1939 – 1945*, Warszawa 2004, s. 83, 174–182; Z. Woźniewski, *Książka raportów lekarza dyżurnego. Szpital Wolski w okresie Powstania Warszawskiego*, red. M. Gepner-Woźniewska, Warszawa 1974; M. Wiśniewska, M. Sikorska, *Szpitale powstańczej Warszawy*, Warszawa 1991, s. 13.

32 *Ludność cywilna...*, t. I, cz. I, s. 266; S. Płoski, A. Janowski, *Zbrodnie hitlerowskie w szpitalach i przytułkach...*, s. 20–21; *Przewodnik po upamiętnionych miejscach walk...*, s. 38; B. Urbanek, *Pielęgniarki i sanitariuszki w Powstaniu Warszawskim w 1944 r.*, Warszawa 1988, s. 178.

33 St. Płoski, E. Śliwińska, *Miejsca masowych egzekucji...*, s. 93; B. Urbanek, *Pielęgniarki i sanitariuszki...*, s. 332; *Rejestr miejsc i faktów zbrodni...*, s. 81.

34 Wł. Bartoszewski, *1859 dni Warszawy...*, s. 625; *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego...*, s. 24;

Znana jest wstrząsająca relacja Wandy Felicji Lurie, która będąc w ostatnim miesiącu ciąży została wraz z trójką dzieci wyprowadzona na zbiorową egzekucję na terenie fabryki Ursus: „Na podwórzu fabryki zobaczyłam zwały trupów rozpoznałam zabitych sąsiadów i znajomych... Gdy pierwsza czwórka dochodziła do miejsca gdzie leżały trupy, strzelali Niemcy ... w kark od tyłu. Zabici padali, podchodziła następna czwórka, by tak samo zginąć. Bezwładną staruszkę zabito na plecach zięcia, on również zginął. Przy ustawieniu ludzie krzyczeli, błagali lub modlili się. Ja byłam w ostatniej czwórce ... Podeszłam więc w ostatniej czwórce razem z trojgiem dzieci do miejsca egzekucji trzymając prawą ręką dwie rączki młodszych dzieci, lewą – rączkę starszego synka. Dzieci szły płacząc i modląc się. Starszy widząc zabitych wołał, że i nas zabiją. W pewnym momencie ... stojący za nami strzelił najstarszemu synkowi w tył głowy, następne strzały ugodziły młodsze dzieci i mnie. Przewróciłam się na prawy bok. Strzał oddany do mnie nie był śmiertelny. ... Czułam odrętwienie lewej części głowy i ciała. Byłam jednak przytomna i leżąc wśród trupów widziałam prawie wszystko, co się działo dookoła. Obserwowałam dalsze egzekucje. Wprowadzono nową partię mężczyzn, których trupy padały i na mnie. Przywalily mnie około 4 trupy. Wprowadzono dalszą partię kobiet i dzieci – i tak grupa za grupą rozstrzeliwano aż do późnego wieczoru. ... W przerwach oprawcy chodzili po trupach, kopali, przewracali, dobijali żyjących, rabowali kosztowności. Ciała dotykali przez jakieś specjalne szmatki. ... W czasie tych okropnych czynności pili wódkę, śpiewali wesołe piosenki, śmieli się. Obok mnie leżał jakiś tęgi, wysoki mężczyzna w skórzanej kurtce, który długo rzeźił. Niemcy oddali 5 strzałów, zanim skonał. W czasie dobijania strzały raniły mi nogę. Leżałam tak długi czas w kałuży krwi, przyciśnięta trupami. Myślałam tylko o śmierci, jak długo będę się jeszcze męczyć. W nocy zepchnęłam martwe ciała leżące na mnie. Następnego dnia egzekucje ustały. Niemcy wpadli tylko kilkakrotnie z psami, biegali po trupach, sprawdzali, czy kto nie żyje. Słyszałam pojedyncze strzały, prawdopodobnie dobijali żyjących. ... Wszędzie leżały trupy, wysokości co najmniej mojego wzrostu i to na całym podwórzu”³⁵.

Trójka dzieci Wandy Lurie w wieku lat 11, 6 i 3 i pół, zginęła podczas masakry. Autorka relacji ciężko ranna wydostała się po dwóch dniach z miejsca zagłady, a w dwa tygodnie później urodziła dziecko.

Ludność cywilna..., t. I, cz. I, s. 251–253, 310, 328–331, t. III, s. 431; S. Płoski, A. Janowski, Zbrodnie hitlerowskie w szpitalach i przytułkach..., s. 17–20; St. Płoski, E. Śliwińska, Miejsca masowych egzekucji..., s. 91; E. Serwański, I. Trawińska, Zbrodnie niemieckie..., s. 51–52; B. Urbanek, Pielęgniarki i sanitariuszki..., s. 178–181; Zbrodnie niemieckie..., „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce”, t. I, 1946, s. 242–262.

35 Dnia 10.XII.1945 r. w Warszawie p.o. SO H. Wereńko, dOKBZN, przesłuchała niż. Wym. Świadka. Świadek: Wanda Felicja Lurie z d. Podwysocka, ur. 23.V.1911 r., zam. w Podkowie Leśnej, ul. Dębowa 2, [w:] Zbrodnie okupanta hitlerowskiego..., s. 61–65.

Obawiając się wybuchu epidemii, kiedy w wielu rejonach miasta, zwłoki piętrzyły się w miejscach egzekucji, a w wyniku upałów następował ich szybki rozkład, Niemcy utworzyli w pierwszych dniach sierpnia specjalne oddziały tzw. *Verbrennungskommando*, składające się z przymusowo zaciągniętych do nich Polaków, które miały palić nagromadzone zwłoki. Członkowie oddziałów byli kierowani do miejsc egzekucji, po zakończeniu pracy zamykano ich w budynku urzędowania *Gestapo* przy ulicy Sokołowskiej³⁶.

Członek takiego oddziału Franciszek Zasada, złożył 23 maja 1947 r. przed Sędzią Głównym Komisji Badania Zbrodni Niemieckich następujące zeznanie: „...Z obu grup zamkniętych na III piętrze utworzono Kommando do palenia zwłok. Komisarzem Kommanda był oficer Gestapo Neumann (miał na ramieniu jedną gwiazdkę), pochodzący z Berlina. Zaraz 7 sierpnia 1944 r., rano, wyprowadzono nasze grupy na podwórze, kazano się rozebrać, a ubranych tylko w spodnie popędzono ulicą Sokołowską do Wolskiej, zatrudniając przy paleniu zwłok. ...Przy ul. Wolskiej nr 60 w fabryce makaronów na środku podwórza zastaliśmy stos zwłok wysokości około 2 m, długości około 20 m, szerokości około 15 m. Były to w większości zwłoki mężczyzn, częściowo tylko kobiet i dzieci. Przy paleniu zwłok pracowaliśmy szereg godzin. Sądząc na oko mogło być tam ponad 2 000 zwłok. W czasie gdy paliliśmy zwłoki gestapowiec, mający trzy gwiazdki na kołnierzu, blondyn o śniadej twarzy, średniego wzrostu, nazwiska którego nie znam, doprowadził z ulicy kilku mężczyzn ubranych po cywilnemu i natychmiast ich rozstrzelał. Zwłoki spaliliśmy razem... Przybyliśmy do fabryki Ursus dużą bramą od strony ul. Wolskiej. Podwórze, poczynając od bramy aż po wnękę idącą do ul. Skierniewickiej, było zasłane zwłokami mężczyzn, kobiet i dzieci. Mogło być około 5 000. Pracowaliśmy przy paleniu zwłok cały dzień. Na środku dużego podwórza od strony ul. Wolskiej urządziliśmy palenisko. Na ziemi układaliśmy belki, na nich zwłoki, które okładaliśmy deskami, by znów ułożyć warstwę trupów. Następnie oblewaliśmy stos płynem palnym, który Niemcy dawali nam w bańkach 20-litrowych. Jaki to był płyn – nie wiem, na bańkach nie było napisów. Znacznie później widziałem na palenisku resztki kości i czaszek. Czy ktoś zabrał te prochy, nie wiem”³⁷.

Dwudziesto-jedno letni Kazimierz Nec członek oddziału palącego zwłoki po niemieckich mordach na Woli, 15 listopada 1944 r. zeznał: „... udaliśmy się do domu przy ul. Wolskiej 60 ... w krzakach znaleźliśmy kilkanaście trupów kobiet, dzieci i niemowląt zamordowanych strzałem w tył głowy. Na to samo miejsce przenieśliśmy z domu róg Płockiej i Wolskiej (duża żółta kamienica)

36 Por. T. Klimaszewski, *Verbrennungskommando Warschau...*, s. 42; Mapa: Teren działania *Verbrennungskommando* w dniach 8-23 sierpnia 1944 r., [w:] *ibidem*, po stronie 23.

37 *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego...*, s. 244-248.

kilkadziesiąt trupów mężczyzn, kobiet i dzieci częściowo spalonych, zamordowanych strzałem w kark. Z domu przy ul. Płockiej – w odcinku od Płockiej do Górczewskiej – przynieśliśmy około 100 trupów. W jednym z tych domów znaleźliśmy trupa na pół spalonego mężczyzny, obejmującego za szyję dwoje dzieci. ...zaprowadzono nas do fabryki „Franaszek” przy ulicy Wolskiej... Zauważyłem, jak zwykle, kobiety i dzieci. Jednego z następnych dni zaprowadzono nas do pracy do Parku Sowińskiego, gdzie wśród trupów przeważały kobiety i dzieci, a nawet spotykałem trupy kobiet w ciąży. ...Zmuszano nas do przeszukiwania zwłok i do składania kosztowności w ręce SD-manów, a papierowe pieniądze kazano spalić wraz z innymi dowodami zbrodni. ...W ciągu następnego dnia pracowaliśmy przy paleniu trupów na terenie szpitala Św. Łazarza przy ul. Wolskiej. Ciała pomordowanych chorych i personelu znajdowaliśmy na salach szpitalnych w łóżkach, klatkach schodowych, korytarzach i piwnicach. Z tego, co widziałem, sądzę, że wszyscy chorzy i służba zostali zamordowani. Zwłoki w większości wypadków spalono w piwnicach³⁸.

Inny członek *Verbrennungskommando* Mieczysław Miniewski zeznał 18 kwietnia 1947 r.: „...Na cmentarzu prawosławnym, po prawej stronie od głównego wejścia, kilkakrotnie paliliśmy zwłoki, przy czym mogło ich być w sumie około 1500. Za każdym razem zastawaliśmy zwłoki osób rozstrzelanych, leżące i siedzące bezwładnie na kupach, tak ułożone, jak upadały w czasie egzekucji. Były to zwłoki starych mężczyzn, kobiet, dzieci i kalek. Ostatni raz paliliśmy tam zwłoki około 17 sierpnia 1944 r. Było wśród naszej grupy rzeczą wiadomą, iż Gestapo pod kościołem św. Wawrzyńca oddziela od transportów wysyłanych do obozu przejściowego w Pruszkowie starców, dzieci, chorych i niedołężnych, ładuje na samochód, podając, iż samochodami byli przewiezieni na Dworzec Zachodni. W rzeczywistości samochodami byli przewożeni na teren cmentarza prawosławnego i tam rozstrzeliwani. Zwłoki zostały spalone na miejscu ...Zwłoki paliliśmy w ten sposób, iż na ułożone drzewo układaliśmy zwłoki, następnie kładliśmy raz drzewo, raz zwłoki. Stos ułożony oblewaliśmy benzyną³⁹”.

W dniach 29 – 30 listopada 1945 r. członkowie *Grupy Łącznikowej dla Spraw Zbrodni Wojennych* przy Brytyjskiej Armii Renu przesłuchali jeńca wojennego Unteroffiziera Willego Fiedlera służącego w 5. kompani 102. batalionu transportowego *Turkiestan*, który opowiedział o mordach dokonywanych w garbarni Pfeiffera: „...widziałem, jak wpędzano siłą polskich cywilów z podwórza przez poprzeczny budynek partiami po 10 osób, kładziono ich na stosach twarzą w dół, niektórych nawet wleczono za włosy i następnie SS-man

38 *Documenta occupationis teutonicae*, t. II, *Zbrodnie niemieckie w Warszawie 1944 r. Zeznania – zdjęcia*, red. E. Serwański i I. Trawińska, Poznań 1946, s. 72-74.

39 *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego...*, s. 250-253.

rozstrzeliwał ich strzałami w kark. Zabitych nie odciągano i następna partia ofiar musiała wchodzić na zwłoki lub była na nie wciągana, a następnie również rozstrzeliwana. I tak działo się dalej, dopóki cały stos nie został zapelniony i wszyscy przyprowadzeni tam Polacy nie zostali rozstrzelani. Widziałem około 9-10 warstw trupów tak ułożonych na stosie. Kobiety z dziećmi przy piersi były rozstrzeliwane razem z innymi... Według mego zdania, tych pięciu SS-manów mordowało przeciętnie w ciągu dnia około 200 Polaków, tak, że w czasie mojej pracy w garbarni zostało zamordowanych w tym miejscu około pięciu tysięcy Polaków. Było jednak wiadomo, że w Warszawie znajdowało się więcej tego rodzaju miejsc egzekucji. Takiemu mordowaniu Polaków na tym miejscu przyglądałem się osobiście cztery razy. Spalanie zwłok na stosach widziałem i czułem każdego dnia. ...wstydzę się nosić mundur niemiecki...⁴⁰.

Świadectwem po mordach na Woli są Protokoły Polskiego Czerwonego Krzyża z prac ekshumacyjnych przeprowadzanych już po wojnie na ulicy Wolskiej. Protokół z dnia 29 maja 1947 r., opisuje zwłoki nieznanego mężczyzny znalezionego przy posesji nr 24 w składzie desek: „Siwy. Brak uzębienia. Koszula szara w drobne czerwone i czarne paseczki. Korzuch brązowy bez rękawów. Marynarka i kamizelka granatowa w przetykane czerwone nitki. ...Spodnie prawdop. szare. Buty z cholewami zelowane⁴¹. Inny dokument z 5 maja 1945 r. opisuje zwłoki nieznanego mężczyzny znalezionej w hali Wyrób Marmelady (Wolska 69): „Zwłoki spalone. Strzępki granatowej marynarki w paski wełnianej. Robocza ciemna bluza⁴². Protokół z 5 września 1945 r. opisuje zwłoki nieznanego mężczyzny znalezione w tym samym miejscu: „Zwłoki częściowo spalone. Strzępki kożuszka krótkiego na białej watolinie. Podszewka czarna. Strzępki czarnej sukienki⁴³. Dokument z 29 maja 1947 r. informuje o zwłokach znalezionych na terenie posesji przy Wolskiej 24 (skład desek): „Szczątki zwłok spalone. Między szczątkami męski kamasz wojskowy podbity gwoździami. Strzępki włosów rudawych siwiejących. Czaszka strzaskana. Dolna szczeka pęknięta – zęby dolne zdrowe. Zmieszane szczątki około 6 zwłok. Druga czaszka całkowita – siekacze przednie⁴⁴.

Wydarzenia przedstawione powyżej są określane często jako „rzeź Woli”. Użycie słowa „rzeź” może przywołać na myśl zarówno czynności chaotyczne i nieskoordynowane, jak i celowe działanie⁴⁵. Niemieckie morderstwa na Woli miały cechy drobniawczo zaplanowanej i przeprowadzonej operacji przeciw-

40 Protokół przesłuchania, [w:] K. Leszczyński, *Heinz Reinefarth*, Warszawa-Poznań 1961, s. 56-57.

41 Polski Czerwony Krzyż, Zarząd Główny, Biuro Informacyjne, dnia 29 V 1947, Protokół Nr 2628/50 o ekshumacji zwłok znajdujących się na terenie Wolska 24 – skład desek.

42 Ibidem, Protokół Nr 749/10, Warszawa 5 IX 1945.

43 Ibidem, Protokół Nr 748/10, Warszawa 5 IX 1945.

44 Ibidem, Protokół Nr 2630/50, Warszawa 29 V 1947.

45 Por. *Słownik języka polskiego*, red. R. Łąkowski, W. Kryszewski, t. III, Warszawa 1981, s. 162.

ko ludności cywilnej i jako takie są przykładem zbrodni ludobójstwa. Atmosferę niemieckich działań na Woli i zastosowanych metod oddaje też w jakimś stopniu fragment rozmowy telefonicznej przeprowadzonej między SS-Gruppenführerem Heinzem Reinefarthem a dowódcą 9 Armii, General der Panzertruppen Nikolausem von Vormannem dnia 5 sierpnia 1944 r. Reinefarth zadał pytanie: „*co mam robić z zatrzymanymi? Mam więcej zatrzymanych niż amunicji*”. Następnie udzielił Vormannowi odpowiedzi na pytanie o stratach: „*Straty własne 6 zabitych, 24 ciężko, 12 lekko rannych. Straty przeciwnika – z rozstrzelanymi – ponad 10 000*”⁴⁶.

Potwornym bestialstwem charakteryzowały się mordy mające miejsce na terenie innej dzielnicy Warszawy – Ochoty. Do tłumienia Powstania przybyły tu oddziały SS *Sturmbrigade RONA* (*Русская освободительная народная армия - Rosyjska Wyzwoleńcza Armia Ludowa*) - włączonej do Waffen-SS, kolaboracyjnej formacji złożonej z obywateli ZSRR którą dowodził SS-Brigadeführer Bronisław Władysławowicz Kamiński. Żołnierze tej formacji charakteryzującej się daleko posuniętą demoralizacją, niesubordynacją i samowolą są odpowiedzialni za rozstrzeliwania ludności, dokonywanie grabieży i podpałów domów. Do listy bestialstw „*ronowców*” dochodzą także masowe brutalne gwałty na kobietach.

Podczas pierwszej ewakuacji a następnie w czasie likwidacji szpitala na ul. Wawelskiej 15 (Instytut Radowy) w dniach 5 – 19 sierpnia żołnierze z brygady *RONA* zamordowali blisko 50 osób, chorych i mieszkańców okolicznych domów⁴⁷. Na ulicy Wawelskiej 60, po opuszczeniu przez powstańców *Reduty* i wywieszeniu białej flagi zamordowanych zostało na ulicy i w okolicznych domach ponad 80 osób⁴⁸. W punkcie zbornym na Zieleniak w masowych i pojedynczych egzekucjach zginęło blisko 300 osób⁴⁹. W szko-

46 Notatka z rozmowy telefonicznej Reinefartha z Vormannem z 5. 8. 1944, godz. 24.00, [w:] M. J. Kwiatkowski, „*Tu mówi powstańcza Warszawa...*”, *Dni powstania w audycjach Polskiego Radia i dokumentach niemieckich*, Warszawa 1994, s. 64.

47 Wł. Bartoszewski, *1859 dni Warszawy...*, s. 623; *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego...*, s. 101; *Ludność cywilna...*, t. I, cz. I, s. 234–235; S. Płoski, A. Janowski, *Zbrodnie hitlerowskie w szpitalach i przytułkach...*, s. 27 – 28; St. Płoski, E. Śliwińska, *Miejsca masowych egzekucji...*, s. 91; *Przewodnik po upamiętnionych miejscach walk...*, s. 30; J. K. Wroniszewski, *Ochota 1939 – 1945*, Warszawa, 1976, s. 654, 704; *Zbrodnie niemieckie...*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce”, t. I, 1946, s. 235–238.

48 *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego...*, s. 103, 106; *Ludność cywilna...*, t. I, cz. I, s. 213–223, 227; B. Urbanek, *Pielęgniarki i sanitariuszki...*, s. 176; J. K. Wroniszewski, *Ochota 1939 – 1945...*, s. 686–687; Idem, *Ochota 1944*, Warszawa 1970, s. 224–225; *Rejestr miejsc i faktów zbrodni...*, s. 170–171.

49 *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego...*, s. 84, 90 – 92, 146, 181, 226; L. Herling, *Zieleniak*, „*Kuźnica*”, 1945, nr 16, s. 3; St. Płoski, E. Śliwińska, *Miejsca masowych egzekucji...*, s. 99; E. Serwański, I. Trawińska, *Zbrodnie niemieckie...*, s. 85–87, 91, 100; J. K. Wroniszewski, *Ochota 1944*, Warszawa, 1970, s. 228 – 229; Idem, *Ochota 1939–1944...*, s. 679; J. Wyszomirski, *Zieleniak*, „*Tydzień*”, 1947, nr 33, s. 11; *Rejestr miejsc i faktów zbrodni...*, s. 60–61.

le na ul. Grójeckiej 93, zamordowanych zostało blisko 80 chorych z Instytutu Radowego⁵⁰. Na początku sierpnia „ronowcy” zaatakowali kilka powstańczych punktów sanitarnych na ul. Langiewicza, po zamordowaniu rannych sanitariuszki były brutalnie gwałcone⁵¹.

Ślad bestialstw niemieckich zachował się w traumatycznych przeżyciach i wspomnieniach naocznych świadków. W materiałach zebranych przez Okręgową Komisję Badania Zbrodni Hitlerowskich w Warszawie zachowało się zeznanie Bronisławy Mazurkiewicz, pielęgniarki w Instytucie Radowym im. M. Curie-Skłodowskiej, która wspominała zajęcie przez żołnierzy SS–RONA szpitala: *„Pracowałam od 10 lat jako pielęgniarka w Instytucie Radowym im. Curie-Skłodowskiej. W czasie Powstania znajdowałam się jak zwykle w Instytucie. Od początku Powstania dzielnica nasza znajdowała się w rękach niemieckich, dochodziły do nas tylko odgłosy walk, toczących się w pobliżu. Na terenie naszego Instytutu powstańców nie było oraz żadne walki tu się nie toczyły. 5.VIII.1944 r. o godz. 12 w południe na teren Instytutu wtargnęli ... żołnierze niemieccy w ilości kilkudziesięciu ... Następnie żołnierze wpadli do gmachu szpitalnego, byli ... wszyscy pijani. W tym czasie ciężko chorzy i ranni znajdowali się na parterze gmachu zniesieni przez personel Instytutu, łżej chorzy zaś i inne siostry znajdujące się w szpitalu – w suterenie. ... Następnie kazali wszystkim zejść na podwórze z podniesionymi rękoma. Ustawiono wszystkich mężczyzn, kobiety i dzieci trójkami. Wszystko to odbywało się niesłychanie brutalnie, wśród krzyków, poszturchiwań, bezładnej strzelaniny... W nocy zaczęły się gwałty kobiet. Jedna z pielęgniarek (nieżyjąca dziś...) została zgwałcona ... publicznie na korytarzu, ja sama to widziałam. Inną z pielęgniarek zamknięto w osobnej piwnicy i przez całą noc żołnierze pojedynczo lub jednocześnie paru tam wchodziłi. Słyszałam, jak się wzajemnie nawoływali, by tam pójść, i opowiadali swoje wrażenia. Poza tym została zgwałcona publicznie chora, nieżyjąca dziś... Gdy usiłowała się bronić, oficer ... ją zbił. Następnie publicznie przy chorych została zgwałcona jeszcze jedna z sióstr i 2 ciężko chore leżące na podłodze w suterenie”⁵².*

Dnia 5 sierpnia 1944 r. wobec rosnącej nieustannie liczby wyrzucanych z mieszkań mieszkańców Ochoty, zapadła decyzja o utworzeniu na terenie byłego targowiska warzywnego, tzw. Zieleniaka (dzisiejsze Hale Banacha) - punktu zbornego, który stanowił etap na drodze do obozu przejściowego

50 Zbrodnie okupanta hitlerowskiego..., s. 90–92, 101–102; J. K. Wroniszewski, *Ochota 1939-1945...*, s. 679; *Zbrodnie niemieckie...*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce”, t. I, 1946, s. 238; *Rejestr miejsc i faktów zbrodni...*, s. 59–60.

51 Zbrodnie okupanta hitlerowskiego..., s. 79; *Rejestr miejsc i faktów zbrodni...*, s. 80.

52 Dnia 22.III.1946 r. w Warszawie p.o. SOS A. Germaszowa, dOKBZN, przesłuchała niżej. Wym. Świadka. Świadek: Bronisława Mazurkiewicz, ur. 28.VIII.1910 r., pielęgniarka, zam. w Warszawie, ul. Wawelska 15., [w:] *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego...*, s. 97 – 99.

w Pruszkowie. Do wieczora 5 sierpnia 1944 r. zgromadzono na tym terenie kilkanaście tysięcy osób⁵³. Na Zieleniaku miały miejsce przerażające sceny znęcania się nad zgromadzonymi tam ludźmi, bicia, poniżania, nieustanne rabunki i gwałty na kobietach. Nadzór nad placem pełnili żołnierze *RONA*, którzy przedstawiali się jako zdegenerowana i zdemoralizowana masa. W bestialski sposób terroryzowali bezbronną ludność stłoczoną w strasznych warunkach pozbawioną wody, jedzenia i jakichkolwiek warunków sanitarnych. Na placu załatwiano potrzeby fizjologiczne, kobiety rodziły dzieci, zwłoki zmarłych bądź zastrzelonych nie zawsze były zakopywane - „*W powietrzu unosił się niesamowity fetor i stada much*”⁵⁴. W relacjach o Zieleniaku częste jest porównywanie tego miejsca do piekła. Oprawcy w relacjach i zeznaniach jawią się jako bezładna, krwiożercza i groteskowa zgraja: „*Wyglądali raczej jak cyrkowcy, a nie wojsko: mieli na sobie marynarki w różnych kolorach i rozmiarach, spod których wystawały różnych kolorów koszule, ... karabiny na sznurkach, na rękach po kilka zegarków ...Po ogromnym terenie Zieleniaka ta rozbawiona i krwiożercza dzicz jeździła na rowerach, których pokrzywione koła nie miały opon*”⁵⁵. „*Ronowcy*” notorycznie dokonywali brutalnych gwałtów na kobietach i dziewczynkach, jak wspomina Honorata Wolska: „*Widziałam, jak ronowiec, uprowadzając dwunastoletnią dziewczynkę, zabił jej matkę, która błagała go o wzięcie jej zamiast córki. Potem zgwałcił to dziecko obok trupa matki*”⁵⁶. Mieszkanca Ochoty Irena Obraniak, złożyła po wojnie następującą relację: „*Pierwsza noc przeszła wyjątkowo spokojnie. Dopiero drugiej nocy, z 5 na 6 sierpnia, ronowcy chodzili z latarkami i wybierali dziewczyny i kobiety w różnym wieku. Wyprowadzali je do szkoły, na teren ogródków działkowych lub za mur – tam gwałcili i już rzadko która wracała. Kobiety gwałcili nawet w ubikacji na terenie targowiska. Moja znajoma, pani M. miała dwie córki: 8-letnią i 11-letnią. Ronowiec chciał zabrać jedną z nich. Matka całowała go po rękach i błagała, by zostawił dziecko, by zabrał ją. On chętnie się na to zgodził. Jęki i krzyki tej kobiety słyhać było całą noc. Nad ranem ją zastrzelili. Mąż, który usłyszał strzały, oszalał*”⁵⁷. Brutalnie rozprawiano się z niemowlętami, Jadwiga Freistadt wspominała: „*Widziałam scenę, kiedy ronowiec wyrwał młodej kobiecie niemowlę i, trzymając je za nóżki, zabił uderzając o mur. Widziałam jak ronowcy tak pobili kobietę, że jej ciało było*

53 J. Kazimierski, R. Kołodziejczyk, *Dzieje Ochoty*, Warszawa, 1973, s. 325.

54 Relacja 27, Henryka Poborskiego, spisana w lipcu 1984, [w:] L. Ujazdowska, *Zagłada Ochoty. Zbiór relacji n temat zbrodni hitlerowskiej dokonanej na ludności Ochoty w czasie Powstania Warszawskiego*, Warszawa 2005, s. 60.

55 Relacja 40, Hanny Paradowskiej, spisana 24 lipca 1984, [w:] ibidem, s. 90

56 Relacja 5, Honoraty Wolskiej, spisana 13 października 1984, [w:] ibidem, s. 22.

57 Relacja 3, Ireny Obraniak, spisana 9 sierpnia 1978, [w:] ibidem, s. 19.

*całe czarno-niebieskie*⁵⁸. Po nocnych rzeziach żołnierze RONA pozostawiali na placu swoje ofiary, szesnastoletni wówczas Kazimierz Tomaszewski wspomniął: „Rano widziałem na ziemi, koło budki placowej, sześć nagich ciał młodych dziewczyn. Po nocnej libacji miały cięcia na szyi, przy uszach, przy oczach, miały obcięte piersi, niektóre w narządach rodnych szyjki rozbitych butelek”⁵⁹.

Po 2 września 1944 r. pod wsią Truskaw w miejscu starcia oddziału por. Adolfa Pilcha *Doliny* z dwoma batalionami pułku zbiorczego brygady RONA, odnaleziono dziennik żołnierza RON-y – Iwana Iwanowicza Waszenki. W zapiskach wspomniane zostały sierpniowe działania żołnierzy RONA w Warszawie. Pod datą 5 sierpnia, autor zanotował: „W mieście mają miejsce masowe rabunki, dokonywane zarówno przez żołnierzy niemieckich jak też i przez żołnierzy RONA. Prawdę mówiąc, żołnierzy RONA pociągają jedynie kosztowności, zegarki, złoto a Niemcy chwytają odzież, bieliznę, palt, walizy itd. Spotyka się często pijanych, którzy też bywa giną z przyczyny wódki. Żołnierze RONA zabierają również żywność, różne przysmaki a także wódkę”⁶⁰, w dalszym miejscu pod datą 19 sierpnia czytamy: „W tym czasie do obozu, położonego w odległości 50 m od nas, pędzą mieszkańców Warszawy w celu załadowania do wagonów. Będą oni wyprawieni do Niemiec na ciężkie roboty. To są ludzie nic niewinni. Ze strachu przed śmiercią z białymi flagami tłumnie szli do obozów, nie wiedząc co ich czeka. A jak wielu spokojnych obywateli zabito w piwnicach lub na ulicy. Wszędzie leżą nie uprzątnięte trupy, co już się rozkładają i powodują straszliwy fetor”⁶¹.

Na Mokotowie dzielnicy Warszawy gdzie toczyły się zażarte walki, dnia 2 sierpnia, żołnierze SS dokonali rzezi blisko 600 osób z więzienia mokotowskiego (ul. Rakowiecka 37)⁶². W Domu oo. Jezuitów przy ulicy Rakowieckiej 61, żołnierze z zapasowego batalionu grenadierów pancernych SS zamordowali prawie 40 osób spośród zakonników i osób cywilnych, które szukały tam schronienia⁶³. W dniu kapitulacji powstańców na Mokotowie 27 wrześ-

58 Relacja 46, Jadwigi Freistadt, spisana 1 września 1984, [w:] ibidem, s. 106.

59 Relacja 44, Kazimierza Tomaszewskiego, spisana 15 września 1984, [w:] ibidem, s. 103.

60 *Варшавское восстание 1944 в документах из архивов спецслужб – Powstanie Warszawskie 1944 w dokumentach z archiwów służb specjalnych*, Warszawa-Moskwa 2007, s. 1075.

61 Ibidem, s. 1083.

62 L. M. Bartelski, *Na Mokotowie*, Warszawa 1971, s. 107; Wł. Bartoszewski, *1859 dni Warszawy...*, s. 622; *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego...*, s. 128 – 130; D. Kaczyńska, *Więzienie mokotowskie 2. 8. 1944 r. Sprawozdanie z egzekucji*, „Życie Warszawy”, 1973, nr 116, s. 8 – 9; *Ludność cywilna...*, t. I, cz. II, s. 32, 38, 106 – 109, t. III, s. 139; St. Płoski, E. Śliwińska, *Miejsca masowych egzekucji...*, s. 98; E. Serwański, I. Trawińska, *Zbrodnia niemiecka...*, s. 125; W. S., *Dziś 2 sierpnia zabijają nas na podwórzu. Identyfikacja zwłok więźniów Mokotowa, „Robotnik”, 1946, nr 80.*

63 Wł. Bartoszewski, *Dni walczącej stolicy. Kronika Powstania Warszawskiego*, Warszawa 1989, s. 20 – 21; Idem, *1859 dni Warszawy...*, s. 663; *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego...*,

nia Niemcy rozstrzelali na ulicy Dworkowej w dwóch egzekucjach grupę powstańców i cywilów, w sumie blisko 150 osób⁶⁴.

W Śródmieściu największych mordów dokonali Niemcy na samym początku Powstania. Masowe egzekucje były przeprowadzane do końca września w ruinach zburzonego w 1939 r. budynku *Głównego Inspektoratu Sił Zbrojnych (GISZ)* na Alei Ujazdowskiej i ulicy Bagatela. Wśród zamordowanych były kobiety, dzieci, starcy i kaleki. Zwłoki były palone najpierw na terenie ogródka jordanowskiego, później wewnątrz zburzonego skrzydła *GISZ*. Liczba ofiar nie jest znana. Przypuszcza się, że zginęło tu blisko 5 lub 6 000 osób. W 1947 r. w czasie prac ekshumacyjnych pracownicy *Polskiego Czerwonego Krzyża* przesiali 5 578 kg ludzkich prochów⁶⁵. Na ulicy Marszałkowskiej 21, w ruinach i w pobliżu apteki Anca, zamordowanych zostało (w dniach 3 – 5 sierpnia) prawie 100 mieszkańców⁶⁶. Na terenie Hal Mirowskich, które przed wojną były największym w Warszawie obiektem handlowym w dniu 7 sierpnia 1944 r. hitlerowcy rozstrzelali prawie 590 mieszkańców okolicznych ulic⁶⁷. W ruinach Teatru Narodowego i w Teatrze Wielkim w dniach 8 – 9 sierpnia, Niemcy zamordowali liczbę osób, która jest trudna do ustalenia, prawdopodobnie było to prawie 350 ludzi⁶⁸.

Ocalony z masowej egzekucji na ul. Bagatela, tak wspominał to wydarzenie: *„Polecono nam wszystkim rozebrać do naga, a rzeczy składać w kupkach koło siebie. Wyprowadzano nas w grupach po 10 do 12 ludzi do wypalonego domu. Zostałem tam wprowadzony w drugiej grupie. Widziałem stosy trupów. Na stosy te wprowadzano grupkami ofiary, do których podchodzili oprawcy*

s. 124; *Ludność cywilna...*, t. I, cz. II, s. 32, 113 – 114, t. III, s. 171; L. Moczulski, *Zbrodnie na ludności Warszawy*, „Stolica”, 1968, nr 31, s. 3, 6 – 7; St. Płoski, E. Śliwińska, *Miejsca masowych egzekucji...*, s. 89; E. Serwański, I. Trawińska, *Zbrodnie niemieckie...*, s. 121.

64 L. M. Bartelski, *Na Mokotowie...*, s. 146; *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego...*, s. 131 – 133; *Ludność cywilna...*, t. I, cz. I, s. 27; St. Płoski, E. Śliwińska, *Miejsca masowych egzekucji...*, s. 96.

65 *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego...*, s. 141 – 143, 278 – 284; *Ludność cywilna...*, t. II, s. 58; L. Moczulski, *Zbrodnie na ludności Warszawy*, „Stolica”, 1968, nr 31, s. 3, 6–7; St. Płoski, E. Śliwińska, *Miejsca masowych egzekucji...*, s. 97; E. Serwański, I. Trawińska, *Zbrodnie niemieckie...*, s. 174; *Rejestr miejsc i faktów zbrodni...*, s. 167.

66 *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego...*, s. 147, 149–150; J. Mizio, *Tragedia ul. Marszałkowskiej*, „Stolica”, 1963, nr 30, s. 6; St. Płoski, E. Śliwińska, *Miejsca masowych egzekucji...*, s. 89; *Rejestr miejsc i faktów zbrodni...*, s. 90.

67 *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego...*, s. 150 – 160; T. Klimaszewski, *Verbrennungskommando Warschau...*, s. 29, 32–33; St. Płoski, E. Śliwińska, *Miejsca masowych egzekucji...*, s. 92; *Zbrodnie niemieckie...*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce”, t. I, 1946, s. 266–267; *Przewodnik po upamiętnionych miejscach walk...*, s. 20; *Rejestr miejsc i faktów zbrodni...*, s. 94–95.

68 *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego...*, s. 158, 255; St. Płoski, E. Śliwińska, *Miejsca masowych egzekucji...*, s. 93; E. Serwański, I. Trawińska, *Zbrodnie niemieckie...*, s. 151; „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce”, t. I, 1946, s. 274–278; *Rejestr miejsc i faktów zbrodni...*, s. 163 – 164.

*i bronią krótką, strzelając w nadkarcze, zabijali. Wśród rozstrzeliwanych widziałem mężczyznę z dzieckiem na ręku. Najpierw zastrzelono dziecko, a potem ojca tego dziecka. Wśród ofiar były dzieci od lat 4. Rozstrzelano między innymi chłopców od lat 14. Widziałem na stosach starców rozstrzeliwanych, kaleki, między innymi człowieka z protezami*⁶⁹.

Tuż po wojnie Antoni Spandowski opowiedział o gehennie jaką przeżywali personel i pacjenci Szpitala Dzieciątka Jezus na ul. Oczki opanowanego przez żołnierzy RONA: „...wizyty całych grup pijanych [ronowców] powtarzały się stale. Podczas jednej z takich „wizyt” [ronowcy] wciągnęli do pustego pokoju 2 kobiety i dokonali n nich gwałtu. ...Przechodząc przez korytarz, w którym leżały chore kobiety, [ronowiec] zobaczył piętnastoletnią dziewczynkę, która czuwała przy łóżku chorej matki. W oczach kilkudziesięciu chorych kobiet [ronowiec] rzucił dziewczynkę na łóżko matki i zgwałcił ją. ...Każdy dzień przynosił szereg gwałtówKobietę, która wpadła im w ręce, gwałciło normalnie najmniej 5 [ronowców]. ...Szczytem wszystkiego był pamiętny napad na klinikę położniczą. Około 50 [ronowców] wtargnęło tam jednego wieczoru i pogwałcili niemal wszystkie położnice. Zgwałcone zostały kobiety, które dopiero co urodziły. Jedna z położnic, zgwałcona w dzień po porodzie przez pięciu [ronowców], nazajutrz zmarła na skutek zakażenia”⁷⁰.

Dnia 2 września 1944 r. oddziały *Kampfgruppe Reinefarth* zdobyły Stare Miasto, część powstańców i ludności cywilnej udało się wycofać kanałami ściekowymi. W dzielnicy pozostało blisko 35 000 ludności cywilnej 5 000 ciężko rannych cywilów i 2 500 ciężko rannych powstańców.

W barbarzyński sposób zwycięskie oddziały niemieckie rozprawiły się ze szpitalami i punktami sanitarnymi Starego Miasta. Dnia 20 sierpnia na ulicy Długiej 13/15 Niemcy zbombardowali szpital powstańczy, który był oznaczony flagą *Czerwonego Krzyża*, śmierć poniosło 120 do 200 osób, ranni i personel⁷¹. Podobnie w oznaczonym symbolami *Czerwonego Krzyża* szpitalu Jana Bożego na ulicy Bonifraterskiej 12 w sierpniu w wyniku ostrzeliwania i bombardowania przez Niemców śmierć poniosło prawie 300 osób – chorych, rannych, pielęgniarek i lekarzy⁷². W dniach 1 i 2 września

69 *Documenta occupationis teutonicae*, t. II..., s. 173-174.

70 Ibidem, s. 199-201.

71 *Ludność cywilna...*, t. I, cz. I, s. 460-461; *Przewodnik po upamiętnionych miejscach walk...*, s. 16; B. Urbanek, *Pielęgniarki i sanitariuszki...*, s. 205; *Rejestr miejsc i faktów zbrodni...*, s. 35.

72 M. Dominik, *Dr Halina Jankowska*, „Przegląd Lekarski”, 1967, seria 2, nr 1, s. 229-236; A. Falkowski, *Szpital św. Jana Bożego w latach 1939 - 1944*, „Rocznik Psychiatryczny”, 1949, t. XXXVII, nr 1, s. 67-74; B. Jarmużyński, *Pamięci bohaterów b. szpitala Jana Bożego w 15 rocznicę Powstania Warszawskiego*, „Życie Warszawy”, 1959, nr 197, s. 3; *Ludność cywilna...*, t. I, cz. I, s. 460; B. Urbanek, *Pielęgniarki i sanitariuszki...*, s. 204; M. Wiśniewska, M. Sikorska, *Szpitale powstańczej Warszawy...*, s. 46-53.

żołnierze SS-Sonderregiment Dirlewanger zamordowali strzelając z karabinu maszynowego, rzucając granaty lub paląc żywcem blisko 430 osób w szpitalu powstańczym nr 1 na ulicy Długiej 7, w liczbie tej byli ranni, chorzy i personel⁷³. Prawie tydzień później 7 września, i jeszcze 14 września żołnierze Dirlewangera zamordowali w Szpitalu Maltańskim blisko 30 osób⁷⁴.

Jeden z rannych tak wspomina opanowanie przez Niemców szpitala na ulicy Długiej 7: „Będąc ciężko ranny w brzuch, leżałem w szpitalu polowym przy ulicy Długiej nr 7. Dnia 7 IX 1944 r. Niemcy nakazali siostram i chodzącym chorym opuszczenie szpitala i pozostawienie ciężko rannych. W grupie tych ostatnich pozostałem na sali, mieszczącej się w piwnicy. W całym szpitalu było jeszcze kilkuset rannych ciężko i chorych, którzy nie mogli opuścić szpitala. Wkrótce po odejściu siostr (pod wieczór) przybyli Niemcy SS; rozpoczęła się strzelanina. Pierwszych zabito tych, którzy nadludzkiem wysiłkiem, zrywając się z łóżek, zbliżyli się do schodów i drzwi, szukając wyjścia i ocalenia. Zostali oni od razu zabici przez wchodzących Niemców. Do naszej celi wpadło dwóch morderców, jeden świecił świecą (było ciemno), drugi rewolwerem zabijał, strzelając do leżących z bliskaEgzekucja odbyła się w całym szpitaluJeden z Niemców, mówiący po ukraińsku, chodził między zabitymi i dźgał ich karabinem w twarz. Noc była straszna. W pewnym momencie wrzucono do naszej sali przez okno granat, tzw. palkę; koledze memu rozerwało brzuch. Wreszcie podpalono budynek...”⁷⁵.

Ludność Warszawy masakrowana była przez bombardowania lotnicze. Spustoszenie czyniły nieustanne naloty niemieckich myśliwców nurkujących Stuka Ju-87. Krwawe żniwo wśród cywili zbierały także niemieckie wieloprowadnicowe wyrzutnie - *Nebelwerfer* (Miotacz mgły), przydatne do prowadzenia szybkiego, zmasowanego oraz zaskakującego ognia. Przez Warszawiaków nazywane były „szafami” lub „krowami” z powodu szczególnego dźwięku słyszanego w momencie odpalania salwy pocisków. Wszystkie odłamki „krów” raziły ludzi i nieopancerzony sprzęt. W epicentrum wybuchu pocisków powstawały gwałtowne zmiany ciśnienia, co powodowało pęka-

73 Wł. Bartoszewski, *Dni walczącej stolicy...*, s. 173; *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego...*, s. 163, 200–202; H. Kłosowicz, *Mordowanie rannych*, „WTK”, 1967, nr 2, s. 9; *Ludność cywilna...*, t. I, cz. I, s. 466, 522, t. I, cz. II, s. 553, t. III, s. 468; S. Płoski, A. Janowski, *Zbrodnie hitlerowskie w szpitalach i przytułkach...*, s. 56–61; St. Płoski, E. Śliwińska, *Miejsca masowych egzekucji...*, s. 94; E. Serwański, I. Trawińska, *Zbrodnie niemiecka...*, s. 159–165; B. Urbanek, *Pielęgniarki i sanitariuszki...*, s. 220; *Rejestr miejsc i faktów zbrodni...*, s. 34; R. Bielecki, *Długa 7 w Powstaniu Warszawskim*, Warszawa 1994.

74 *Ludność cywilna...*, t. I, cz. I, s. 385, 387; S. Płoski, A. Janowski, *Zbrodnie hitlerowskie w szpitalach i przytułkach...*, s. 24; St. Płoski, E. Śliwińska, *Miejsca masowych egzekucji...*, s. 92–93; *Przewodnik po upamiętnionych miejscach walk...*, s. 22; B. Urbanek, *Pielęgniarki i sanitariuszki...*, s. 199; *Rejestr miejsc i faktów zbrodni...*, s. 146.

75 Cyt. za: *Rejestr miejsc i faktów zbrodni...*, s. 7.

nie pęcherzyków płucnych i naczyń krwionośnych, stanowiące przyczynę natychmiastowej śmierci, nawet w przypadku gdy człowiek nie został trafiony bezpośrednio odłamkiem. Szansę przeżycia dawało jedynie ukrycie się w piwnicy ci którzy byli na zewnątrz często ginęli w wyniku działania fali uderzeniowej powstającej podczas wybuchu⁷⁶.

Po zdobyciu Marymontu przez oddziały niemieckie po szturmie 14 września, rozpoczęły się masowe mordy ludności cywilnej i podpalenia domów. Na ulicy Marii Kazimiery 1 (lub 3) rozstrzelanych zostało blisko 30 mieszkańców okolicznych domów⁷⁷, na tej samej ulicy przy posesji nr 42, zamordowanych zostało 30 osób w większości kobiet i dzieci, których wyprowadzono ze schronu (ul. Marii Kazimiery 29). Ranni byli bestialsko dobijani⁷⁸. Na ulicy Dębińskiego 2/4, tego samego dnia po obrzuceniu granatami piwnicy gdzie schroniła się okoliczna ludność wyprowadzono i zamordowano prawie 40 osób (kobiet mężczyzn i dzieci)⁷⁹.

Dnia 23 września po krwawych walkach został zdobyty Czeniaków. Po opanowaniu dzielnicy Niemcy przystąpili do pacyfikacji szpitali powstańczych. Dnia 13 września w budynku, gdzie mieścił się szpital powstańczy (ul. Czerniakowska 231), wyraźnie oznaczony flagą Czerwonego Krzyża, Niemcy zamordowali łącznie prawie 60 osób, rannych powstańców i osób cywilnych. Część rannych i chorych spłonęło żywcem w wyniku pożaru, który wybuchł podczas bombardowania⁸⁰. W szpitalu powstańczym na ulicy Wilanowskiej 18/20, dnia 18 września żołnierze niemieccy rozstrzelali 83 rannych⁸¹. Kilka dni później na tej samej ulicy w punkcie sanitarnym w posesji nr 5 zamordowanych zostało blisko 120 rannych i sanitariuszek⁸². Dnia 20 września w składach spółdzielni „Spółem” na rogu ulic Wilanow-

76 Por: K. Komorowski, *Bitwa o Warszawę '44. Militarne aspekty Powstania Warszawskiego*, Warszawa 2004, passim.

77 St. Płoski, E. Śliwińska, *Miejsca masowych egzekucji...*, s. 95; *Rejestr miejsc i faktów zbrodni...*, s. 88.

78 St. Płoski, E. Śliwińska, *Miejsca masowych egzekucji...*, s. 95; *Zbrodnie niemieckie...*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce”, t. I, 1946, s. 265; *Rejestr miejsc i faktów zbrodni...*, s. 89.

79 *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego...*, s. 223–224; *Ludność cywilna...*, t. I, cz. II, s. 576; St. Płoski, E. Śliwińska, *Miejsca masowych egzekucji...*, s. 95; *Zbrodnie niemieckie...*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce”, t. I, 1946, s. 263–264; *Przewodnik po upamiętnionych miejscach walk...*, s. 39.

80 L. M. Bartelski, *Powstanie Warszawskie*, Warszawa 1967, s. 198; *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego...*, s. 233; *Ludność cywilna...*, t. III, s. 481; E. Serwański, I. Trawińska, *Zbrodnie niemieckie...*, s. 131; B. Urbanek, *Pielęgniarki i sanitariuszki...*, s. 296.

81 B. Urbanek, *Pielęgniarki i sanitariuszki...*, s. 304; *Rejestr miejsc i faktów zbrodni...*, s. 175.

82 R. Czugański, *Na barykadach, w kanałach i gruzach Czerniakowa*, Warszawa 1970, s. 76; B. Urbanek, *Pielęgniarki i sanitariuszki...*, s. 305; *Rejestr miejsc i faktów zbrodni...*, s. 175.

skiej i Czerniakowskiej rozstrzelano prawie 100 osób, w grupie tej znajdowali się wzięci do niewoli powstańcy i ludność cywilna⁸³.

Kupiec Jan Putkowski przesłuchany 29 sierpnia 1947 r. przez przedstawiciela *Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich* tak wspomina zajęcie szpitala przy ulicy Czerniakowskiej 231 przez oddziały niemieckie: „*W czasie Powstania Warszawskiego 1944 r. przebywałem w sklepie przy ul. Czerniakowskiej, naprzeciwko szpitala..., który mieścił się w gmachu ZUS-u pod flagą Czerwonego Krzyża. W szpitalu w tym czasie przebywali ranni powstańcy oraz ludność cywilna. Po wycofaniu się powstańców w dniu 13.IX.1944 r. Niemcy zbombardowali szpital. ...Zginęli wtedy intendent oraz kilkudziesięciu rannych. Ranni, zasypiani na skutek zaważenia się budynku, zginęli częściowo z powodu uduszenia, częściowo dlatego, iż nie mogliśmy się do nich dostać z pomocą...*”⁸⁴.

Inny świadek, lekarz Piotr Załęski zeznał: „*W czasie Powstania Warszawskiego 1944 r. byłem komendantem zorganizowanego przeze mnie i dr Janusza Stoczewskiego przy pomocy sanitariuszek AK, harcerek i ludności Czerniakowa szpitala polowego Nr 1, mieszczącego się przy ul. Przemysłowej nr 19/21, w budynkach fabryki Blaszancka. Przeciętna frekwencja szpitala wynosiła 300 rannych, w tym 60 % ludności cywilnej, zwykle ostrzeliwanej w toku ratowania dobytku wynieszonego z domów podpalonych granatami zapalającymi przez Niemców. Atak niemieckich sił zbrojnych, Wehrmachtu i SS, szedł od strony ul. Łazienkowskiej i ul. Rozbrat..., a ponadto w końcu sierpnia 1944 r. lotnicy bombardowali szpital i kościół łazienkowski, w podziemiach którego przebywali nasi rekonwalescenci. ...Przy ewakuacji szpitala dopomagało mi dowództwo odcinka oraz powstańcy z oddziału „Parasol”. W czasie koncentrowania rannych zostaliśmy zaatakowani granatnikami z terenu Sejmu, na skutek czego sala operacyjna została zdemolowana w chwili, gdy doktorzy Skowroński, Przyżeczki i Zarzycki byli w toku dokonywania operacji. W dniu 12 września 1944 r. także od strony Sejmu Niemcy zrzucili na szpital kilka zapalających pocisków, tzw. „krowy”, kilku rannych odniosło wtedy poparzenia, jeden żołnierz niedawno podjęty z pola walki, śmiertelnie poparzony od pocisku, zmarł w męczarniach. Ja w tym czasie leżąc ciężko ranny, obok wyżej opisanego żołnierza, zostałem silnie kontuzjowany, a w następstwie przeszedłem ropne zapalenie kolana, w którym dotąd tkwi żelazo. W dniu 15 września 1944 r. o godz. 13-tej po uprzednim ataku czołgów oraz SS-Kriminalbrigady oddział niemiecki zajął szpital. Z dowódcą porozumiewał się*

83 R. Czujajewski, *Na barykadach, w kanałach i gruzach Czerniakowa*, Warszawa 1970, s. 146; *Ludność cywilna...*, t. III, s. 490; St. Płoski, E. Śliwińska, *Miejsca masowych egzekucji...*, s. 96; *Rejestr miejsc i faktów zbrodni...*, s. 31.

84 Protokół przesłuchania świadka, [w:] *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego...*, s. 233.

mój zastępca, dr Przyżeczki, wobec tego, iż byłem ciężko ranny. ...Zastępujący mnie dr Przyżeczki, „Józef Klinger”, kilkakrotnie był stawiany pod ścianę i tylko cudem uniknął rozstrzelania. Powody były różne: raz znaleziono na terenie szpitala płaszcze wojskowe, raz broń krótką, potem mój rewolwer, który został oddany Niemcowi, wynikała kwestia, do kogo należy itd. W tym czasie miały miejsce fakty gwałcenia kobiet. Z personelu mego zostały zgwałcone dwie sanitariuszki...”⁸⁵.

Liczba ofiar w *Powstaniu Warszawskim* jest trudna do ustalenia. Problem można rozpatrywać w zależności od źródeł polskich czy niemieckich lub od czasu, kiedy określone badania zostały wykonane. Ilość ofiar niejednokrotnie szacowano jedynie poprzez wagę spopielonych prochów ludzkich⁸⁶. Maja Motyl i Stanisław Rutkowski w ogłoszonej drukiem pracy *Rejestr miejsc i faktów zbrodni ...* opartej na szczegółowych badaniach i żmudnej kwerendzie archiwalnej przedstawiło 934 miejsc dotyczących faktów zbrodni hitlerowskich w czasie trwania 63 dni *Powstania Warszawskiego*. W opracowaniu uwzględnione zostały masowe oraz pojedyncze mordy ludności cywilnej, gwałty oraz mordy popełnione na powstańcach – jeńcach⁸⁷, którym przysługiwały w świetle konwencji genewskiej (27 lipca 1929 r.) prawa kombatanckie⁸⁸. Publikacja nie obejmuje jednak całkowitych strat biologicznych ludności Warszawy, takich jak ofiary działań bojowych, bombardowań i ostrzałów artyleryjskich⁸⁹.

Tłumiący Powstanie SS-Gruppenführer Heinz Reinefarth w artykule opublikowanym 5 listopada 1944 r. przez prasowy organ *NSDAP Ostdeutscher Beobachter* mówiąc o ofiarach działań pacyfikacyjnych, podał liczbę 250 000 zamordowanych osób⁹⁰. W raporcie końcowym gubernatora dystryktu warszawskiego z 20 grudnia 1944 r. sporządzonym przez szefa Urzędu Dystryktu Warszawskiego Friedricha Gollerta, liczba zabitych oszacowana została na „co najmniej 180 000, a prawdopodobnie ponad 200 000 ludzi”⁹¹.

85 Ibidem, s. 233–236.

86 Por. M. Getter, *Straty ludzkie i materialne w Powstaniu Warszawskim*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej”, 2004, nr 8 – 9, s. 67.

87 *Rejestr miejsc i faktów zbrodni...*, passim.

88 Por. Memorandum sekretarza stanu Hulla do prezydenta Roosevelta w sprawie traktowania żołnierzy powstańczej Warszawy jako żołnierzy sił alianckich, 28 VIII 1944 r., [w:] *Mocarstwa wobec Powstania. Wybór dokumentów i materiałów*, red. M. M. Drozdowski, Warszawa 1994, s. 596 – 597; Instrukcja sekretarza stanu Hulla dla ambasadora Harrimana w sprawie ogłoszenia praw kombatanckich dla żołnierzy AK, 29 VIII 1944 r., [w:] ibidem, s. 597–598; Deklaracja rządu Stanów Zjednoczonych o uznaniu praw kombatanckich Armii Krajowej, 29 VIII 1944 r., [w:] ibidem, s. 598–599.

89 *Wprowadzenie*, [w:] *Rejestr miejsc i faktów zbrodni...*, s. 9.

90 *Zbrodnie okupanta hitlerowskiego...*, s. 396.

91 Raport końcowy gubernatora dystryktu warszawskiego z dnia 20 grudnia 1944 r., [w:] *Raporty Ludwiga Fiszera...* s. 837.

Wśród polskich historyków trwają różne kontrowersje co do liczby ofiar wśród ludności cywilnej w *Powstaniu Warszawskim*. Za liczbą 200 000 zamordowanych opowiedzieli się Stanisław Podlewski⁹² i Jerzy Kirchmayer⁹³, liczbę 180 000 przyjęła Barbara Krajewska⁹⁴ i Czesław Łuczak⁹⁵, a tym czasem liczbę ofiar 150 000 uznali Adam Borkiewicz⁹⁶, Krzysztof Dunin-Wąsowicz⁹⁷, Władysław Bartoszewski⁹⁸, Bogdan Kroll⁹⁹, Joanna Hanson¹⁰⁰. Czesław Plichowski z kolei uważa że w czasie Powstania zamordowano od 150 000 do 200 000 ludzi¹⁰¹.

W ciągu 63 dni walki o Warszawę zginęło blisko 16 000 powstańców (10 000 poległych i 6 000 zaginionych, których należy uznać za zabitych), 20 000 zostało rannych w tym 5 000 ciężko. Należy wliczyć tu także straty poniesione przez walczącą u boku *Armii Czerwonej* - 1 Armię Wojska Polskiego, która w walce o przyczółki czerniakowski i żoliborski straciła ponad 2 297 zabitych i 1 467 rannych, w bitwie o prawobrzeżną dzielnicę Warszawy Pragę zaś 1 792 poległych i rannych¹⁰². Wśród poległych żołnierzy należy też wspomnieć o 147 lotnikach, którzy ponieśli śmierć uczestnicząc w powietrznych akcjach z pomocą Powstaniu¹⁰³.

Po kapitulacji Powstania jednostki *Technische Nothilfe* zaczęły systematycznie dom po domu niszczyć zabudowę Warszawy. Po ograbieniu budynków oddziały *Brandkommando* systematycznie przeprowadzały podpalanie domów, a podążające za nimi oddziały *Sprengkommando* wysadzały w powietrze poszczególne obiekty. W ten sposób rozprawiono się z zabudową Woli, północnego Śródmieścia i Żoliborza. W okresie Powstania, Warszawa straciła 25% swojej zabudowy, a okresie popowstaniowym w ramach systematycznego niszczenia miasta przez hitlerowców dalsze 30 %¹⁰⁴. W całym

92 S. Podlewski, *Próba bilansu strat Powstania Warszawskiego*, „Dziś i Jutro”, 1947, nr 31, s. 64.

93 J. Kirchmayer, *Powstanie Warszawskie*, Warszawa 1984, s. 462.

94 B. Krajewska, *Ludność Warszawy w latach 1939–1945*, „Warszawa lat wojny i okupacji 1939–1945”, zw. 3, s. 197.

95 Cz. Łuczak, *Polska i Polacy w drugiej wojnie światowej*, Poznań 1993, s. 413.

96 A. Borkiewicz, *Powstanie Warszawskie 1944*, Warszawa 1969, s. 549.

97 K. Dunin-Wąsowicz, *Warszawa w latach 1939–1945...*, s. 349.

98 W. Bartoszewski, *1859 dni Warszawy...*, s. 726.

99 B. Kroll, *Opieka i samopomoc społeczna...*, s. 238.

100 J. K. M. Hanson, *Nadludzkiej poddani próbie. Ludność cywilna w Powstaniu Warszawskim*, Warszawa 1989, s. 157.

101 Cz. Plichowski, *Grabież i zniszczenie Warszawy*, [w:] *Powstanie Warszawskie. Sesja w 40. Rocznice*, Warszawa 128.

102 M. Getter, *Straty ludzkie i materialne...*, s. 70.

103 Lotnicy, którzy latali z pomocą Powstaniu, należeli do różnych formacji: Royal Air Force (RAF), South African Air Force (SAAF), Polskich Sił Powietrznych (Polish Air Force), United States Army Air Forces (USAAF) i innych.

104 M. Getter, *Straty ludzkie i materialne...*, s. 72.

okresie trwania wojny 1939 – 1945, szacuje się straty zabudowy Warszawy na 84%¹⁰⁵. Straty dotyczyły głównie obszaru Warszawy położonego na lewym brzegu Wisły, gdzie w sposób całkowity w czasie wojny zniszczonych zostało 9 865 budynków (57,8% zabudowy), w znacznym stopniu – 2 873 budynki (17,4 % zabudowy), w stopniu częściowym 4 225 budynki (24,8 % zabudowy). Na Pradze – prawobrzeżnej dzielnicy Warszawy, całkowicie zniszczonych zostało – 1 364 budynki (16,2% zabudowy), częściowo 906 obiektów (10,7 % zabudowy), uszkodzonych w małym stopniu bądź wcale było 6 105 budynków (73,1% zabudowy). w związku z tym straty zabudowy całego miasta po wojnie wynosiły – 65%¹⁰⁶. W gruzach obok prywatnych domów legły szkoły, szpitale, kościoły, muzea, teatry, biblioteki i archiwa.

Po upadku Powstania, rozpoczynała się gehenna setek tysięcy warszawiaków wysiedlonych przez hitlerowców. Cześć z nich (jak o tym było już mówione) została wysłana na roboty przymusowe do Niemiec, cześć wysłano do obozów koncentracyjnych pozostałą grupę skierowano transportem kolejowym do miast i wsi *Generalnego Gubernatorstwa*. Ludzie ci nie posiadali jakichkolwiek środków do życia, byli skrajnie wyczerpani. W poszczególnych miejscach osiedlenia ludnością z transportów zajmowały się agendy *Rady Głównej Opiekuńczej*, wspólnie z komisarycznymi zarządami miejskimi i *Polskim Czerwonym Krzyżem*, które organizowały kwatery, wyżywienie, pomoc lekarską. Sprawnie działały delegatury Polskich Komitetów Opiekuńczych w Częstochowie, Piotrkowie Trybunalskim, Tomaszowie Mazowieckim, Radomsku, Koluszkach, Łowiczu czy Skierniewicach¹⁰⁷.

W roku 2008 Muzeum *Powstania Warszawskiego* dotarło do nieznanych dotąd dokumentów *Polizeiliche Anmeldung* i *Polizeiliche Abmeldung* ilustrujących funkcjonowanie biurokracji hitlerowskiej. Jest to w sumie 578 kart policyjnego zameldowania i wymeldowania – jedno ze świadectw niemieckich wypędzeń ludności Warszawy. Karty dotyczą w sumie 23 wsi¹⁰⁸ jednej tylko gminy Rozprza znajdującej się w powiecie piotrkowskim, dystrykcie radomskim, gdzie była między innymi osiedlana ludność wysiedlona z Warszawy w czasie Powstania i tuż po nim. W dokumentach meldunkowych przeważającą grupę stanowią ludzie starsi, kobiety i dzieci. Karty mają nagłówki

105 C. Plichowski, *Grabież i zniszczenie Warszawy...*, s. 133 – 135; K. Dunin-Wąsowicz, *Warszawa w latach 1939–1945...*, s. 371; M. Getter, *Straty ludzkie i materialne...*, s. 72.

106 M. Getter, *Straty ludzkie i materialne...*, s. 72; por. *Straty Warszawy 1939–1945. Raport*, red. W. Falkowskiego, Warszawa 2005.

107 Por.: B. Kroll, *Rada Główna Opiekuńcza 1939–1945*, Warszawa 1985, s. 211, *passim*.

108 Są to wsie: Bagno, Bazar, Białocin, Bryszki, Ignaców, folwark Kazimierzów II, Kęszyn, Kuźnica Żerechowska, Laski, Leśna, Łochyńsko, Mierzyn, Niehcice, Pieńki, Rajsko Małe, Romanówka, Rozprza, Stara Wieś, Straszów, Szymanów, Świerczyńsko, Wroników, Zmożna Wola.

w językach niemieckim i polskim. Każda zawiera 14 rubryk: nazwisko, imię, data urodzenia, miejsce urodzenia, przynależność państwową i narodową, zawód, stan cywilny, religia, miejsce zamieszkania 1 lipca 1939 r. oraz adres po przesiedlaniu w 1944 r. W prawym dolnym rogu widnieje odręczny podpis przesiedlonego i niemiecka pieczętka gminy Rozprza w powiecie piotrkowskim, dystrykcie radomskim *Generalnego Gubernatorstwa*¹⁰⁹.

Poszczególne karty zawierają informacje osobowe. Dokumenty ilustrują pojedyncze losy wypędzonych. Dnia 31 sierpnia 1944 r. we wsi Rajska Mała u Stefana Jeża, została zakwaterowana Janina Winiarska vel Wiśniewska z domu Czulba, urodzona w 1904 r., która do wybuchu Powstania mieszkała z czwórką dzieci w Warszawie na ul. Kołobrzeskiej 15. Niemcy wysiedlili ją razem z dziećmi: Honoratą (l. 15), Mieczysławem (l. 11), Zofią (l. 7) i Lucyną Marią (roczek)¹¹⁰. W miejscowości Rozprza, dnia 2 września 1944 r. przy ul. Rynek 10, u Adama Szulca zamieszkał sześćdziesięcioletni Bronisław Iwanicki (rocznik 1881) z zawodu dozorca, wywieziony z Warszawy gdzie mieszkał przy ulicy Franciszkańskiej 8¹¹¹. Wypędzony z Warszawy siedemdziesięcioletni Jan Dylewski (urodzony w 1874 r.), robotnik mieszkający przed Powstaniem w Warszawie przy ul. Sandomierskiej 1, wysiedlony został przez władze Niemieckie do wsi Kęszyn, gdzie 30 października 1944 r. dostał kwaterek w Rozalii Goszcz. Na jego karcie widnieje odręczny dopisek czerwoną kredką: „Zmarł – dnia 26 XI 1944”¹¹². Przytoczyłem tu tylko kilka omawianych dokumentów wysiedlenia i zameldowania. Materiały te będące wytworem bezdusznej niemieckiej maszyny biurokratycznej, są ilustracją wielu osobistych tragedii – rozstań z najbliższymi, poniewierki, samotności i niepewności.

Na gruzach Warszawy - milionowego niegdyś miasta, tuż po klęsce Powstania i wysiedleniach mieszkańców, pozostało zaledwie kilkaset osób. Ludność tą bytującą w ruinach w czasie od października 1944 r. do stycznia 1945 r., określa się mianem *Robinsonów warszawskich*¹¹³. Żyjący w ciągłym strachu głodni, zziębnięci, wyczerpani, nękani przez choroby i insekty, ludzie z rozmaitych powodów zdecydowali się na poniewierkę w ruinach zburzonego miasta. Ukrywali się po różnych zakamarkach, najczęściej w piwnicach zniszczonych domów. Przebywali najczęściej w Śródmieściu na Żoliborzu czy Ochocie. Tworzyli grupy kilku osobowe bądź kilkunastoosobowe. Największą znaną grupą *Robinsonów*, była licząca 37 osób funkcjonująca w oko-

109 Archiwum Muzeum Powstania Warszawskiego (AMPW), sygn. P/6282 (a); P/6282 (b.); P/6282 (c.); P/6282 (d); P/6282 (e); P/6282 (f); P/6282 (g); P/6282 (h); P/6282 (i); P/6282 (j).

110 AMPW, sygn. P/6282 (g).

111 AMPW, sygn. P/6282 (i).

112 AMPW, sygn. P/6282 (a); ibidem, P/6282 (f).

113 K. Dunin-Wąsowicz, *Warszawa w latach 1939–1945...*, s. 362 – 365.

licach ul. Siennej (Śródmieście). Wiemy także o 7 osobach ukrywających się przy ul. Franciszkańskiej 7 (Stare Miasto). Na Żoliborzu przy ul. Promyka 43 ukrywało się z kolei 15 osób. Wiadomo również o grupie 5 osób przebywających w piwnicach domu przy ul. Sękocińskiej 7a na Ochocie. Los wielu ukrywających się po upadku Powstania w ruinach miasta nie jest znany. Wiele było pojedynczych przypadków koczowania wśród zgłiszczy¹¹⁴. Za ukrywanie się na terenie ruin groziła śmierć¹¹⁵.

W styczniu 1945 r. po wkroczeniu *Armii Czerwonej* w ruiny lewobrzeżnej Warszawy, zaczęło odradzać się powoli życie, wracali z tułaczki wypędzeni Warszawiacy. Na ten obszar przybyło już wówczas 22 000 ludzi, Pragę (prawy brzeg Wisły) zamieszkiwało w tym czasie – 140 000 osób¹¹⁶.

Najwięksi zbrodniarze odpowiedzialni za pogromy ludności Warszawy uniknęli sprawiedliwości i nie byli sądzeni za popełnione czyny¹¹⁷. SS-Obergruppenführer Erich von dem Bach głównodowodzący siłami pacyfikującymi Warszawę uniknął odpowiedzialności za zbrodnie wojenne. Przed sądem stanął jednak 16 stycznia 1961 r., ale odpowiadając za jedno tylko morderstwo popełnione jeszcze w 1934 r. podczas konfliktów frakcyjnych w *NSDAP* (zabicie SS-Obersturmführera Antona von Hohberg und Buchwald). Wydany wyrok, skazywał von dem Bacha na 4 i pół roku więzienia z zaliczeniem ponad dwuletniego pobytu w areszcie śledczym. Uzasadniając wyrok stwierdzono, iż okolicznością łagodzącą jest to, że oskarżony „nie był dotychczas karany”¹¹⁸. Zmarł w 1972 r. w szpitalu monachijskim. Inny zbrodniarz, SS-Gruppenführer Heinz Reinefarth, po wojnie zajął się polityką. Był do 1964 r. burmistrzem Westerland na wyspie Sylt, piastował także do 1962 r. mandat w Sejmie Krajowym Szlezwiku – Holsztynu. Zmarł w 1979 r. za zbrodnie wojenne nie odpowiedział nigdy¹¹⁹. Kat Ochoty dowódca *SS Sturmbrigade RONA* SS-Brigadeführer Bronisław Władysławowicz Kamiński nie przeżył wojny został skazany na śmierć za grabież i niesubordynację przez niemiecki sąd polowy, a następnie rozstrzelany 26 lub 28 sierpnia 1944 r.¹²⁰ Odpowiedzialności za zbrodnie z czasów *Powstania Warszawskiego* uniknął SS-Oberführer Oskar Dirlwanger, który zmarł bezpośrednio po

114 B. Engelking, D. Libionka, *Żydzi w powstańczej Warszawie*, Warszawa 2009, passim.

115 „Krajobraz Warszawski” [czyli o Robinsonach warszawskich], 1995, nr 17, s. II.

116 M. Getter, *Straty ludzkie i materialne...*, s. 70.

117 W. Borodziej, *Ściganie zbrodniarzy*, wystąpienie na konferencji „Prawda. Pamięć. Odpowiedzialność. Powstanie Warszawskie w kontekście stosunków polsko-niemieckich”, 30 III – 1 IV 2007, Warszawa, nie opublikowane materiały z konferencji znajdujące się w Muzeum *Powstania Warszawskiego*.

118 W. Bartoszewski, *Prawda o von dem Bachu*, Warszawa 1961, s. 8.

119 Por. N. Sennerteg, *Kat Warszawy*, Warszawa 2009, s. 237-264, passim.

120 K. Grünberg, *SS Gwardia Hitlera*, Warszawa 1994, s. 485; J. Kirchmayer, *Powstanie Warszawskie...*, s. 367.

wojnie w czerwcu 1945 r.¹²¹ SS-Hauptsturmführer Alfred Spilker prawdopodobnie zginął na początku lutego 1945 r. w Krems nad Dunajem. Dowódca SS i policji w dystrykcie warszawskim SS-Brigadeführer Paul Otto Geibel, który 5 sierpnia 1944 r. użył blisko 200 Warszawianek dla osłonięcia atakujących czołgów szturmujących pozycje powstańcze na ul. Piusa, został skazany przez Sąd Wojewódzki w Warszawie 31 maja 1954 r. na karę dożywotniego więzienia. Dnia 12 października 1966 r. Geibel popełnił samobójstwo w więzieniu warszawskim¹²².

Muzeum Powstania Warszawskiego otrzymało w czerwcu 2008 r. materiały dotyczące żołnierzy SS-Oberführera Oskara Dirlewangera. Zostały one przekazane *Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu*, która jest jednostką organizacyjną pionu śledczego *Instytutu Pamięci Narodowej*. Materiały te mogą pomóc w śledztwach toczonych obecnie przeciw zbrodniarzom i katom Warszawy.

121 W. Borodziej, *Ściganie zbrodniarzy*.

122 Ibidem.